

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ - ΙΤΕ

Εκδοχές της ηθικής οικονομίας

Ιστορικές και
θεωρητικές μελέτες

Επιστημονική επιμέλεια
ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

επιστημονική επιμέλεια
Νίκος Ποταμιάνος

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ – ΙΤΕ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ – ΙΤΕ
Νικηφόρου Φωκά 130 & Μελισσηνού
Τ.Θ. 119, Ρέθυμνο 74100
Τηλ.: 28310 25146
info@ims.forth.gr

Το βιβλίο βρίσκεται αναρτημένο στο https://moral-economy.ims.forth.gr/?page_id=101

ISBN: 978-618-85195-1-0

Επιστημονική επιμέλεια: Νίκος Ποταμιάνος
Φιλολογική επιμέλεια: Μαρία Κούτσανου
Φωτογραφία εξωφύλλου: Σπύρος Δρίβας
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Ηλίας Νταλακίδης, Καίτη Πάπαρη
Παραγωγή: εκδόσεις Ασίνη, Ηλιοδώρου 2-4, Αθήνα 11635, τηλ: 2107520708, www.asini.gr

© 2021 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ / ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΑΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. Σύμβασης Έργου 1043

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ: *Εισαγωγή. Εκδοχές της ηθικής οικονομίας* 9

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΡΑ: *Λαϊκή διαμαρτυρία και εξέγερση σε καιρό επισιτιστικής κρίσης. Οθωμανικός χώρος, 17ος-18ος αι.* 79

ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ: *Η ηθική της πείνας. Ο αγροτικός χώρος της Ηπείρου κατά τον Εθνικό Διχασμό (1915-1917)* 101

ΕΡΓΑΣΙΑ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1900-1940

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ: *Ηθική οικονομία και ηθικός συνδικαλισμός. Συνδικαλιστικές πρακτικές στους μισθωτούς εργάτες τεχνίτες (απαρχές 20ού αι.-Μεσοπόλεμος)* 127

ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΞΗΣ: *Αναζητώντας εκφάνσεις της ηθικής οικονομίας στην Ελλάδα του πρώιμου 20ού αιώνα. Η περίπτωση των αντιδράσεων στον κίνδυνο της τεχνολογικής ανεργίας* 167

ΝΙΚΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΚΗΣ: *Τα λογ άουτ στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η ατελής ηθικοποίηση μιας εργοδοτικής πρακτικής* 191

ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ: *Αθέμιτος ανταγωνισμός, κλειστά επαγγέλματα και ηθική οικονομία των καταστηματαρχών του λιανικού εμπορίου, 1927-1940* 211

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΦΟΥΝΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: *Από την ηθική οικονομία στη δίκαιη οικονομία. Η λαϊκή διαμαρτυρία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής* 237

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ: *Κέρδος, ηθική και συλλογική δράση. Η περίπτωση της μαύρης αγοράς στην κατεχόμενη Αθήνα (1941-1944)* 253

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

- ΒΙΚΥ ΚΑΡΑΦΟΥΛΙΔΟΥ: *Ηθική καταδίκη του χρήματος και κοινωνική κριτική στον Νικόλαο Έξαρχο (1892-1893)* 277
- ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΑΜΑΝΟΥ: *Αστοί διανοούμενοι περί ηθικής και οικονομίας στον Μεσοπόλεμο. Η περίπτωση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου* 297

ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

- ΕΛΕΝΑ ΜΑΜΟΥΛΑΚΗ: *Η ηθική οικονομία του δώρου στη φιλοξενία. Ανθρωπολογικές και εθνογραφικές προσεγγίσεις* 323
- ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΦΤΗ: *«Πώς φτάσαμε ως εδώ;» (Υπερ)χρέωση, ευθύνη και υποχρέωση. Μια εθνογραφική προσέγγιση του χρέους στη Θεσσαλονίκη.* 343
- ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΡΟΣΟΣ: *Ηθική οικονομία και ηθική της αγοράς. Η αμφισημία της παράδοσης, της προόδου και της δικαιοσύνης* 363
- ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ: *Η ηθική οικονομία στην ανάλυση του λαϊκισμού. Αστοχίες της φιλελεύθερης ορθοδοξίας* 373
- ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ 395

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το βιβλίο αυτό αποτελεί καρπό του ερευνητικού προγράμματος «Ηθική Οικονομία. Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος, Ελλάδα τέλος 19ου αιώνα-πρώτο μισό 20ού αιώνα», με επιστημονικό υπεύθυνο τον Νίκο Ποταμιάνο, το οποίο υλοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας και χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. σύμβασης έργου 1043.

Από την έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος προέκυψαν τα άρθρα των Νίκου Αλέξη, Βασιλή Γεωργάκη, Ελένης Κακλαμάνου, Κωνσταντίνου Λαμπράκη, Νίκου Λεωνιδάκη και Νίκου Ποταμιάνου. Τα υπόλοιπα άρθρα του τόμου βασίζονται σε ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο «Ηθική και οικονομία», που έγινε διαδικτυακά στις 11-12 Σεπτεμβρίου 2020 στο πλαίσιο του ίδιου ερευνητικού προγράμματος. Βίντεο και στοιχεία για όλες τις ανακοινώσεις του συνεδρίου μπορεί να βρει κανείς στην ιστοσελίδα <https://moral-economy.ims.forth.gr/>, μαζί με άλλο σχετικό υλικό, από συνδέσμους σε άρθρα και βίντεο που υπάρχουν σε ανοιχτή πρόσβαση στο διαδίκτυο μέχρι κείμενα εργασίας, όπως αυτό της Δάφνης Παπαδάκη για την «Ηθική οικονομία της εξυπηρέτησης του κρατικού χρέους». Έχει αναρτηθεί, επίσης, μια εκτενής βιβλιογραφία περί ηθικής οικονομίας που έφτιαξαν οι Βασιλης Γεωργάκης και Νίκος Ποταμιάνος, στην οποία μπορούν να ανατρέχουν οι αναγνώστες του παρόντος τόμου: https://moral-economy.ims.forth.gr/?page_id=89.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας για τη δημιουργική συνεργασία. Ελπίζω να ήταν και γι' αυτούς το ίδιο ευχάριστη όσο ήταν για μένα. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής Βάλια Αρανίτου, Διονύση Δρόσο, Δήμητρα Κόφτη, Λήδα Παπαστεφανάκη, Σωκράτη Πετμεζιά, Νίκο Σερντεδάκη και Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, που δέχτηκαν πρόθυμα να στηρίξουν την προσπάθεια αυτή και συνέβαλαν συζητώντας μαζί μου και συμμετέχοντας στο συνέδριο που αναφέρθηκε, και στην ομάδα εργασίας «Κοινωνικά κινήματα, ηθική και κριτική στην οικονομία της αγοράς» του 25ου πανελλήνιου μεταπτυχιακού εντατικού σεμιναρίου-συνεδρίου του τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο, 8-10 Νοεμβρίου 2019). Η συζήτηση στα παραπάνω συνέδρια υπήρξε, νομίζω, παραγωγική για όλους τους συμμετέχοντες τους οποίους και ευχαριστώ. Για τη δική μου δουλειά επωφεληθήκα επίσης από τη συζήτηση στο 20ό Συνέδριο Ελλήνων Ιστορικών Οικονομικής Σκέψης (Αργαλαστή, 1-2 Ιουνίου 2018), στο Historical Materialism Athens Conference (Αθήνα, 2-5 Μαΐου 2019) και στο συνέδριο Gender, Labour and Consumption in Historical Perspective (Κόλτσεστερ, 13-14 Σεπτεμβρίου 2019).

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Σπύρο Δρίβα για την παραχώρηση της φωτογραφίας του εξώφυλλου· την Καίτη Πάπαρη και τον Ηλία Νταλακίδη για την προθυμία τους να βοηθήσουν και για τη φροντίδα τους για το εξώφυλλο του βιβλίου· και τη Μαρία Κούτσανου και τον Δημήτρη Μπαχάρα για την αποτελεσματική συνεργασία στην παραγωγή του βιβλίου.

Νίκος Ποταμιάνος
Ρέθυμνο, Φεβρουάριος 2021

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Νίκος Ποταμιάνος

Στο επίκεντρο του τόμου αυτού βρίσκεται η έννοια της ηθικής οικονομίας, καθώς και γενικότερα μια προβληματική για τους ηθικούς λόγους που αναπτύσσονται σε σχέση με τις ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες. Παρότι η σχετική συζήτηση στην Ελλάδα παραμένει περιορισμένη, η ηθική οικονομία είναι μια έννοια που έχει γίνει σήμερα κοινόχρηστη στις κοινωνικές επιστήμες. Η εκτεταμένη χρήση της, βέβαια, όπως συμβαίνει συχνά, είχε ως τίμημα κάποιο «θόλωμα» της σημασίας της: λόγος για ηθική οικονομία γίνεται σε πολύ διαφορετικά συμφραζόμενα, κι αυτή συχνά αποκτά αρκετά διαφορετικό νόημα από τη μια μελέτη στην άλλη, καταλήγοντας συχνά συνώνυμη με κάθε είδους επίκληση ηθικών αξιών σε σχέση με την οικονομία. Αποτελεί ζητούμενο της έρευνας, κατά τη γνώμη μου, το να αναπτυχθεί μια σύλληψη της ηθικής οικονομίας που θα χαρακτηρίζεται από θεωρητική καθαρότητα και σαφήνεια. Στην εισαγωγή θα παρουσιαστεί, στο μέτρο του δυνατού και με έμφαση στην ιστορική επιστήμη, η συζήτηση για την ηθική οικονομία· θα γίνει μια απόπειρα οριοθέτησης της έννοιας εντός του ευρύτερου πεδίου των σχέσεων ηθικής και οικονομίας και θα προταθεί ένας ορισμός της – ή μάλλον δύο: ένας πιο στενός και ακριβής, ο οποίος βρίσκεται εγγύτερα στις κλασικές σημασίες της έννοιας, κι ένας πιο πλατύς, του οποίου η σχετική αοριστία αντισταθμίζεται από το ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες που έχουν διαμορφωθεί από το κοινόχρηστο πλέον του όρου στις κοινωνικές επιστήμες.

ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Εν αρχή ην ο E. P. Thompson. Ο μεγάλος άγγλος μαρξιστής ιστορικός ήταν αυτός που εισήγαγε την έννοια, αρχικά εξετάζοντας τις πληθειακές παραδόσεις από τις οποίες άντλησε η συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Αγγλία των αρχών του 19ου αιώνα και στη συνέχεια μελετώντας αυτοτελώς τις ταραχές για τα τρόφιμα (food riots) στην Αγγλία του 18ου αιώνα.¹ Σε χρονιές με κακή σοδειά, σε στιγμές που εμφανιζόταν ο κίνδυνος της πείνας, σε περιόδους

1. E. P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, Αθήνα 2018 [1964]· του ιδίου, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2020 [1971]· του ιδίου, «The moral economy reviewed», στο *Customs in common*, Λονδίνο 1991, σ. 259-351.

μεγάλης ανόδου της τιμής των σιτηρών, το πλήθος κινητοποιούνταν για να επιβάλει αυτό που θεωρούσε σωστό: εμπόδιζε εμπόρους να εξαγάγουν σιτηρά που είχαν παραχθεί στην περιοχή, προπηλάκιζε όσους υποψιαζόταν ότι είχαν «πειραγμένα» ζύγια και όσους δεν ακολουθούσαν τις καθιερωμένες πρακτικές στην αγορά, και ιδίως αναζητούσε τα αποθέματα σιτηρών που είχαν στις αποθήκες τους έμποροι, κτηματίες και μυλωνάδες και τους ανάγκαζε να τα πουλήσουν σε μια τιμή που θεωρούνταν δίκαιη. Η κεντρική πράξη των ταραχών, δηλαδή, ήταν όχι η λεηλασία των τροφίμων (παρότι κι αυτό μπορούσε να συμβεί) αλλά ο ορισμός της τιμής τους.

Είναι σημαντικό το ότι υπήρχε πάντα μια αίσθηση νομιμοποίησης αυτών των πράξεων. Εκτός από το ότι αυτές βασιζόνταν στη συναίνεση της κοινότητας, το πλήθος πίστευε ότι υπεράσπιζε παραδοσιακά δικαιώματα και συνήθειες που παραβιάζονταν από άπληστους εμπόρους και αδιάφορες, στην καλύτερη περίπτωση, αρχές. Μπορούσε να επικαλείται, γι' αυτό, μια σειρά από παλιότερες προβλέψεις για τις αναγκαίες ενέργειες των τοπικών αρχών σε περίπτωση σιτοδείας, καθώς και ποικίλες ρυθμίσεις και ελέγχους στη λειτουργία της αγοράς (καθώς και σε όλο το κύκλωμα παρασκευής του ψωμιού). Ο Thompson εντάσσει τις ρυθμίσεις αυτές σε ένα πατερναλιστικό μοντέλο: οι άρχοντες και οι αρχές φρόντιζαν να προστατεύουν στοιχειωδώς τα φτωχά νοικοκυριά, σ' ένα κοινωνικό συμβόλαιο που περιλάμβανε την υποχρέωση των από κάτω να τηρούν την τάξη και να δείχνουν την πρέπουσα υποταγή και σεβασμό στους από πάνω.

Οι πατερναλιστικές αυτές πρακτικές, όμως, σταδιακά εγκαταλείπονταν κατά τον 18ο αιώνα, καθώς επικρατούσαν τα δόγματα της φιλελεύθερης Πολιτικής Οικονομίας που επέβαλλαν την απομάκρυνση κάθε εμποδίου στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς: οι τιμές των προϊόντων έπρεπε, ακόμα και σε συνθήκες εκτάκτου ανάγκης, να διαμορφώνονται από τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, χωρίς κρατικές παρεμβάσεις και την επιρροή εθνικών ρυθμίσεων που δημιουργούσαν στρεβλώσεις στις αγορές. Η επικράτηση του φιλελευθερισμού αποτέλεσε για τους απλούς ανθρώπους μια εμπειρία «απο-ηθικοποίησης της οικονομικής θεωρίας του εμπορίου και της κατανάλωσης», και με την άμεση δράση τους, η οποία συχνά συναντούσε την ανοχή (αν δεν έβρισκε υποστήριξη) των συντηρητικών τμημάτων της ελίτ, αναλάμβαναν να επιβάλουν αυτό που θεωρούσαν συγχρόνως δίκαιο, ηθικό και νόμιμο.

Τι είναι, λοιπόν, η «ηθική οικονομία του πλήθους» για τον Thompson; Το σύνολο των αντιλήψεων στις οποίες θεμελιωνόταν η κινητοποίησή του, και οι οποίες αφορούσαν το ποιες πρακτικές στην αγορά και στο κύκλωμα

παραγωγής του ψωμιού ήταν θεμιτές και ποιες αθέμιτες, και γενικότερα το ποιος ήταν ο σωστός τρόπος συμπεριφοράς στις οικονομικές δυσκολίες, στο πλαίσιο των αμοιβαιοτήτων και των υποχρεώσεων που επέβαλε στα άτομα η συνύπαρξή τους σε μια κοινότητα. Ηθική οικονομία ήταν η βαθιά πεποίθηση ότι σε περιόδους έλλειψης οι τιμές έπρεπε να ρυθμίζονται και ότι αυτός που επιχειρούσε να κερδοσκοπήσει εις βάρος της επιβίωσης των πολλών έθετε τον εαυτό του εκτός κοινότητας. Η ηθική οικονομία αρθρωνόταν, με λόγο και με πράξεις, ως μια εναλλακτική οικονομική θεωρία (economics) προς τη φιλελεύθερη Πολιτική Οικονομία, βασιζόμενη σε μια επιλεκτική ανακατασκευή του πατερναλιστικού μοντέλου. Ηθική οικονομία, εντέλει, ήταν το σύνολο των λαϊκών αντιλήψεων που υφίσταντο και αντιπαρατέθηκαν στην επέλαση του καπιταλισμού, της κυριαρχίας των νόμων της αγοράς και της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας την εποχή της ανόδου τους.

Η αντίθεση αυτή της ηθικής οικονομίας με τις φιλελεύθερες αρχές της ελεύθερης αγοράς θα μπορούσε να συνδυαστεί αρκετά αρμονικά με τις θέσεις του Polanyi – κάτι που εξηγεί και το ότι μερικές φορές θεωρείται αυτός εισηγητής της έννοιας.² Στον *Μεγάλο μετασχηματισμό* ο Polanyi αναφέρεται στη σταδιακή υπέρβαση των διαφόρων «δικλείδων ασφαλείας» (από ταμπού μέχρι διοικητικές ρυθμίσεις) που περιέκλειαν την αγορά στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, προστατεύοντας από αυτή «την κρατούσα οικονομική οργάνωση της κοινωνίας», και στην (καταστροφική) κυριαρχία της ελεύθερης αυτορρυθμιζόμενης αγοράς χάρη στη συστηματική προώθησή της από τις κρατικές πολιτικές κατά τον 19ο αιώνα.³ Για την προβληματική μας εδώ είναι σημαντική η έννοια της «κοινωνικής έδρασης» (embeddedness) της οικονομίας στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες που εισήγαγε ο Polanyi, και η οποία περιορίζεται με την αυτονόμηση της αγοράς στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Βεβαίως, η σύγχρονη οικονομική κοινωνιολογία έχει επισημάνει ότι κοινωνική έδραση της οικονομίας υφίσταται και στον καπιταλισμό, και η αγορά δεν ίπταται πάνω από κοινωνικά υποκείμενα, δίκτυα και θεσμούς.⁴ Ωστόσο, είναι

2. Chris Hann, «Moral Economy», στο Keith Hart, Jean-Louis Laville και Antonio David Cattani (επιμ.), *The Human Economy. A Citizen's Guide*, Κέμπριτζ 2010, σ. 187-198. Ο William James Booth, «On the Idea of the Moral Economy», *The American Political Science Review*, τόμ. 88, τχ. 3 (1994), σ. 653-667 σαφώς αντιμετωπίζει το «επιχείρημα της ηθικής οικονομίας» ως προερχόμενο από τον Polanyi.

3. Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Αθήνα 2001 [1944].

4. Μαρκ Γκρανοβέτερ, «Οικονομική δράση και κοινωνική δομή: το πρόβλημα της έδρασης», στο Σωκράτης Κονιόρδος (επιμ.), *Κείμενα οικονομικής κοινωνιολογίας*, Αθήνα 2006· Σωκράτης Κονιόρδος, «Νέα οικονομική κοινωνιολογία ως αντίδραση στον “οικονομικό ιμπεριαλισμό”»: η έννοια της έδρασης», *Επιστήμη και κοινωνία* 25 (2010), σ. 163-185.

αναμφισβήτητο ότι στη νεότερη εποχή σημειώθηκε μια τάση διαχωρισμού και αναβάθμισης του αγοραίου στοιχείου, και αυτό που αποκαλεί ο Polanyi διαδικασία «απο-έδρασης» της οικονομίας από την κοινωνία βρίσκει το αντίστοιχό του σε αυτό που ο Thompson αποκαλεί «απο-ηθικοποίηση», αναφερόμενος στην κατάργηση τόσο των ρυθμίσεων στην εσωτερική αγορά σιτηρών όσο και των περιορισμών στους όρους δανεισμού στη Βρετανία του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Η λαϊκή δράση, δηλαδή, που εμπνέεται από αντιλήψεις ηθικής οικονομίας κατά Thompson μπορεί να ιδωθεί ως αντίδραση στην «απο-έδραση» της αγοράς κατά Polanyi, με σημείο αναφοράς τις αρχές βάσει των οποίων η οικονομική ζωή ως τότε εδραζόταν στους κοινωνικούς θεσμούς· ή, σε μια διαφορετική ανάγνωση, η ηθική οικονομία τόσο του πλήθους όσο και της ελίτ συνιστά τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα της έδρασης των αγορών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 18ου αιώνα και τον έναν πόλο της «διπλής κίνησης» ανάμεσα στην απελευθέρωση των αγορών και στην προσπάθεια εκ νέου έδρασής τους.⁵

Ο Thompson δεν αναφέρεται στον Polanyi (όχι το 1971) – αν και κάποιοι πιστεύουν ότι γνώριζε το έργο του και άντλησε από αυτό.⁶ Αυτός που μνημονεύει τον Polanyi και δηλώνει ρητά τις οφειλές του προς αυτόν είναι ο πολιτικός επιστήμονας και κοινωνικός ανθρωπολόγος James Scott, συγγραφέας του δεύτερου βασικού κειμένου αναφοράς της δεκαετίας του 1970. Μελετώντας τους αγρότες της Ινδοκίνας και επιχειρώντας να ερμηνεύσει τον ριζοσπαστισμό που επέδειξαν κατά τον 20ό αιώνα, υιοθέτησε την έννοια της ηθικής οικονομίας από τον Thompson. Και για τον Scott στη βάση της ηθικής οικονομίας βρίσκεται ο φόβος της πείνας, τίθεται όμως διαφορετικά για την αγροτιά απ' ό,τι για το πλήθος των ταραχών για τα τρόφιμα. Οι διάφορες διευθετήσεις της προκαπιταλιστικής αγροτικής κοινωνίας καθοδηγούνταν από μια ηθική της επιβίωσης, από την ανάγκη να ελαχιστοποιήσουν τις πιθανότητες σιτοδείας και καταστροφής της κοινότητας, από την αρχή ότι προτεραιότητα έχει η ασφάλεια και ότι το ρίσκο πρέπει να αποφεύγεται. Στις διευθετήσεις αυτές συμπεριλαμβάνονταν τόσο πρακτικές όπως η χρήση πολλών ποικιλιών σπόρου (ώστε να μειώνεται ο κίνδυνος ολοσχερούς καταστροφής της παραγωγής) όσο και οι διάφορες μορφές αλληλοβοήθειας, αμοιβαιότητας ή υποχρε-

5. Jonas Marian Albrecht, «The struggle for bread. The emperor, the city and the bakers between moral and market economies of food in Vienna, 1775-1791», *History of retailing and consumption*, τόμ. 5, τχ. 3 (2019), σ. 276-294.

6. Ανάμεσά τους ο Tim Rogan, *The Moral Economists. R. H. Tawney, Karl Polanyi, E. P. Thompson, and the Critique of Capitalism*, Πρίνστον-Οξφόρδη 2017, σ. 163 κ.εξ. Πβλ. το σχόλιο του Didier Fassin, «Les économies morales revisitées», *Annales* 64 (2009), σ. 1237-1266: 1243.

ωτικής γενναιοδωρίας. Βεβαίως, οι αναδιανεμητικοί μηχανισμοί και η ασφάλεια που προσφερόταν στα πιο φτωχά μέλη της κοινότητας συνοδεύονταν από την απώλεια της αυτονομίας τους και από τη δημιουργία πελατειακών εξαρτήσεων και υποχρεώσεων προς τα πιο εύπορα. Παρόμοια ήταν η δομή των σχέσεων με το κράτος και με τις ελίτ εκτός της κοινότητας, οι οποίες προσέφεραν επίσης κάποια ασφάλεια ως αντάλλαγμα προς το πλεόνασμα που ιδιοποιούνταν.

Για τον Scott, λοιπόν, η ηθική οικονομία της αγροτιάς της Νοτιοανατολικής Ασίας συνίστατο στις αντιλήψεις της για την οικονομική δικαιοσύνη και την εκμετάλλευση, για το ποιες αξιώσεις πάνω στο προϊόν που παράγουν οι αγρότες ήταν ανεκτές και ποιες δεν ήταν, στη βάση όλων των παραπάνω διευθετήσεων που συνιστούσαν ένα σύνολο δικαιωμάτων και προσδοκιών. Αυτές οι διευθετήσεις, όμως, διαβρώθηκαν στα χρόνια της γαλλικής αποικιοκρατίας από τους «εξορθολογισμούς» που επέφερε το μοντέρνο κράτος και η διείσδυση της αγοράς, την ίδια στιγμή που οι αγρότες έβλεπαν τις ελίτ να αποσύρονται από τις υποχρεώσεις που είχαν μέχρι τότε στο πλαίσιο των αμοιβαιοτήτων μαζί τους (π.χ. να κάνουν δώρα στον γάμο των κοινωνικά υποδεέστερων). Ήταν, λοιπόν, το θίξιμο της ηθικής οικονομίας των αγροτών που δημιούργησε μια έντονη αίσθηση αδικίας και βρισκόταν στη ρίζα των αντιστάσεων και της μαζικής κινητοποίησής τους ήδη από τον Μεσοπόλεμο.⁷ Όπως το έθεσε σε μια ευρύτερη προοπτική τριάντα χρόνια μετά, ένα μεγάλο μέρος των κοινωνικών συγκρούσεων παγκοσμίως κατά τον 19ο και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα αφορούσε την προσπάθεια να δημιουργηθούν συνθήκες ηθικής οικονομίας στο επίπεδο του έθνους-κράτους, με νέα συστήματα περίθαλψης και κοινωνικής προστασίας που παρέχονταν με βάση την ιδιότητα του πολίτη, στη θέση των παλιότερων διευθετήσεων σε τοπικό επίπεδο και ηθικών οικονομιών στη

7. James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 1976. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι μια άλλη πηγή της ανάλυσης του Scott ήταν ο Τσαγιάνοφ, ενώ είναι ενδιαφέρον ότι οι κριτικές στη θεωρία του άνηλθαν όχι μόνο από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής (Samuel Popkin, *The rational peasant: the political economy of rural society in Vietnam*, Μπέρκλεϊ 1979) αλλά και από την αντίπαλη στον Τσαγιάνοφ σοβιετική σχολή μελέτης των αγροτών, αυτή του Κρίτσμαν, η οποία έδινε έμφαση στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις εντός της αγροτικής κοινότητας: Chen Yung-fa, *Moral economy and the Chinese revolution: a critique*, Άμστερνταμ 1984. Πρόκειται για ένα επιχείρημα που θα μπορούσε να συντονιστεί με μια ανάλογη κριτική προς την ανάλυση του Polanyi, ο οποίος βλέπει την ολότητα της κοινωνίας να αντιδρά στην αυτορρυθμιζόμενη αγορά. Από την άλλη, βέβαια, είναι δεδομένο ότι οι διαφοροποιήσεις εντός της αγροτιάς είναι πολύ μικρότερης σημασίας από ό,τι αυτές στο σύνολο της κοινωνίας. Στις διανοητικές πηγές της ανάλυσης του Scott και στις κριτικές που του έγιναν αναφέρεται ο Marc Edelman, «Bringing the moral economy back in... to the study of 21st-century transnational peasant movements», *American Anthropologist*, τόμ. 107, τχ. 3 (2005), σ. 331-345.

βάση τοπικών αμοιβαιοτήτων που είχαν καταρρεύσει με τη διείσδυση των αγορών και την ενίσχυση των κρατών.⁸

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

Το άρθρο του Thompson και το βιβλίο του Scott άσκησαν μεγάλη επίδραση, και σύντομα η νέα έννοια υιοθετήθηκε τόσο από ιστορικούς όσο και από κοινωνικούς ανθρωπολόγους και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Η επιτυχία της σίγουρα σχετίζεται και με το κλίμα της εποχής. Από τη μια εκφραζόταν έντονο ενδιαφέρον για τις υπάλληλες τάξεις, στα συμφραζόμενα της ανόδου της αριστεράς και των νέων κοινωνικών κινήματων: για να μείνουμε στην ιστορική επιστήμη, ανθεί η κοινωνική ιστορία, εμφανίζεται η ιστορία από τα κάτω, η προφορική ιστορία κ.λπ. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Thompson, στον πρόλογο της *Συγκρότηση της εργατικής τάξης*, ότι στόχος του ήταν να διασωθούν οι ηττημένοι της ιστορίας από την «τρομερή υπεροψία των μεταγενέστερων».⁹ Στην τάση αυτή εκφράζεται η αίσθηση του καθήκοντος να διασωθεί η μνήμη και να δικαιωθούν παλιοί «αγώνες που χάθηκαν», καθώς και η επιδίωξη εμπλουτισμού των πολιτικών αναφορών της Νέας Αριστεράς με αγνοημένες μέχρι τότε παραδόσεις ριζοσπαστισμού και λαϊκών κινήματων, όπως και με χαμένες πια μορφές αλληλεγγύης των προκαπιταλιστικών κοινωνιών.¹⁰

Από την άλλη, δεν ικανοποιούσαν τα κληρονομημένα σχήματα για τις ιδέες και τις νοοτροπίες των λαϊκών τάξεων, οπότε εμφανίζονται (και σταδιακά κυριαρχούν) μελέτες που βάζουν στο επίκεντρο και προσπαθούν να αποκωδικοποιήσουν την υποκειμενικότητα των ανθρώπων με διαφορετική κουλτούρα και αντιλήψεις από τους μορφωμένους μεσοαστούς που στελεχώνουν την ακαδημαϊκή κοινότητα. Κρίσιμες εδώ ήταν οι επιρροές από την ανθρωπολογία. Η έννοια της ηθικής οικονομίας, καθώς αφορούσε συλλογικές αντιλήψεις και συμπεριφορές των από κάτω, μπορούσε να ανταποκριθεί με επιτυχία στις αναζητήσεις αυτές. Επιπλέον, διατηρούσε μια αναφορά στην οικονομική ζωή και στις υλικές συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων, και αυτό ήταν σημαντικό για όσους δεν επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν τις τελευταίες ως πεδία μελέτης και ως πεδία στα οποία συγκροτούνται παράγοντες που επηρεάζουν άλλα πεδία του κοινωνικού.

8. James Scott, «Afterward to “Moral economies, state spaces and categorical violence”», *American Anthropologist*, τόμ. 107, τχ. 3 (2005), σ. 395-402.

9. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, σ. 30.

10. Στο τελευταίο επιμένει ο Rogan, *The Moral Economists*.

Οι καιροί άλλαξαν και, ωστόσο, πενήντα χρόνια μετά τη γέννησή της, η έννοια της ηθικής οικονομίας παρουσιάζει αξιοσημείωτο δυναμισμό και έχει εδραιωθεί στις κοινωνικές επιστήμες. Σε κάποιον βαθμό αυτό μπορεί να αποδοθεί στην υποχώρηση των σοσιαλιστικών ιδεών και του μαρξισμού μετά το 1989, τόσο μεταξύ των ερευνητών όσο και μεταξύ των λαϊκών τάξεων, και κατά συνέπεια στην αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων εννοιολόγησης της αμφισβήτησης πλευρών του καπιταλισμού και της «υπεράσπισης της κοινωνίας» (όπως το έθετε ο Polanyi, για τον οποίο εκφράστηκε ακόμα πιο έντονο ενδιαφέρον). Εκτιμάμε, όμως, ότι η άνοδος της έννοιας της ηθικής οικονομίας οφείλεται κυρίως στο ότι οι τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από την «επέκταση των αγορών και της λογικής τους σε πτυχές της ζωής που παραδοσιακά διέπονται από διαφορετικούς κανόνες», όπως το θέτει ο φιλόσοφος Michael Sandel.¹¹ Η επέλαση των αγοραίων λογικών στις σύγχρονες κοινωνίες ωθεί στην αναζήτηση εργαλείων κατάλληλων να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν τις μη- (ή και αντι-) αγοραίες αντιλήψεις, και η «ηθική οικονομία» έχει φανεί χρήσιμη σ' αυτό. Η αναζήτηση τρόπων θεμελίωσης μιας κριτικής στάσης απέναντι στην απελευθέρωση των αγορών από τις ρυθμίσεις ήρθε να συναντήσει τις ανησυχίες που προκαλεί η οικονομική κρίση των τελευταίων χρόνων, την ανανέωση της αμφισβήτησης του καπιταλισμού και της αυτονόητης υπεροχής των τεχνοκρατικών συλλήψεων της οικονομικής ζωής, και σε κάθε περίπτωση να ανταποκριθεί σε μια νέα εγρήγορση για τη σημασία της οικονομίας για τις ζωές των ανθρώπων.

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε ένα σημαντικό πλεονέκτημα που παρουσιάζει η έννοια της ηθικής οικονομίας και που εξηγεί την ιδιαίτερη επιτυχία της στην κοινωνική ανθρωπολογία αλλά και μεταξύ των ιστορικών σε μια εποχή με αυξανόμενο ενδιαφέρον για το παγκόσμιο και την παγκοσμιοποίηση. Εστιάζοντας στις διαφορετικές ή/και αντίθετες προς τους νόμους της αγοράς λογικές των «συνηθισμένων ανθρώπων», η έννοια επιτρέπει μελέτες και συγκρίσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς, ιδεολογίες και πολιτικές παραδόσεις χωρίς την ανάγκη αναφοράς σε έναν «δυτικό κανόνα», καθώς αναφέρεται σε φαινόμενα και εμπειρίες κοινές σε ολόκληρο τον σύγχρονο κόσμο.

Τεκμήριο της επιτυχίας της ηθικής οικονομίας είναι η ευρύτατη διάδοσή της στις κοινωνικές επιστήμες. Στην ιστορία, καταρχάς: ας μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για μία από τις λίγες φορές που δεν δανείστηκε η ιστορική επιστήμη έννοιες από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, αλλά συνέβη το αντίστροφο.

11. Michael Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, Αθήνα 2016, σ. 12.

Η ηθική οικονομία έχει αξιοποιηθεί και στην κοινωνιολογία,¹² όπως και στην πολιτική επιστήμη.¹³ Ιδιαίτερα δημοφιλής εμφανίζεται η έννοια στην κοινωνική ανθρωπολογία, όπου βασική αναφορά είναι ο Scott μάλλον παρά ο Thompson· συχνά εδώ η σύλληψη της ηθικής οικονομίας είναι πολύ ευρεία, περιλαμβάνοντας λίγο πολύ όλες τις μορφές οικονομικού λογισμού και συμπεριφορές που αποκλίνουν από τον *homo economicus* των νεοκλασικών οικονομολόγων.¹⁴ Δεν θα προσπαθήσουμε εδώ να αναφερθούμε αναλυτικά στις σχετικές μελέτες: θα περιοριστούμε στην ιστορική επιστήμη που γνωρίζουμε καλύτερα. Πριν προχωρήσουμε, όμως, απαιτείται να γίνει ένα μικρό σχόλιο για μία ακόμα κοινωνική επιστήμη.

Δεν θα πρέπει να μας εκπλήττει το ότι η οικονομική επιστήμη δεν μετέχει στη σχετική συζήτηση. Ταυτισμένη στην κυρίαρχη εκδοχή της σήμερα με τη λογική της αγοράς, από νωρίς διακήρυξε την ηθική αδιαφορία της και συγκροτήθηκε σε αντίθεση με την ηθική σκέψη,¹⁵ διατεινόμενη ότι «η ηθική αντιπροσωπεύει τον τρόπο με τον οποίο θα θέλαμε να λειτουργεί ο κόσμος, ενώ η οικονομική επιστήμη περιγράφει τον κόσμο όπως στ' αλήθεια λειτουργεί»,¹⁶ και κατά συνέπεια αποφαινόμενη, για παράδειγμα, ότι «δεν υπάρχουν δίκαιες τιμές. Υπάρχουν μόνο τιμές ισορροπίας».¹⁷ Ωστόσο, από τη σκοπιά της ηθικής οικονομίας του 18ου αιώνα, με βάση την ανάλυση του Thompson, κατά κάποιον τρόπο συνέβαινε το αντίθετο: η ηθική οικονομία υπερασπιζό-

12. Andrew Sayer, «Moral Economy», Department of Sociology, Lancaster University, μελέτη δημοσιευμένη στο διαδίκτυο, 2004: <https://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/sayer-moral-economy.pdf>· Stefan Svallfors, *The moral economy of class: class and attitudes in comparative perspective*, Στάνφορντ 2006· Andrew Sayer, «Moral economy as critique», *New Political Economy*, τόμ. 12, τχ. 2 (2015), σ. 261-270.

13. William James Booth, «On the Idea of the Moral Economy», *The American Political Science Review*, τόμ. 88, τχ. 3 (1994), σ. 653-667· Thomas Clay Arnold, «Rethinking Moral Economy», *The American Political Science Review*, τόμ. 95, τχ. 1 (2001), σ. 85-95· Johanna Siméant, «Three bodies of moral economy: the diffusion of a concept», *Journal of global ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 163-175· Bruce J. Berman, André Laliberté και Stephen J. Larin (επιμ.), *The Moral Economies of Ethnic and Nationalist Claims*, Βανκούβερ 2016.

14. Hann, «Moral Economy»· Marc Edelman, «E. P. Thompson and Moral Economies», στο Didier Fassin (επιμ.), *A Companion to Moral Anthropology*, Τσίτσσεστερ 2012, σ. 49-66· Jaime Palomera και Theodora Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept», *Anthropological Theory*, τόμ. 16, τχ. 4 (2016), σ. 413-432· James Carrier, «Moral economy: what's in a name», *Anthropological Theory*, τόμ. 18, τχ. 1 (2018), σ. 18-35.

15. Αμάρτια Σεν, *Για την ηθική και την οικονομία*, Αθήνα 2000.

16. Η φράση είναι των οικονομολόγων Levitt και Dubner και αναφέρεται από τον Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, σ. 120.

17. Η φράση είναι από το βιβλίο «Η αποτυχία της επισιτιστικής πολιτικής» (1919) του φιλελεύθερου οικονομολόγου Umberto Ricci: αναφέρεται από τον Bruno Maida, *Proletari della borghesia. I piccoli commercianti dall'Unità a oggi*, Ρώμη 2009, σ. 63.

ταν έναν υπαρκτό τρόπο λειτουργίας του κόσμου, ενώ η πολιτική οικονομία ασκούσε κριτική σ' αυτόν και έδινε οδηγίες για την αλλαγή του. Αυτό δεν έπαψε να ισχύει κατά τον 19ο αιώνα, σύμφωνα με τον Reddy, ο οποίος κάνει λόγο για την ανάδυση μιας «κουλτούρας της αγοράς» (κομμάτι της οποίας αποτελούσε η οικονομική επιστήμη) που καθοδηγούσε τις πολιτικές φιλελευθεροποίησης με τις οποίες επιχειρούνταν να εμπεδωθεί μια ολοκληρωμένη οικονομία της αγοράς.¹⁸ Στην πραγματικότητα, έγραφε ο Myrdal τη δεκαετία του 1950, «η πολιτική οικονομία είναι μια μεγαλεπήβολη προσπάθεια να διατυπωθεί με επιστημονικούς όρους αυτό που θα έπρεπε να υπάρχει».¹⁹ Σήμερα, όπως παρατηρεί ο Sandel, το επιχείρημα ότι η οικονομική επιστήμη είναι ηθικά ουδέτερη γίνεται όλο και πιο αδύναμο όσο αυτή αναπτύσσει τις φιλοδοξίες της, σχεδιάζοντας για παράδειγμα οικονομικά «κίνητρα» για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων.²⁰

Ενδεχομένως σ' αυτή την τάση προς την απο-ηθικοποίηση της οικονομικής επιστήμης να μπορεί να ενταχθεί και ο Μαρξ, με τη σφοδρή κριτική του προς τους «ηθικοσοσιαλιστές» και με την επιμονή του στην ανάγκη μιας επιστημονικής κριτικής του καπιταλισμού, απαλλαγμένης από ηθικολογία και αξιακές κρίσεις. Ωστόσο, έχει επισημανθεί από διάφορους μελετητές ότι στην πραγματικότητα υπάρχουν ισχυροί ηθικοί τόνοι και στην κριτική του Μαρξ στον καπιταλισμό, όπου γίνεται λόγος για «σφετερισμό» της υπεραξίας, «εγωιστικό συμφέρον» και «ληστρικό» σύστημα και αναδεικνύεται η άδικη και αλλοτριωτική φύση του.²¹ Ο Comte-Sponville φτάνει να ισχυριστεί ότι «σκοπός του Μαρξ ήταν, στο βάθος, να ηθικοποιήσει την οικονομία».²² Το σίγουρο είναι ότι η σκοπιά του Μαρξ απείχε πολύ από τη διακηρυσσόμενη ηθική, ιδεολογική, πολιτική και ταξική ουδετερότητα της σύγχρονης επιστήμης των οικονομικών. Μπορεί, παρ' όλ' αυτά, να ανιχνεύσει κανείς κάποιες αναλογίες ανάμεσα στην απο-ηθικοποίηση της οικονομικής επιστήμης και

18. William Reddy, *The rise of market culture. The Textile Trade and French Society, 1750-1900*, Κέμπριτζ-Παρίσι 1984.

19. Gunnar Myrdal, *The Political Element in the Development of Economic Theory* (1953), σ. 57: παρατίθεται από τη Marisa Wilson, *Everyday Moral Economies. Food, politics and scale in Cuba*, Τοίτσσεστερ 2014, σ. 5.

20. Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, σ. 68-71 και 116-120.

21. Norman Geras, «The Controversy About Marx and Justice», στο Alex Callinicos (επιμ.), *Marxist Theory*, Οξφόρδη 1989, σ. 211-267. Ευκλείδης Τσακαλώτος, *Οι αξίες και η αξία της Αριστοτελείας*, Αθήνα 2005, σ. 45 κ.εξ.· Stefan Berger και Alexandra Przyrembel «Introduction», στο επιμέλειας των ιδίων, *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 1-26.

22. Αντρέ Κοντ-Σπονβίλ, *Είναι ηθικός ο καπιταλισμός;*, Αθήνα 2005, σ. 80.

στο ότι η κριτική της αριστεράς στον καπιταλισμό σήμερα, σε αντίθεση με παλιότερα, τείνει να εστιάσει όλο και περισσότερο στις υλικές ανισότητες που αυτός προκαλεί και λιγότερο στις «ηθικές και πνευματικές του συνέπειες».²³

Πριν αποπειραθούμε να ξεκαθαρίσουμε το τοπίο όσον αφορά την έννοια της ηθικής οικονομίας, θα παρουσιάσουμε τη συζήτηση των ιστορικών σε δύο βασικές θεματικές: αφενός τις πολιτικές της κατανάλωσης και αφετέρου την ιστορία της εργασίας και των εργασιακών συγκρούσεων. Δεν πρόκειται, βεβαίως, για τις μόνες περιοχές στις οποίες αξιοποιήθηκε η έννοια της ηθικής οικονομίας: τη συναντάμε σε ένα μεγάλο πανόραμα μελετών που αφορούν την ανθρωπιστική βοήθεια,²⁴ τις στάσεις απέναντι στις θρησκευτικές μειονότητες,²⁵ τις αντιστάσεις στη διάνοιξη δρόμων,²⁶ την παράτυπη οικοδόμηση σπιτιών,²⁷ τις συμβιωτικές σχέσεις των μοναστηριών με την αγροτική κοινωνία που τα περιέβαλλε,²⁸ τα ήθη του εμπορίου και του πιστωτικού συστήματος κ.λπ.²⁹ Η κατανάλωση και η εργασία, ωστόσο, συνιστούν τις δυο θεματικές κατηγορίες στις οποίες αναπτύχθηκε μια εκτενής και ουσιαστική συζήτηση για το περιεχόμενο της έννοιας της ηθικής οικονομίας και προβλήθηκαν ορισμένα σημαντικά επιχειρήματα που θα αξιοποιήσουμε στη συνέχεια.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟΥ

Ξεκινάμε με το πρώτο, και πιο κοντινό στις απαρχές της έννοιας, πεδίο όπου οι ιστορικοί μελέτησαν την ηθική οικονομία. Καταρχάς υπήρξε μια σειρά με-

23. Rogan, *The Moral Economists*, σ. 1.

24. Norbert Götz, Georgina Brewis και Steffen Werther, *Humanitarianism in the Modern World: The Moral Economy of Famine Relief*, Κέμπριτζ 2020.

25. Ariel Salzmann, «Is There a Moral Economy of State Formation? Religious Minorities and Repertoires of Regime Integration in the Middle East and Western Europe, 600-1614», *Theory and Society* 39 (2010), σ. 299-313.

26. Jason M. Opal, «Enterprise and Emulation: The Moral Economy of Turnpikes in Early National New England», *Early American Studies*, τόμ. 8, τχ. 3 (2010), σ. 623-645.

27. Rory Archer, «The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia», *History and Anthropology*, τόμ. 29, τχ. 2 (2018), σ. 141-162.

28. Τάσος Αναστασιάδης, «(Αν)ίερη γη. Ηθική και πολιτική οικονομία των ορθοδόξων μοναστηριών στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», στο Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2011, σ. 253-285.

29. Μια καλή παρουσίαση σχετικών μελετών κάνει η Ute Frevert, «Moral Economies, Present and Past. Social Practices and Intellectual Controversies», στο Ute Frevert (επιμ.), *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, Sonderheft 26: Moral Economies, 2019, σ. 13-43.

λετών για τις ταραχές για τα τρόφιμα στη Βρετανία που συνέχισαν πάνω στο ίδιο μοτίβο με τις αναλύσεις του Thompson για την ηθική οικονομία – επιλέγοντας κάποτε να τονίσουν περισσότερο ορισμένα στοιχεία των ταραχών, όπως η αντίσταση του πλήθους στη μεταφορά τροφίμων σε άλλες περιοχές.³⁰ Κάποιοι προχώρησαν στην κριτική των θέσεων του Thompson. Ο Williams ήταν ο πρώτος ίσως που εγκαινίασε μια γραμμή κριτικής στην ανάλυση του Thompson που βασίζεται στο ότι το πλήθος των ταραχών για την τροφή τον 18ο αιώνα λειτουργούσε ούτως ή άλλως εντός μιας καπιταλιστικής αγοράς, εμπλεκόμενο στην πρωτοεκβιομηχάνιση, και οι πεποιθήσεις του διαμορφώνονταν από τις επιταγές της αγοράς περισσότερο απ' ό,τι από μια παλιότερη ηθική οικονομία. Με μια οπτική φιλική προς τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου σιτηρών και την ανερχόμενη πολιτική οικονομία, ο Williams κάλεσε τους ιστορικούς να υπερβούν το δυαδικό μοντέλο του Thompson (άρχοντες και αρχόμενοι) και να στρέψουν την προσοχή τους στο ενδιάμεσο στρώμα των μεσαίου μεγέθους εμπόρων, οι οποίοι αποτελούσαν βασική πηγή καινοτομιών στην Αγγλία του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα και εστία ανάπτυξης μιας ριζοσπαστικής αστικής συνείδησης, αλλά συμπίεστηκαν ανάμεσα σε ξεσηκωμένο πλήθος και πατερναλιστικές τοπικές αρχές στις ταραχές του 1766.³¹

Ο Bohstedt αρχικά αμφισβήτησε την ισχυρή παρουσία των γυναικών στις ταραχές για την τροφή και στην πορεία επιχείρησε μια συνολικότερη αναθεώρηση του ερμηνευτικού σχήματος του Thompson για τις ταραχές για τα τρόφιμα, αμφισβητώντας ότι το πλήθος επικαλούνταν την παράδοση και ότι παρέμενε προσκολλημένο σ' αυτήν: αντίστροφα, ήταν η εξεγερτική δράση των ταραχών για τα τρόφιμα στα μέσα του 18ου αιώνα και η ανταπόκριση σε αυτήν που οδήγησε στην επινόηση εκ των άνω μιας παράδοσης πατερναλιστικής πολιτικής στον επισιτισμό. Αν όμως δεν ακολουθούσε το πλήθος τις συνταγές των παλιότερων πατερναλιστικών ρυθμίσεων, αλλά οι πατερναλιστικές ρυθμίσεις αναπτύσσονταν *ad hoc* σε αντιμετώπιση της απειλής των τα-

30. Eric Richards, *The last Scottish food riots*, Οξφόρδη 1982· Adrian Randal και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Markets, market culture and popular protest in 18th c Britain and Ireland*, Λίβερπουλ 1996· των ιδίων (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, Χάουοντμιλς-Νέα Υόρκη 2000· Adrian Randall, *Riotous Assemblies. Popular Protest in Hanoverian England*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006. Στην παράδοση αυτή ανήκει και ο James Kelly, *Food Rioting in Ireland in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: The "Moral Economy" and the Irish Crowd*, Δουβλίνο 2017, παρότι ενσωματώνει τα συμπεράσματα του Bohstedt και δίνει έμφαση στον στόχο της εξασφάλισης της πρόσβασης στην τροφή, ως στόχου του πλήθους, έναντι της υπεράσπισης παραδοσιακών πατερναλιστικών ρυθμίσεων.

31. Dale Edward Williams, «Morals, markets and the English crowd in 1766», *Past and Present* 104 (1984), σ. 56-73.

ραχών, τότε η έννοια της ηθικής οικονομίας δεν απαιτείται για την ερμηνεία τους. Ο Bohstedt καταλήγει να την απορρίψει, επί της ουσίας, για να κάνει λόγο αρχικά για «πραγματιστική οικονομία» που αναπτυσσόταν σε ένα περιβάλλον οικονομίας της αγοράς και στη συνέχεια να επικεντρωθεί στις «πολιτικές του επισιτισμού». Η ανάλυσή του εστιάζει στην πολιτική στο επίπεδο της κοινότητας, στους οριζόντιους και κάθετους δεσμούς που την συνείχαν, στους παράγοντες που υπεισέρχονταν στους υπολογισμούς του πλήθους για το αν θα εξεγερθεί και στις «δομές πολιτικής ευκαιρίας» που καθόριζαν τη συλλογική του δράση. Πρέπει να επισημάνουμε, πάντως, ότι η ανάλυσή του, απογυμνωμένη από τους ιδεολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες τους οποίους ανέδειξε ο Thompson, πάσχει σοβαρά όσον αφορά την πλαισίωση της συλλογικής δράσης που μελετά.³² Οι Randall και Charlesworth, από την πλευρά τους, προτίμησαν να ακολουθήσουν μια άλλη γραμμή που προεκτείνει τα επιχειρήματα του Thompson: το μοντέλο αγοράς που πρόκρινε η ηθική οικονομία του πλήθους δεν ήταν εναλλακτικό προς την καπιταλιστική αγορά εν γένει, με την οποία οι λαϊκές τάξεις είχαν πλέον τον 18ο αιώνα μεγάλη οικειότητα, αλλά ένα μοντέλο ρυθμισμένης καπιταλιστικής αγοράς.³³

Οι κρίσεις στον επισιτισμό μελετήθηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες για τον 18ο και 19ο αιώνα, συχνά εντός του γενικού ερμηνευτικού πλαισίου της ηθικής οικονομίας³⁴ – αλλά άλλες φορές κριτικά προς αυτό: για τον Root, για παράδειγμα, η έννοια της ηθικής οικονομίας συσκοτίζει τις αντιθέσεις ανάμεσα στα συμφέροντα των αγροτών και των κατοίκων των πόλεων.³⁵ Ταράχες για τα τρόφιμα δεν γίνονταν βέβαια παντού, πρέπει πάντως να τονίσουμε ότι τέτοιες κινητοποιήσεις έχουν καταγραφεί σε όλο τον κόσμο, συνήθως σε

32. John Bohstedt, «Gender, household and community politics: women in English riots, 1790-1810», *Past and Present* 120 (1988), σ. 88-122· του ίδιου, «The moral economy and the discipline of historical context», *Journal of Social History*, τόμ. 26, τχ. 2 (1992), σ. 265-284· του ίδιου, «The pragmatic economy, the politics of provisions and the “invention” of the food riot tradition in 1740», στο Adrian Randal και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, Χάουντιμλς-Νέα Υόρκη 2000, σ. 55-92· του ίδιου, *The Politics of Provisions. Food Riots, Moral Economy and Market Transition in England, c. 1550-1850*, Φάρναμ 2010.

33. Adrian Randal και Andrew Charlesworth, «The moral economy. Riots, markets and social conflict», στο επιμέλειας των ιδίων, *Moral Economy and Popular Protest*, σ. 1-32.

34. Manfred Gailus, «Food Riots in Germany in the late 1840's», *Past and Present* 145 (1994), σ. 157-193· Cynthia Bouton, «Les mouvements de subsistance et le problème de l'économie morale sous l'ancien régime et la Révolution française», *Annales historiques de la Révolution française* 319 (2000), σ. 71-100.

35. Για να συνεχίσει με μια φιλελεύθερη επιχειρηματολογία για τις στρεβλώσεις στις τιμές που προκαλούσαν οι «μονοπωλιακές πρακτικές» που υπεράσπιζε το πλήθος: Hilton L. Root, «Politiques frumentaires et violence collective en Europe au XVIIIe siècle», *Annales*, τόμ. 45, τχ. 1 (1990), σ. 167-189.

συνάρτηση με την απεμπόληση από το κράτος καθιερωμένων πατερναλιστικών πρακτικών.³⁶

Διαθέτουμε αρκετές μελέτες για τις σχετικές κινητοποιήσεις κατά τη διάρκεια και την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Tilly, στις μελέτες του για τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση, θεώρησε τις ταραχές για τα τρόφιμα ως μία από τις σημαντικότερες μορφές του παλιότερου ρεπερτορίου συλλογικής δράσης, οι οποίες όμως σβήνουν κατά τον 19ο αιώνα (με κάποιες τελευταίες αναλαμπές στη δεκαετία του 1840).³⁷ Ωστόσο, ταραχές για την τροφή και κινητοποιήσεις ενάντια στην ακρίβεια επαναλαμβάνονται, έπειτα από καιρό, στα 1917-1919 σε διάφορες χώρες, αποτελώντας για παράδειγμα οργανικό κομμάτι της «κόκκινης διετίας» στην Ιταλία πριν την άνοδο του φασισμού ή τη θρυσάλιδα για την έναρξη της Ρώσικης Επανάστασης.³⁸ Ορισμένοι από τους μελετητές των κινητοποιήσεων αυτών βλέπουν την «ηθική οικονομία» ως κινητήρια δύναμή τους και συζητούν την καταλληλότητα της έννοιας για τον 20ό αιώνα.³⁹

Ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση του Bianchi σχετικά, ο οποίος κάνει λόγο για μια «νέα ηθική οικονομία» που αναδύεται εκείνη την περίοδο του παγκοσμίου πολέμου, διαφορετική από την παλιά, επειδή ως σημείο αναφοράς της

36. Boaz Shoshan, *Popular culture in medieval Cairo*, Κέμπριτζ 1993, σ. 52-66· Benjamin Orlove, «Meat and strength: the moral economy of a Chilean food riot», *Cultural Anthropology* 12 (1997), σ. 234-268· David Arnold, «Food riots revisited: popular protest and moral economy in nineteenth-century India», στο Randall και Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, σ. 123-146· Mark Metzler, «Woman's Place in Japan's Great Depression: Reflections on the Moral Economy of Deflation», *The Journal of Japanese Studies*, τόμ. 30, τχ. 2 (2004), σ. 315-352.

37. Charles Tilly, «Food supply and public order in modern Europe», στο επιμέλειας του ίδιου, *The formation of national states in Western Europe*, Πρίνστον 1975, σ. 380-455· του ίδιου, *The contentious French*, Κέμπριτζ Μασ.-Λονδίνο 1986· του ίδιου, *Popular contention in Great Britain 1758-1834*, Κέμπριτζ Μασ. 1995.

38. William Frieberger, «War prosperity and hunger: The New York Food Riots of 1917», *Labor History*, τόμ. 25, τχ. 2 (1984), σ. 217-239· Temma Kaplan, *Red city, blue period: social movements in Picasso's Barcelona*, Μπέρκλεϊ 1992, σ. 118-123· John Barzman, «Entre l'émeute, la manifestation et la concertation: la crise de la vie chère de l'été 1919 au Havre», *Le Mouvement Social* 170 (1995), σ. 61-84· Barbara Alpen Engel, «Not by bread alone: subsistence riots in Russia during World War I», *The Journal of Modern History* 69 (1997), σ. 696-721· Sarah Badcock, «Women, Protest, and Revolution: Soldiers' Wives in Russia During 1917», *International Review of Social History*, τόμ. 49, τχ. 1 (2004), σ. 47-70· Pierre Schill, «Pane e carbone. Minatori contro il caroviveri nella Lorena del 1919», *Zapruder* 9 (2006), σ. 24-39· Antoon Vrints, «Beyond Victimization: Contentious Food Politics in Belgium during World War I», *European History Quarterly*, τόμ. 45, τχ. 1 (2015), σ. 83-107.

39. Anthony James Coles, «The moral economy of the crowd: some twentieth century food riots», *The Journal of British Studies* 18 (1978), σ. 157-176· Tyler Stovall, «Du vieux et du neuf: économie morale et militantisme ouvrier dans les luttes contre la vie chère à Paris en 1919», *Le Mouvement Social* 170 (1995), σ. 85-113· Roberto Bianchi, *Bocci bocci. I tumulti annonari nella Toscana del 1919*, Φλωρεντία 2001· του ίδιου, *Pace pane terra. Il 1919 in Italia*, Ρώμη 2006.

δεν έχει τώρα τις προκαπιταλιστικές εθιμικές ρυθμίσεις της αγοράς αλλά τα μέτρα που έλαβαν τα κράτη κατά τη διάρκεια του (ολοκληρωτικού, πλέον) πολέμου: η εκτεταμένη κρατική παρέμβαση και έλεγχος της οικονομίας στις εμπόλεμες χώρες εκδηλώθηκε και με μέτρα όπως ο έλεγχος των τιμών ή το δελτίο, και δημιούργησε ένα ισχυρό προηγούμενο και έναν ορίζοντα προσδοκιών για τις λαϊκές τάξεις, που μεταφραζόταν σε αιτήματα κρατικής παρέμβασης ενάντια στην ακρίβεια των τροφίμων.⁴⁰ Ο Hilton, αντίθετα, ασκεί κριτική σε όσους αντιλαμβάνονται ως ηθική οικονομία την εργατική διαμαρτυρία για τις ελλείψεις και τις τιμές κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και εντάσσει την τελευταία στο σχήμα του για την άνοδο μιας μοντέρνας «πολιτικής της κατανάλωσης» κατά τον 20ό αιώνα, με κρίσιμη τη σημασία του συγκεκριμένου πολέμου για την αποκρυστάλλωσή της.⁴¹

Σε κάθε περίπτωση, αναγκαίο μέρος της ερμηνείας της επανεμφάνισης των ταραχών για τα τρόφιμα κατά τον 20ό αιώνα θα έπρεπε να είναι και μια πραγμάτευση της ιδιαίτερης εμφυλης σύνθεσης του πλήθους, καθώς οι γυναίκες κυριαρχούν πλέον στις ταραχές: πρόκειται για κινητοποιήσεις που διεξάγονται έξω από την πολιτική αρένα, από πολίτες θεσμικά ή άτυπα αποκλεισμένους από αυτήν.⁴² Ένα ερώτημα, που απ' όσο γνωρίζουμε δεν έχει τεθεί

40. Roberto Bianchi, «Les mouvements contre la vie chère en Europe au lendemain de la Grande Guerre», στο Pietro Causarano (επιμ.), *Le XXe siècle des guerres*, Παρίσι 2004, σ. 237-245· του ίδιου, «Voies de la protestation en Italie: les transformations de la révolte entre XIXe et XXe siècle», *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, τόμ. 20, τχ. 6 (2013), σ. 1047-1071. Οι διατιμήσεις, η νομοθεσία ενάντια στην κερδοσκοπία και την αισχροκέρδεια και ο έλεγχος των τιμών των νοικιών υπήρξαν μέτρα που διατηρήθηκαν, για διαφορετικό χρονικό διάστημα σε κάθε χώρα, και μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Νίκος Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο* 17 (2016), σ. 55-65· του ίδιου, «Αγορανομικός έλεγχος και ρύθμιση των αγορών ως ζητήματα παρέμβασης στον συνδικαλισμό των επαγγελματιοβιοτεχνών στον μεσοπόλεμο και τη μεταπολεμική περίοδο», στο Δημήτρης Μπαχάρας (επιμ.), *Πτυχές της ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ*, Αθήνα 2020, σ. 68-76.

41. Matthew Hilton, *Consumerism in Twentieth-Century Britain. The Search for a Historical Movement*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη 2003, σ. 59-60 και 77. Πιο ενδιάμεση είναι η θέση που υιοθετεί ο Tyler Stovall, *Paris and the spirit of 1919. Consumer struggles, transnationalism and revolution*, Κέμπριτζ 2012.

42. Dana Frank, «Housewives, socialists and the politics of food: the 1917 New York cost-of-living protests», *Feminist Studies*, τόμ. 11, τχ. 2 (1985), σ. 255-285· Lynne Taylor, «Food Riots Revisited», *Journal of Social History*, τόμ. 30, τχ. 2 (1996), σ. 483-496· της ίδιας, *Between resistance and collaboration. Popular protest in Northern France, 1940-1945*, Μπρίστολ-Νέα Υόρκη 2000, σ. 98-106. Πβλ. την καταληκτική πρόταση του John Bohstedt, «Gender, household and community politics: women in English riots, 1790-1810», *Past and Present* 120 (1988), σ. 88-122: όπου και όποτε οι ταραχές για τα τρόφιμα έγιναν πιο γυναικείες, αυτό ήταν σύμπτωμα μάλλον της πολιτικής αδυναμίας των γυναικών παρά της ισχύος τους. Θεωρώ, παρ' όλ' αυτά, ότι θα πρέπει να δούμε τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών στις ταραχές για τα τρόφιμα του 20ού αιώνα ως απόρροια όχι μόνο του αποκλεισμού τους από την πολιτική ζωή αλλά και της επέκτασης των δικαιωμάτων τους και της εντο-

συστηματικά, είναι αν μπορεί κανείς να εντοπίσει διαφορετικές εκδοχές ηθικής οικονομίας με βάση το φύλο· η ιστορία της συλλογικής δράσης της σχετικής με την κατανάλωση μοιάζει να αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο για κάτι τέτοιο, δεδομένης της έντονης παρουσίας των γυναικών σε αυτήν.⁴³ Ο Bohstedt διατυπώνει την υπόθεση ότι ο ρόλος των γυναικών ήταν κομβικός στη διατήρηση αντιλήψεων που τροφοδοτούσαν τις πληβειακές αντιστάσεις στην καπιταλιστική αγορά, ενώ ο Trentmann κάνει λόγο για μια «μητρική ηθική της παροχής τροφής και φροντίδας» που εισέρχεται στη δημόσια σφαίρα με τις ταραχές για τα τρόφιμα αλλά και με το βρετανικό κίνημα υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου στις αρχές του 20ού αιώνα.⁴⁴ Και ποια είναι η σημασία της παρατήρησης ότι, όποτε στις ταραχές για την τροφή στον αγγλικό 18ο αιώνα η παρουσία των γυναικών ήταν πιο έντονη, ήταν πιο συχνή η αρπαγή των τροφίμων από το πλήθος αντί της πιο «εκλεπτυσμένης» (και πολιτικής) πρακτικής του προσδιορισμού μιας δίκαιης τιμής;⁴⁵ Αβίαστα προκύπτει η χρήση του αναλυτικού εργαλείου του φύλου και για τη μελέτη των λόγων των σχετικών με την κατανάλωση και της ηθικής φόρτισής τους: λόγοι κατά της πολυτέλειας που αποσκοπούσαν στην πειθάρχηση της κατανάλωσης απευθύνονταν συχνά στις γυναίκες, συσχετιζόμενες τες με συγκεκριμένες αρετές αλλά και αδυναμίες.⁴⁶

Για να επιστρέψουμε στη συλλογική δράση ενάντια στην ακρίβεια στην αγορά, αυτή κατά τον 20ό αιώνα δεν χαρακτηρίστηκε τόσο από τις ταραχές για τα τρόφιμα σε περιόδους σπάνης όσο από τη δημιουργία οργανώσεων κα-

νότερης παρουσίας τους στη δημόσια σφαίρα: Nikos Potamianos, «The Discourse Against “Shameful Profiteering” in Greece 1914-1925: Notions of Exploitation, Anticapitalist Morality and the Concept of Moral Economy», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 251-266. Πβλ. Pamela Beth Radcliff, «Women’s Politics: Consumers Riots in Twentieth-Century Spain», στο Victoria Lorée Enders και Pamela Beth Radcliff (επιμ.), *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain*, Όλμπαν 1995, σ. 301-323.

43. Βλ. π.χ. Marie-Emmanuelle Chessel, «Women and the ethics of consumption in France at the turn of the twentieth century. The Ligue Sociale d’Acheteurs», στο Frank Trentmann (επιμ.), *The making of the consumer. Knowledge, power and identity in the modern world*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006, σ. 81-98.

44. Bohstedt, «Gender, household and community politics», σ. 100-101· Frank Trentmann, «Before “fair trade”. Empire, free trade and the moral economies of food in the modern world», *Environment and planning D: Society and space* 25 (2007), σ. 1079-1102: 1093.

45. Randall, *Riotous Assemblies*, σ. 312.

46. Metzler, «Woman’s Place in Japan’s Great Depression». Βλ. και Maxine Berg και Elisabeth Eger, «The rise and fall of the luxury debates», στο επιμέλειας των ιδίων, *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, Χάουντμιλς 2003, σ. 7-27· Michael Kwass, «Consumption and the World of Ideas: Consumer Revolution and the Moral Economy of the Marquis de Mirabeau», *Eighteenth-Century Studies*, τόμ. 37, τχ. 2 (2004), σ. 187-213· Peter Gurney, *The making of consumer culture in modern Britain*, Λονδίνο 2017, σ. 38-39, 104 κ.α.

ταναλωτών και από την ανάπτυξη νέων μορφών κινητοποίησης και παρέμβασης:μποϊκοτάζ σε αγαθά μέχρι να μειωθεί η τιμή τους, συγκεντρώσεις έξω από σουπερμάρκετ, «απεργίες ενοικιαστών» (μη πληρωμή ενοικίου ως μέσο διεκδίκησης αιτημάτων από τους ιδιοκτήτες), έρευνα και ενημέρωση για το πώς ορίζονται οι τιμές από τις μεγάλες επιχειρήσεις, δικαστικές προσφυγές για αθέμιτες εμπορικές και διαφημιστικές πρακτικές, αλλά και η «αυτομείωση» που προπαγάνδισε η Εργατική Αυτονομία στην Ιταλία ενάντια στις αυξήσεις και στον πληθωρισμό της δεκαετίας του 1970.⁴⁷ Όμως, οι σχετικές μελέτες, όπως και αυτές για τους καταναλωτικούς συνεταιρισμούς που επίσης προβλήθηκαν ως μέθοδος αντιμετώπισης της ακρίβειας, γενικά δεν χρησιμοποιούν την έννοια της ηθικής οικονομίας: ίσως επειδή οι περισσότερες από τις οργανώσεις καταναλωτών, ενώ διέκειντο φιλικά προς μορφές ρύθμισης της αγοράς, γενικά βρίσκονταν ή ρυμουλκήθηκαν εντός του φιλελεύθερου ιδεολογικού σύμπαντος.⁴⁸ Σε άλλες περιπτώσεις επειδή οι μελετητές αποστασιοποιούνται από την έννοια της ηθικής οικονομίας αυτή καθαυτή και πάντως δεν τη θεωρούν κατάλληλη για τις σύγχρονες κοινωνίες.⁴⁹ Ίσως, τέλος, επειδή η ηθική σε ζητήματα κατανάλωσης θεωρήθηκε ότι μονοπωλήθηκε από μια νέα τάση που εμφανίστηκε στη μετα-αποικιακή εποχή, το «δίκαιο εμπόριο» (fair trade).

Οι μελέτες για το δίκαιο εμπόριο, τα «φιλανθρωπικά μαγαζιά» (charity shops) και άλλες πρακτικές «ηθικής κατανάλωσης» (ethical consumption) επισημαίνουν τις πολλαπλές ρίζες τους, τόσο σε πιο κλασικές φιλανθρωπικές πρακτικές όσο και σε μορφές διεθνοτικής αλληλεγγύης σε κοινωνικά κινήματα και στις πρώην αποικίες,⁵⁰ και κάποτε κάνουν λόγο για μια «νέα διεθνή

47. Luc Bihl και Luc Willette, *Une histoire du mouvement consommateur. Mille ans de luttes*, Παρίσι 1984· Ellen Furlough, *Consumer cooperation in France. The politics of consumption 1834-1930*, Ίθακα-Λονδίνο 1991· Alain Chatriot, Marie-Emmanuelle Chessel και Matthew Hilton, *Au nom du consommateur. Consommation et politique en Europe et aux États-Unis au XXe siècle*, Παρίσι 2004· Matthew Hilton, «Social activism in an age of consumption: the organized consumer movement», *Social History*, τόμ. 32, τχ. 2 (2007), σ. 121-143· Alain Chatriot και Marion Fontaine, «Contre la vie chère», *Cahiers Jaurès 187-188* (2008), σ. 97-116· Giselle Nath, «Reproducing or contesting the global? Belgian organized consumerism & its international entanglements 1957-1995», *International Review of Social History*, τόμ. 60, τχ. 3 (2015), σ. 413-447· Emily Twarog, *Politics of the Pantry: Housewives, Food, and Consumer Protest in Twentieth Century America*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2017· βλ. και τις παρατηρήσεις του Marcel van der Linden, *Workers of the world. Essays toward a Global Labour History*, Λάιντεν-Βοστώνη 2008, σ. 216-217. Για την αυτομείωση βλ. Steve Wright, *Η έφοδος στον ουρανό. Ταξική σύνθεση και ταξική πάλη στον ιταλικό αυτόνομο μαρξισμό*, Αθήνα 2012, σ. 189-197.

48. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Ben Fine στη βιβλιοκριτική του για το βιβλίο του Matthew Hilton *Consumerism in Twentieth-Century Britain: Review of Social Economy*, τόμ. 63, τχ. 2 (2005), σ. 296-299.

49. Hilton, *Consumerism in Twentieth-Century Britain*, σ. 32-33.

50. Suzanne Horne και Avril Madrell, *Charity Shops. Retailing, consumption and Society*, Λονδί-

ηθική οικονομία» που αφορά όχι την πρόσβαση στα αγαθά σε μια δίκαιη τιμή για τον καταναλωτή, όπως στη Βρετανία του 18ου αιώνα, αλλά «δικεκδικεί το δικαίωμα των φτωχών παραγωγών να πάρουν μια δίκαιη τιμή για ό,τι πουλάνε στην αγορά». ⁵¹ Το πιο σύνηθες, πάντως, είναι να μη χρησιμοποιείται η έννοια της ηθικής οικονομίας: ίσως επειδή αυτή έχει συνδεθεί με πιο αρχαϊκές μορφές συμπεριφοράς και δεν θεωρείται κατάλληλη για την περιγραφή πρακτικών τόσο σύγχρονων, οι οποίες επιπλέον έχουν και την πρόθεση να αναμορφώσουν την κοινωνία (και όχι να υπερασπιστούν ή να επαναφέρουν μια παλιότερη ισορροπία)· άλλοι μελετητές θα θέλουν να αποφύγουν τη, θεωρούμενη εγγενή στην έννοια, αντίθεση της ηθικής οικονομίας με την οικονομία της αγοράς, κάτι που ασφαλώς δεν ισχύει στην περίπτωση του fair trade. ⁵² τέλος, μοιάζει να θεωρείται επαρκής η έννοια-ομπρέλα της «ηθικής κατανάλωσης», που είναι τρέχουσα για διάφορες σύγχρονες πρακτικές και μπορεί άνετα να καλύψει την επένδυση καταναλωτικών πρακτικών και λόγων για την κατανάλωση με ηθικές αξίες. Παραδόξως, ίσως, η έννοια της ηθικής οικονομίας έχει χρησιμοποιηθεί με πιο στοχαστικό τρόπο για να περιγράψει τις αντιδράσεις των αγροτών που συμμετέχουν στα δίκτυα του fair trade, καθώς αυτά, λειτουργώντας στο πλαίσιο μιας μορφής «νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης», επιβάλλουν στους παραγωγούς των αναπτυσσόμενων χωρών πρακτικές πιστοποίησης και επιτήρησης που θίγουν τις δικές τους αντιλήψεις περί ηθικής οικονομίας. ⁵³

ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι εργασιακές διαμάχες και η συλλογική δράση των εργατών αποτέλεσαν ένα από τα πρώτα πεδία πέραν των «πολιτικών της κατανάλωσης» στα οποία δο-

vo-Νέα Υόρκη 2002· Peter Van Dam, «Moralizing Postcolonial Consumer Society: Fair Trade in the Netherlands, 1964-1997», *International Review of Social History*, τόμ. 61, τχ. 2 (2016), σ. 223-250.

51. Gavin Fridell: τον παραθέτει ο Matthew Anderson, *A history of fair trade in contemporary Britain*, Μπέϊσινγκστούκ 2015, σ. 8. Πβλ. Peter Luetchford, *Fair trade and a global commodity. Coffee in Costa Rica*, Λονδίνο-Αν Άρμπορ 2008, σ. 180 για την «ηθική οικονομία του νοικοκυριού» (των καταναλωτών).

52. Trentmann, «Before “fair trade”»· Benjamin Möckel, «Dilemmas of Moral Markets: Conflicting Narratives in the West German Fair Trade Movement», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 267-292.

53. Mark Moberg, «Certification and Neoliberal Governance: Moral Economies of Fair Trade in the Eastern Caribbean», *American Anthropologist*, τόμ. 116, τχ. 1 (2014), σ. 8-22· Cheryl McEwan, Alex Hughes και David Bek, «Fairtrade, place and moral economy: Between abstract ethical discourse and the moral experience of Northern Cape farmers», *Environment and Planning A*, τόμ. 49, τχ. 3 (2017), σ. 572-591.

κιμάστηκε η εφαρμογή της έννοιας της ηθικής οικονομίας. Ο Randall, σε μια μελέτη που εντασσόταν στην τάση να δοθεί περισσότερη προσοχή στις άτυπες μορφές οργάνωσης των εργαζομένων, έκανε λόγο για τη «βιομηχανική ηθική οικονομία» των υφαντών του Γκλόστερσερ τον 18ο αιώνα. Οι ίδιοι άνθρωποι που διαμαρτύρονταν για την ακρίβεια των τροφίμων βάσιζαν τη συλλογική τους δράση όσον αφορά τις εργασιακές διαμάχες σε παρόμοιες αρχές και μορφές κινητοποίησης: δίκαιη τιμή, αντίθεση στις δυνάμεις του ανταγωνισμού, αίσθηση νομιμότητας, κοινοτική βάση της κινητοποίησης, πρόσκληση στις αρχές να δράσουν, πειθαρχημένη κινητοποίηση με χαμηλά επίτεδα βίας. Ως ηθική οικονομία, λοιπόν, αναδεικνύεται «το σύστημα αξιών μιας ολόκληρης κοινότητας» που εκφράζεται με ηθικές επιταγές για τη χαλιναγώγηση της αγοράς και την ενεργοποίηση του «δικαιώματος στην προστασία».⁵⁴ Ο ίδιος, πιο πρόσφατα, αναδιατύπωσε την έννοια της ηθικής οικονομίας για να συμπεριλάβει και τη «βιομηχανική» συλλογική δράση των εργατών στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου, συμπεριλαμβανομένου του λουδισμού, όπως και άλλες μορφές λαϊκής κινητοποίησης. Η έμφαση τώρα δίνεται από τον Randall στην υπεράσπιση από τους κινητοποιούμενους εθιμικών ρυθμίσεων (που μπορεί να είχαν αποκτήσει και νομική ισχύ στο παρελθόν) και σε άλλα πεδία πέραν της εξασφάλισης του επισιτισμού· εδώ συμπεριλαμβάνονται οι ρυθμίσεις που εξασφάλιζαν την αναπαραγωγή μοντέλων παραγωγής που παρείχαν στους εργάτες κάποια αυτονομία και ασφάλεια. Οι αξίες της ηθικής οικονομίας θεωρείται ότι βρίσκονταν στο επίκεντρο μιας ευρύτερης ιδεολογικής σύγκρουσης της εποχής ανάμεσα σε μια «εθιμική κοινωνία» (customary society) και μια γοργά αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία. Βασικά χαρακτηριστικά της ηθικής οικονομίας, σύμφωνα με τον Randall, αποτελούσαν η εχθρότητα προς όσους χρησιμοποιούσαν την οικονομική τους δύναμη για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους εις βάρος του καταναλωτή ή του άμεσου παραγωγού, η υπεράσπιση από τους κινητοποιούμενους όχι απλώς ενός κοινωνικού συμβολαίου αλλά της ίδιας της νομιμότητας, η αντίληψη ότι όχι μόνο έχουν το δίκιο με το μέρος τους αλλά (θα έπρεπε να έχουν) και τον νόμο –και άρα η διάσταση της λαϊκής κινητοποίησης ως καλέσματος στις δικαστικές αρχές να τον εφαρμόσουν–, εντέλει η έννοια του νόμιμου δικαιώματος το οποίο ο καπιταλισμός απειλούσε να τους στερήσει.⁵⁵

Παρομοίως, ο Rule βλέπει στον 18ο αιώνα μια «ηθική οικονομία της εργασίας» που αναδύεται σε αμυντικούς αγώνες ειδικευμένων εργατών που υπε-

54. Adrian Randall, «The Industrial Moral Economy of the Gloucestershire Weavers in the Eighteenth Century», στο John Rule (επιμ.), *British trade unionism 1750-1850*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1988, σ. 29-51.

55. Randall, *Riotous Assemblies*, σ. 120, 261-266, 297, 301-304, 313.

ρασπίζονται εθιμικές ρυθμίσεις και εγκυβερνούν τους εργοδότες να παραμείνουν εντός της «κοινότητας της τέχνης» και των κανόνων της. Η ηθική οικονομία με αυτήν τη σημασία βασίζεται σε αντιλήψεις για παραδοσιακά δικαιώματα και σχέσεις αμοιβαιότητας μεταξύ εργοδοτών και εργατών που διαρρηγνύονται από τον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς. Ο Rule επισημαίνει, όμως, ότι δεν μπορούν να ερμηνευτούν έτσι ολοκληρωμένα οι εργασιακές συγκρούσεις της εποχής, οι οποίες άλλωστε περιλάμβαναν και πολλές επιθετικές διεκδικήσεις από την πλευρά των εργατών και μια αναδυόμενη «συνδικαλιστική συνείδηση».⁵⁶

Η δουλειά του Jones για τις ταραχές του Captain Swing στην αγγλική ύπαιθρο⁵⁷ εντάσσεται κι αυτή στη συνάφεια των δημιουργικών και συγχρόνως πιστών εν πολλοίς αναπλάσεων της έννοιας της ηθικής οικονομίας από μελετητές της αγγλικής κοινωνίας της εποχής που μελέτησε κι ο Thompson. Στη Νότια Αγγλία, λοιπόν, το 1830 πλήθη εργατών γης έσπασαν τις μόλις εισαχθείσες αλωνιστικές μηχανές, ζητούσαν δουλειές και αύξηση των μεροκαμάτων, καθώς και αύξηση των διαφόρων προνοιακών επιδομάτων (συμπεριλαμβανομένων αυτών που σχετιζόνταν με την τιμή του ψωμιού, όπως το σύστημα επιδομάτων του Σπίναμλαντ, αλλά όχι μόνο) που τους χορηγούνταν από τις τοπικές αρχές. Ο Jones θεωρεί ότι η έννοια της ηθικής οικονομίας μπορεί να εξηγήσει τόσο τις ταραχές του Captain Swing όσο και την ανταπόκριση των αρχών σ' αυτές, και άρα πρέπει να χρησιμοποιείται και για κινητοποιήσεις πέραν αυτών που σχετίζονται με τις τιμές και την αγορά.

Το τελευταίο επιχειρεί να το τεκμηριώσει προσφέροντας μια ερμηνεία για τις διαφορετικές μορφές που πήρε η έκφραση αντιλήψεων ηθικής οικονομίας και την εξέλιξή τους στην Αγγλία του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Οι μεγάλες διακυμάνσεις των τιμών κατά τους ναπολεόντειους πολέμους είχαν καταστρέψει τις παραδοσιακές προσδοκίες για το ποια τιμή είναι δίκαιη, ενώ οι δυνατότητες των λαϊκών τάξεων να επηρεάσουν τις τιμές των τροφίμων είχαν μειωθεί δραστικά. Επιπλέον, οι μετασχηματισμοί στην παραγωγή κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα δημιουργούσαν νέες πιεστικές απειλές για τα εργατικά νοικοκυριά και το επίπεδο διαβίωσής τους, ενώ η μεταρρύθμιση των νόμων για τους φτωχούς (Poor Laws) στα τέλη του 18ου αιώνα δημιούργησε ένα σύστημα επιδομάτων το οποίο ετίθετο συχνά στο επίκεντρο των διεκδικήσεων του πλήθους. Μετά το τέλος των πολέμων το 1815 η τοπική αυτοδι-

56. John Rule, «Industrial disputes, wage bargaining and the moral economy», στο Randall και Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, σ. 166-186. Πβλ. Andrew Charlesworth, «From the moral economy of Devon to the political economy of Manchester, 1790-1812», *Social History*, τόμ. 18, τχ. 2 (1993), σ. 205-217.

57. Peter Jones, «Swing, Speenhamland and rural social relations: the “moral economy of the English crowd in the nineteenth century», *Social History*, τόμ. 32, τχ. 3 (2007), σ. 271-290.

οίκηση πήρε πρωτοβουλίες για τη δημιουργία σχημάτων εύρεσης εργασίας και κατανομής της στους τοπικούς κτηματίες· έτσι, και σε συνδυασμό με την εμπλοκή της στο σύστημα επιδομάτων και τη ρύθμιση των μισθών, δημιούργησε μια παράδοση μέτρων προς όφελος των φτωχών την οποία οι τελευταίοι μπορούσαν να θεωρούν δεδομένη και να επικαλούνται. Οι περικοπές όμως στις δαπάνες των «ενοριών» για πρόνοια που επήλθαν τη δεκαετία του 1820 έπληξαν την αγροτική κοινωνία – ενώ η εισαγωγή μηχανών και στις αγροτικές εργασίες απειλούσε με αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης.

Οι ταραχές του 1830 δεν εστίαζαν σε ένα είδος αιτημάτων, αλλά συμπεριλάμβαναν αιτήματα για τα επιδόματα, το ύψος των μισθών και ενάντια στην εισαγωγή μηχανών, χωρίς κάποιο να έχει την πρωτοκαθεδρία. Ο Jones υποστηρίζει ότι αυτό που διαπερνούσε και ενοποιούσε τόσο αυτά τα αιτήματα όσο και αυτά των ταραχών για τα τρόφιμα ήταν μια ευρύτερη αντίληψη για το «δικαίωμα στην επιβίωση» (χωρίς πάντως να αναφέρεται στον Scott). Το δικαίωμα στην επιβίωση ήταν μια ηθική επιταγή που συμμεριζόταν τόσο το πλήθος όσο και οι αρχές, των οποίων η ανταπόκριση στις κινητοποιήσεις υποδεικνύει ότι δέχονταν πως τα αιτήματα του πλήθους ήταν δίκαια. Η αίτηση νομιμότητας που είχαν οι ξεσηκωμένοι εργάτες γης για τις πράξεις τους, η οποία προκύπτει και από την αυτοπειθαρχία που έδειχναν, είναι χαρακτηριστική της ηθικής οικονομίας. Χαρακτηριστική είναι και η επίκληση των υποχρεώσεων που είχαν οι αρχές απέναντί τους, με βάση πρακτικές που συχνά είχαν πάνω από πενήντα χρόνια που εφαρμόζονταν και είχαν έτσι δημιουργήσει ένα προηγούμενο πάνω στο οποίο θεωρούνταν νομιμοποιημένο να θεμελιώνονται απαιτήσεις. Σημαντικό για την ερμηνεία των ταραχών υπό το πρίσμα της ηθικής οικονομίας είναι ότι το πλήθος φρόντιζε επιμελώς να διατυπώνει τα αιτήματά του με βάση τις υπάρχουσες και καθιερωμένες σχέσεις και καθήκοντα των ενοριών και να περιορίζει τις διεκδικήσεις του σε ό,τι μπορούσε να θεωρηθεί ότι ήταν εθιμικό. Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι ο Jones παραμένει στη μεθοδολογική γραμμή του Thompson, θεωρώντας ότι τα αιτήματα του πλήθους δεν μπορούσαν να διαχωριστούν από τη μορφή της κινητοποίησής του, και άρα ότι από τη μορφή της διαμαρτυρίας ο ιστορικός μπορεί να συναγάγει αόρατους κανόνες: τους κώδικες που ακολουθεί το πλήθος και στους οποίους ενσωματώνονται οι αντιλήψεις που το κινητοποιούν.

Τόσο ο Randall και ο Rule όσο και ο Jones, λοιπόν, επιμένουν στο εθιμικό στοιχείο ως βασικό χαρακτηριστικό της ηθικής οικονομίας όπως την αντιλαμβάνονται. Ο Reddy, από την πλευρά του, εξέλιξε το επιχείρημα της ηθικής οικονομίας ως υπεράσπιση του υπάρχοντος εργασιακού καθεστώτος με έναν τρόπο που απέσπασε την επιδοκμασία του Thompson. Στη μελέτη του για τη γαλλική υφαντουργία και τις εργασιακές διαμάχες σ' αυτή κατά τον 18ο και

190 αιώνα υποστήριξε ότι, αντίθετα από την παραδεδεγμένη σοφία, μέχρι το 1900 δεν είχε δημιουργηθεί στ' αλήθεια μια κοινωνία της αγοράς: οι συντελεστές της παραγωγής, όπως η εργασία, δεν είχαν μετατραπεί σε εμπορεύματα που πωλούνταν σε ανοιχτές αγορές, και δεν είχε δημιουργηθεί μια ανταγωνιστική αγορά εργασίας στην οποία να εξισορροπούνται η προσφορά και η ζήτηση από τον μηχανισμό των τιμών. Αυτό που συνέβη ήταν η κυριαρχία της «κουλτούρας της αγοράς», η οποία μετασχημάτιζε τις κοινωνικές σχέσεις μέσα από πολιτικές φιλελευθεροποίησης και με την επιβολή μιας ιδιαίτερης «πολιτισμικής τάξης» και θεώρησης του κόσμου. Παρ' όλη, όμως, την έμφαση που δίνει στην ανάδυση νέων σχημάτων κατανόησης της πραγματικότητας και των συνεπακόλουθων πολιτικών, μάλλον, παρά στην τεχνολογική και οικονομική αλλαγή, ο Reddy δεν αρνούνταν ότι οι τελευταίες μετασχημάτιζαν κι αυτές την κοινωνία. Ήταν απέναντι τόσο σε αυτές όσο και στην απελευθέρωση του ανταγωνισμού που αναδύθηκε μια ηθική οικονομία των εργατών: ενάντια στην παραβίαση παλιών ηθικών νορμών από τον αρρυθμιστο ανταγωνισμό, ενάντια σε μια νέα πολιτισμική τάξη που τους καλούσε να δουν την εργασία τους ως εμπόρευμα και να αποτιμήσουν σε χρήμα τον έλεγχο που ασκούσαν στα σώματά τους, οι εργάτες αντιστάθηκαν «στο όνομα ενός παλιότερου πολιτισμικού ιδανικού, μιας ηθικής οικονομίας που βρισκόταν υπόρρητη στις παλιές κοινωνικές σχέσεις». «Κάτι σαν ηθική οικονομία είναι δεδομένο ότι θα έρθει στην επιφάνεια οπουδήποτε εξαπλώνεται ο βιομηχανικός καπιταλισμός», όταν οι επιχειρηματίες αρχίσουν να εφαρμόζουν πρακτικές μείωσης του κόστους στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς η σύλληψη της εργασίας ως εμπορεύματος να τους επιτρέπει να δημιουργήσουν συνεκτικές σχέσεις με τους εργάτες τους.⁵⁸ Η ηθική οικονομία από αυτήν τη σκοπιά είναι «ένα σύνολο αξιών και ηθικών νορμών που παραβιάζονται από την τεχνολογική και εμπορική αλλαγή», οπότε, όπως παρατήρησε ο Thompson για τις προεκτάσεις του επιχειρήματος του Reddy, η υπεράσπισή τους δεν είναι αναγκαίο να ξεκινάει από τη μνήμη του παρελθόντος. Η ηθική οικονομία, δηλαδή, δεν έχει απαραίτητα ως σημείο αναφοράς την παράδοση, αλλά «αναγεννάται διαρκώς ως αντικαπιταλιστική κριτική».⁵⁹

Μια τέτοια σύλληψη της ηθικής οικονομίας έχει αναχθεί από την Posusney σε μοντέλο ερμηνείας της συλλογικής δράσης των εργατών εφάμιλλο του μαρξιστικού και αυτού της «ορθολογικής επιλογής». Η εργατική διαμαρτυρία, δηλαδή, μπορεί να μην πυροδοτείται από την ανάπτυξη μιας ταξικής συνείδησης που αμφισβητεί τις εκμεταλλευτικές σχέσεις εν γένει, ούτε από ατο-

58. William Reddy, *The rise of market culture*, Κέμπριτζ-Παρίσι 1984, σ. ix, 14-15 και 334-335.

59. Thompson, «The moral economy reviewed», σ. 340-341.

μικές συμπεριφορές που διαμορφώνονται από υπολογισμούς για το πώς θα επιτευχθεί η μεγιστοποίηση του ατομικού οφέλους, αλλά να αποτελεί ανταπόκριση στην παραβίαση κανόνων και νορμών στις οποίες έχουν συνηθίσει οι υπάλληλες τάξεις και για τις οποίες αναμένεται από τις κυρίαρχες ελίτ ότι θα τις διατηρήσουν. Η Posusney εκτιμούσε ότι το μοντέλο της ηθικής οικονομίας ταιριάζει καλύτερα στη συλλογική δράση των εργατών του τρίτου κόσμου, και συγκεκριμένα στις εργατικές κινητοποιήσεις που μελέτησε στην Αίγυπτο από την κατάληψη της εξουσίας από τον Νάσερ μέχρι τη δεκαετία του 1980: πλάι σε αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη και την ισότητα, σημαντικό κομμάτι της ηθικής οικονομίας των εργατών ήταν ότι έβλεπαν τον εαυτό τους σε μια σχέση πελάτη-πάτρονα με το κράτος, από το οποίο αναμενόταν να εγγυάται έναν αξιοπρεπή μισθό και να ελέγχει τις τιμές στα βασικά είδη διατροφής.⁶⁰

Σ' ένα παρόμοιο μήκος κύματος, όσον αφορά τη σημασία της παραβίασης κανόνων και της διάψευσης προσδοκιών για την ανάπτυξη «εργατικών αντιστάσεων του τύπου της ηθικής οικονομίας», είχε κινηθεί ο Moodie στη μελέτη του για την απεργία στα ορυχεία χρυσού της Νότιας Αφρικής το 1946, την οποία ερμήνευσε όχι με βάση το μοντέλο της αντίστασης στην προλεταριοποίηση αλλά εγγράφοντάς την στη μικρότερης κλίμακας συλλογική δράση των εργατών της προηγούμενης δεκαετίας. Οι κινητοποιήσεις αυτές των μαύρων μεταλλωρύχων αποτελούσαν αντιδράσεις σε ό,τι θεωρούνταν παραβίαση από την πλευρά της διεύθυνσης και των οργάνων της διαφόρων στοιχείων ενός «άρρητου συμβολαίου», που συνιστούσε την «ηθική οικονομία των ορυχείων» και αφορούσε ζητήματα όπως η ποιότητα του φαγητού, η ίση μεταχείριση των διαφόρων φυλών, η δυνατότητα φιλοξενίας φίλων κ.λπ. Ως ηθική οικονομία, δηλαδή, ο Moodie αντιλαμβανόταν ένα σύστημα σχέσεων των εργατών και της διεύθυνσης που όριζε τα όρια της καταπίεσης και της αντίστασης, τους κανόνες της σύγκρουσης όπως τους ακολουθούσαν τα υποκείμενά της, τα στοιχεία που ήταν αμοιβαία αποδεκτά εντός ενός συστήματος πολιτικής κυριαρχίας και οικονομικής εκμετάλλευσης.⁶¹

Στην ελληνική ιστοριογραφία, ο Φουντανόπουλος έχει βασίσει στην έννοια της ηθικής οικονομίας την ανάλυσή του για την ιδεολογία και τη συλλογική δράση των εργατών της Θεσσαλονίκης από το 1908 ως το 1936.⁶²

60. Marsha Pripstein Posusney, «Irrational Workers: The Moral Economy of Labor Protest in Egypt», *World Politics*, τόμ. 46, τχ. 1 (1993), σ. 83-120· της ίδιας, *Labor and the state in Egypt*, Νέα Υόρκη 1997.

61. T. Dunbar Moodie, «The moral economy of the black miners' strike of 1946», *Journal of Southern African Studies*, τόμ. 13, τχ. 1 (1986), σ. 1-35· του ίδιου, «Using E. P. Thompson to think about South African history: notes of a personal journey», *Social History*, τόμ. 45, τχ. 4 (2020), σ. 412-426.

62. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005.

Στον βαθμό που εστιάζει στην υπεράσπιση της υπάρχουσας οργάνωσης της παραγωγής και στον εργατικό έλεγχο σ' αυτήν, θα μπορούσε να αντλεί από τον Reddy – καθώς και από τον Montgomery, ο οποίος είχε αναφερθεί στον «ηθικό κώδικα» που υποστήριζε τον εργατικό έλεγχο των ειδικευμένων τεχνιτών στα αμερικανικά εργοστάσια στα τέλη του 19ου αιώνα και την αντίστασή τους στην αναδιοργάνωση της παραγωγής από την εργοδοσία στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.⁶³ Οι παραπομπές του όμως είναι απευθείας στον Thompson, καθώς και στον Λιάκο, ο οποίος ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε στις σχετικές αναλύσεις του Thompson στην Ελλάδα, σ' ένα άρθρο όπου τις χρησιμοποίησε για να αναδιατυπώσει με πρωτότυπο τρόπο την αντίθεση λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού: ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός βιώνεται από τις λαϊκές τάξεις ως απαλλοτρίωση δικαιωμάτων, και στην αντιπαράθεση μ' αυτόν «η νομιμότητα των αιτημάτων αντλείται από την εθιμικότητα και την παλαιότητα» κατά τη μεταβατική φάση της ανάπτυξης μιας «πληβειακής κουλτούρας», κομμάτι της οποίας είναι η ηθική οικονομία. Η συνείδηση των απλών ανθρώπων που δημιουργείται μέσα από τη σύγκρουση με τον επεκτεινόμενο καπιταλισμό, με τη μετατροπή της αγοράς από συμπληρωματικό σε κύριο μηχανισμό ρύθμισης των κοινωνικών πόρων, όπως και με τη δημιουργία του μοντέρνου κράτους γίνεται λαϊκισμός όταν την ανακατασκευάζουν οι από πάνω (διανοούμενοι, κόμματα, κράτος).⁶⁴

Ο Φουντανόπουλος χρησιμοποίησε την έννοια της ηθικής οικονομίας για να προσεγγίσει την υποκειμενικότητα των εργατών, τον τρόπο με τον οποίο ερμήνευαν τις μεταβαλλόμενες συνθήκες στις οποίες ζούσαν και τα κίνητρα της συλλογικής τους δράσης. Διαπίστωσε ότι οι εργάτες της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης κινούνταν με βάση ένα σύνολο αντιλήψεων για το πώς θα έπρεπε να λειτουργεί η οικονομία, οι οποίες θίγονταν όταν οι εργοδότες προχωρούσαν σε αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία για να την επιταχύνουν ή/και για να την κάνουν πιο κερδοφόρα. Οι αντιλήψεις αυτές των εργατών αφορούσαν ιδίως τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, τον οικογενειακό χαρακτήρα της εργασίας και την ενότητα της καθημερινής ζωής και εργασίας, και απέληγαν στην επιδίωξη ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας. Ο έλεγχος αυ-

63. David Montgomery, *Workers' control in America. Studies in the history of work, technology and labor struggles*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη 1979, σ. 9-31. Ο ηθικός κώδικας των ειδικευμένων εργατών περιλάμβανε την ανδροπρεπή στάση απέναντι στο αφεντικό και στον επιστάτη, καθώς και τη μη-υπονόμευση της δουλειάς των συναδέλφων του· αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο από τη δικιά μας σκοπιά ήταν ο σεβασμός στην «ταρίφα», στην ανώτατη ποσότητα προϊόντος που μπορούσε να παραγάγει ένας εργάτης μέσα σε μια μέρα χωρίς να οδηγήσει στην εντατικοποίηση της δουλειάς για όλους.

64. Αντώνης Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28.

τός αποτελούσε κεντρικό στόχο της συλλογικής δράσης των εργατών και έπαιρνε διάφορες μορφές: έλεγχος της απασχόλησης και της προσφοράς εργασίας (μέσω αποκλεισμών, μονοπωλίων και κατοχύρωσης επαγγελματών), επιδίωξη εξασφάλισης σταθερότητας στην απασχόληση, υπεράσπιση των υπάρχουσών ειδικεύσεων, επιμονή στην ποιότητα της εργασίας όπως εκτελούνταν, επιβολή του επιθυμητού ρυθμού εργασίας και αντίσταση στην εντατικοποίηση.

Το επιχείρημα του Φουντανόπουλου για τη δυσκολία του διαχωρισμού μεταξύ εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου, και άρα την απουσία αιτημάτων για τον εργάσιμο χρόνο και το ύψος της αμοιβής στην κυριολεξία τους, είναι πολύ αμφιλεγόμενο. Ωστόσο, η σημασία της ανάλυσής του βρίσκεται στην ανάδειξη, στα ελληνικά συμφραζόμενα, μορφών εργατικής αμφισβήτησης της οικονομίας της αγοράς και των νέων οικονομικών σχέσεων που δημιουργούσε η εκβιομηχάνιση από τη σκοπιά εθιμικά καθορισμένων αντιλήψεων για τη λειτουργία της οικονομίας. Ο όρος «ηθική οικονομία» από τον Φουντανόπουλο θεωρείται κατάλληλος για τις αντιλήψεις αυτές όχι μόνο επειδή προβάλλονται από τη σκοπιά του εθιμικά ισχύοντος, αλλά και επειδή αντιπαρατίθενται ως εναλλακτική πρόταση οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης στην πολιτική οικονομία των εργοδοτών.

Να προσθέσουμε εδώ ότι ο όρος ηθική οικονομία έχει χρησιμοποιηθεί ακόμα και όταν τα εργατικά σωματεία προβάλλουν «βιομηχανικού τύπου αιτήματα» για τον εργάσιμο χρόνο και το ύψος των μισθών σε ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες. Το επιχείρημα του Streeck, με ένα θεωρητικό υπόβαθρο πιο κοντά στον Polanyi μάλλον παρά στον Thompson και τον Scott, είναι ότι τα συνδικάτα ενσωματώνουν τις αγορές εργασίας σε κοινωνικούς θεσμούς, και με αυτό τον τρόπο τις υποβάλλουν στην επίδραση μιας ηθικής οικονομίας που βάζει όρια στην ελεύθερη αγορά.⁶⁵ Κατά κάποιον τρόπο παράλληλο είναι το επιχείρημα του Cottureau για τα γαλλικά δικαστήρια διαιτησίας στις εργασιακές διαμάχες, τα οποία αποτελούνταν από εκλεγμένους εκπροσώπους των εργατών και των εργοδοτών. Στις αποφάσεις τους κατά τον πρώιμο 19ο αιώνα αλληλοδιδείδναν η πολιτική οικονομία με αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη και παράγονταν ρυθμίσεις που οδηγούσαν σ' έναν «ρυθμισμένο ανταγωνισμό». Στην περίπτωση αυτή, βέβαια, η ηθική οικονομία δεν αφορά τις πεποιθήσεις

65. Wolfgang Streeck, «The Sociology of Labor Markets and Trade Unions», στο Neil J. Smelser και Richard Swedberg (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Πρίνστον 2005, σ. 254-283; 263. Παρόμοια είναι η εννοιολόγηση του ρόλου των σωματείων από τους Carl Gersuny και Gladis Kaufman, «Seniority and the Moral Economy of U.S. Automobile Workers, 1934-1946», *Journal of Social History*, τόμ. 18, τχ. 3 (1985), σ. 465-473, οι οποίοι κατά τα άλλα εστιάζουν στην «αρχαιότητα» ως θεμέλιο της ηθικής οικονομίας των εργατών στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν σταθερότητα στην απασχόλησή τους στην αυτοκινητοβιομηχανία.

και το σύστημα αξιών στενά των εργατών, αλλά ένα κοινό περί δικαίου αίσθημα και μια αίσθηση της νομιμότητας που δεν βασιζόταν απαραίτητα σε νόμους και στην οποία, υποθέτουμε, βαρύνουσα ήταν η σημασία των εθιμικών πρακτικών.⁶⁶

Είχαν, λοιπόν, και οι εργοδότες ηθική οικονομία; Σε μια τέτοια διευρυμένη σύλληψη της έννοιας βασίζεται η ανάλυση της Bowman για τις εργασιακές διαμάχες και το «στιλ του μανάτζμεντ» σε δύο από τα μεγαλύτερα κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια της Ρωσίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Από τη μια οι πατερναλιστές βιομήχανοι Μορόζοφ, βαθιά θρησκευόμενοι, παρείχαν εκπαίδευση και ιατρική περίθαλψη στους χιλιάδες εργάτες τους και συγχρόνως επιδίωκαν να καταστήσουν τα εργοστάσιά τους «ηθικές κοινότητες πιστών», απασχολώντας ιδίως «σχισματικούς» της «Παλαιάς Πίστης» και επιβάλλοντας την υιοθέτηση θρησκευτικών πρακτικών όπως η προσευχή πριν τη δουλειά. Από την άλλη, οι εργάτες τους, αγροτικής καταγωγής και κουλτούρας, κόμιζαν παραδοσιακές αντιλήψεις ηθικής οικονομίας για τις αμοιβαίες υποχρεώσεις αφέντη και δουλοπάροικου και για τα ιδεώδη της δικαιοσύνης, της φιλανθρωπίας και του δικαιώματος στην επιβίωση. Οι δύο ηθικές οικονομίες άλλοτε αλληλοσυμπληρώνονταν και άλλοτε συγκρούονταν, όπως στην πρώτη μεγάλη απεργία του 1885, που στράφηκε ενάντια στις περικοπές των μισθών, στην επιβολή της εργοστασιακής πειθαρχίας με «παράνομα» πρόστιμα και στις υψηλές τιμές στις οποίες πωλούνταν τα τρόφιμα από τα μαγαζιά του εργοστασίου.⁶⁷

Τέλος, κατά βάση στην ιστορία της εργασίας εντάσσεται και το βιβλίο του Rediker για τους ναυτικούς και τους πειρατές του Ατλαντικού τον 18ο αιώνα,⁶⁸ στο οποίο οι πειρατές γίνονται εν πολλοίς αντιληπτοί ως «πλωτός όχλος με το δικό του ξεχωριστό αίσθημα λαϊκής δικαιοσύνης» και που «αντιλαμβάνονταν πολλές από τις ενέργειές τους ως ηθικές και δικαιολογημένες, όχι διαφορετικά από τον όχλο του 18ου αιώνα που περιγράφει E. P. Thompson», τιμωρώντας για παράδειγμα τους καπετάνιους των εμπορικών πλοίων που δεν φέρνονταν καλά στο πλήρωμά τους. Το επιχείρημα του Rediker βασίζεται, εξίσου με τη συμπεριφορά των πειρατών απέναντι στους ταξικούς εχθρούς τους, στο ότι οι

66. Alain Cottureau, «Industrial tribunals and the establishment of a kind of common law of labour in nineteenth-century France», στο Willibald Steinmetz (επιμ.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Germany, Britain, France, USA*, Λονδίνο 2000, σ. 203-226.

67. Linda Bowman, «Seeking salvation: moral economies and management at the Morozov mills, 1885-1905», *Social History*, τόμ. 28, τχ. 3 (2003), σ. 322-345.

68. Marcus Rediker, *Ανάμεσα στη Σκύλλα και τη Χάρυβδη. Ναυτικοί, πειρατές και ο κόσμος της θάλασσας, 1700-1750*, Αθήνα 2016, σ. 260 και 273.

πειρατές αρνούνταν έμπρακτα τις συνθήκες εργασίας στο εμπορικό ναυτικό που επιδεινώθηκαν εκείνη την περίοδο, καθώς και στο εξισωτικό και κολεκτιβιστικό ήθος ζωής που τους διέκρινε όσον αφορά τη μοιρασιά των λαφύρων και την ιεραρχία. Η έμφαση της ανάλυσης του Rediker δεν βρίσκεται στην έννοια της ηθικής οικονομίας, χρησιμοποιώντας την όμως μας θέτει ενώπιον δύο ερωτημάτων: αν μπορούμε να την αντιλαμβανόμαστε σε σχέση όχι μόνο με τις συλλογικές διεκδικήσεις και κινητοποιήσεις των λαϊκών τάξεων, αλλά και σε σχέση αφενός με αυτό που έχει αποκαλέσει ο Hobsbawm «κοινωνική ληστεία» ως μορφή «προπολιτικής διαμαρτυρίας» που συναντά το περί δικαίου αίσθημα της κοινωνίας, και αφετέρου με την έμπρακτη εφαρμογή ενός μοντέλου οικονομικών σχέσεων βασισμένου σε διαφορετικές αρχές από τις καπιταλιστικές.

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Οι ιστορικές μελέτες που παρουσιάσαμε στις δύο προηγούμενες ενότητες έδωσαν μια μικρή γεύση της ποικιλίας των προσεγγίσεων που υπάρχουν σχετικά με την ηθική οικονομία. Στην πραγματικότητα, η βεντάλια είναι αρκετά μεγαλύτερη, καθώς η νέα έννοια εφαρμόστηκε σε πολλών ειδών διαφορετικά συμφραζόμενα, αποκτώντας έτσι πολλές νέες συνδηλώσεις ή και αλλάζοντας ριζικά νόημα. Για να δώσουμε ορισμένα παραδείγματα από μελέτες που δημοσιεύτηκαν τα τελευταία 10-15 χρόνια, η Frevert υιοθετεί έναν πολύ ευρύ ορισμό, θεωρώντας ότι η ηθική οικονομία αναφέρεται σε κάθε είδους συνδέσεις της ηθικής με την οικονομία. Δίνοντας έμφαση στην πολλαπλότητα των ηθικών συστημάτων και στη χρήση ηθικών επιχειρημάτων από όλες τις κοινωνικές ομάδες, επιμένει στην «υβριδικότητα» των διαφόρων ηθικών οικονομιών ως συνδυασμών διαφορετικών μορφών ηθικού και αγοραίου λογισμού – σε αντίθεση με την «εγγενώς ανταγωνιστική» (προς την αγορά και τις ελίτ) σημασία της ηθικής οικονομίας κατά Thompson.⁶⁹ Για τη Fontaine, πάλι, η ηθική οικονομία φαίνεται να είναι ένα σύνολο οικονομικών πρακτικών συναλλαγής και δανεισμού, οι οποίες ήταν βαθιά ριζωμένες σε εξωοικονομικές κοινωνικές σχέσεις (συγγένειας, κοινοτικής αλληλεγγύης, κοινωνικής εξουσίας κ.λπ.) και σε ποικίλες προνεωτερικές οικονομικές κουλτούρες. Οι τελευταίες, ωστόσο, περιλαμβάνουν όχι μόνο αμοιβαιότητες και αλληλεγγύη αλλά και την «καπι-

69. Ute Frevert, «Moral Economies, Present and Past. Social Practices and Intellectual Controversies», στο Ute Frevert (επιμ.), *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, Sonderheft 26: Moral Economies (2019), σ. 13-43.

ταλιστική οικονομία» των εμπόρων που τον 18ο αιώνα αρχίζει να διεισδύει σε κάθε σφαίρα της ζωής και της σκέψης.⁷⁰ Ο Götz, από την πλευρά του, θεωρεί ότι η ουσία της έννοιας της ηθικής οικονομίας έγκειται στην «ανάκτηση του ηθικού στοιχείου» που βρίσκεται σε οικονομικά συμφραζόμενα αποσπασμένα από ηθικές μορφές συλλογισμού, και στη συμβολή της ηθικής οικονομίας σε μια προσπάθεια να αναπτυχθούν εναλλακτικοί τρόποι να συλλάβει κανείς τη «μεγιστοποίηση της ωφέλειας». Το επιχείρημά του είναι ότι η ορθολογικότητα, πέρα από τον «χυδαίο υλισμό» της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, έχει και ιδεαλιστικές και αλτρουιστικές πλευρές, και ζητούμενο είναι να μελετηθεί η συνύπαρξη και οι εντάσεις ανάμεσα στους οικονομικούς και ηθικούς τύπους ορθολογικότητας (καθώς και, από πολιτική άποψη, να προωθηθεί η κατασκευή αλτρουιστικών νοημάτων σχετικών με τις οικονομικές δυσκολίες).⁷¹ Η σύλληψη αυτή αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της μελέτης των ανθρωπιστικών πρωτοβουλιών αλληλεγγύης σε χώρες που υποφέρουν από λιμούς· ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Götz ότι οι πρωτοβουλίες αυτές στην πραγματικότητα εντάσσονται στο «πατερναλιστικό μοντέλο ηθικής οικονομίας» των ελίτ στο οποίο αναφέρθηκε ο Thompson στο κλασικό άρθρο του (αλλά δεν τράβηξε την προσοχή των μεταγενέστερων μελετητών εξίσου με την «ηθική οικονομία του πλήθους»).⁷²

Το «τέντωμα» της έννοιας απαντάται (και εντείνεται) και όταν περάσουμε στην κοινωνική ανθρωπολογία. Οι Palomera και Βέττα αντιλαμβάνονται την ηθική οικονομία ως «τον ανθρωπολογικό τρόπο να μελετάται η πολιτική οικονομία», σε μια προσέγγιση που προσπαθεί να συγκροτήσει ένα εννοιολογικό πλαίσιο κατάλληλο για να εξεταστεί η αλληλοδιείσδυση της αγοράς και της ηθικής σε νοήματα και πρακτικές και για να γειωθούν έννοιες όπως η κοινωνική τάξη, η συσσώρευση του κεφαλαίου και η ηγεμονία στις ζωές των ανθρώπων, αποφεύγοντας την ταύτιση της ηθικής οικονομίας με ένα προκαπιταλιστικό σύστημα αξιών διακριτό από το αγοραίο.⁷³ Ο Carrier προτείνει μια σύλληψη της ηθικής οικονομίας σε σχέση με αξίες που προκύπτουν από την ίδια την οικονομική δραστηριότητα και όχι τα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Ηθική είναι μια οικονομία ή οι τομείς της οικονομίας όπου

70. Laurence Fontaine, *The Moral Economy. Poverty, Credit, and Trust in Early Modern Europe*, Κέμπριτζ 2014. Παρά τον τίτλο του, στο βιβλίο δεν υπάρχει πουθενά κάποιου είδους ορισμός της ηθικής οικονομίας – και στην πραγματικότητα χρησιμοποιείται ελάχιστα και ως όρος.

71. Norbert Götz, «“Moral economy”: its conceptual history and analytical prospects», *Journal of Global Ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 147-162.

72. Norbert Götz, Georgina Brewis και Steffen Werther, *Humanitarianism in the Modern World: The Moral Economy of Famine Relief*, Κέμπριτζ 2020, σ. 2.

73. Palomera και Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept», σ. 413-432.

κυριαρχούν οι «ηθικές οικονομικές δραστηριότητες», δηλαδή συναλλαγές που τείνουν να δημιουργούν «υποχρεώσεις» ανάμεσα στους εμπλεκόμενους λόγω της επανάληψής τους, της τακτικότητας με την οποία έχουν διεξαχθεί στο παρελθόν και αναμένεται να διεξαχθούν και στο μέλλον. Αντίθετα, οι «νεοκλασικές οικονομικές δραστηριότητες» είναι απρόσωπες δοσοληψίες κατά τις οποίες οι συναλλασσόμενοι ενδιαφέρονται μόνο για το αντικείμενο της συναλλαγής και εμπλέκονται ελάχιστα σε σχέσεις με τον άλλο συναλλασσόμενο: το παράδειγμα που δίνει ο Carrier είναι η αγορά από ένα πολυκατάστημα σε σύγκριση με το συνοικιακό μαγαζί.⁷⁴ Ο Hann αρχικά συμπεριέλαβε στην ηθική οικονομία όλους τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις οικονομικές συμπεριφορές οι οποίοι δεν ταυτίζονται με τη μεγιστοποίηση της ατομικής ωφέλειας (τον «ορθολογισμό» των νεοκλασικών οικονομολόγων) και τόνισε ότι, με αυτή την πολύ ευρεία έννοια, κάθε κοινωνική ομάδα, κάθε υποκοουλτούρα, κάθε πολιτική παράταξη έχει τη δικιά της ηθική οικονομία. Πιο πρόσφατα, όμως, επέλεξε να εγκαταλείψει την έννοια, θεωρώντας ότι μετά τη διεύρυνσή της είχε καταστεί ένα συνονθύλευμα διαφορετικών πραγμάτων χωρίς συνοχή, και προτιμά να μιλά για την «ηθική διάσταση στην οικονομία».⁷⁵ Τέλος, ο Fassin έρχεται να αποσυνδέσει εντελώς την ηθική οικονομία από την οικονομία, συλλαμβανόντάς την μάλλον ως «οικονομία της ηθικής» – με την έννοια των οργανωτικών αρχών της ηθικής: ως «παραγωγή, διανομή, κυκλοφορία και χρήση ηθικών συναισθημάτων, αξιών, κανόνων και υποχρεώσεων στον κοινωνικό χώρο».⁷⁶

Η τελευταία προσέγγιση φαίνεται ότι γνωρίζει επιτυχία στον κλάδο της ηθικής ανθρωπολογίας, σίγουρα όμως δεν έχει σχέση με τη συζήτηση που παρουσιάζουμε εδώ. Οι υπόλοιπες που αναφέρθηκαν επιχειρούν όλες να διευρύνουν σημαντικά την έννοια της ηθικής οικονομίας σε σχέση με την αρχική σύλληψή της, θέτοντας με διαφορετικό τρόπο η καθεμιά το ζήτημα της αλληλοδιαπλοκής αφενός λογικών που προκύπτουν από τη στενά οικονομική δραστηριότητα και αφετέρου αξιών και επιταγών που προέρχονται από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Εδώ, βεβαίως, ανοίγεται μπροστά μας ένα πολύ ευρύ πεδίο: αυτό που σηματοδοτεί η συνάντηση της ηθικής με την οικονομία. Από την εποχή του

74. Carrier, «Moral economy: what's in a name», σ. 18-35. Ο Carrier τονίζει ότι το αν μια οικονομική δραστηριότητα είναι «ηθική» είναι θέμα βαθμού και όχι είδους – και άρα η απόλυτη αντιδιαστολή ανάμεσα σε ηθικές και νεοκλασικές δραστηριότητες γίνεται για αναλυτικούς λόγους.

75. Chris Hann, «Moral Economy», στο Keith Hart, Jean-Louis Laville και Antonio David Cattani (επιμ.), *The Human Economy. A Citizen's Guide*, Κέμπριτζ-Μάλντεν 2010, σ. 187-198· του ίδιου, «Moral(ity and) Economy. Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary», *European Journal of Sociology*, τόμ. 59, τχ. 2 (2018), σ. 225-254.

76. Didier Fassin, «Les économies morales revisitées», *Annales* 64 (2009), σ. 1237-1266.

Αριστοτέλη οι φιλόσοφοι έχουν συμπεριλάβει την οικονομία στον στοχασμό τους σχετικά με την ηθική και στα ηθικά συστήματα που αναπτύσσουν.⁷⁷ Στην ιστορία των ιδεών θα συναντήσει κανείς πλήθος στάσεων, επιχειρημάτων και ιδεών σχετικών με την ηθικότητα διαφόρων οικονομικών πρακτικών⁷⁸ για την περίπτωση του ρομαντισμού, κλασική παραμένει η μελέτη των Sayre και Löwy για τον ρομαντικό αντικαπιταλισμό – ο οποίος από πολλές απόψεις θα μπορούσε να θεωρηθεί το αντίστοιχο της ηθικής οικονομίας (με την κλασική έννοια) στην υψηλή κουλτούρα του 19ου αιώνα.⁷⁹ Οι στάσεις απέναντι στην απληστία,⁸⁰ την πολυτέλεια και τη σαταλία,⁸¹ αρνητικές κατά κανόνα στον κόσμο των ιδεών, είχαν τόσο κοσμική όσο και θρησκευτική προέλευση. Οι θρησκείες προφανώς αποτέλεσαν μία από τις βασικότερες πηγές προέλευσης ηθικών επιταγών, και η επιστημονική έρευνα αυτών σε σχέση με την οικονομία ανάγεται τουλάχιστον στην εποχή του Βέμπερ και του Tawney.⁸² Την προσοχή των μελετητών, πέρα από τον χριστιανισμό, έχει προσελκύσει και η ιδιαίτερη στάση του ισλάμ απέναντι στο κέρδος και στον δανεισμό,⁸³ ενώ οι ανθρωπολόγοι έχουν επισημάνει τον τρόπο με τον οποίο ταμπού και τελετουργίες μπορεί π.χ. να προστάτευαν οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες από την επίδραση της αγοράς.⁸⁴

Ο κλάδος της οικονομικής ανθρωπολογίας, μελετώντας νοήματα και πρακτικές που αφορούν την οικονομία, εκ των πραγμάτων θίγει ζητήματα ηθικής, στον βαθμό που ασχολείται και με τις αντιλήψεις μιας κοινωνίας για την ενδε-

77. Εντελώς ενδεικτικά: Κοντ-Σπονβίλ, *Είναι ηθικός ο καπιταλισμός;* Yuichi Shionoya, *Economy and morality. The philosophy of the welfare state*, Τσέλτεναμ-Νορθάμπτον 2005· Στέλιος Βιρβιδάκης, «Η Ηθική Διάσταση της Οικονομίας», *Πυθαγόρας* 102 (2012), σ. 67-73· Διονύσιος Γ. Δρόσος, *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας. Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*, Αθήνα 2016· Michael Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, Αθήνα 2016 [2012].

78. Jerry Z. Muller, *The mind and the market. Capitalism in western thought*, Νέα Υόρκη 2003.

79. Robert Sayre και Michael Löwy, *Μορφές ρομαντικού αντικαπιταλισμού*, Αθήνα 1991.

80. Jared Poley, *The devil's riches. A modern history of greed*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2016.

81. Daniel Horowitz, *The Morality of Spending. Attitudes towards the Consumer Society in America, 1875-1940*, Βαλτιμόρη 1985· Michael Kwass, «Consumption and the World of Ideas: Consumer Revolution and the Moral Economy of the Marquis de Mirabeau», *Eighteenth-Century Studies*, τόμ. 37, τχ. 2 (2004), σ. 187-213.

82. Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα 1980 [1905]· Ρ. Χ. Τόουνι, *Η θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού*, Αθήνα 1979 [1926].

83. Maxim Rodinson, *Ισλάμ και καπιταλισμός*, Αθήνα 1980· Charles Tripp, *Islam and the Moral Economy. The Challenge of Capitalism*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη 2006.

84. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, σ. 64. Ιδέες για την ιερότητα και τη βεβήλωση ορισμένων αγαθών από την εμπορευματοποίησή τους μπορεί να διατηρούνται και σ' ένα κατά τ' άλλα κοσμικό περιβάλλον: Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, σ. 52-54 κ.α.

δειγμένη συμπεριφορά των ατόμων. Σε σχέση, για παράδειγμα, με την κλασική μελέτη του Mauss για το δώρο και το πλέγμα των σχέσεων που υφαίνονται γύρω από την ανταλλαγή, μπορεί να τονίσει κανείς ότι η υποχρέωση ανταπόδοσης του δώρου συνιστά μια ισχυρή ηθική επιταγή.⁸⁵ Η οικονομική κοινωνιολογία, από την πλευρά της, μελετώντας τους τρόπους με τους οποίους η αγορά εδράζεται κοινωνικά και πολιτισμικά στην κοινωνία, φέρνει στην επιφάνεια τις παραδοχές ηθικής φύσης που δομούν την οικονομική δραστηριότητα (όπως σε μελέτες για τις «παράνομες αγορές») καθώς και ηθικές αντιλήψεις που διαμορφώνουν τις οικονομικές συμπεριφορές και πάνω στις οποίες θεμελιώνονται ποικίλες «απαιτήσεις» από τα άτομα όσον αφορά τη συμπεριφορά τους τόσο ως καταναλωτών όσο και ως παραγωγών.⁸⁶ Αλλά και στην οικονομική επιστήμη υπάρχουν ετερόδοξα ρεύματα που, ανταποκρινόμενα στις αιτιάσεις για την υπο-κοινωνικοποίηση των οικονομικών δρώντων ατόμων όπως τα συλλαμβάνουν συνήθως οι οικονομολόγοι, δίνουν έμφαση σε ήθη και θεσμούς που καθορίζουν την οικονομική δραστηριότητα και αμφισβητούν τον «ιμπεριαλισμό των οικονομολόγων» και το υπόδειγμα του *homo economicus*.⁸⁷

Στην ίδια κατεύθυνση, δεν είναι λίγες οι μελέτες των ιστορικών που, αναφερόμενες σε θεσμούς και πρακτικές που οριοθετούν τη λειτουργία της οικονομίας, αναδεικνύουν την ηθική διάσταση των κανονιστικών προτύπων.

85. Marcel Mauss, *To δώρο*, Αθήνα 1979 [1924]· Stephen Gudeman, *Η ανθρωπολογία της οικονομίας. Κοινότητα, αγορά και πολιτισμός*, Αθήνα 2009· Maurice Block και Jonathan Parry, «Introduction: money and the morality of exchange», στο επιμέλεια των ιδίων, *Money and the morality of exchange*, Κέμπριτζ 1989, σ. 1-32. Η πρόσφατη «πολιτικοποίηση του οικονομικού» από κοινωνικά κινήματα αλλά και μέσα από εθνικιστικά και ρατσιστικά αιτήματα έχει οδηγήσει σε ένα νέο ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων για τις «ηθικές οικονομικές πρακτικές»: Andreas Streinzer, «Ethical economic practice», στο James G. Carrier (επιμ.), *Research Agenda in Economic Anthropology*, Τσέλτεναμ 2019, σ. 119-136.

86. Η τελευταία παρατήρηση για τις «απαιτήσεις» είναι της Frevert, «Moral Economies», σ. 15. Amitai Etzioni, *The moral dimension: Toward a New Economics*, Νέα Υόρκη 1988· Neil Smelser και Richard Swedberg (επιμ.), *The handbook of economic sociology*, Πρίνστον-Οξφόρδη 2006· Jens Beckert, «The moral embeddedness of markets», στο Betsy Jane Clary, Wilfred Dolfsma και Deborah M. Figart (επιμ.), *Ethics and the market. Insights from social economics*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σ. 11-25· Marion Fourcade και Kieran Healy, «Moral views of market society», *Annual Review of Sociology*, τόμ. 33, τχ. 1 (2007), σ. 285-311· Jens Beckert και Matias Dewey (επιμ.), *The architecture of illegal markets*, Οξφόρδη 2017.

87. Claude Ménard και Mary Shirley (επιμ.), *Handbook of new institutional economics*, Βερολίνο 2008· Dimitris Milonakis και Ben Fine, *From political economy to economics*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2009· των ιδίων, *From economics imperialism to freakonomics*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2009· Samuel Bowles, *The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens*, Νιου Χέιβεν 2016. «Undersocialization» είναι ο όρος που χρησιμοποίησε ο Mark Granovetter, «Economic action and social structure: the problem of embeddedness», *American Journal of Sociology* 91 (1985), σ. 481-510.

Μελέτες για το εμπόριο και την πίστη, για παράδειγμα, εξετάζουν πώς στις αξιολογήσεις για το αξιόχρεο κάποιου υποψήφιου για πίστωση συνυπάρχουν εκτιμήσεις τόσο για την οικονομική του επιφάνεια, τις ικανότητές του κ.λπ. όσο και για την αξιοπιστία του με βάση ηθικά χαρακτηριστικά, όπως η εντιμότητα και οι συνήθειες της προσωπικής του ζωής. Άλλες μελέτες εστιάζουν σε ηθικά φορτισμένες πτυχές της εμπορικής νομοθεσίας και ζωής, όπως η χρεοκοπία, ή στις σχέσεις εμπιστοσύνης που πρέπει να αναπτυχθούν για τη δημιουργία εμπορικών δικτύων.⁸⁸

Μιλώντας συνολικότερα για τον καπιταλισμό, πλάι σε σύγχρονες μελέτες που επιχειρούν να αποδείξουν τον ηθικοποιητικό ρόλο που έχουν στην πραγματικότητα οι ελεύθερες αγορές και ο καπιταλισμός,⁸⁹ έχουν επισημανθεί οι αξίες και τα επιχειρήματα, πολιτικά και ηθικής υφής, που συνόδευσαν την άνοδό του και διάφορες εκδοχές του, και τα οποία είναι συμβατά, αν όχι με τη σύλληψη του *homo economicus*, πάντως με την απενοχοποιημένη επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος.⁹⁰ Μάλιστα, έχει προταθεί ότι αυτό που αποκαλεί ο Thompson απο-ηθικοποίηση που επέρχεται με την ελεύθερη αγορά μπορεί καλύτερα να αποκληθεί εναλλακτική ηθικοποίηση (counter-moralizing), «θεμελιωμένη στην ηθική γλώσσα του φιλελεύθερου ατομικισμού, της ιερότητας των συμβολαίων και του *laissez faire*».⁹¹ Σε ένα άλλο παράδειγμα, έχει υποστηριχθεί ότι κι ο νεοφιλελευθερισμός συνδέεται με μια ιδιαίτερη ηθική οικονομία που δίνει προτεραιότητα στα δικαιώματα των καταναλωτών να ικανοποιήσουν τις ατομικές τους προτιμήσεις και στην υποχρέωση θεσμών και καταναλωτών να επιτρέπουν την ελεύθερη ροή της προσφοράς και της ζήτησης.⁹² Παρόμοιο είναι το επιχειρήμα του Trentmann για το κίνημα του

88. Mischa Suter, «“Falliment” – The Social Life of a Legal Category: Knowledge and Morals in Bankruptcy Proceedings (Basel, 1840s)», στο Andreas Gestrich και Martin Stark (επιμ.), *Debtors, Creditors, and their Networks: Social Forms of Monetary Dependence from the Seventeenth to the Twentieth Century*, Λονδίνο 2015, σ. 217-251· Frevert, «Moral Economies»: σ. 29-35· Jürgen Finger, «Bankruptcy and Morality in a Capitalist Market Economy: The Case of Mid-Nineteenth-Century France», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 205-229. Βλ. και Alessandro Stanziani (επιμ.), *Dictionnaire historique de l'économie-droit XVIIIe-XXe siècles*, Παρίσι 2007.

89. Deirdre N. McCloskey, *The Bourgeois Virtues. Ethics for an Age of Commerce*, Σικάγο-Λονδίνο 2006· Virgil Henry Storr και Ginny Seung Choi, *Do markets corrupt our morals?*, Χαμ 2019.

90. Weber, *Η προτεσταντική ηθική*· Albert Hirschman, *Τα πάθη και τα συμφέροντα*, Θεσσαλονίκη 2003.

91. Mark Metzler, «Woman's Place in Japan's Great Depression: Reflections on the Moral Economy of Deflation», *The Journal of Japanese Studies*, τόμ. 30, τχ. 2 (2004), σ. 315-352: 318.

92. Marisa Wilson, *Everyday Moral Economies. Food, politics and scale in Cuba*, Τσίτσεστερ 2014, σ. 34.

ελεύθερου εμπορίου στην Αγγλία του 19ου αιώνα, το οποίο πρόβαλλε μια ηθική ατζέντα εναλλακτική προς την κυρίαρχη, βάζοντας τον καταναλωτή στο επίκεντρο και χρησιμοποιώντας π.χ. τη ρητορική και την εικονογραφία μιας «μητρικής ηθικής της φροντίδας» για τα παιδιά τους.⁹³

Η αναφορά στη ρητορική μάς οδηγεί σε μια άλλη παράμετρο του θέματος που εξετάζουμε: στο γεγονός ότι η ηθική αποτελεί σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτικο-ιδεολογικού πεδίου στο οποίο διεξάγεται η πάλη για την ηγεμονία.⁹⁴ Σκέφτεται κανείς, για παράδειγμα, ότι κατά τον 20ό αιώνα ο εθνικόφρων λόγος σχετικά με την ανηθικότητα των κομμουνιστών όσον αφορά την οικογένεια, τη σεξουαλικότητα, τη θρησκευτικότητα (αλλά και την ιδιοκτησία) διατυπωνόταν και ως ευθεία απάντηση στην αμφισβήτηση από αυτούς της ηθικότητας του καπιταλισμού και του όλου συστήματος. Επιχειρήματα για την ηθικότητα και την ανηθικότητα οικονομικών πρακτικών, ανθρώπων και θεσμών διατυπώνονται στο πλαίσιο της πάλης για την ηγεμονία και της διαπραγμάτευσης μεταξύ κυρίαρχων και «υπάλληλων» τάξεων, και υπό ένα τέτοιο πρίσμα θα μπορούσαν να προσεγγιστούν παραγωγικά οι έννοιες (εξ ορισμού ηθικές) της δικαιοσύνης και της αδικίας, που συνήθως βρίσκονται στο επίκεντρο ηθικών λόγων για την οικονομία. Βεβαίως, η ηγεμονία δεν επιτυγχάνεται μόνο με επιχειρήματα αλλά και με πρακτικές: άτυπα συνήθως κοινωνικά συμβόλαια νομιμοποιούν την κυριαρχία, ρυθμίζοντας τις σχέσεις αρχόντων και αρχομένων με βάση τις αρχές της αναδιανομής και της αμοιβαιότητας· «η διαδικασία της ηγεμονίας απευθύνεται» ακριβώς στις ηθικές αντιλήψεις στις οποίες εδράζονται τέτοιες πρακτικές.⁹⁵

Τέλος, στη συζήτηση που κάνουμε θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, πρωτοβουλίες δηλαδή που επιχειρούν να βάλουν σε εφαρμογή αξίες που εμπνέουν την κοινωνική διαμαρτυρία, συνδυάζοντας τη διατύπωση λόγων για την οικονομία και τη διαμόρφωση οικονομικών πρακτικών βασισμένων σε ηθικές επιταγές και αρχές που υπερβαί-

93. Frank Trentmann, «Before “fair trade”. Empire, free trade and the moral economies of food in the modern world», *Environment and planning D: Society and space* 25 (2007), σ. 1079-1102. Ο Trentmann προεκτείνει το επιχειρήμα του στην ανάγκη ανάδειξης των διαφορετικών ηθικότητων που μπορεί να συνυπάρχουν σε σχέση με την αγορά και την κατανάλωση, και θεωρεί ότι η αγνόησή τους οφείλεται σε μια διανοητική παράδοση που αντιδιαστέλλει το σύγχρονο εμπόριο και μορφές κατανάλωσης προς μια παλιότερη εθιμική μορφή ηθικής οικονομίας.

94. Ernesto Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Θεσσαλονίκη 1983· James C. Scott, «The moral economy as an argument and as a fight», στο Adrian Randall και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, Χάουντμιλς-Νέα Υόρκη 2000, σ. 187-208.

95. Bruce J. Berman και Stephen J. Larin, «Introduction», στο Bruce J. Berman, André Laliberté και Stephen J. Larin (επιμ.), *The Moral Economies of Ethnic and Nationalist Claims*, Βανκούβερ 2016, σ. 3-22.

νουν ή/και αντιμάχονται αυτές της μεγιστοποίησης της ατομικής ωφέλειας.⁹⁶ Εδώ μπορούμε να σκεφτούμε μορφές που βρίσκονται ανάμεσα στη συλλογική δράση και την οικονομική δραστηριότητα και εντάσσονται σε σχέδια αναμόρφωσης της κοινωνίας: κοινότητες που αποπειρώνται να υλοποιήσουν σοσιαλιστικές ουτοπίες, συνεταιριστικά και άλλα εγχειρήματα ή τα «ηθικά αμοιβαία κεφάλαια» και τις άλλες «ρεαλιστικές ουτοπίες» που αποσκοπούν στην επανενσωμάτωση των επιχειρήσεων στις ηθικές προσταγές μιας αλληλέγγυας κοινωνίας.⁹⁷ Επιπλέον, ίσως θα έπρεπε να επεκτείνουμε την έρευνά μας και στις αυθόρμητες μορφές που ενσαρκώνουν μη-καπιταλιστικές αξίες, αυτές δηλαδή που προκύπτουν όχι από μια οπτική αναμόρφωσης της κοινωνίας αλλά μέσα από στρατηγικές επιβίωσης, από τις συνεργατικές ομάδες των βάσκων ψαράδων μέχρι τις κοινότητες των πειρατών.⁹⁸

ΠΩΣ ΝΑ ΣΥΛΛΑΒΟΥΜΕ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ;

Το πεδίο, λοιπόν, που ορίζουν οι σχέσεις ηθικής και οικονομίας είναι ιδιαίτερα εκτεταμένο και μελετάται από διάφορες επιστήμες. Η έννοια της ηθικής οικονομίας έχει χρησιμοποιηθεί σε διάφορες περιστάσεις για να αναφερθεί στο σύνολο αυτού του πεδίου ή στο μεγαλύτερο μέρος του και, όπως έχει παρατηρήσει η Κόφτη, αυτό που είναι κοινό σε όλες τις διαφορετικές προσεγγίσεις της ηθικής οικονομίας είναι η διαπίστωση ότι οι πράξεις των ανθρώπων δεν καθοδηγούνται απλώς από οικονομικά κίνητρα.⁹⁹ Το πρόβλημα, τόσο για εμάς όσο και π.χ. για τον Hann, που όπως είδαμε αποφάσισε να εγκαταλείψει την έννοια, είναι ότι με αυτό τον τρόπο η ηθική οικονομία παύει να είναι επιχειρησιακή και να προωθεί την ιστορική κατανόηση, επιτρέποντάς μας να προ-

96. Isabelle Hillenkamp, «L'économie solidaire comme économie morale: un aperçu des univers Latino-Américains», στο Bernard Castelli, Isabelle Hillenkamp και Bernard Hours, *Économie morale, morale de l'économie*, Παρίσι 2015, σ. 127-150. Ο Claude Vienney, *Η κοινωνική οικονομία*, Αθήνα 2008, σ. 115, ορίζει ως «κοινωνική οικονομία» τα ρεύματα που αμφισβητούν τον διαχωρισμό των κανόνων της ηθικής και της οικονομίας που ανάγεται στο έργο του Adam Smith.

97. Mary Hilson, Silke Neunsinger και Greg Patmore (επιμ.), *A global history of consumer co-operation since 1850*, Λάιντεν-Βοστώνη 2017· Erik Olin Wright, *Ρεαλιστικές ουτοπίες*, Αθήνα 2018, σ. 362. Ο Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους*, αναφέρεται στο τέλος του κειμένου του στην επιβίωση για κάποια χρόνια του πνεύματος της ηθικής οικονομίας στις πρώτες συνεταιριστικές απόπειρες και στο σοσιαλιστικό ρεύμα του Όουεν.

98. Andreas Hess, «“Working the waves”. The plebeian culture and moral economy of traditional Basque fishing brotherhoods», *Journal of Interdisciplinary History*, τόμ. 40, τχ. 4 (2010), σ. 551-578· Rediker, *Ανάμεσα στη Σκύλλα και τη Χάρυβδη*.

99. Dimitra Kofti, «Moral economy of flexible production: Fabricating precarity between the conveyor belt and the household», *Anthropological Theory*, τόμ. 16, τχ. 4 (2016), σ. 433-453.

χωρήσουμε πέρα από το αυτονόητο (πια) της ύπαρξης εξωοικονομικών ηθικών αξιών που βρίσκονται στη βάση οικονομικών συμπεριφορών, συλλογικής δράσης και λόγου που αφορά την οικονομία. Εκτιμάμε ότι η χρησιμότητα της ηθικής οικονομίας ως έννοιας περιορίζεται δραστικά αν καταλήξει να ταυτιστεί με ένα ολόκληρο πεδίο (τα σημεία όπου ηθική και οικονομία εφάπτονται) και όχι κάτι πιο συγκεκριμένο. Όπως προειδοποιούσε και ο Thompson, αν διευρυνθεί υπερβολικά το νόημα της ηθικής οικονομίας, αυτή θα εκφυλιστεί ως έννοια: «αν οι αξίες από μόνες τους φτιάχνουν ηθικές οικονομίες, θα πέφτουμε παντού πάνω σε ηθικές οικονομίες».¹⁰⁰

Για να μείνουμε στις περιπτώσεις που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα σε ηθική και οικονομία ανακύπτει όταν μελετάμε μια μεγάλη γκάμα θεμάτων, από τις ισλαμικές τράπεζες μέχρι τις κολεκτίβες των ουτοπικών σοσιαλιστών, από τους νόμους περί χρεοκοπίας μέχρι τα έργα των ρομαντικών φιλοσόφων, από τους ιθαγενείς πληθυσμούς της Πολυνησίας μέχρι σύγχρονους μάνατζερ και φιλάνθρωπους δισεκατομμυριούχους.¹⁰¹ Θεωρούμε, όμως, ότι δεν θα πρέπει να κάνουμε λόγο για την «ηθική οικονομία» καθεμιάς απ' αυτές τις περιπτώσεις, όπως συχνά συμβαίνει στη βιβλιογραφία, αν δεν συντρέχουν και ορισμένες άλλες προϋποθέσεις. Αυτό που προτείνουμε είναι να ορίσουμε την ηθική οικονομία ως ένα μέρος, μόνο, του ευρύτερου συνόλου που συνιστούν οι ηθικές αντιλήψεις που εκφράζονται με λόγο ή με πράξεις για τις οικονομικές σχέσεις· ως μια ιδιαίτερη εκδοχή του, λαϊκή και ανταγωνιστική, και σε κάθε περίπτωση με μια πιο ειδική σημασία.

Ποια θα είναι αυτή η πιο ειδική σημασία; Δεν θα παραθέσουμε κι άλλους ορισμούς που έχουν προταθεί στη βιβλιογραφία· άλλωστε συχνά αυτοί δεν δίνονται αλλά συνάγονται από την ανάλυση, όταν θέσουμε το ερώτημα πού βρίσκεται το κέντρο βάρους της έννοιας σε κάθε μελέτη: ποιος είναι ο πυρήνας γύρω από τον οποίο συγκεντρώνονται άλλα μοτίβα;

Υπάρχουν διάφορες υποψηφιότητες για το επίκεντρο της έννοιας της ηθικής οικονομίας. Το δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην επιβίωση υποφώσκει στην ανάλυση του Thompson, όπως είναι εύλογο όταν αντικείμενο μελέτης είναι οι ταραχές για τα τρόφιμα,¹⁰² αλλά δεν ονομάζεται· μεταγενέστεροι με-

100. Thompson, «The moral economy reviewed», σ. 339.

101. Cem Öztalay, «De la lute des classes à la lute des morales: la question de l'encastrement moral de l'économie en Turquie néolibérale» και Antoine Heemeryck, «La philanthropie entre moralization de l'économie et extension du pouvoir oligarchique: l'exemple de la Roumanie postcommuniste», στο Castelli, Hillenkamp και Hours, *Économie morale, morale de l'économie*, σ. 37-53 και 183-204.

102. Βλ. και Cynthia Bouton, «Provisioning, power and popular protest from the seventeenth century to the French Revolution and beyond», στο Michael T. Davis (επιμ.), *Crowd actions in Britain and France from the middle ages to the modern world*, Χάουντμιλς 2015, σ. 80-100

λετητές της αγγλικής κοινωνίας της ίδιας εποχής, πάντως, δέχτηκαν ότι «στην καρδιά της ηθικής οικονομίας των φτωχών» βρισκόταν το δικαίωμα στην επιβίωση με διάφορες μορφές, το οποίο στη συνέχεια μετασχηματίστηκε στην ιδέα του δικαιώματος σε μια σταθερή δουλειά που εξασφαλίζει αρκετά χρήματα για να ζήσει κανείς· όπως είδαμε, επίσης, ο Jones θεωρεί ότι αυτό ήταν το σημείο στο οποίο ενοποιούνταν τα ποικίλα αιτήματα των ταραχών του 1830.¹⁰³ Πάντως, ήταν ο Scott αυτός που πρώτος έκανε λόγο για «δικαίωμα στην επιβίωση», δείχνοντας πώς η ηθική οικονομία των αγροτών, δηλαδή το πώς αντιλαμβάνονταν τη δικαιοσύνη και την εκμετάλλευση, καθοριζόταν από την απόλυτη προτεραιότητα που έδιναν οι αγροτικές κοινότητες στην εξασφάλιση της επιβίωσης όλων των μελών τους.¹⁰⁴ Κεντρικό στην ανάλυσή τους το κατέστησαν κι άλλοι μελετητές στη συνέχεια, όπως η Siméant στις έρευνές της για τις επισιτιστικές κρίσεις και την ανθρωπιστική βοήθεια στην Αφρική, ή ο Aytekin, ο οποίος πάντως στην έρευνά του για τις αγροτικές εξεγέρσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του Τανζιμάτ βλέπει την «ηθική της επιβίωσης» να εκδηλώνεται ιδίως στην προσκόλληση των αγροτών στη γη ως βασική πηγή των αναγκών για τη ζωή.¹⁰⁵ Αν, όμως, το δικαίωμα στην επιβίωση παίρνει τόσες διαφορετικές μορφές, μήπως δεν θα έπρεπε να θεωρείται αυτό ως πυρήνας της ηθικής οικονομίας αλλά, αντίστροφα, η ηθική οικονομία ως μία από τις μορφές που μπορεί να πάρει η επίκλησή του,¹⁰⁶ πλάι, για παρά-

για τη σύνδεση της ηθικής οικονομίας με ένα «κοινωνικό συμβόλαιο εξασφάλισης της επιβίωσης». Ο John Bohstedt συσχετίζει την ηθική οικονομία, παρότι την αμφισβητεί, με τον «νόμο της ανάγκης» και το δικαίωμα στην επιβίωση, που σε έκτακτες περιστάσεις αποκτά προτεραιότητα έναντι του κέρδους και των δικαιών της ιδιοκτησίας, εφόσον υπάρχουν οι κατάλληλες πολιτικές συνθήκες: «Food riots and the politics of provisions in early-modern England and France, the Irish Famine and World War I», στο Michael T. Davis (επιμ.), *Crowd actions in Britain and France from the middle ages to the modern world*, Χάουντμιλς 2015, σ. 101-123· πβλ. το παλιότερο επιχείρημά του για την κεντρικότητα του «δικαιώματος στην επιβίωση» στην ηθική οικονομία: John Bohstedt, «The moral economy and the discipline of historical context», *Journal of Social History*, τόμ. 26, τχ. 2 (1992), σ. 265-284.

103. David McNally, *Against the market. Political Economy, Market Socialism and the Marxist Critique*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1993, σ. 24, 66, 107· Jones, «Swing, Speenhamland and rural social relation».

104. Scott, *The Moral Economy of the Peasant*.

105. Johanna Siméant, «Three bodies of moral economy: the diffusion of a concept», *Journal of global ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 163-175· E. Attila Aytekin, «Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms», *International Review of Social History*, τόμ. 57, τχ. 2 (2012), σ. 191-227.

106. Η Cynthia Bouton, «Les mouvements de subsistance et le problème de l'économie morale sous l'ancien régime et la Révolution française», *Annales historiques de la Révolution française* 319 (2000), σ. 71-100 κάνει λόγο για την αγγλική ηθική οικονομία που μελέτησε ο Thompson ως μία από τις «ιστορικές εκφράσεις του δικαιώματος στην επιβίωση».

δειγμα, σε πρακτικές όπως οι λεηλασίες ή η ζητιανιά ως έκκληση στα φιλάνθρωπα αισθήματα των ευπόρων;¹⁰⁷

Στην ανάλυση του Scott ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό των διευθετήσεων εντός της κοινότητας που εξασφάλιζαν την επιβίωσή της ήταν η φροντίδα να αποφεύγεται το ρίσκο. Ίσως θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει εδώ ένα μοτίβο στο οποίο συναντιούνται διάφορες συλλήψεις της ηθικής οικονομίας. Στον ορισμό του καπιταλισμού από τον Kocka η ανάληψη του ρίσκου συνδέεται ακριβώς με τη δυναμική του συστήματος,¹⁰⁸ και η προτεραιότητα στην ασφάλεια μπορεί να ιδωθεί ως ένα σημαντικό σημείο διαφοροποίησης και σύγκρουσης παλιότερων πολιτισμικών διευθετήσεων με τον ανερχόμενο καπιταλισμό – κάτι που επίσης υποφώσκει στην ανάλυση του Thompson. Όπως το έχει θέσει ο Πιζάνιας, υπάρχει μια ριζική αντίθεση ανάμεσα στις «κοινωνίες όπου κυριαρχεί η ασφάλεια, όπως είναι οι κοινωνίες των χωρικών», και που αρκούνται στην απλή αναπαραγωγή τους, και στις «κοινωνίες με ενσωματωμένο τον κίνδυνο» που χαρακτηρίζονται από έντονες αντιθέσεις αλλά και ιστορικές επιταχύνσεις.¹⁰⁹ Υπό ένα τέτοιο πρίσμα, ηθική οικονομία είναι αυτό που αναδύεται όταν οι κοινωνίες περνάνε από την προτεραιότητα της ασφάλειας στην ενσωμάτωση του κινδύνου στην καθημερινότητά τους, και συνιστά πάνω απ' όλα ένα αίτημα για ασφάλεια – καθώς και για αντιμετώπιση και επανόρθωση των κοινωνικών καταστροφών που φέρνει η κυριαρχία της αγοράς, στο πλαίσιο του δεύτερου σκέλους της «διπλής κίνησης» για την οποία μιλάει ο Polanyi. Εδώ μπορεί να αναφερθεί η έρευνα του Mau για την «ηθική οικονομία του κράτους πρόνοιας» και τις ρίζες της ευρείας αποδοχής του: πλάι σε αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη και την αμοιβαιότητα των σχέσεων μεταξύ των πολιτών, κομβικός εμφανίζεται ο χαρακτήρας του κράτους πρόνοιας ως συλλογικής διαχείρισης των κινδύνων και του ρίσκου.¹¹⁰ Ας μην παραλείψουμε, επιπλέον, να επισημάνουμε ότι, εφόσον θέσουμε στο επίκεντρο την αποφυγή του ρίσκου, η ηθική οικονομία αναδύεται ως ριζική ετερότητα μιας κουλτούρας επιχειρηματικότητας – πράγμα βέβαια που έρχεται σε αντίθεση με αναλύσεις όπως της Fontaine για τη σχέση της ηθικής οικονομίας με τα εκτεταμένα δίκτυα μικροπιστώσεων και συναλλαγών στην αγορά.¹¹¹

107. Manfred Gailus, «Food Riots in Germany in the late 1840's», *Past and Present* 145 (1994), σ. 157-193: 176-179.

108. Jürgen Kocka, *Capitalism. A Short History*, Πρίνστον-Οξφόρδη 2014.

109. Πέτρος Πιζάνιας, «Αντιρεαλιστική η σχέση μας με το παρελθόν», συνέντευξη στην εφ. *Καθημερινή* 22.12.2002· του ίδιου, *Χρόνοι των ανθρώπων*, Αθήνα 2002, σ. 122 κ.εξ. και 150.

110. Steffen Mau, *The Moral Economy of Welfare States. Britain and Germany compared*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2003.

111. Fontaine, *The Moral Economy*.

Η έμφαση του Mau στην αμοιβαιότητα μας φέρνει σ' ένα τρίτο στοιχείο που έχει ίσως τις προϋποθέσεις να γίνει αντιληπτό ως πυρήνας της έννοιας της ηθικής οικονομίας. Είδαμε ότι ο Scott δίνει μεγάλη έμφαση στις αμοιβαιότητες εντός της αγροτικής κοινότητας και στις σχέσεις της με τις εξωτερικές προς αυτήν ελίτ, ενώ ο Carrier χτίζει τον ορισμό του για την ηθική οικονομία στις «υποχρεώσεις» που δημιουργούνται στο πλαίσιο επαναλαμβανόμενων δόσοληψιών¹¹² μια άλλη ανθρωπολογική ανάγνωση της ηθικής οικονομίας θα μπορούσε να βασίζεται στο πλέγμα των αμοιβαιοτήτων που έχει περιγράψει στο *Δώρο* ο Mauss.¹¹³ Ο Thompson, επίσης, εξετάζει την ηθική οικονομία μέσα στο πλαίσιο των αμοιβαιοτήτων που ορίζουν οι πατερναλιστικές σχέσεις της ελίτ με το πλήθος – σημείο που τονίζει τόσο η Siméant στην ανάγνωση του Thompson που κάνει¹¹⁴ όσο και ο Kelly στον ορισμό που δίνει για την ηθική οικονομία (και την παρακμή της, όταν κυριαρχεί η φιλελεύθερη πολιτική οικονομία στην ιδεολογία των ελίτ).¹¹⁵ Ο Jones, στου οποίου τη μελέτη για τις ταραχές του Captain Swing στην Αγγλία του 1830 αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα, επισημαίνει ότι μια σταθερή επιδίωξη των κινητοποιούμενων εργατών γης ήταν να επαναφέρουν τους πλούσιους σ' ένα πλέγμα άμεσων διαπροσωπικών σχέσεων με τους φτωχούς και ανάληψης της ευθύνης γι' αυτούς, επιβάλλοντας στους γαιοκτήμονες να καθήσουν στο ίδιο τραπέζι και να φάνε μαζί τους, καθώς και απαιτώντας τη χορήγηση βοηθημάτων σε είδος, με βάση ένα πρότυπο φιλανθρωπίας που ενίσχυε το τοπικό πλέγμα υποχρεώ-

112. Carrier, «Moral economy: what's in a name». Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το κείμενό του μια εκτεταμένη υποσημείωση στην ανάλυση του Gudeman για την αμοιβαιότητα στις οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων.

113. Mauss, *Το δώρο*. Αξίζει, πάντως να αναφέρουμε εδώ ότι ο Thompson είχε διατυπώσει τις επιφυλάξεις του για μια χρήση της έννοιας του δώρου που δεν θα διαλεγόταν επαρκώς με τα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα – συμπεριλαμβανομένων των προσφορών που εκμαίευαν οι ταραχές για τα τρόφιμα: E. P. Thompson, «Folklore, anthropology and social history», *The Indian Historical Review*, τόμ. 3, τχ. 2 (1978), σ. 247-266.

114. Siméant, «Three bodies of moral economy».

115. James Kelly, *Food Rioting in Ireland in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: The "Moral Economy" and the Irish Crowd*, Δουβλίνο 2017. Στα χνάρια του Thompson, ο Richard Price, *British Society 1680-1880. Dynamism, Containment and Change*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη 1999, κεφάλαιο 9, αναφέρεται στο σύστημα πατερναλισμού-λαϊκής κουλτούρας και στις αμοιβαιότητές του που εδραίωναν στην αγγλική κοινωνία μία «ασταθή αυθεντία της ελίτ», διακοπτόμενη από ταραχές όπως οι food riots (σ. 315) που εντάσσονταν πλήρως στη λογική του συστήματος και δεν οδηγούσαν στην αμφισβήτησή του. Το μοντέλο αυτό βεβαίως δεν ήταν ειδικά αγγλικό: πβλ. την ανάλυση του Ranajit Guha, *Dominance without hegemony. History and power in colonial India*, Κέμπριτζ Μασ.-Λονδίνο 1997, σ. 55-60 για την «νταρμική διαμαρτυρία» στην Ινδία απέναντι στους άρχοντες που αποτύγχαναν να επιτελέσουν το ηθικό τους καθήκον να προστατεύσουν και να βοηθήσουν τους αρχόμενους.

σεων.¹¹⁶ Την αμοιβαιότητα τοποθετούν στον πυρήνα της ηθικής οικονομίας οι Berman, Laliberté και Larin, σε μια σύλληψη που δίνει έμφαση στη θέση της ηθικής οικονομίας στην όλη διαδικασία της ηγεμονίας.¹¹⁷ Ασφαλώς, οι αμοιβαιότητες μπορεί να αναπτύσσονται σ' ένα πλαίσιο όπου βαθιές κοινωνικές ανισότητες θεωρούνται δεδομένες. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε, αξίζει πάντως να καταγράψουμε εδώ την εκτίμηση της Bouton ότι το «λαϊκό οικονομικό πρόγραμμα» που διαμορφώθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης στη βάση του δικαιώματος στην επιβίωση ξέφευγε από την (προγενέστερη) ηθική οικονομία, επειδή δεν δομούνταν πια σ' ένα πλαίσιο πολιτικής ανισότητας, εξάρτησης και πατερναλισμού.¹¹⁸

Τέταρτη επιλογή, η δικαιοσύνη ως το επίκεντρο της ηθικής οικονομίας. Το ότι η ηθική οικονομία συνδέεται με κάποια έννοια δικαιοσύνης θα πρέπει μάλλον να το θεωρήσουμε κοινό τόπο στη βιβλιογραφία, ιδίως αυτή που εστιάζει στην κοινωνική διαμαρτυρία – αλλά και σε προτάσεις για μια διευρυμένη χρήση της ηθικής οικονομίας όπως αυτή που έχει κάνει ο Sayer.¹¹⁹ Πιστεύουμε, ωστόσο, ότι χρειάζεται να προσδιοριστεί πιο συγκεκριμένα η σημασία της δικαιοσύνης όπως γίνεται αντιληπτή στις ποικίλες εκδοχές ηθικής οικονομίας· ασφαλώς, δεν πρόκειται για τη δικαιοσύνη του φιλοσοφικού και θεωρητικού στοχασμού. Μια απάντηση θα μπορούσε να βασίζεται στο δικαίωμα στην επιβίωση που αναφέραμε προηγουμένως, ως ελάχιστη προϋπόθεση μιας στοιχειωδώς δίκαιης τάξης πραγμάτων. Μια άλλη απάντηση εδράζεται στην ταύτιση του ηθικού, του δίκαιου και του νόμιμου στο νοητικό σύμπαν της λαϊκής κοινότητας. Με τη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους, το δίκαιο απέκλινε όλο και περισσότερο από το εθιμικά ισχύον και ο νόμος από την επικρατούσα και νομιμοποιημένη στο επίπεδο της κοινότητας ηθική – διαδικασία στην οποία αναφέρεται ο Δρόσος στο κείμενό του σ' αυτό τον τόμο αλλά και ο Thompson στη *Συγκρότηση*.¹²⁰ Γινόταν, λοιπόν, όλο και πιο εύλογο να επικαλείται κανείς τη δικαιοσύνη απέναντι σε κρατικές πολιτικές που έθιγαν τα παραδεδεγμένα στο τοπικό επίπεδο. Στην περίπτωση αυτή, που κινείται σε μια τομσονιανή παράδοση σύλληψης της ηθικής οικονομίας, η αίσθηση του τι είναι δίκαιο και τι όχι θα βρισκόταν σε στενή συνάφεια με το εθιμικά

116. Jones, «Swing, Speenhamland and rural social relations».

117. Berman, Laliberté και Larin (επιμ.), *The Moral Economies of Ethnic and Nationalist Claims*.

118. Bouton, «Les mouvements de subsistance».

119. Andrew Sayer, «Welfare and Moral Economy», *Ethics and Social Welfare*, τόμ. 12, τχ. 1 (2018), σ. 20-33.

120. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, σ. 76-79.

ισχύον και την αναφορά σ' αυτό του κινητοποιούμενου πλήθους· ήταν αυτή η πεποίθηση ότι υπερασπίζει τη νομιμότητα που έδινε στο πλήθος μια ισχυρή αίσθηση νομιμοποίησης της δράσης του.

Υπάρχει και μια τρίτη απάντηση στο πρόβλημα της δικαιοσύνης, που μας φαίνεται ιδιαίτερα γόνιμη, και βασίζεται στη σύλληψη της ηθικής οικονομίας από τον Scott. Οι αντιλήψεις των αγροτών της Ινδοκίνας για την οικονομική δικαιοσύνη είχαν να κάνουν με το ποιες αξιώσεις (από τους γαιοκτήμονες, το κράτος κ.λπ.) πάνω στο προϊόν που παρήγαγαν ήταν ανεκτές: υπήρχαν όρια των οποίων η υπέρβαση θεωρούνταν εκμετάλλευση και προκαλούσαν τα περί δικαίου αισθήματα της ηθικής οικονομίας. Ως αδικία, λοιπόν, γίνεται αντιληπτή η υπέρβαση των αποδεκτών ορίων εκμετάλλευσης· η δικαιοσύνη συνίσταται στην ύπαρξη και στον σεβασμό αυτών των ορίων. Ηθική οικονομία, σύμφωνα με τους Castelli, Hillenkamp και Hours, είναι το σύστημα των κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών που καθορίζουν ποια είναι τα όρια στην εκμετάλλευση.¹²¹ Όλες οι κινητοποιήσεις ενάντια στην κερδοσκοπία και την αισχροκέρδεια, στις οποίες αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα,¹²² βασίζονται ακριβώς σε μια αντίληψη ότι υπάρχουν όρια στην επιδίωξη του κέρδους από τους εμπόρους. Εδώ μπορεί να αναφερθεί και η ανάλυση του Lichtenstein για κάποιες μορφές κλοπής φαγητού από τους σκλάβους στις φυτείες του νότου των ΗΠΑ τον 19ο αιώνα. Η επιμονή των σκλάβων να πάρουν αυτό που θεωρούσαν ότι τους ανήκε, έστω και κατηγορούμενοι για κλοπή, βασιζόταν στην πεποίθησή τους ότι έπρεπε να ακολουθούνται συγκεκριμένες δίκαιες οικονομικές πρακτικές. Αφενός, αυτή εντασσόταν σε μια έννοια της δικαιοσύνης όπως την ορίσαμε σε σχέση με τα εθιμικά ισχύοντα, καθώς επρόκειτο για εθιμικά δικαιώματά τους σε συγκεκριμένα επίπεδα διατροφής που αμφισβητούνταν από κάποιους γαιοκτήμονες. Αφετέρου η όλη αντίληψή τους για τα δικαιώματά τους διαμορφωνόταν από το ότι υπήρχε μία γραμμή την οποία οι αφέντες τους δεν νομιμοποιούνταν να περάσουν.¹²³

121. Bernard Castelli, Isabelle Hillenkamp και Bernard Hours, «Conclusion», στο επιμέλειας των ιδίων, *Économie morale, morale de l'économie*, σ. 223-224. Πβλ. T. Dunbar Moodie, «The moral economy of the black miners' strike of 1946», *Journal of Southern African Studies*, τόμ. 13, τχ. 1 (1986), σ. 1-35 για την ηθική οικονομία ως άρρητο συμβόλαιο που καθορίζει τα όρια της καταπίεσης.

122. Βλ. και Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο 2015, σ. 464-485.

123. Alex Lichtenstein, «“That Disposition to Theft, with Which They Have Been Branded”: Moral Economy, Slave Management, and the Law», *Journal of Social History*, τόμ. 21, τχ. 3 (1988), σ. 413-440.

Οι δυνατότητες των σκλάβων, όμως, να αντιδράσουν ήταν περιορισμένες και αναγκαστικά περνούσαν μέσα από μορφές ατομικής παραβατικότητας. Γενικότερα, το ποια είναι τα ανεκτά όρια στην εκμετάλλευση που υφίσταται μια υποτελής κοινωνική ομάδα είναι κάτι που προσδιορίζεται και από τις δυνατότητές της να την περιορίσει: από την κοινωνική και την πολιτική της ισχύ. Ο Thompson στο δεύτερο άρθρο του περί ηθικής οικονομίας, ακολουθώντας τα ευρήματα του Amartya Sen, επέμεινε στα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα του λιμού, πέρα από οικονομικά όπως η αποτυχία της σοδειάς κ.λπ. Η πείνα δεν προκύπτει μόνο από τις ελλείψεις στα τρόφιμα αλλά και από τον κλονισμό των διαφόρων μορφών δικαιωμάτων (entitlements) που μπορεί να εξασφαλίσουν τροφή σε κάποιον, όπως είναι η πρόσβαση στη γη, η δυνατότητα αγοράς τροφίμων κ.ά. Κατά τον 20ό αιώνα κανένας λιμός δεν συνέβη σε χώρες με δημοκρατικό καθεστώς, όπου η δράση της αντιπολίτευσης και ο Τύπος ήταν ελεύθερα. Το παράδειγμα που δίνει ο Thompson προέρχεται από τη Μεγάλη Πείνα στην Ιρλανδία το 1845-1847, για την οποία επισημαίνει ότι ταραχές τροφίμων ουσιαστικά δεν έγιναν: οι λιμοκτονούντες Ιρλανδοί δεν προχώρησαν από τις ατομικές/οικογενειακές στρατηγικές επιβίωσης στη συλλογική διεκδίκηση και διαμαρτυρία, καθώς δεν υπήρχε πολιτικός χώρος (όπως στην Αγγλία) εντός του οποίου οι πληβείοι μπορούσαν να ασκήσουν πίεση στους εξουσιαστές τους. Το ζήτημα, εντέλει, είναι η πολιτική επιρροή των εργαζομένων και οι δυνατότητες των κοινοτήτων να αμύνονται και να θέτουν όρια στην εκμετάλλευση που υφίστανται.¹²⁴

Για να επιστρέψουμε στα πιθανά κέντρα βάρους της έννοιας της ηθικής οικονομίας, αν θα έπρεπε να επιλέξουμε ένα ως κυρίαρχο, αυτό θα ήταν η αντίπαλη στάση απέναντι στην αγορά εν γένει ή σε κάποιες σημαντικές πτυχές της –στάση κυμαινόμενη από μετριοπαθή και επιφυλακτική μέχρι ριζοσπαστικά αντίθετη– και το αίτημα για ρύθμιση της αγοράς. Το κομβικό σημείο για την ανάλυση του Thompson είναι η αναφορά του πλήθους σε παλιότερες ή εκφυλισμένες ρυθμίσεις της αγοράς, ενώ κι ο Scott δείχνει πώς οι δυνάμεις της αγοράς, ανατρέποντας τις διευθετήσεις εντός της αγροτικής κοινότητας, πυροδότησαν έναν ριζοσπαστισμό εμπνεόμενο από την ηθική οικονομία των αγροτών. Αγορές ασφαλώς υπήρχαν και πριν τη νεότερη εποχή,¹²⁵ η απο-έδρα-

124. Thompson, «The moral economy reviewed», σ. 265, 286 και 295-302. Το επιχείρημα υιοθέτησε ο Bohstedt, *The Politics of Provisions*, σ. 271-272. Ο Kelly, *Food Rioting in Ireland*, έρχεται να αντικρούσει την πεποίθηση ότι δεν γίνονταν ταραχές για τα τρόφιμα στην Ιρλανδία και να αναδείξει το μεγάλο κύμα «πλιάτσικου τροφίμων» το 1846-1847, παραδέχεται ωστόσο (σ. 211) ότι υπήρχε εκεί λιγότερος «πολιτικός χώρος» για να ασκήσει το πλήθος πίεση στις αρχές – αν και αρκετός για να εμφανιστεί κι εκεί η μορφή των «ταραχών για τρόφιμα».

125. Ο Gareth Austin, «The return of capitalism as a concept», στο Jürgen Kocka και Marcel van

ση όμως της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς (για να θυμηθούμε τον Polanyi) και η φιλελεύθερη απορρύθμιση (για να θυμηθούμε τον Reddy) εξέθεσαν μεγάλες μάζες ανθρώπων στην οικονομία του ανταγωνισμού και στις συνέπειές της. Όπως το έχει θέσει ο Λιάκος, «η μετατροπή της αγοράς από συμπληρωματικό σε κύριο μηχανισμό ρύθμισης των κοινωνικών πόρων» σήμαινε ότι «κοινότητες που ζούσαν σε συνθήκες ηθικής οικονομίας γνώρισαν τον οικονομικό εκβιασμό»,¹²⁶ κι αυτό δημιούργησε ηθικές οικονομίες ως σύνολα αντιλήψεων που ενέπνεαν την κινητοποίηση, αντίδραση ή απλώς δυσαρέσκεια των λαϊκών τάξεων απέναντι στην κυριαρχία των νόμων της αγοράς που επιδείνωνε τη θέση τους. Η συσχέτιση της ηθικής οικονομίας με την αντίδραση στον αρρυθμιστο ανταγωνισμό και τη δυσπιστία για τον μηχανισμό των τιμών είναι κοινόχρηστη στους ιστορικούς της νεότερης εποχής.¹²⁷

Είναι, λοιπόν, το αίτημα της ρύθμισης σε ποικίλες παραλλαγές αυτό που κινητοποιεί τα πλήθη της ηθικής οικονομίας. Η υπαγωγή της οικονομικής ζωής σε κανόνες που θεσπίζει η κοινότητα μπορεί να έχει διάφορα σημεία αναφοράς: το έθιμο, που κάποτε παίρνει ημιθρησκευτικές μορφές¹²⁸ τις εξουσίες που παραχωρούνταν στις προκαπιταλιστικές συσσωματώσεις των επαγγελματιών κάθε κλάδου· κυρίως όμως είναι τα κράτη στις σύγχρονες κοινωνίες από τα οποία αναμένεται η ρύθμιση. Ήταν ιδίως απέναντι στα κράτη που διακηρύχθηκε το δόγμα της ελεύθερης αγοράς. Η απο-ηθικοποίηση της οικονομίας κατά Thompson μπορεί, λοιπόν, να αποκληθεί και απο-πολιτικοποίηση: η λειτουργία της τίθεται εκτός πολιτικής διαπραγμάτευσης και διαπάλης, διασφαλίζεται από την αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών και πιθανές κρατικές παρεμβάσεις. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η ηθική οικονομία ταυτίζεται με τον κρατισμό ή με τα πατερναλιστικά ιδεώδη προστασίας του λαού από την εξουσία. Υπάρχουν διάφορες εκδοχές της, ανάλογα με τον χώρο, τον χρόνο, τις εκάστοτε ιδεολογικές και πολιτισμικές παραδόσεις. Αυτό που μοιάζει

der Linden (επιμ.), *Capitalism. The reemergence of a historical concept*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2018, σ. 207-234, τονίζει ότι οι «συμπεριφορές της αγοράς» είναι παλιότερες από τον καπιταλισμό, όπως και ο καθορισμός των τιμών μέσω της αγοράς και όχι διοικητικά ή εθιμικά.

126. Αντώνης Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28: 25 για το πρώτο παράθεμα· του ίδιου, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα 2019, σ. 104 για το δεύτερο.

127. Βλ. π.χ. Jürgen Kocka, «Reviving labor history on a global scale: some comments to Marcel van der Linden», *International labor and working-class history* 82 (2012), σ. 92-97· Heinz-Gerhard Haupt, «Guild theory and guild organization in France and Germany during the nineteenth century», στο Mark Bevir και Frank Trentmann (επιμ.), *Markets in historical contexts*, Κέμπριτζ 2004, σ. 90-104.

128. Βλ. π.χ. Thomas Nulland Eriksen, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, Αθήνα 2007, σ. 297-300 για την εκτύλιξη της οικονομικής ζωής των Τιν (Νιγηρία) σε διαφορετικές και περιχαρακωμένες σφαίρες συναλλαγών που δεν έπρεπε να αναμειγνύονται.

κοινό, πάντως, είναι τα αντικαπιταλιστικά αισθήματα που τροφοδοτούνται από την επέκταση της λογικής της αγοράς και το αίτημα της ρύθμισης.

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΟΡΙΣΜΟΥ: Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕ ΤΗ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ

Περνάμε στη δικιά μας πρόταση. Το δίλημμα είναι ανάμεσα σ' έναν στενό ορισμό της ηθικής οικονομίας, που θα βρίσκεται πιο κοντά στους αρχικούς εισηγητές της έννοιας και θα χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ακρίβεια αλλά ίσως και κάποια περιχαρακώση, και έναν πιο πλατύ που θα μπορεί να επικοινωνεί καλύτερα με τις ποικίλες σημασίες με τις οποίες χρησιμοποιείται η ηθική οικονομία στις κοινωνικές επιστήμες σήμερα – αλλά δεν θα περιλαμβάνει το σύνολο του πεδίου των σχέσεων ηθικής και οικονομίας στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως. Σε παλιότερα κείμενά μου έχω υποστηρίξει ότι θα πρέπει να επιμείνουμε σε έναν πιο σφιχτό ορισμό της έννοιας, και συγκεκριμένα κοντά στον τρόπο με τον οποίο την αντιλαμβάνονταν ο Thompson.¹²⁹ Πλέον θεωρώ πιο ικανοποιητική τη φόρμουλα που ακολούθησε η Siméant, της διάκρισης δηλαδή ανάμεσα σε μια στενή και μια ευρεία έννοια της ηθικής οικονομίας, με την υποχρέωση να διευκρινίζει κανείς κάθε φορά σε ποια από τις δύο αναφέρεται.¹³⁰

Θα ορίσω, λοιπόν, την ηθική οικονομία με τη στενή έννοια με βάση τα ακόλουθα τέσσερα χαρακτηριστικά: τις ιδέες περί δικαιοσύνης και το ιδεώδες μιας μη-ωφελιμιστικής συμπεριφοράς, την αντίθεση προς τη λογική της αγοράς, τη σύνδεση με τις λαϊκές τάξεις και την κοινωνική διαμαρτυρία, και τον αμυντικό προσανατολισμό προς την υπεράσπιση του υπάρχοντος. Θα αναφερθώ σε κάθε σημείο ξεχωριστά, και έπειτα θα προχωρήσω στον ευρύ ορισμό της έννοιας.

Πρώτον, η ηθική οικονομία είναι ηθική: συνίσταται σ' ένα σύνολο αντιλήψεων που αφορούν τις ορθές μορφές συμπεριφοράς στην οικονομική ζωή: συμπεριφορές των υποκειμένων που την επικαλούνται αλλά κυρίως όσων έχουν οικονομική και πολιτική εξουσία και απέναντι στους οποίους εγείρονται αξιώσεις. Στην ηθική οικονομία εμπεριέχονται ιδέες για τη δικαιοσύνη, την ύπαρ-

129. Nikos Potamianos, «Moral economy? Popular demands and state intervention in the struggle over anti-profiteering laws in Greece 1914-1925», *Journal of social history*, τόμ. 48, τχ. 4 (2015), σ. 803-815· Nikos Potamianos, «The Discourse Against “Shameful Profiteering” in Greece 1914-1925: Notions of Exploitation, Anticapitalist Morality and the Concept of Moral Economy», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 251-266.

130. Siméant, «Three bodies of moral economy».

ξη ορίων στην επιδίωξη του ατομικού οφέλους, το χρέος προς την κοινότητα, την αναγκαία αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη στις κοινωνικές σχέσεις (ιδίως στις σχέσεις μεταξύ ανώτερων και κατώτερων τάξεων) και γενικότερα ιδέες για μια δέουσα συμπεριφορά, η οποία δεν αποσκοπεί μόνο στο ατομικό κέρδος. Ιδεοτυπική εδώ είναι η καταδίκη της κερδοσκοπίας στο όνομα του δικαιώματος στην επιβίωση.

Ένα τέτοιο ιδεώδες μη-ωφελιμιστικής συμπεριφοράς μπορεί να συνδέεται με ριζοσπαστικά προτάγματα, αποτελώντας για παράδειγμα ένα υπόβαθρο πάνω στο οποίο οι σοσιαλιστικές ιδέες και τα σοσιαλιστικά κόμματα έχτισαν την επιρροή τους από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και έπειτα.¹³¹ Κάλλιστα, όμως, μπορεί να αποτελεί κομμάτι πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας και να νομιμοποιεί την εξουσία συντηρητικών ελίτ – των γαιοκτημόνων π.χ. που δανείζουν στους κολίγους τους όταν οι δεύτεροι βρεθούν σε ανάγκη. Αυτό το δεύτερο σημείο έχει τονίσει η Fontaine στη σταυροφορία της ενάντια στην εξιδανίκευση των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, επιχειρηματολογώντας για το ότι η ηθική οικονομία του παρελθόντος είχε να κάνει κυρίως με την εξουσία των αρχόντων και λιγότερο με την αλληλεγγύη, την ηθικότητα και την προστασία των αδυνάτων. Την ανάλυση αυτή προέκτεινε πρόσφατα στο άρθρο της για τις αντιλήψεις περί φιλανθρωπίας την εποχή του Διαφωτισμού, όπου κάνει διάκριση ανάμεσα στην ηθική των αριστοκρατών που αποσκοπούσε μέσω της φιλανθρωπίας στην εμπέδωση και νομιμοποίηση της κοινωνικής ανωτερότητάς τους, σε μια δόμηση των σχέσεων εξουσίας που προσιδιάζει στα Παλιά Καθεστώτα, και στην αστική καταδίκη της επαιτείας στο πλαίσιο μιας σύλληψης που επισύρει τις κατηγορίες των αριστοκρατών για απληστία αλλά βασικά εναντιώνεται στον αριστοκρατικό πατερναλισμό και σε μια αντίληψη για την κοινωνία ως αποτελούμενη από εξ ορισμού άνισα άτομα, που ανάλογα με τη θέση τους έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις.¹³² Πρέπει να επισημάνουμε, πάντως, ότι, αν υπάρχει εξιδανίκευση του προκαπιταλιστικού κόσμου στους συγγραφείς που αναφέραμε, αυτή απαντάται μάλλον στον Polanyi, και πάντως όχι στον Scott (που προειδοποιούσε για τον κίνδυνο της εξιδανίκευσης και μιλούσε για την απώλεια κοινωνικού *status* των φτωχότερων χωρικών σε αντάλλαγμα της προστασίας από την κοινότητα),

131. Ο Gregory Claeys, *Machinery, money and the millennium: from moral economy to socialism, 1815-60*, Κέμπριτζ 1987, εστιάζει στη διανοητική πλευρά αυτής της διαδικασίας, αναφερόμενος για παράδειγμα στο πέρασμα από το αίτημα για «δίκαιη τιμή» σε αυτό για «δίκαιο μισθό» και από την επιδίωξη περιορισμού του ανταγωνισμού στην επαγγελία της κατάργησής του.

132. Laurence Fontaine, «Reconsidering the Moral Economy in France at the End of the Eighteenth Century», στο Ute Frevert (επιμ.), *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, Sonderheft 26: Moral Economies, 2019, σ. 45-73.

πόσο μάλλον στον Thompson που αφιερώνει σημαντικό κομμάτι της ανάλυσης του στο πατερναλιστικό πρότυπο που συνδεόταν με συντηρητικούς γαιοκτήμονες και δικαστές.

Δεύτερον, η ηθική οικονομία αναφέρεται στην οικονομία, και πιο συγκεκριμένα σε μορφές έδρασης της αγοράς στην κοινωνία που υποτάσσουν τη λογική της πρώτης σε άλλες προτεραιότητες. Η ζωή, βεβαίως, επιβάλλει τη συνύπαρξη των λογικών της αγοράς και της ηθικής οικονομίας στα ίδια ατομικά και συλλογικά υποκείμενα (στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε): θεωρούμε όμως ότι οι δύο λογικές αναλυτικά πρέπει να διακρίνονται, και ότι αναπόσπαστο κομμάτι ενός ορισμού της ηθικής οικονομίας είναι η αντιδιαστολή της, καταρχάς, προς την οικονομία της αγοράς. Το κρίσιμο στοιχείο εδώ είναι η αντίθεση όχι στην αγορά εν γένει αλλά στην κυριαρχία των νόμων της αγοράς στην οικονομική και την κοινωνική ζωή και στα αποτελέσματα που αυτή η κυριαρχία επιφέρει. Αυτή η γραμμή σκέψης μάς οδηγεί σε δύο επιμέρους θέσεις. Αφενός, ότι η ηθική οικονομία δεν αφορά μόνο τις τιμές στην αγορά και τη σφαίρα της κατανάλωσης, στην οποία εστίασε ο Thompson, αλλά το σύνολο της οικονομικής ζωής, της παραγωγικής διαδικασίας συμπεριλαμβανομένης, η οποία μετασχηματίζεται από τη βαθύτερη υπαγωγή της στους μηχανισμούς της αγοράς. Και, αφετέρου, ότι δεν είναι ορθό να γίνεται λόγος για ηθική οικονομία σε περιόδους πριν την άνοδο του καπιταλισμού και της «αυτορρυθμιζόμενης αγοράς».¹³³ Από τα κλασικά κείμενα περί ηθικής οικονομίας προκύπτει η εικόνα της ανάδυσής της μέσα από τη συγκρουσιακή συνάντηση με την καπιταλιστική λογική κοινωνιών που είχαν άλλα σημεία αναφοράς. Θεωρώ, ωστόσο, σκόπιμο να μην περιοριστούμε σε αυτό που θα μπορούσε να αποκαλέσει κανείς «ιστορική ηθική οικονομία», και αφορά μια συγκεκριμένη εποχή και την αντίδραση των λαϊκών τάξεων στους μετασχηματισμούς που επέφερε η άνοδος και εδραίωση του καπιταλισμού,¹³⁴ αλλά να διευρύνουμε την έννοια έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνει και σύγχρονα φαινόμενα. Αυτή η επιλογή μοιάζει αναγκαία μετά τη διάχυση της έννοιας της ηθικής οικονομίας και τη χρήση της από κοινωνικές επιστήμες που μελετούν τη συγχρονία, για λόγους στοιχειώδους επικοινωνίας μαζί τους. Επιπλέον, όμως, η λογική της

133. Αυτό μοιάζει να συνάγεται από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την ηθική οικονομία η Frevert, «Moral Economies, Present and Past», δηλαδή ως κάτι που μπορεί να αναφέρεται σε κάθε είδους κοινωνική ομάδα, τόπο και εποχή και στον τρόπο με τον οποίο διατυπώνει ηθικούς ισχυρισμούς για την οικονομία.

134. Αναθεωρώ, έτσι, το επιχείρημα που είχα προβάλει παλιότερα υπέρ της αποκλειστικής σύνδεσης της ηθικής οικονομίας με μια εποχή στην οποία οι προκαπιταλιστικές παραδόσεις είναι ζωντανές και μπορούν να τροφοδοτούν την «εναλλακτική οικονομική επιστήμη» του πλήθους για την οποία μιλούσε ο Thompson: Potamianos, «Moral economy?».

αγοράς δεν έχει επικρατήσει ολοκληρωτικά και παντού στις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού. Η κυριαρχία της αποτελεί πάντα μια διαδικασία εν τω γίνεσθαι, με πωγωνίσματα και επιταχύνσεις· ας θυμηθούμε το πλήθος των παραδειγμάτων που δίνει ο Sandel για την ένταση της διείσδυσης των αξιών της αγοράς σε κάθε πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά τις τελευταίες δεκαετίες.¹³⁵ Μπορούμε, λοιπόν, να σκεφτούμε την ηθική οικονομία ως ένα σύνολο αντιλήψεων που υπερασπίζονται αυτό που απειλείται κάθε φορά από την επέκταση της λογικής της αγοράς σε νέες σφαίρες, είτε πρόκειται για προκαπιταλιστικές ρυθμίσεις της αγοράς είτε για τις έως πρόσφατα ισχύουσες διευθετήσεις σε μια περιοχή του κοινωνικού οι οποίες εκτοπίζονται από την εμπορευματοποίηση.

Εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε και πάλι την κριτική που έχει ασκηθεί, από φιλελεύθερη σκοπιά αλλά όχι μόνο, στην εξιδανίκευση των μη-αγοραίων κοινωνιών και στη «δαιμονοποίηση» της αγοράς από επιστήμονες που ταυτίζονται με την ηθική οικονομία που μελετούν. Κοινωνικοί ανθρωπολόγοι κάνουν λόγο για νοοτροπίες προκατάληψης κατά της αγοράς στην επιστήμη τους, αναγόμενες σε επιρροές τόσο του μαρξισμού όσο και της ρομαντικής σκέψης, που έβλεπε την αγορά ως μηχανισμό που στερεί τους ανθρώπους από την ανθρωπιά τους.¹³⁶ Η κριτική τους εστιάζει ασφαλώς στην παράδοση του Polanyi, για την εξιδανικευτική διάθεση του οποίου απέναντι στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι βασίζεται στην εστίαση της ανάλυσης του στην αγορά και αφήνει έξω την παραγωγική διαδικασία. Ο Polanyi δεν μνημονεύει καθόλου την έντονη παρουσία της βίας και του καταναγκασμού στις εξω-οικονομικές διευθετήσεις και στην έδραση της οικονομίας στην κοινωνία – σε μια κοινωνία όπου για παράδειγμα η δουλεία αποτελούσε σοβαρό ενδεχόμενο για έναν μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Όσον αφορά την οικονομία του δώρου, ο Bourdieu επεσήμαινε ότι το πλέγμα αμοιβαίων υποχρεώσεων που δημιουργεί η ανταλλαγή δώρων περιλαμβάνει σχέσεις δύναμης ή και πρακτικές εκμετάλλευσης, και ότι η εκχρηματισμένη οικονομία μπορεί να απελευθερώνει από τις ηθικές υποχρεώσεις και τις ιεραρχίες που συνεπάγεται η αμοιβαιότητα – δημιουργώντας φυσικά καινούριες ιεραρχίες.¹³⁷ Το επιχείρημά του μεταφέρει η Fontaine στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του Παλαιού Καθεστώτος, ασκώντας κριτική σε όσους βλέπουν τις προνεωτερικές κοινω-

135. Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*.

136. Richard E. Blanton, «Cooperation and the moral economy of the marketplace» και Enrique Mayer, «In the realm of the Incas», στο Kenneth G. Hirth και Joanne Pillsbury (επιμ.), *Merchants, markets, and exchange in the Pre-Columbian world*, Ουάσιγκτον 2013, σ. 23-48 και 309-317.

137. Eriksen, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, σ. 294 και 300.

νίες ως παραδείσους μιας πιο ανθρώπινης οικονομίας και μιας κοινωνικής αλληλεγγύης που χάθηκε με την άνοδο του καπιταλισμού. Στην «αριστοκρατική οικονομία του δώρου» κύριο κίνητρο για τους γαιοκτήμονες που δάνειζαν στους κολίγους τους και στους φτωχούς ήταν όχι το κέρδος αλλά η εμπέδωση της κοινωνικής ιεραρχίας και της εξουσίας τους, που επιτυγχανόταν μέσα από διαπροσωπικές σχέσεις πατρωνίας και σεβασμού-προστασίας. Αντίθετα, η αγορά αναδεικνύεται από τη Fontaine, με κάποια έλλειψη κριτικής αποστασιοποίησης κατά τη γνώμη μας, σε μηχανισμό με απελευθερωτική δυναμική, που αφενός παρέχει ευκαιρίες για την ανάπτυξη επιπλέον στρατηγικών επιβίωσης σε φτωχούς και γυναίκες, αφετέρου αποδεικνύεται συμβατός με τη δημοκρατία και τη νομική ισότητα, καθώς είναι απρόσωπος και δεν βασίζεται στις σχέσεις εξουσίας και υποταγής που χαρακτήριζαν το Παλαιό Καθεστώς.¹³⁸ Φορτισμένα πολιτικά, δηλαδή, όπως είναι αναμενόμενο, είναι και τα επιχειρήματα των υπερασπιστών της αγοράς, οι οποίοι δεν παραλείπουν να αναπτύξουν επίσης έναν λόγο που μπορεί να θεωρηθεί εξιδανικευτικός. Οι ανθρωπολόγοι που αναφέραμε παραπάνω, για παράδειγμα, βλέπουν την αγορά ως τόπο όπου κατοικεί όχι ο *homo economicus* αλλά άνθρωποι πρόθυμοι να συνεργαστούν.¹³⁹ Πιο αποστασιοποιημένο είναι το επιχείρημα του Trentmann ότι η αγορά υπήρξε για πολλούς ανθρώπους (όπως αυτούς που εμπλέκονταν σε κινήματα προδρόμους του «δίκαιου εμπορίου») όχημα για την εφαρμογή πολιτικών που προωθούσαν αμοιβαιότητες και κοινωνική αλληλεγγύη.¹⁴⁰ Πιο σύνηθες, ίσως, είναι να διακηρύσσεται η ηθική και πολιτική ουδετερότητα των αγορών· θα συμφωνήσουμε, όμως, με τον Sandel ότι είναι λάθος να βλέπουμε τις αγορές με έναν τεχνοκρατικό τρόπο ως απλούς, ηθικά ουδέτερους μηχανισμούς, καθώς ενσαρκώνουν ορισμένες αξίες που τείνουν να εκτοπίσουν άλλες.¹⁴¹

Τρίτο σημείο που ορίζει την ηθική οικονομία με τη στενή έννοια είναι η σύνδεσή της με τις λαϊκές τάξεις και τη συλλογική τους δράση. Για να ξεκινήσουμε από το δεύτερο, η ηθική οικονομία μπορεί να εκδηλώνεται με διάφορες συμπεριφορές στην καθημερινότητα, ένα προνομιακό όμως πεδίο για την έκφρασή της είναι η κοινωνική διαμαρτυρία και τα κοινωνικά κινήματα. Κι

138. Fontaine, *The Moral Economy*.

139. Blanton, «Cooperation and the moral economy of the marketplace». Ο Marc Edelman, «Bringing the moral economy back in... to the study of 21st-century transnational peasant movements», *American Anthropologist*, τόμ. 107, τχ. 3 (2005), σ. 331-345, κάνει λόγο για εξιδανίκευση της αγοράς από τον Porkin και άλλους που επέκριναν τον Scott για εξιδανίκευση της αγροτικής κοινότητας.

140. Trentmann, «Before “fair trade”».

141. Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*, σ. 151.

αυτό επειδή στον πυρήνα της βρίσκεται, όπως έχουν παρατηρήσει η Frevert και ο Suter, η σύγκρουση, ως συνθήκη που προκαλεί την ανάδυση ηθικών επιχειρημάτων.¹⁴² Είναι ο κοινωνικός ανταγωνισμός που αναπτύσσεται με την ανάδυση και εδραίωση της καπιταλιστικής αγοράς που παράγει την ηθική οικονομία ως συγκρουσιακή πολιτική. Η «άμεση δράση του πλήθους» αποτελεί κεντρικό στοιχείο της κατά Thompson ηθικής οικονομίας και το κυριότερο σημείο στο οποίο αποκλίνει από την πατερναλιστική παράδοση, προκαλώντας την αποδοκιμασία των ελίτ. Αυτή η σύνδεση της ηθικής οικονομίας με τη συλλογική δράση μάς επιτρέπει να διατηρήσουμε ζωντανή και μια ιδιαίτερα γόνιμη κατεύθυνση που υπέδειξε ο Thompson, αυτήν της μελέτης του λόγου σε συνάρτηση με τις πράξεις του πλήθους της ηθικής οικονομίας, των αιτημάτων αδιαχώριστα από τη μορφή με την οποία εκφράζονται. Από τη μορφή της διαμαρτυρίας μπορεί να συναχθούν αόρατοι κανόνες που δεν καταγράφονται σε μανιφέστα και αιτήσεις· οι αντιλήψεις του πλήθους μπορούν σε κάποιες περιπτώσεις να γίνουν κατανοητές καλύτερα αν αποκρυπτογραφήσουμε τους κώδικες που ακολουθεί στη συλλογική του δράση, παρά με βάση τον λόγο που αρθρώνει.

Η κοινωνική κινητοποίηση παραπέμπει ασφαλώς στις λαϊκές τάξεις: συνήθως γαιοκτήμονες και επιχειρηματίες επιδιώκουν την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους με άλλους τρόπους. Έχει υποστηριχθεί, βέβαια, όπως είδαμε, ότι ηθική οικονομία έχουν όλες οι τάξεις και οι κοινωνικές ομάδες· εφόσον, όμως, επιμείνουμε στο κριτήριο της αντίθεσης ή/και έμπρακτης κριτικής σε βασικές πλευρές της οικονομίας της αγοράς, ο λόγος των υπέρμαχων του καπιταλισμού δεν μπορεί να συμπεριληφθεί: θα πρέπει να τον δούμε όχι ως ηθική οικονομία αλλά ως έναν ηθικό λόγο για την οικονομία.¹⁴³ Μια σύλληψη, δηλαδή, της ηθικής οικονομίας ως συνδεδεμένης με την κοινωνική διαμαρτυρία των κατώτερων τάξεων δεν συνεπάγεται κάποια «έλλειψη ηθικής» στις ανώτερες τάξεις. Αλλά, όπως το έχουν θέσει οι Palomera και Βέττα, η ηθική οικονομία θα χάσει τον λόγο ύπαρξής της αν αφαιρέσουμε το ταξικό της περιεχόμενο για να την ταυτίσουμε με αξίες και ηθικά συστήματα.¹⁴⁴ Επιπλέον, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η επίκληση της αμοιβαιότητας στις κοινωνι-

142. Βέβαια και οι δύο αποσυνδέουν την ηθική οικονομία από την κινητοποίηση των κατώτερων τάξεων: Frevert, «Moral Economies»· Mischa Suter, «Moral Economy as a Site of Conflict. Debates on Debt, Money, and Usury in the Nineteenth and Early Twentieth Century», στο Ute Frevert (επιμ.), *Geschichte und Gesellschaft*, Sonderheft 26: Moral Economies, 2019, σ. 75-101.

143. Βρίσκουμε ικανοποιητική τη σχετική διατύπωση στην πρώτη κριτική που έγινε στον Thompson, παρότι βέβαια εντάσσεται σε μια διαφορετική οπτική: A. W. Coats, «Contrary Moralities: Plebs, Paternalists, and Political Economists», *Past and Present* 54 (1972), σ. 130-133.

144. Palomera και Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept».

κές σχέσεις ανώτερων και κατώτερων τάξεων στο πλαίσιο της ηθικής οικονομίας γίνεται σαφώς από τη σκοπιά των κατώτερων. Η σκοπιά αυτή εκφράζεται συχνά μέσα από την αναφορά σε μια (λαϊκή) κοινότητα: με τους όρους που χρησιμοποιεί ο Gudeman θα μπορούσαμε ίσως να κάνουμε λόγο για αντίθεση ανάμεσα στην κοινότητα και την αγορά, δύο διαφορετικούς σχηματισμούς και λογικές οικονομικής οργάνωσης που συνυπάρχουν με ένταση,¹⁴⁵ με την ηθική οικονομία να προασπίζεται αξίες της κοινότητας ενάντια στη διάβρωσή τους από τη λογική της αγοράς. Η συμπερίληψη στον ορισμό της ηθικής οικονομίας της αναφοράς της σε μια κοινότητα συνάδει και με την έμφαση που έχει δοθεί σε διάφορες μελέτες στο στοιχείο της νομιμοποίησης που απολαμβάνουν οι ενέργειες του κινητοποιούμενου πλήθους εντός της ευρύτερης κοινότητας – χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα ότι οι κοινότητες είναι ομοιογενείς και δεν διαπερνώνται από ανισότητες και σχέσεις εξουσίας.¹⁴⁶ Με βάση όλα τα παραπάνω, λοιπόν, η ηθική οικονομία δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τις λαϊκές τάξεις και τα υπάλληλα στρώματα, όχι με τους κατόχους ουσιαστικής οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Από κει και πέρα, εννοείται ότι το «λαϊκό» δεν ταυτίζεται με το «προοδευτικό».¹⁴⁷

Υπάρχει άλλη μία διάσταση του λαϊκού, αυτή που το διακρίνει από το λόγιο. Η ηθική οικονομία αναπτύχθηκε ως έννοια για να συλλάβει όχι την επιχειρηματολογία των στοχαστών αλλά τις αντιλήψεις των απλών ανθρώπων, εντάσσοντάς τες όχι τόσο σε μια γραμμή ιδεών και συζητήσεων μέσα στον χρόνο αλλά στα κοινωνικά τους συμφραζόμενα των εμπειριών και της κουλτούρας της καθημερινής ζωής. Ιδεοτυπικά η ηθική οικονομία συνδέεται με συλλογικότητες και όχι με άτομα, ανήκει στη λαϊκή και όχι στην υψηλή κουλτούρα, και η μελέτη της είναι υπόθεση μάλλον της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας παρά της ιστορίας των ιδεών, της φιλοσοφίας, της οικονομικής και πολιτικής σκέψης. Φυσικά, μπορεί να υπάρχει ένα πλήθος ιδεών που διατυπώνονται στη λόγια συζήτηση και στη συνέχεια τροφοδοτούν και αλληλεπιδρούν με τις λαϊκές αντιλήψεις. Η αναγκαιότητα της μελέτης αυτής της ιστορίας αλληλεπιδράσεων, ωστόσο, δεν αναιρεί κατά τη γνώμη μας την επιλογή να μην καταλάβουν αυτές μια κεντρική θέση στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την ηθική οικονομία.

145. Gudeman, *Η ανθρωπολογία της οικονομίας. Κοινότητα, αγορά και πολιτισμός*.

146. Σε μια τέτοια αντίληψη για την κοινότητα, σε σχέση με τις προσεγγίσεις περί ηθικής οικονομίας, ασκεί κριτική η Maxine Berg, *The age of manufactures 1700-1820*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1994, σ. 144.

147. Ο Hann, «Moral Economy» επιμένει στο παράδειγμα της εθνικιστικής δεξιάς που μελέτησε στην Ουγγαρία τα χρόνια της αποκολεκτιβοποίησης.

Το τέταρτο σημείο που ορίζει την ηθική οικονομία με τη στενή έννοια είναι ο κατεξοχήν αμυντικός χαρακτήρας της, ο οποίος συνίσταται στην υπεράσπιση μιας υπάρχουσας κατάστασης όταν αυτή θίγεται από τα πάνω (καθώς και στην επίκληση παλιότερων ρυθμίσεων των οποίων η μνήμη παραμένει ζωντανή). Αυτή η θέση μάς οδηγεί σε δύο επιμέρους ζητήματα. Καταρχάς, στο ερώτημα για το αν θα εμμείνουμε στην αναφορά σε παραδοσιακά δικαιώματα και ρυθμίσεις ως αναγκαίο χαρακτηριστικό της ηθικής οικονομίας, στην παράδοση του Thompson που εντόπισε εκεί τις πηγές της «εναλλακτικής οικονομικής επιστήμης» του πλήθους. Είδαμε ότι ο Randall επέκτεινε και σε άλλα πεδία πέραν των ρυθμίσεων της αγοράς τη σύγκρουση της «εθιμικής κοινωνίας» με τον ανερχόμενο καπιταλισμό,¹⁴⁸ ενώ η υιοθέτηση του όρου «εθιμική οικονομία» για τις αντιλήψεις που κινητοποιούσαν το πλήθος της εποχής της πρώτης εδραίωσης του καπιταλισμού θα έθετε σε άλλη βάση τη συζήτηση γι' αυτές, αποφορτίζοντάς την από ζητήματα ηθικής και ανηθικότητας (και επιπλέον θα έλυνε και την παρεξήγηση ότι οι αντίπαλοι της ηθικής οικονομίας εξ ορισμού θεωρούνται ανήθικοι απ' όσους χρησιμοποιούν τον όρο).¹⁴⁹ Απαντήσαμε ήδη, ωστόσο, επιλέγοντας μια έννοια της ηθικής οικονομίας που θα αναφέρεται και σε ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες. Ιδιαίτερα πειστικό, άλλωστε, βρίσκουμε το επιχείρημα του Reddy για την ηθική οικονομία ως σύνολο αξιών και κανόνων στην οικονομική ζωή που παραβιάζονται από τους μετασχηματισμούς που επιφέρει η θεσμική, οικονομική και τεχνολογική αλλαγή.¹⁵⁰ Είναι πάνω σε αυτήν τη βάση που η έννοια της ηθικής οικονομίας μπορεί να επεκταθεί στη μελέτη εποχών στις οποίες η ανάμνηση των προκαπιταλιστικών ρυθμίσεων έχει σβήσει. Ο καπιταλισμός μοιάζει να μη σταματά να προκαλεί αλλαγές στην παραγωγή (σε μια «πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» που δεν έχει τελειωμό) και να διεισδύει σε καινούριες σφαίρες της κοινωνικής ζωής υποτάσσοντάς τες στη λογική του.

Οι αντιδράσεις, λοιπόν, σε αλλαγές που προκύπτουν από την ανάπτυξη του καπιταλισμού και επιδεινώνουν τη θέση των λαϊκών τάξεων έρχονται από τη σκοπιά της υπεράσπισης όχι ειδικά «εθίμων» με ισχύ νόμου για όσους

148. Randall, *Riotous Assemblies*. Στη σημασία του εθιμικού στη λαϊκή κουλτούρα και την πολιτική κινητοποίηση των κατώτερων τάξεων δίνει έμφαση και ο Price, *British Society 1680-1880*.

149. Βλ. τις διευκρινίσεις από τον Thompson, «The moral economy reviewed», σ. 270-272. Θα συμφωνήσουμε, πάντως, με τον Peter Gurney, *The making of consumer culture in modern Britain*, Λονδίνο 2017, σ. 12-13, ότι διατηρεί την αξία του το ηθικό στοιχείο στην ανάλυση του Thompson και η επισήμανσή του ότι η «απολύμανση των οικονομικών από ηθικές επιταγές» αποτελεί ουσιαστικό χαρακτηριστικό της μετάβασης των κοινωνιών σε μια καπιταλιστική οικονομία, αν όχι ανήθικη, πάντως ηθικά αδιάφορη.

150. Reddy, *The rise of market culture*.

τα επικαλούνται, αλλά του καθιερωμένου και των ισχυουσών πρακτικών και ισορροπιών. Σε παλιότερες εποχές το «καθιερωμένο» ταυτιζόταν με το έθιμο, οπότε σε αυτό που αποκαλούμε «ιστορική ηθική οικονομία» κυριαρχούσε μια αίσθηση παραβίασης του (άτυπου) νόμου, κάτι που εν μέρει εξηγεί την αίσθηση που είχε το πλήθος ότι υπεράσπιζε τη νομιμότητα και γι' αυτό δικαιούνταν να προσφύγει σε εξεγερτική δράση. Στη συνέχεια αυτό το «νομικό» στοιχείο υποχώρησε, παρέμεινε όμως μια έντονη αίσθηση καταπατούμενης νομιμότητας συνδεδεμένη με δικαιώματα που δεν γίνονται σεβαστά – τα περίφημα «κεκτημένα δικαιώματα» που τόσο λαιδορήθηκαν από τον εκσυγχρονιστικό λόγο τη δεκαετία του 1990 και έπειτα. Όπως το έχει θέσει η Posusney, στο μοντέλο της ηθικής οικονομίας η διαμαρτυρία ξεσπά όταν δημιουργείται η αίσθηση ότι θίγονται δικαιώματα (entitlements).¹⁵¹

Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει μια προσθήκη. Οι αντιλήψεις της ηθικής οικονομίας και οι διεκδικήσεις όσων την επικαλούνται διαμορφώνονται όχι μόνο από τις εκάστοτε υπάρχουσες διευθετήσεις αλλά και από έναν ορίζοντα προσδοκιών που βασίζεται σε ρυθμίσεις που είχαν πρόσφατα επιβληθεί και εμπλουτίσει το ρεπερτόριο των νομιμοποιημένων μορφών παρέμβασης του κράτους αλλά και το εύρος των κοινωνικών δικαιωμάτων. Θυμίζουμε την ανάλυση του Bianchi για τη «νέα ηθική οικονομία» που αναδύθηκε στις κινητοποιήσεις ενάντια στην ακρίβεια που ακολούθησαν το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, με σημείο αναφοράς τα μέτρα που είχαν λάβει τα κράτη κατά τη διάρκειά του. Από τη σκοπιά που έχουμε υιοθετήσει εδώ, αυτές οι νέες «ταραχές για τα τρόφιμα» διαπνέονταν από αντιλήψεις ηθικής οικονομίας στον βαθμό που δεν επρόκειτο τόσο για επιθετικές κινήσεις επιβολής μιας νέας ατζέντας όσο για διεκδίκηση να διατηρηθούν ευνοϊκές για τις λαϊκές τάξεις ρυθμίσεις, που λίγο μετά την επιβολή τους καταργήθηκαν.

Ένα δεύτερο ζήτημα που συνδέεται με τον αμυντικό προσανατολισμό της ηθικής οικονομίας είναι η αίσθηση του χρόνου που τη χαρακτηρίζει. Η ηθική οικονομία, όπως την έχουμε ορίσει, ανήκει σε μια διαφορετική κατηγορία από τα σχέδια για κοινωνική μεταρρύθμιση ή για την υλοποίηση μιας ουτοπίας: μπορεί να συνδεθεί μαζί τους και να μπει στην τροχιά τους, αλλά αναλυτικά διακρίνεται σαφώς από τον προοδοκεντρισμό και τη μεταρρυθμιστική δυναμική της νεωτερικότητας. Αν η ηθική οικονομία δεν είναι απαραίτητα στραμμένη στο παρελθόν, πάντως κατά κανόνα δεν είναι προσανατολισμένη στο μέλλον. Βεβαίως, στις χρονικότητες της ηθικής οικονομίας υπάρχει και το μέλλον, με τη μορφή ενός λογισμού όπου το μακροπρόθεσμο όφελος τόσο των

151. Marsha Pripstein Posusney, «Irrational Workers: The Moral Economy of Labor Protest in Egypt», *World Politics*, τόμ. 46, τχ. 1 (1993), σ. 83-120: 118-119.

ατόμων όσο και της κοινότητας που αναμένεται ότι θα υπάρξει από τις ηθικές οικονομικές πρακτικές ή/και τη διατήρηση των υπαρχουσών ρυθμίσεων υπερισχύει του βραχυπρόθεσμου κέρδους του ωφελμιστικού ατόμου. Είναι όμως ένα μέλλον για το οποίο ο ορίζοντας προσδοκιών των ανθρώπων εξαρτάται ως επί το πλείστον από τις εμπειρίες τους – σε αντίθεση με το άνοιγμα του ορίζοντα προσδοκιών που επέρχεται κατά τον 19ο αιώνα.¹⁵² Στη βάση της ηθικής οικονομίας βρίσκεται μια αμυντική στάση, και με αυτήν τη λογική πράγματι είναι μια έννοια προσανατολισμένη στην αντίσταση απέναντι στην αλλαγή που επιφέρει η ανάπτυξη του καπιταλισμού.¹⁵³ Αυτό διόλου δεν αποκλείει τη συνάρθρωσή της με μεταρρυθμιστικά σχέδια και ουτοπικές φιλοδοξίες, ούτε με την εξέλιξη αμυντικών αιτημάτων σε επιθετικά καθώς ξεδιπλώνεται μια κοινωνική κινητοποίηση, στο πλαίσιο ιδεολογικών και πολιτικών συνθέσεων των οποίων η ηθική οικονομία αποτελεί ένα σκέλος. Στην ιστορική ηθική οικονομία ο αμυντικός προσανατολισμός συνεπαγόταν την επίκληση προκαπιταλιστικών εθιμικών ρυθμίσεων, δίνοντάς της έναν χαρακτήρα αντι-νεωτερικό¹⁵⁴ το ίδιο ισχύει για την εμμονή του πλήθους της ιστορικής ηθικής οικονομίας στις άμεσες διαπροσωπικές σχέσεις, αν ακολουθήσουμε έναν ορισμό της νεωτερικότητας ως «κοινωνίας των ξένων» που διοικείται απρόσωπα και γραφειοκρατικά.¹⁵⁵ Θεωρούμε όμως εσφαλμένη την πάγια ταύτιση της ηθικής οικονομίας με μια γενική πολιτισμική οπισθοδρομικότητα και με την πλευρά του παραδοσιακού ή και αρχαϊκού έναντι του μοντέρνου. Για τη δικιά μας αντίληψη, την ηθική οικονομία δεν την ορίζει κάποια γενική αντίθεσή της στη νεωτερικότητα αλλά η σχέση της με την αντίσταση των λαϊκών τάξεων απέναντι στην επιδείνωση της θέσης τους από την εμβάθυνση της κυριαρχίας της λογικής της αγοράς, τόσο σε μια πρώτη μεταβατική φάση όσο και στις κοινωνίες

152. Αντώνης Διάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία*, Αθήνα 2011, σ. 252.

153. Για μια επιχειρηματολογία προς την αντίθετη κατεύθυνση, στο πλαίσιο ενός διαφορετικού ορισμού της ηθικής οικονομίας, βλ. Palomera και Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept» και Kofti, «Moral economy of flexible production». Οι συγγραφείς βλέπουν την ηθική οικονομία, ακόμα και στην κλασική μορφή της που εξέφραζε το πλήθος του 18ου αιώνα, ως προσανατολισμένη στο μέλλον, στον βαθμό που αφορά αγώνες κοινωνικών ομάδων που επιδίωκαν να ορίσουν δικαιώματα, ανεκτά επίπεδα εκμετάλλευσης ή το νόημα της δικαιοσύνης και της αξιοπρέπειας. Με αυτή την έννοια, βέβαια, ουσιαστικά δεν υφίστανται «αμυντικοί» αγώνες.

154. Εύγλωττος είναι ο χαρακτηρισμός της ως «προνεωτερικού αντικαπιταλισμού» από τον Christof Dipper, «Moral economy nel XX secolo. Retorica del carovita e protesta sociale nella Germania di Weimar», *Scienza e politica* 2 (1989), σ. 89-107. Ως «εγγενώς συντηρητικό φαινόμενο» χαρακτηρίζει τις ταραχές για τα τρόφιμα και την ηθική τους οικονομία ο James Kelly, *Food Rioting in Ireland in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: The "Moral Economy" and the Irish Crowd*, Δουβλίνο 2017, σ. 93 και 213.

155. James Vernon, *Distant strangers. How Britain became modern*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 2014.

του ώριμου καπιταλισμού. Η αντίσταση αυτή δεν βρίσκεται εξ ορισμού στους αντίποδες της νεωτερικότητας. Αν θα έπρεπε να αντιδιαστείλουμε την ηθική οικονομία με τις δυναμικές της μεταρρύθμισης, θα το κάναμε νοώντας τις «μεταρρυθμίσεις» με την κυρίαρχη σημασία που τους δίνεται στη δημόσια σφαίρα τις τελευταίες δεκαετίες, δηλαδή ως πολιτικές ενίσχυσης του κεφαλαίου.¹⁵⁶

Με μια φράση, λοιπόν, ορίζουμε την ηθική οικονομία ως ένα σύνολο αντιλήψεων σχετικά με τη δικαιοσύνη, τα όρια στην εκμετάλλευση, τις αμοιβαιότητες που πρέπει να διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις, τη δέουσα συμπεριφορά γενικότερα στο οικονομικό πεδίο· αντιλήψεων που παράγονται από και τροφοδοτούν τις αντιδράσεις των λαϊκών τάξεων στους μετασχηματισμούς που επιφέρει η εξάπλωση της λογικής της αγοράς.

ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΕΙΑ ΕΝΝΟΙΑ

Ο Götz έχει υποστηρίξει ότι η ηθική και η οικονομία είναι δύο πολύ γενικές έννοιες και το λογικό είναι ο συνδυασμός τους να μην παράγει μια πολύ ειδική σημασία, όπως συμβαίνει με την ηθική οικονομία κατά Thompson· πρέπει να δεχτούμε ότι έχει ένα δίκιο στο επιχείρημά του. Θα προχωρήσουμε, όπως αναγγείλαμε ήδη, και σ' έναν ευρύ ορισμό της ηθικής οικονομίας. Ζητούμενο είναι να είναι αρκετά πλατύς ώστε να μην κόβει τις γέφυρες επικοινωνίας με τις πολλές και διαφορετικές σημασίες που έχει αποκτήσει η έννοια στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες, αλλά όχι τόσο πλατύς που να καταλήγει να ταυτίζεται με το σύνολο των ηθικών επιχειρημάτων και αξιών που προβάλλονται σε σχέση με τις οικονομικές δραστηριότητες και την επιθυμητή μορφή οργάνωσής τους.

Σ' έναν ευρύ ορισμό της ηθικής οικονομίας προφανώς δεν θα διατηρηθούν όλα τα χαρακτηριστικά με τα οποία προσδιορίσαμε τον στενό. Ωστόσο, θα κρατήσουμε κάποια, ώστε να διατηρείται μια σχέση τόσο με τον στενό ορισμό όσο και με τις συνδηλώσεις που ιστορικά είχε η έννοια. Συγκεκριμένα, δύο θεωρούμε ότι είναι αναγκαία στοιχεία και του ευρέος ορισμού. Πρώτον, το ότι η ηθική οικονομία στέκεται απέναντι σε ορισμένες τουλάχιστον πλευρές της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς (καθώς και στην επέκταση της κυριαρχίας της λογικής της αγοράς σε άλλες σφαίρες)· περιέχει, επομένως, αντιλήψεις και αξίες που προωθούν οικονομικές συμπεριφορές που δεν κινούνται μόνο από τον στόχο επίτευξης του στενά ατομικού συμφέροντος. Δεύτερον,

156. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «“Τα Ιστορικά” στην εποχή των “μεταρρυθμίσεων”», *Τα Ιστορικά* 39 (2003), σ. 297-304.

το ότι αποτελεί ένα σύνολο αντιλήψεων και αξιών που χαρακτηρίζουν κατά βάση τις λαϊκές τάξεις και που αντλεί σε περιορισμένο μόνο βαθμό από τη λόγω παράδοση και από συγκροτημένα συστήματα πολιτικών και οικονομικών ιδεών. Επομένως, στην ηθική οικονομία (και) με την ευρεία έννοια δεν περιλαμβάνονται το καπιταλιστικό ηθικό σύστημα αξιών, ο λόγος των ελίτ για την οικονομία (και πρακτικές όπως η φιλανθρωπία), ή ο φιλοσοφικός στοχασμός για το ποιες οικονομικές πρακτικές είναι ηθικές: όλα αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν ότι ανήκουν στο ευρύτερο πεδίο των σχέσεων ηθικής και οικονομίας, αλλά όχι στην ηθική οικονομία.

Ένα βασικό σημείο στο οποίο διαφέρει από την ηθική οικονομία με τη στενή έννοια είναι ότι δεν χαρακτηρίζεται απαραίτητα από έναν αμυντικό προσανατολισμό, ούτε βέβαια από μια οπισθοδρομική οπτική και την αναφορά σε πρακτικές του παρελθόντος ως πηγή αυθεντίας. Μπορεί, λοιπόν, να μην εμφανίζεται μόνο σε αμυντικά αιτήματα και απελπισμένους αγώνες οπισθοφυλακής αλλά να αντλεί από σύγχρονες τάσεις και να συντονίζεται καλύτερα με μεταρρυθμιστικά σχέδια· σκέφτεται κανείς, για παράδειγμα, τις λαϊκές αντιλήψεις που στήριξαν και νομιμοποίησαν την αύξηση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και την πρόνοια από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα. Εδώ μπορούμε να επανέλθουμε και να υιοθετήσουμε πιο άνετα την ανάλυση του Bianchi για τη «νέα ηθική οικονομία», που εμφανίζεται με το κύμα διεκδικήσεων σχετικά με τον επισιτισμό και την ακρίβεια που αναδύθηκε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στα συμφραζόμενα του νέου ρόλου που αναλάμβανε το κράτος στην οικονομία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο πατερναλιστικός ρόλος που καλούνταν να παίξει το κράτος αποτελούσε το αντίστοιχο, στον ευρωπαϊκό 20ό αιώνα, του συστήματος αμοιβαιοτήτων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που ρύθμιζε τις σχέσεις των κατώτερων τάξεων με την ελίτ στην ιστορική ηθική οικονομία.

Επιβάλλεται, επίσης, να επισημάνουμε ότι στον ευρύ ορισμό που προτείνουμε δεν είναι αναγκαία η σύνδεση της ηθικής οικονομίας με τη μαζική κινητοποίηση και με κινήματα κοινωνικής διαμαρτυρίας. Παρότι, βέβαια, η διάσταση του κοινωνικού ανταγωνισμού δεν μπορεί να απουσιάζει από τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνουμε την ηθική οικονομία, τέτοιες αντιλήψεις μπορεί να ενυπάρχουν στην «κανονικότητα» μιας καθημερινότητας χωρίς συλλογικές διεκδικήσεις και συγκρουσιακά συμβάντα. Όπως το έχει θέσει η Κόφτη, η προσέγγιση της ηθικής οικονομίας (όπως την όριζε) δίνει τα μέσα να εστιάσουμε όχι μόνο στα κρεσέντα της κοινωνικής πάλης αλλά και στην καθημερινή ζωή και στις βουβές αντιδράσεις των ανθρώπων στην ανισότητα και την επισφάλεια· ακολουθεί, άλλωστε, σ' αυτό τον Scott, ο οποίος προσάρ-

μοσε την έννοια της ηθικής οικονομίας στην ανάγκη να μελετηθεί όχι μόνο η εξέγερση αλλά και η απουσία της.¹⁵⁷

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να θίξουμε δύο ακόμα ζητήματα που είναι κρίσιμα για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται και χρησιμοποιεί κανείς ερευνητικά την ηθική οικονομία, τόσο με τη στενή όσο και με την ευρεία έννοια. Το πρώτο αφορά τη συνεκτικότητα της ηθικής οικονομίας ως συστήματος. Ο Thompson την αντιμετώπιζε ως ένα δομημένο σύστημα αντιλήψεων, που εμφανιζόταν με κοινούς τρόπους έκφρασης στη δράση του πλήθους των ταραχών για τα τρόφιμα. Από την ανάλυσή του συνάγεται ότι η συνοχή της οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην αναφορά της σ' ένα παλιότερο ολοκληρωμένο σύστημα κρατικής παρέμβασης στο πεδίο του επισιτισμού σε περιόδους κρίσης. Στην προσέγγιση του Price για τη λαϊκή κουλτούρα στη Βρετανία του (πολύ) μακρού 18ου αιώνα αυτή εμφανίζεται πιο αυτόνομη, αν και σε μια διαλεκτική σχέση με τον πατερναλισμό των από πάνω, και εξίσου συνεκτική.¹⁵⁸ Ωστόσο, μπορεί κανείς να αντιπαραθέσει εδώ τις θέσεις του Γκράμσι για την κουλτούρα των υπάλληλων τάξεων σε κοινωνίες όπου η άρχουσα τάξη στερεώνει την κυριαρχία της με μια πολιτισμική ηγεμονία: ο λαϊκός πολιτισμός είναι «αντιφατικός και αποσπασματικός», «μερικός», αντιστοιχεί στον «κοινό νου», δηλαδή μια σύλληψη του κόσμου που δεν είναι συστηματική και επεξεργασμένη, αλλά «κατακερματισμένη, ασυνάρτητη, ασυνεπής, σύμφωνη με την πολιτισμική και κοινωνική θέση των μαζών των οποίων αποτελεί τη φιλοσοφία».¹⁵⁹ Τείνουμε προς μια ενδιάμεση θέση – κοντά στην πρόταση του Stovall να δούμε την ηθική οικονομία όχι ως μια ολοκληρωμένη κοσμοεικόνα αλλά ως έναν λόγο (discourse) ανάμεσα σε άλλους που συνδέονται με τη συλλογική δράση των λαϊκών τάξεων.¹⁶⁰ Οπωσδήποτε η ηθική οικονομία τις περισσότερες φορές χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη συνεκτικότητα απ' όση θα θεωρούσε κανείς με βάση μια γραμμ-

157. Kofti, «Moral economy of flexible production». Το ζήτημα θίγει ο Scott στο «The moral economy as an argument and as a fight», στο Adrian Randall και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, Χάουντμιλς-Νέα Υόρκη 2000, σ. 187-208. Πβλ. Palomera και Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept» για τη δυναμική χρησιμότητα της ηθικής οικονομίας για να αναλυθούν στοιχεία που εξηγούν το γιατί οι άνθρωποι δεν επιλέγουν την κινητοποίηση και τη συλλογική σύγκρουση.

158. Price, *British Society 1680-1880*. Κριτική στη σύλληψη της ηθικής οικονομίας ως ιδιαίτερα συνεκτικής από τον Thompson ασκεί ο Matthew Hilton, *Consumerism in Twentieth-Century Britain. The Search for a Historical Movement*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη 2003, σ. 13 και 33.

159. Τζουζέπε Πετρόνιο, «Λαϊκός πολιτισμός», *Αντί* 347, 22 Μαΐου 1987, σ. 31-32· Kate Crehan, *Gramsci, culture and anthropology*, Λονδίνο 2002· Guido Liguori, «Common sense in Gramsci», στο Joseph Francese (επιμ.), *Perspectives on Gramsci*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2009, σ. 121-133.

160. Tyler Stovall, *Paris and the spirit of 1919. Consumer struggles, transnationalism and revolution*, Κέμπριτζ 2012.

σιανή προσέγγιση, και κυρίως εμφανίζεται πιο αυτόνομη από την κυρίαρχη ιδεολογία και τις σχέσεις ηγεμονίας. Αποτελεί, λοιπόν, κάτι παραπάνω από ένα απλό υπόστρωμα που μπορεί να υποδεχτεί ιδέες και προτάγματα που έχουν παραχθεί από θεωρητικούς και πολιτικές οργανώσεις. Ενδεχομένως μια γόνιμη γραμμή έρευνας εδώ θα μπορούσε να είναι κατά πόσο η ηθική οικονομία έχει λειτουργήσει ως μία από τις «συναρθρωτικές αρχές» λαϊκιστικών κινήματων· προσφέρεται για κάτι τέτοιο και για τον επιπλέον λόγο ότι διακινεί μια εικόνα της λαϊκής κοινότητας ως ενιαίας και αδιαφοροποίητης. Από την άλλη, η συνοχή της ως συστήματος αντιλήψεων και η αυτονομία της δεν μοιάζει να υπερβαίνουν κάποια όρια, ιδίως στις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού. Άλλωστε, η περιορισμένη συνεκτικότητα της και η μη-συστηματική φύση της επιτρέπουν να συνυπάρχει η ηθική οικονομία και να αλληλεπιδρά με διαφορετικές ή και αντίθετες πεποιθήσεις, σε σύνολα αντιφατικά αλλά λειτουργικά – κάτι που μας φέρνει στο επόμενο ζήτημα που θέλουμε να θίξουμε.

Πόσο απόλυτη θα πρέπει να θεωρήσουμε την αντίθεση ανάμεσα σε ηθική οικονομία αφενός και σε πεποιθήσεις και συμπεριφορές συμβατές ή/και εκπορευόμενες από την αγορά και τις βασικές αρχές της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας αφετέρου; Έχει επισημανθεί από διάφορους μελετητές η συνύπαρξη της ηθικής οικονομίας με αγοραίες λογικές: ο Zdatny παρατήρησε ότι στους γάλλους κουρείς του Μεσοπολέμου πεποιθήσεις ηθικής οικονομίας συνυπήρχαν αντιφατικά με λογικές που αποσκοπούσαν στη μέγιστη ατομική ωφέλεια (με τη δεύτερη να υπερτερεί όποτε τα δύο συστήματα αντιλήψεων έρχονταν σε σύγκρουση)· η Frevert έδωσε έμφαση στις διάφορες υβριδικές μορφές που γεννά η συνάντηση ηθικής και οικονομίας – και εδώ μπορούμε να σκεφτούμε και αναλύσεις όπως του Ruoss ή του Suter για διαφορετικές ηθικές στην αγορά που συγκρούονται μεταξύ τους· ο Götz αναζήτησε μια σύνθεση «οικονομικών και ηθικών τύπων ορθολογικότητας», ιδεαλιστικών και ωφελμιστικών κινήτρων.¹⁶¹ Σε αυτήν τη βάση έχει ασκηθεί κριτική στην απόλυτη διχοτομία μεταξύ αγοράς και ηθικής, δηλαδή σε μια εικόνα διεισδυσης του κόσμου και των αξιών της αγοράς σε μια ηθική σφαίρα που μέχρι τότε παρέμενε αμόλυντη,¹⁶² και έχει προκριθεί η μεθοδολογική επιλογή να μη μελετώνται χωριστά η πολιτική οικονομία και η ηθική οικονομία ενός συγκεκριμένου

161. Steven Zdatny, «Fashion and class struggle: the case of *coiffure*», *Social history*, τόμ. 18, τχ. 1 (1993), σ. 53-72· Frevert, «Moral Economies»· Matthias Ruoss, «Fighting Unfair Competition: The Bamberger Riot and the Emergence of Hire Purchase in Switzerland around 1900», *Journal of social history*, τόμ. 53, τχ. 1 (2019), σ. 194-217· Suter, «Moral Economy as a Site of Conflict»· Götz, «“Moral economy”».

162. Palomera και Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept»· Trentmann, «Before “fair trade”».

αντικειμένου.¹⁶³ Οι προσεγγίσεις αυτές είναι απολύτως εύλογες, καθώς εκ των πραγμάτων τα άτομα δεν κινούνται μόνο στο πλαίσιο που ορίζουν οι κανόνες που επιβάλλει η καπιταλιστική οικονομία, και διαρκώς αναπτύσσονται μορφές οικονομικού λογισμού που συνδυάζουν εγωιστικά και αλτρουιστικά κίνητρα, κέρδος και αλληλεγγύη, ωφελιμισμό και ηθικές επιταγές.

Ωστόσο, τα παραπάνω δεν αναιρούν τη δυνατότητα αναλυτικής διάκρισης ανάμεσα σε ηθική οικονομία και αγοραίες μορφές λογισμού, διάκρισης χρήσιμης και αναγκαίας τόσο για να μελετήσουμε συγκεκριμένα φαινόμενα όσο και για να συλλάβουμε τις αντιφάσεις των κοινωνιών που τις ωθούν στην αλλαγή. Είναι λάθος, επιπλέον, να υποτιμάται η σημασία του παράγοντα της διείσδυσης των αξιών της αγοράς σε διάφορα πεδία της οικονομίας και της κοινωνίας και της υπαγωγής τους στη λογική της, είτε αναφέρεται κανείς στην περίοδο ανάπτυξης του καπιταλισμού είτε και σε σύγχρονες κοινωνίες. Πρόκειται για μια συγκρουσιακή διαδικασία κατά την οποία αντιπαρατίθενται αντίθετες λογικές· ασφαλώς επιτυγχάνονται διαρκώς σημεία ισορροπίας και λειτουργικοί συμβιβασμοί, χρειάζεται όμως να είναι αναλυτικά διακριτοί οι διαφορετικοί πόλοι – ακόμη κι αν, όπως είπαμε, δεν διακρίνονται πάντα για τη συνεκτικότητά τους.

Εντέλει, σε τι χρησιμεύει η έννοια της ηθικής οικονομίας; Όπως το αντιλαμβανόμαστε, κατά κύριο λόγο προσφέρει εργαλεία για να μελετήσουμε τις λογικές των ανθρώπων που είναι διαφορετικές από –ή αντίθετες προς– τους νόμους της αγοράς. Μ' αυτό τον τρόπο δυνητικά συμβάλλει στον εμπλουτισμό μιας επιχειρηματολογίας που αμφισβητεί την αυτονόητη υπεροχή των τεχνοκρατικών συλλήψεων της οικονομικής ζωής, τις κυρίαρχες κατευθύνσεις στη διαχείριση της οικονομίας, την κοινωνία της αγοράς. Η συμβολή της ιστορικής έρευνας βρίσκεται στην ανάδειξη του ιστορικού βάθους των διαδικασιών που περιγράψαμε παραπάνω (όπως η διείσδυση των λογικών της αγοράς) και των διαφορετικών εκδοχών ηθικής οικονομίας που παράγονται, οι οποίες μπορεί να έχουν πολύ διαφορετικά σημεία αναφοράς – εξού και η ποικιλία των ιδεολογικών στοιχείων που τις συνθέτουν κάθε φορά.

ΤΑ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Προφανώς οι επιλογές μας ως προς τον ορισμό της ηθικής οικονομίας δεν δεσμεύουν τους συγγραφείς του τόμου, οι οποίοι ήταν ελεύθεροι να επιλέξουν

163. Όπως το αγροδιατροφικό σύστημα: Peter Jackson, Neil Wars και Polly Russell, «Moral economies of food and geographies of responsibility», *Transaction of the Institute of British Geographers*, τόμ. 34, τχ. 1 (2008), σ. 12-24.

ποιες πλευρές της συζήτησης για την ηθική οικονομία θα αξιοποιούσαν στη δικιά τους ανάλυση. Άλλωστε, εξαρχής ένα από τα ζητούμενα του ερευνητικού προγράμματος από το οποίο προήλθε αυτός ο τόμος ήταν η συνολικότερη διερεύνηση της παρουσίας ηθικών αξιών και επιχειρημάτων στους λόγους για την οικονομία, και κάποια από τα άρθρα έχουν αυτό το μέλημα μάλλον παρά να εμπλακούν σε μια συζήτηση πιο στενά για την έννοια της ηθικής οικονομίας.

Η *Ελένη Γκαρά* στο άρθρο της για τη λαϊκή διαμαρτυρία κατά τις επισιτιστικές κρίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξετάζει ορισμένες περιπτώσεις ταραχών στις Σέρρες του 17ου και στο Χαλέπι και στη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα, που παρουσιάζουν κοινά σημεία με τις αγγλικές ταραχές για τα τρόφιμα της ίδιας εποχής. Για την ερμηνεία τους αξιοποιεί τις αναλύσεις του Thompson και του Bohstedt (μαζί με αυτήν του Beik για την τιμωρία άδικων πλουσίων από τα πλήθη της πρώιμης νεότερης εποχής), επισημαίνοντας τις οθωμανικές ιδιαιτερότητες, και ιδίως την ύπαρξη μιας πολύ ισχυρής αντίληψης ότι καθήκον του σουλτάνου και των αρχών ήταν να εξασφαλίζει την πρόσβαση όλων των υπηκόων του στην τροφή. Στο πλαίσιο, λοιπόν, ενός ηθικού κώδικα που συμερίζονταν άρχοντες και αρχόμενοι, εκδηλώνονταν μια ιδιαίτερη μέριμνα του κράτους για τον επισιτισμό, με τη σχετική πολιτική, όπως παρατηρεί η συγγραφέας, να συνδιαμορφώνεται από τον λαό των πόλεων με τη δράση του. Το πλήθος ήταν δικαιολογημένα δύσπιστο απέναντι στους τοπικούς αξιωματούχους λόγω της εκτεταμένης διαφθοράς τους, ενώ σταδιακά γινόταν όλο και πιο έντονη η παρουσία σ' αυτό των ενόπλων γενίτσαρων, που είχαν τις δικές τους «παραδόσεις ανταρσίας»· συνήθως, πάντως, οι δικλείδες ασφαλείας του οθωμανικού συστήματος λειτουργούσαν, και οι εντάσεις δεν απέληγαν σε εξεγέρσεις. Πλάι στη δράση των μουσουλμάνων ανδρών, η Γκαρά αναζητά και τις μορφές δράσης των γυναικών – και επισημαίνει τα όριά τους.

Τον 18ο αιώνα οι παραπάνω αντιλήψεις παρέμεναν κυρίαρχες, όμως η ένταξη της οθωμανικής οικονομίας στα ευρωπαϊκά εμπορικά δίκτυα λειτουργούσε ανταγωνιστικά με την εξασφάλιση της σιτάρκειας. Κατά συνέπεια, η κρατική παρέμβαση στον επισιτισμό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν περιορίστηκε όπως στη Μεγάλη Βρετανία λόγω της ανάδυσης ενός νέου μοντέρνου πρότυπου διακυβέρνησης (φιλελευθερισμός και Πολιτική Οικονομία), αλλά εξαιτίας των νέων οικονομικών πραγματικοτήτων στην Ανατολική Μεσόγειο, των συμφωνιών με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις κ.λπ. Συμπερασματικά, η οθωμανική εκδοχή ηθικής οικονομίας που ορθωνόταν απέναντι στην αδράνεια των αρχών βασιζόταν στις θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης και της υποχρέωσης του σουλτάνου να εξασφαλίζει την πρόσβαση των υπηκόων του στην τροφή: δηλαδή στο πατερναλιστικό πρότυπο της επίσημης αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Ο Βασίλης Γεωργάκης εστιάζει στους αγρότες της Ηλείου στα πρώτα χρόνια μετά την ένωσή της με το ελληνικό κράτος, και συγκεκριμένα στα δύο-σκολα χρόνια του συμμαχικού αποκλεισμού και της πείνας. Η άμεση δράση των αγροτικών πληθυσμών κατευθυνόταν μάλλον προς τη ληστεία αλλά και σε μορφές απεύθυνσης στην ελίτ μέσα από σχέσεις πατρωνίας, παρά προς διεκδικητικές μορφές συλλογικής δράσης, όπως αυτές που ανέπτυξαν οι εργάτες στις πόλεις. Δεν έλειψαν, παρ' όλ' αυτά, καταστροφές αλεύρων, πώλησή τους σε τιμή που θεωρήθηκε δίκαιη, κινητοποιήσεις γυναικών και αιτήματα για έρευνες για τρόφιμα σε αποθήκες και σπίτια ευπόρων, ενώ ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί υπέρ της αξίας της έννοιας της ηθικής οικονομίας, όπως την ανέπτυξαν τόσο ο Thompson όσο και ιδίως ο Scott, για την κατανόηση των νοοτροπιών και της στάσης των αγροτών. Αυτή συμπεριλάμβανε πρακτικές κοινοτικής αλληλεγγύης και αμοιβαιοτήτων μεταξύ ευπορότερων και φτωχότερων χωρικών, και ενδείξεις για την ισχύ αντιλήψεων για το δικαίωμα στην επιβίωση. Κυρίως, όμως, ο Γεωργάκης επιμένει στην ιδιαιτερότητα των ληστρικών πρακτικών που έλαβαν χώρα στα 1915-17, επισημαίνοντας τόσο τον όγκο όσο και τη σύνθεση όσων κατέφυγαν σ' αυτές: σε ληστρικές πρακτικές προσέφυγαν όχι μόνο οι παραδοσιακοί φορείς της ληστείας στον ορεινό χώρο και άνθρωποι των όπλων, αλλά και ευρύτερες μάζες χωρικών που δεν ανήκαν στις παραπάνω κατηγορίες, κάτι που δίνει στη δράση τους έναν χαρακτηρισμό ένοπλων ταραχών για τρόφιμα. Επιπλέον, ο συγγραφέας τοποθετεί τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των αγροτών της Ηλείου στα συμφραζόμενα των εντάσεων στον χώρο της υπαίθρου που είχαν προκληθεί από τις διαδικασίες τοιφλικοποίησης της γης και της διείσδυσης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας κατά τον 19ο αιώνα, καθώς και των προσδοκιών που είχαν καλλιεργηθεί για το περιεχόμενο της εθνικής απελευθέρωσης από τους Τούρκους, το οποίο στην εκδοχή των αγροτών περιλάμβανε τη διανομή της γης στους καλλιεργητές της και την απαλλαγή τους από βαρείς φόρους. Όχι μόνο οι προσδοκίες αυτές διαψεύστηκαν, αλλά οι αγρότες είχαν και να αντιμετωπίσουν ένα εχθρικό κράτος, που μετέτρεπε τις κοινοτικές τους γαίες σε δημόσιες και έβαζε εμπόδια σε διάφορες εθιμικές πρακτικές. Ενδεχομένως στο ζήτημα της κοινοτικής διαχείρισης των πόρων να μπορεί να εντοπιστεί ένας επιπλέον πυρήνας αντιλήψεων ηθικής οικονομίας που ερχόταν σε σύγκρουση με την πολιτική οικονομία του εθνικού κράτους.

Ο Κώστας Παλούκης προτείνει στο άρθρο του να χρησιμοποιήσουμε την έννοια της ηθικής οικονομίας για τη μελέτη του πρώιμου εργατικού συνδικαλισμού. Σε μια φιλόδοξη σύλληψη, η οποία αντλεί από κλασικές πλέον μελέτες για το εργατικό κίνημα στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες, κάνει λόγο για ηθικό συνδικαλισμό ως μορφή έκφρασης της συντεχνιακής κουλτούρας της ηθικής

οικονομίας. Αυτή γέννησε ποικίλες εργατικές ιδεολογίες με ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά και με σημείο αναφοράς τους μισθωτούς τεχνίτες και τον κόσμο του μικρού ή μεσαίου εργαστηρίου. Η πολύ καλή γνώση της παραγωγικής διαδικασίας, η έμφαση στην ποιότητα της δουλειάς, η αποστασιοποίηση από τα λούμπεν πρότυπα, οι πατριαρχικές σχέσεις και η επαγγελματική εκδοχή της ανδρικής τιμής συγκροτούν ένα αξιακό σύστημα που αποτελούσε τη βάση του ηθικού συνδικαλισμού, τόσο των εργοδοτών μαστόρων όσο και των μισθωτών καλφάδων. Ο ηθικός συνδικαλισμός αναδύθηκε όταν οι δυνάμεις της αγοράς, οι εργοδότες και το κράτος παραβίαζαν ή απειλούσαν αυτό τον ηθικό κώδικα, και αποδυναμώθηκε σταδιακά, καθώς προχωρούσαν η συγκέντρωση του κεφαλαίου, η άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ο περιορισμός του εργολαβικού συστήματος κ.λπ. Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ο ηθικός αντιδιαστέλλεται από τον «σοσιαλιστικό συνδικαλισμό» (σοσιαλδημοκρατικό και μπολσεβίκικο), που εδράζεται στις βιομηχανικές παραγωγικές σχέσεις, συνδέεται με τη διεύρυνση της κοινότητας αλληλεγγύης πέρα από το εργαστήρι και το επάγγελμα και έχει ως σημείο αναφοράς αντιλήψεις πολιτικής οικονομίας: ιδεοτυπικά η αντιδιαστολή αυτή εκφράζεται από την αντίθεση ΚΚΕ και αρχαιομαρξιστών κατά τον Μεσοπόλεμο. Σημεία έντονης διαφοροποίησης ανάμεσα στα δύο ρεύματα υπήρξαν η διαφορετική ένταση και θεματικές στην ηθική φόρτιση του λόγου τους, η στάση απέναντι στην πολιτική συμμετοχή και η παρουσία ανεξάρτητων τεχνιτών στο εργατικό κίνημα. Ο συγγραφέας βασίζεται τόσο σε υπάρχουσες μελέτες όσο και στη δικιά του έρευνα στον εργατικό Τύπο για να εξετάσει τα διαδοχικά ρεύματα ηθικού συνδικαλισμού στην Ελλάδα, από την ίδρυση διαταξικών «συντεχνιών» στα τέλη του 19ου αιώνα και την ίδρυση εργατικών κέντρων το 1908-1910 μέχρι την άνοδο συντηρητικών και αναρχοσυνδικαλιστικών εκδοχών του «καθαρού συνδικαλισμού» στα 1920 και του αρχαιομαρξιστικού συνδικαλισμού μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Ο *Νίκος Αλέξης* πραγματεύεται δημιουργικά την έννοια της ηθικής οικονομίας στη δικιά του συμβολή με θέμα τις αντιδράσεις αμαξηλατών/καρναγωγέων και σιγαροποιών απέναντι στην τεχνολογική αλλαγή που απειλούσε την επαγγελματική τους επιβίωση. Στον πυρήνα της σύλληψης της ηθικής οικονομίας από τον συγγραφέα βρίσκεται η υπεράσπιση ενός προβιομηχανικού πλαισίου αντιλήψεων και αξιών σε σχέση με την εργασία, απέναντι στις αλλαγές που επιφέρει η ανάπτυξη της «αυτορρυθμιζόμενης αγοράς», και άρα η τοποθέτηση της ηθικής οικονομίας εντός της νεωτερικότητας, καθώς και η μεταφορά της στις σχέσεις παραγωγής. Το σημείο στο οποίο δίνεται η μεγαλύτερη έμφαση, πάντως, είναι μάλλον στη σχέση της ηθικής οικονομίας με τις ευρύτερες πολιτικές διαδικασίες. Αφενός, επισημαίνεται η ποικιλία των μορ-

φών αλληλεπίδρασης της ηθικής οικονομίας με την κρατική πολιτική. Η τελευταία θεωρείται βέβαια ως υπαγορευόμενη βασικά από τη λογική της πολιτικής οικονομίας, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας και της ευρύτερης οικονομικής-κοινωνικής παρέμβασης που αναπτύσσει το σύγχρονο κράτος· υπό την πίεση όμως των λαϊκών αιτημάτων μπορεί να αποκλίνει περιστασιακά από αυτό τον χαρακτήρα της, όπως υποδεικνύει η εφήμερη υιοθέτηση της πολιτικής των αποζημιώσεων για συγκεκριμένα επαγγέλματα. Αφετέρου, ο συγγραφέας προεκτείνει έναν προβληματισμό που υπάρχει σε όλες τις κλασικές μελέτες για τη νομιμοποίηση των αιτημάτων της ηθικής οικονομίας και τη συναίνεση που συναντούσαν στην ευρύτερη κοινότητα, για να εξετάσει πώς αντιλήψεις και επιχειρήματα ηθικής οικονομίας χρησιμοποιούνταν από τους κινητοποιούμενους για την απεύθυνση στο ευρύτερο κοινό με στόχο την ενεργητική συμπαράστασή του και τη συγκρότηση κοινωνικών συμμαχιών. Ο Αλέξης θεωρεί την ηθική οικονομία ως ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την ερμηνεία όψεων του φαινομένου που μελετά (αλλά όχι της ολότητάς του), ενώ αξιοσημείωτη είναι η σύνδεση που κάνει ανάμεσα στο δικαίωμα στην επιβίωση της ηθικής οικονομίας και στο δικαίωμα στην εργασία ως προέκταση του πρώτου.

Το άρθρο του *Νίκου Λεωνιδάκη* αποτελεί κομμάτι ευρύτερης μελέτης του για τα λοκ άουτ στην Ελλάδα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα – μίας από τις λίγες που διαθέτουμε διεθνώς για το θέμα.¹⁶⁴ Οι εργοδοτικές «ανταπεργίες» εξετάζονται από δύο απόψεις: πρώτον, του τρόπου με τον οποίο συνδέονταν με τη διαπάλη γύρω από εργατικές διεκδικήσεις του τύπου της ηθικής οικονομίας όπως τις έχει περιγράψει στη μελέτη του για το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης ο Φουντανόπουλος. Η αντίδραση των εργατών στην αποειδίκευσή τους και η προσπάθεια διατήρησης του ελέγχου που ασκούσαν στην εργασιακή διαδικασία αποτελούσε βασικό διακύβευμα συγκρούσεων σε κλάδους όπως το καπνεμπόριο και η ακτοπλοΐα που κατέληγαν σε λοκ άουτ. Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζει η παρατήρηση του συγγραφέα για αντίστοιχες «ηθικές αντιλήψεις των εργοδοτών» για το δικαίωμα διοίκησης της επιχείρησής τους, καθώς υποδεικνύει την ηθική ως πεδίο στο οποίο εκτυλισσόταν η ρητορική σύγκρουση για τη νομιμοποίηση των επιδιώξεων κάθε πλευράς στις εργασιακές συγκρούσεις. Δεύτερον, εξετάζονται οι αντιλήψεις που διατυπώνονται σε σχέση με την πρακτική των λοκ άουτ και την πιθανή καταδίκη της ως ανήθικης. Ενώ ανακοινώσεις των εργατικών σωματείων και

164. Στην ιστοσελίδα του προγράμματος «Ηθική οικονομία» έχουν αναρτηθεί σύνδεσμοι στα δημοσιεύματα για τα λοκ άουτ που εντόπισε ο συγγραφέας: https://moral-economy.ims.forth.gr/?page_id=1275.

άρθρα στον *Ριζοσπάστη* κατήγγελλαν τα λοκ άουτ ως ένα μέσο απάνθρωπο και εκβιαστικό που ενίσχυε την εργοδοτική αυθαιρεσία, στον αθηναϊκό και τοπικό Τύπο όχι μόνο δεν απαντώνται ηθικά φορτισμένες αναφορές για την πρακτική αλλά διαφαίνεται μια εκτεταμένη αποδοχή του δικαιώματος των επιχειρηματιών στην «απεργία», ως θεμιτή αντίδρασή τους σε υπερφίαλες εργατικές αξιώσεις και στην κοινωνική αναταραχή που προκαλούσε η κομμουνιστική πολιτικοποίηση μερίδων του εργατικού κινήματος. Ο ηθικός σιγματισμός των λοκ άουτ ως έκφρασης της ασύμμετρης ισχύος των εργοδοτών έναντι των εργατών φαίνεται ότι είναι υπόθεση της μεταπολίτευσης – οπότε και απαγορεύτηκαν.

Στο άρθρο του *Νίκου Ποταμιάνου* εξετάζεται η καταλληλότητα της έννοιας της ηθικής οικονομίας, με τον ευρύ ορισμό που δόθηκε εδώ, για να περιγραφούν οι αντιλήψεις που άρθρωναν οι εκπρόσωποι των μαγαζατόρων της μεσοπολεμικής Αθήνας σχετικά με τον ανταγωνισμό. Τι θα δούμε όταν μετατοπίσουμε την προσοχή μας από το πλήθος που υφίσταται τις συνέπειες της απελευθέρωσης της αγοράς σε ανθρώπους που αποτελούσαν κομμάτι τους και εν πολλοίς ήταν διαποτισμένοι από τη λογική της; Στην περίπτωση των καταστηματάρχων της Αθήνας εντοπίζει κανείς, μαζί με φιλελεύθερες απόψεις και αγοραίες λογικές, διάφορα στοιχεία ηθικής οικονομίας, από αντιλήψεις για το αθέμιτο κέρδος μέχρι μια σύλληψη των αμοιβαιοτήτων που διέπουν τη σχέση τους με τη γειτονιά που εξυπηρετούν. Στον πυρήνα, πάντως, της αμφισβήτησης της λογικής των «νόμων της αγοράς» από την πλευρά τους βρισκόταν η αντίθεση στην όξυνση του ανταγωνισμού και η επιδίωξη περιορισμού του, η οποία εκφράστηκε με έναν λόγο που κατήγγελλε τον «αθέμιτο ανταγωνισμό» και με αιτήματα που προωθούσαν την απόκρουση ορισμένων κατηγοριών ανταγωνιστών και τη θέσπιση εμποδίων για την είσοδο καινούριων στην αγορά. Η υπόθεσή μου είναι ότι υπάρχουν στοιχεία μιας ευρύτερης λαϊκής κουλτούρας, όπως το ιδεώδες του πατερναλιστικού κράτους και η αρνητική εικόνα του τοκογλύφου, που λειτουργούν ως υπόστρωμα της ηθικής οικονομίας των μαγαζατόρων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία αναφορών στο προκαπιταλιστικό παρελθόν των συντεχνιών: βασική πηγή νομιμοποίησης των αιτημάτων τους δεν ήταν η αυθεντία του παρελθόντος ή η τήρηση εθιμικών ρυθμίσεων, αλλά το δικαίωμα όλων στην επιβίωση που καλούνταν να το εξασφαλίσει ένα προστατευτικό κράτος. Για τους επαγγελματίες το «δικαίωμα στην επιβίωση» αφορούσε όχι μόνο τη φυσική επιβίωση ανθρώπων και νοικοκυριών απέναντι στον κίνδυνο της πείνας, αλλά και την επιβίωση των μικρών επιχειρήσεων απέναντι στον κίνδυνο που συνιστούσαν τόσο η απελευθέρωση του ανταγωνισμού όσο και οι οικονομικές κρίσεις. Η επιδίωξη περιορισμού του ανταγωνισμού, βεβαίως, μπορεί να ανταποκρινόταν και σε

μια καπιταλιστική λογική επικράτησης στην αγορά: ήταν με την επικέντρωση σε τέτοια αιτήματα που αμβλυνόταν η θεμελιώδης αντίφαση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και διευκολυνόταν η συνδικαλιστική ενοποίηση καταστηματαρχών που έτειναν να πολώνονται άλλοι προς το κεφάλαιο και άλλοι προς την εργασία.

Στην περίοδο της Κατοχής αναφέρονται τα επόμενα δύο κεφάλαια του τόμου. Ο *Κώστας Φουντανόπουλος* στο άρθρο του επανέρχεται στην έννοια της ηθικής οικονομίας, όπως την είχε χρησιμοποιήσει στο παλιότερο βιβλίο του για την εργατική τάξη στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, ως συνόλου εθιμικά καθορισμένων αντιλήψεων για τη λειτουργία της οικονομίας που έρχονταν σε σύγκρουση με τον ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς. Απαντά σε κριτικές που του έγιναν έκτοτε, προσθέτει στα βασικά γνωρίσματα της ηθικής οικονομίας την επίκληση της προστασίας από το κράτος, κυρίως όμως αναφέρεται στην εξέλιξη της στις ιδιαίτερες συνθήκες της Κατοχής. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους των εργατικών αιτημάτων από την εργασιακή διαδικασία στον επισιτισμό και στη σταθεροποίηση των τιμών σηματοδοτούσε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, έναν ριζικό μετασχηματισμό της παλιότερης ηθικής οικονομίας. Το ικανοποιητικό ή μη ύψος του ημερομισθίου δεν κρινόταν πια με βάση το ποσό της εργασίας που απαιτήθηκε για να αποκτηθεί, αλλά με βάση το σύνολο των αγαθών που θα μπορούσαν να αγοραστούν με αυτό. Η νέα «δίκαιη οικονομία» που συνέχισε τα εργατικά αιτήματα της Κατοχής (και διατυπωνόταν από εργατικά στελέχη όλου του πολιτικού φάσματος) έδινε την έμφαση στη δίκαιη διανομή των αγαθών – ενώ αξίζει να επισημανθεί η συνέχεια του αιτήματος του εργατικού ελέγχου, από τον χώρο εργασίας με βάση την ηθική οικονομία του Μεσοπολέμου στον επισιτισμό με βάση τη δίκαιη οικονομία της Κατοχής. Η «ρητορική της πείνας» που ανέπτυξε ο εργατικός κόσμος της Θεσσαλονίκης συμπεριλάμβανε επιθέσεις στους μαυραγορίτες και όλους όσους εκμεταλλεύονταν τις περιστάσεις για να πλουτίσουν· η συσχέτιση των κατοχικών δυνάμεων με όσους μαυραγορίτες θεωρούνταν ότι απεργάζονται κι αυτοί την υλική και ηθική εξόντωση του λαού υπήρξε ιδεολογικά κομβική για τη στράτευση των εργατών στην Αντίσταση. Συνολικότερα, η «δίκαιη οικονομία» και το όραμα μιας δίκαιης κοινωνίας αποτέλεσε βασικό υπόβαθρο για την απήχηση του ΕΑΜ στα εργατικά στρώματα και τη δράση τους μέσα από τις οργανώσεις του.

Ο *Κωνσταντίνος Λαμπράκης* στη μελέτη του για την Αθήνα της Κατοχής¹⁶⁵ εστιάζει όχι στα κοινωνικά αλλά στα πολιτικά υποκείμενα της περιόδου, και

165. Στην ιστοσελίδα έχει αναρτηθεί μια αρκετά εκτενέστερη μορφή του άρθρου: https://moral-economy.ims.forth.gr/?page_id=1301.

αναδεικνύει την έντονη πολιτική διαπάλη που έλαβε χώρα ανάμεσα στο ΕΑΜ από τη μια, τις δοσιλογικές κυβερνήσεις και τις κατοχικές αρχές από την άλλη, για την ερμηνευτική πλαισίωση της ακρίβειας και της πείνας. Στο επίκεντρο της προβληματικής του συγγραφέα βρίσκεται ο τρόπος με τον οποίο η στάση απέναντι στη μαύρη αγορά διαπλέχθηκε με το δίλημμα «συνεργασία ή αντίσταση». Χωρίς να θεωρεί αυτονόητη την πολιτική επικράτηση της εαμικής ρητορικής ενάντια στους μεγάλους μαυραγορίτες, εξετάζει τον λόγο της αντιπαλης πλευράς για τα αίτια της διατροφικής κρίσης και τα μέτρα που αυτή έλαβε για την αντιμετώπισή της. Η έντονη παρουσία ηθικών προσταγών και αξιών στον λόγο τόσο των δοσιλογικών κυβερνήσεων (οι οποίες φαίνονται να εμμένουν στην πεπατημένη του μεσοπολεμικού λόγου κατά της αισχροκέρδειας) όσο και της κυρίαρχης δύναμης της αντίστασης στην πρωτεύουσα εντάσσεται στη διαπάλη τους για την ηγεμονία και την ηθική νομιμοποίησή τους καθώς και την απονομιμοποίηση του αντιπάλου· η επίκληση της ηθικής, σ' αυτά τα συμφραζόμενα, αρθρωνόταν σε διαφορετικό ιδεολογικό πλαίσιο και με διαφορετικά επίδικα για τους δύο αντίπαλους πόλους. Ο συγγραφέας, επιπλέον, εξετάζει το ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης που αναπτύχθηκε για τη βελτίωση του επισιτισμού και ενάντια στην κερδοσκοπία από την πλευρά του ΕΑΜ· σ' αυτό συμπεριλαμβανόταν και μια μορφή που προσομοίαζε στις κλασικές ταραχές για τα τρόφιμα, με την επίταξη τροφίμων και τη διάθεσή τους σε μια δίκαιη τιμή. Ο Λαμπράκης δεν θεωρεί ότι τα φαινόμενα που μελετά (και ιδίως η δράση και ο λόγος του ΕΑΜ) μπορούν να ερμηνευτούν ικανοποιητικά με βάση την έννοια της ηθικής οικονομίας. Μεταξύ άλλων επισημαίνει μια κομβική διαφορά σε σύγκριση με την πληβειακή κινητοποίηση επί Παλαιού Καθεστώτος: ενώ τον 18ο αιώνα το πλήθος παρέμενε στη σκιά των «ισχυρών» και αναζητούσε την προστασία τους, η αυτόνομη πολιτική έκφραση των κατώτερων τάξεων και η ανάπτυξη του σύγχρονου ρεπερτορίου συλλογικής δράσης τροποποίησε σημαντικά τις συνθήκες εντός των οποίων αναπτύσσονταν διεκδικήσεις σχετικά με την πρόσβαση στην τροφή. Όσο κι αν οι ιδιαίτερες συνθήκες του πολέμου και της κατοχής οδηγούσαν διεθνώς σε μορφές αναβίωσης του παλαιότερου ρεπερτορίου, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι δεν πρέπει να υποτιμηθεί ο ρόλος της πολιτικής διαμεσολάβησης που ανέλαβε το ΕΑΜ και της ρήξης του με την κουλτούρα των πατερναλιστικών ρυθμίσεων και των δικτύων πατρωνίας. Ωστόσο, η συζήτηση για την ηθική οικονομία θεωρείται ότι μπορεί να φωτίσει πλευρές της Κατοχής που δεν έχουν τύχει αρκετής προσοχής από τους ερευνητές, παρότι αποτελούν κρίσιμους κρίκους της πάλης για την ηγεμονία κατά τη διάρκειά της.

Η ιστορία των ιδεών αποτελεί ένα άλλο πεδίο στο οποίο υπάρχει γόνιμο έδαφος για την εξέταση αντιλήψεων σχετικών με την ηθική και την οικονομία

– με όρους βέβαια αρκετά διαφορετικούς απ’ ό,τι στην κοινωνική ιστορία. Η σοσιαλιστική σκέψη, ασφαλώς όχι μόνο αυτή, αποτέλεσε έναν πολύ σημαντικό πόλο κριτικής στον καπιταλισμό, στην οποία πυκνή ήταν η παρουσία ηθικών επιχειρημάτων. Η *Βίκυ Καραφουλίδου* στη συμβολή της μελετά δύο κείμενα ενός ιδιάζοντα και περιθωριακού στοχαστή του τέλους του 19ου αιώνα, του Νικόλαου Έξαρχου. Η ριζική απόρριψη από τον Έξαρχο της κρατούσας οικονομικής οργάνωσης, με έμφαση στις χρηματοπιστωτικές πλευρές της (του τόκου, του κέρδους, του εμπορίου και εντέλει του χρήματος) αντλεί τόσο από θρησκευτικές όσο και από κοσμικές (σοσιαλιστικές και αναρχικές) πηγές – σε μια εποχή που οι σοσιαλιστές επικαλούνται συχνά τη χριστιανική διδασκαλία. Το αίτημα προάσπισης του ατόμου και της κοινωνίας οδηγεί στην αναζήτηση μιας ηθικής οικονομικής ζωής η οποία αφενός θεμελιώνεται στην εργασία και στη λιτότητα, αφετέρου δε περνάει μέσα από την άρνηση κάθε είδους υλισμού και στην εξύψωση του πνεύματος. Θα παρατηρούσαμε ότι οι μεσσιανικοί τόνοι και το ασκητικό ήθος παραπέμπουν περισσότερο σε μια χριστιανική ηθική παρά σε μια σοσιαλιστική, αλλά βέβαια είναι εμφανή τα ίχνη και από τα διαβάσματα φιλοσόφων όπως ο Ρουσσώ και ουτοπικών σοσιαλιστών· ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται ως κοινωνιστής ενώ υφίστανται πεδία προσωπικής του επαφής με τους σοσιαλιστικούς κύκλους της Αθήνας της εποχής του. Οι αντιφάσεις της σύνθεσης που πραγματοποιεί ο Έξαρχος διαφαίνονται στα μέσα υλοποίησης του προτάγματος της ηθικοποίησης της οικονομικής και πολιτικής ζωής: αφενός μεσσιανικού τύπου επαναστατική σύγκρουση, αφετέρου μια κυριαρχία του πνεύματος επί της ύλης που θυμίζει περισσότερο αναχώρηση από τα εγκόσμια. Εντέλει, η συγγραφέας τον εντάσσει επιτυχημένα στα ρεύματα της ελληνικής σοσιαλιστικής σκέψης μιας εποχής που γνωρίζει καλά, «ως μια επιμέρους απόχρωση, ένα ακόμη κομμάτι της “σοσιαλιστικής στιγμής του 1890”».

Πηγές ηθικής κριτικής στην αστική κοινωνία και την οικονομική της οργάνωση βρίσκονταν και στη συντηρητική σκέψη. Η ηθικοποίηση του καπιταλισμού αποτελούσε κεντρικό μέλημα στα γραπτά του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (καθώς και άλλων διανοουμένων της γενιάς του) κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930, τα οποία μελέτησε η *Ελένη Κακλαμάνου*.¹⁶⁶ Εντασσόμενος σ’ ένα διεθνές ρεύμα που φούντωσε στα χρόνια της οικονομικής κρίσης του 1929, αλλά και αναζητώντας απαντήσεις σε ειδικά ελληνικές πλευρές της ιδεολογικής και πολιτισμικής κρίσης του Μεσοπολέμου, ο Κανελλόπουλος έγραφε για την ανάγκη άσκησης κοινωνικής πολιτικής υπέρ του προλεταριά-

166. Στην ιστοσελίδα https://moral-economy.ims.forth.gr/?page_id=1377 έχει αναρτηθεί μια αρκετά εκτενέστερη μορφή του άρθρου.

του και των άλλων τάξεων που εξαθλιώνονταν στο καπιταλιστικό σύστημα. Στα 1927-1934, όταν κυριαρχούσε η ιδιότητά του ως διανοούμενου μάλλον παρά ως πολιτικού ανδρός, άσκησε κριτική στον φιλελευθερισμό, με αναφορές στη γερμανική κοινωνιολογική επιστήμη, στη νεοκαντιανή ιδεοκρατία, στη νεορομαντική οικονομική σχολή, στον «κρατικό σοσιαλισμό» και γενικότερα στην παράδοση κορπορατισμού και συντηρητικής κριτικής του καπιταλισμού στη Γερμανία, όπου κυριαρχούσε η ιδέα του κράτους ως ρυθμιστή της κοινωνίας και της οικονομίας. Ο Κανελλόπουλος επιχειρηματολόγισε υπέρ της θέσπισης περιορισμών στην οικονομική δραστηριότητα, σε αντίθεση με τα θέσφατα του φιλελευθερισμού αλλά και με τις τάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού, με στόχο τον περιορισμό των κοινωνικών συγκρούσεων αλλά και την ευρύτερη κοινωνική ευημερία και την ικανοποίηση ηθικών επιταγών. Η έμφαση της παρέμβασής του βρισκόταν στην ανάπτυξη θεσμών κοινωνικής πολιτικής (όπως του ΙΚΑ, του οποίου υπήρξε ο πρώτος πρόεδρος) που θα βελτίωναν τη θέση των εργατών. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, το αίτημα σύζευξης ηθικής και οικονομίας χωρίς αμφισβήτηση του ευρύτερου καπιταλιστικού πλαισίου στη σκέψη του Κανελλόπουλου μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπίπτει σε μια διευρυμένη έννοια της ηθικής οικονομίας. Προϋπόθεση, βέβαια, είναι να μη νοείται αυτή σε μια απόλυτη αντίθεση με την οικονομία της αγοράς, ώστε να μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση αξιακών συστημάτων που λειτουργούν εντός του πλαισίου των αγορών και του καπιταλισμού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, η επισήμανση της Κακλαμάνου για την ισχυρή παρουσία ηθικών στοιχείων, ειδικά σε περιόδους κρίσης, στον λόγο πολλών και διάφορων κοινωνικών υποκειμένων.

Στην τελευταία ενότητα του βιβλίου περιλαμβάνονται μελέτες από επιστήμονες άλλων κλάδων πέραν της ιστορίας (κοινωνική ανθρωπολογία, φιλοσοφία, πολιτική επιστήμη). Η *Έλενα Μαμουλάκη* φτάνει από άλλο δρόμο σε μια σύλληψη της ηθικής οικονομίας ως αντίθετης στις σχέσεις της αγοράς και τη λογική τους – ή πάντως διαφορετικής από αυτές. Μελετώντας την υποδοχή των εξόριστων κατά τον Εμφύλιο κομμουνιστών από την τοπική κοινωνία της Ικαρίας, προσφεύγει για την ερμηνεία της στην έννοια του δώρου όπως την εισήγαγε ο Mauss: μιας μορφής οικονομικής συμπεριφοράς που δεν βασίζεται στον υπολογισμό του άμεσου ατομικού οφέλους. Οι Ικαριώτες, δεξιοί και αριστεροί, πρόσφεραν στους χιλιάδες εξόριστους δωμάτια στα σπίτια τους, χωράφια να καλλιεργήσουν, καθώς και τρόφιμα και ρούχα, παρά την απαγόρευση και την επιτήρηση των χωροφυλάκων. Η συγγραφέας αντικρούει ερμηνείες της αλληλεγγύης των ντόπιων (όπως και της ανυπακοής τους στην εξουσία) ως βασισμένης στην κοινή πολιτική ταυτότητα ή στην προσμονή ατομικού οικονομικού κέρδους (π.χ. με την πληρωμή νοικιού). Το επιχειρήμα

της είναι ότι η αυθόρμητη υποστήριξη και αλληλεγγύη των ντόπιων βασιζόταν σ' ένα «ήθος» (κατά Bateson) που είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια αιώνων ιστορίας του νησιού (και ιδιαιτεροτήτων που περιλάμβαναν τη συχνή απουσία κρατικών θεσμών και την ανάπτυξη ενός πνεύματος κοινοτισμού): στην ηθική της επιβίωσης, η οποία επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει και ανθρώπους που δεν ανήκαν στην τοπική κοινότητα· σε μια αίσθηση για το τι είναι δίκαιο και τι άδικο· και βέβαια στο παραδοσιακό ιδίωμα της φιλοξενίας. Η φιλοξενία αναλύεται ως μια περίπτωση δώρου, το οποίο προσφέρεται χωρίς την υποχρέωση ανταπόδοσης: το δώρο δεν συνιστά ανταλλαγή και δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά προς μία και μόνη κατεύθυνση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν θα υπάρξει ανταπόδοση: η αμοιβαιότητα πραγματώνεται τελικά, και είναι μέσα από πρακτικές όπως η φιλοξενία που χτίζονται οι αμοιβαιότητες που χαρακτηρίζουν τις μη-αγοραίες σχέσεις εντός της κοινότητας – ή, σ' αυτή την περίπτωση, ανάμεσα σε κοινότητες. Το πλέγμα των αμοιβαιοτήτων, λοιπόν, που δημιουργείται μέσω του δώρου της φιλοξενίας, και το οποίο έρχεται σε ρητή αντίθεση τόσο με τις επιταγές του εμφυλιακού κράτους όσο και με τη λογική της αγοράς, είναι αυτό που συνιστά τη βάση της ηθικής οικονομίας όπως την αντιλαμβάνεται η συγγραφέας.

Στον Mauss ανατρέχει και η *Δήμητρα Κόφτη*, για να χαρακτηρίσει το χρέος ως ολικό κοινωνικό φαινόμενο. Στη συμβολή της μελετά τους λόγους που αναπτύσσονται κατά τη δικαστική διαδικασία υπαγωγής ή μη υπερχρεωμένων νοικοκυριών της Θεσσαλονίκης σε ευνοϊκές ρυθμίσεις αποπληρωμής ατομικών χρεών με βάση τον νόμο Κατσέλη. Στο επίκεντρο, λοιπόν, βρίσκονται οι σχέσεις του χρέους και οι λόγοι που τις συνοδεύουν, όπως ξεδιπλώνονται μέσα από την ηθική αξιολόγηση κάθε περίπτωσης. Η συγγραφέας χρησιμοποιεί την προσέγγιση της ηθικής οικονομίας για να διερευνήσει το πώς αλληλοδιαπλέκονται οι οικονομικές πρακτικές με τις ηθικές σχέσεις και λόγους. Εύστοχα αναφέρεται σε μια σειρά από έννοιες που καθορίζουν το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσονται οι λόγοι δικαστών, δικηγόρων και δανειοληπτών: στην έννοια της ατομικής ευθύνης, καταρχάς, κυρίαρχης στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο, που μεταξύ άλλων προστατεύει τις τράπεζες από τη διερεύνηση της δικιάς τους ευθύνης στη χορήγηση δανείων που δεν θα μπορούσαν να αποπληρωθούν· έπειτα, στο τι συνιστά πολυτέλεια και σπατάλη πριν και μετά την οικονομική κρίση, και άρα στο ποιες δαπάνες είναι ηθικά αποδεκτές· στις λεπτές ισορροπίες, τέλος, που αναπτύσσονται ανάμεσα σε χρέος και υποχρέωση – δηλαδή στις οικογενειακές και άλλες υποχρεώσεις των δανειοληπτών, στην αίσθησή τους ότι οφείλουν κάτι στην οικογένειά τους. Το «χρέος», θα λέγαμε ως κατηγορία της πολιτικής οικονομίας (που έχει πάντα και μια ποσοτική μορφή), και η «υποχρέωση», ως κατηγορία της ηθικής οικονομίας,

συνυπάρχουν, διαπλέκονται αλλά και αποκλίνουν. Στη δικιά μας ανάγνωση κυριαρχεί η απόκλιση ανάμεσά τους, η οποία αφήνει να διαφανεί μια δυναμική αντιλήψεων που αμφισβητούν βαθιά τις προτεραιότητες του συστήματος και την κυρίαρχη ιδεολογία, και οι οποίες αποτελούν τη βάση κάθε ηθικής οικονομίας. Στην προκειμένη περίπτωση οι υποχρεώσεις των ανθρώπων είναι προς την οικογένειά τους· εννοείται ότι η εξιδανίκευση των συγκεκριμένων σχέσεων θα πρέπει να αποφεύγεται, καθώς πλάι στις σχέσεις αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης που αναπτύσσονται ανάμεσα σε συγγενείς και ανάμεσα στις διαφορετικές γενιές υπάρχουν και συγκρούσεις, και (σκληρή πολλές φορές) εξουσία. Προεκτείνοντας τη συλλογιστική της συγγραφέως, θα υπενθυμίζαμε ότι οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας και φροντίδας, αντιδιαστέλλόμενες προς την ηθική απογύμνωση των οικογενειακών και άλλων σχέσεων από τις δυνάμεις της αγοράς, αποτελούν ένα από τα πρότυπα στα οποία αναφέρονται πολλές εκδοχές της ηθικής οικονομίας.

Ο *Διονύσης Δρόσος* αναφέρεται στην κλασική βρετανική φιλελεύθερη σκέψη του 18ου αιώνα, την ίδια εποχή και στην ίδια χώρα δηλαδή με τις ταραχές για τα τρόφιμα και την ηθική οικονομία του πλήθους που μελέτησε ο Thompson. Παρατηρεί ότι η «ανοικτότητα» και η «μη αναγωγικότητα» που επαγγέλλεται η φιλελεύθερη ηθική υπονομεύεται από το ειδικό βάρος της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την ανεξαρτησία των ατόμων. Η πρωτοτυπία της ανάλυσης του συγγραφέα βρίσκεται στο ότι βάζει τις θέσεις των σκωτσέζων φιλοσόφων για την ιδιοκτησία και τη δικαιοσύνη πλάι στις αντιλήψεις της ηθικής οικονομίας της εποχής τους. Καταδεικνύει έτσι ότι, επιχειρηματολογώντας ο Hume υπέρ της ιδιοκτησίας στη βάση του ότι η ιστορική εμπειρία έχει καταδείξει τη βιωσιμότητά της, αποσιωπούσε άλλες παραδόσεις, εξίσου νομιμοποιημένες από τη συνήθεια, που οδηγούσαν προς αντίθετη κατεύθυνση: τα εθιμικά δικαιώματα που επικαλούνταν το πλήθος και η ηθική του οικονομία είναι σαφές ότι έτειναν προς διαφορετικές διευθετήσεις όσον αφορά τόσο την υλική κατανομή των βασικών αγαθών όσο και τη σύλληψη της δικαιοσύνης. Ο Δρόσος επισημαίνει ότι η στάση του Smith και του Hume απέναντι στην πιθανότητα παράκαμψης των μηχανισμών της αγοράς σε συνθήκες σιτοδείας είναι πιο σύνθετη απ' όσο θεωρούσε ο Thompson. Παρ' όλ' αυτά, η αποδοχή από μέρους τους του «δικαίου της ανάγκης» δεν επηρεάζει το όλο σχήμα τους, αφού οι έκτακτες συνθήκες δεν θεωρείται ότι θεμελιώνουν «παραδόσεις» που μπορεί κανείς να επικαλεστεί, ενώ οι ταραχές διαταράσσουν την αναγκαία τάξη και ασφάλεια που αποτελούν προϋπόθεση της δικαιοσύνης. Συγκροτείται, λοιπόν, εδώ ένας αυστηρός διαχωρισμός του δικαίου από την ηθική: με βάση την τελευταία θα μπορούσαν να δικαιώνονται οι εκάστοτε ταραχές για τα τρόφιμα, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν

θα μπορούσαν να νομιμοποιούνται σε μόνιμη βάση ως στηριζόμενες σε μια εθιμική παράδοση. Η ηθική, λοιπόν, απωθείται σε δεύτερο πλάνο, χάριν των απόλυτων δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας και της απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς, σ' ένα σύστημα που, εφόσον ταυτίζεται με τη «δικαιοσύνη», δεν μπορεί να κατηγορηθεί ως «άδικο».

Τέλος, ο *Γιάννης Σταυρακάκης* στη δικιά του συμβολή αξιοποιεί την έννοια της ηθικής οικονομίας για να προτείνει μια νέα εννοιολόγηση της «ηθικής διάστασης» που χαρακτηρίζει τον λαϊκισμό. Τοποθετείται απέναντι στην αναγόρευση της ηθικολογίας σε ειδοποιό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού από τη νέα φιλελεύθερη ορθοδοξία στις σπουδές του λαϊκισμού, καθώς αυτή βασίζεται σε στερεότυπα και σε μια πολύ σχηματική εικόνα του ηθικού στοιχείου που δεν μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της συμβολικής και πολιτισμικής πλαισίωσης της πολιτικής δράσης. Άλλωστε, η ηθικολογική εξιδανίκευση ή/και δαιμονοποίηση, επισημαίνει ο συγγραφέας, δεν συνδέεται ειδικά με τον λαϊκισμό. Στο εγχείρημά του ο Σταυρακάκης έρχεται να συναντήσει την προβληματική που είχε καταθέσει παλιότερα ο Αντώνης Λιάκος σχετικά με τις αντιδράσεις των λαϊκών τάξεων απέναντι στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό, και την ηθική οικονομία ως κομμάτι μιας ευρύτερης πληθειακής κουλτούρας που αντιπαρατέθηκε στην επέκταση των αξιών της αγοράς και του ανταγωνισμού. Βέβαια, ο Λιάκος έβλεπε τον λαϊκισμό ως μια επανεπεξεργασία από τα πάνω της πληθειακής κουλτούρας, ενώ ο Σταυρακάκης ενδιαφέρεται κυρίως για την ηθική οικονομία ως κομμάτι της πλαισίωσης και νοηματοδότησης, της νομιμοποιητικής ιδέας και της συμβολικής αναφοράς που καθιστά δυνατή μια συλλογική κινητοποίηση κατά των ελίτ. Αυτό βέβαια σε μια νεωτερική εποχή, όπου η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας έχει πάρει τη θέση των εθιμικών ρυθμίσεων ως βασικό σημείο αναφοράς του κινητοποιούμενου πλήθους. Πολύ ενδιαφέρουσα για την όλη προβληματική του τόμου είναι η επισήμανση από τον συγγραφέα μιας βασικής ομοιότητας μεταξύ λαϊκισμού και ηθικής οικονομίας, του ότι δηλαδή δείχνουν να μοιράζονται την αδυναμία επεξεργασίας ενός εναλλακτικού θεσμικού πλαισίου. Πυροδοτούνται και οι δύο από αυτό που γίνεται αντιληπτό ως διάρρηξη του κοινωνικού συμβολαίου και των σχέσεων αμοιβαιότητας μεταξύ ελίτ και λαού, αλλά μοιάζουν να αρκούνται στην επανόρθωση των αδικιών και την αποκατάσταση της προγενέστερης κατάστασης.

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ

ΛΑΪΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΚΑΙ ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΣΕ ΚΑΙΡΟ ΕΠΙΣΤΙΤΣΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ, 17ος-18ος αι.

Ελένη Γκαρά

Οι οθωμανικές πόλεις των πρώιμων νεότερων χρόνων υπήρξαν συχνά τόποι βίαιων διαμαρτυριών, εξεγέρσεων και ταραχών με διάφορες αφορμές. Το ζήτημα δεν έχει ακόμα ερευνηθεί ικανοποιητικά. Σε ό,τι αφορά την Κωνσταντινούπολη, έχουν μελετηθεί κυρίως οι εξεγέρσεις που οδήγησαν στην ανατροπή κυβερνήσεων και στην εκθρόνιση σουλτάνων. Αν και έχουν ιδωθεί πρωτίστως ως στρατιωτικές «ανταρσίες»,¹ η έρευνα έχει αναδείξει την ευρεία συμμετοχή των μουσουλμανικών λαϊκών στρωμάτων, ιδίως στις εξεγέρσεις του 18ου αιώνα.² Σε ό,τι αφορά τις επαρχίες, η έρευνα έχει ασχοληθεί κυρίως με τις εξεγέρσεις ενάντια στο αυτοκρατορικό κέντρο και με τους ανταγωνισμούς των επαρχιακών φορέων εξουσίας για πολιτική και οικονομική κυριαρχία,³

1. Palmira Brummett, «Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion», *Turkish Studies Association Bulletin* 22 (1998), σ. 91-107.

2. Robert Olson, «The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974), σ. 329-344· ο ίδιος, «Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20 (1977), σ. 185-207· Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Λάντεν-Βοστόνη 2004· η ίδια, «Artisans' Networks and Revolt in Late Seventeenth Century Istanbul: An Examination of the Istanbul Artisans' Rebellion of 1688», στο Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı και Christoph K. Neumann (επιμ.), *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire. Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, Κωνσταντινούπολη 2011, σ. 105-126· Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Κέμπριτζ 2010· Felix Konrad, «Coping with the "Riff-Raff and Mob": Representations of Order and Disorder in the Patrona Halil Rebellion (1730)», *Die Welt des Islams* 54 (2014), σ. 363-398· Aysel Yıldız, «A City under Fire: Urban Violence in Istanbul During the Alemdar Incident (1808)», στο Ulrike Freitag και Nora Lafi (επιμ.), *Urban Governance under the Ottomans: Between Cosmopolitanism and Conflict*, Λονδίνο 2014, σ. 37-57· Marinos Sariyannis, «"Mob", "Scamps" and Rebels in Seventeenth-Century Istanbul: Some Remarks on Ottoman Social Vocabulary», *International Journal of Turkish Studies* 11 (2005), σ. 1-15· ο ίδιος, «Unseen Rebels: The "Mob" of Istanbul as a Constituent of Ottoman Revolt, Seventeenth to Early Nineteenth Centuries», *Turkish Historical Review* 10 (2019), σ. 155-188.

3. Ενδεικτικά, Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ίθακα 1994· Jane Hathaway (επιμ.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Μάντισον 2002· Antonis Anastasopoulos και Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, Ρέθυμνο 2007· Marios Hadjianastasis, «Crossing the Line in the Sand: Regional Officials, Monopolisation of State Power and "Rebellion": The case of Mehmed Ağa Boyacıoğlu in Cyprus, 1685-1690», *Turkish Historical Review* 2 (2011), σ. 155-176· Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Οι εξεγέρσεις ως πεδίο διαπραγμάτευσης της εξουσίας:*

ενώ το φαινόμενο της βίας έχει μελετηθεί κυρίως σε σχέση με τη ληστεία, την καταστολή εξεγέρσεων και την ποινική δικαιοσύνη.⁴ Προς το παρόν είναι λιγότερες οι μελέτες που ασχολούνται με τη βίαιη διαμαρτυρία στο πλαίσιο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής των επαρχιακών πόλεων ή που θεματοποιούν τη βία του πλήθους στον αστικό χώρο.⁵

Ένας σημαντικός λόγος γι' αυτή την ερευνητική απουσία είναι η κατάσταση των πηγών. Εκτός από τις μείζονες εξεγέρσεις στην πρωτεύουσα, οι οποίες καταγράφηκαν από ιστορικούς και χρονογράφους, οι πληροφορίες για τέτοιου είδους συμβάντα στις επαρχιακές πόλεις είναι διάσπαρτες σε χρονικά, ενθυμήσεις, περιηγητικά κείμενα ή προξενικές αναφορές και γραμμένες σε πλειάδα γλωσσών. Οι οθωμανικές αρχειακές μαρτυρίες είναι πολύ σπάνιες. Οι δικαστικές και εκτελεστικές αρχές που εμπλέκονταν στη διαχείριση υποθέσεων βίαιης διαμαρτυρίας, ταραχών, πολιτικής ή διακοινοτικής βίας δεν κατέγραφαν λεπτομερώς τα συμβάντα ούτε κρατούσαν πρακτικά όταν έκαναν ανακρίσεις. Εάν κάποια εξέγερση έφθανε να απασχολήσει για κάποιο λόγο το ιεροδικείο, το επαρχιακό ή το αυτοκρατορικό συμβούλιο, τότε συντασσόταν κάποιο έγγραφο, που όμως ανέφερε πολύ περιληπτικά τα γεγονότα.⁶ Γνωρί-

Οθωμανική Κύπρος, 1804-1841, Αθήνα 2016· Ali Yaycioglu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Στάνφορντ 2016.

4. Ενδεικτικά, Oktay Özel, «The Reign of Violence: The Celalis c. 1550-1700», στο Christine Woodhead (επιμ.), *The Ottoman World*, Νέα Υόρκη 2012, σ. 184-202· Tolga U. Esmer, «Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire Around 1800», *Past & Present* 224 (2014), σ. 163-199· Engin Deniz Akarlı, «Punishment, Repression and Violence in the Marketplace: Istanbul, 1730-1840», στο Suraiya Faroqhi (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2015, σ. 237-256· Başak Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century*, Λάιντεν-Βοστώνη 2017.

5. Gabriel Baer, «Popular Revolt in Ottoman Cairo», *Der Islam* 54 (1977), σ. 213-242· James Grehan, «Street Violence and Social Imagination in Late-Mamluk and Ottoman Damascus (ca. 1500-1800)», *International Journal of Middle East Studies* 35 (2003), σ. 215-236· Eleni Gara, «Popular Protest and the Limitations of Sultanate Justice», στο Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı και Christoph K. Neumann (επιμ.), *Popular Protest and Political Participation*, σ. 89-104· η ίδια, «Patterns of Collective Action and Political Participation in the Early Modern Balkans», στο Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete VII: A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, Ρέθυμνο 2012, σ. 399-433· Hülya Canbakal, «Preliminary Observations on Political Unrest in Eighteenth-Century Aynab: Popular Protest and Faction», στο ίδιο, σ. 32-58· Nora Lafi, «Violence factieuse, enjeux internationaux et régulation ottomane de la conflictualité urbaine à Tripoli d'Occident entre xviii et xix siècles», *Hypothèses* 16 (2013), σ. 395-403· η ίδια, «From a Challenge to Empire to a Challenge to Urban Cosmopolitanism? The 1819 Aleppo Riots and the Limits of the Imperial Urban Domestication of Factional Violence», στο Ulrike Freitag και Nora Lafi (επιμ.), *Urban Governance under the Ottomans*, σ. 58-75.

6. Βλ., για παράδειγμα, τα έγγραφα που αναφέρονται στην εξέγερση των γενίτσαρων στον Χάνδακα το 1762. Νικόλαος Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων: αφο-*

ζουμε ότι οι καδήδες συνέτασαν εκθέσεις προς τους εκπροσώπους της εκτελεστικής εξουσίας αλλά, αν κρίνουμε από τις ελάχιστες που έχουν σωθεί, ούτε αυτές ήταν ιδιαίτερα λεπτομερείς.⁷

Η κατάσταση των πηγών δημιουργεί δυσκολία τόσο στον προσδιορισμό τυχόν εξεγερσιακών συμβάντων όσο και στον εντοπισμό κατάλληλων πηγών που να επιτρέπουν την ανάλυσή τους. Στο παρόν άρθρο θα συζητηθούν περιπτώσεις βίαιης διαμαρτυρίας από τον 17ο και 18ο αιώνα που συνδέονται με την έλλειψη σιτηρών και την άνοδο της τιμής του ψωμιού, και για τις οποίες υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες. Στο επίκεντρο της διερεύνησης βρίσκεται η χρήση της βίας από το πλήθος και η αντίδραση των αρχών. Στόχος του άρθρου είναι να τεθεί η οθωμανική περίπτωση στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για τις ταραχές για το ψωμί στους πρώιμους νεότερους χρόνους και να διερευνηθούν τα χαρακτηριστικά του πλήθους και η ηθική οικονομία που αποτελούσε το υπόβαθρο της δράσης του.

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ: ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΜΗΘΕΙΩΝ

Σύμφωνα με την κλασική ανάλυση του Edward Thompson για τις ταραχές για το ψωμί στην Αγγλία του 18ου αιώνα, η δράση του πλήθους ήταν θεμελιωμένη «σε μια συνεπή παραδοσιακή οπτική για τους κοινωνικούς κανόνες και τις υποχρεώσεις, για τις αρμόζουσες οικονομικές λειτουργίες της κάθε πλευράς μέσα στην κοινότητα», η οποία στο σύνολό της συγκροτούσε την «ηθική οικονομία των φτωχών».⁸ Ο Thompson είδε αυτού του είδους τις ταραχές ως αποτέλεσμα των εντάσεων που προκαλούσε η διάλυση του «παραδοσιακού» ή «πατερναλιστικού» προτύπου (οι όροι είναι δικοί του) της αγγλικής πολιτικής οικονομίας και η ανάδυση της νέας πολιτικής οικονομίας του *laissez faire*. Όμως, εάν είναι να χρησιμοποιήσουμε ευρύτερα την πολύ γόνιμη έννοια της

ρώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τόμ. Ε', Ηράκλειο 1985, αρ. 2767, 2768, 2772, 2773 (σ. 193-194, 196-199).

7. Βλ., για παράδειγμα, τις αναφορές του καδή της Λάρνακας προς τον κυβερνήτη της Κύπρου για τις ταραχές που ξέσπασαν ανάμεσα στο πλήρωμα ενός βενετικού πλοίου και τους μουσουλμάνους κατοίκους τον Αύγουστο του 1755. Theoharis Stavrides, *Ottoman Documents from the Archives of the Venetian Consulate of Cyprus 1671-1765*, Λευκωσία 2016, αρ. 108, 109 (σ. 265-267). Αναλυτικά για το επεισόδιο, στο ίδιο, σ. 66-75.

8. E. P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past & Present* 50 (1971), σ. 76-136: 79· ο ίδιος, «The Moral Economy Reviewed», στο ίδιο, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, Λονδίνο 1993, σ. 259-351.

ηθικής οικονομίας, οφείλουμε να την απογυμνώσουμε από τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα της Αγγλίας του ώριμου 18ου αιώνα και την αντίθεση μεταξύ παραδοσιακών λαϊκών ηθικών αξιών και νεωτερικών ιδεών πολιτικής οικονομίας, που είναι τόσο σημαντική στην ανάλυση του Thompson.⁹

Πιο πρόσφατα ο John Bohstedt εισήγαγε την έννοια της «πολιτικής των προμηθειών» (politics of provisions).¹⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, η συλλογική δράση του πληθυσμού, που είχε στόχο την αποτροπή της πείνας, και οι αντιδράσεις των κυβερνώντων, που περιλάμβαναν τόσο μέτρα ανακούφισης όσο και μέτρα καταστολής της διαμαρτυρίας, συγκρότησαν από κοινού μια πολιτική προμηθειών στην Αγγλία, η οποία αναδύθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα και αποσυντέθηκε στις αρχές του 19ου. Ο Bohstedt υποστηρίζει ότι ταραχές για το ψωμί ξέσπασαν εκεί όπου η τοπική πολιτική κατάσταση και οι σχέσεις εξουσίας είχαν δημιουργήσει συνθήκες που έκαναν το πλήθος να θεωρεί ότι έχει περισσότερα να κερδίσει παρά να χάσει. Η επίκληση των αξιών της «παλαιάς πατερναλιστικής ηθικής οικονομίας» ήταν μάλλον νομιμοποιητική ρητορεία παρά έκφραση της επιθυμίας για την αποκατάσταση μιας παλαιάς τάξης πραγμάτων.¹¹

Θεωρώ ότι ο συνδυασμός της ηθικής οικονομίας του Thompson, στην απογυμνωμένη της μορφή, και της πολιτικής των προμηθειών του Bohstedt μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα γόνιμος για την ανάλυση των ταραχών για το ψωμί στον οθωμανικό χώρο.¹² Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων το δικαίωμα των υπηκόων να έχουν πρόσβαση σε τροφή και η υποχρέωση του σουλτάνου και των αξιωματούχων του να το διασφαλίζουν ήταν μέρος του κοινού ηθικού κώδικα που μοιράζονταν άρχοντες και αρχόμενοι στο πλαίσιο ενός πατερναλιστικού προτύπου διακυβέρνησης με βαθιές ρίζες. Όπως έχει επισημάνει η Amy Singer, «η ικανότητα των Οθωμανών να προμηθεύουν και να διανέμουν τροφή στους υπηκόους τους έτρεφε με τη σει-

9. Για μια κριτική επισκόπηση των τρόπων με τους οποίους έχει χρησιμοποιηθεί η έννοια, Johanna Siméant, «Three Bodies of Moral Economy: The Diffusion of a Concept», *Journal of Global Ethics* 11 (2015), σ. 163-175.

10. John Bohstedt, *The Politics of Provisions: Food Riots, Moral Economy, and Market Transition in England, c. 1550-1850*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 2010. Η επεξεργασία της έννοιας της πολιτικής των προμηθειών από τον Bohstedt ξεκίνησε ως κριτική στην ανάλυση του E. P. Thompson.

11. Στο ίδιο, σ. 262-263, 268.

12. Η έννοια της ηθικής οικονομίας έχει χρησιμοποιηθεί ελάχιστα στην οθωμανική περίπτωση και κυρίως σε σχέση με εξεγέρσεις στον αγροτικό χώρο. Karen Barkey και Ronan Van Rossem, «Networks of Contention: Villages and Regional Structure in the Seventeenth-Century Ottoman Empire», *American Journal of Sociology* 102 (1997), σ. 1345-1382· E. Atilla Aytekin, «Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms», *International Review of Social History*, τόμ. 57, τχ. 2 (2012), σ. 191-227.

ρά της την ίδια την εξουσία τους κι έτσι συνιστούσε πηγή νομιμοποίησης για την οθωμανική δυναστεία και ενίσχυε τις αξιώσεις της για κυριαρχία».¹³ Αυτό εξηγεί την ιδιαίτερη φροντίδα γι' αυτήν ειδικά την όψη της φιλανθρωπίας, η οποία εκδηλώνονταν με την ίδρυση φιλανθρωπικών καταστημάτων που πρόσφεραν δωρεάν τροφή σε απόρους και ταξιδιώτες (ιμαρέτια), με τη μέριμνα για την τροφοδοσία των πόλεων και ειδικά της πρωτεύουσας, αλλά και των προσκυνητών στη Μέκκα, καθώς και με τον αυστηρό έλεγχο των εξαγωγών σιταριού και τη ρύθμιση των τιμών στα τρόφιμα και τα είδη πρώτης ανάγκης έτσι ώστε να αποφεύγονται φαινόμενα αισχροκέρδειας.

Σε καιρό επισιτιστικής κρίσης η ηθική αυτή επιταγή μεταφραζόταν στην υποχρέωση των αρχών και των προυχόντων να κινητοποιηθούν άμεσα ώστε να εξασφαλίσουν επάρκεια σιταριού και ψωμιού σε προσιτές τιμές. Η μέριμνα για την τροφοδοσία των πόλεων ήταν ένδειξη χρηστής διακυβέρνησης.¹⁴ Αντιστρόφως, η αδυναμία ή αποτυχία των αρχών να ανταποκριθούν σε αυτό το καθήκον ήταν ένδειξη φαυλότητας. Εδώ πρέπει να αναζητήσουμε τον πυρήνα της οθωμανικής ηθικής οικονομίας, αλλά και το θεμέλιο της οθωμανικής πολιτικής των προμηθειών την οποία συνδιαμόρφωνε με τη δράση του ο λαός των πόλεων.

ΑΔΙΚΙΑ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ: ΣΕΡΡΕΣ, 1622

Μία από τις πρωιμότερες περιγραφές ταραχών που συνδέονται με την έλλειψη σιτηρών και την άνοδο της τιμής του ψωμιού προέρχεται από την πένα του ιερέα Σερρών Συναδινού:

Τω αυτώ χρόνω ώρμησαν όλοι οι Τούρκοι κατά του Μεχεμέτ Γιαζατζή και εχάλασαν τα σπίτια του εις τας Σέρρας και εδιαγούμισαν όλα του τα υπάρχοντα από μικρόν έως μέγα και ετζάκισαν τα κεραμίδια όλα και τους στύλους έκοψαν και τα σπίτια εκαταγρέμνησαν. Και έτρεχαν Τούρκοι, Χριστιανοί, Εβραίοι, Ογύφτοι, άνδρες τε και γυναίκες ως και τα μικρά παιδιά και εδιαγούμιζαν. Και όποιος ήτον φρόνιμος και δυνατός ήπαιρνεν μεγάλα πράγματα και τα καλά και ωφέλιμα, και όποιος ήτον ολίγος εις την γνώσιν έπαιρνεν παπία, ορνίθια, σταφυλαρμία, πικμέζι, αρμία, ψάθες, φουρκάλια, τζουκαλοπίνακα, και άλλα ωσάν αυτά όμοια και χειρότερα, μόνον να στέκεσαι και να γελάς. Και έτζι δεν άφηκαν

13. Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Όλμπανι 2002, σ. 131.

14. Relli Shechter, «Market Welfare in the Early-Modern Ottoman Economy: A Historiographic Overview with Many Questions», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48 (2005), σ. 253-276: 272.

τίποτες, διότι δεν ήταν κανείς οπου να μην επήρην τίποτες και να πάγη και εις το σπίτιν του από δύο και τρεις και πέντε βολές.

Η αιτία διατί ήταν πείνα και όλοι οι αγάδες και οι προσεστοί έδωσαν σιτάρι εις τους ψωμάδες, αμή αυτός ου μόνον δεν τους έδωσεν, αλλά και εις τα καράβια πάσαν ημέραν έστελνεν· και έτζι, ως καθώς ήταν εις τους καφενέδες, ώρμησαν όλοι οι Τούρκοι εις τον κατή και να τον ηύρισκαν τότες τον Μεχεμέτ Γιαζατζή τον ετεπελέτιζαν. Και ο κατής δεν τους έδωσε θέλημα διά τα σπίτια να τα χαλάσουν έσσοντας οπου δεν ήταν ο Μεχεμέτ Γιασατζής εις το παρόν. Και αυτοί δεν άκουσαν τον κριτήν και έτζι, ως καθώς ήταν πολύ πλήθος, έκαμαν αλαλαγμόν και ώρμησαν οι πάντες και τα εχάλασαν· και μετά ταύτα πάγει εις την Πόλιν ο Μεχεμέτ Γιαζατζής και εξοδίασεν πολλά ως να κάμη τίποτες ένα δύο νομάτους οπου έδωσαν θέλημα και δεν έκαμεν τίποτες και εγύρισεν άπρακτος.¹⁵

Ο παπα-Συναδινός τοποθετεί το συμβάν στο έτος 7130 από κτίσεως κόσμου (1 Σεπτεμβρίου 1621-31 Αυγούστου 1622) και το αναφέρει αμέσως μετά τη δολοφονία του σουλτάνου Οσμάν τον Μάιο και τη δική του χειροτονία τον Απρίλιο. Οι ταραχές, λοιπόν, πρέπει να συνέβησαν την άνοιξη του 1622. Το 1621 και το 1622 ήταν πράγματι χρονιές σιτοδείας, ακρίβειας και λιμού: η μαρτυρία του παπα-Συναδινού ότι «εγίνην μεγάλη πείνα εις τον κόσμον»¹⁶ επιβεβαιώνεται από αναφορές όχι μόνο για την Κωνσταντινούπολη αλλά και για την Αίγυπτο.¹⁷ Οι επισιτιστικές κρίσεις είναι πολυπαραγοντικά φαινόμενα και δεν είναι άμεσο αποτέλεσμα της καταστροφής της σοδειάς ούτε συσχετίζονται απαραίτητα με αντίξοες κλιματικές συνθήκες.¹⁸ Σε αυτή την περίπτωση, όμως, ο δριμύς χειμώνας και η έλλειψη σιτηρών συνδέονταν στενά: η συγκομιδή είχε καταστραφεί σε μια χρονιά με ακραία κλιματικά φαινόμενα, με αποκορύφωμα το πάγωμα του Βοσπόρου τον Φεβρουάριο του 1621.¹⁹

Το πλήθος στράφηκε εναντίον του Μεχεμέτ Γιασατζή επειδή εξοργίστηκε από την τακτική του να εξάγει σιτάρι σε εποχή σιτοδείας και να μην το δίνει στους φούρνους της πόλης. Δεν ξέρουμε πού πήγαιναν «τα καράβια» στα οποία, όπως γράφει ο παπα-Συναδινός, ο Μεχεμέτ έστελνε σιτάρι «πάσαν ημέραν». Το πιο πιθανό είναι ότι είχαν προορισμό την Κωνσταντινούπο-

15. Paolo Odorigo κ.ά., *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17ος αιώνας)*, Παρίσι 1996, σ. 84-87 (ελληνικό πρωτότυπο και γαλλική μετάφραση).

16. Στο ίδιο, σ. 84.

17. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Κέμπριτζ 2011, σ. 193.

18. Κώστας Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα: Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα 1993.

19. White, *The Climate of Rebellion*, σ. 123-124. Η χρονολόγηση προέρχεται από τον οθωμανό ιστορικό İbrahim Peçevi και τον βενετό βάιλο στην Κωνσταντινούπολη. Ο παπα-Συναδινός τοποθετεί το γεγονός στο 1622. Odorigo κ.ά., *Αναμνήσεις και συμβουλές*, σ. 84.

λη που αντιμετώπιζε πρόβλημα τροφοδοσίας και είχε γίνει πόλος έλξης των κερδοσκόπων εδώ και μήνες. Τον Δεκέμβριο του 1621, όπως μαθαίνουμε από αναφορά του βενετού βάλου, ο δραγουμάνος της Κρήτης αναζητούσε σιτάρι στα λιμάνια του Αιγαίου, αλλά δεν έβρισκε προμηθευτές, αφού οι караβοκύρηδες προτιμούσαν να το μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη όπου έπανε καλύτερη τιμή.²⁰ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Μεχμεμέτ είδε την ευκαιρία για πλουτισμό και αποφάσισε να την εκμεταλλευτεί.

Η εκδίπλωση των γεγονότων δείχνει τη ρευστότητα της δράσης του πλήθους και τις δυναμικές της λαϊκής διαμαρτυρίας. Η αναστάτωση, μαθαίνουμε από τον παπα-Συναδινό, ξεκίνησε στους «καφενέδες». Δεν είναι καθόλου περίεργο, μια που στις αρχές του 17ου αιώνα τα καφενεία στις αγορές των πόλεων είχαν ήδη γίνει οι πιο σημαντικοί χώροι ανδρικής συναναστροφής, αποτελώντας τόπο συνάντησης όλων των τάξεων και μέρη όπου ανταλλάσσονταν νέα, κυκλοφορούσαν φήμες και διαμορφώνονταν κοινές γνώμες.²¹ Από τη στιγμή που έγιναν γνωστές οι πράξεις του Μεχμεμέτ και άρχισε να συζητιέται στα καφενεία το πώς αδιαφορούσε για τις ανάγκες του λαού, δεν ήταν δύσκολο να ξεκινήσει μια μαζική διαμαρτυρία.

Αρχικά το πλήθος ακολούθησε τη νόμιμη οδό και κατευθύνθηκε στο ιεροδικείο, το δικαστήριο του καδή.²² Ο παπα-Συναδινός φαίνεται να πιστεύει ότι οι διαμαρτυρόμενοι πήγαν να ζητήσουν την άδεια του καδή για να «χαλάσουν τα σπίτια» του Μεχμεμέτ, πράγμα απίθανο. Κανένας δικαστής δεν θα έδινε άδεια για μια τέτοια ενέργεια. Λογικά το πλήθος πήγε στο ιεροδικείο για να κινήσει αγωγή κατά του Μεχμεμέτ και να τον πιάσει έτσι να διαθέσει τα αποθέματά του στους φούρνους της πόλης. Οι συλλογικές αγωγές κατά τιμαριούχων,

20. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 173. Η αναφορά έχει ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1621.

21. Ralph Hattox, *Coffee and Coffeeshouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Σιάτλ 1985· Cemal Kafadar, «How Dark is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul», στο Arzu Öztürkmen και Evelyn Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Τέρνχουτ 2014, σ. 243-269· Ali Çaksu, «Janissary Coffee Houses in Late Eighteenth-Century Istanbul», στο Dana Sajdi (επιμ.), *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, Λονδίνο 2014, σ. 117-132.

22. Στις επαρχιακές πόλεις ο καδής ήταν ο αξιωματούχος στον οποίο απευθύνονταν οι κάτοικοι για κάθε είδους αιτήματα, παράπονα ή διαμαρτυρίες. Για τον θεσμό και τη λειτουργία του (ενδεικτικά), Ronald C. Jennings, «Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System», *Studia Islamica* 48 (1978), σ. 133-172· Ελένη Γκαρά και Αντώνης Αναστασόπουλος, «Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας», *Μνήμων* 21 (1999), σ. 37-54· Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, Λάντεν-Βοστόνη 2003· Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Μπέρκλι-Λος Άντζελες 2003.

προκρίτων ή αξιωματούχων δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο και δεν είναι καθόλου παράξενο που το πλήθος κινήθηκε καταρχάς με αυτό τον τρόπο.²³

Η προσφυγή στον καδή, την αρμόδια αρχή, δείχνει ότι οι διαμαρτυρόμενοι πίστευαν πως είχαν ένα δίκαιο αίτημα και ακολουθούσαν τον προβλεπόμενο τρόπο έκφρασής του. Πρέπει να υποθέσουμε ότι και ο καδής ακολούθησε την προβλεπόμενη διαδικασία. Άκουσε τη διαμαρτυρία, αλλά δεν προχώρησε σε εκδίκαση της αγωγής, αφού ο Μεχεμέτ δεν βρισκόταν στις Σέρρες, άρα δεν μπορούσε να προσαχθεί στο δικαστήριο για να απολογηθεί. Το πράγμα, όμως, δεν τελείωσε εκεί. Το πλήθος ήταν τρομερά οργισμένο· «να τον ηύρισκαν τότες τον Μεχεμέτ Γιαζατζή τον ετεπελέτιζαν [σκότωναν]», γράφει χαρακτηριστικά ο παπα-Συναδινός. Ο καδής προσπάθησε να ηρεμήσει τα πνεύματα, αλλά δεν τα κατάφερε. Το πλήθος έφυγε από το ιεροδικείο και κινήθηκε κατά του αρχοντικού του Μεχεμέτ, το οποίο λεηλάτησε και κατέστρεψε.

Η αποστασιοποιημένη περιγραφή της λεηλασίας από τον παπα-Συναδινό και ο χλευασμός του για όσους ήταν «ολίγοι εις την γνώσιν» και πήραν τρόφιμα, κότες και «τζουκαλοπίνακα» υποδηλώνει ότι ο ίδιος δεν είχε θιγεί ιδιαίτερα από τη διατροφική κρίση που έπληττε την πόλη. Δείχνει επίσης ότι το πλήθος που έτρεξε να πάρει ό,τι μπορούσε από το αρχοντικό ήταν κυρίως το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού. Το ενδιαφέρον είναι ότι, ενώ η διαμαρτυρία αφορούσε την άρνηση του Μεχεμέτ να προμηθεύσει με σιτάρι τους φούρνους της πόλης, δεν εμφανίζεται πουθενά σιτάρι στον κατάλογο των όσων πήραν οι πλατσικολόγοι. Το πιθανότερο είναι ότι το σιτάρι δεν ήταν αποθηκευμένο στο αρχοντικό του Μεχεμέτ στην πόλη αλλά σε κάποιο γειτονικό χωριό.²⁴ Όπως και να έχει, η πληροφορία ότι οι επιτιθέμενοι «ετζάκισαν τα κεραμίδια όλα και τους στύλους έκοψαν και τα σπίτια εκαταγρέμνησαν» δείχνει ότι κύριος στόχος τους ήταν η καταστροφή του αρχοντικού και όχι η κατάσχεση των σιτηρών. Πώς πρέπει να ερμηνευθεί αυτή η εκδικητική μανία απέναντι σε έναν από τους ισχυρότερους προύχοντες της πόλης;

Εδώ μπορεί να μας βοηθήσει μια άλλη έννοια, εκείνη της «ανταπόδοσης», οριζόμενης ως «τιμωρίας που αξίζει σε κάποιον [εκπρόσωπο της εξουσίας] για

23. Ενδεικτικά, Suraiya Faroqhi, «Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1992), σ. 1-39· Gara, «Popular Protest».

24. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ιδιότητα του Μεχεμέτ Γιαζατζή, μόνο ότι ήταν ισχυρός προύχοντας της πόλης. Στις αρχές του 17ου αιώνα δεν ήταν συνηθισμένη η μεγάλη ιδιοκτησία· το σιτάρι που είχε στις αποθήκες του πρέπει να προερχόταν από δεκάτες. Ο παπα-Συναδινός γράφει ότι ο πρόκριτος της Πριβίστας οργάνωνε διαμαρτυρία εναντίον του σε συνεννόηση και με άλλα χωριά «διατί αδικαν τους επτωχούς εις αμπελοχάρατζα, εις χαράτζια και εις μαμελέδες και τζερεμέδες». Odoïco, *Αναμνήσεις και συμβουλές*, σ. 92. Πρέπει, λοιπόν, ο Μεχεμέτ να είχε δικαιώματα σε διάφορα χωριά είτε ως κάτοχος στρατιωτικού φέουδου είτε ως φορομισθωτής.

το κακό που έχει κάνει», την οποία χρησιμοποίησε ο William Beik για να ερμηνεύσει τη βία του πλήθους στις γαλλικές πόλεις του 17ου αιώνα.²⁵ Ο Beik παρατήρησε ότι, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις το πλήθος επιδείκνυε αυτοσυγκράτηση, σε ορισμένες περιπτώσεις η συλλογική διαμαρτυρία εξέβαλλε σε βία, που έφτανε μέχρι την καταστροφή και τη λεηλασία της περιουσίας εκείνων που είχαν στοχοποιηθεί ή ακόμα και τη θανάτωσή τους. Στην ανάλυσή του υποστήριξε ότι η χρήση βίας σε τέτοιες περιπτώσεις ήταν έκφραση ενός «πολιτισμού ανταπόδοσης» (culture of retribution) που επιζητούσε όχι απλώς να αποκαταστήσει μια αρχή που είχε παραβιαστεί, αλλά κυρίως να τιμωρήσει εκείνον που την είχε παραβιάσει, και πήγαζε από τη βαθειά επιθυμία να τιμωρηθεί εκείνος που πρόδωσε την εμπιστοσύνη των απλών ανθρώπων. Η καταστροφή και λεηλασία της περιουσίας του Μεχεμέτ Γιασατζή παρουσιάζει σαφώς το στοιχείο της εκδίκησης, καθώς και της επιθυμίας να τιμωρηθεί και να ταπεινωθεί ο προύχοντας που προκάλεσε τη λαϊκή οργή, ανάλογη με αυτή που παρατηρεί ο Beik σε αντίστοιχα συμβάντα στις γαλλικές πόλεις της ίδιας εποχής. Στόχος της επίθεσης δεν ήταν η πρόσβαση στο σιτάρι, αλλά η κατεδάφιση του σπιτιού και η λεηλασία των υπάρχόντων του, με άλλα λόγια η καταστροφή του αρχοντικού που με την υλική του υπόσταση έκανε ορατή την παρουσία και τη δύναμη του Μεχεμέτ και την ενέγραφε στον αστικό χώρο.

Με την επιλογή του να μην τροφοδοτήσει τους φούρνους των Σερρών, όπως έκαναν όλοι οι υπόλοιποι «αγάδες και προεστοί» και όπως είχε χρέως ως προύχοντας της πόλης, ο Μεχεμέτ Γιαζατζής κατέλυσε έναν βασικό κανόνα της οθωμανικής ηθικής οικονομίας, πράγμα που επέσυρε τη μήνιν του πλήθους. Ωστόσο, ο Μεχεμέτ δεν τιμωρήθηκε μόνο γι' αυτό, αλλά και επειδή η αδιαφορία του για τον λαό της πόλης ήταν ακόμη μια αδικία που διέπραξε, κορύφωση μιας καριέρας που την διέκρινε η απληστία και η κατάχρηση εξουσίας. Αυτή η διάσταση της υπόθεσης φαίνεται καταρχάς από την προσφυγή του πλήθους στο ιεροδικείο: οι διαμαρτυρόμενοι θεωρούσαν προφανώς ότι υπήρχε έρεισμα για να κινηθούν δικαστικά εναντίον του. Ενισχύεται, όμως, και από το πώς περιγράφει ο παπα-Συναδινός τον Μεχεμέτ σε άλλο σημείο του κειμένου: «ήτον αρσενοκοίτης, άρπαγος, άδικος, μαμελετζής [δηλαδή τοκογλύφος], τύραννος, αβάνης, φονέας».²⁶ Για όποιον έχει εμπειρία των οθωμανικών πηγών οι λέξεις αυτές δεν είναι απλοί χαρακτηρισμοί που τυχαίνει

25. William Beik, *Urban Protest in Seventeenth-Century France: The Culture of Retribution*, Κέιμπριτζ 1997· ο ίδιος, «The Violence of the French Crowd from Charivari to Revolution», *Past & Present* 197 (2007), σ. 75-110. Σε ό,τι αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αυτή η αναλυτική προσέγγιση έχει χρησιμοποιηθεί από την Annemarike Stremmelaar στη μελέτη της για την εξέγερση του 1703 *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*, διδακτορική διατριβή, Λάντεν 2007.

26. Odorico, *Αναμνήσεις και συμβουλές*, σ. 92.

να περιγράψουν καλύτερα το ποιόν του προύχοντα. Είναι χαρακτηρισμοί που ανήκουν στο ηθικά και αξιακά φορτισμένο λεξιλόγιο της συλλογικής διαμαρτυρίας, το οποίο στρέφεται γύρω από την έννοια της αδικίας με τις συνδηλώσεις της καταπίεσης ή τυραννίας (zulm).²⁷ Ειδικά οι όροι «άδικος» και «τύραννος» είναι η ελληνική απόδοση του οθωμανικού «zalim»,²⁸ ενός όρου που απαντά συστηματικά στα έγγραφα συλλογικών διαμαρτυριών εναντίον αξιωματούχων και γενικά φορέων της εξουσίας.

Η υπόθεση ότι η στάση του Μεχμεμέτ Γιαζατζή έγινε νοητή όχι απλώς ως παραβίαση της οθωμανικής ηθικής οικονομίας αλλά ως ακόμα μία άδικη πράξη που ήρθε να προστεθεί σε έναν ήδη μακρύ κατάλογο αδικιών μπορεί νομίζω να εξηγήσει και το γιατί δεν κατόρθωσε να τιμωρηθούν οι πρωταίτιοι των ταραχών. Είναι μάλλον εντυπωσιακό για έναν ισχυρό προύχοντα των Σερρών, που είδε την περιουσία του να καταστρέφεται και να λεηλατείται, ότι δεν ευοδώθηκαν οι προσπάθειες που έκανε στην Κωνσταντινούπολη για να πετύχει την τιμωρία των αρχηγών του πλήθους. Η πιο πιθανή εξήγηση είναι ότι το αυτοκρατορικό συμβούλιο δίστασε να δώσει πράσινο φως στη διερεύνηση της υπόθεσης, που σίγουρα θα εξήπτε και πάλι τα πάθη στις Σέρρες, και προτίμησε να αφήσει το πράγμα να ξεχαστεί. Η επίθεση είχε συμβεί σε εποχή σιτοδείας, είχε μαζική συμμετοχή και δεν είχε στόχο τις κρατικές αρχές αλλά έναν προύχοντα που είχε προκαλέσει το κοινό αίσθημα δικαίου. Το αυτοκρατορικό συμβούλιο δεν είχε λόγο να επιτρέψει την εκδίκηση μιας υπόθεσης που θα μπορούσε να υπονομεύσει ένα από τα θεμέλια της επίσημης ιδεολογίας.

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΧΑΛΕΠΙ, 1751

Το πλήθος που διαμαρτυρήθηκε στο δικαστήριο και κατόπιν επιτέθηκε στο αρχοντικό του Μεχμεμέτ Γιαζατζή απαρτιζόταν από μουσουλμάνους άνδρες,

27. Για τις έννοιες της δικαιοσύνης και της αδικίας και τη θέση τους στην επίσημη ιδεολογία (ενδεικτικά), Gottfried Hagen, «Legitimacy and World Order», στο Hakan T. Karateke και Maurus Reinkowski (επιμ.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Λάιντεν-Βοστόνη 2005, σ. 55-83· Boğaç A. Ergene, «On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)», *Islamic Law and Society* 8 (2001), σ. 52-87. Για την εξέλιξη της έννοιας της δικαιοσύνης, Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Λάιντεν 2019, σ. 438-441. Για την έννοια στη μακρά διάρκεια, Linda T. Darling, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2013.

28. Δημήτριος Αλεξανδριδής, *Λεξικόν πρόχειρον της Γραϊκικής και Τουρκικής διαλέκτου: ω προσετέθη εν τέλει και σύντομον Λεξικόν Τουρκικογραφικόν προς χρήσιν των εν Ανατολή οικούντων Χριστιανών, και προς αναπλήρωσιν πολλών εν τω Γραϊκικοτουρκικό Λεξικό παραλειφθεισών λέξεων και φράσεων*, Βιέννη 1812.

αν και στη λεηλασία που ακολούθησε συμμετείχαν άνδρες, γυναίκες και παιδιά απ' όλες τις θρησκευτικές κοινότητες της πόλης. Υπάρχουν σποραδικές μαρτυρίες για τη συμμετοχή γυναικών σε διαμαρτυρίες και ταραχές σε καιρό επισιτιστικής κρίσης,²⁹ ωστόσο δεν τις βλέπουμε σε πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως έχει παρατηρηθεί στη Γαλλία και αλλού.³⁰ Γενικά η εικόνα που δίνουν οι –ομολογουμένως λιγοστές– πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ότι τα πλήθη που πρωτοστατούσαν στις διαμαρτυρίες και τις βιαιοπραγίες ήταν κατεξοχήν ανδρικά.

Οι περισσότερες πληροφορίες για συμμετοχή γυναικών του λαού σε διαμαρτυρίες προέρχονται από το Χαλέπι. Οι σκωτσέζοι γιατροί Alexander και Patrick Russell που έζησαν στην πόλη, ο πρώτος από το 1741 ως το 1753 και ο δεύτερος από το 1753 ως το 1771, παρατηρούν ότι οι γυναίκες δεν φοβούνταν να κινηθούν στους δρόμους σε καιρό λαϊκής εξέγερσης, ενώ ειδικά οι γυναίκες «της κατώτερης τάξης» δεν δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν «αχαλίνωτα προσβλητική γλώσσα» σε τέτοιες περιστάσεις. Το 1750 οι γυναίκες του λαού έδιωξαν από την πόλη τους στρατιώτες που είχαν καταλύσει στο Χαλέπι καθοδόν προς το μέτωπο της Περσίας και αρνούνταν να αναχωρήσουν, πετώντας τους ρόκες και πέτρες. Το 1769 μια ομάδα ηλικιωμένων γυναικών στράφηκε με βρισιές εναντίον των προκρίτων που είχαν πάρει πραξικοπηματικά τον έλεγχο της πόλης κατά την απουσία του κυβερνήτη. «Ήταν αξιοθαύμαστο εκείνο τον καιρό», γράφει ο Russell, «πόσο ατρόμητα οι γριές γυναίκες τολμούσαν να καθυβρίζουν τους αντάρτες που παρέλαυναν ένοπλοι μέρα και νύχτα».³¹

Ακόμα και στις διαμαρτυρίες που αφορούσαν την τιμή του ψωμιού, οι γυναίκες περιοριζόνταν στο να βρίζουν και να καταριούνται, όπως το 1787 όταν μια ομάδα γυναικών του λαού συγκεντρώθηκε στο ιεροδικείο εκτοξεύοντας κατάρες κατά των προκρίτων.³² Μαρτυρείται μόνο μία περίπτωση στην οποία οι γυναίκες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο· αλλά το πλήρωσαν ακριβιά. Πρόκειται για μια διαμαρτυρία που έγινε το 1751 με αφορμή την ακρίβεια και τη

29. Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826*, διδακτορική διατριβή, Μπίνγκαμτον 2006, σ. 119. Οφείλω ευχαριστίες στον Μαρίνο Σαρηγιάννη για την επισήμανση.

30. Ενδεικτικά, Olwen Hufton, «Women and the Family Economy in Eighteenth-Century France», *French Historical Studies* 9 (1975), σ. 1-22· Thompson, «The Moral Economy Reviewed», σ. 305-336· Cynthia A. Bouton, *The Flour War: Gender, Class, and Community in Late Ancient Regime French Society*, Γιουνιβέρσιτι Παρκ 1993.

31. Alex. Russell M.D., *The Natural History of Aleppo. The second edition revised, enlarged, and illustrated with notes by Pat. Russell M.D. & F.R.S.*, τόμ. 1, Λονδίνο 1794, σ. 294-295.

32. Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη 1989, σ. 100.

νόθευση του ψωμιού, που αντιμετώπιστηκε από τις αρχές με ωμή βία. Σύμφωνα με τον γάλλο πρόξενο, στον οποίο οφείλουμε την πιο λεπτομερή περιγραφή των γεγονότων, κατά τις έξι η ώρα το πρωί της 28ης Μαΐου 1751, ημέρα Παρασκευή, είκοσι με τριάντα γυναίκες ανέβηκαν στην κορυφή του μιναρέ του κεντρικού τζαμιού της πόλης. Έμειναν εκεί για ώρες, διαμαρτυρόμενες κατά του κυβερνήτη που δεν έκανε τίποτα για να ανακουφίσει τον λαό από την πείνα. Η διαδήλωση τελείωσε κατά τη μία το μεσημέρι όταν οι άνδρες του κυβερνήτη τις έσυραν από τον μιναρέ με τη βία. Την επομένη τρεις γυναίκες εκτελέστηκαν, ενώ άλλες τιμωρήθηκαν με ραβδισμό.³³

Το επεισόδιο έχει καταγραφεί στην ιστορία του Al-Ghazzi, αλλά και από τον Russell. Αν και ο τελευταίος δεν το τοποθετεί χρονικά και το περιγράφει διαφορετικά από τον γάλλο πρόξενο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αναφέρεται στο ίδιο συμβάν, μια και πρόκειται για προσωπική του ενθύμηση:

Θυμάμαι μια περίπτωση που υπήρχε έλλειψη, κατά την οποία ένας όχλος γυναικών κατέλαβε αρκετούς μιναρέδες· εμπόδισαν τους κράχτες να καλέσουν τον κόσμο στη μεσημεριανή προσευχή και ανέβηκαν οι ίδιες και, φωνάζοντας δυνατά από το μπαλκόνι, προέτρεψαν όλους τους αληθινούς μουσουλμάνους να πάρουν το μέρος των γυναικών και των παιδιών τους. Ανοίχτηκαν αρκετές σιταποθήκες· ο μοντεσελίμης θεώρησε σάφρον να το σκάσει (ο πασάς έλειπε) και πέρασαν αρκετές ημέρες μέχρι να καταλαγιάσει η φασαρία.³⁴

Δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία φορά που ένας μιναρές χρησιμοποιήθηκε για πολιτικούς σκοπούς. Ο Fumihiko Hasebe, που συζήτησε το επεισόδιο στο άρθρο του για τις επικλήσεις από τους μιναρέδες στο πλαίσιο λαϊκών διαμαρτυριών, υποστηρίζει ότι, λόγω της ιερότητας των τζαμιών, οι μιναρέδες θεωρούνταν ασφαλείς τόποι που πρόσφεραν προστασία από τις αρχές. Αναρωτιέται, λοιπόν, μήπως η σκληρή τιμωρία των γυναικών που πρωταγωνίστησαν στη διαμαρτυρία πρέπει να αποδοθεί στην ιδιαίτερα τυραννική συμπεριφορά του κυβερνήτη, ο οποίος ήταν «σαν επισκέπτης για την αστική κοινωνία του Χαλεπιού» και είχε ήδη προκαλέσει τη δυσανεξία των κατοίκων.³⁵

Νομίζω ότι η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί αλλού: στην υπέρβαση των ορίων του φύλου από τις γυναίκες που συμμετείχαν στη διαμαρτυρία. Οι γυναίκες που κατέλαβαν τον μιναρέ, έναν χώρο στον οποίο δεν είχαν κανονικά πρόσβαση, υπερέβησαν με πολλαπλούς τρόπους τα όρια του φύλου τους. Με

33. Fumihiko Hasebe, «Invocations from the Tops of Minarets: A Popular Uprising and Its Aftermath in Ottoman Cairo, November 1724», *The Memoirs of the Toyo Bunko* 63 (2005), σ. 89-105: 98.

34. Russell, *The Natural History of Aleppo*, σ. 328.

35. Hasebe, «Invocations from the Tops of Minarets», σ. 101.

τη διαμαρτυρία τους δεν παρεμπόδισαν μόνο την κλήση στη μεσημεριανή προσευχή της Παρασκευής, τη σημαντικότερη θρησκευτική υποχρέωση της εβδομάδας, αλλά επιπλέον προέτρεψαν τους άνδρες σε εξέγερση προσπαθώντας να τους προκαλέσουν το αίσθημα της ντροπής: τους υπενθύμισαν τις –ηθικές αλλά και νομικές– υποχρεώσεις κάθε μουσουλμάνου οικογενειάρχη και υπονόησαν ότι όσοι παρέμεναν αδρανείς δεν ήταν αληθινοί πιστοί.³⁶

Αυτή η σκανδαλώδης για τα δημόσια ήθη συμπεριφορά αντιμετώπιστηκε από τις αρχές με μια ασυνήθιστα βίαιη αντίδραση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η τιμωρία των γυναικών που συνελήφθησαν δεν είχε στόχο την κατάπνιξη της εξέγερσης αλλά την αποκατάσταση της ηθικής τάξης που είχε παραβιαστεί. Για τον ίδιο λόγο, το διπλό σκάνδαλο της ανάρμοστης συμπεριφοράς των γυναικών του λαού και της δημόσιας τιμωρίας τους έπρεπε να λησμονηθεί. Δεν θεωρώ τυχαίο πως ούτε ο Russell ούτε ο Al-Ghazzi αναφέρουν κάτι για την τιμωρία των γυναικών. Ούτε θεωρώ χωρίς σημασία ότι ο Al-Ghazzi γράφει πως οι γυναίκες ανέβηκαν στον μιναρέ μετά το ξέσπασμα της εξέγερσης και τη διακοπή των προσευχών στο τζαμί.³⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο σύγχρονος των γεγονότων Al-Budayri από τη Δαμασκό, που επίσης καταγράφει την εξέγερση στο χρονικό του, αγνοεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών και γράφει μόνο ότι «υπήρξε μεγάλη διαφωνία [ανάμεσα στον πασά και στους κατοίκους της πόλης], σταμάτησαν οι συλλογικές προσευχές και σκοτώθηκε μια ομάδα κατοίκων».³⁸ Οι γυναίκες του Χαλεπιού είχαν το ελεύθερο να βρίζουν και να καταριούνται, ή να πετροβολούν απείθαρχους στρατιώτες, όχι όμως και να πρωτοστατούν σε εξέγερση.

ΟΙ ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ ΩΣ «ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1753, 1789

Η ηθική επιταγή του να φροντίζει ο σουλτάνος –και κατ' επέκταση οι αξιωματούχοι που διοικούσαν στο όνομά του– να είναι προσιτά στα λαϊκά στρώματα των πόλεων το ψωμί και τα άλλα βασικά τρόφιμα ερχόταν συχνά σε σύγκρουση με μια άλλη θεμελιώδη αρχή της οθωμανικής κυβερνητικής πρακτικής: ότι

36. Η λαιδωρία ότι κάποιος δεν είναι αληθινός μουσουλμάνος μπορεί να θεωρηθεί ότι υπονοεί πώς είναι άπιστος, πράγμα που συνιστά ποινικά κολάσιμη συκοφαντία. Για τη νομική διάσταση της έννοιας της απιστίας (*kufir*) στην οθωμανική περίοδο, Simeon Evstatiev, «The Qāḍīzādeli Movement and the Revival of takfīr in the Ottoman Age», στο Camilla Adang, Hassan Ansari, Maribel Fierro και Sabine Schmidtke (επιμ.), *Accusations of Unbelief in Islam: A Diachronic Perspective on Takfīr*, Λάιντεν-Βοστόνη 2016, σ. 213-243.

37. Hasebe, «Invocations from the Tops of Minarets», σ. 98.

38. Στο ίδιο.

ο σουλτάνος, δηλαδή το κεντρικό κράτος, είχε δικαίωμα να απαιτήσει από μια περιοχή την αποστολή τροφίμων για τον στρατό και τις ανάγκες της πρωτεύουσας. Επίσης, υπονομευόταν από συνηθισμένες πρακτικές κερδοσκοπίας και διαφθοράς: αργά ή γρήγορα θα υπήρχε κάποιος γαιοκτήμονας ή μεσάζων που θα κρατούσε το σιτάρι μέχρι να ανέβει η τιμή, ή κάποιος αξιωματούχος που θα έκανε τα στραβά μάτια και θα επέτρεπε την εξαγωγή σιταριού – χώρια τα οργανωμένα δίκτυα λαθρεμπορίας. Στη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα, το μεγάλο εξαγωγικό λιμάνι της μακεδονικής ενδοχώρας, η στάση των αρχών απέναντι στο εμπόριο του σιταριού βρέθηκε επανειλημμένα στο στόχαστρο της λαϊκής διαμαρτυρίας σε καιρό επισιτιστικής κρίσης.

Στις 15 Αυγούστου 1753 ξέσπασε εξέγερση με αφορμή τη συνεχή άνοδο της τιμής του ψωμιού.³⁹ Σύμφωνα με τον βενετό πρόξενο, ο λαός της πόλης, με τους γενίτσαρους να πρωτοστατούν, εξεγέρθηκε διαμαρτυρούμενος για τις εξαγωγές σιταριού προς την Ευρώπη:

Ο λαός εξηγέρθη, διότι έβλεπεν αυξανομένην καθημερινώς την τιμήν του ψωμιού, καθ' ην εποχήν πληθώρα καραβιών εφόρτωνον σιτάρια διά την Χριστιανουσίνην. Εντός 16 μηνών υπολογίζονται εις 200 τα πλοία, τα αποπλεύσαντα με σιτηρά και όλα σχεδόν γαλλικά και παρ' ολίγον να συμβούν επεισόδια εις βάρος των Γάλλων εμπόρων εξαγωγέων. [...] Το μίσος του λαού εξεδηλώθη όχι μόνον εναντίον των διοικούντων, οι οποίοι επιτρέπουν την εξαγωγήν παρ' όλας τας αυστηράς διαταγάς του Μεγάλου Αυθέντου, αλλά και εναντίον των Γάλλων εξαγωγέων, οι οποίοι με δωροδοκίας κατορθώνουν και φορτώνουν τα σιτηρά.⁴⁰

Η διαμαρτυρία είχε άμεσο αποτέλεσμα, καθώς οι αρχές της πόλης διέταξαν τη διακοπή της φόρτωσης των πλοίων και την κατεδάφιση των φούρνων που βρίσκονταν υπό την προστασία του γάλλου πρόξενου και προμήθευαν με ψωμί τους ξένους εμπόρους και ναυτικούς. Με αυτό, γράφει ο πρόξενος, «ηθέλησαν να δείξουν εις τον λαόν ότι το ψωμί που παρασκευάζεται καθημερινώς προς χρήσιν των Φράγκων και των πλοίων των ήτο η αιτία της μεγάλης ελλείψεως και ακριβείας». Η διαταγή καθυσύχασε το πλήθος, και λίγες μέρες αργότερα οι Γάλλοι πέτυχαν να λάβουν άδεια ανοικοδομήσεως των φούρνων.⁴¹ Όταν, όμως, υπέβαλε το ίδιο αίτημα και ο βενετός πρόξενος για έναν φούρνο που ήταν υπό την προστασία της Γαλινοτάτης, ο καδής δεν το επέ-

39. Η χρονολόγηση της εξέγερσης βασίζεται σε αναφορά του γάλλου πρόξενου. *Démocratie Iliadou, Inventaire des documents des archives de la Chambre de Commerce de Marseille: Lemme Salonique (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 62, αρ. 12 (1 Σεπτεμβρίου 1753).

40. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, σ. 361-362.

41. Μάλλον γι' αυτό γράφει ο γάλλος πρόξενος ότι οι γαλλικοί φούρνοι, όπως και οι αγγλικοί, δεν γκρεμίστηκαν. *Iliadou, Inventaire des documents*, σ. 62, αρ. 12.

τρεψε. Ο επικεφαλής της συντεχνίας των αρτοποιών –ο οποίος ανήκε προφανώς στο σώμα των γενίτσαρων– απειλούσε με νέα εξέγερση σε περίπτωση που άνοιγε ακόμη ένας ευρωπαϊκός φούρνος. «Λέγεται ότι πρόκειται να φθάσει νέος Γενιτσάρ Αγάς με κάποιαν πυγμήν [...] ο θεός να δώσει να έλθη, διότι διαφορετικά τα βλέπω πολύ άσχημα τα πράγματα», σημειώνει ο πρόξενος στην αναφορά του στις 19 Σεπτεμβρίου 1753.

Ο νέος διοικητής πράγματι ήρθε και προσπάθησε να δείξει πυγμή: συνέλαβε τον επικεφαλής της εξέγερσης, αλλά σύντομα αναγκάστηκε να τον απελευθερώσει, καθώς ξεσηκώθηκαν οι σύντροφοί του απειλώντας με νέα εξέγερση. Σε νέα αναφορά του στις 15 Οκτωβρίου, ο βενετός πρόξενος εκφράζει τους φόβους του ότι εάν έρθει «αυστηρή και αποφασιστική» διαταγή για τιμωρία «θα ιδωμεν καμμίαν άσχημον τραγωδιαν, διότι οι εδώ γενίτσαροι έχουν απόφασιν να αποθάνουν όλοι παρά να υποχωρήσουν».⁴² Τελικά η ένταση εκτονώθηκε, αν και δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο ακριβώς. Σίγουρα βοήθησε η θέσπιση από τις αρχές ενός ημερήσιου ορίου στην προμήθεια αλευριού από τους Ευρωπαίους, όπως μαθαίνουμε από τον γάλλο πρόξeno,⁴³ και η απαγόρευση των εξαγωγών σιταριού, η οποία συνέχισε να βρίσκεται σε ισχύ τους επόμενους μήνες, τουλάχιστον μέχρι τον Δεκέμβριο, με σουλτανική διαταγή αυτήν τη φορά.⁴⁴

Οι ταραχές στη Θεσσαλονίκη του 1753 έλαβαν χώρα σε μια πολύ πιο σύνθετη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα σε σχέση με τα γεγονότα του 1622 στις Σέρρες που αναλύσαμε πιο πάνω. Αν και αφορμώνται από αντίστοιχες συνθήκες (ακρίβεια και πείνα, εξαγωγές σιτηρών), εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι στη Θεσσαλονίκη το πλήθος δεν επιτέθηκε κατά των γαιοκτημόνων που πουλούσαν σιτηρά, αλλά κατά των Ευρωπαίων που τα αγόραζαν για εξαγωγή ή κατανάλωση και κατά των αξιωματούχων που επέτρεπαν στους Ευρωπαίους να τα αγοράζουν. Πρέπει να συμπεράνουμε ότι, σε αντίθεση με τις Σέρρες του 1622 όπου ο λαός της πόλης περίμενε από τους προύχοντες να ανοίξουν τις σιταποθήκες τους, στη Θεσσαλονίκη του 1753 θεωρούνταν αυτονόητος ο ανεφοδιασμός των φούρνων με αλεύρι μέσα από τη λειτουργία της αγοράς. Εκείνο που χρειαζόταν να ρυθμιστεί ήταν η πρόσβαση στα σιτηρά και στο αλεύρι, έτσι ώστε το ψωμί να παραμείνει προσιτό στα λαϊκά στρώματα.

Η ευρωπαϊκή παροικία στοχοποιήθηκε για δύο λόγους: αφενός λόγω της ετερότητάς της, στο πλαίσιο μιας διάχυτης «φραγκοφοβίας» των λαϊκών μου-

42. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, σ. 362.

43. Πιαδου, *Inventaire des documents*, σ. 62, αρ. 12.

44. Στο ίδιο, σ. 62, αρ. 15 (6 Δεκεμβρίου 1753).

σουλμανικών στρωμάτων που αντιδρούσαν στις ασυλίες των ξένων υπηκόων,⁴⁵ και αφετέρου επειδή λειτουργούσε ως ανταγωνιστής, καθώς απορροφούσε σημαντικό μέρος των αποθεμάτων. Αν και βρισκόταν σε ισχύ διαταγή απαγόρευσης των εξαγωγών, οι γάλλοι έμποροι είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν σιτάρι δωροδοκώντας τις αρχές της πόλης για να κάνουν τα στραβά μάτια, πράγμα που φυσικά εξυπηρετούσε και τα συμφέροντα των οθωμανών γαιοκτημόνων. Η εξέγερση του μουσουλμανικού λαού υπό την ηγεσία των γενίτσαρων ήρθε να εκβιάσει τις αρχές να αλλάξουν στάση και να πιέσει προς την κατεύθυνση της απαγόρευσης των εξαγωγών σιταριού.

«Με τη συμμετοχή τους σε βίαιες ταραχές, τα πλήθη συμμετείχαν σε έναν διάλογο για τη διοίκηση της πόλης τους και ασκούσαν κριτική στις αρχές επειδή είχαν αποτύχει να χειριστούν τα πράγματα με τον κατάλληλο τρόπο», γράφει ο William Beik στη μελέτη του για τις ταραχές για το ψωμί στις γαλλικές πόλεις.⁴⁶ Η παρατήρηση αυτή ταιριάζει απόλυτα στην περίπτωση που εξετάζουμε. Οι ταραχές που ξέσπασαν στη Θεσσαλονίκη επειδή οι αρχές της πόλης δεν πήραν μέτρα για να ανακόψουν την αύξηση της τιμής του ψωμιού δεν αναχαιτίστηκαν από την απόπειρα του νέου διοικητή των γενίτσαρων να επιβάλει πειθαρχία στους άνδρες του, αλλά συνεχίστηκαν έως ότου απαγορεύθηκε επίσημα η εξαγωγή σιταριού και επιβλήθηκε δελτίο στην προμήθεια αλευριού από την ευρωπαϊκή παροικία. Η πραγματική επιτυχία της εξέγερσης φάνηκε, ωστόσο, δύο χρόνια αργότερα, το 1755, όταν σημειώθηκε έλλειψη σιταριού στη Θεσσαλονίκη. Και πάλι, όπως μαθαίνουμε από την αναφορά του γάλλου πρόξενου, τα λαϊκά στρώματα (la populace) θεώρησαν υπαίτιους τους Γάλλους. Αυτήν τη φορά, όμως, η δυσσαρέσκεια δεν οδήγησε σε ταραχές. Οι αρχές της πόλης είχαν μάθει το μάθημά τους και φρόντισαν να πάρουν αμέσως μέτρα, ακολουθώντας το πρότυπο που είχε οδηγήσει στην εκτόνωση της έντασης την προηγούμενη φορά: έκλεισαν τους ευρωπαϊκούς φούρνους, εκτός από έναν γαλλικό, και έβαλαν δελτίο στο αλεύρι που προοριζόταν γι' αυτόν.⁴⁷

Τα συγκεκριμένα μέτρα αποδείχθηκαν, όπως φαίνεται, τόσο επιτυχημένα που ενσωματώθηκαν στο διοικητικό ρεπερτόριο των αρχών της πόλης. Ας δούμε τι συνέβη πάνω από τριάντα χρόνια αργότερα, στα τέλη Μαΐου-αρχές

45. Για μια επισκόπηση της θέσης των ξένων υπηκόων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (με βιβλιογραφία), βλ. Ελένη Γκάρα και Γιώργος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: θεσμικές πραγματικότητες και κοινωνικές δυναμικές*, Αθήνα 2015, σ. 270-282.

46. Beik, *Urban Protest*, σ. 51.

47. Πιαδου, *Inventaire des documents*, σ. 64, αρ. 1 (11 Ιουνίου 1755). Σύμφωνα με τον πρόξενο, ο γαλλικός φούρνος προμήθευε με ψωμί και τους υπόλοιπους Ευρωπαίους της πόλης αν και το αλεύρι ήταν λιγοστό και δεν έφτανε ούτε για το παξιμάδι που χρειαζόνταν τα πλοία.

Ιουνίου του 1789, όταν εν μέσω πολέμου με τους Ρώσους (1787-1792) παρατηρήθηκε έλλειψη τροφίμων, ειδικά ψωμιού, στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με την αναφορά του βενετού πρόξενου:

Εξηγέρθη σύσσωμος ο λαός και ηπειλσε με θάνατον τον Μουλλάν [δηλαδή τον καδή], αν δεν ελάμβανε τα κατάλληλα μέτρα. Ούτος όμως αντί να υποχρεώση τους αγάδες να ανοίξουν τας σιταποθήκας, όπου κρατούν άφθονα σιτηρά, με σκοπόν να δημιουργήσουν έλλειψιν του είδους και ύψωσιν των τιμών, έκρινεν εύλογον να κλείση και να σφραγίση όλους τους φούρνους των Φράγκων, εξαιρέσει του της Γαλλίας. Έτσι έμειναν τα πλοία χωρίς ψωμί.⁴⁸

Τα μέτρα εκτόνωσαν την ένταση και η νέα συγκομιδή έφερε ανακούφιση στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, ντόπιους και ξένους, αλλά μόνο προσωρινή. Στις αρχές Σεπτεμβρίου τα βενετικά πλοία αντιμετώπιζαν και πάλι δυσκολίες τροφοδότησης. Λίγες μέρες αργότερα ξέσπασαν ταραχές στην πόλη. Όπως γράφει ο βενετός πρόξενος στις 16 Σεπτεμβρίου:

[...] ο λαός εξηγέρθη εναντίον του Μουλλά, του Μουφτή και των άλλων αρχών της πόλεως εξ αιτίας των σιτοφορτίων, τα οποία ετοιμάζονται διά την Κωνσταντινούπολιν. Ο λαός υποπτευθείς μήπως τα στέλλουν από πλεονεξίαν οι διοικούντες και πεινάση, εστασίασε και επεχείρησε να σφάξη τον Μουλλάν, αλλ' ούτος διεσώθη καταφυγών εις το χαρέμι του. Όλοι δε οι άλλοι μεγάλοι της χώρας έφυγον, πλην του Μουφτή, τον οποίον συνέλαβεν ο λαός και εξυλοκόπησε κατά τοιούτον τρόπον, ώστε είναι ζήτημα αν θα επιζήση. Συγχρόνως δε του εξερρίζωσαν και τα γένεια. Τα σπίτια του Μουλλά και των άλλων εδέχθησαν ομοβροντίας από τα όπλα των γενιτσάρων [...] Η στάσις θα είχε λάβη ακόμη αγριωτέραν μορφήν, αν ο θαρραλέος και ατρόμητος Γενιτσάρ αγάς δεν εξήρχετο επί κεφαλής 200 ανδρών. Ούτος συλλαβών τους πρωταίτους των σκηνών, διέταξε τον επί τόπου στραγαλισμόν των. Και αφού έλαβον παρόμοιον τέλος όλοι οι αρχηγοί της στάσεως, οι άλλοι ετράπησαν εις φυγήν και επήλθεν ούτω τελεία ησυχία εις την πόλιν [...].⁴⁹

Ενώ λοιπόν τον Ιούνιο τα πνεύματα ηρέμησαν χωρίς να γίνουν έκτροπα, τον Σεπτέμβριο οι αρχές της πόλης έγιναν αποδέκτες της οργής του πλήθους που επιτέθηκε ενάντια σε επιφανείς αξιωματούχους και πολióρκησε τα σπίτια τους. Τη δεύτερη φορά που εξεγέρθηκε ο λαός της Θεσσαλονίκης το ζητούμενο δεν ήταν να παρθούν μέτρα ώστε να μην αυξάνεται η τιμή του ψωμιού, αλλά να σταματήσουν οι εξαγωγές στην Κωνσταντινούπολη. Εντούτοις, αυτό το αίτημα ήταν δύσκολο να ικανοποιηθεί. Η πρωτεύουσα είχε ήδη αντιμετω-

48. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, σ. 445-446.

49. Στο ίδιο, σ. 447-448.

πίσει πρόβλημα σιτάρκειας τον προηγούμενο χρόνο, σε βαθμό μάλιστα που ο σουλτάνος να εκφράζει σε γράμμα του προς τον μεγάλο βεζίρη την αγωνία του μήπως τελειώσει το ψωμί και ξεσπάσει εξέγερση.⁵⁰ Πρέπει να υποθέσουμε ότι οι αρχές της Θεσσαλονίκης είχαν δεχθεί διαταγές να διευκολύνουν την εξαγωγή σιταριού στην Κωνσταντινούπολη.⁵¹ Παρ' όλα αυτά, οι κάτοικοι δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη ότι θα λαμβάνονταν υπόψη οι ανάγκες της πόλης στην οργάνωση των εξαγωγών και υποπτεύονταν ότι οι προύχοντες, με την ανοχή των αρχών, θα άρπαζαν την ευκαιρία για να κερδοσκοπήσουν. Δεν στράφηκαν, όμως, εναντίον των γαιοκτημόνων. Ενώ στις Σέρρες του 1622 την οργή του πλήθους συγκέντρωσε ο άπληστος προύχοντας Μεχμεμέ Γιασατζής, στην εμπορευματοποιημένη οικονομία της Θεσσαλονίκης του ύστερου 18ου αιώνα εκείνοι που όφειλαν να τιμωρηθούν ήταν οι αξιωματούχοι που εκπροσωπούσαν τη μέριμνα του σουλτάνου για τους υπηκόους και είχαν αποτύχει στα καθήκοντά τους. Η βιαιότητα της επίθεσης εναντίον του καδή και του μουφτή, των δύο αξιωματούχων που ήταν κατεξοχήν επιφορτισμένοι με την εξασφάλιση της δικαιοσύνης και της ευημερίας των υπηκόων, ο πρώτος με την ιδιότητα του δικαστή και ο δεύτερος ως ερμηνευτής του ιερού νόμου, φέρνει και πάλι στο προσκήνιο την κομβική έννοια της δικαιοσύνης και τη σημασία της για την οθωμανική ηθική οικονομία.⁵²

Οι εξεγέρσεις στη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα έγιναν σε μια εποχή αυξανόμενης εμπορευματοποίησης και σε έναν τόπο άμεσα συνδεδεμένο με την ευρωπαϊκή οικονομία.⁵³ Αν και η ηθική επιταγή της πρόσβασης του απλού λαού σε τροφή παρέμενε κυρίαρχη στην επίσημη ιδεολογία και στο αξιακό σύστημα των οθωμανών υπηκόων, η ένταξη του οθωμανικού χώρου στα ευρωπαϊκά εμπορικά δίκτυα δρούσε ανταγωνιστικά ως προς την εξασφάλιση της επάρκειας των επαρχιακών πόλεων σε σιτηρά, ειδικά σε περιόδους επισιτιστικής κρίσης. Επιπλέον, η τροφοδοσία της πρωτεύουσας και των στρατευμάτων σε καιρό πολέμου ήταν προτεραιότητα για τις κρατικές αρχές, πράγμα που δημιουργούσε πιέσεις στις επαρχιακές αγορές ακόμα και σε περίοδο αφθονίας. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, οι εγγενείς αντιφάσεις του οθωμανικού

50. Semih Celik, «Coping with Famines in Ottoman Anatolia», στο Jessica Dijkman, Bas van Leeuwen (επιμ.), *An Economic History of Famine Resilience*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2020, σ. 52-73: 66.

51. Για την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης τον 18ο αιώνα, Rhoads Murphey, «Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East», *Food and Foodways* 2 (1988), σ. 217-263· Seven Ağır, «The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience», *The Journal of Interdisciplinary History* 43 (2013), σ. 571-598.

52. Επιθέσεις εναντίον καδήδων στο πλαίσιο ταραχών για το ψωμί μαρτυρούνται και στη Δαμασκό το 1743 και το 1745. Grehan, «Street Violence and Social Imagination», σ. 228.

53. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996.

συστήματος, που συνδύαζε ένα πατερναλιστικό πρότυπο διακυβέρνησης με εκτεταμένη διαφθορά των κρατικών αξιωματούχων και γενικευμένη δυσπιστία των λαϊκών στρωμάτων προς τους προύχοντες και τις αρχές, γεννούσαν συνεχώς εντάσεις και τροφοδοτούσαν τις ταραχές και τις εξεγέρσεις για το ψωμί τον 18ο αιώνα.

Υπάρχει ωστόσο και μια άλλη, εξίσου σημαντική διάσταση. Όπως επισημαίνει ο Thompson, οι ταραχές και οι εξεγέρσεις δεν είναι ούτε η μοναδική ούτε η πιο προφανής μορφή συλλογικής δράσης σε καιρό επισιτιστικής κρίσης. Οι ταραχές, όταν συμβαίνουν, αποτελούν συλλογικές απαντήσεις στην κρίση, με πρωταγωνιστές μια κοινωνική ομάδα, μια κοινότητα ή μια τάξη, όχι μεμονωμένα άτομα.⁵⁴ Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, πρωταγωνιστές ήταν οι χαμηλόβαθμοι γενίτσαροι, κάτι που δεν είναι περίεργο. Η σταδιακή ώσμωση του στρατιωτικού σώματος των γενίτσαρων με τις συντεχνίες, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, είχε οδηγήσει στην ανάδυση μιας νέας κοινωνικοπολιτικής συλλογικότητας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.⁵⁵ Μία από τις σημαντικότερες συνέπειες που είχε η σύνδεση του μουσουλμανικού λαού των πόλεων με τους γενίτσαρους ήταν ότι ήταν πολύ πιο εύκολη και συχνή η προσφυγή στη βία και πολύ πιο δύσκολη – αν όχι ανέφικτη – η καταστολή των εξεγέρσεων.⁵⁶ Εκείνοι που πρωτοστατούσαν στις εξεγέρσεις της Θεσσαλονίκης ήταν άνθρωποι που όχι μόνο κατείχαν τα μέσα της βίας αλλά είχαν και προνόμια ασυλίας, αφού μπορούσαν να τιμωρηθούν μόνο από τους αρχηγούς τους.

54. Thompson, «The Moral Economy Reviewed», σ. 263. Εναλλακτικές λύσεις αποτελούν «η μαζική αποστολή αιτήσεων στις αρχές, οι νηστείες, οι θυσίες και οι προσευχές, το τριγύρισμα στα σπίτια των πλουσίων ή η μετανάστευση ολόκληρων χωριών».

55. Ιδίως, Cemal Kafadar, «On the Purity and Corruption of the Janissaries», *Turkish Studies Association Bulletin* 15 (1991), σ. 273-280· André Raymond, «Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo», *British Journal of Middle Eastern Studies* 18 (1991), σ. 16-37· Donald Quataert, «Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline, 1730-1826», στον ίδιο, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Κωνσταντινούπολη 1993, σ. 197-203· Sunar, *Cauldron of Dissent*, κεφ. 1· Charles Wilkins, *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo, 1640-1700*, Λάιντεν 2010, κεφ. 3· Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, κεφ. 6· Gülay Yılmaz Diko, «Blurred Boundaries Between Soldiers and Civilians: Artisan Janissaries in Seventeenth-century Istanbul», στο Faroqhi (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth*, σ. 175-193.

56. Στις πόλεις με σημαντική γενίτσαρική παρουσία οι εξεγέρσεις, οι ταραχές και οι φατριαστικές συγκρούσεις αποτελούσαν τακτικό φαινόμενο τον 18ο αιώνα. Ενδεικτικά, Herbert L. Bodman, Jr., *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Τσάπελ Χιλ 1963· Jane Hathaway, «Bilateral Factionalism and Violence in Ottoman Egypt», στο Gara, Kabadayi και Neumann (επιμ.), *Popular Protest and Political Participation*, σ. 145-157· Bruce Masters, «Aleppo's Janissaries: Crime Syndicate or *Vox Populi*?», στο ίδιο, σ. 159-175· Γιάννης Σπυρόπουλος, *Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού: οι γενίτσαροι της Κρήτης, 1750-1826*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2014, κεφ. 5.

Η εξέγερση ως τρόπος διεκδίκησης ήταν παλαιά παράδοση του γενιτσαρικού σώματος που, όπως έχει υποστηρίξει ο Cemal Kafadar, θεμελιωνόταν στη συμβολαϊκή σχέση τους με τον σουλτάνο και περιβαλλόταν από έναν διακριτό νομιμοποιητικό λόγο.⁵⁷ Με την προϊούσα «στρατιωτικοποίηση» του μουσουλμανικού λαού των πόλεων τον 18ο αιώνα, η πρακτική της διεκδίκησης με όχημα την εξέγερση φαίνεται ότι διαχύθηκε ευρύτερα. Η δυναμική που δημιουργήθηκε μέσα από την ώσμωση των γενίτσαρων με τις συντεχνίες ευνοούσε τη λαϊκή διαμαρτυρία και την εξέγερση στις πόλεις με μουσουλμανική πλειονότητα, με τους γενίτσαρους να πρωτοστατούν ως υπερασπιστές των λαϊκών συμφερόντων. Οι ταραχές για το ψωμί στη Θεσσαλονίκη προέκυψαν, λοιπόν, όχι μόνο ως αποτέλεσμα της υπεράσπισης του «παραδοσιακού» προτύπου λειτουργίας της αγοράς στο πλαίσιο της οθωμανικής ηθικής οικονομίας, αλλά και ως αποτέλεσμα της «παράδοσης ανταρσίας» των γενίτσαρων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Η ακρίβεια ή η έλλειψη ψωμιού αποτέλεσαν επανειλημμένα την αφορμή για το ξέσπασμα ταραχών στις οθωμανικές πόλεις του 17ου και 18ου αιώνα. Ωστόσο, η αναστάτωση του λαού των πόλεων σε τέτοιες περιπτώσεις δεν εξέβαλλε αυτομάτως στη βία. Πρέπει να υποθέσουμε ότι οι δικλείδες ασφαλείας του οθωμανικού συστήματος (διαμαρτυρία στο δικαστήριο, διαπραγματεύσεις με τους αρχηγούς των συντεχνιών και τους προύχοντες), σε συνδυασμό με την ευρύτερη κουλτούρα φιλανθρωπίας και ελεημοσύνης, εκτόνωναν συνήθως τις εντάσεις. Ο καταλύτης για τη μετατροπή μιας ειρηνικής διαμαρτυρίας σε βίαιη ταραχή φαίνεται ότι ήταν η ανικανότητα των αρχών ή η αδυναμία τους να αντιδράσουν κατά τις επιθυμίες των διαμαρτυρομένων και να ικανοποιήσουν το κοινό αίσθημα δικαίου. Η βία δεν ήταν απλώς εκτόνωση της οργής ή εκδίκηση, αν και υπάρχει σαφώς η διάσταση της «δίκαιης τιμωρίας» όσων θεωρούνται υπεύθυνοι για την κατάσταση. Η βία ήταν πρωτίστως τρόπος πίεσης των αρχών να λάβουν τα σωστά μέτρα, εκείνη τη στιγμή αλλά και στο μέλλον.

Στον βαθμό που η έλλειψη τροφίμων ή η αδικαιολόγητη ακρίβεια συνιστούσαν απόδειξη της αποτυχίας του κράτους να ανταποκριθεί στο θεμελιώδες καθήκον του να εξασφαλίζει την πρόσβαση των υπηκόων σε τροφή, οι οθωμανικές αρχές παρουσιάζονταν εξαιρετικά απρόθυμες να τιμωρήσουν τους εμπλεκόμενους σε ταραχές για το ψωμί. Αυτό νομίζω πως εξηγεί γιατί

57. Cemal Kafadar, «Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels Without a Cause?», *International Journal of Turkish Studies* 13 (2007), σ. 113-134: 129-133.

είναι πρακτικά ανύπαρκτες οι επίσημες οθωμανικές πηγές για τέτοιου είδους συμβάντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μελέτη του Abraham Marcus για το Χαλέπι τον 18ο αιώνα, η οποία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στα ιεροδικαστικά κατάστιχα της πόλης, οι πληροφορίες για διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις για το ψωμί προέρχονται όλες από χρονικά και προξενικές εκθέσεις.⁵⁸ Τα συμβάντα δεν φαίνεται να άφησαν ίχνη στην έγγραφη παραγωγή του οθωμανικού ιεροδικείου, παρά τον κεντρικό ρόλο του θεσμού όχι μόνο στην απονομή δικαιοσύνης αλλά και γενικότερα στην επαρχιακή διοίκηση. Θα περίμενε κανείς να βρει αντίγραφα σουλτανικών διαταγών που να ζητούν τη διερεύνηση των βιαιοπραγιών και την τιμωρία των ενόχων ή να αφορούν αιτήματα για αποζημιώσεις, καθώς και τις αντίστοιχες δικαστικές αποφάσεις, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις εξεγέρσεων. Παρ' όλα αυτά, μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί έγγραφα τέτοιου είδους που να συνδέονται με ταραχές για την έλλειψη τροφίμων ή για την τιμή του ψωμιού. Μια τόσο συστηματική έλλειψη στοιχείων δεν μπορεί είναι τυχαία.

Οι περιπτώσεις που αναλύσαμε και άλλες για τις οποίες έχουμε μαρτυρίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι εξεγέρσεις για το ψωμί στις οθωμανικές πόλεις των πρώιμων νεότερων χρόνων αντλούσαν νομιμοποίηση από τις θεμελιώδεις αρχές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας: την υποχρέωση του σουλτάνου να φροντίζει για την ευημερία των υπηκόων και να διασφαλίζει τη δικαιοσύνη στην επικράτειά του. Τον 18ο αιώνα, σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη που ήταν εξαγωγικά κέντρα και έδρες προξενικών αρχών, εκτός από τους συνήθεις υπόπτους, δηλαδή τους ανεπαρκείς ή διεφθαρμένους κρατικούς αξιωματούχους και τους κερδοσκόπους γαιοκτήμονες, στο στόχαστρο του πλήθους βρέθηκαν επανειλημμένως και οι ξένοι, οι «Φράγκοι». Σε αυτή την περίπτωση, οι ενέργειες του πλήθους αντλούσαν περαιτέρω νομιμοποίηση από την αρχή της υπεροχής του Ισλάμ. Επιπλέον, στον βαθμό που στις ταραχές πρωτοστατούσαν οι γενίτσαροι σε ρόλο υπερασπιστών του λαού, το πεδίο των νομιμοποιητικών λόγων διευρυνόταν ακόμη περισσότερο. Ειδικά σε ό,τι αφορά τον 18ο αιώνα, οι ταραχές και εξεγέρσεις με αφορμή την έλλειψη ψωμιού ή την αύξηση της τιμής του ήταν εκδήλωση τόσο της ηθικής οικονομίας του οθωμανικού πλήθους όσο και ενός ευρύτερου πολιτισμού πολιτικής βίας, στην οποία είχε συμβάλει καταλυτικά η ώσμωση των γενίτσαρων με τις συντεχνίες και τα λαϊκά στρώματα των πόλεων.

58. Marcus, *The Middle East*, σ. 54, 73, 100, 116, 124.

Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ. Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟ ΔΙΧΑΣΜΟ (1915-1917)

Βασίλης Θ. Γεωργάκης

Όταν τον χειμώνα του 1912-1913 ο ελληνικός στρατός προωθούνταν προς τα Γιάννινα, τα συναισθήματα των αγροτικών πληθυσμών της Ηπείρου δεν μπορεί παρά να ήταν αυτά της χαράς. Οι εθνικιστές διανοούμενοι των Αθηνών της εποχής δεν αμφέβαλλαν πως αυτή η χαρά πήγαζε από την προσάρτηση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, χωρίς ωστόσο η πλειονότητα να λαμβάνει υπόψη της το περιεχόμενο που η έννοια της «απελευθέρωσης» είχε αποκτήσει στο μυαλό των αγροτών και ιδίως των κολίγων των τσιφλικιών που κάλυπταν τις πεδιάδες της Πρέβεζας, της Φιλιππιάδας και της Παραμυθιάς. Η απελευθέρωση δεν είχε αφηρημένο περιεχόμενο, αλλά πολύ συγκεκριμένο: τη διανομή της γης των τσιφλικιών, δημοσίων και ιδιωτικών και την κατάργηση πολλών (αν όχι όλων των) φόρων. Οι προσδοκίες αυτές σύντομα διαψεύστηκαν.

Η νέα πολεμική περιπέτεια που πρόβαλε με το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου το 1914 και ο Εθνικός Διχασμός, η διαμάχη που προκλήθηκε επ' αφορμή της συμμετοχής ή όχι στον πόλεμο, δημιούργησε νέες περιπλοκές. Ο Διχασμός αποτέλεσε ένα πραγματικό κάθετο ρήγμα που διαπέρασε το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Η σκληρή αυτή σύγκρουση που μετατράπηκε σε χαμηλής έντασης εμφύλιο πόλεμο είχε απτές επιπτώσεις στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Ο Συμμαχικός Αποκλεισμός του 1916-1917 έφερε την Ελλάδα στα πρόθυρα του λιμού και ανάγκασε τα χαμηλότερα στρώματα να στραφούν προς την κατεύθυνση της συλλογικής διεκδίκησης. Αν στα αστικά κέντρα τον τόνο των διαδηλώσεων τον έδιναν κυρίως οι φορείς της εργατικής τάξης και τα λαϊκά στρώματα, στην ύπαιθρο της Ηπείρου οι αγροτικοί πληθυσμοί στράφηκαν αντανακλαστικά στην άμεση δράση, δηλαδή, κυρίως στη ληστεία.

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τα κίνητρα πίσω από τη στάση των αγροτικών πληθυσμών κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού. Απαραίτητο οδηγό σε αυτή την προσπάθεια αποτελούν τα έργα του E. P. Thompson και του James Scott, ο οποίος, προεκτείνοντας την προβληματική της ανίχνευσης της ηθικής οικονομίας, έβαλε στο επίκεντρο τη νοοτροπία των αγροτικών πληθυσμών καθώς και τις αντιλήψεις τους ως προς το κοινωνικό γίγνεσθαι.

ΤΑΡΑΧΕΣ ΓΙΑ ΤΡΟΦΙΜΑ ΚΑΙ ΔΙΧΑΣΜΟΣ

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι ελλείψεις τροφίμων που τον συνόδεψαν έφεραν στο προσκήνιο ένα ρεπερτόριο κινητοποιήσεων και ταραχών για τρόφιμα (food riots), το οποίο θεωρούνταν εν πολλοίς μακρινή ανάμνηση.¹ Ο Ε. Ρ. Thompson, στο διάσημο άρθρο του για την ηθική οικονομία του 1971, ισχυρίστηκε πως οι κινητοποιήσεις των εργατικών και ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων σε περιόδους σιτοδείας κι ελλείψεων στη Βρετανία του 18ου αιώνα δεν ήταν απλώς οχλοκρατικά επεισόδια, αλλά αντίθετα επικαλούνταν μια δέσμη εθιμικών διατάξεων, που εγγυούνταν ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης για όλους.² Η απαγόρευση εξαγωγών τροφίμων και ο επιτόπου ορισμός «δικαιών» τιμών στην αγορά ήταν κάποια μόνο από τα μέτρα που το πλήθος επέβαλλε και επανήλθαν απρόσμενα κατά τον Μεγάλο Πόλεμο και στην Ελλάδα.³

Οι ταραχές για τρόφιμα δεν ήταν άγνωστο φαινόμενο στο ελληνικό βασίλειο του 19ου αιώνα. Τον χειμώνα του 1838-1839 ξεσηκώθηκαν οι κάτοικοι διαφόρων περιοχών εξαιτίας των υψηλών τιμών των σιτηρών, με αποκορύφωμα την εισβολή και λεηλασία αποθηκών από ένοπλους στο Γύθειο.⁴ Την περίοδο 1850-1857 η Ελλάδα βυθίστηκε σε μια μακρόχρονη ύφεση, εξαιτίας των συνεχόμενων αποτυχημένων σοδειών, της επιδημίας της χολέρας και της αγγλογαλλικής κατοχής που προκάλεσε η εμπλοκή στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Το 1851 ξέσπασαν ταραχές στην Αμαλιάδα Ηλείας, και το επόμενο έτος κάτοικοι της επαρχίας Μεσολογγίου εμπόδισαν την εξαγωγή τροφίμων προς τη χειμαζόμενη από την πείνα Μάνη. Παρόμοια μέτρα έλαβαν το 1854 οι κάτοικοι της Θήρας που κατακρατούσαν γαλλικά πλοία φορτωμένα με στάρι.⁵ Την ίδια πε-

1. Charles Tilly, *The Contentious French*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης-Λονδίνο 1986, σ. 270-271.

2. E. P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past and Present* 50 (1971), σ. 76-136.

3. Barbara Alpen Engel, «Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I», *The Journal of Modern History*, τόμ. 69, τχ. 4 (1997), σ. 696-721· William Frieberger, «War prosperity and hunger: The New York Food Riots of 1917», *Labor History*, τόμ. 25, τχ. 2 (1984), σ. 217-239· Temma Kaplan, *Red City, Blue Period. Social Movements in Picasso's Barcelona*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Οξφόρδη 1992· Thierry Bonzon, Belind Davis, «Feeding the Cities», στο Jay Winter και Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Κέμπριτζ 1997, σ. 305-341· Antony James Coles, «The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots», *The Journal of British Studies*, τόμ. 18, τχ. 1 (1978), σ. 157-176.

4. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1993, σ. 95-97· Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Αθήνα 2009, σ. 202-212.

5. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, τόμ. Β΄, σ. 152-153.

ρίοδο μεσουραναί και ο περίφημος Παπουλάκος, ο αιρετικός καλόγερος που ξεσήκωσε με τα ανορθολογικά και σκοταδιστικά του κηρύγματα ολόκληρες επαρχίες της Πελοποννήσου.⁶ Οι ταραχές αυτές δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς, ωστόσο φαίνεται πως υπήρχαν κινητοποιήσεις που ομοίαζαν σε σημαντικό βαθμό με τις αντίστοιχες του βρετανικού πλήθους, ακόμη και αν στην ελληνική περίπτωση δεν υπάρχει η αναφορά σε συγκεκριμένες υποχρεώσεις της άρχουσας τάξης απέναντι στους αγροτικούς πληθυσμούς – φυσικά αυτό δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την Επανάσταση και τις δραστικές ανακατατάξεις που επήλθαν στον αγροτικό χώρο.

Η έλευση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε μια διαφορετική ελληνική κοινωνία, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μέσα από τη σταθερή διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, με εμφανή ταξική διαστρωμάτωση και με τη δυναμική να μετατοπίζεται οριστικά προς τα αστικά κέντρα, σε βάρος της αγροτικής υπαίθρου. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913 είχαν διπλασιάσει την έκταση και τον πληθυσμό της χώρας, ταυτόχρονα όμως είχαν επισωρεύσει ένα δυσβάστακτο οικονομικό φορτίο. Η αναστάτωση του εμπορίου που προκλήθηκε από τον πόλεμο και αργότερα οι παρεμβάσεις της Αντάντ προκάλεσαν την εκρηκτική άνοδο των τιμών και μεγάλες ελλείψεις στην αγορά. Αποκορύφωμα αποτέλεσε ο χειμώνας του 1916-1917, όταν ο Συμμαχικός Αποκλεισμός που ακολούθησε τα Νοεμβριανά έφερε την Ελλάδα στα πρόθυρα του λιμού.⁷ Αν και η γεωργική παραγωγή της χώρας παρέμεινε σταθερή και σχετικά ικανοποιητική για τις εγχώριες ανάγκες, οι εμπορευματικές διέξοδοι που δόθηκαν στους παραγωγούς, κυρίως προς τα σταθμευμένα στην Ελλάδα στρατεύματα της Αντάντ, και η παρεμπόδιση των θαλάσσιων μεταφορών κράτησαν ψηλά τις τιμές των τροφίμων, πέζοντας αφόρητα τα εργατικά και εν γένει τα λαϊκά στρώματα.⁸ Πλην των αστικών κέντρων, πένες δέχθηκαν και περιοχές με ελλειμματική παραγωγή που εξαρτιούνταν από εισαγωγές τροφίμων. Μία τέτοια περιοχή ήταν τα Γιάννινα και η ορεινή ενδοχώρα της Ηπείρου.

Η Ήπειρος (με την εξαίρεση της Άρτας) ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους και αποτελούσε μια περιοχή κατά βάση αγροτική, με μόνο αξιόλογο αστικό κέντρο τα Γιάννινα, που συγκέντρωναν

6. Στο ίδιο, σ. 169-172. Λεπτομερέστερα για τον Παπουλάκο: Αρώνη-Τσιχλή, *Αγροτικές εξεγέρσεις*, σ. 356-387.

7. Του ολοκληρωτικού αποκλεισμού προηγήθηκε μερικός αποκλεισμός τον Μάιο του 1916 με αφορμή την παράδοση του Ρούπελ στα γερμανικά και τα βουλγαρικά στρατεύματα: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015, σ. 79.

8. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2012, σ. 136-141.

ελάχιστες μεταποιητικές δραστηριότητες.⁹ Η αγροτική οικονομία της Ηπείρου χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας με τη μορφή του τσιφλικιού, τη χαμηλή παραγωγικότητα και την παράδοση της γης στην κτηνοτροφία.¹⁰ Αν οι παράλιες επαρχίες της Πρέβεζας και της σημερινής Θεσπρωτίας είχαν αξιόλογη παραγωγή, η ορεινή ενδοχώρα αδυνατούσε να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων της. Ιδιαίτερα στην υποδιοίκηση Ιωαννίνων η εντόπια παραγωγή δεν αρκούσε παρά για έξι περίπου μήνες, με αποτέλεσμα την εξάρτηση των Ιωαννίνων αλλά και των οικισμών της περιοχής από τις εισαγωγές τροφίμων.¹¹ Η κατάσταση επιβαρύνθηκε με το επεισόδιο της αυτόνομης Δημοκρατίας της Βορείας Ηπείρου και τη συρροή προσφύγων και άτακτων ενόπλων στα ελληνικά εδάφη το 1914, ενώ το άθλιο οδικό δίκτυο επισώρευε περαιτέρω δυσκολίες στον ανεφοδιασμό της πόλης.¹²

Κατά τη διάρκεια του πολέμου και του Διχασμού σημειώθηκε τεράστια άνοδος των τιμών. Ήδη τον Αύγουστο του 1914 οι αστυνομικές αρχές επέβαλαν διατιμήσεις σε βασικά προϊόντα. Αν πάρουμε ως βάση αναφοράς (100) τις διατιμήσεις του Αυγούστου του 1914 (αγνοώντας τις αιτιάσεις του Τύπου πως οι τιμές αυτές ήταν ούτως ή άλλως υψηλότερες από αυτές που ίσχυαν πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους), τον Δεκέμβριο του 1916 η τιμή του αλεύρου ανά οκά είχε υπερδιπλασιαστεί, φτάνοντας το 226, του ελαιόλαδου το 163, του τυριού φέτα το 167 και της πατάτας το 200.¹³ Η τιμή του αραβοσίτου, κύριας καλλιέργειας και βασικού είδους διατροφής των αγροτικών πληθυσμών της Ηπείρου, παρουσίαζε τεράστιες διακυμάνσεις εξαιτίας των αποστάσεων που έπρεπε να διανύσει το προϊόν. Ενώ λοιπόν στην αγορά των Ιωαννίνων μπορεί να πωλούνταν στα 70-80 λεπτά ανά οκά, υπάρχουν πλήθος

9. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Το βιλαέτι των Ιωαννίνων (Ηπείρου) στα χρόνια της απελευθέρωσής του από τον οθωμανικό ζυγό, 1910-1913», στο *Γιάννινα-Ήπειρος 1905-20ός αι. Ιστορία-Κοινωνία-Πολιτισμός, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου*, Δήμος Ιωαννιτών, Γιάννινα 1993, σ. 59-60.

10. Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003, σ. 38-41.

11. Πληροφορίες σχετικές με την αγροτική παραγωγή στην υποδιοίκηση Ιωαννίνων σε έκθεση του γραμματέα της νομαρχίας Ιωαννίνων Παντελή Λιβαδά, η οποία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στον Τύπο, εφ. *Ήπειρος* 9.8.1913-17.8.1913.

12. Ήδη τον Απρίλιο του 1914 οι δυσκολίες στον ανεφοδιασμό προκάλεσαν εκρηκτική άνοδο στις τιμές τροφίμων. Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου ζήτησε τη συνδρομή οχημάτων και υποζυγίων του στρατού για τη μεταφορά τροφίμων από την Πρέβεζα στα Γιάννινα, ΓΑΚ Ηπείρου, Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, Φάκελος 31, Υποφάκελος 4, 1914-15, 8/3, «Δημοπρασίες-Προμήθειες ΓΔΗ», Τηλεγράφημα προς Στρατηγό Παπούλα (Διοικητή Ε' ΣΣ), 22.4.1914 και Τηλεγράφημα προς Γεώργιο Κωστάκη (Οικονομικό Έφορο Πρέβεζας), 29.4.1914.

13. Εφ. *Ήπειρος* 6.8.1914, 11.12.1916.

καταγγελιών πως στα χωριά κατέληγε να πωλείται σε τιμές που ξεπερνούσαν τη 1,5 δραχμή.¹⁴

Οι λαϊκές αντιδράσεις υπήρξαν έντονες στην πόλη των Ιωαννίνων, όπου η συλλογική διαμαρτυρία κυριαρχήθηκε από τις γυναίκες των επίστρατων κατά το χρονικό διάστημα που διαρκούσε η γενική επιστράτευση (Σεπτέμβριος 1915-Ιούνιος 1916) και τα ευρύτερα λαϊκά και εργατικά στρώματα της πόλης. Ο αστικός πληθυσμός των Ιωαννίνων αξιοποίησε ένα ρεπερτόριο συλλογικής διαμαρτυρίας το οποίο συμπεριλάμβανε επιθέσεις στην αγορά όπως συναντώνται και στις ταραχές τροφίμων παλαιότερων εποχών, παράλληλα ωστόσο εμφανίζονταν νεωτερικά στοιχεία, όπως η συγκρότηση συλλαλητηρίων και η προσπάθεια συλλογικής διαπραγμάτευσης με τις κρατικές αρχές.¹⁵ Η διαμόρφωση μιας νέας, εργατικής ταυτότητας ήταν έκδηλη στις ζυμώσεις που λάμβαναν χώρα με τη συγκρότηση εργατικών σωματείων και την προσπάθεια ίδρυσης συντονιστικού φορέα υπό τη μορφή αλληλοβοηθητικού, εργατικού σωματείου.¹⁶ Οι μορφές δράσης των εργατικών στρωμάτων των Ιωαννίνων απέκλιναν από τις καθιερωμένες, αγροτικής προέλευσης πρακτικές διαμαρτυρίας. Εδώ πρέπει να αναφερθούμε στις απόψεις του Νίκου Ποταμιάνου για την ηθική οικονομία στο ελληνικό συγκείμενο.

Σύμφωνα με τον Ποταμιάνο, η αξιοποίηση του σχήματος της ηθικής οικονομίας για την περίπτωση της Ελλάδας του πρώτου τέταρτου του 20ού αιώνα υπερβαίνει το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου πρότεινε τη χρήση του όρου ο E. P. Thompson,¹⁷ δηλαδή αυτό της πρώτης περιόδου της ανάπτυξης και διείσδυσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής παράλληλα με τον παραγκωνισμό και την καταστροφή πατερναλιστικών πρακτικών σχεδιασμένων για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Στην περίπτωση της Ελλάδας, μια σειρά δυσχερειών, όπως ο πληθωρισμός και οι ελλείψεις βασικών αγαθών

14. Εφ. *Ήπειρος* 29.12.1916.

15. Στις 30 Μαΐου οι γυναίκες των επίστρατων επιτέθηκαν στην αγορά και άρπαξαν άλευρα, εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 1.6.1916. Παρόμοιες ταραχές έλαβαν χώρα τον Απρίλιο του επόμενου έτους, εφ. *Ήπειρος* 16.4.1917. Οι γυναίκες της πόλης πρότερα των επεισοδίων πραγματοποιούσαν καθημερινά συλλαλητήρια και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας έξω από τα σημαντικότερα κρατικά κτίρια, εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 18.2.1916, εφ. *Ήπειρος* 7.5.1916. Εργάτες ζητούσαν επίσης βοήθημα κι εργασία από το δημοτικό συμβούλιο, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ιωαννιτών, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου, Αρ. απόφ. 59/13.5.1916.

16. Για την ίδρυση του σωματείου καπνεργατών: εφ. *Ήπειρος* 19.4.1915. Για τους εμποροϋπαλλήλους: εφ. *Ήπειρος* 8.7.1915. Για το αλληλοβοηθητικό, εργατικό σωματείο: εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 21.1.1916-28.1.1916.

17. Nikos Potamianos, «The Discourse Against “Shameful Profiteering” in Greece 1914-1925: Notions of Exploitation, Anticapitalist Morality and the Concept of Moral Economy», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 251-266.

που προκλήθηκαν από τις αλληπάλληλες πολεμικές συγκρούσεις αλλά και την ένταση της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου, προκάλεσαν την εμφάνιση κινημάτων συλλογικής διαμαρτυρίας και διεκδίκησης με εμφανή πια τον ταξικό τους χαρακτήρα. Στην περίπτωση αυτή, ακόμη και αν οι κοινωνικοί αγώνες περιλαμβάνουν τρόπους συλλογικής δράσης που παραπέμπουν ευθέως στις food riots που μελέτησε ο E. P. Thompson, στην πραγματικότητα δεν έχουν αναφορές σε εθιμικές ρυθμίσεις και διευθετήσεις στον χώρο της αγοράς και το προ-καπιταλιστικό παρελθόν, αλλά αντίθετα οι διεκδικήσεις απαιτούν την κρατική παρέμβαση υπέρ της προστασίας των εργατικών και γενικότερα των λαϊκών μαζών. Αντί της καταφυγής στην ηθική οικονομία, ο Ποταμιάνος προτείνει τη διερεύνηση των ηθικών επιχειρημάτων που εμφανίζονται κατά κόρον στον δημόσιο λόγο της περιόδου, σε αυτό που ο ίδιος ονομάζει «ιδίωμα της αισχροκέρδειας».¹⁸ Ο αγροτικός χώρος, ωστόσο, προσφέρεται για περαιτέρω διερεύνηση, καθώς εμφανίζονται κάποια από τα στοιχεία και τις πρακτικές που παραπέμπουν στην προβληματική της ηθικής οικονομίας.

ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Οι αγρότες στην Ήπειρο ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα αντιμετώπιζαν τη διείσδυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας, ιδιαίτερα μετά την οριστική κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος το 1846 και τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ μια δεκαετία αργότερα. Ολόκληρα χωριά με θολό ιδιοκτησιακό καθεστώς πέρασαν στην απόλυτη ιδιοκτησία μουσουλμάνων –συνήθως– γαιοκτημόνων. Μια επιπρόσθετη κατηγορία τσιφλικιών ήταν τα *μυλιάκια*, προσωπική περιουσία του Αλή Πασά, που, μετά την καθάρση και εκτέλεσή του το 1822, πέρασαν στην κυριότητα του οθωμανικού κράτους.¹⁹ Οι αγρότες που βρέθηκαν στη θέση των κολίγων ανέπτυξαν ένα ρεπερτόριο συλλογικών δράσεων που στόχευε είτε στην επανάκτηση της ιδιοκτησίας των χωριών τους είτε στην αντίσταση έναντι της περαιτέρω διείσδυσης κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Η δεύτερη εξέλιξη διευκολύνθηκε και επιταχύνθηκε προς το τέλος του 19ου αιώνα με την εμπλοκή ελλήνων συνήθως κεφαλαιούχων, που αγόραζαν τσιφλίκια στην οθωμανική Ήπειρο,

18. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο 2016, σ. 464-485.

19. Το 1913 υπήρχαν 77 χωριά χαρακτηριζόμενα ως μυλιάκια μαζί με το 1/3 περίπου των εκτάσεων του χωριού Κολωνιάτι, στην υποδιοίκηση Ιωαννίνων, Κώστας Βακατσός, *Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου: Η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ. 138-141, 563-575.

με γνωστότερες τις περιπτώσεις του Γεώργιου Χρηστάκη-Ζωγράφου και του διαβόητου Κωνσταντίνου Καραπάνου. Οι νέοι ιδιοκτήτες συχνά επιχειρούσαν την κατάργηση «πατροπαράδοτων» διευθετήσεων και προνομίων, ζητώντας την καταβολή γεωμόρου από δραστηριότητες που έως τότε απολάμβαναν φορολογική ατέλεια.

Στην κάτω Λάκκα Σουλίου το 1879 ο κωνσταντινουπολίτης έμπορος Γεώργιος Ζαρείφης αγόρασε έξι ιμλικάχωρία της περιοχής. Ο Ζαρείφης, πλην των καθιερωμένων δοσιμάτων, επιζήτησε να εισπράξει γεώμορο για τα λιοστάσια, τα εργαστήρια, τους μύλους και άλλες πηγές ευρισκόμενες υπό την κυριότητα εκκλησιαστικών ιδρυμάτων καθώς, και από ελαιόδεντρα των χωρικών και κοινοτικές βοσκές. Παράλληλα, απαγόρευσε στους χωρικούς να μεταβιβάζουν τα χωράφια που καλλιεργούσαν και επεδίωξε να διαχειρίζεται ελεύθερα τις εκτάσεις, αποδίδοντάς τες κατά τη δική του βούληση και φυσικά με γνώμονα την παραγωγικότητα του εκάστοτε καλλιεργητή. Τέλος, αξίωσε την κυριότητα των οικιών και των λοιπών κτιρίων των έξι οικισμών, ζητώντας τα ανάλογα ενοίκια από τους χωρικούς. Εν ολίγοις, ο Ζαρείφης έφερε στην κάτω Λάκκα Σουλίου την αστική αντίληψη περί ιδιοκτησίας. Οι κάτοικοι των χωριών αυτών αντιστάθηκαν σθεναρά στην αγοραπωλησία: αρνήθηκαν να καταβάλουν γεώμορο στον νέο ιδιοκτήτη, συνεχίζοντας αντίθετα να καταβάλουν τους καθιερωμένους φόρους στις οθωμανικές αρχές για να μη θεωρηθούν «αποστάτες» και κατέφυγαν στα δικαστήρια, ζητώντας την ακύρωση της μεταβίβασης. Η δικαστική διαμάχη ήταν μακροχρόνια και νικηφόρα για τους χωρικούς, και το 1889 τουλάχιστον τα χωριά είχαν περάσει και πάλι στην κυριότητα του οθωμανικού δημοσίου.²⁰

Η αυξανόμενη πίεση στον αγροτικό χώρο της Ηπείρου δεν ήταν αποτέλεσμα μονάχα της εμπλοκής κεφαλαιούχων. Το οθωμανικό κράτος από το 1830, οργανώνοντας τον αποτελεσματικότερο έλεγχο του στην ύπαιθρο, είχε καταφέρει να αυξήσει τα έσοδά του από την κτηνοτροφία, δραστηριότητα που διαχρονικά κατάφερνε να αντιστέκεται στον κρατικό έλεγχο.²¹ Παράλληλα, φόροι που επιβάρυναν έως τα μέσα του 19ου αιώνα τα κεφαλοχώρια επιβλήθηκαν και στους κατοίκους των τσιφλικιών. Οι κολίγοι από το 1830 αναγκάζονταν να καταβάλουν «καπνιάτικο» – φόρο ιδιοκτησίας για τις οικίες όπου διέμεναν, ο οποίος μάλιστα εισπράττονταν σε χρήμα.²² Ο καταρτισμός κτηματολογίου και η φορολογική μεταρρύθμιση του 1859 ενέτειναν την πίε-

20. Οδυσσέας Θεοδ. Μπέτσος, *Λέλοβα. Το σημερινόν Θεσπρωτικόν και η κάτω Λάκκα Σούλι*, τόμ. Α', Πρέβεζα 1975, σ. 227-230, 240-256.

21. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 75-76.

22. Στο ίδιο, σ. 72.

ση στους γαιοκτήμονες, οι οποίοι μετακύλησαν το βάρος στους επίμορτους καλλιεργητές.²³ Το κύμα μετανάστευσης, προς τις ΗΠΑ κυρίως, έλαβε τέτοια έκταση που προκαλούσε βαθιά ανησυχία στο ελληνικό κράτος, παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς οι διπλωματικοί κύκλοι ανησυχούσαν για την αποδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου της περιοχής.²⁴

Η μετανάστευση δεν ήταν η μοναδική επιλογή του αγροτικού πληθυσμού της Ηπείρου. Ολόκληρες κοινότητες που μετατράπηκαν σε τσιφλίκια αποδύθηκαν σε δικαστικό αγώνα για να επανακάμψουν στο καθεστώς του κεφαλοχωριού. Σε κάποιες περιπτώσεις οι χωρικοί δικαιώθηκαν, όπως συνέβη με το Ματσούκι των Βόρειων Τζουμέρκων το 1875.²⁵ Διαδεδομένη πρακτική ήταν και η εξαγορά του χωριού από τους ίδιους τους κατοίκους, συχνά με τη συνδρομή εκπατρισμένων και εύπορων συγχωριανών, όπως συνέβη στο Πεκλάρι Κόνιτσας.²⁶ Συχνότερα, όμως, οι δικαστικές διαμάχες χρόνιζαν ή κρίνονταν εις βάρος των χωρικών, με αποτέλεσμα να δημιουργείται απύθμενο μίσος ανάμεσα στους κολίγους και τους τσιφλικάδες, με τους πρώτους να καταφεύγουν ακόμη και στην ένοπλη δράση: στα χωριά της Πάργας το 1868, τα Ζέλοβα [σημ. Βουνοπλαγιά] Ιωαννίνων το 1895, τα Δολιανά Πωγωνίου το 1904.²⁷ Σκληρότατη ήταν και η σύγκρουση ανάμεσα στους κατοίκους μιας συστάδας δεκαέξι χωριών της Μουργκάνας στο Φιλιάτι και των τσαμηδων τσιφλικάδων. Η σύγκρουση σημαδεύτηκε από τις εκατέρωθεν δολοφονικές επιθέσεις αλλά κυρίως από την πορεία χιλίων χωρικών στα Γιάννινα τον Απρίλιο του 1866, όπου απειλούσαν να μεταναστεύσουν μαζικά εφόσον δεν αναγνωρίζονταν ως ελεύθεροι αγρότες.²⁸ Οι αγροτικοί πληθυσμοί της Ηπείρου είχαν να επιδείξουν ένα ρεπερτόριο διαμαρτυρίας που θα αξιοποιούσαν και μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, κυρίως όσον αφορά το ζήτημα της γαιοκτησίας.

Η κατάληψη της Ηπείρου από τα ελληνικά στρατεύματα το 1912-1913 δημιούργησε τεράστιες προσδοκίες στον τοπικό πληθυσμό ως προς τη διάλυση

23. Στο ίδιο, σ. 73.

24. Αρχεία Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φάκελος 139, «Ηπειρωτικά-Αλβανικά (1895-1917)», Υποφάκελος 1, «Προξενικά 1908-1911», Έκθεση Προξενείου Αργυροκάστρου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 31.10.1911.

25. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, *Το Ματσούκι Ιωαννίνων*, τόμ. Α', Ματσούκι 1994, σ. 64.

26. Βασίλης Νιτσιάκος, *Πεκλάρι. Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, Ιωάννινα 2005, σ. 36.

27. Κοκολάκης, σ. 68, υποσημείωση 83.

28. Νικόλαος Α. Σκόπας και Σπύρος Α. Χαραμόπουλος, *Ο αγώνας των 16 χωριών της Επαρχίας Φιλιατών. (Ένα αγροτικό ξεσήκωμα). (1858-1930)*, Αθήνα 1988, σ. 83-94. Για δολοφονίες αγροτών από ένοπλους στην υπηρεσία των τσιφλικάδων του Φιλιατίου: Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *Η ζωή και τα σχολεία στη Θεσπρωτία τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Φοινίκι 2006, σ. 183-188.

των τσιφλικιών και τη διανομή της γης. Ήδη από το καλοκαίρι του 1913 οι κάτοικοι των χωριών της Μουργκάνας συνήλθαν σε συνέλευση και αποφάσισαν να μην καταβάλουν γεώμορο στους τσάμηδες τσιφλικιάδες. Στο υπόμνημα που έστειλαν στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου διαχώρισαν πάντως προσεκτικά τη θέση τους από το όποιο «αγροτικό ζήτημα». ²⁹ Στην Πρέβεζα και τη Φιλιπιάδα, όπου το σύνολο των χωριών αποτελούσαν τσιφλίκια και ιμλιάκια, η περίοδος 1913-1914 σημαδεύτηκε από δολοφονικές επιθέσεις κολίγων προς τους επιστάτες των τσιφλικιάδων. ³⁰

Το ελληνικό κράτος απάντησε άμεσα με την ενίσχυση της χωροφυλακής, ενώ διαμηνύθηκε σε κάθε τόνο πως δεν θα γινόταν ανεκτή καμία προσπάθεια οικειοποίησης των εκτάσεων των τσιφλικιών από τους κολίγους. ³¹ Η διάψευση των προσδοκιών των αγροτών που επήλθε δημιούργησε έντονες προστριβές στην ύπαιθρο που δεν άργησαν να μετατραπούν σε συγκρούσεις ανάμεσα στους χωρικούς και τους γαιοκτήμονες και αργότερα τις κρατικές αρχές. Τον Νοέμβριο του 1914 σημειώθηκαν φοβερά επεισόδια στην Κορίτιανη Παραμυθιάς με τους χωροφύλακες που συνόδευαν τους εισπράκτορες του ιδιοκτήτη του χωριού. ³² Οι κάτοικοι του συγκεκριμένου χωριού ομολογούσαν αρκετά απλοϊκά πως:

Ευθύς κι η χώρα κατέστη ελληνική ηρνηθήκαμε να αναγνωρίσουμε τους Αγάδες μας κι ούτω το έτος 1912-1913-1914 δεν εδώκαμε τι εις τους αγάδες. Το 1914 καταγγεληθήκαμε διά κλοπή γεωμόρου – Ενεργήθη κατάσχεσεις – διαπληχθήσθισαν μετά των αρχών μερικοί συγχωριανοί μας. ³³

Οι χειρισμοί των κρατικών αρχών δεν άφησαν ανεπηρέαστους και τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες των κεφαλοχωριών που υποχρεώθηκαν να καταβάλουν ακόμη και διά της βίας φόρους που θεωρούσαν πως θα καταργούνταν από το ελληνικό καθεστώς, όπως και έγινε τον Σεπτέμβριο του 1914 στα Κατσανοχώρια για την είσπραξη του φόρου επί των αιγοπροβάτων. ³⁴ Παράλ-

29. Σκόπας και Χαραμόπουλος, *Ο αγώνας των 16 χωριών της Επαρχίας Φιλιατών*, σ. 128-131.

30. ΓΑΚ Ηπείρου, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, Φάκελος 39, Υποφάκελος 38, 1917, 5/4, Αναφορά από το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού προς τον Κυβερνητικό Αντιπρόσωπο Ηπείρου, 27.9.17.

31. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο», *Δωδώνη*, τόμ. 16, τχ. 1 (1987), σ. 562-563.

32. Εφ. *Ήπειρος* 30.11.1914.

33. Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Φάκελος 2, «Νομάρχης Ιωαννίνων (1915-1916)-Νομάρχης Φλώρινας (1934-1935)», Υποφάκελος 1, «Νομάρχης Ιωαννίνων 1915-1915», Επιστολή των κατοίκων της Κορίτιανης, χ.χ.

34. Εφ. *Ήπειρος* 3.9.1914

ληλα, οι αρχές κινήθηκαν προς την κατεύθυνση της μετατροπής κοινοτικών εκτάσεων σε δημόσιες, χρησιμοποιώντας ως προηγούμενο αποφάσεις του οθωμανικού κράτους που για τους ντόπιους θεωρούνταν παράνομες. Οι χωρικοί αντέδρασαν ακαριαία, όπως στη Βήσανη Πωγωνίου, όπου πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο.³⁵ Παρόμοια τακτική ακολουθήθηκε στο ζήτημα των δασικών εκτάσεων, όπου οι αρχές απαγόρευσαν προσωρινά την απόσπαση οικοδομικής και καύσιμης ξυλείας, καταστρατηγώντας κατοχυρωμένα δικαιώματα των κοινοτήτων.³⁶ Στη Λάιστα Ζαγορίου, όπου η υλοτομία αποτελούσε βασική παραγωγική δραστηριότητα και η συντριπτική πλειονότητα των κοινοτικών δασικών εκτάσεων μετατράπηκε σε δημόσιες, οι κάτοικοι προσέφυγαν στη δικαιοσύνη.³⁷ Ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος, δημοσιογράφος και μετέπειτα επικεφαλής του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων, δίνει μια γλαφυρή εικόνα από την κατάσταση που επικρατούσε στον αγροτικό χώρο παραμονές του Διχασμού:

Επηκολούθησε βραδύτερον η καταμέτρησις των [αγοπροβάτων] και η είσπραξις του προβατονομίου (τζελέπι). Οι χωρικοί ήρχισαν να παραπονιούνται, να διαμαρτύρωνται σιωπηρώς. Μετά ένα-δύο μήνας επωλήθησαν ο φόρος της δεκάτης και τα γεώμορα επί των εθνικών κτημάτων. Εδώ οι χωρικοί ήρχισαν πλέον να τα χάνουν. Και ήκουες μερικούς να σου λένε: – Τι διάβολο ακόμη τα ίδια θα πληρώνωμε.³⁸

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ

Η γεωμορφολογία της Ηπείρου χώριζε την περιοχή χονδρικά σε δύο ζώνες αγροτικής παραγωγής. Στις πεδιάδες της Πρέβεζας, της Φιλιππιάδας, της Παραμυθιάς και τη στενή κοιλάδα του Μαργαριτίου η αγροτική παραγωγή ήταν αξιόλογη, με όλους τους περιορισμούς που η κυριαρχία του τσιφλικιού έθετε. Αντιθέτως, στην Υποδιοίκηση Ιωαννίνων, που κάλυπτε την ορεινή ενδοχώρα, η παραγωγή ήταν ελλειμματική και οι κάτοικοι των περιοχών αυτών εξασφάλιζαν τα διατροφικά τους αποθέματα με αγορές από τα Γιάννινα. Ως εκ τούτου, χωρικοί εμφανίστηκαν στον δημόσιο χώρο των Ιωαννίνων, προκαλώντας επεισόδια, με τη σημαντική διαφορά, σε σχέση με τον πληθυσμό της πόλης, πως σπανίως εμφανίζονταν να διαπραγματεύονται με τις κρατικές αρχές. Μο-

35. Εφ. *Ήπειρος* 12.4.1915.

36. Εφ. *Ήπειρος* 28.5.1914.

37. Γεώργιος Α. Μέρτζιος, *Λάιστα Ζαγορίου Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 120.

38. Εφ. *Ήπειρος* 28.5.1914. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

ναδική εξαίρεση αποτελούσαν οι γυναίκες των επιστρατών, που διεκδικούσαν από τις αρχές βοηθήματα και δωρεάν ψωμί. Η θέση των οικογενειών των επιστρατών στην ύπαιθρο φαίνεται πως ήταν πολύ χειρότερη από τις αντίστοιχες των Ιωαννίνων.³⁹ Ήδη από τον χειμώνα του 1915-1916 πραγματοποιούνταν επιδρομές σε αποθήκες τροφίμων.⁴⁰

Την άνοιξη του 1916 η κατάσταση στο πεδίο του επισιτισμού παρέμενε σε ανεκτά επίπεδα. Ωστόσο, ο μερικός αποκλεισμός που η Αντάντ επέβαλε τον Μάιο σε αντίποινα για την παράδοση του Ρούπελ οδήγησε σε ραγδαία άνοδο των τιμών. Επιπροσθέτως, η περίοδος αυτή συμπίπτει με την εξάντληση των διατροφικών αποθεμάτων των αγροτών, εν αναμονή της νέας σοδειάς. Στις 12 Μαΐου γυναίκες από την ύπαιθρο, παρακινημένες από παρόμοιες δράσεις των Γιαννιωτισσών, συγκεντρώθηκαν στην πόλη και απευθύνθηκαν προς τον νομάρχη, ζητώντας οικονομική βοήθεια.⁴¹ Αυτή είναι και η μόνη κινητοποίηση χωρικών όπου εμφανίζονται διακριτά οι γυναίκες, οι οποίες ωστόσο διατηρούσαν ισχυρό ρόλο εντός των κοινοτήτων αλλά και των Συνδέσμων Επιστράτων.⁴² Στις 27 Μαΐου χωρικοί επιτέθηκαν και κατέστρεψαν άλευρα προορισμένα για φούρνο, ο ιδιοκτήτης του οποίου ισχυριζόταν πως δεν διέθετε ψωμί. Η καταστροφή αλεύρων, αν και εκ πρώτης όψεως μοιάζει με ακατανόητη ενέργεια, ήταν διαδεδομένη πρακτική στη Βρετανία του 18ου αιώνα και στόχευε στην ταπεινώση και δημόσια τιμωρία του εμπόρου ή αρτοποιού.⁴³ Υπό αυτή την έννοια, η δράση των χωρικών ήταν απολύτως επιτυχημένη: η εφημερίδα *Ήπειρος* δεν πήρε απλώς το μέρος των χωρικών, αλλά βρήκε μια ακόμη ευκαιρία να ξεσπαθώσει εναντίον της αισχροκέρδειας.⁴⁴ Τρεις μέρες

39. Εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 6.12.1915· εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 24.1.1916· Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Μέρτζιου, Φάκελος 1/Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 102, Επιστολή προέδρου Συνδέσμου Επιστρατών Μετσόβου προς Κωνσταντίνο Μέρτζιο, 8.1.1917.

40. Στη Ζίτσα ληστές άρπαξαν 500 οκάδες τροφίμων από αποθήκη εμπόρου, εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 7.1.1916. Ακόμη πιο θεαματική ήταν η αρπαγή 1.620 οκάδων αραβοσίτου στη Χρυσοβίτσα, εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 17.4.1916.

41. Εφ. *Ήπειρος* 13.5.1916.

42. Όταν παραμονές των Νοεμβριανών η ηγεσία των Επιστρατών καλούσε σε εθελοντική κατάταξη στον στρατό προς υπεράσπιση του Κωνσταντίνου, η παρέμβαση των γυναικών στη συνέλευση των Επιστρατών της Λάιστας οδήγησε το προεδρείο σε παραίτηση, καθώς επιχειρούσαν να παρασύρουν «τους υιούς και συζύγους εις τον πόλεμον άνευ ουδέν λόγου και ανάγκης», Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Μέρτζιου, Φάκελος 1/Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 82, Επιστολή προέδρου Συνδέσμου Επιστρατών Λάιστας προς Κωνσταντίνο Μέρτζιο, 24.11.1916.

43. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», σ. 114.

44. Εφ. *Ήπειρος* 28.5.1916.

αργότερα οι γυναίκες των επίστρατων επιτέθηκαν στην αγορά. Ταυτόχρονα, ένα πλήθος χωρικών, κινούμενο πέριξ της πόλης, επιτέθηκε σε άμαξες φορτωμένες με άλευρα. Οι αναφορές στον Τύπο είναι αινιγματικές ως προς τον χαρακτήρα αυτών των επιθέσεων. Ο *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* αναφέρει πως «εγένοντο επιθέσεις εναντίων κάρων, διηρπάγησαν οι σάκκοι των αλεύρων και επληρώθησαν».⁴⁵ Η είδηση αυτή εγείρει ερωτήματα. Δεν είναι απίθανο οι χωρικοί να πλήρωσαν τα άλευρα σε τιμές που οι ίδιοι θεωρούσαν *δίκαιες*, μια πρακτική ευρέως διαδομένη στις ταραχές για τρόφιμα στη Βρετανία του 18ου αιώνα.⁴⁶ Σε αντίστοιχα επεισόδια κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στη Μ. Βρετανία δίκαιο αντίτιμο θεωρούνταν οι τιμές διατίμησης, συνεπώς ίσως το ίδιο συνέβη και στα Γιάννινα.⁴⁷ Άλλωστε, ο Τύπος των ημερών έβριθε καταγγελιών για εμπόρους που πωλούσαν σε τιμές υψηλότερες των διατιμήσεων.⁴⁸ Πρέπει να σημειώσουμε πως οι χωρικοί δεν προσδοκούσαν κάποια κρατική ενίσχυση ή φιλανθρωπία. Το ζήτημα που τους απασχολούσε ήταν η διαθεσιμότητα και η τιμή των τροφίμων για τα οποία προετίθεντο να πληρώσουν:

*Είναι σπαρακτικό να βλέπει κανείς τας δυστυχισμένας αυτάς γυναίκας [...] Με τα χρηματάκια τους εις το κομπόδεμα, προϊόν μεγάλου κόπου και μόχθου. Και να είναι αναγκασμένες να επιστρέψουν εις τα χωριά τους χωρίς να πάρουν κόκκον αλεύρου.*⁴⁹

Η συλλογή της νέας σοδειάς και η αποστράτευση εκτόνωσαν προσωρινά την κατάσταση. Το φθινόπωρο του 1916 οι αρχές και οι κάτοικοι της Ηπείρου ανέμεναν μια επανάληψη των δυσκολιών του προηγούμενου χειμώνα. Οι αναφορές στο ζήτημα του επισιτισμού πληθαίνουν ήδη από τον Οκτώβριο και ελλείψεις άρχισαν και πάλι να ανακύπτουν.⁵⁰ Παραμονές των Νοεμβριανών, η ηγεσία των Επίστρατων έστειλε εγκυκλίους στην επαρχία ζητώντας την κατάταξη εθελοντών στον στρατό προς υπεράσπιση του βασιλιά, αλλά οι απαντήσεις προς τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο μετέφεραν μια απογοητευτική εικόνα: «η οικονομική κατάσταση του Συνδέσμου είναι οικτροτάτη, πολλοί δε επίστρατοι στερούνται και αυτού του επιούσιου», αναφέρει ο πρόεδρος του

45. Εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 1.6.1916.

46. Thompson, σ. 110-112.

47. Antony James Coles, «The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots», *The Journal of British Studies*, τόμ. 18, τχ. 1, (1978), σ. 157-176.

48. Ενδεικτικά, εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 11.2.1916, 18.2.1916, 25.2.1916, 17.3.1916, 27.3.1916· εφ. *Ήπειρος* 5.5.1916.

49. Εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων* 3.6.1916.

50. Εφ. *Ήπειρος* 19.10.16.

συλλόγου Λάιστας στις 15 Νοεμβρίου· σε παρόμοιο ύφος έρχεται η απάντηση από την Παραμυθιά: «οι επίστρατοι [...] φέρομεν πάντες οικογενειακά βάρη και μάλιστα ως εκ των σημερινών καταστάσεων είνε τελείως ανυπόφορα».⁵¹ Τα Νοεμβριανά ακολούθησε ο ολοκληρωτικός αποκλεισμός των ελληνικών παραλιών. Οι τιμές των τροφίμων εκτοξεύτηκαν, ενώ τα άλευρα σχεδόν εξαφανίστηκαν από την αγορά· τον Φεβρουάριο του 1917 οι κάτοικοι της Ηλείου θρέφονταν με γάλα και χόρτα.⁵²

Καθώς η απειλή του «θανάτου εκ πείνης» γινόταν όλο και πιο απτή, οι αγροτικοί πληθυσμοί αναγκάστηκαν να λάβουν δραστικά μέτρα. Στις 17 Ιανουαρίου μια ένοπλη ομάδα εισέβαλε σε μύλο στη Λάψιστα και απέσπασε 350 οκάδες αραβοσίτου.⁵³ Την επομένη ακολούθησε μια ακόμη πιο θεαματική εισβολή και λεηλασία μύλου στο Κουτσελιό, ένα χωριό στις νότιες παρυφές των Ιωαννίνων, από πλήθος ανθρώπων, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και ένοπλοι. Στις 25 Ιανουαρίου σειρά είχε η αποθήκη δεκατιστή στη Ζαγόριανη των Κουρέντων, από όπου άγνωστοι απέσπασαν 400 οκάδες αραβοσίτου. Στα περίχωρα των Ιωαννίνων ληστρικές συμμορίες δεν επιτίθεντο μόνο σε φορτία αλεύρων αλλά παραμόνευαν πια κι έξω από μύλους.⁵⁴ Οι επιθέσεις στις εφοδιοπομπές ήταν τόσο συχνές που, για να σταλεί ρύζι από το Μαργαρίτι στα Γιάννινα, απαιτήθηκε η κινητοποίηση στρατιωτικών δυνάμεων.⁵⁵ Τις οδεύσεις ανάμεσα στη Θεσπρωτία και τα Γιάννινα ήλεγχαν ουσιαστικά οι κάτοικοι των ορεινών χωριών του Σουλίου. Αυτοί πρέπει να είχαν περιέλθει σε δεινή θέση και υπέρ τους διεξήγαγε έρανο στην Αθήνα ο σουλιώτης βουλευτής Ιωαννίνων Αθανάσιος Μπότσαρης.⁵⁶ Οι συνεχείς επιθέσεις των Σουλιωτών σε εφοδιοπομπές τροφοδοτούσαν φήμες για ανοικτή εξέγερση στην περιοχή.⁵⁷

Η αντίδραση των αντιβενιζελικών αρχών σε αυτή την τελευταία φήμη που κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο ήρθε με την αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή και προδίδει την ανασφάλεια του καθεστώτος των Αθη-

51. Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Μέρτζιου, Φάκελος 1/Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηλείου 1915-1917», Έγγραφο 77, *Επιστολή προέδρου Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας*, 15.11.16 και Έγγραφο 79, *Επιστολή προέδρου Συλλόγου Παραμυθιάς*, 20.11.16.

52. Εφ. *Νέα Ημέρα* 24.2.1917.

53. Εφ. *Ηπειρος* 28.1.1917.

54. Εφ. *Ηπειρος* 7.2.1917.

55. Για την ασφαλή μεταφορά εγγυήθηκε ο δήμος και η νομαρχία, βλ. ΙΑΔΙ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου, Αρ. απόφ. 31/15.2.1917· Εφ. *Ηπειρος* 22.2.1917.

56. Εφ. *Νέα Ημέρα* 20.2.1917, 23.2.1917, 25.2.1917, 1.3.1917.

57. Εφ. *Ηπειρος* 25.2.1917.

νών, που ανέμενε την έκρηξη αγροτικής εξέγερσης, υποκινούμενης από τους Φιλελεύθερους.⁵⁸ Ήδη από τον Οκτώβριο του 1916 οι Επιστράτοι της Ηπείρου και της Θεσσαλίας είχαν λάβει εγκύκλιο από την Αθήνα, με την οποία τους ζητούνταν να ασκήσουν «άπασαν ήπιαν επιρροήν» προς αποφυγή οποιασδήποτε αγροτικής κινητοποίησης.⁵⁹ Το αγροτικό ζήτημα επιχείρησαν να αξιοποιήσουν και οι Ιταλοί, που έως το καλοκαίρι του 1917 είχαν απλώσει την κυριαρχία τους σε όλη σχεδόν την Ήπειρο, καταλαμβάνοντας μεταξύ άλλων και τα Γιάννενα. Στην Πρέβεζα, προσπαθώντας να αποκτήσουν ερείσματα στον ντόπιο πληθυσμό, οι Ιταλοί επιστράτευαν υποσχέσεις περί κατάργησης της δεκάτης και άλλων φόρων.⁶⁰

Οι ληστείες αποτελούσαν την πλέον θεαματική έκφανση της αγροτικής αντίδρασης και καταγράφονταν σχολαστικά στον τοπικό Τύπο. Όμως, η προσφυγή στη ληστεία αποτελεί μάλλον την έσχατη λύση για τους αγροτικούς πληθυσμούς. Οι δοκιμασμένες λύσεις της μετανάστευσης ή της επέκτασης των καλλιεργειών ήταν κυρίαρχες.⁶¹ Τα ρόγγια, ο εμπρησμός θαμνωδών εκτάσεων για την επέκταση των καλλιεργήσιμων γαιών, ήταν διαδεδομένη πρακτική στον ελλαδικό χώρο και εφαρμόστηκε κατά την περίοδο του αποκλεισμού, με τραγικά αποτελέσματα σε ορισμένες περιπτώσεις.⁶² Πάντως οι ιδιοκτήτες νανωδών κλήρων στα κεφαλοχώρια της ορεινής ενδοχώρας, που στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν στραφεί προς εμπορευματικές καλλιέργειες όπως ο καπνός, μάλλον συνέχισαν την καλλιέργεια παρά τον αποκλεισμό, ελπίζοντας προφανώς σε μεγαλύτερα κέρδη ειδικά από τη στιγμή που οι εκτάσεις τους δεν αρκούσαν σε καμία περίπτωση για να τους εξασφαλίσουν τη διατροφική αυτάρκεια.⁶³

58. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. Οι Επιστράτοι του 1916*, Αθήνα 1996, σ. 143. Του ιδίου, *1915: Ο εθνικός διχασμός*, σ. 259-260· Σπύρος Μαρκέτος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού», κεφ. 4, μέρος Γ', ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998.

59. Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Μέρτζιου, Φάκελος 1/Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 71, Εγκύκλιος περί αγροτικού ζητήματος, 10.10.1916.

60. Την πληροφορία αυτή μεταφέρει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου που την περίοδο εκείνη βρισκόταν στην Πρέβεζα ως αντιπρόσωπος της Προσωρινής Κυβέρνησης. Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή, Αναμνήσεις-Έγγραφα-Αλληλογραφία. Το Αρχείο του*, τόμ. Β', Αθήνα 1965, σ. 244.

61. Μόνο τον Ιούλιο του 1916, η νομαρχία Ιωαννίνων παρείχε διαβατήρια σε 503 άτομα για μετανάστευση, εκ των οποίων οι 414 έφυγαν για τις ΗΠΑ: Ιωάννης Νικολαΐδης, *Τα Γιάννενα του Μεσοπολέμου*, τόμ. Β', Ιωάννινα 1992, σ. 197-198.

62. Ο κακός υπολογισμός του ανέμου προκάλεσε τον θάνατο αγροτών στα Τζουμέρκα το 1917: Δημήτριος Στεφ. Παππάς, *Τζουμερκιώτικα Λαογραφικά*, τόμ. Α', Ιωάννινα 2008, σ. 162.

63. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, σ. 136-141.

Όταν αυτές οι εκ των ενόντων προσπάθειες των νοικοκυριών δεν απέδιδαν, οι αγροτικοί πληθυσμοί στράφηκαν προς τη διεκδίκηση, η οποία ωστόσο δεν εκφράστηκε συγκροτημένα στον δημόσιο χώρο. Τα κύρια αιτήματα αφορούσαν την απαγόρευση των εξαγωγών και το άνοιγμα των αποθηκών. Καθώς ο αποκλεισμός εξαφάνιζε τα άλευρα από την αγορά, οι κάτοικοι των Ιωαννίνων και της υπαιθρου στράφηκαν προς τα γαλακτοκομικά προϊόντα, τα μόνα σε σχετική επάρκεια τρόφιμα στην ορεινή Ήπειρο αλλά και κύριο εξαγωγικό προϊόν. Στις ενστάσεις των εμπόρων για τις διατιμήσεις απάντησαν οργισμένα στην Ήπειρο κτηνοτρόφοι που ζητούσαν την απαγόρευση των εξαγωγών κυρίως του τυριού.⁶⁴ Παρά τις τεράστιες δυσχέρειες στο εμπόριο, οι τυρέμποροι συνέχιζαν τις εξαγωγές, αποκομίζοντας «φαιδράς δραχμάς».⁶⁵ Η απαγόρευση των εξαγωγών ήταν αίτημα και των κατοίκων των πιο εύφορων περιοχών, όπως της Πρέβεζας, όπου οι κάτοικοι προσφέρθηκαν να συνδράμουν τις αρχές συγκροτώντας πολιτοφυλακή «προς πρόληψιν πάσης λαθραίας εξαγωγής απηγορευμένων ειδών και τροφίμων».⁶⁶

Το ζήτημα της απόκρυψης τροφίμων και των αποθηκών απασχολούσε επίσης έντονα τους χωρικούς που σε κάθε ευκαιρία που τους δινόταν ζητούσαν την κρατική παρέμβαση για την ανεύρεση αποθεμάτων και το άνοιγμα των αποθηκών των δεκατιστών. Στα Κατσανοχώρια οι χωρικοί ζητούσαν επίμονα από τις αρχές να ψάξουν τα σπίτια των εύπορων για κρυμμένα τρόφιμα:

Εν Κατσανοχωρίοις της πείνης κορυφοθείσης εις το ζενίθ οι πρώην φιλόνομοι κάτοικοι εξηγηρώθησαν κατά των πλουσίων, ους νομίζουν ότι έχουσιν αποθήκας γεννημάτων και ζητούσι παρά της Αστυνομίας Κοτορτσίου, ίνα ενεργηθώσιν έρευναι παρά τη οικία των πλουσίων αποθηκαρίων [...] Εάν μη εκδοθή διαταγή να μοιρασθώσιν οι πλούσιοι τον άρτον των επ' αμοιβή βεβαίως Κύριος οίδε που θα καταλήξουν επί τέλους.⁶⁷

Το ζήτημα των αποθεμάτων και της αισχροκέρδειας του εμπορικού κόσμου έθιγε και μία επιστολή από το Ζαγόρι, κάτω από το λόγιο ύφος της οποίας υπέβασκε η απειλή της εξέγερσης:

Ας έχωσιν όμως υπ' όψη οι αναισθητοι ούτοι [έμποροι] ότι όταν τις γευματίζη απλήν γυρίνην εξ αραβοσιτάλευρου άνευ ουδενός ετέρου παροπήματος, το δε εσπέρας δεν δειπνήση, την πρωϊαν εξεγείρεται πολύ

64. Εφ. Ήπειρος 28.1.1917.

65. Εφ. Ήπειρος 1.2.1917.

66. ΓΑΚ Ηπείρου, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, Φάκελος 39, Υποφάκελος 5, Περί συστάσεως Πολιτοφυλακής εν Πρεβέζη, 20.10.1917. Στην επιστολή επισυνάπτεται το αίτημα των κατοίκων της πόλης.

67. Εφ. Ήπειρος 25.2.1917. Η υπογράμμιση δική μου.

*σκυθρωπός της ψυχής δε οπωσδήποτε ταραττόμενης εκπίπτει ο ορθός λογισμός και η απελπισία εξεγείρει θύελλαν, ήτις αναρπάζει και διασκεδάζει τον πλούτον των αδίκως και αισχροκερδώς αυτών κτησάμενων.*⁶⁸

Το άνοιγμα των αποθηκών ζητούσαν και οι κάτοικοι του Μετσόβου. Τον Ιανουάριο του 1917 οι κάτοικοι των χωριών της περιοχής βρέθηκαν σε δεινή θέση, καθώς η διάβαση του Ζυγού έκλεισε λόγω έντονων χιονοπτώσεων, με αποτέλεσμα να διακοπεί η επικοινωνία με τη Θεσσαλία, από όπου προμηθεύονταν άλευρα. Ο επικεφαλής των Επιστρατών του Μετσόβου απηύθυνε έκκληση προς τις αρχές των Ιωαννίνων, ζητώντας να μεταφερθεί αραβόσιτος από τις γειτονικές αποθήκες δεκατιστών.⁶⁹

Εντός των χωριών διαφάνηκαν κάποια στοιχεία κοινοτικής αλληλεγγύης και ύπαρξης αμοιβαιοτήτων ανάμεσα στους εύπορους και τους αδύναμους κατοίκους. Στη Λάιστα η κοινότητα συγκρότησε επιτροπή για τον επισιτισμό των φτωχότερων κατοίκων, με τον Τύπο να καλεί κι άλλες κοινότητες να μιμηθούν το παράδειγμα.⁷⁰ Στα Κατσανοχώρια, στο χωριό Καλέντζι, ο πάρεδρος, δεκαπιστής και παντοπώλης του χωριού (βλέπουμε πόσες ιδιότητες συγκεντρώνονται σε ένα και μόνο πρόσωπο) έδωσε κάποια τρόφιμα «προς σωτηρίαν λιμοκτονούσης οικογενείας» υποχωρώντας πιθανότατα στην κοινωνική πίεση.⁷¹ Τον Μάρτιο του 1917 στο υπό ιταλική κατοχή Τσερβάρι [σημ. Ελαφότοπος] Ζαγορίου κάτοικοι εισέβαλαν στο σπίτι εμπόρου που απουσίαζε στα Γιάννινα και απέσπασαν κυρίως τρόφιμα και χειμερινά ενδύματα. Η οικογένεια του εμπόρου που αναγνώρισε τους ληστές προέβη σε καταγγελία και οι караμπινιέροι συνέλαβαν δύο άτομα. Τότε οι χωρικοί άσκησαν αόριητες πιέσεις, επιστρατεύοντας ακόμη και απειλές: ο έμπορος υπαναχώρησε, απέσυρε την καταγγελία και ζήτησε την αποφυλάκιση των ληστών.⁷² Σε αυτή την περίπτωση οι δομές της αγροτικής κοινότητας έδρασαν υπέρ των αδύναμων μελών της: δεν γνωρίζουμε αν ζητήθηκε από τον έμπορο να συνδράμει τους φτωχότερους συγχωριανούς του και το αρνήθηκε, σίγουρα όμως η κοινότητα τον υποχρέωσε να αποδεχτεί το τετελεσμένο της αρπαγής των τροφίμων του.

Εντούτοις, ήταν το ληστρικό φαινόμενο που προκάλεσε τη μεγαλύτερη ανησυχία στις αρχές και μονοπώλησε το ενδιαφέρον του τοπικού Τύπου. Η

68. Εφ. *Ήπειρος* 10.2.1917.

69. Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Μέρτζιου, Φάκελος 1/Β, «Αρχείον Επιστρατών Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 126, Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστρατών Μετσόβου, 16.1.1917.

70. Εφ. *Ήπειρος* 4.3.1917.

71. Εφ. *Ήπειρος* 25.2.1917.

72. Μενέλαος Στ. Κικόπουλος, *Ελαφότοπος (Τσερβάρι)*, Γιάννινα 1991, σ. 530-532.

«ληστοκρατούμενη» Ήπειρος του Μεσοπολέμου έχει απασχολήσει εκτενώς την ιστοριογραφία, ιδιαίτερα με τον τρόπο που το ζήτημα συμπλέχθηκε με την κεντρική πολιτική σκηνή. Αν και η ληστεία επιτόλαζε στον ηπειρώτικο χώρο ήδη από την οθωμανική περίοδο, η ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος αναζωπύρωσε το φαινόμενο.⁷³ Η παρουσία άτακτων σωμάτων που δρούσαν υπό «απελευθερωτικό» μανδύα στη Βόρεια Ήπειρο καθώς και η αφθονία οπλισμού που εγκατέλειψαν τα οθωμανικά στρατεύματα το 1913 και πλημμύρισε τα χωριά μπορούν να εξηγήσουν εν μέρει μόνο τη ραγδαία επιδείνωση ενός φαινομένου με πολύ βαθύτερες ρίζες και αίτια.⁷⁴ Η σύγκρουση των κολίγων με τους τσιφλικάδες και οι δολοφονικές επιθέσεις κυρίως των πρώτων προς τους δεύτερους αποτέλεσαν ένα σταθερό μοτίβο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και του πρώιμου 20ού, καθώς και σημαντικό ποσοστό των πράξεων που χαρακτηρίζονταν ως ληστείες. Οι σχετιζόμενες με το αγροτικό ζήτημα ληστείες αποτελούσαν μια ιδιαίτερη περίπτωση του φαινομένου.⁷⁵ Η ένοπλη δράση υπό τη μορφή ληστείας αποτελεί τμήμα του ρεπερτορίου της αγροτικής κινητοποίησης υπό συγκεκριμένες συνθήκες και σε πιεστικές καταστάσεις όπως και ήταν ο Συμμαχικός Αποκλεισμός.

Αντίστοιχες περιστάσεις πρέπει να έπαιξαν καίριο ρόλο στη ραγδαία εξάπλωση που γνώρισε η εξέγερση του 1854 στην Ήπειρο. Η περίοδος του Κριμαϊκού συνέπεσε με συνεχόμενες αποτυχημένες σοδειές που προκλήθηκαν από τις κακές καιρικές συνθήκες σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο.⁷⁶ Η Ήπειρος δεν έμεινε ανεπηρέαστη, εν μέσω μάλιστα μιας περιόδου ανακατατάξεων στον αγροτικό χώρο που επιβάρυναν τη θέση των επίμορτων αγροτών. Η εξέγερση ξεκίνησε από την ορεινή επαρχία του Ραδοβιτσιού Άρτας τον Ιανουάριο του 1854. Η συγκεκριμένη περιοχή πληττόταν από σιτοδεία: σαν να μην έφτανε αυτό, οι οθωμανικές αρχές απαιτούσαν την καταβολή καθυστερούμενων φόρων αλλά και προκαταβολική πληρωμή αυτών του 1854.⁷⁷ Ο Ιωάννης Κολιόπουλος, ασχολούμενος με τα γεγονότα, τονίζει τον ρόλο των

73. Βαγγέλης Τζούκας, «Κράτος, καταστολή και τοπικές κοινωνίες στο Μεσοπόλεμο: η ληστεία στην Ήπειρο», στο Έφη Αβδελά, Ραϊμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρής και Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2017, σ. 135.

74. Για τα τυφέκια τύπου «Μάουζερ» που τα οθωμανικά στρατεύματα εγκατέλειψαν κατά χιλιάδες: Αλέξανδρος Γ. Λαζάνης, *Ανατολήσις. Ήτοι εθμογραφικά ενθυμήματα από τα Κατσανοχώρια Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004, σ. 19-20.

75. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, τόμ. Α', Ιωάννινα 2012, σ. 62-63.

76. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Β', σ. 146-153.

77. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 99.

ένοπλων ομάδων που, εξορμώντας από το ελληνικό βασίλειο, συμμετείχαν στην επανάσταση.⁷⁸ Ωστόσο, η δράση και μόνο αυτών των ομάδων δεν αρκεί για να εξηγήσει τη ραγδαία εξάπλωση του κινήματος: ο αυστριακός πρόξενος στα Ιωάννινα συνδέει την αναταραχή ξεκάθαρα με τις ελλείψεις τροφίμων και την ακρίβεια, που έπληξαν τόσο τον χριστιανικό όσο και τον μουσουλμανικό πληθυσμό:

Εκυκλοφόρησε μάλιστα η φήμη ότι και εις Παραμυθιάν και εις το Σούλι τελευταίως εξερράγη επανάστασις. Η διάδοσις αυτή εύρεν κάποια επιβεβαιώσιν, αφ' ότου οι κάτοικοι του Σουλίου εξηγέρθησαν κατά του Ιβραΐμ Αγά Ντίνο εκ Παραμυθιάς διά τας αισχροκερδείς και κερδοσκοπικάς του τάσεις με το ζήτημα των σιτηρών και δημητριακών καρπών (δεκάτης) εις τρόπον ώστε παρέστη ανάγκη της φιλικής επεμβάσεώς του εις την περιοχὴν εκείνην Τούρκου προκρίτου Σουλεϊμάν Αγά προς καθυσύχασιν του πληθυσμού. [...] Η θέσις του Πασαλικίου [των Ιωαννίνων] είναι κατά τοσούτον μάλλον προβληματική καθ' όσον εις τα βόρεια διαμερίσματα ακόμη και μεταξύ του Τουρκικού πληθυσμού συνέπεια μεγάλης ένδειας κυριαρχεί μια γενική δυσφορία, ιδίως κατά τας εξ Αυλώνος πληροφορίας συνέπεια υπερτιμήσεως σιτηρών.⁷⁹

Τα γεγονότα του 1854 στην Ήπειρο δεν απέχουν ιδιαίτερα από τα επεισόδια που έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο και στην Ελλάδα και είχαν άμεση σχέση με τις έντονες πιέσεις που δέχθηκε ο αγροτικός χώρος. Η επαναστατική κίνηση στην Ήπειρο δεν θα αποκτούσε τέτοια δυναμική εάν δεν συντρεχε ο κίνδυνος λιμού και η αυξανόμενη δυσαρέσκεια στον αγροτικό χώρο.⁸⁰ Όμοια με την Ελλάδα, κατά την επόμενη περίοδο εκλείπουν οι αναφορές σε ταραχές για τρόφιμα ή αυξανόμενη αγροτική δυσαρέσκεια. Αυτό δεν σημαίνει πως οι οθωμανικές αρχές τιθάσευσαν τις ληστρικές συμμορίες (μάλλον το αντίθετο συνέβη), αλλά πως δεν ανέκυψαν ξανά ελλείψεις τέτοιου βαθμού που θα ωθούσαν τις αγροτικές μάζες στην ένοπλη δράση.⁸¹ Κατά την περίοδο που ακολούθησε μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους αναπτύσσεται ραγδαία η ένοπλη δράση κατά των τσιφλικάδων, όμως οι συνθήκες γενικευμένης αγροτικής αναταραχής επαναλήφθηκαν εν μέρει, μόνο κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η έξαρση των ληστρικών επιθέσεων μας κάνει να υποθέτουμε πως η ένοπλη δράση αποτελούσε το έσχατο μέσο

78. Στο ίδιο, σ. 99-143.

79. Ευριπίδης Ζ. Σούρλας, «Ήπειρος και αυστριακή διπλωματία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 7 (1932), σ. 83-85.

80. Οι έλληνες επαναστάτες έφτασαν στο χωριό Κουτσελιό, σε απόσταση μόλις δέκα χιλιομέτρων από το κέντρο των Ιωαννίνων: Δόμνα Δοντά, *Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 100.

81. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές*, τόμ. Α', σ. 55-62.

των αγροτικών πληθυσμών της περιοχής και κομμάτι του ρεπερτορίου της αγροτικής κινητοποίησης.

Αναμφίβολα, στην Ήπειρο δρούσαν εκείνη την περίοδο και κοινές ληστρικές συμμορίες που έκαναν επίθεση κυρίως σε ταξιδιώτες.⁸² Παρ' όλα αυτά, έχουμε και δεκάδες ληστείες που δεν είχαν ως λεία χρήματα και τιμαφή, παρά τρόφιμα. Αυτές ενέπλεκαν δεκάδες, ακόμη και εκατοντάδες ανθρώπους, ένοπλους και μη, και ομοίαζαν με λεηλασίες και εισβολές σε καταστήματα στα αστικά κέντρα. Στόχοι αυτών των ληστρικών επιδρομών ήταν κρατικές και ιδιωτικές αποθήκες με τρόφιμα (κουτσέκια), μύλοι και εφοδιοπομπές. Αν οι ορεσίβιοι κατέφευγαν συχνά στη ληστεία, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο για τους πεδινούς αγροτικούς πληθυσμούς. Το ληστρικό φαινόμενο εμφανιζόταν κατά κύριο λόγο στον ορεινό χώρο και στους αγροτοποιμενικούς πληθυσμούς και ενέπλεκε πολύ λιγότερο τους γεωργούς των πεδινών, με τους οποίους συχνά συγκρούονταν άλλωστε.⁸³ Επομένως, για μεγάλο κομμάτι των αγροτών η επιλογή της ένοπλης δράσης δεν ήταν καθόλου δεδομένη· μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις οι επίδοξοι ληστές έπρεπε πρώτα να αρπάξουν και τον απαραίτητο οπλισμό.⁸⁴ Η επιλογή λείας, που στην περίπτωση των αγροτών ήταν κατά συντριπτική πλειονότητα τρόφιμα, και οι συχνά μεγάλοι αριθμοί των επιτιθέμενων δείχνουν πως η συγκεκριμένη εκδοχή του ληστρικού φαινομένου είναι διακριτή από τις υπόλοιπες, αποτελεί ταραχή για τρόφιμα στην ύπαιθρο και μορφή συλλογικής δράσης.

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

Σε ποιον βαθμό μπορεί να μας φανεί χρήσιμο το σχήμα της ηθικής οικονομίας για την περίπτωση των αγροτών της Ηπείρου, ειδικά στο συγκεκριμένο της ενσωμάτωσης της περιοχής στο ελληνικό κράτος και του Εθνικού Διχασμού; Οι αγρότες πράγματι προέβησαν σε δράσεις που απηχούν σε σημαντικό βαθμό αντίστοιχες του βρετανικού πλήθους του 18ου αιώνα: οι καταστροφές των αλεύρων και ο ορισμός της τιμής των τροφίμων είναι αναμφίβολα ταραχές για τρόφιμα. Οι ομοιότητες όμως σταματούν εδώ. Στον ηπειρωτικό χώρο δεν φαίνεται να υπήρχε κάτι αντίστοιχο του *Book of Orders*, ενός κώδικα με ρυθ-

82. Στο ίδιο, σ. 108-111.

83. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1987. Ειδικότερα για τη σύγκρουση των κτηνοτρόφων με τους αγρότες: Στο ίδιο, σ. 96-105.

84. Στη Μονή Ηλιοκάλης, πλησίον των Ιωαννίνων, χωρικοί εισέβαλλαν και απέσπασαν τυφέκια και πιστόλια, εφ. *Ήπειρος* 18.2.1917.

μιστικούς κανόνες για τον χώρο της αγοράς, που είχε εντυπωθεί στη συνείδηση των Βρετανών.⁸⁵ Εθνικό δίκαιο υφίστατο στην Ήπειρο, όμως ούτε τα «Σουρούτια» του Ζαγορίου, ούτε ο «Κανούν» των αλβανικών/τσάμικων κοινοτήτων περιείχαν διατάξεις σχετικές με τον χώρο της αγοράς.⁸⁶ Η έλλειψη ενός ρυθμιστικού πλαισίου που δυνητικά θα μπορούσε να νομιμοποιήσει την ένοπλη δράση των χωρικών πιθανώς εξηγεί την απουσία διαπραγματεύσεως με τις αρχές, τουλάχιστον με τη μορφή συλλογικής διεκδίκησης.

Ασφαλώς, σημαντικότερος παράγοντας για αυτή την απουσία είναι η διαμόρφωση μιας νοοτροπίας από μέρους των χριστιανικών πληθυσμών που τους υπαγόρευε μια προσεκτική συνδιαλλαγή με τις εκάστοτε κρατικές αρχές. Είδαμε πως στην περίπτωση της κάτω Λάκκας Σουλίου οι χωρικοί συνέχισαν να καταβάλλουν κανονικά τις εισφορές στο οθωμανικό ταμείο για να μη χαρακτηριστούν αποστάτες, ενώ το 1913 τα χωριά της Μουργκάνας διαχώρισαν πολύ προσεκτικά τη θέση τους από το «αγροτικό ζήτημα» της Θεσσαλίας. Αυτό δεν σημαίνει πως οι χωρικοί απέρριπταν την πιθανότητα συνδιαλλαγής με το κράτος, ωστόσο αυτή συνήθως περνούσε μέσα από τοπικούς παράγοντες ή την Εκκλησία. Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης ήταν μια χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιου παράγοντα, καθώς αρχικά ανέλαβε την εκπροσώπηση των μιλιακοχωριών της Μουργκάνας και εν συνεχεία όλων των μιλιακοχωριών της Ηπείρου.⁸⁷ Ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης που διατέλεσε νομάρχης Ιωαννίνων την περίοδο 1915-1916 διατηρούσε στενές σχέσεις με το Σούλι, την ιδιαίτερη πατρίδα του, μέσω του Συλλόγου Σουλιωτών «Κούγκι», ενώ ενήργησε προσωπικά για τον επισιτισμό του Περάματος, ενός οικισμού λίγο έξω από τα Γιάννινα.⁸⁸ Για λογαριασμό των Σουλιωτών δρούσε στην Αθήνα και

85. Thompson, «The Moral Economy», σ. 108.

86. Τα 11 Σουρούτια ήταν η κωδικοποίηση του εθνικού δικαίου βάση των οποίων ασκήθηκε η αυτοδιοίκηση στην περιοχή του Ζαγορίου κατά την περίοδο 1828-1868: Γεώργιος Α. Μέρτζιος, *Δάϊστα Ζαγορίου Ιωαννίνων*, σ. 143-160. Για το εθνικό δίκαιο των αλβανικών κοινοτήτων: Nathalie Clayer, *Οι απαρχές του αλβανικού εθνικισμού*, Ιωάννινα 2009, σ. 39-44.

87. Σκόπας και Χαραμόπουλος, *Ο αγώνας των 16 χωριών της Επαρχίας Φιλιατών*, σ. 125-145· εφ. *Ήπειρος* 1.5.1915. Ο Χρηστοβασίλης συνέταξε κι ένα φυλλάδιο σχετικά με το ζήτημα: Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Η μιλιακοποίησης των 79 Κεφαλοχωριών της Ηπείρου και Αγώνες των κατοίκων αυτών προς ανάκτησίν αυτών επί τε Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1915. Το φυλλάδιο δημοσιεύτηκε συνέχεια στην *Ήπειρο*, τον Μάιο του 1915 εν όψει των εκλογών. Γενικότερα για τον Χρηστοβασίλη και το αγροτικό ζήτημα: Νίκος Ποταμιάνος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το αγροτικό ζήτημα στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η περίπτωση της Εταιρείας “Ελληνισμός”», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 133-156.

88. Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Φάκελος 2, «Νομάρχης Ιωαννίνων (1915-1916)-Νομάρχης Φλώρινας (1934-1935)», Υποφάκελος 1, «Νομάρχης Ιωαννίνων 1915-1915». Ο φάκελος περιέχει έγγραφα που αφορούν σε προβλήματα διαφόρων περιοχών, κυρίως του Σουλίου. Αποδεικτικό για τη διανομή 4.000 οκάδων αραβοσίτου στο Πέραμα, 11.1.1916.

ο βουλευτής Αθανάσιος Μπότσαρης, όπως είδαμε παραπάνω. Οι προσωπικές σχέσεις ανάμεσα στους χωρικούς και τέτοιου τύπου πολιτικούς πάτρονες ήταν πολύ διαφορετικές σε σχέση με μια διεκδίκηση προς τον απρόσωπο κρατικό μηχανισμό και δεν απολαύει ορατότητας στον δημόσιο χώρο, όπως συνέβαινε με τα συλλαλητήρια και τις διαδηλώσεις της εποχής του πολέμου ή με το βρετανικό πλήθος που επενέβαινε μαζικά στην αγορά και στους τοπικούς αξιωματούχους.

Ως προς το ζήτημα της αγροτικής νοοτροπίας και την προβληματική της ηθικής οικονομίας, είναι το έργο του αμερικανού ανθρωπολόγου James Scott που ίσως μπορεί να δώσει ορισμένες κατευθύνσεις.⁸⁹ Ο Scott, μελετώντας τις αγροτικές κοινότητες της Νοτιοανατολικής Ασίας την περίοδο που η αποικιοκρατία προωθούσε τη διείσδυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα), όρισε ως ηθική οικονομία των αγροτών το σύνολο των αντιλήψεών τους ως προς το τι συνιστά δικαιοσύνη και εκμετάλλευση.⁹⁰ Ο Scott κατ' αυτό τον τρόπο αξιοποίησε την ηθική οικονομία ως ένα επιπλέον εργαλείο ερμηνείας και κατανόησης των στάσεων των αγροτικών πληθυσμών απέναντι στην επιδείνωση της κατάστασής τους σε σχέση με τη συνεχώς ισχυροποιούμενη θέση των γαιοκτημόνων και των αντιλήψεών τους για την κοινωνική ιεραρχία, την εκμετάλλευση και την απόσπαση του πλεονάσματος της παραγωγής τους. Ο βασικός άξονας γύρω από τον οποίο συναρθρώνεται η ηθική οικονομία των αγροτών, όπως την πραγματεύτηκε ο Scott, είναι η αλληλεγγύη στη βάση της κοινότητας, η οποία μεταφράζεται στην αμοιβαιότητα και στον επιμερισμό των βαρών ανάμεσα στα μέλη της, ειδικά σε περιόδους κρίσεων. Τούτες οι πρακτικές αλληλοβοήθειας εδράζονταν στη βαθιά ριζωμένη αντίληψη των αγροτικών πληθυσμών περί του *δικαιώματος στην επιβίωση* και αποτυπώθηκαν στη συλλογική μνήμη και καθημερινή πρακτική υπό τη μορφή εθιμικών διατάξεων και υποχρεώσεων, ιδίως των εύπορων μελών της κοινότητας προς τους πλέον αδύνατους.⁹¹

Στην περίπτωση των αγροτών της Ηπείρου μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένες από τις όψεις των λειτουργιών των αγροτικών κοινοτήτων που μελέτησε ο Scott αλλά και σημαντικές διαφορές. Η κυριότερη από αυτές αφορά τις αντιλήψεις των αγροτών για το καθεστώς της γαιοκτησίας: οι Ηπειρώτες ουδέποτε αποδέχθηκαν τη μετάπτωσή τους στο καθεστώς του κολίγου και αγωνίστηκαν για την ανατροπή της τσιφλικολογίας των χωριών τους. Μόνο

89. James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 1976.

90. Στο ίδιο, σ. 160.

91. Στο ίδιο, σ. 167.

αντιμέτωποι με κεφαλαιούχους και την αστική αντίληψη της ιδιοκτησίας, υπερασπίστηκαν το, κατά τ' άλλα απεχθές, υφιστάμενο καθεστώς, και τούτο χωρίς να σημαίνει πως υπαναχωρούσαν από τη διεκδίκηση της διανομής της γης. Όσον αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη των κοινοτήτων, υπάρχουν παραδείγματα κοινοτικής αλληλεγγύης, όπως στην περίπτωση της Λάιστας ή του Τσερβαρίου, δεν υπάρχουν όμως τα αναγκαία στοιχεία για να τεκμηριώσουμε την ύπαρξη εθιμικών πρακτικών που υποχρέωναν τους εύπορους χωρικούς να συνδράμουν τα αδύναμα μέλη της κοινότητας. Σίγουρα, πάντως, η απόκρυψη τροφίμων προκάλεσε την οργή των αγροτών, που θεωρούσαν –δικαιολογημένα– πως απειλούσε ευθέως το δικαίωμα τους στην *επιβίωση*, και αυτό το επιβεβαιώνουν οι απειλητικές διαθέσεις των επιστολών τους στην *Ηπειρο*.

Η σκέψη του Scott μπορεί να βοηθήσει πραγματικά την έρευνα, αν όμοια με αυτόν προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε «τον κοινωνικό δυναμίτη παρά τον πυροκροτητή» μιας αγροτικής εξέγερσης.⁹² Αν ο πυροκροτητής ήταν οι ελλείψεις που προκάλεσε ο αποκλεισμός, η σύνθεση του κοινωνικού δυναμίτη είναι πολύ πιο περίπλοκη. Στον δυναμίτη είναι που ο Scott εντοπίζει άλλωστε την ηθική οικονομία των αγροτών της Νοτιοανατολικής Ασίας, που συγκρούεται με τις αντιλήψεις που φέρνει μαζί της το γαλλικό αποικιοκρατικό κράτος. Στην περίπτωση της Ηπείρου, η απαίτηση για διανομή της γης δεν μπορεί να θεωρείται ως αντιπαράθεση ανάμεσα στην ηθική και την πολιτική οικονομία, από τη στιγμή που οι κολίγοι επιθυμούσαν την αναγνώριση δικαιωμάτων απόλυτης ιδιοκτησίας στις γαίες που έως τότε απλώς νέμονταν. Μπορούμε όμως να ιχνηλατήσουμε μια διαφορετική αντίληψη ως προς την ιδιοκτησία, την οικονομία και τη σχέση αυτής με το ευρύτερο κοινωνικό γίνεσθαι στο ζήτημα των κοινοτικών πόρων. Η επιχειρούμενη από το κράτος παρέμβαση στην κοινοτική διαχείριση των πόρων και τα εμπόδια που τέθηκαν στην ημινομαδική κτηνοτροφία, εκτός του γεγονότος ότι δημιουργούσαν μεγάλες ανακατατάξεις στον ορεινό χώρο, εκπορεύονταν από αντιλήψεις που δεν είχαν καμία σχέση με τις προϋπάρχουσες: σε μια σύγκρουση ανάμεσα σε μια κοινότητα του Ζαγορίου και ημινομάδες ποιμένες, οι δεύτεροι ισχυρίζονταν πως είχαν δικαιώματα επί των βοσκών «διάνοια Κυρίου».⁹³ Η μετατροπή κοινοτικών πόρων σε δημόσιους και η κρατική παρέμβαση σε εθιμικές πρακτικές αποτέλεσε πολύ σημαντικό σημείο τριβής ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό και το κράτος. Εντέλει, οι αγρότες της Ηπείρου όχι μόνο δεν είδαν τη διάλυση

92. Στο ίδιο, σ. 4.

93. Εφ. *Ηπειρος* 8.10.1916.

των τσιφλικιών και την οικονομική τους αποκατάσταση, αλλά αντιθέτως αντιμετώπισαν ένα εχθρικό κράτος που επιχειρούσε να τους αποστερήσει και από τους πόρους που έως τότε αξιοποιούσαν ελεύθερα.

Στη συγκυρία του αποκλεισμού διαφάνηκαν αυτές οι βαθύτερες αντιλήψεις των αγροτών, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί από τη συλλογική μνήμη που διέσωζε και πιθανώς εξιδανίκευε την περίοδο που προηγήθηκε της τσιφλικοποίησης, από την επί μακρόν καλλιεργημένη προσδοκία για τη διάλυση των τσιφλικιών και φυσικά από την καθημερινή πρακτική της κοινοτικής διαχείρισης των φυσικών πόρων. Η απροθυμία του ελληνικού κράτους να προχωρήσει στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, η επιβολή ενός άνωθεν ελέγχου επί του αγροτικού χώρου και πόρων που δεν είχε προηγούμενο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τέλος η αποτυχία των αρχών να δημιουργήσουν ένα πλέγμα προστασίας απέναντι στους μηχανισμούς της αγοράς παρείχαν την εκρηκτική ύλη για την τεράστια αναστάτωση που προκλήθηκε στην ύπαιθρο κατά τον Εθνικό Διχασμό. Η συγκέντρωση κι εξέταση περαιτέρω ανθρωπολογικού και ιστορικού υλικού ίσως μας επιτρέψει να διαυγάσουμε περαιτέρω τον «κοινωνικό δυναμίτη», και ίσως εκεί διακρίνουμε την ηθική οικονομία των αγροτών.

ΕΡΓΑΣΙΑ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1900-1940

ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ. ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΙΣΘΩΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΕΧΝΙΤΕΣ (απαρχές 20ού αι.-Μεσοπόλεμος)

Κώστας Παλούκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μία από τις βασικές ιστοριογραφικές κληρονομίες που προέκυψε από την προσέγγιση του Edward P. Thomson για τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης αφορά τη συζήτηση σχετικά με την εμφάνιση των σοσιαλιστικών ιδεών ως προϊόν-φαινόμενο που προέρχεται από τη συντεχνιακή κουλτούρα της ηθικής οικονομίας. Ο όρος «ηθική οικονομία» εισήχθηκε από τον Thomson για να περιγράψει τη ριζοσπαστική ιδεολογία του εργατικού κόσμου την εποχή της εκβιομηχάνισης. Εν συντομία, η ιδεολογία αυτή, μέσω της επίκλησης της ηθικής, υπερασπίζεται τα παραδοσιακά ή εθιμικά δικαιώματα στην παραγωγή και τη διανομή του προϊόντος. Αναφέρεται σε μια εθιμική οικονομική διαδικασία βασισμένη σε αμοιβαίες κοινοτικές υποχρεώσεις και σε ένα πατερναλιστικό ιδεώδες με αμοιβαίες υποχρεώσεις μεταξύ κοινότητας και ελίτ, το οποίο παραβιαζόταν από τη λογική του ατομικού κέρδους, του εμπορίου και της κατανάλωσης που επικρατούσε στην ελεύθερη αγορά: ουσιαστικά δηλαδή απειλούνταν από την επέλαση της πολιτικής οικονομίας του κλασικού φιλελευθερισμού, η οποία υποτίθεται ότι βασίζεται στο κίνητρο του ορθού λόγου και όχι των συναισθημάτων. Η αδυναμία του πατερναλιστικού κράτους να παρέμβει για να προστατέψει την ηθική οικονομία πυροδοτούσε την παρέμβαση του πλήθους.¹ Κατ'επέκταση, η ηθική οικονομία αποτέλεσε την ιδεολογία των ριζοσπαστικοποιημένων τεχνιτών με την οποία υπερασπιζόνταν τη μικρή βιοτεχνική μονάδα απέναντι στο εργοστάσιο και την υποταγή των

1. E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2020. Βέβαια, η κλασική σύλληψη του Thompson για την ηθική οικονομία αφορούσε τη σφαίρα της κατανάλωσης και όχι της παραγωγής. Μάλιστα, αυτή η διευκρίνιση διατυπώνεται ρητά και στο δεύτερο άρθρο του για την ηθική οικονομία, όπου εξετάζει τις προεκτάσεις που έλαβε η αρχική του προσέγγιση: E. P. Thompson, «The Moral Economy Reviewed», *Customs in Common*, Λονδίνο 1993, σ. 259-351. Σχετικά με τη διάσταση ανάμεσα σε ηθική και πολιτική οικονομία, Andrew Sayer, «Moral Economy and Political Economy», *Studies in Political Economy*, τόμ. 61, τχ. 1 (2000), σ. 85-94. Μια απάντηση στον E. P. Thompson για την κριτική του στην πολιτική οικονομία: A. W. Coats, «Contrary Moralities: Plebs, Paternalists and Political Economists», *Past & Present* 54 (Φεβρουάριος 1972), σ. 130-133.

ειδικευμένων τεχνιτών στον εργασιακό έλεγχο του αφεντικού.² Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης δεν ήταν η απλή συνέπεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, αλλά κληρονομούσε επαγγελματικές παραδόσεις, παραδοσιακά δικαιώματα, παλιές θρησκευτικές και πολιτικές αντιλήψεις. Αντιστοίχως, στη Γαλλία, όταν οι εθιμικές πρακτικές αμφισβητήθηκαν και αργότερα διαλύθηκαν από την επικράτηση της φιλελεύθερης οικονομίας, οι συντεχνιακές παραδόσεις των εθιμικών κοινωνικών και ηθικών κωδίκων σχετικά με την εργασία παρείχαν μια βάση για αντίσταση στον καπιταλιστικό έλεγχο και στις αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας.³ Το ίδιο και στη Γερμανία, πολλοί χειροτέχνες βίωσαν την αρχή της αγοράς, τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό των σχέσεων ανάμεσα σε τεχνίτη και μάστορα, τον αυξανόμενο καταμερισμό εργασίας, την άνοδο του εργοστασίου και την καταστροφή των συντεχνιακών νόμων και των εθίμων ως πρόκληση, υποβάθμιση και απειλή για τις ανάγκες και τις προσδοκίες τους, οι οποίες εξακολουθούσαν να καθορίζονται από μια προκαπιταλιστική «ηθική οικονομία».⁴ Όπως σημειώνει ο Ronald Schultz περιγράφοντας τη διαδικασία της γένεσης του ριζοσπαστισμού των τεχνιτών μέσα από τη δημοκρατία του εργαστηρίου, «αυτό που [...] καθοδήγησε τα αναδυόμενα κινήματα της εργατικής τάξης [...] ήταν ένα ηθικό όραμα μιας δημοκρατίας παραγωγών που οι τεχνίτες αντλούσαν από το προ-βιομηχανικό παρελθόν και επαναπροσδιόρισαν για να υπηρετήσει την αντίθεση σε ένα βιομηχανικό μέλλον».⁵

Με άλλα λόγια, η παραβίαση από τη μοντέρνα καπιταλιστική ελεύθερη αγορά («πολιτική οικονομία») της παραδοσιακής κοινοτιστικής κουλτούρας («ηθική οικονομία») οδήγησε σε μια μοντέρνα εργατική ιδεολογία, η οποία, εξιδανικεύοντας το παρελθόν, διεκδικούσε στο παρόν και ονειρευόταν για το μέλλον. Αν και ο Thompson δεν αναφέρθηκε ποτέ εκτεταμένα, παρά μόνο σε σχέση με τον Robert Owen, η ηθική οικονομία εμφανίστηκε ως όρος την εποχή που ο ίδιος πραγματεύεται ένα ανάλογο περιεχόμενο για να συνδεθεί με μοντέρνες ουτοπιστικές ιδεολογίες.⁶ Συγκεκριμένα, συνοψίζοντας τις απόψεις

2. E. P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, Αθήνα 2018, σ. 545-547.

3. Ira Katznelson, «Working-Class Formation: Constructing Cases and Comparisons», στο Ira Katznelson και Aristide R. Zolberg (επιμ.), *Working-class formation: Nineteenth-century patterns in Western Europe and the United States*, Πρίνστον 1986, σ. 33. William H. Sewell, *Work and revolution in France. The language of labor from the Old Regime to 1848*, Κέμπριτζ 1980.

4. Jürgen Kocka, «Problems of Working-Class Formation in Germany: The Early Years, 1800-1875», στο Katznelson και Zolberg (επιμ.), *Working-class formation*, σ. 310.

5. Ronald Schultz, «The Small-Producer Tradition and the Moral Origins of Artisan Radicalism in Philadelphia 1720-1810,» *Past & Present* 127 (1990), σ. 85.

6. Norbert Götz, «“Moral economy”: its conceptual history and analytical prospects», *Journal of Global Ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 147-162.

του William Sewell, ο σοσιαλισμός δεν γεννήθηκε ιστορικά από τους διανοούμενους, αλλά ουσιαστικά εμφανίστηκε ως πολιτισμικός μετασχηματισμός του ηθικού κοινοτισμού της συντεχνιακής παράδοσης του 18ου αιώνα μέσα στα ίδια χειρωνακτικά εργατικά στρώματα κατά τον 19ο αιώνα ως απάντηση στον καπιταλισμό. Η νέα αυτή κουλτούρα συμπληρώθηκε από τις έννοιες της εκμετάλλευσης και της εργασιακής αξίας. Οι μικροαστοί διανοούμενοι απλώς, με τα δικά τους θεωρητικά εργαλεία, συγκρότησαν αυτή την κουλτούρα σε θεωρία και ιδεολογία.⁷ Στην ίδια λογική, ο Gareth Stedman Jones γράφει ότι τα στοιχεία της πολιτικής της εργατικής τάξης προέκυψαν από μια ανάμεικτη κληρονομιά ιδεών του Διαφωτισμού, του γιακωβινισμού, των προτεσταντικών ομάδων και των παραδοσιακών εννοιών της ηθικής οικονομίας, σε μια άνευ προηγουμένου νέα σύνθεση.⁸ Τα προαναφερθέντα έργα για τον γαλλικό συνδικαλισμό του William Sewell και για τη διαμόρφωση της αγγλικής εργατικής τάξης από τον Thomson,⁹ το κλασικό «τομσονιανό» βιβλίο των Ira Katznelson και Aristide R. Zolberg για τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης σε Γαλλία (William H. Sewell, Michelle Perrot, Alain Cottureau), Γερμανία (Jurgen Kocka, Mary Nolan) και ΗΠΑ (Amy Bridges, Martin Shefter),¹⁰ σε συνδυασμό με διάφορες μελέτες για τον επαναστατικό καθαρό συνδικαλισμό στη Γαλλία,¹¹ τον σοσιαλισμό του Etienne Cabet,¹² τον Robert Owen και την επίδρασή του στον χαρτισμό και τον πρώιμο μαρξισμό στη Βρετανία,¹³ και τον βρετανικό «συντεχνιακό σοσιαλισμό» (guild socialism)¹⁴ συνθέτουν μια ενδεικτική βιβλιογραφία που υποστηρίζει το γενικό αυτό παράδειγμα της συσχέτισης συνδικαλισμού και σοσιαλισμού στα εργατικά χειροτεχνικά στρώματα με τις προμοντέρνες παραδόσεις της ηθικής οικονομίας.

7. Sewell, *Work and revolution*.

8. Gareth Stedman Jones, *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982*, Κέμπριτζ 1983, σ. 59.

9. Thompson, *Η συγκρότηση*.

10. Katznelson και Zolberg (επιμ.), *Working-class formation*.

11. Nicholas Papayanis και Alphonse Merrheim, *The emergence of reformism in revolutionary syndicalism, 1871-1925*, Άμστερνταμ 1984· Mazgaj Paul, *The Action Francaise and Revolutionary Syndicalism*, Βόρεια Καρολίνα 1979· Meisel James H., *The Genesis of Georges Sorel: An Account of His Formative Period followed by a Study of His Influence*, Άν Άρμπορ 1951.

12. Leslie J. Roberts, «Etienne Cabet and His Voyage En Icarie, 1840» *Utopian Studies*, τόμ. 21, τχ. 2 (1991), σ. 77-94.

13. Thompson, *Η συγκρότηση*, σ. 761-787· J. F. C. Harrison, *The Quest for the New Moral World: Robert Owen and the Owenites in Britain and America*, Νέα Υόρκη 1969· Gregory Claeys, *Machinery, Money, and the Millennium: From Moral Economy to Socialism, 1815-1860*, Οξφόρδη 1987.

14. Marc Stears, «Guild socialism and ideological diversity on the British left, 1914-1926», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 3, τχ. 3 (1998), σ. 289-306.

Ωστόσο, θα συμφωνήσουμε με την κριτική προσέγγιση του Hobsbawm απέναντι στον Thomson για τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης στο βρετανικό παράδειγμα. Συγκεκριμένα, διαχωρίζει σε δύο διαφορετικά φαινόμενα από τη μία την εργατική τάξη της εποχής πριν ή και κατά τη διάρκεια του χαρτισμού και από την άλλη την εργατική τάξη από τα μέσα του 19ου αιώνα και έπειτα, χωρίς να αρνείται τη μεταξύ τους προγονική σχέση, και κατ' επέκταση διαχωρίζει τις εκφράσεις του σοσιαλισμού των δύο αυτών περιόδων. Εντοπίζει τον νέο συνδικαλισμό της δεκαετίας του 1880 και τη διαμόρφωση μιας νέας ενιαίας εθνικής εργατικής τάξης με διακριτή συνείδηση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ειδικευμένοι τεχνίτες έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες για κοινωνική ανέλιξη και εντάσσονται στην εργατική τάξη. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελούν μέρος μιας μορφής εργατικής αριστοκρατίας, καθώς διαχωρίζονται από τους εργατικούς, δηλαδή το ανειδίκευτο βιομηχανικό προλεταριάτο, όχι τόσο σε επίπεδο μισθών ή διαβίωσης, αλλά κυρίως διατηρώντας τη δική τους κουλτούρα, δηλαδή, όπως τονίζει ο Hobsbawm, συνεχίζοντας να μιλάνε με τη γλώσσα της ηθικής οικονομίας, «την αρχαία γλώσσα μιας σωστά δομημένης κοινωνικής τάξης».¹⁵ Την προσέγγιση του Hobsbawm έρχεται να ενισχύσει το έργο του Gareth Stedman Jones, ο οποίος εντοπίζει την εμφάνιση μιας νέας κουλτούρας της εργατικής τάξης την περίοδο 1880-1900 και οριοθετεί τους ξεχωριστούς θεσμούς της και την ιδεολογία της. Αναφερόμενος σε μια εργατική τάξη που δεν απειλεί τον καπιταλισμό, περιγράφει τη συνδικαλιστική οργάνωση των ανειδίκευτων εργατών, η οποία είναι πολύ διαφορετική από τις παλιότερες «εταιρείες» των ειδικευμένων τεχνιτών.¹⁶ Η ρωσική περίπτωση, βεβαίως, έρχεται να προσφέρει ένα αντιπαράδειγμα, καθώς οι νέοι βιομηχανικοί εργάτες διαδραμάτισαν έναν απολύτως ζωτικό ρόλο στα κοινωνικά κινήματα και στα επαναστατικά γεγονότα των πρώτων χρόνων του 20ού αιώνα, βασισμένοι σε προϋπάρχουσες κοινοτιστικές αγροτικές κουλτούρες τις οποίες αναπαρήγαγαν σε ένα νέο οικονομικό και παραγωγικό πλαίσιο και οδήγησαν στον μπολσεβίκικο κομμουνισμό.¹⁷ Αντιστοίχως, στη γερμανική περίπτωση,

15. Eric Hobsbawm, «Η δημιουργία της Εργατικής Τάξης, 1870-1914», στο *Ξεχωριστοί άνθρωποι, αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Αθήνα 1998, σ. 90-113· Eric J. Hobsbawm, «Artisan or Labour Aristocrat?», *The Economic History Review, New Series*, τόμ. 37, τχ. 3 (Αύγουστος 1984), σ. 355-372.

16. Gareth Stedman Jones, «Working-Class Culture and Working-Class Politics in London, 1870-1900; Notes on the Remaking of a Working Class», *Journal of Social History*, τόμ. 7, τχ. 4 (Καλοκαίρι, 1974), σ. 460-508· Stedman Jones, *Languages of Class*.

17. Diane Koenker, «Collective Action and Collective Violence in the Russian Labor Movement», *Slavic Review*, τόμ. 41, τχ. 3 (Φθινόπωρο 1982), σ. 443-448· Shmuel Galai, *The Liberation movement in Russia, 1900-1905*, Κέμπριτζ 1973.

οι Karl Heinz Roth και Angelika Ebbinghaus, υπογραμμίζοντας την ταύτιση του υψηλά ειδικευμένου εργάτη με τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία και θεωρώντας τον κινητήρια δύναμη του ρεφορμισμού, υποστηρίζουν τη διακριτή ύπαρξη δύο ρευμάτων εργατικού αγώνα που εξελίχθηκαν το ένα παράλληλα με το άλλο: αφενός των ειδικευμένων τεχνιτών και αφετέρου των ανειδίκευτων εργατών – εργατική μάζα από όπου προέκυψε και η επαναστατική ταραχή μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁸

Η υπόθεση εργασίας του παρόντος άρθρου εδράζεται, λοιπόν, ακριβώς στην ιδέα της ύπαρξης διαφορετικών εργατικών κινημάτων: ένα με βάση τους ειδικευμένους τεχνίτες και ένα με βάση το εργοστασιακό προλεταριάτο. Η άποψη αυτή προέκυψε κατά την έρευνα του αρχειομαρξιστικού συνδικαλισμού και την αναζήτηση παλαιότερων ανάλογων περιπτώσεων. Γενικά, θεμελιώνεται σε έργα για την ιστορία της εργασίας και του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, τα οποία πραγματεύονται τη διαδικασία της διαμόρφωσης της ελληνικής εργατικής τάξης, αναφέρονται στην ηθική οικονομία και μεταφέρουν το τομσονιανό παράδειγμα στην ελληνική περίπτωση.¹⁹ Συγκεκριμένα, εμπνέεται από το σχήμα του Κώστα Φουντανόπουλου, ο οποίος υποστηρίζει ότι η μεσοπολεμική εργατική τάξη διέπεται στο σύνολό της από ιδέες και αξίες προερχόμενες από την ηθική οικονομία και ως εκ τούτου εφαρμόζει έναν αντίστοιχο συνδικαλισμό.²⁰ Ωστόσο, η θεώρησή μου διαφοροποιείται, λαμβάνοντας υπόψη την άποψη της Λήδας Παπαστεφανάκη, ότι δηλαδή διαφορετικές είναι «οι μορφές συλλογικής δράσης που αναπτύσσουν οι τεχνίτες σε μη εκμηχανισμένους κλάδους, οι “ειδικευμένοι” εργάτες και “ειδικευμένες” εργάτριες σε ορισμένες βιοτεχνικές-βιομηχανικές μονάδες ή οι “ανειδίκευτοι” εργάτες και εργάτριες σε εκμηχανισμένα βιομηχανικά εργοστάσια με υψηλό βαθμό αυτοματοποίησης». Εφόσον «η έκφραση και η ανάπτυξη της εργατικής συλλογικής δράσης διαμορφώνεται μέσα από ποικίλες παραμέτρους»,²¹ προκύπτουν διαφορετικά γένη συνδικαλισμού, με διαφορετική γλώσσα, φυσιογνωμία και κουλτούρα μεταξύ τους, ενώ ταυτόχρονα σε κάθε γένος προκύπτουν εσωτερικά ποικίλες μεταξύ τους εκφάνσεις της εργατικής

18. Karl Heinz Roth και Angelika Ebbinghaus, *Το άλλο εργατικό κίνημα, προλεταριακοί αγώνες, καπιταλιστική αντεπίθεση κι εργατική αυτονομία στη Γερμανία (1880-1974)*, Αθήνα 2017, σ. 67-201.

19. Μια συνοπτική παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας: Κώστας Παλούκης, «Εισαγωγή», στο *Αρχειομαρξιστές, οι άλλοι κομμουνιστές του μεσοπολέμου*, Αθήνα 2020· Λήδα Παπαστεφανάκη, «Εισαγωγή», στο *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο 2009.

20. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*.

21. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, σ. 352.

ιδεολογίας, οι οποίες αντιστοιχούν ιστορικά σε ένα συγκεκριμένο κοινό στρώμα. Για παράδειγμα, η ηθική του χειροτεχνικού κόσμου θα πρέπει βέβαια να διαχωριστεί από την ηθική του βιομηχανικού εργάτη, καθώς η πρώτη προκύπτει από τις ηθικές νόρμες του εργαστηρίου, ενώ η δεύτερη συνιστά είτε έκφραση πειθαρχησης στον εργοδοτικό λόγο και στις ηθικές εργοστασιακές νόρμες²² είτε έκφραση μιας φιλελεύθερης πληβειακής κουλτούρας, ανεξάρτητης και ανταγωνιστικής στον αστικό πατερναλισμό. Αυτή η κουλτούρα διαμορφώνεται σε αντιπαράθεση με τις εργοδοτικές νόρμες στον χώρο εργασίας, αλλά κυρίως στους τόπους κατοικίας και διασκέδασης.²³ Συνεπώς, οι μισθωτοί τεχνίτες με κοινό υπόβαθρο μια ηθική πρόσληψη του κόσμου ανέπτυξαν συνδικαλιστικές πρακτικές που, παρά την ετερότητά τους στον τρόπο έκφρασης, θα μπορούσαν να ενοποιηθούν κάτω από έναν κοινό παρονομαστή, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ηθικός συνδικαλισμός. Σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι πρώτον να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά του ηθικού συνδικαλισμού και τους όρους εμφάνισής του στην Ελλάδα ως μορφής έκφρασης της ηθικής οικονομίας και δεύτερον να περιγράψει τα διαφορετικά συνδικαλιστικά ρεύματα που εμφανίστηκαν και είχαν στοιχεία του ηθικού συνδικαλισμού.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟΝ ΗΘΙΚΟ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟ

Ο πυρήνας του ηθικού συνδικαλισμού βασίζεται στο ανδροκρατικό πατριαρχικό σύστημα οργάνωσης της ανεξάρτητης παραγωγής μέσα στο μικρό ή μεσαίο εργαστήριο, εργοτάξιο ή κατάσταση, όπως αυτά αναπτύσσονται στις πόλεις στο περιθώριο της εκμηχάνισης και της αποειδίκευσης. Βασικό συστατικό αυτού του συστήματος παραγωγής είναι η εσωτερική διαστρωμάτωση με βάση τη μαθητεία και την τεχνική εξέλιξη του εργάτη, το φύλο και την ηλικία. Στην

22. Paul Faler, «Cultural aspects of the industrial revolution: Lynn, Massachusetts, shoemakers and industrial morality, 1826-1860», *Labor History*, τόμ. 15, τχ. 3 (1974), σ. 367-394· Stedman Jones, «Working-Class Culture», σ. 460-508· Craig Calhoun, «Industrialization and Social Radicalism: British and French Workers' Movements and the Mid-Nineteenth-Century Crises», *Theory and Society*, τόμ. 12, τχ. 4 (Ιούλιος 1983), σ. 485-504· Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, σ. 81-119, 433-537.

23. Swett Pamela, «Rebellion at home and in the community», στο *Neighbors and enemies: the culture of radicalism in Berlin, 1929-1933*, Κέμπριτζ 2004· Kostas Paloukis, «Marking the Political, Cultural and Spatial Boundary Lines of the Working-class in Interwar Period: the Neighbourhood of Peristeri, Athens», στο Leda Papastefanaki και Nikos Potamianos (επιμ.), *Labor History in the Semi-periphery. Southern Europe, 19th-20th centuries*, Βερολίνο 2021· Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα, ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου, 1922-1967*, Αθήνα 2019.

ανώτερη βαθμίδα τοποθετείται ο μάστορας κι ακολουθεί ο κάλφας. Αυτοί είναι οι ειδικευμένοι τεχνίτες· εμπλέκονται στην κύρια παραγωγή η οποία θεωρείται εκλεπτυσμένη, βασίζεται στη δεξιότητα, την τεχνική, την εμπειρία και τη γνώση. Στη συνέχεια, έπονται ο μαθητής ή τσιράκι, ενώ μπορεί να συμμετέχουν και γυναίκες ή παιδιά, όλοι αυτοί ως ημι-ειδικευμένοι ή ανειδίκευτοι εργάτες σε βοηθητικές εργασίες ή σε μη ειδικευμένες εργασίες στις τελευταίες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας. Ο μάστορας, ωστόσο, είναι ο εργοδότης, ενώ ο κάλφας-ειδικευμένος εργάτης με το βοηθητικό προσωπικό αποτελούν το εργατικό προσωπικό. Σύμφωνα με το σχήμα της «ηθικής οικονομίας», όπως το πραγματεύεται ο Φουντανόπουλος, το βασικό στοιχείο «που συνέβαλλε στη συνοχή των ειδικευμένων εργατών και τους διαφοροποιούσε από του ανειδίκευτους ήταν η πολύ καλή και λεπτομερής γνώση της παραγωγικής διαδικασίας. Η γνώση αυτή επιβεβαίωνε και εξασφάλιζε την αυτονομία του τεχνίτη στην εργασιακή διαδικασία ενδυναμώνοντας την θέση του έναντι του εργοδότη».²⁴ Η διαδικασία της γνώσης προερχόταν από τη «μαθητεία» και ήταν εσωτερική υπόθεση του επαγγέλματος και των εργατών, προσδίδοντας κληρονομικό χαρακτήρα και στοιχεία «ευγένειας», καθώς η καλή γνώση των τεχνικών χαρακτηριστικών καθόριζε την ποιότητα του προϊόντος, τη φήμη του τεχνίτη και το κύρος του μέσα στον μικρόκοσμο των εργαστηρίων. Επομένως, η ηθική αυτή διάσταση συνδεόταν επιπλέον με τη μόρφωση, την πολιτισμική εξέλιξη, αλλά και την αποστασιοποίηση από τα λούμπεν πρότυπα.²⁵ Όπως γράφει ο Schultz για την αμερικανική περίπτωση, «πριν από τον 19ο αιώνα, οι πληβειακοί ηθικοί κώδικες ήταν περισσότερο βιωματικοί από ό,τι γραπτοί. Σε αντίθεση με τους παρεκβατικούς ηθικισμούς των μορφωμένων, η λαϊκή ηθική εκφραζόταν στον ρευστό κόσμο της συνηθισμένης γλώσσας και της καθημερινής δραστηριότητας». Συνεπώς, «η ηθική διδασκαλία σε αυτό τον πρακτικό κόσμο ήταν συχνά τόσο κοντά στην υφή της καθημερινής ζωής και της εργασίας που ένας μαθητευόμενος μπορούσε να μάθει περισσότερα για το σωστό και το λάθος από την παρατήρηση του μάστορα και των συνεργατών του παρά από τα κηρύγματα της Βίβλου και της Κυριακής».²⁶

Με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία και τις πηγές στις οποίες βασίζεται η ανάλυσή μου παρακάτω, μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε εδώ τις βασικές αντιλήψεις της ηθικής οικονομίας. Ο τεχνίτης δεν εργάζεται για το ατομικό

24. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005, σ. 86.

25. Thompson, *Η συγκρότηση*, σ. 606-608, 696-708.

26. Schultz, «The Small-Producer Tradition», σ. 87.

του κέρδους, αλλά για το γενικό καλό της κοινότητας. Για αυτό τον λόγο, «η πρώτη και ίσως η παλαιότερη από αυτές τις ηθικές αξίες ήταν η αίσθηση της υπερηφάνειας των τεχνιτών για την κοινωνική χρησιμότητα της εργασίας τους».²⁷ Συνεπώς, το προσωπικό ατομικό κύρος, το ήθος, αλλά και η επαγγελματική αναγνώριση κάποιου ως τίμιου, καλού και ποιοτικού τεχνίτη αποτελούσε τη βάση της ανδρικής χειροτεχνικής ταυτότητας μέσα στον κόσμο των τεχνιτών ή της γειτονιάς.²⁸ Ο τίμιος τεχνίτης οφείλει να τηρεί μια ορθή και ηθική διαδικασία παραγωγής του προϊόντος, αυστηρώς καθορισμένη γενεακά, έμφυλα, ιεραρχικά και με βάση την ειδίκευση, ακολουθώντας συγκεκριμένες εθιμικές εργασίες ώστε το προϊόν να είναι ποιοτικό. Επίσης, ο τίμιος τεχνίτης διακρίνεται από μια σειρά από ηθικές πρακτικές συμπεριφορές, όπως ο λόγος της τιμής, δηλαδή η τήρηση των συμφωνιών, ο σεβασμός στο κοινό καλό της επαγγελματικής κοινότητας ή της κοινότητας των καταναλωτών, η καλή τιμή του προϊόντος με βάση μια κοινά παραδεκτή αντίληψη, μια πειθαρχημένη συμπεριφορά με σεβασμό στις ενδοεπαγγελματικές ανδροκρατικές πατερναλιστικές ιεραρχήσεις, τις ιδιαίτερες επαγγελματικές αξίες και κουλτούρες. Η μετάβαση από την ηθική κουλτούρα στον ηθικό εργατικό συνδικαλισμό προκύπτει από την παραβίαση και την απειλή των ηθικών αξιών είτε από τον μάστορα-αφεντικό ή το κράτος είτε από την ίδια την καπιταλιστική αγορά και τις διάφορες τάσεις εκσυγχρονισμού (εξορθολογισμός, τυποποίηση, μαζική παραγωγή, εκμηχάνιση). Ως εκ τούτου, αναδεικνύεται μια συνδικαλιστική ρητορική και μια συνδικαλιστική πρακτική που διέπεται από ηθικές εγκλήσεις και ρητορικές περί τιμής και τίμιου εργάτη. Όπως γράφει ο Κώστας Φουντανόπουλος:

Διότι αν οι εργοδότες αντιμετώπισαν την οργάνωση της παραγωγής από τη σκοπιά του χαμηλού κόστους παραγωγής, οι ειδικευμένοι εργάτες την αντιμετώπισαν με μια ριζωμένη αντίληψη περί «ηθικής τάξης» στην οικονομία. Η στάση τους χαρακτηρίζεται ηθική για δύο λόγους: αφ' ενός ερχόταν σε αντίθεση με την επιχειρηματική νοοτροπία του κέρδους που επέβαλλαν οι κανόνες λειτουργίας της αγοράς στην οργάνωση των επιχειρήσεων ή και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων [...] Αφ' ετέρου απηχούσε ένα σύνολο λαϊκών αντιλήψεων για το πώς πρέπει να είναι και να λειτουργούν οι κοινωνικές σχέσεις. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ είναι ότι αυτές οι αντιλήψεις αποκτούσαν πολιτικό προσανατολισμό μέσα από τις επιδιώξεις των εργατικών σωματείων. Με άλλα λόγια, τα εργατικά σωματεία προσπαθούσαν να επανακαθορίσουν τους όρους λειτουργίας της αγοράς εργασίας στη βάση αυτών των αντιλήψεων.²⁹

27. Στο ίδιο.

28. Για την ιδέα της λειτουργίας της τιμής, Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Ελλάδα: 1950-1967*, Αθήνα 2009, σ. 223-248.

29. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σ. 306.

Συνεπώς, οι έννοιες της ηθικής και της τιμής κυριαρχούν συγκροτώντας έναν επαγγελματικό ηθικό κώδικα, μια επαγγελματική ταυτότητα και εντέλει έναν ηθικό λόγο.

Η συμμετοχή στο επάγγελμα σήμαινε συμμετοχή στην κοινότητα. Τόσο ο εργοδότης μάστορας όσο και ο εργάτης κάλφας διέπονταν από το ίδιο ακριβώς αξιακό σύστημα. Ωστόσο, οι σχέσεις τους διακρίνονταν από εντάσεις, διότι ήταν δυνατόν να επικαλούνται εξίσου τις ίδιες ηθικές αρχές στη μεταξύ τους αντιπαράθεση, διεκδικώντας την πιο πιστή εφαρμογή τους ή προβάλλοντας τις πλευρές που τους συμφέρουν. Ουσιαστικά, ο ηθικός κώδικας των τεχνιτών απαιτούσε μια ανδρική συμπεριφορά με την οποία οι μισθωτοί τεχνίτες διεκδικούσαν την ένταξή τους στον κόσμο του άνδρα μικροαστού-αφεντικού.³⁰ Οι τεχνικές γνώσεις που είχαν αποκτηθεί κατά την εργασία είχαν ενσωματωθεί σε έναν αμοιβαίο κώδικα ηθικής, η οποία είχε επίσης κατακτηθεί μέσα από τη δουλειά, παρέχοντας στους ειδικευμένους εργαζομένους σημαντική αυτονομία στην εργασία τους και δυνάμεις που μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την αντίστασή τους στις επιδιώξεις των εργοδοτών τους. Επομένως, η αυτονομία των ανδρών τεχνιτών αποτελούσε βασικό στοιχείο του «τίμιου άνδρα εργάτη».

Οι άνδρες εργάτες τεχνίτες, την εποχή της μετάβασης σε πιο «επιστημονικές μορφές οργάνωσης της εργασίας», αντιμετώπιζαν διπλή κρίση, τόσο σε σχέση με την εργασία όσο και με τον ανδρισμό τους. Ως εκ τούτου, η ταξική ηθική των ανδρών εργατών τεχνιτών, βασικό εργαλείο για την κοινωνική τους ανέλιξη, μετατρέπεται σε κεντρικό στοιχείο στην ταξική ριζοσπαστικοποίησή τους, όταν η ανέλιξη αυτή συναντούσε ταξικά εμπόδια, όταν δηλαδή αδυνατούσαν να πραγματοποιηθούν ως άνδρες τεχνίτες.³¹ Γι' αυτό τον λόγο, λοιπόν, η κρίση του ανδρισμού των χειροτεχνικών στρωμάτων οδηγούσε σε μια νέα ριζοσπαστική εργατική ταυτότητα που διεκδικούσε μια νέα ηθική ουτοπία και χρησιμοποιούσε έναν έντονα ηθικό λόγο.³² Σε όλη τη δυτική ηθική παράδοση, τα ιδανικά της ισότητας, της κοινότητας και της ικανότητας στην εργασία συσχετίζονται με τη διάδοση ενός είδους πληβειακού χριστιανισμού, όπως

30. David Montgomery, «Workers' Control of Machine Production in the Nineteenth Century», *Labor History*, τόμ. 17, τχ. 4 (1976), σ. 491-492.

31. Steven Maynard, «Rough Work and Rugged Men: The Social Construction of Masculinity in Working-Class History», *Labour/Le Travail* 23 (1989), σ. 160, 166· Gregory S. Kealey, «“The Honest Workingman” and Workers' Control: The Experience of Toronto Skilled Workers, 1860-1892», *Labour/Le Travail* 1 (1976), σ. 37-38.

32. Κώστας Παλούκας, «Η ταξική ηθική στο ιδεώδες του αρχαιομαρξιστικού ανδρισμού», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, κ.ά. (επιμ.), *Ανδρισμοί, αναπαράστασεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, Αθήνα 2019.

έχουν επισημάνει ο Thompson και άλλοι ιστορικοί.³³ Στην Οθωμανική Ανατολή, η πατερναλιστική ηθική ιδεολογία εκφρασμένη μέσα από τη χριστιανική ή τη μουσουλμανική γλώσσα καταγράφεται σε όλους τους συντεχνιακούς κόσμους.³⁴ Παρ' όλα αυτά, υπάρχει μια τομή που ενεργοποιεί τον ηθικό ριζοσπαστισμό. Ο William Reddy στη μελέτη του για την τιμή, το συναίσθημα και τους ανδρικούς κώδικες στη μετεπαναστατική Γαλλία παρουσιάζει τη συναίσθηματική ανάγκη των ανδρών να χρησιμοποιούν στρατηγικές και μεθόδους βασισμένες στην τιμή και όχι στην πλεονεξία, παρά το αντίθετο των αρχικών τους φιλοδοξιών. Η αμφισβήτηση κάποιων παραδοσιακών ανδροκρατικών ρόλων από την ελεύθερη αγορά και ταυτόχρονα η υπονόμευση ή ο κίνδυνος της απαξίωσης της κοινωνικής και ιεραρχικής θέσης ενός άντρα προκαλούσαν συναίσθηματικές κρίσεις, οι οποίες αρνούνταν την κυριαρχία του κανόνα του ατομικού συμφέροντος και προέβαλλαν τον κανόνα της τιμής.³⁵

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ ΚΑΙ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΚΟΣ ΗΘΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ

Η υποχώρηση της αυτοκαταναλωτικής οικονομίας προς όφελος της οικονομίας της αγοράς μετά το 1860, η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και μια μικρή «αγροτική έξοδος» οδήγησαν στην ανάπτυξη των πόλεων. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε η βιομηχανία, χωρίς αρχικά να διαμορφωθεί ένα σταθερό εργατικό δυναμικό.³⁶ Ωστόσο, αυτή η οικονομία αναδείκνυε, μετασημάτιζε/εκσυγχρόνιζε και διεύρυνε κάποια υπαρκτά επαγγέλματα, όπως για παράδειγμα φούρνους, μπακάλικα, ζαχαροπλαστική, καφενεία, αλλά και εργαστήρια παραγωγής υποδημάτων, ρούχων, επίπλων κ.ά., ενώ παράλληλα αναπτύχθηκαν τα οικοδομικά επαγγέλματα. Σε όλα αυτά τα επαγγέλματα προσχωρούσαν τμήματα από την πλεονάζουσα εργατική δύναμη, κυρίως γό-

33. Schultz, «The Small-Producer Tradition», σ. 89.

34. Σχετικά με ορθόδοξες συντεχνίες στον οθωμανικό κόσμο, Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1999· Μιχαήλ Καλινδέρης, *Αι Συντεχνίαι της Κοζάνης, επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958. Για τις τουρκικές συντεχνίες, π.χ. Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», στο Σπύρος Ασδραχάς, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 575-637.

35. Reddy William M., *The Invisible Code: Honor and Sentiment in Postrevolutionary France, 1814-1848*, Μπέρκλεϊ 1997.

36. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 347-349· Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, Αθήνα 2001, σ. 89.

νοι αγροτικών οικογενειών, ενισχύοντας μια «ιδιότυπη εθνικοτοπική κατανομή» της εργασίας και των επαγγελμάτων.³⁷ Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, η ανανέωση του συντεχνιακού συστήματος στα τέλη του 19ου αιώνα πραγματοποιήθηκε κατά συντριπτική πλειονότητα από παιδιά με εξω-συντεχνιακή καταγωγή, δηλαδή από μη γόνους των τεχνιτών μαστόρων. Την ίδια περίοδο επιδεινώνονταν συνεχώς και βάθαιναν οι αντιθέσεις μεταξύ μαστόρων και καλφάδων, τις οποίες μέχρι τότε οι συντεχνίες κατόρθωναν ν' απομακρύνουν ή να αμβλύνουν. Από την «αναπόφευκτη σύγκρουση» προέκυψε η «διάσπαση των συντεχνιακών σωματείων και η δημιουργία συντεχνιακών οργανώσεων των μισθωτών εργατών (καλφάδων)». Η αναπόφευκτη διάσπαση των περισσότερων συντεχνιών σε κεφαλαιούχους-εργοδότες και εργάτες-υπαλλήλους» δημιουργεί δύο νέα «συντεχνιακά υποκατάστατα», τα οποία «θα έχουν, από δω και πέρα, ξεχωριστά συμφέροντα και διαφορετικές επιδιώξεις».³⁸ Ο χαρακτήρας της «εκβιομηχάνισης» στην Ελλάδα θα διατηρήσει για κάποιες δεκαετίες την αριθμητική υπεροχή των μισθωτών χειροτεχνιτών, ενώ η διαρκής «κρίση» και «αμφισβήτηση» της θέσης τους, οι ιδιαίτερες συλλογικές παραδόσεις τους και άλλα οικονομικά ή πολιτισμικά στοιχεία θα προσδώσουν στα στρώματα αυτά οργανωτική, πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα.³⁹ Ως εκ τούτου, η συνηθισμένη υπόθεση περί εμφάνισης του εργατικού κινήματος και διαμόρφωσης της «ταξικής συνείδησης» ως προϊόν του εργοστασίου δεν ισχύει για την Ελλάδα, όπως βέβαια και για τις περισσότερες χώρες.⁴⁰

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα η εμφάνιση μιας μορφής συλλογικής έκφρασης και οργάνωσης του συντεχνιακού κόσμου επανέφερε πολλά από τα παραδοσιακά στοιχεία. Παρ' όλα αυτά, επρόκειτο για «ελεύθερα συγκροτημένα σωματεία ομοτέχνων που λειτουργούσαν στα πλαίσια ενός φιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου».⁴¹ Στην Αθήνα σημειώθηκε ένα πρώτο κύμα

37. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», σ. 92· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 85-88.

38. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1986, σ. 118-119.

39. Αυτήν ακριβώς την αριθμητική υπεροχή, αλλά και το φαινόμενο της διατήρησης της χειρωνακτικής εργασίας παράλληλα με τις κλασικές καπιταλιστικές σχέσεις στον Μεσοπόλεμο περιγράφει ο Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 75-76 και γενικότερα στις ενότητες 8 και 9 του κεφαλαίου «Πρόσφυγες και Εργάτες».

40. Sewell, *Work and Revolution in France*, σ. 1.

41. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι, μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο 2016, σ. 141.

ίδρυσης σωματείων που συσπείρωναν τόσο μάστορες όσο και καρφάδες τη δεκαετία του 1880 κι ένα δεύτερο τη δεκαετία του 1890, ενώ σημειώνεται και η ίδρυσή τους και σε άλλες πόλεις.⁴² Ταυτόχρονα, τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 20ού, αρχικά φιλελεύθεροι και στη συνέχεια σοσιαλιστές φιλεργάτες διανοούμενοι, αντιγράφοντας σε μεγάλο βαθμό τη δυτική σοσιαλδημοκρατία, έθεταν ως προγραμματικές αρχές την ηθικοποίηση και τον διαφωτισμό της εργατικής τάξης μέσα από μορφωτικά μαθήματα, εκδρομές και μορφωτικούς συλλόγους και ανέλαβαν να οργανώσουν αρχικά συνδικαλιστικά γενικά τους «χειροτεχνίτες» και στη συνέχεια τους εργάτες τεχνίτες. Η επαφή με τους συνδικαλισμένους τεχνίτες τους κατέστησε «οργανικούς διανοούμενους» του εν λόγω κοινωνικού στρώματος.⁴³

Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, τη δημοσιογραφική εκπροσώπηση του αναδυόμενου κινήματος των «συντεχνιών» φιλοδοξούσε γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1890 να καλύψει η *Εφημερίς των Συντεχνιών*, η οποία εκδιδόταν από τον αμιγώς ταξικό Εργατικό Τυπογραφικό Σύνδεσμο. Η *Εφημερίς των Συντεχνιών* συνδέεται με τον Κοινωνικό Σύνδεσμο, μια βραχύβια οργάνωση φοιτητών του 1891 που είχε κυκλοφορήσει επίσης το έντυπο *Η Κοινωνία δύναται και πρέπει άρδην να μεταβληθή* και είχε επηρεαστεί από τον Πλάτωνα Δρακούλη.⁴⁴ Ο Κοινωνικός Σύνδεσμος έθετε ως στόχο τη «διάδοση των αρχών του σοσιαλισμού και της πεποίθησης ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα μπορεί και πρέπει να αλλάξει ολοκληρωτικά». Σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, οι εργάτες της Ευρώπης δεν σκέφτονταν τίποτε άλλο παρά τη «χειραφεσία τους», που οριζόταν ως «ηθική και υλική» συμπυκνωμένη στα τρία αιτήματα: «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα».⁴⁵ Η ηθική, λοιπόν, κυριαρχούσε στα ουτοπικά προτάγματα της ομάδας και ο σοσιαλισμός συνιστούσε μια ηθικότερη εκδοχή του γιακωβίνικου ρεπουμπλικανισμού. Για παράδειγμα, η *Εφημερίς των Συντεχνιών* υποστηρίζει ότι «οι γενικές ηθικές αρχές, οι οποίες θα αποτελούσαν τους μόνους πραγματικούς νόμους της πολιτείας και της κοινωνίας, θα στηρίζονταν στην “καθολική αλήθεια”, την αγάπη και την δικαιοσύνη».⁴⁶ Αντίστοιχα, η κριτική στον καπιταλισμό βασίζεται σε ηθικές εγκλήσεις, όταν για παράδειγμα καταγγέλλει «το κεφαλαιοκρατικό σύστημα» ως «άδικο και ανήθικο». Η διάκριση της ελληνικής κοινωνίας σε δύο σημαντι-

42. Στο ίδιο, σ. 143-148.

43. Βασίλης Λάζαρης, *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Αθήνα 1996· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα 1972.

44. Λάζαρης, *Οι ρίζες*, σ. 190.

45. Στο ίδιο, σ. 85-86.

46. Χαράλαμπος Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα*, Αθήνα 2001, σ. 44.

κούς ταξικούς πόλους επίσης εδράζεται σε μια ηθική πρόσληψη της εκμετάλλευσης. Από τη μία, λοιπόν, είναι «οι ισχυροί της ημέρας», δηλαδή «οι πλούσιοι» και «οι κεφαλαιούχοι», και από την άλλη «ο μικρός λαός», δηλαδή «αι εργατικά τάξεις» που αποτελούνταν από «τους χειροτεχνίτες και τους χειρώνακτες πληβείους». Οι πρώτοι καταπατούν «τα δίκαια» των δευτέρων, των οποίων «την ευημερίαν και πρόοδον μαστίζουσι δεινώς σήμερον αι μεγάλαι των διεφθαρμένων κοινωνιών μάστιγες, η ανήθικος πολιτική και η αρπακτική πλουτοκρατία». ⁴⁷ Αναπτύσσεται κριτική με όρους ηθικής οικονομίας στο κυρίαρχο καπιταλιστικό μοντέλο, όπως στο χρηματιστικό κεφάλαιο αλλά και στον οικονομικό ιμπεριαλισμό, και ζητείται η προστασία του κράτους. Για παράδειγμα, ο πρόεδρος της συντεχνίας των ραφτών αναφέρεται στο πρόβλημα που προκύπτει από τα εισαγόμενα ρούχα «φασόν» και διεκδικεί μια προστατευτική δασμολογική πολιτική. ⁴⁸ Τέλος, οι «συντεχνίες», που θα πρέπει να είναι «ιδρυμένοι επί των βάσεων της αλληλεγγύης», προβάλλονται από τους ίδιους τους χειροτέχνες, όπως από έναν πρόεδρο συντεχνίας, ως το αντίπαλο δέος στην «άτακτο» δομή της κοινωνίας ⁴⁹ που προκαλεί η ελεύθερη αγορά. Με άλλα λόγια, οι συντεχνίες και ο ηθικός συνδικαλισμός τους συνιστούν το βασικό εργαλείο αντίστασης της ηθικής οικονομίας απέναντι στην ανήθικη και άναρχη ελεύθερη αγορά.

Ο συνδικαλισμός ουσιαστικά κατανοείται ως μια έκφραση της διαδικασίας της ηθικοποίησης της εργατικής τάξης. Συγκεκριμένα, βελτίωση της εργατικής τάξης σημαίνει αγώνας «υπέρ παντός, όπερ μέλλει να συντελέση εις την μόρφωσιν, ηθικοποίησιν και προαγωγήν των εργατικών του λαού τάξεων και των συντεχνιών και ηθικών αυτού σωματείων». ⁵⁰ Απέναντι στη βία των διευθυντών και των κεφαλαιούχων αντιτάσσεται η βία των εργατών ως «ιερόν πράγμα, αλλά και απαραίτητος επάναγκες». Ως επιχείρημα προβάλλει την ανάγκη του εργάτη να παρευρίσκεται με την οικογένειά του ώστε να αποκτήσει «ηθική αξία». Η κυριακάτικη αργία θα του προσφέρει «την αληθώς χριστιανικήν μόρφωσιν του ήθους», αλλά και ξεκούραση. ⁵¹ Καταγγέλλονται τα ελαττώματα των εργατών και το πιο σημαντικό από αυτά, το αλκοόλ. Για την αντιμετώπισή του προτείνεται «η σύστησις εργατικών κέντρων». ⁵² Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, επομένως, είναι η πρόσληψη της ίδιας της έννοιας

47. Στο ίδιο, σ. 90-97.

48. Στο ίδιο, σ. 77.

49. Στο ίδιο, σ. 128-129.

50. Στο ίδιο, σ. 77.

51. Στο ίδιο, σ. 113-114.

52. Στο ίδιο, σ. 122.

του εργάτη ως μια ηθική έννοια που ταυτίζεται εγγενώς με την τιμότητα. Ο Γ. Κορδάτος σημειώνει ότι «τα χρόνια εκείνα», με το όνομα «εργάτης» χαρακτηρίζαν τους «τιμίους εργαζομένους».⁵³ Συγκεκριμένα, μέσα στα διάφορα επαγγέλματα γινόταν ένας διαχωρισμός ανάμεσα στους καλούς και τίμιους επαγγελματίες και τους μη καλούς ή εκείνους που κατάντησαν «το επάγγελμα πρόστυχο».⁵⁴ Ενδεικτικά, ο πρόεδρος των κουρέων δηλώνει περήφανα ότι «η αδελφότης μας περιλαμβάνει μόνο τους καλούς κουρείς». Επίσης, η εφημερίδα διαχωρίζει τους εργάτες σε «αληθείς» και «μη αληθείς». Οι πρώτοι είναι αυτοί που αγωνίζονται για τα αιτήματά τους ασκώντας ενίοτε και βία, ενώ οι δεύτεροι είναι οι απεργοσπάστες.⁵⁵ Ο Νίκος Ποταμιάνος αναλύει διεξοδικά τα στοιχεία της ταυτότητας των τεχνιτών ως ανθρώπων που γνώριζαν την «τέχνη» και διέφεραν από όσους δεν την εφάρμοζαν.⁵⁶ Ο ίδιος, τέλος, σημειώνει πως η τιμή εμφανιζόταν αρκετά συχνά στον λόγο που συνδεόταν με τη συγκρότηση και την κινητοποίηση των εργατών, όπως και με την προστασία των κοριτσιών της εργατικής τάξης από τους κεφαλαιοκράτες.⁵⁷

Συμπερασματικά, το προτεινόμενο θεωρητικό παράδειγμα φαίνεται να εφαρμόζεται στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Η εμφάνιση των συντεχνιών ως μεικτών σωματείων στα στρώματα των τεχνιτών φέρνει στην επιφάνεια τον συνδικαλιστικό λόγο της ηθικής οικονομίας. Ο αναδυόμενος συνδικαλιστικός και πολιτικός λόγος θέτει την ηθική διάσταση ως κεντρική στις οικονομικές αναλύσεις, στα ουτοπιστικά προτάγματα και στον ορισμό της έννοιας του εργάτη. Ως εκ τούτου, θεμελιώνεται ουσιαστικά το μοτίβο του ηθικού συνδικαλισμού· είναι η εποχή της κοινωνιογένεσης μιας συνδικαλιστικής γενεαλογίας που τις επόμενες δεκαετίες θα λάβει διαφορετικές εκφάνσεις.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΤΑΞΙΚΟΥ ΠΟΛΟΥ: Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΗΘΙΚΟΠΟΙΗΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΤΕΣ ΕΡΓΑΤΕΣ

Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα πυκνώνουν τα καθαρά εργατικά σωματεία, διασπώντας «την ενότητα στη βάση του επαγγέλματος η οποία σε μεγάλο βαθμό είχε κατακτηθεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του

53. Κορδάτος, *Ιστορία*, σ. 44.

54. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός*, σ. 134, 138, 143.

55. Στο ίδιο, σ. 134, 138, σ. 88.

56. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 223-231.

57. Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας: μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925*, διδακτορική διατριβή, 2011, σ. 561.

1890, τουλάχιστον σε ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο». Ταυτόχρονα, «τα διαταξικά σωματεία μετατρέπονται πρακτικά σε εργοδοτικά σωματεία»,⁵⁸ διατηρώντας τον όρο «συντεχνία», ενώ οι ενώσεις των μισθωτών εργατών ονομάζονται πλέον «σωματεία» και διακρίνονται από τον έντονο μαχητικό τους χαρακτήρα.⁵⁹ Καθοριστικός παράγοντας στη διάσπαση υπήρξαν φυσικά οι μεγάλες απεργίες και τα εργατικά ξεσπάσματα σε Αθήνα και Βόλο τη διετία 1908-1910, ενώ σημαντικός σταθμός στη διαδικασία συγκρότησης του εργατικού ταξικού πόλου, οδηγώντας σε ήττα τη συντεχνιακή διαταξικότητα, στάθηκε η ίδρυση εργατικών κέντρων.⁶⁰ Η πιο καθοριστική τομή, ωστόσο, ήταν η νομοθεσία των βενιζελικών κυβερνήσεων το 1914, και ειδικά η απαγόρευση συνύπαρξης εργατών και εργοδοτών στο ίδιο επαγγελματικό σωματείο με τον νόμο 281.⁶¹

Το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (ΕΚΑ) ιδρύθηκε το 1910 από τους προέδρους των «καθαρών εργατικών σωματείων», φράση αναγκαία τότε για να δηλωθεί μια νέα διαφορετική συνθήκη, η οποία όμως στη συνέχεια θα διατηρούνταν λαμβάνοντας ποικίλες νοηματοδοτήσεις. Πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως και στη συγκρότηση του κινήματος των συντεχνιών, είχε η Αδελφότητα των Τυπογράφων. Οι τυπογράφοι την ίδια χρονιά επανέκδωσαν έντυπο με τίτλο *Εφημερίς των Εργατών*, το οποίο συνεργάστηκε με το ΕΚΑ, εμφανιζόμενο αρχικά «ως η εργατική πτέρυγα ενός ευρύτερου λαϊκού ριζοσπαστισμού, στη συνέχεια όμως [...] περνά από έναν αριστερό λαϊκισμό σ' ένα είδος σοσιαλδημοκρατίας».⁶² Αρχικά, παρ' όλα αυτά, οι «αρχηγοί» των νέων αμιγώς εργατικών σωματείων ήταν κυρίως διανοούμενοι, δικηγόροι, δάσκαλοι, καθηγητές και γενικά σοσιαλιστές οι οποίοι αναλάμβαναν να οργανώσουν και να δια φωτίσουν τους εργάτες.⁶³ Ο *Ριζοσπάστης* το 1919 έγραφε για το ΕΚΑ του 1910-1914 ότι δεν διέθετε ακόμα «μία καθαρή εργατική μορφή».⁶⁴ Το καταστατικό του όριζε ως εργάτη εκείνον που «εργάζεται διά των χειρών του» και δεν έχει υπό τη διεύθυνσή του εργάτες, επιτρέποντας έτσι τη συμ-

58. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 189-200.

59. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», σ. 105.

60. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 389-391.

61. Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281.1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 225-253.

62. Νίκος Ποταμιάνος, «Ο ριζοσπαστισμός του 1908-1910 κι η έννοια του λαϊκισμού», στο Εταιρεία Σπυριδών, *Λαϊκισμός. Στην ιστορία, την τέχνη, την πολιτική*, Αθήνα 2016, σ. 117-131.

63. Εφ. *Ριζοσπάστης* 10.12.1928· Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 97.

64. Εφ. *Ριζοσπάστης* 20.3.1919.

μετοχή σε ανεξάρτητους τεχνίτες. Για αυτό τον λόγο, το 1913 σοσιαλιστές ίδρυσαν το Νέο ΕΚΑ «υπό καθαρώς εργατικών σωματείων» με διατάξεις αποκλεισμού εργοδοτών.⁶⁵

Το Εργατικό Κέντρο Βόλου (ΕΚΒ) αποτυπώνει ίσως καλύτερα την κουλτούρα αυτών των πρώτων εργατικών κέντρων και τον ηθικό συνδικαλισμό τους. Πρόπλασμα ήταν ο Πανεργατικός Σύνδεσμος «Η Αδελφότης», που εξέδωσε την εφημερίδα *Εργάτης του Βόλου*. Ο σύνδεσμος, η εφημερίδα *Εργάτης* –που είχε ευρεία κυκλοφορία– και το ΕΚΒ ανοιχτά δήλωναν την ιδεολογική τους αναφορά στον Πλάτωνα Δρακούλη και στα χριστιανοσοσιαλιστικά κελεύσματα, σε συνδυασμό με τον ρεπουμπλικανικό γιακωβινισμό. Και πράγματι πολλά άρθρα προσπαθούσαν να συνενώσουν το όραμα του χριστιανισμού με τον σοσιαλισμό και τον δημοκρατικό πατριωτισμό. Η επίσκεψη του Πλάτωνα Δρακούλη στον Βόλο το 1910 ήταν για την πόλη μεγάλο γεγονός, καθώς τον υποδέχτηκαν με μεγάλες τιμές.⁶⁶ Ο ηθικός χαρακτήρας στον σοσιαλισμό της εποχής αυτής εντοπίζεται σε πολλά κείμενα διανοουμένων, όπως το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθήνας» του Νικόλαου Γιαννιού, αλλά κυρίως στις χριστιανοσοσιαλιστικές ιδέες του Πλάτωνα Δρακούλη.⁶⁷ Για παράδειγμα, από τη μία πλευρά στην εφημερίδα *Εργάτης* αναγραφόταν η φράση «Ελευθερία-Ισότητας-Αδελφότης» και από την άλλη «Ο Θεός και το δίκαιό μας», ενώ το ΕΚΒ αναφερόταν στον Ιησού Χριστό ως πρώτο σοσιαλιστή, μεγάλο διδάσκαλο και υπερασπιστή των «συμφερόντων της τάξεως των εργατών και τεχνιτών, των αδικουμένων, των ικανών».⁶⁸ Τρία χρόνια νωρίτερα τα καπνεργοστάσια της πόλης είχαν στελεχωθεί με δραστήριους εργάτες που επανάκαμψαν από την Αίγυπτο και τη Γερμανία, και μετέφεραν την επαναστατικότητα των ευρωπαϊκών κινημάτων. Μάλιστα, κεντρικό ρόλο είχε μια ομάδα αναρχοσυνδικαλιστών, κυρίως καπνεργατών και τσιγαράδων, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στις μεγάλες μαχητικές απεργίες του κλάδου με αιτήματα τη μείωση του ωραρίου και την αύξηση του ημερομισθίου. Πολλά άρθρα του *Εργάτη*, πολλές φορές γραμμένα από εργάτες, χαρακτηρίζονταν από εγκλήσεις στον τίμιο χαρακτήρα της εργατικής ταυτότητας. Για παράδειγμα, ένας μαχητικός σοσιαλιστής εργάτης έγραφε μετά τις βίαιες συγκρούσεις απεργών με τον στρατό ότι χύθηκε «τίμιο εργατικό αίμα» και διέκρινε αφενός το στρατόπεδο «των τίμιων εργατών» και αφετέρου τους καραγκιόζηδες, αγύρτες, λωποδύ-

65. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 402-405.

66. Νίτσα Κολιού, *Οι Ρίζες Του Εργατικού Κινήματος Και Ο «Εργάτης» Του Βόλου*, Αθήνα 1988, σ. 78-86. Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α, Αθήνα 1989, σ. 52-76.

67. Κορδάτος, *Η ιστορία*, σ. 158

68. Κολιού, *Οι ρίζες*, σ. 76-78.

τες, εκβιαστές και ληστές «στρατολογηθέντες και ενδυθέντες την ιερά στολήν του στρατιώτου». Σε άλλη περίπτωση, ο δρόμος του εργάτη περιγραφόταν ως αγκαθένιος, αλλά τίμιος.⁶⁹

Στο ιδρυτικό κείμενο του ΕΚΒ τονίζεται η απελπιστική κατάσταση του έλληνα εργάτη, θύμα της εκμετάλλευσης και απροστάτευτος από την πολιτεία, ενώ διατυπώνεται πως το κέντρο είναι απαραίτητο ώστε οι εργάτες να αποκτήσουν «τη μόρφωση, τον ανθρωπισμό, τον χαρακτήρα τον φιλότιμο και τίμιο, την αξιοπρέπεια, το πνευματικό φως».⁷⁰ Δεν πρόκειται για ένα σωματείο μαχητικού συνδικαλισμού, αλλά για μια λέσχη ηθικού και εκπαιδευτικού εκπολιτισμού για εργάτες, καθώς τα μέσα της δράσης θα είναι «η αλληλοβοήθεια και αλληλοϋποστήριξις σε κάθε υλική και ηθική ανάγκη». Θα περιλαμβάνει «τους εργάτας και τεχνίτας κάθε τέχνης και επαγγέλματος» και θα είναι «ένα σαλόνι το οποίο θα είνε η λέσχη μας και σχολείο μας και αναγνωστήριό μας», με σκοπό «να διαπλασθούν οι εργάται και τεχνίται ηθικώς, να αναπτυχθούν πνευματικώς», καθώς «θα περνούν τας ώρας τους οι τεχνίται όχι με κρασί και τυχερά παιχνίδια, αλλά με ωρισμένα αναψυκτικά και το καφέ τους». Στη μορφωτική ηθικοδιαπλαστική διάσταση «με τακτική λαϊκή κοινωνική διδασκαλία» θα «βοηθήσουν άνθρωποι μορφωμένοι, μελετημένοι, φίλοι της τάξης μας και υπερασπισταί των δικαιωμάτων μας». Με τα μαθήματα οι εργάτες θα αποκτήσουν ταξική συνείδηση, δηλαδή «θα καταλάβωμε γιατί υποφέρωμε, και πώς θα διορθώσωμε την κατάστασί μας». Σε αυτό το πλαίσιο θα διδάσκεται μουσική, θα λειτουργεί χορωδία, θα διακινούνται λογοτεχνικά βιβλία και σοσιαλιστικά έντυπα, και θα οργανώνονται λογοτεχνικές βραδιές.⁷¹ Ιδρύεται μια νυκτερινή σχολή για τους εργάτες και κάθε βράδυ «διάφοροι φιλότιμοι επιστήμονες της πόλεώς μας μορφώνουν και διδάσκουν», ενώ κάθε Κυριακή διεξάγονται επιστημονικές διαλέξεις με θέματα φιλολογικά, κοινωνικά, ιατρικά και φυσικών επιστημών, καθώς και ενάντια στον αλκοολισμό, ενώ λειτουργεί και χορωδία. Τέλος, η οθωμανική συντεχνιακή παράδοση παραμένει ενεργή στο εργατικό κίνημα του Βόλου, καθώς για τα σωματεία και τα επαγγέλματα χρησιμοποιείται η συνώνυμη με τη συντεχνία τουρκική λέξη «ισνάφια». Στο πλαίσιο της εξαιρέσεως της πολιτικής από τον συνδικαλισμό, δηλώνεται ρητά πως θα αποκλείεται η πολιτική και για αυτό στο ΕΚΒ δεν θα διεξάγονται αρχαιρεσίες, αλλά η διοίκηση θα προκύπτει από την κλήρωση ενός εγγράμματου από κάθε «ισνάφι». Το ΕΚΒ αποτελούσαν από 23 ισνάφια που εκπροσωπούσαν 500 εργάτες.⁷²

69. Στο ίδιο, σ. 138, 88.

70. Εφ. *Εργάτης* 21.11.1908.

71. Κολιού, *Οι ρίζες*, σ. 87.

72. Στο ίδιο, σ. 116-118, 125, 130-132.

Συνοψίζοντας, ο ηθικοποιητικός δημοκρατικός και ελληνικοπατριωτικός χριστιανοσοσιαλισμός φαίνεται ότι την περίοδο αυτή εξέφρασε τη ριζοσπαστικοποίηση των χειροτεχνιτών εργατών, προσφέροντας έναν λόγο ταξικής διαφοροποίησης και εργατικής ταυτότητας. Οι δημοκρατικοί και σοσιαλιστές μικροαστοί διανοούμενοι συνεχίζουν να επιτελούν κεντρικό ρόλο στη διαδικασία της συγκρότησης του εργατικού ταξικού πόλου, καθώς η οθωμανική συντεχνιακή παράδοση μετασχηματίζεται, ενώ οι ριζοσπαστικοποιημένοι εργάτες πρωταγωνιστούν στα μαχητικά απεργιακά ξεσπάσματα. Οι όροι περί τιμότητας κυριαρχούν στις ταυτοτικές εγκλήσεις, αντανakλώντας την παραδοσιακή αυτοεικόνα του εργάτη τεχνίτη των εργαστηρίων. Με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνεται η συσχέτιση του ηθικού με τον διαφοροποιημένο ταξικά αλλά συντεχνιακής προέλευσης εργατικό συνδικαλισμό.

Ο ΔΙΕΘΝΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΕΝΤΕΡΑΣΙΟΝ: ΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΕΧΝΙΑΚΩΝ ΠΑΡΤΙΚΟΥΛΑΡΙΣΜΩΝ

Το αντίπαλο δέος στον ηθικό πατριωτικό ρεπουμπλικανικό συνδικαλισμό των εργατικών στρωμάτων της περιόδου αυτής θα πρέπει να θεωρηθεί ο συνδικαλισμός της Φεντερασιόν και των εβραίων εργατών της Θεσσαλονίκης – ένα κοινωνικό στρώμα με πληθυσιακό παρελθόν εκατονταετίας. Σύμφωνα με τον Σουκρού Ιλιτζάκ, «το μόλις αναπτυσσόμενο βιομηχανικό προλεταριάτο αποτελούσε το κύριο μέρος της δύναμης της Ομοσπονδίας, ενώ ταυτόχρονα ενσωματώθηκαν τα σωματεία των χειροτεχνών εκείνων που επηρεάστηκαν από τη διάλυση του παραδοσιακού συντεχνιακού συστήματος και την κεφαλαιοποίηση της χειροτεχνίας». Η Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα δεν ήταν οργανωμένη «σε εθνικο-θρησκευτική βάση, αλλά σύμφωνα με την οικονομική θέση των κατοίκων [της]» και, ως εκ τούτου, οι ταξικές διαφορές έγιναν «περισσότερο διακριτές». Συγκεκριμένα, ο σοσιαλισμός έγινε «η κυριαρχούσα ιδεολογία στους κόλπους της Εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης καθώς ο ευρωπαϊκός τρόπος ζωής της Εβραϊκής αστικής τάξης ήταν καταφανής, ενώ η παραδοσιακή Εβραϊκή κοινοτική ζωή, οι συντεχνίες και η δομή της κοινοτικής εξουσίας (kehilla) εξασθένησαν».⁷³ Ο Φουντανόπουλος επισημαίνει την τομή που φέρνει η Φεντερασιόν: «κατήργησε τον αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα των σωματείων που επηρέαζε και τα αναδιοργάνωσε σε επαγγελματικά με αλληλοβοηθητικό ταμείο»,⁷⁴ ενώ τονίζεται πως η συγκρι-

73. Σουκρού Ιλιτζάκ, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην Οθωμανική Θεσσαλονίκη», στο *Έλληνες και Εβραίοι Εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων*, Γιάννενα 2004.

74. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σ. 300.

τικά μεγάλη διαφορά του εργατικού κινήματος της Θεσσαλονίκης σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα είναι η σχετική μαζικότητα και ο συγκεντρωτισμός των σωματείων.⁷⁵ Ωστόσο, εάν λάβουμε υπόψη μας την κριτική που ασκούν οι βούλγαροι «στενοί» στην Ομοσπονδία, οι συντεχνιακές παραδόσεις παρέμεναν ακόμη ενεργές.⁷⁶ Με βάση τον Φουντανόπουλο, μάλιστα, η εργατική τάξη της πόλης χαρακτηρίζεται από την ηθική οικονομία, και τα συνδικαλιστικά αιτήματα σχετιζόνταν με τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, την ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης της εργασίας και τον έλεγχο επί των τιμών των προϊόντων.⁷⁷ Βέβαια, σύμφωνα με την Αβδελά, κατά τη διάρκεια των καπνεργατικών απεργιών, τα αιτήματα αφορούσαν τη βελτίωση των αποδοχών και ωρών εργασίας, τη θεσμοθέτηση του συνδικάτου στον χώρο εργασίας και τη διατήρηση της κατοχής από τους άντρες εργάτες της ανώτερης ειδικότητας των ντεκτοήδων.⁷⁸ Σε κάθε περίπτωση, η Φεντερασιόν βρίσκεται σε σύγκρουση με τις συντεχνίες της Θεσσαλονίκης, οι οποίες υιοθετούσαν τον ελληνικό πατριωτικό ρεπουμπλικανισμό και προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τους εργάτες μέσα από τις κλασικές συντεχνιακές νοθεσίες για την υλική και πνευματική εξύψωση των μελών.⁷⁹

Ποια είναι, λοιπόν, η κρίσιμη διαφορά σε σχέση με τον ηθικό συνδικαλισμό; Για λόγους που εξηγεί πειστικά η Αβδελά, η Φεντερασιόν, παρότι τις αποδεχόταν ως έναν βαθμό, ουσιαστικά πολέμησε τις κατά τον Ποταμιάνο τμηματικές λογικές, δηλαδή τις πρακτικές εθνικοτοπικού αποκλεισμού, μονοπώλησης και περιχαράκωσης, παλεύοντας υπέρ των καθολικών λογικών, δηλαδή τη διεύρυνση της κοινότητας αλληλεγγύης των εργατών ανεξαρτήτως εθνότητας, φύλου και ιεραρχικής θέσης σε μια αμιγώς ταξική ενότητα.⁸⁰ Ο συνδικαλισμός της Φεντερασιόν, ως ο εισηγητής των αρχών της Β' Σοσιαλιστικής Διεθνούς στα Βαλκάνια και στην υπόλοιπη Ελλάδα, υπήρξε σαφώς ταξικός και στην πράξη αντιεθνικιστικός, διεθνιστικός και αεθνικός. Προτάσσοντας μια προλεταριακή αλληλεγγύη συνδεδεμένη άρρηκτα με τα καθολικά οράματα του σοσιαλισμού, επέτρεψε τη διεύρυνση της κοινότητας ταξικής

75. Στο ίδιο, σ. 310-313.

76. Άκης Αποστολίδης και Αλέκος Δάγκας, *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909-1918*, Αθήνα 1989, σ. 61.

77. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σ. 90-128.

78. Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”»: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά 18-19* (1993), σ. 178.

79. Αποστολίδης και Δάγκας, *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση*, σ. 98-99.

80. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”». Νίκος Ποταμιάνος, «Εργάτες κατά εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά 1890-1922», στο δικό του *Ευγενή παχύδερμα και πάσχοντες εργάτες. Επικαιρές ιστορίες από τις αρχές του 20ού αι.*, Αθήνα 2016, σ.113-122.

αλληλεγγύης σε τέτοιον βαθμό ώστε να ταυτιστεί με την παγκόσμια εργατική τάξη.⁸¹ Σε αυτή την κατεύθυνση, δεν διαχώριζε τα επίπεδα ανάμεσα στη συνδικαλιστική ένταξη και την υιοθέτηση των σοσιαλιστικών ιδανικών, αναπαράγοντας αυτήν τη «σύγχυση» στο οργανωτικό επίπεδο και καθιστώντας τον συνδικαλισμό της «πολιτικό»,⁸² όπως θα κατηγορηθεί αργότερα ο συνδικαλισμός του ΣΕΚΕ. Πριν και μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, ο συνδικαλισμός της χαρακτηρίστηκε «αντεθνικός» και «σοσιαλισμός των άλλων», γιατί έφτανε να μάχεται τον εξελληνισμό και την πολεμική επέκταση.⁸³ Τέλος, δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ρητορικές συνδεδεμένες με ηθικές εγκλήσεις και ηθικοπλαστικούς στόχους αυτονομημένους από τη συνδικαλιστική δράση. Οι βούλγαροι «στενοί», για παράδειγμα, κατηγορούσαν τη Φεντερασιόν για οικονομικές ατασθαλίες, γραφειοκρατικές λογικές, για εγκατάλειψη της σοσιαλιστικής διαπαιδαγώγησης των μελών, αλλά και ότι είχε μετατρέψει τη λέσχη της σε ταβέρνα, υπονοώντας ότι δεν ακολουθούσε μια τέτοια ηθικοποιητική στοχοθεσία. Η κριτική αυτή έχει αναλογίες με τη μετέπειτα αρχειομαρξιστική απέναντι στο ΚΚΕ, ενώ ρητά οι αρχειομαρξιστές ανήγαγαν τις απαρχές της δικής τους οπτικής στους «στενούς».⁸⁴ Ουσιαστικά, με τη Φεντερασιόν εμφανίζεται μια άλλη γενεαλογία συνδικαλισμού, αμιγώς πολιτική, που θέτει προγραμματικά την υπέρβαση των συντεχνιακών παρτικουλαρισμών της ηθικής οικονομίας. Αυτός ο σοσιαλιστικός συνδικαλισμός θα επηρεάσει το ελληνικό εργατικό κίνημα μέσα από το ΣΕΚΕ και την παράταξή του στη ΓΣΕΕ, θα μπολιαστεί με τις αρχές της ρωσικής επανάστασης και θα εξελιχθεί κατά τον Μεσοπόλεμο στον τριτοδιεθνιστικό συνδικαλισμό του ΚΚΕ.

Ο ΑΝΑΡΧΟΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΘΑΡΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΣΙΓΑΡΔΕΣ

Το διεθνές αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού στην Ισπανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και σε άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη. Στη Γαλλία ένα τμήμα του ταυτίστηκε με το ρεύμα του καθαρού επαναστατικού συνδικαλισμού, ο οποίος αντιπαρατέθηκε με το σοσι-

81. Κώστας Παλούκης, «Οι σοσιαλισμοί πριν το ΣΕΚΕ: Γιακωβινισμός, δημοκρατικός πατριωτισμός και αντικαπιταλιστικός διεθνισμός και ο ρόλος των χειροτεχνιτών εργατών (1900-1918)», *Τετράδια Μαρξισμού* 9 (Απρίλιος 2019).

82. Αποστολίδης και Δάγκας, *Η σοσιαλιστική οργάνωση*, σ. 92-93.

83. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”»· Αποστολίδης και Δάγκας, *Η σοσιαλιστική οργάνωση*, σ. 109-121, 176-181· Παλούκης, «Οι σοσιαλισμοί πριν το ΣΕΚΕ».

84. Αποστολίδης και Δάγκας, *Η σοσιαλιστική οργάνωση*, σ. 61-62· Παλούκης, *Οι αρχειομαρξιστές*, σ. 281.

αλιστικό κόμμα διεκδικώντας την ανεξαρτησία της συνδικαλιστικής δράσης.⁸⁵ Αναδείχτηκε ως αντικαπιταλιστικό ρεύμα απέναντι στον τείλορισμό, υπερασπίζοντας το συντεχνιακό μοντέλο και τις αξίες της ηθικής οικονομίας από την πλευρά των τεχνιτών. Παρ' όλα αυτά, μετατοπίστηκε σταδιακά στον ρεφορμιστικό συνδικαλισμό, όταν ο τείλορισμός επικράτησε.⁸⁶ Στη Γαλλία ο «καθαρός» συνδικαλισμός συνυπήρχε μαζί με το ρεύμα του Georges Sorel στη Γενική Συνομοσπονδία της Εργασίας (Confédération Générale du Travail, CGT). Ο σορελικός συνδικαλισμός συνδυάζει τη γιακωβίνικη παράδοση της άρνησης των κομμάτων που διαχωρίζουν τους πολίτες με την αμεσοδημοκρατία, τις αυτομορφωτικές λέσχες, την επαναστατική δράση και τον αντικοινοβουλευτισμό. Ο ίδιος ο Sorel θα διακηρύξει την ηθική του συντεχνιακού μοντέλου μπροστά στην ανηθικότητα του καπιταλισμού και την αναγκαιότητα της δημιουργίας ενός ηθικού ανθρώπου, που θα απαντά σε αυτή την καταστροφή.⁸⁷ Στη Γαλλία οι σορελικοί επίγονοι θα συνεργαστούν με την άκρα δεξιά της Action Française, που αναπολούσε εξίσου το χαμένο ιδεώδες των συντεχνιών του Παλαιού Καθεστώτος, ενώ στην Ιταλία θα υιοθετήσουν τον φασιστικό κορπορατισμό.⁸⁸ Στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1910 και 1920 το πρόγραμμα των αναρχοσυνδικαλιστών συνέπιπτε σε μεγάλο βαθμό με τις θέσεις των μεταρρυθμιστών συνδικαλιστών που ακολουθούσαν αρχικά τον Εμμανουήλ Μαχαίρα και στη συνέχεια τον Ιωάννη Καλομοίρη. Ο καθαρός συνδικαλισμός αποτέλεσε εξαρχής το αντίπαλο δέος του πολιτικού αντικαπιταλιστικού σοσιαλιστικού συνδικαλισμού, όπως εκφράστηκε από τους συνδικαλιστές της Φεντερασιόν και στη συνέχεια του ΣΕΚΕ. Η πόλωση αυτή εκφράστηκε με τις αντιπαραθέσεις στη ΓΣΕΕ την περίοδο 1918-1922.

Ο αναρχοσυνδικαλισμός εμφανίστηκε στην Ελλάδα με κοινωνική βάση κυρίως τους σιγαροποιούς. Οι σιγαροάδες αποτελούσαν, ίσως με εξαίρεση τους ναυτικούς, το πλέον διεθνοποιημένο τμήμα της ελληνικής εργατικής τάξης, διότι οι έλληνες κεφαλαιούχοι ανέπτυξαν τη σιγαροποιία στην Αίγυπτο και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Στην Αίγυπτο, μάλιστα, από το 1898 έως το 1910, «ηγήθηκαν επιτυχημένων και αποτυχημένων απεργιών», που αποτελούσαν «δείγματα ταξικής σύγκρουσης στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας της Αιγύπτου».⁸⁹ Μετανάστευσαν στην Ελλάδα όταν η αιγυπτιακή σιγαροποιία

85. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, σ. 119-120.

86. Papayanis και Merrheim, *The emergence of reformism*.

87. Meisel, *The Genesis*.

88. Mazgaj, *The Action Française*. David D. Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, Βόρεια Καρολίνα 1979, σ. 59-61.

89. Χρήστος Καραμπάτσος, *Από το Αυτοκίνητο «Μηχανή της Περιπέτειας» στο «Περίφημον Μηχάνημα» της Σιγαροποιίας. Κρίσιμα Επεισόδια από την Ιστορία της Τεχνολογίας στην Ελλάδα, 1900-1920*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2016, σ. 235.

άρχισε να παρακμάζει, αφού κυριάρχησαν τα εισαγόμενα τσιγάρα, «μεταφέροντας την οργανωτική τους πείρα και τις αναρχοσυνδικαλιστικές τους ιδέες».⁹⁰ Επρόκειτο για ένα εργατικό στρώμα ταξικά διαχωρισμένο από τους εργοδότες ήδη από το 1902 στην Αθήνα και εξαιρετικά ριζοσπαστικοποιημένο. Μετά τη μεγάλη απεργία του κλάδου το 1909 ακολούθησε μια δεκαετία μαχητικής υπεράσπισης της χειρωνακτικής ειδικευμένης εργασίας και της ποιότητας της εργασίας εναντίον της εκμηχάνισης, κατά την οποία υπήρξαν επεισόδια καταστροφής μηχανών, που οδήγησαν τις εφημερίδες να τους χαρακτηρίσουν αναρχικούς.⁹¹ Σύμφωνα με τον Καραμπάτσο, επρόκειτο για ένα επάγγελμα με δομημένη «εργασία κατά οικογένειες», με αποτέλεσμα τα καταστήματά τους να μετατραπούν σε τόπο «μιας εργατικής οργάνωσης βασισμένης στη γνώση της δουλειάς, στο ταξικό συμφέρον και στην οικογενειακή μονάδα με τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα συντονισμού και ομοψυχίας».⁹² Ο ίδιος υπογραμμίζει πως, όπως και άλλοι ειδικευμένοι τεχνίτες, όσο περισσότερο δύσπιστοι ήταν προς τις ικανότητες των μηχανών τόσο περισσότερο ήταν σφιχτά οργανωμένοι, ενώ τα αιτήματά τους συνδέονταν με τη λογική της ηθικής οικονομίας του E. P. Thompson. Για παράδειγμα, τσιγαράς επιστάτης που ανελίχθηκε σε εργοδότη διαφήμιζε χειροποίητα τσιγάρα εναντίον των μηχανοποιημένων και ταυτόχρονα δήλωνε ότι απασχολούσε με διαρκή εργασία και ημερομίσθιο 8 δραχμών «καλούς σιγαροποιούς», οι οποίοι διαχωρίζονταν από τους μη καλούς που απασχολούνταν στις μηχανές.⁹³ Στην πράξη, τα αιτήματά τους αφορούσαν τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, κατά την οποία «οι τεχνίτες υψηλής ειδίκευσης διακρίνονται από τους ανειδίκευτους εργάτες υψηλής κινητικότητας».⁹⁴

Στον Βόλο εντοπίζονται οι πρώτοι αιγυπτιώτες τσιγαράδες, που είχαν έρθει σε επαφή με αυτές τις ιδέες μέσω των ιταλών συνδικαλιστών και αναρχικών στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο, με επικεφαλής τον αναρχικό Γεώργιο Κόσσυβα, ο οποίος είχε εργαστεί ως τσιγαράς στην Αλεξάνδρεια. Στην αρθρογραφία του, ο Κόσσυβας περιέγραφε τον εργατικό αγώνα ως «επανάσταση

90. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, σ. 122. Γενικότερα, για τους τσιγαράδες στην Αίγυπτο, Joel Beinin και Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class (1882-1954)*, Κάιρο 1998, σ. 49-57.

91. Νίκος Αλέξης, *Κοινωνία και κράτος απέναντι στην τεχνολογική μεταβολή: το παράδειγμα των αμαξηλατών-καταγωγών και σιγαροποιών στην Ελλάδα του πρώιμου 20ου αιώνα*, διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2019, σ. 31-33, 111-112· Καραμπάτσος, *Από το Αυτοκίνητο*, σ. 297.

92. Καραμπάτσος, *Από το Αυτοκίνητο*, σ. 285.

93. Στο ίδιο, σ. 302, 319.

94. Αλέξης, *Κοινωνία και κράτος*, σ. 103.

του πνεύματος, επανάστασιν του αισθήματος», «ανατροπήν παντός φαύλου, ερειπομένου και σαπρού», «βίαν κατά πάσης ανηθίκου βίας, αντίστασιν κατά πάσης αδίκου καταπιέσεως, επίθεσιν κατά πάσης κακοήθους επιθέσεως», «πόλεμον διαρκή και αμείλικτον, πόλεμον εξοντώσεως κατά της δουλείας, της εκμεταλλεύσεως, του ψεύδους, της καταπιέσεως, του Φαρισαϊσμού, της αδικίας», «ανάστασιν της αληθείας και της κοινωνικής δικαιοσύνης», σ' έναν λόγο με έκδηλη ηθική διάσταση.⁹⁵ Ο τσιγαράς Σταύρος Κουχτσόγλου ουσιαστικά υπήρξε ο θεωρητικός εισηγητής του αναρχοσυνδικαλισμού στην Ελλάδα, ο οποίος συνεργάστηκε με την ομάδα των Κωνσταντίνου Σπέρα και Δημήτρη Φανουράκη. Είχε αναπτύξει συνδικαλιστική και πολιτική δραστηριότητα σε Αλεξάνδρεια και Κωνσταντινούπολη, και στην μπροσούρα του *Κάτω η Μάσκα* κήρυσσε ότι «δεν υπάρχει κανένας όρος μεταξύ Κράτους και ατομικής ελευθερίας».⁹⁶ Στο Α' και Β' Συνέδριο της ΓΣΕΕ συμμετείχε ως αντιπρόσωπος των τσιγαράδων. Η ομάδα των αναρχοσυνδικαλιστών πρωταγωνίστησε στους αγώνες των σιγαροποιών και φέρεται να συνέβαλε στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Καπνεργατικών Σιγαροποιητικών Σωματείων (γύρω στο 1921-1922) με έδρα τον Βόλο. Στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ το 1918 διαφώνησε στο ζήτημα του αν θα συμπεριλαμβανόταν στο καταστατικό της η φράση «πάλη των τάξεων», υποστηρίζοντας πως «ο εργάτης πρέπει να μείνει μακριά από κάθε πολιτική και μακριά από το κοινοβούλιο και να ενδιαφέρεται μόνο για τα σωματεία του και την επαγγελματική του οργάνωση».⁹⁷ Στοιχεία για τον αναρχοσυνδικαλιστικό λόγο της δεκαετίας του 1910 διαθέτουμε από το καταστατικό του Συνδικάτου Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης. Οι σκοποί του συνδικάτου «θα επιδιώκονται με καθαρώς εργατικήν δράσιν, βασιζομένην εις την αρχήν της πάλης των τάξεων», ενώ «αποκλείεται συνελπώς παντελώς η πολιτική δράσις διά το συνδικάτον».⁹⁸ Την περίοδο 1919-1920 η ομάδα του Σπέρα ήταν μέλος του ΣΕΚΕ και στήριζε την πολιτική του στη ΓΣΕΕ. Ωστόσο, σύντομα ήρθαν σε ρήξη, όταν το ΣΕΚΕ αποφάσισε την οργανική διασύνδεση της ΓΣΕΕ με το κόμμα. Οι αναρχοσυνδικαλιστές συντάχθηκαν με τους μεταρρυθμιστές καθαρούς συνδικαλιστές κάτω από το κοινό σύνθημα της απόρριψης της πολιτικής στα σωματεία. Μέσα από αυτήν τη σύγκρουση οδηγήθηκε στη στήριξη της δικτατορίας του Πάγκαλου, σε πραξικοπήματα εντός των σωματείων και τελικά στον φασισμό του Μερκούρη. Στα άρθρα του 1935 είναι έκδηλη η επιρ-

95. Εφ. *Εργάτης-Γεωργός* 6.7.1911.

96. Σταύρος Κουχτσόγλου, *Κάτω η Μάσκα*, Αθήνα 2019.

97. Οι σοσιαλιστές αντιπρότειναν την παραμονή των εργατών «έξω από κάθε αστική επιρροή» κι επικράτησαν με ψήφους 158 έναντι 21: Κορδάτος, *Η ιστορία*, σ. 305-307.

98. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 122.

ροή από τον σορελισμό. Στην πράξη, η ομάδα Σπέρα-Φανουράκη επεδίωκε ένα μη αμιγώς μπολσεβίκικο εργατικό κόμμα, καθώς το 1922 ίδρυσε το βραχύβιο Ανεξάρτητο Εργατικό Κόμμα.⁹⁹

Οι έλληνες αναρχοσυνδικαλιστές της εποχής, εκπροσωπώντας τους τοιγαράδες, το κατεξοχήν επάγγελμα που υπερασπίστηκε την ειδικευμένη εργασία και το εργαστήριο απέναντι στην εκμηχάνιση, ουσιαστικά αναδείχτηκαν στους πιο γνήσιους εκφραστές ενός ριζοσπαστικού ηθικού συνδικαλισμού. Αντιτάχθηκαν στην σοσιαλιστικοποίηση των σωματείων υπέρ ενός μη πολιτικού καθαρού εργατικού συνδικαλισμού, μεταφέροντας την αντίστοιχη αντιπαράθεση στην Ελλάδα. Αυτή η σύγκρουση τους οδήγησε σε συμμαχία με τους καθαρούς συνδικαλιστές, βρίσκοντας περισσότερους κοινούς τόπους, ενώ μερικοί αναρχοσυνδικαλιστές, υπερασπίζοντας τον συντεχνιασμό, ακολούθησαν τη σορελική πορεία καταλήγοντας στην άκρα δεξιά.

Ο ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΘΑΡΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ: Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΑΜΥΝΑ

Οι μεταρρυθμιστές καθαροί συνδικαλιστές εξέφρασαν τις απόψεις τους μέσα από την εφημερίδα *Άμυνα*, με διευθυντή τον Τιμολέοντα Λαμπρινόπουλο, ενώ συχνά έγραφε σ' αυτήν ο ίδιος ο Εμμανουήλ Μαχαίρας ως ηγέτης της παράταξης, συνήθως εναντίον των μπολσεβίκων του ΣΕΚΕ. Στο ίδιο έντυπο ο Σταύρος Κουχτσόγλου δημοσίευσε τα άρθρα του εναντίον του ρωσικού μπολσεβικισμού, αλλά και εναντίον της συμμετοχής στις εκλογές. Ουσιαστικά η εφημερίδα διατύπωνε έναν κοινό παρονομαστή ιδεών και για τις δύο τάσεις του καθαρού συνδικαλισμού οι οποίες συσπειρώνονταν απέναντι στον κοινό αντίπαλο. Η επίδραση από τον γαλλικό καθαρό συνδικαλισμό ήταν ρητή και χαρακτηριζε όλη την έκδοση και τον λόγο της εφημερίδας. Όπως σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος, «η αντιπαράθεση ανάμεσα στο “εργαστήριο” και το “σοβιέτ” παραπέμπει στις βασικές ιδέες του γαλλικού “καθαρού συνδικαλισμού”». Ωστόσο, οι ιδέες του καθαρού συνδικαλισμού δεν ήταν απλώς γαλλική επίδραση, αλλά μια γλώσσα για να εκφραστούν τρόποι και συμπεριφορές που ήδη ενυπήρχαν στο συνδικαλιστικό κίνημα των αρχών του 20ού αιώνα.¹⁰⁰ «Είμεθα εργατικοί και είναι μπολσεβίκοι, θέλομεν να μείνωμεν εις το εργαστήριο και μας στέλνουν εις το Σοβιέτ», γράφει η *Άμυνα*. Στο ίδιο φύλλο μεταφράζει ένα άρθρο από την εφημερίδα *Ατελιέ*, επίσημο όργανο των καθαρών

99. Εφ. *Εθνική Σημεία* 23.12.1935. Παλούκης, *Αρχειομαρξιστές*, σ. 152-164.

100. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 119, 124.

συνδικαλιστών της Γαλλίας. Αυτό υποστηρίζει ότι ο σοβιετισμός «αντιτίθεται προς τον συνδικαλισμόν του εργαστηρίου» και ότι «η αληθής και αποτελεσματική δύναμις του εργάτου είνε η εργασία του την οποίαν εκτελεί εις το εργαστήριο». Μέσα εκεί «αντιλαμβάνεται την κοινωνικήν του σπουδαιότητα και την ατομικήν του αξίαν, όπως και την [αξίαν] της συντεχνίας του και της βιομηχανίας του».¹⁰¹ Για τους καθαρούς συνδικαλιστές, «βεβαίως κάθε αγών τάξεως είνε υπό μίαν άποψιν και αγών πολιτικός, αλλά δεν υπάρχουν τάξεις έξω από το εργαστήριο».¹⁰² Το βασικό πρόβλημα της ελληνικής εργατικής τάξης θεωρούνταν, εντούτοις, πως ήταν ότι οι εργάτες «είνε κι εξακολουθούν να μένουν ανεξέλικτοι επαγγελματικώς, εργατικώς, ηθικώς».¹⁰³ Οι καθαροί συνδικαλιστές πρότασαν την καθαρή εργατική ιδιότητα και αγωνίζονταν για «έναν επαγγελματικόν αγώνα εκτός πάσης πολιτικής»,¹⁰⁴ σε αντίθεση με την πολιτικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος που προωθούσαν οι φιλομπολσεβίκοι σοσιαλιστές του ΣΕΚΕ. Αντλούσαν παραδείγματα και θέσεις από τη γαλλική Γενική Συνομοσπονδία της Εργασίας και συγκεκριμένα από το πρώτο άρθρο του καταστατικού της, που ρητά όριζε ότι η Συνομοσπονδία στηριζόταν «εις καθαρώς συνδικαλιστικάς αρχάς αι οποίαι αρνούντα[ν] εντελώς οιανδήποτε ανάμειξιν των εργατών εις την πολιτικήν ως τάξεως οργανωμένης».¹⁰⁵ Σύμφωνα με αυτό το πνεύμα, οι εργάτες έγιναν συνδικαλιστές, επειδή σιχάθηκαν «και τον βενιζελισμόν και τον κωνσταντινισμόν και τον Μπολσεβικισμόν και την πολιτική εν γένει».¹⁰⁶ Η γενική απεργία συνέχιζε να συνιστά ένα αναγνωρισμένο εργαλείο πάλης, αλλά αποσκοπούσε στη μεταρρύθμιση, όχι στην επανάσταση.¹⁰⁷ Οι καθαροί συνδικαλιστές δεν αρνούνταν την προοπτική ίδρυσης ενός καθαρού εργατικού κόμματος, χωρίς δηλαδή τον μπολσεβικισμό. Ωστόσο, έθεταν ως προϋπόθεση τη μόρφωση των εργατών, ώστε να μην παρασύρονται από τους διάφορους «Αβραάμ», δηλαδή τους σοσιαλιστές όπως ο Μπεναρόγια.¹⁰⁸

Ταυτόχρονα, οι καθαροί συνδικαλιστές προωθούσαν έναν υγιή πατριωτισμό μακριά από τα «αστικά πατριωτικά “φούμαρα” και με βαθείαν συναίσθησιν, ότι μόνον μία μακρά ειρήνη, εγγυωμένην την βιομηχανικήν πρόοδον και

101. Εφ. Άμυνα 5.4.1920.

102. Εφ. Άμυνα 4.4.1920.

103. Εφ. Άμυνα 11.6.1920.

104. Εφ. Άμυνα 18.5.1920.

105. Εφ. Άμυνα 21.4.1920.

106. Εφ. Άμυνα 26.5.1920.

107. Εφ. Άμυνα 7.6.1920.

108. Εφ. Άμυνα 13.5.1920.

εσωτερικήν ανάπλασιν της χώρας, θα μας φέρη συντομώτερα εις τον σκοπόν»,¹⁰⁹ την «ευλογημένη ημέρα του Λυτρωμού», έναν «αγώνα δίκαιο» και έναν «σκοπό ηθικό».¹¹⁰ Με άλλα λόγια, υιοθετούσαν μια εκδοχή του ριζοσπαστικού ρεπουμπλικανικού δημοκρατικού σοσιαλισμού, ο οποίος καταγόταν από τον γιακωβινισμό. Μάλιστα, υποστήριξαν τη μικρασιατική εκστρατεία με το επιχείρημα της ανάγκης της απελευθέρωσης των υποδούλων Ελλήνων, παρότι επί της αρχής δήλωναν ενάντιοι σε κάθε πόλεμο,¹¹¹ αντιγράφοντας τη στάση των γάλλων συνδικαλιστών το 1914. Επιπλέον, απέναντι στους Ισραηλίτες της Φεντερασιόν εκφράζονταν συχνά με αντισημιτικές εκφράσεις, π.χ. χαρακτηρίζοντας την Ομοσπονδία σιωνιστική,¹¹² κατηγορώντας την πως μέσω του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ βρήκε ευκαιρία να επεκτείνει την επιρροή της στην υπόλοιπη Ελλάδα¹¹³ και κινδυνολογώντας ότι «ο κάπηλος ο Αβραάμ», δηλαδή ο Μπεναρόγια του ΣΕΚΕ, θα νοθεύσει «το θάνατο ελληνικών πνεύμα».¹¹⁴

Μια άλλη διάσταση αποτελεί η μετατόπιση κάποιες φορές του κύριου πεδίου της αντιπαράθεσης από τη σχέση κεφαλαίου εργασίας στη σχέση των εργατών καταναλωτών με τους έμπορους μέσα από το πρίσμα της ηθικής οικονομίας. Το εμπόριο, λοιπόν, είναι «περισσότερον από το κεφάλαιον ένοχον», καθώς δεν «είνε απλώς και μόνο ο συντελεστής της κυκλοφορίας», αλλά καθορίζει κερδοσκοπικά τις τιμές «επί τη βάσει όχι της τιμής της αγοράς και του λογικού κέρδους», δηλαδή ασκεί «ανήθικον εμπορείαν». Την περίοδο του πολέμου, «εκμεταλλεόμενον την ανικανότητα του Κράτους εις το να του επιβάλη και τον ελάχιστον προορισμόν», προκάλεσε «εντελώς αδικαιολογήτους αυξήσεις εις βάρος του πενομένου λαού» έως και 200%. Ουσιαστικά, «άτιμον εμπόριον δεν υπάρχει, αλλά [...] το λεγόμενον έντιμον είνε εντελώς ανήθικον».¹¹⁵ Τέλος, καταγγέλλουν την κακή ποιότητα των εισαγόμενων βιομηχανικών υποδημάτων από τις ΗΠΑ, σημειώνοντας πως παραμένουν απούλητα «στερούμενα της λαϊκής εμπιστοσύνης».¹¹⁶

Η κριτική των καθαρών συνδικαλιστών απέναντι στους σοσιαλιστές, εκτός του ότι χρωματίζουν πολιτικά τον συνδικαλισμό, συνοδεύεται από χα-

109. Εφ. Άμυνα 7.4.1920, 2.5.1920.

110. Εφ. Άμυνα 4.5.1920.

111. Εφ. Άμυνα 12.6.1920.

112. Εφ. Άμυνα 11.5.1920.

113. Εφ. Άμυνα 20.5.1920.

114. Εφ. Άμυνα 30.5.1920.

115. Εφ. Άμυνα 27.4.1920.

116. Εφ. Άμυνα 6.6.1920.

ρακτηρισμούς, όπως «τυχοδιώκτες» που «επιδιώκουν να δημιουργήσουν το πολιτικό μέλλον των εις βάρος των εργατών». Υποστηρίζουν ότι η πολιτική εκμετάλλευση «των απλούστερων» από τα «δημαγωγικά στοιχεία» άρχισε «εσχάτως να παρουσιάζεται υπό μορφήν πολύ περισσότερο ταπεινήν και ανήθικον». Κατηγορούν τους «δοξομανείς επαναστάτας του δήθεν Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος» ότι δεν «αναγνωρίζουν εις τους εργάτας ούτε την ικανότητα καν να σκεφθούν», επιβάλλουν τις διάφορες πολιτικές κατευθύνσεις και στις αμφιβολίες τους ασκούν «πολιτικά κόλπα». Ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός εμφανίζεται στην Ελλάδα με γελοία μορφή, και οι καθαροί συνδικαλιστές δηλώνουν ότι θα πολεμήσουν «τας παρεξηγήσεις και πλάνας που γεννούν αι ακρότητες μερικών» και τις «διαστρεβλώσεις των καθαρών μαρξικών δογμάτων». Επιπλέον, αφήνουν υπονοούμενα για τη χρηματοδότηση του *Ριζοσπάστη*, ενδεχομένως από τη Μόσχα.¹¹⁷ Επίσης, σε άρθρο του Κωνσταντίνου Σπέρα η κριτική απέναντι στην ηγεσία του ΣΕΚΕ είναι γεμάτη ηθικές κατηγορίες.¹¹⁸ Το συμπέρασμα είναι ότι οι σοσιαλιστές του ΣΕΚΕ «θα βλάψουν πάρα πολύ, θα ανακόψουν τον δρόμον του εργατικού κινήματος», καθώς ο λαός «θα πεισθεί διά την ύποπτον ηθικὴν υπόστασιν των ανθρώπων που παρουσιάσθησαν διερμηνεὶς των».¹¹⁹ Με άλλα λόγια, οι καθαροί συνδικαλιστές κατηγορούν τους μπολσεβίκους σοσιαλιστές ως ανήθικους και φιλόδοξους, διότι εκμεταλλεύονται και παρασέρνουν τους πραγματικούς εργάτες στα ακραία επαναστατικά τους δόγματα με γραφειοκρατικό τρόπο και από τα πάνω, οδηγώντας σε τυχοδιωκτισμούς. Απέναντι σε αυτούς ορθώνεται «κάθε φιλότιμον στοιχείον, κάθε ειλικρινής και ανιδιοτελής ιδεολόγος»,¹²⁰ δηλαδή «ο Έλλην εργάτης, έξυπνος όσο παίρνει, αλλά και συνεπής και ηθικός».¹²¹ Αυτοί που οι σοσιαλιστές κατηγορούν ως αντεργάτες «είνε οι τίμιοι εργάτες», που καταδικάζουν τους δόλιους και μυστικούς σκοπούς τους.¹²² Μια ανάλογη φρασεολογία θα εντοπίσουμε λίγα χρόνια αργότερα στον αρχειομαρξιστικό λόγο απέναντι στον συνδικαλισμό του ΚΚΕ.

Πάντως, η πιο σημαντική κατηγορία των καθαρών συνδικαλιστών ενάντια στους σοσιαλιστές αφορούσε την καλλιέργεια διαιρέσεων και «απέραντης διχόνοιας», καθώς «ώξυναν τα πάθη μεταξύ των ομοιοεπαγγελματιών». Συ-

117. Εφ. *Άμυνα* 7.4.1920. Συγκεκριμένα, το ΣΕΚΕ κατηγορείται ως οικογενειακό κόμμα και οι Δημητράτοι ως «σοσιαλέμποροι» που ελπίζουν σε «υπέρογκα κέρδη»: εφ. *Άμυνα* 10.4.1920.

118. Εφ. *Άμυνα* 15.4.1920.

119. Εφ. *Άμυνα* 11.4.1920.

120. Εφ. *Άμυνα* 12.4.1920.

121. Εφ. *Άμυνα* 26.4.1920.

122. Εφ. *Άμυνα* 25.5.1920.

γκεκριμένα, «διήρεσαν το προσωπικόν των οινοπνευματοποιείων, αρτοποιείων κ.α. εις εργάτας και τεχνίτας και σήμερον υπάρχουν αρτοτεχνίται και αρτοεργάται, χωρισμένοι! εργάται οινοπνευματοποιοί και τεχνίται οινοπνευματοποιοί, επίσης χωρισμένοι». Επομένως, οι καθαροί συνδικαλιστές όριζαν διαφορετικά την έννοια του εργάτη και της εργατικής τάξης και υπερασπιζόνταν το ενιαίο όσων ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα απέναντι στον διαχωρισμό ανάμεσα σε μισθωτό και μη μισθωτό τεχνίτη και ως εκ τούτου στη διάκριση ανάμεσα σε αμιγώς εργάτες και εν δυνάμει ή στην πράξη εργοδότες. Στην ίδια λογική, οι ηγέτες του ΣΕΚΕ κατηγορούνταν ότι διέσπασαν τα εργατικά κέντρα σε Αθήνα και Βόλο, όπου «περισυνέλεξαν ό,τι η εργατική τάξις είχε αποτάξει», ενώ «κατεσυκοφάντησαν ό,τι τίμιον και άξιον είχεν αυτή παρουσιάσει εις χαρακτήραν και δράσιν».¹²³ Οι διασπάσεις αυτές είχαν ως βάση τον διαχωρισμό ανάμεσα σε εργάτες και τεχνίτες. Κορυφαία διαφωνία ανάμεσα στις δύο τάσεις υπήρξε η πολιτική οργανωτικής πρόσδεσης των σωματείων και της ΓΣΕΕ στο ΣΕΚΕ, μια αντίληψη που καταγόταν από τη Φεντερασιόν. Οι καθαροί συνδικαλιστές πολέμησαν με σφοδρότητα την πρόταση αυτή στα σωματεία και στο δεύτερο συνέδριο της ΓΣΕΕ, ενώ αυτή υπήρξε και αιτία αποχώρησης του Κωνσταντίνου Σπέρα από το ΣΕΚΕ κατά το συνέδριό του.¹²⁴ Κατηγορούσαν τους σοσιαλιστές ότι εξαπατούσαν τους εργάτες και συνέδεαν τα σωματεία με το ΣΕΚΕ εν αγνοία τους, χαρακτηρίζοντας τη στάση τους αυτή ως «ανήθικη πολιτική» απέναντι στην οποία οι εργάτες έπρεπε να αμνηθούν.¹²⁵ Η κρίσιμη αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο παρατάξεις δόθηκε εν όψει του Β' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ.¹²⁶ Οι καθαροί συνδικαλιστές κατηγορούσαν τους σοσιαλιστές μπλοσεβίκους πως με την υπερεπαναστατική τυχοδιωκτική τους στάση φόβισαν τους εργάτες, συσπείρωσαν τους εργοδότες απέναντι στην εργατική τάξη και αυταρχοποίησαν το κράτος απέναντι στον εργατικό συνδικαλισμό. Οι σοσιαλιστές, από τη μεριά τους, τους κατήγγειλαν ως φιλοβενιζελικούς, κάτι που οι καθαροί συνδικαλιστές είτε απέρριπταν είτε τους επέστρεφαν, θυμίζοντας το φιλοβενιζελικό παρελθόν πολλών σοσιαλιστών ή κατηγορώντας τους ως κωνσταντινικούς.¹²⁷ Οι φιλικοί προς τον Νικόλαο Γιαννιό σοσιαλιστές συνδικαλιστές Ηλίας Δελαζάνος και Α. Χατζημιχάλης συντάχθηκαν με τους καθαρούς συνδικαλιστές.¹²⁸ Οι δύο παρατάξεις κάλεσαν σε

123. Εφ. Άμυνα 12.4.1920.

124. Εφ. Άμυνα 15.4.1920.

125. Εφ. Άμυνα 18.5.1920.

126. Εφ. Άμυνα 26.5.1920.

127. Εφ. Άμυνα 25.5.1920.

128. Εφ. Άμυνα 26.5.1920.

διαφορετικό «Β' Συνέδριο», οδηγώντας στην πρώτη διάσπαση της ΓΣΕΕ.¹²⁹ Το 1924 ο Καλομοίρης κατέλαβε το Εργατικό Κέντρο Πειραιά με τη βοήθεια του στρατού. Όταν τον Ιούλιο του 1925 η παράταξη του απώλεσε την πλειοψηφία σε συνέλευση των αντιπροσώπων, επικράτησε με τη βοήθεια του στρατού και πάλι, διατηρώντας μια «προσωρινή διοίκηση» χωρίς αρχαιρεσίες.¹³⁰ Αντιστοίχως, η παράταξη των καθαρών συνδικαλιστών της Αθήνας ανασυγκροτήθηκε από τους Παπανικολάου, Τυπάλδο, Φανουράκη, και Ροδογιάννη με επικεφαλής τον Σπέρα και αποφάσισε «ότι η εργατική τάξι πρέπει να μείνει “έξω πάσης πολιτικής”».¹³¹ Ο Δημήτριος Τυπάλδος ήταν συνδικαλιστής του σωματείου σιγαροποιών και διετέλεσε πρόεδρος του σωματείου, αλλά και του ΕΚΑ την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τους μοναρχικούς. Το 1926 η παράταξη του κατέλαβε το ΕΚΑ, επιβάλλοντας τον ίδιο ως πρόεδρο. Την ίδια χρονιά οι καθαροί συνδικαλιστές, αποτελώντας τη συντηρητική τάση στο Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ, συμμάχησαν με τους σοσιαλιστές που είχαν αποχωρήσει από το ΚΚΕ με κεντρικό σύνθημα «εκτός πάσης πολιτικής». Με τη στήριξη του στρατού έδιωξαν από την ηγεσία της Συνομοσπονδίας την παράταξη του ΚΚΕ.¹³²

Σύμφωνα με τον Κώστα Φουντανόπουλο, η παράταξη των καθαρών συνδικαλιστών προερχόταν κυρίως από επαγγελματικούς κλάδους που αντιπροσώπευαν ειδικευμένους άντρες εργάτες οι οποίοι απασχολούνταν σε μικρά εργαστήρια και μικρομάγαζα, καθορίζοντας τη βασική ιδεολογική φυσιογνωμία της παράταξης.¹³³ Παρ' όλα αυτά, το εργατικό στρώμα που αποτελούσε σταθερά την κοινωνική τους βάση σε όλο τον Μεσοπόλεμο ήταν οι λιμενεργάτες του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης και των άλλων μεγάλων λιμανιών της χώρας και των νησιών, εκφράζοντας σε μεγάλο βαθμό τον συντηρητικό εργολαβικό συνδικαλισμό και προσδίδοντας μαζικότητα στην παράταξη. Πρόκειται για έναν μεγάλο αριθμό μικρών συνήθως σωματείων συγκροτημένων ανά ειδικευση, τα οποία εξέλεγαν πολλούς αντιπροσώπους στα διάφορα συνέδρια.¹³⁴ Η μεγαλύτερη αντιπαράθεση εκδηλώθηκε ωστόσο στον χώρο της επεξεργασίας του καπνού, καθώς η Ομοσπονδία Καπνεργατών καταγράφηκε ως ο σημαντικότερος κλάδος που βρισκόταν κάτω από την επιρροή των συνδικαλι-

129. Γεωργία Μπακάλη, «Θνησιγενής εργατική ενότητα: Η ίδρυση και η διάσπαση της ΓΣΕΕ (Νοέμβριος 1918-Απρίλιος 1919)», <http://clioturbata.com/> (τελευταία πρόσβαση, 2/11/2020).

130. Εφ. Ριζοσπάστης 21, 22.7.1925, 5.8.1925.

131. Εφ. Ριζοσπάστης 21.7.1925, 22.7.1925.

132. Εφ. Ριζοσπάστης 27.9.1926, 12.1.1927, 2.3.1927.

133. Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 322.

134. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, Αθήνα 1976, σ. 25, 64.

στών του ΣΕΚΕ, ενώ η Ομοσπονδία Σιγαροποιών κάτω από την επιρροή των αναρχοσυνδικαλιστών καταγράφηκε στο μέτωπο των καθαρών συνδικαλιστών.¹³⁵ Μία από τις βασικές αιτίες αυτής της προτίμησης υπήρξε η αντίδραση της τελευταίας στην πρόωξη από τη μεριά της σοσιαλιστικής διοίκησης της ΓΣΕΕ της συμβιβαστικής λύσης των αποζημιώσεων στους σιγαροποιούς.¹³⁶ Εντούτοις, η φυσιογνωμία του καπνεργατικού συνδικαλισμού του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ κατά τον Μεσοπόλεμο υποδεικνύει ότι η ηθική οικονομία και η αναπαγωγή ιεραρχικών σχέσεων αποτελούσε ως έναν βαθμό κοινό τόπο με τους καθαρούς συνδικαλιστές.¹³⁷ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η κρίσιμη διαφορά φαίνεται ότι αφορούσε τον –σύμφωνα με τη Γεωργία Μπακάλη– συνδυασμό «της συνδικαλιστικής ιδιότητας με την πολιτική ιδιότητα», καθώς «τα ηγετικά μέλη των σωματείων ανήκαν είτε στη σοσιαλιστική Φεντερασιόν είτε σε τοπικές σοσιαλιστικές οργανώσεις ή ήταν μετακινούμενοι σοσιαλιστές, που με την ιδιότητα του καπνεργάτη αναλάμβαναν ηγετικό ρόλο σε τοπικά σωματεία». Συνεπώς, «από αυτή τη διττή ιδιότητα (συνδικαλιστής-σοσιαλιστής) απέρρευε η συνειδητοποίηση ότι ο εργατικός αγώνας θα έπρεπε παράλληλα να έχει χαρακτήρα επαγγελματικό και πολιτικό».¹³⁸

Σύμφωνα με την Παπαστεφανάκη, στους εργοστασιακούς χώρους, όπως π.χ. στους κλωστούφαντουργούς, πριν την ίδρυση σωματείου (το 1912 στη συγκεκριμένη περίπτωση) οι τεχνίτες συμμετείχαν στα επαγγελματικά ή αλληλοβοηθητικά σωματεία της ειδικότητάς τους, αναπαράγοντας ουσιαστικά την έμφυλη και ενδο-εργοστασιακή ιεραρχική σχέση. Ωστόσο, η αντιπαράθεση ανάμεσα σε σοσιαλιστές και καθαρούς συνδικαλιστές την περίοδο 1919-1924 φαίνεται να αντανάκλα τις τάσεις για την υπονόμευση ή τη διατήρηση των ιεραρχημένων αυτών σχέσεων. Με την ίδρυση του σωματείου, αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια ενός έντονου απεργιακού κινήματος κατά την περίοδο 1919-1921, η κατάσταση φαίνεται να αλλάζει. Οι αντιπρόσωποι του σωματείου ήταν σοσιαλιστές εργάτες οι οποίοι κατείχαν κατώτερη θέση στην επαγγελματική ιεραρχία και πρωταγωνιστούσαν στις απεργίες με ενεργή παρουσία γυναικών στο σωματείο. Την περίοδο 1922-1925 αυτοί εξαφανίστηκαν και επικράτη-

135. Εφ. Άμυνα 29.4.1920, 2.6.1920.

136. Εφ. Άμυνα 5.6.1920.

137. Κώστας Παλούκης, «“Ανεπεξέργαστα καπνά” και “ίδια μεροκάματα για ίδια δουλειά”: οι απόψεις των κομμουνιστικών παρατάξεων για το καπνικό ζήτημα (1927-1933)», στο *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου. Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Καβάλα 2020.

138. Γεωργία Μπακάλη, «Οι καπνεργατικοί αγώνες 1914-1924. Στρατηγική και τακτικές», http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/georgia_bakali/ (τελευταία πρόσβαση, 2/11/2020).

σαν στη διοίκηση οι υπερβολάβιοι των εργοστασίων, «μέσω σαφών σχέσεων δύναμης και εξουσίας», καθώς «το υπερβολαβικό σύστημα δομούσε σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης ανάμεσα στους εργάτες και τις εργάτριες και αυτές οι σχέσεις μεταφέρονταν από το εργοστάσιο στο συνδικαλιστικό χώρο».¹³⁹

Με άλλα λόγια, σε εργασιακούς χώρους με δομές ηθικής οικονομίας οι σοσιαλιστές τεχνίτες συνδικαλιστές έρχονταν σε αντίθεση με τους καθαρούς συνδικαλιστές διότι συνέδεαν τα αιτήματα με τις πολιτικές διακηρύξεις του σοσιαλισμού, ενώ σε εργοστασιακούς χώρους συνήθως γιατί πίεζαν την υπέρβαση αυτών των δομών. Σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις, οι ριζοσπαστικοποιημένοι άνδρες συνδικαλιστές προσπαθούσαν να εκπροσωπήσουν μια ενδοεπαγγελματική συμμαχία στην οποία συμμετέχουν ηγεμονευόμενες οι γυναίκες εργάτριες. Οι μεταρρυθμιστές καθαροί συνδικαλιστές αντιλαμβάνονταν ως κύρια απειλή για τον κόσμο του εργαστηρίου όχι μόνο τον καπιταλιστικό, αλλά και τον πολιτικό εκσυγχρονισμό των κομμουνιστών. Συγκεκριμένα, η κεντρική υπαγωγή στο κόμμα θα αποδυνάμωνε μεταξύ άλλων τις υπαρκτές ιεραρχίες στο εργαστήριο και στον χώρο εργασίας με τις οποίες συνδέονταν. Γι' αυτό, οι μεταρρυθμιστές καθαροί συνδικαλιστές αισθάνονταν περισσότερο ως σύμμαχο το κράτος και τον βενιζελισμό, με αποτέλεσμα να εκφράζουν λογικές συνεργασίας με την εργοδοσία και να διαφωνούν με τις λογικές σύγκρουσης. Με αυτό τον τρόπο ο «συντεχνιασμός» μετασχηματιζόταν και εξελισσόταν σε ένα σύγχρονο συντηρητικό συνδικαλιστικό ρεύμα, οδηγώντας τους μεταρρυθμιστές στον εργοδοτικό συνδικαλισμό, στη διαμόρφωση του «εργατοπατερισμού» και την ανάδειξη της μεσοπολεμικής «συντηρητικής» παράταξης.¹⁴⁰ Αντιστοίχως, η μετάβαση των αναρχοσυνδικαλιστών όπως του Κωνσταντίνου Σπέρα στη συντήρηση και η πορεία τους προς τον φασισμό, αλλά κυρίως η αντίδρασή τους απέναντι στον μολοσεβικισμό, συνδέεται ακριβώς με την αντίθεση συντεχνιασμού/μοντερνισμού.

Ο ΑΡΧΕΙΟΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟΣ ΗΘΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ

Η ενσωμάτωση της ριζοσπαστικής πτέρυγας του ηθικού συνδικαλισμού στον εργατοπατερικό και μεταρρυθμιστικό συνδικαλισμό φαίνεται ότι δημιούργησε ένα κενό, το οποίο κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 καλύφθηκε από τους αρχαιομαρξιστές. Η αρχαιομαρξιστική οργάνωση διαμορ-

139. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, σ. 356, 370.

140. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 124-125.

φώθηκε στο πρώτο μισό της ίδιας δεκαετίας, άλλοτε εντός και άλλοτε εκτός του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ. Θέτοντας ως προγραμματικό στόχο τον θεωρητικό και ηθικό διαφωτισμό της εργατικής τάξης, συνέδεε τη διαδικασία της εργατικής αυτοσυνειδησίας με τον χειραφετητικό αυτοεκπολιτισμό. Παρ' όλα αυτά, το 1926-1927 ανέπτυξε ενεργή συνδικαλιστική δράση και επέκτεινε την επιρροή της, εκτός από τους αναπήρους πολέμου, σε πολλά εργατικά σωματεία, κυρίως μισθωτών ειδικευμένων τεχνιτών σε μικρά εργαστήρια (υποδηματεργάτες, αρτεργάτες, ζαχαροπλάστες, κουρείς, οικοδόμους κ.λπ.). Το 1929 η αρχαιομαρξιστική οργάνωση φαίνεται να ελέγχει 28 σωματεία και να διαθέτει παρατάξεις σε πολλά άλλα. Ο Φραγκίσκος Τζουλάπι διετέλεσε πρώτος ηγέτης της, αλλά η οργάνωση ταυτίστηκε με τον Δημήτρη Γιωτόπουλο. Στην πράξη, ο αρχαιομαρξιστικός συνδικαλισμός εμφανίζεται ως η κομμουνιστική εκδοχή ενός ριζοσπαστικού συντεχνιάζοντος καθαρού συνδικαλισμού, αναπαράγοντας απέναντι στον συνδικαλισμό του ΚΚΕ ανάλογα μοτίβα με εκείνα των καθαρών συνδικαλιστών απέναντι στο ΣΕΚΕ. Μια σημαντική διαφορά είναι ότι στην περίπτωση των αρχαιομαρξιστών αποτυπώνεται στις πηγές περισσότερο ο αυθόρμητος λόγος των εργατών και λιγότερο ο διαμεσολαβημένος από διανοούμενους, διότι οι κομμουνιστικές οργανώσεις διοικούνται –και οι εφημερίδες γράφονται– από εργάτες. Συνεπώς, πολλά στοιχεία του ηθικού συνδικαλισμού που εντοπίστηκαν στους καθαρούς συνδικαλιστές αποτυπώνονται με μεγαλύτερη ενάργεια στον αρχαιομαρξιστικό λόγο.¹⁴¹

Στην αρχαιομαρξιστική σκέψη, η «ταξικότητα» διαπλεκόταν και συγγεόταν με την «ηθική» και κατανοούνταν μαζί ως ένα ενιαίο στοιχείο της κοινωνικής συμπεριφοράς που έτεμνε και διαχώριζε την καπιταλιστική κοινωνία ανάμεσα στους «ηθικούς» και «τίμιους» εργάτες που ήταν εν δυνάμει «πραγματικοί» κομμουνιστές και στους ανήθικους εκμεταλλευτές τους. Ο αρχαιομαρξιστής Γιάννης Ποντίκης όριζε την ηθική ως «γέννημα των υποχρεώσεων που γεννιούνται σε κάθε αγωνιστή και ιδιαίτερα στα στελέχη του αγώνα αυτού από τη μελέτη της εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος».¹⁴² Ο κομμουνισμός ήταν η «ηθική τάξη» απέναντι στην «καπιταλιστική αναρχία», γιατί ακριβώς η «ηθική τάξη» αποτελούσε τον τρόπο με τον οποίο κατανοούσαν οι συγκεκριμένοι εργάτες τη λειτουργία της παραγωγής και της οικονομίας. Πολλές φορές ο αρχαιομαρξιστικός ηθικός λόγος αποκτούσε τη μορφή «ηθικής οικονομίας», καθώς αφορούσε τους ίδιους όρους εργασίας και την εργασιακή τιμή και αξιοπρέπεια των ίδιων των εργατών. Για παράδειγμα, σύμφωνα με αντα-

141. Παλούκης, *Αρχαιομαρξιστές*, σ. 39-87, 110-187.

142. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 15.8.1946.

πόκριση επισιτιστή συνδικαλιστή, τα γκαρσόνια των καφενείων «είνε σκλάβοι της ιδιοτροπίας όλων των παράξενων τύπων που συχνάζουν στα καφενεία τους οποίους δημιουργεί η σημερινή σάπια κοινωνία (χαρτοπαίκτες κλπ)», καθώς «κάθε τους ιδιοτροπία ξεσπάει στο γκαρσόνι», και αυτά πληρώνουν πρόστιμα όταν δεν συμπεριφέρονται «ευπρεπώς σ' έναν κοιλαρά πελάτη».¹⁴³ Στη βάση αυτή, ο αρχειομαρξισμός συγκρότησε ένα αυστηρό ηθικό κανονιστικό πλαίσιο που καθόριζε όλη την καθημερινή ζωή των μελών του. Η αρχειομαρξιστική εφημερίδα συμμετείχε σε μια ιδεολογική διαπάλη γύρω από τις ταξικές αναπαραστάσεις της εργατικής φυσιογνωμίας: από τη μία ο τίμιος εργάτης κομμουνιστής και από την άλλη ο άτιμος αστός. Οι αρχειομαρξιστές συνέδεαν άμεσα τις ρεμπέτικες κουλτούρες με την ανεργία και την υποαπασχόληση και αναλάμβαναν αυτόκλητα να «σώσουν» τους εργάτες από την «αλητοποίηση» και να τους καταστήσουν αγωνιστές, στρατολογώντας τους στην οργάνωση. Τα μέλη του ΚΚΕ εντάσσονταν συχνά σε αυτή την αρνητική αναπαράσταση του μη ηθικού εργάτη. «Το μεγαλύτερο μέρος της πολεμικής εναντίον του κόμματός μας», έγραφε ένα μέλος του ΚΚΕ, «γίνεται με την απόδοση συκοφαντικών χαρακτηρισμών εναντίον του ενός ή του άλλου συντρόφου που περισσότερο ή λιγότερο δρα μέσα στο κόμμα. Ο τάδε είναι αριβίστας, ο άλλος τυχοδιώκτης, ο τρίτος στην ατομική του ζωή δεν είναι [...] ηθικός, εκείνος είναι καταχραστής».¹⁴⁴ Τέλος, οι αρχειομαρξιστές υιοθετούσαν μια ρητορική προστασίας της γυναικείας τιμής, καθιστώντας κεντρικό ζήτημα αυτό που αργότερα θα ονομαστεί «σεξουαλική παρενόχληση» κατά την εργασία.¹⁴⁵ Πωλήτρια στα ζαχαροπλαστεία έγραφε πως «πολλά κορίτσια του κλάδου [...] τραβούν προς τον εκφυλισμό άμα θελήσουν να κάνουν τις ορέξεις του εργοδότη», ενώ ο σωστός και τίμιος δρόμος που προκρίνεται ήταν η εγγραφή στο αρχειομαρξιστικό σωματείο.¹⁴⁶ Η εκμετάλλευση λοιπόν στις γυναίκες, όπως έγραφε μια αρχειομαρξίστρια,¹⁴⁷ ήταν διπλή, δηλαδή «οικονομική και ηθική», καθώς, όπως σημείωνε μια άλλη αρχειομαρξίστρια υπάλληλος γραφείου, «οι εκμεταλλευτές μας εκτός από τους διάφορους τρόπους εκμετάλλευσης που μετέρχονται (μισθοί, δουλιές στα σπίτια τους και άλλα), θέλουν να προσβάλουν και αυτή την τιμή μας».¹⁴⁸ Στον λόγο του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ

143. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 15.5.1931.

144. Εφ. *Ριζοσπάστης* 1.10.1926.

145. Αντίστοιχα ζητήματα εργασιακής «σεξουαλικής παρενόχλησης» βέβαια βρίσκουμε και στον *Ριζοσπάστη*: 4.4.1927, 4.7.1927, 4.8.1930, 5.8.1930.

146. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 24.1.1933.

147. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 20.5.1932.

148. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 21.6.1932.

η ηθική διάσταση δεν ήταν ανύπαρκτη. Συνήθως, ετίθεντο ζητήματα σεξουαλικής τιμής των εργατριών. Στον *Ριζοσπάστη*, οι ηθικές εγκλήσεις ήταν πολύ περιορισμένες, με εξαίρεση το 1931, όταν η κριτική σε υπουργό της κυβέρνησης για ομοφυλοφιλικές σχέσεις κατέληγε σε «δημοσιογραφικό κιτρινισμό». Σε κάθε περίπτωση, υπήρχε ρητή διαφοροποίηση από τον αρχειομαρξιστικό ηθικό πουριτανισμό, ο οποίος αναγνωριζόταν ως κάτι ιδιαίτερο και επιδεχόταν σκληρή κριτική. Η διασύνδεση του ΚΚΕ με τον πληβειακό προσφυγικό κόσμο διαμόρφωσε μια πιο φιλελεύθερη πολιτισμική κουλτούρα.¹⁴⁹

Οι αρχειομαρξιστές εξήλθαν από τη συνδικαλιστική αδράνεια χωρίς να αποκαλύπτουν την πολιτική τους ταυτότητα. Όπως σημειώνει ο Δημήτρης Σούλας για τον τρόπο εμφάνισης στους αρτεργάτες Αθήνας, όταν οι αρχειομαρξιστές συνειδητοποίησαν τη δύναμή τους, γεννήθηκε η «πρώτη σκέψη να ριξουμε την αντεργατική διοίκηση και στη θέση της να φέρουμε μια άλλη από τίμιους εργάτες».¹⁵⁰ Δεν παρουσιάζονταν ως κομμουνιστές ή ως σοσιαλιστές, αλλά ως «απλοί και τίμιοι εργάτες» που ενδιαφέρονταν για το «πραγματικό» συμφέρον των εργαζομένων, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς εργατοπατέρες του εργοδοτικού συνδικαλισμού και τους συνδικαλιστές του ΚΚΕ που κατηγορούνταν για τυχοδιωκτισμό, αμορφωσιά και σοσιαλδημοκρατισμό.¹⁵¹ Το αρχειομαρξιστικό συνδικαλιστικό έντυπο *Αρτεργάτης* έγραφε: «υπάρχουν άνθρωποι που λέγονται συντηρητικοί [...] υπάρχουν άλλοι που λέγονται επαναστάτες [...] Και οι μεν και οι δε είνε εχθροί της εργατικής τάξης [...] Εμείς σκοπεύουμε πως προπαντός πρέπει νάμαστε τίμιοι εργάτες και τότε θα βρούμε πού πρέπει ν' ακολουθήσουμε».¹⁵² Ο Παντελής Πουλιόπουλος αναφέρει συγκεκριμένα ότι «η από τα 1926 κι' ύστερα συνδικαλιστική τους εργασία είναι ολότελα συντεχνι-οικονομιστική που συνοδεύεται από τη στερεότυπη διακήρυξη των Αρχειομαρξιστών σωματειακών παραγόντων ότι είναι “καθαροί εργάτες και όχι κομμουνιστές ή σοσιαλιστές”».¹⁵³ Η συσχέτιση με τον παλιό καθαρό συνδικαλισμό ήταν εμφανής, καθώς, σύμφωνα με ανακοίνωση της κομματικής παράταξης, οι αρχειομαρξιστές «λανσάρουν ως καινούργιο» το «προδοτικό σύνθημα» της παράταξης της Γενικής Συνομοσπονδίας και

149. Παλούκης, *Αρχειομαρξιστές*, σ. 229-232.

150. Μήτσος Σούλας, «Οι Αρτεργάτες: έτσι αρχίσαμε», χειρόγραφες σημειώσεις, προσωπική συλλογή Κώστα Παλούκη, σ. 65.

151. Άγις Στίνας, *Αναμνήσεις, εβδομήντα χρόνια κάτω από τη σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*, Αθήνα 1985, σ. 172.

152. Εφ. *Σπάρτακος* 8.7.1933.

153. Εφ. *Σπάρτακος* 7.1.1931.

των σοσιαλιστών περί «έξω πάσης πολιτικής».¹⁵⁴ Σε πρώτο επίπεδο, ο λόγος περί απλών, καθαρών και τίμιων εργατών ερχόταν σε άμεση και ορατή αντιπαράθεση με την πολιτική δημαγωγία των εργατοπατέρων συνδικαλιστών, τους οποίους αποκαλούσαν «κοινωνικά αποβράσματα», «λωποδύτες», «χαφιέδες» και «καταχραστές» και τους κατηγορούσαν για ανοιχτή συνέργεια με το κράτος, την εργοδοτική συντεχνία και την αστυνομία. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, απηύθυναν κατηγορίες περί ανηθικότητας στους συνδικαλιστές του ΚΚΕ, γιατί συμμεάχησαν, ανέχθηκαν και ενίσχυσαν τους «εργατοπατέρες». Σε ένα τρίτο επίπεδο, ο «ηθικός» συνδικαλιστικός λόγος των αρχαιομαρξιστών δεν αφορούσε μόνο τον ρόλο των εργατοπατέρων και των εργοδοτών, αλλά πολλές φορές την ίδια τη διαδικασία της παραγωγής και σωματειακής συγκρότησης. Το ζήτημα της υποβάθμισης της εργασιακής και άρα οικονομικής και κοινωνικής θέσης ήταν το κύριο εργασιακό πρόβλημά τους, είτε αυτό συνδεόταν με τις εκσυγχρονιστικές πολιτικές του κράτους είτε με τις τάσεις αποειδίκευσης και εκμηχανισμού στην παραγωγή. Για παράδειγμα, μία από τις μεγάλες αντιπαραθέσεις απέναντι στον εκσυγχρονισμό του επαγγέλματος ήταν το ζήτημα της αποδοχής του βιβλιαρίου υγείας. Οι αρχαιομαρξιστές εργάτες εναντιώνονταν σε αυτό, γιατί πίστευαν πως ενισχύει τον εργοδοτικό έλεγχο πάνω στην παραγωγή, καθώς έδινε τη δυνατότητα στους εργοδότες, με τις απειλές για ελέγχους ή τον στιγματισμό, να προσλαμβάνουν εργαζομένους με χαμηλότερα ημερομίσθια ή να απολύουν όσους δεν τους αρέσουν. Επίσης, η ισχυρή συνδικαλιστική και απεργιακή δράση γύρω από δυναμικά και μαζικά σωματεία αρτεργατών με αρχαιομαρξιστικές διοικήσεις κυρίως σε Αθήνα και Πειραιά, ή με διοικήσεις προερχόμενες από το ΚΚΕ αλλά και με ισχυρή αρχαιομαρξιστική παρουσία, όπως αυτό της Θεσσαλονίκης, προέβαλλε αιτήματα γύρω από την ποιότητα της εργασίας, θέτοντας ως πρώτιστο στόχο τη διατήρηση του εθιμικού συστήματος οργάνωσης της παραγωγής.¹⁵⁵

Ο αρχαιομαρξισμός, εκφράζοντας μια συντεχνιάζουσα ριζοσπαστικοποίηση, πρόβαλε τον σεβασμό σε μια ταξικότητα με ενδοταξικές διαβαθμίσεις, που αντιστοιχούσε στον εργασιακό κόσμο του μικροεργαστηρίου που μεταβαίνει συχνά από τη θέση του ανεξάρτητου στη θέση του εξαρτημένου τεχνίτη, από τη θέση δηλαδή του κάλφα στη θέση του μάστορα. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις τόνιζε το στοιχείο της επαγγελματικής αλληλεγγύης και της μισθολογικής ενοποίησης σε μια συνολικά πιο εξισωτική συνείδηση εντός της τάξης ή μια ενδοεπαγγελματική συμμαχία ανάμεσα σε ειδικευμένη και ανειδίκευτη εργα-

154. Εφ. Ριζοσπάστης 21.8.1927.

155. Παλούκης, *Αρχαιομαρξιστές*, σ. 110-197.

σία. Η απόλυτη ταξική εξίσωση που πρότασαν οι συνδικαλιστές του ΚΚΕ ενδεχομένως να έμοιαζε στους ειδικευμένους εργάτες με μια προσπάθεια καταστρατήγησης των εργασιακών κεκτημένων τους, και γι' αυτό ίσως να την κατέτασαν στο γενικότερο εγχείρημα υποβάθμισης της κοινωνικής τους θέσης.¹⁵⁶ Η συντεχνιάζουσα λογική της ηθικής τάξης δεν σημαίνει όμως τελικά ότι ο εργάτης του αρχαιομαρξισμού αναπαρήγαγε διαταξικές λογικές. Μέσα από ανάλογο πρίσμα με τους καθαρούς συνδικαλιστές της προηγούμενης περιόδου, ερχόταν σε αντίθεση και με τον μοντέρνο βιομηχανικό συνδικαλισμό των μπολσεβίκων. Συγκεκριμένα, οι συνδικαλιστές του ΚΚΕ επιχειρούσαν να καθορίσουν την πολιτική τους στο συνδικαλιστικό κίνημα με βάση τις θέσεις της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς. Τα εργατικά σωματεία της εποχής, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, συγκροτούνταν με βάση την ειδίκευση και όχι τον χώρο εργασίας ή τον κλάδο, και είχαν κλειστό επαγγελματικό χαρακτήρα. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης κρίθηκε συντεχνιακός και ανίκανος να αντεπεξέλθει στις ανάγκες της ταξικής πάλης, διότι εμπόδιζε τη συντονισμένη δράση και λειτουργούσε διασπαστικά και όχι ενωτικά στη διαμόρφωση μιας ενιαίας ταξικής συνείδησης.¹⁵⁷ Για αυτό το ΚΚΕ προώθησε τις βιομηχανικές ενώσεις, προσπαθώντας να ενοποιήσει ομοειδή επαγγέλματα που συνεργάζονταν σε εργοστασιακή βάση. Οι αρχαιομαρξιστές, διαφωνώντας με αυτή την προοπτική, προσανατολίστηκαν σταθερά στη διατήρηση ή στην επαναφορά στο παλιό μοντέλο. Μάλιστα, σε αυτή την προσπάθεια έβρισκαν συχνά ως σύμμαχους τους συντηρητικούς καθαρούς συνδικαλιστές ή τους σοσιαλιστές. Στον *Ριζοσπάστη* του 1927 αναφέρεται το κοινό μέτωπο των αρχαιομαρξιστών και των συντηρητικών καθαρών στους υποδηματεργάτες απέναντι στο νέο συνδικαλιστικό μοντέλο,¹⁵⁸ ενώ έμμεσα διαφαίνεται και η συνεργασία με την ομάδα Σπέρα-Φανουράκη στους οικοδόμους.¹⁵⁹ Τέλος, οι αρχαιομαρξιστές διαφωνούσαν με την άμεση υπαγωγή των σωματείων, των ομοσπονδιών και της ΓΣΕΕ στον άμεσο πολιτικό έλεγχο του ΚΚΕ. Για αυτό τον λόγο, διαφωνούσαν με τη δημιουργία διασπαστικών κόκκινων σωματείων και κυρίως με την ίδρυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ. Ουσιαστικά, και σε αυτό το ζήτημα αναπαράχθηκε η παλαιότερη αντίθεση ανάμεσα σε καθαρούς και συνδικαλιστές του ΣΕΚΕ. Σε αυτό το πλαίσιο, διαφωνούσαν και κατήγγειλαν ως υπερεπαναστατικά τα αιτήματα και την πολιτικοποίηση

156. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 18.3.1932.

157. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 109.

158. Εφ. *Ριζοσπάστης* 30.10.1927.

159. Εφ. *Ριζοσπάστης* 17.1.1927.

των σωματείων, καθώς και το σύνθημα για μαχητική πολιτική απεργία και άμεση σύγκρουση με τον κρατικό μηχανισμό. Για παράδειγμα, το 1929, το ΚΚΕ θα επιχειρήσει στο εργοστάσιο λιπασμάτων της Δραπετσώνας να οργανώσει την πιο πετυχημένη εκδοχή της πολιτικής συνδικαλιστικής απεργίας, προσπαθώντας να εκπροσωπήσει το προσφυγικό βιομηχανικό προλεταριάτο.¹⁶⁰ Την ίδια περίοδο οι αρχαιομαρξιστές τεχνίτες θα αποτύχουν να επεκτείνουν τη συνδικαλιστική επιρροή τους σε βιομηχανικά εργατικά στρώματα, συνειδητοποιώντας το ενδοταξικό πολιτισμικό και κοινωνικό χάσμα ανάμεσα στα δύο στρώματα.¹⁶¹ Ως συνέπεια αυτών των διαφωνιών, προέκυψαν πολλές βίαιες συγκρούσεις εντός και εκτός σωματείων ανάμεσα στις δύο παρατάξεις με δεκάδες τραυματίες και από τις δύο πλευρές και δύο νεκρούς από τη μεριά των αρχαιομαρξιστών. Η σύγκρουση αυτή κορυφώθηκε το 1929 στο ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής ΓΣΕΕ. Οι αρχαιομαρξιστές αντιμετώπιζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό ως πρόκληση στην τιμή τους και το κύρος τους την προσπάθεια αποκλεισμού τους από τα σωματεία ή τις ομοσπονδίες. Γι' αυτό αντιδρούσαν πολύ βίαια, χρησιμοποιώντας λαστούς, μαχαίρια, ακόμα και πιστόλια. Αντιστοίχως, προετοιμασμένοι για τις συγκρούσεις ήταν τα μέλη του ΚΚΕ. Οι δύο νεκροί αρχαιομαρξιστές προέκυψαν από δύο υποθέσεις «τιμής».¹⁶²

Το 1930, και ακόμη πιο έντονα το 1932, οι αρχαιομαρξιστές εγκατέλειψαν τον ιδιότυπο καθαρό συνδικαλισμό τους για να υιοθετήσουν την τροτσκιστική εκδοχή του κομμουνιστικού συνδικαλισμού. Προσπάθησαν να έρθουν σε επαφή με εργοστασιακά στρώματα, αλλά δεν το πέτυχαν παρά σε μερικές περιπτώσεις μόνο, όπως π.χ. στους μυλεργάτες της Καλαμάτας.¹⁶³ Οι τελευταίοι, ωστόσο, συνεργάστηκαν με τους λιμενεργάτες της πόλης που ακολουθούσαν τους καθαρούς συνδικαλιστές του Καλομοίρη εναντίον της εισαγωγής μηχανήματος φορτοεκφόρτωσης από τον Μύλο «Ευαγγελίστριας», εμφανίζοντας έναν λόγο ηθικής οικονομίας. Οι εργοδότες στιγματίστηκαν αρνητικά, γιατί ενδιαφέρονταν με την εκμηχάνιση «ν' αχρηστεύσουν τα εργατικά χέρια για το συμφέρο τους» και όχι όπως αντιλαμβάνονταν οι εργάτες τον ρόλο των μηχανών, δηλαδή για να τους «ανακουφίσουν». Οι λιμενεργάτες ανέπτυξαν λουδίτικα αντανάκλαστικά απέναντι στη μηχανή, αλλά οι μυλεργάτες τους εμπόδισαν να εφαρμόσουν σαμποτάζ.¹⁶⁴ Εν κατακλείδι, ο αρχαιομαρξισμός αναδείχτηκε στον

160. Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*.

161. Παλούκης, *Αρχαιομαρξιστές*, σ. 145, 190.

162. Στο ίδιο, σ. 293-325.

163. Στο ίδιο, σ. 414-434.

164. Εφ. *Πάλη των Τάξεων* 6.8.1932.

καλύτερο πολιτικό εκφραστή της κομμουνιστικής προοπτικής των ριζοσπαστικοποιημένων στρωμάτων του μικροεργαστηρίου απέναντι στις εκσυγχρονιστικές πιέσεις που ασκούσε το κράτος, η εργοδοσία αλλά και ο πολιτικός συνδικαλισμός του ΚΚΕ, δημιουργώντας μια ακόμη εκδοχή ηθικού συνδικαλισμού.

**ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Ο ΗΘΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ,
ΕΝΑ ΞΕΧΩΡΙΣΤΟ «ΓΕΝΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΥ»**

Ο ηθικός συνδικαλισμός συνιστά ένα ξεχωριστό «γένος συνδικαλισμού», παρότι εκφράζεται δυναμικά από πολιτικά ρεύματα, είτε ριζοσπαστικά είτε ρεφορμιστικά είτε συντηρητικά, με διαφορετική θεωρητική καταγωγή (σοσιαλισμό, αναρχία ή κομμουνισμό). Συγκεντρώνει, παρ' όλα αυτά, κάποια ενιαία βασικά χαρακτηριστικά, αν και αυτά μπορεί να εντοπιστούν μεμονωμένα και σε άλλα πολιτικοσυνδικαλιστικά γένη: υπεράσπιση της ηθικής οικονομίας και του συντεχνιάζοντος μοντέλου οργάνωσης της εργασίας, μη πολιτικός και αντι-πολιτικός λόγος με τα ουτοπικά προτάγματα σε δεύτερο πλάνο, επίκληση της τιμότητας ως συστατικό της εργατικής ταυτότητας, ρητορικές διάχυτες από ηθικές εγκλήσεις εστιασμένες στην ανδρική και γυναικεία εργατική τιμή, ηθικοποιητικός λόγος συσχετισμένος με την εργατική αυτομόρφωση. Εμφανίστηκε στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα για να εκφράσει εγγενώς τα συναισθήματα, τις ιδέες και τα αιτήματα των μισθωτών εργατών τεχνιτών, δηλαδή των υποδηματεργατών, αρτεργατών, τσιγαράδων, καπνεργατών, οικοδόμων, σιδεράδων, κουρέων κ.ά., απέναντι στους εργοδότες, στην ελεύθερη αγορά και στον πολιτικό συνδικαλισμό, όταν οι συντεχνιακές αξίες παρέμεναν ακόμη ενεργές και έρχονταν σε σύγκρουση με τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό ή το σοβιετικό ιδεώδες. Το αντίπαλο δέος αποτελούσε ο σοσιαλιστικός συνδικαλισμός στη σοσιαλδημοκρατική ή μπολσεβίκικη εκδοχή. Σύμφωνα με τον Νίκο Ποταμιάνο, οι εργάτες χρησιμοποιούσαν μεθόδους βασισμένες στον κολεκτιβισμό και στην αλληλοβοήθεια για να υπερασπίσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Αυτές οι μέθοδοι μπορεί να οδηγούσαν σε μορφές «αποκλειστικού συνδικαλισμού», φέρνοντας τους εργάτες σε αντίθεση με άλλα στρώματα της εργατικής τάξης, μπορούσαν όμως να τροφοδοτούν τάσεις υπέρβασης τμηματικών λογικών μέσω της διεύρυνσης της «αλληλεγγύης» σε πιο καθολικές προσλήψεις της τάξης. Η παρουσία της αριστεράς με το οικουμενικό πρόγραμμα του σοσιαλισμού μπορούσε να εκφράζει, αλλά και να ενισχύει αυτές τις τάσεις.¹⁶⁵ Ο ηθι-

165. Ποταμιάνος, «Εργάτες κατά εργατών», σ. 67-122.

κός συνδικαλισμός λειτουργούσε, λοιπόν, ριζοσπαστικά στον βαθμό που το αίσθημα αλληλεγγύης περιοριζόταν μέσα στο επάγγελμα, υπερασπιζόταν το εργαστήριο και ο σοσιαλισμός εμφανιζόταν απλώς ως μια ηθική επίκληση για έναν καλύτερο κόσμο. Για αυτό τον λόγο, ο ηθικός συνδικαλισμός ταυτίστηκε με σοσιαλιστικά ρεύματα στα οποία είτε κυριαρχούσε ο ηθικισμός –όπως ο χριστιανοσοσιαλισμός του Πλάτωνα Δρακούλη και ο πατερναλιστικός σοσιαλισμός του Γιαννιού και των αριστερών φιλελευθέρων– είτε τα οικουμενικά προτάγματα του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού παρέμεναν στο ιδεολογικό παρασκήνιο – όπως στον καθαρό συνδικαλισμό, τον αναρχοσυνδικαλισμό και τον αρχαιομαρξισμό μέχρι το 1930.

Από την άλλη πλευρά, η τάση για υπέρβαση τμηματικών λογικών μέσω της διεύρυνσης της «αλληλεγγύης» σε πιο καθολικές και πιο διεθνιστικές προσλήψεις της τάξης, όπως εκφράστηκαν αρχικά από τη Φεντερασιόν, στη συνέχεια το ΣΕΚΕ και αργότερα το ΚΚΕ, εμφανίστηκε για να εκφράσει πληβειακά, αποειδικευμένα και βιομηχανικά εργατικά στρώματα ή τη συμμαχία αυτών με ριζοσπαστικοποιημένους τεχνίτες. Συγκεκριμένα, στα καπνεργοστάσια της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας, της Δράμας και των Σερρών, όταν επικράτησε η θηλυκοποιημένη και αποειδικευμένη εργασία, εμφανίστηκε μια νέα εργατική γενιά. Παράλληλα, σε εργοστάσια όπως του Ρετσίνα στον Πειραιά, του Λαναρά στο Περιστέρι, την εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων της Δραπετσώνας, τα τοιμένα «Τιτάν» της Ελευσίνας ή το «κοκκαλάδικο» Κροντηρά στο Ρουφ διαμορφώθηκε μια άλλη ανειδίκευτη εργατική τάξη. Επρόκειτο για αυτήν τη διαφορετική εργατική τάξη στην οποία αναφέρθηκαν οι Hobsbawm, Stedman Jones, Karl Heinz Roth και Angelika Ebbinghaus και η οποία αναζητά ένα άλλο μοντέλο συνδικαλισμού, που αντιστοιχεί στον σύγχρονο καπιταλισμό της πολιτικής οικονομίας. Τέλος, «μοντέρνο» συνδικαλισμό ασκούσαν και στρώματα που χειρίζονταν μηχανήματα –τρένα, τραμ κ.λπ.–, ενώ οι υπάλληλοι των τραπεζών και των ανώνυμων εταιρειών συνιστούσαν μια ξεχωριστή περίπτωση. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο ηθικός λόγος και οι ηθικές εγκλήσεις κυρίως περιορίζονταν σε ζητήματα γυναικείας σεξουαλικής τιμής ή προέρχονταν από την πλευρά της εργοδοσίας. Τα αιτήματα συνήθως ήταν πιο σύγχρονα και πιο πολιτικά, ενώ γενικά κατευθύνονταν στην υπέρβαση συντεχνιακών λογικών. Στις περιπτώσεις υπεράσπισης της ηθικής οικονομίας αυτό συνέβαινε μέσα από μια έντονη πολιτικοποίηση και ταυτόχρονα αντανάκλασε μια ενδοεπαγγελματική συμμαχία ανάμεσα σε ριζοσπαστικοποιημένη ανδρική ειδικευμένη και σε ανειδίκευτη, συχνά θηλυκοποιημένη, εργασία. Συνεπώς, η κατά Φουντανόπουλο ηθική οικονομία και ο συνεπαγόμενος με βάση το παρόν κείμενο ηθικός συνδικαλισμός δεν

επικρατούν γενικευμένα σε όλη τη μεσοπολεμική εργατική τάξη αλλά, όπως προκύπτει από τη συμβολή της Λήδας Παπαστεφανάκη, δεν αφορούν το βιομηχανικό προλεταριάτο.¹⁶⁶

Σε κάθε περίπτωση, γεννιέται ένα μοτίβο διαρκούς αντίθεσης ανάμεσα σε δύο διακριτά συνδικαλιστικά πρότυπα, που σε επίπεδο θεωρίας μπορούν να περιγραφούν ως δύο διακριτοί ανταγωνιστικοί ιδεότυποι, ενώ στην πράξη δημιουργούν πολλές και διαφορετικές συνθέσεις και προσμειξίς, τις οποίες ακόμη η έρευνα καλείται να μελετήσει.

166. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ 20ού αι.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΝ ΣΤΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟ ΤΗΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ

Νίκος Αλέξης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Η ηθική οικονομία αποτελεί σήμερα ένα ευέλικτο μοντέλο ανάλυσης, που αξιοποιείται σε διάφορα επιστημονικά πεδία και για τη μελέτη διαδικασιών που αφορούν ποικίλα χρονικά και χωρικά πλαίσια. Η ευρεία χρήση της έννοιας συνεπάγεται τη σχετική αυτονόμησή της από τα κλασικά έργα των Edward P. Thompson, James Scott και Karl Polanyi, τα οποία ωστόσο συνεχίζουν να αποτελούν σημείο εκκίνησης των περισσότερων εγχειρημάτων επαναπροσδιορισμού της σημασίας της.¹ Στην περίπτωση των ιστορικών μελετών, τα έργα αυτά συνεχίζουν να έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, επειδή ακριβώς επιχείρησαν να αποδώσουν στην ηθική οικονομία μια χρονική και κατ'επέκταση ιστορική διάσταση. Οι ιστορικές μελέτες καλούνται συνήθως να επανεξετάσουν τη χρησιμότητα της έννοιας για τη μελέτη των ιστορικών διαδικασιών, τοποθετώντας την σε προσδιορισμένα ιστορικά πλαίσια και αποφεύγοντας κατ'επέκταση μια άνευ όρων διάχυση της χρήσης της.

Οι E. P. Thompson και J. Scott εντόπισαν την ηθική οικονομία σε συνθήκες κατά τις οποίες η ραγδαία διείσδυση των αγοραίων σχέσεων είχε ωθήσει τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες στην ανάπτυξη μηχανισμών άμυνας και αυτοσυντήρησης. Την παρουσιάζουν ως μια δυναμική διαδικασία που ανακύπτει κατά τη συνάντηση των προβιομηχανικών ηθικών αξιών με μια επεκτεινόμενη ποσοτικά και εντατικά οικονομία της αγοράς. Δεν αποτελεί κατά συνέπεια μια περιγραφή της λειτουργίας των προβιομηχανικών κοινωνιών σε συνθήκες κανονικότητας, εφόσον ορισμένα βασικά της χαρακτηριστικά (όπως η αντί-

1. James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο, 1977· Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Θεσσαλονίκη 2007· E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2020. Η αυτονόμηση της έννοιας αποτελεί πλέον κοινή παραδοχή, ήδη από τον E. P. Thompson, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*, Λονδίνο 1993, σ. 351· Στην αυτονόμηση της έννοιας αναφέρεται ενδεικτικά και ο Ben Maddison, «From “Moral Economy” to “Political Economy” in New South Wales, 1870-1900», *Labour History* 75 (1998), σ. 84.

δραση στην επέκταση της αυτορυθμιζόμενης αγοράς) συνδέονται άμεσα με διεργασίες που εντοπίζονται στη νεωτερικότητα.²

Ο Adrian Randall επέλεξε να ξεπεράσει τις όποιες αμφισημίες παρουσιάζονται στο έργο του Thompson και να προσδιορίσει την ηθική οικονομία ως ένα αμιγώς νεωτερικό φαινόμενο. Παρατήρησε ότι οι ταραχές για τα τρόφιμα (food riots) είχαν λάβει χώρα σε ένα περιβάλλον αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών σχέσεων. Η διαπίστωση αυτή αποβαίνει σημαντική με βάση το κεντρικό ζήτημα που πραγματεύεται: τη μεταφορά της ηθικής οικονομίας από το πεδίο της κατανάλωσης και των food riots σε εκείνο της παραγωγής και των εργασιακών σχέσεων. Οι πρωταγωνιστές των ταραχών για τα τρόφιμα συμμετείχαν ταυτόχρονα σε παραγωγικές δραστηριότητες εντός των οποίων διαμόρφωναν ένα πλαίσιο αντιλήψεων και αξιών για την εργασία τους. Αυτή η «βιομηχανική ηθική οικονομία», όπως την αποκαλεί ο Randall, ήταν αναμενόμενο να αντίκειται στην εκμηχάνιση και τις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού της παραγωγής. Όσοι εργάζονταν στο πλαίσιο του παραδοσιακού συστήματος βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια πολλαπλή απειλή. Δεν επρόκειτο μονάχα για την απώλεια των μέσων βιοπορισμού τους, αλλά και για την ευρύτερη αποδιάρθρωση των δομών της επαγγελματικής και κοινωνικής τους οργάνωσης. Εφόσον το κύρος που απολάμβαναν στο εσωτερικό των κοινοτήτων ήταν άμεσα συνυφασμένο με την ειδικευση και το επάγγελμά τους, η εκμηχάνιση έθετε σε κίνδυνο έναν ευρύτερο τρόπο ζωής.³

Η μεταφορά της ηθικής οικονομίας από την αγορά στο εργοστάσιο έθεσε τις βάσεις για τη σύνδεσή της με την ιστορία του εργατικού κινήματος. Η αξιοποίησή της σε μια τέτοια κατεύθυνση αναδεικνύει την ανάγκη να τονιστούν τα πλέον επιθετικά χαρακτηριστικά της έννοιας, τα οποία και ευνοούν

2. Στην περίπτωση της μελέτης του E. P. Thompson, η ηθική οικονομία αναδύθηκε στο προσκήνιο όταν οι παραδοσιακές αρχές και αξίες τέθηκαν σε αμφισβήτηση, ως αποτέλεσμα του μετασχηματισμού των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Στο έργο του άγγλου ιστορικού παρουσιάζονται βέβαια αμφισημίες, οι οποίες ευνοούν τη σύνδεση της έννοιας με τις συνθήκες κανονικότητας των προνεωτερικών κοινωνιών. Η κατεύθυνση που εξέλαβαν οι μεταγενέστερες μελέτες έχει επιλύσει εν μέρει το ζήτημα, εφόσον αυτές τείνουν να χρησιμοποιούν την έννοια της «ηθικής οικονομίας» για να μελετήσουν φαινόμενα της νεωτερικότητας, αξιοποιώντας την ως αναλυτικό εργαλείο εξέτασης των βιομηχανικών (ή και μεταβιομηχανικών) κοινωνιών. Αντιθέτως, η χρήση της έννοιας για τη μελέτη των προβιομηχανικών κοινωνιών είναι σπανιότερη.

3. Adrian Randall, *Before the Luddites: Custom, Community and Machinery in the English Woollen Industry, 1776-1809*, Κέιμπριτζ 1991, σ. 94, 254· Adrian Randall, «The Industrial Moral Economy of the Gloucestershire Weavers in the Eighteenth Century» στο John Rule (επιμ.), *British Trade Unionism, 1750 - 1850. The Formative Years*, Λονδίνο 1988 και Adrian Randall, «The Philosophy of Luddism: The Case of the West of England Woolen Workers ca. 1790-1809», *Technology and Culture*, τόμ. 27, τχ. 1 (1986), σ. 1-17. Η έννοια έχει συνδεθεί με τις αντιδράσεις απέναντι στην εκμηχάνιση και στην περίπτωση της Γερμανίας: Michael Spehr, *Maschinensturm: Protest und Widerstand gegen technische Neuerungen am Anfang der Industrialisierung*, Μόνστερ 2000, σ. 170.

με τη σειρά τους την αξιοποίησή της σε μεταγενέστερα χρονικά πλαίσια. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η ηθική οικονομία αποδέχεται μια υφιστάμενη μορφή και ένταση των εκμεταλλευτικών σχέσεων, όμως την ίδια στιγμή δείχνει να αντίκειται στην περαιτέρω εντατικοποίηση και στον μετασχηματισμό τους. Κατά συνέπεια μπορεί να γίνει αντιληπτή ως σημείο εκκίνησης κινηματικών διεργασιών, οι οποίες ξεκινούν από την προσπάθεια υπεράσπισης ενός υφιστάμενου τρόπου ζωής, αλλά στην εξέλιξή τους δεν αρκούνται στη διατήρηση των κεκτημένων.⁴

Εάν θεωρήσουμε ότι η ηθική οικονομία αφορά τη νεωτερικότητα, αποκτά σημασία και η σχέση της με τις πολιτικές διαδικασίες. Αυτή μπορεί να εντοπιστεί ήδη στο έργο του Thompson, ο οποίος υπονοεί ότι η νομομοποίηση του πλήθους που συμμετείχε στις ταραχές για τα τρόφιμα ήταν διττή. Πήγαζε αφενός από το εθιμικό δίκαιο και αφετέρου από ένα ρυθμιστικό πλαίσιο που αναγόταν στο παρελθόν και αφορούσε μεταξύ άλλων διατάξεις «ενάντια στη μονοπώληση, την προαγορά και τη μεταπώληση».⁵ Από την άλλη πλευρά, η ηθική οικονομία δεν αποτελεί μια αμιγώς πολιτική διαδικασία που μπορεί να ταυτιστεί με τις επιλογές του σύγχρονου κράτους.⁶ Η επέκταση της έννοιας προς αυτή την κατεύθυνση θα δημιουργούσε προβλήματα σε σχέση με τον προσδιορισμό των ορίων χρήσης της και την ευρύτερη λειτουργικότητά της. Ο χαρακτηρισμός της ως κοινωνικού φαινομένου δεν αναιρεί βέβαια τη δυνατότητά της να αλληλεπιδρά με την κρατική πολιτική, αποτελώντας ένα μέσο

4. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη την παρατήρηση του John Rule ότι οι αντιπαραθέσεις που αφορούν την εργασία είναι σύνθετα φαινόμενα, τα οποία δεν μπορούν να κατανοηθούν αποκλειστικά με βάση την ηθική οικονομία. Ο ίδιος παρατηρεί την εναλλαγή αμυντικών και επιθετικών αιτημάτων στις εργατικές διεκδικήσεις του 18ου αιώνα στην Αγγλία, καθώς και ότι τα «ηθικά επιχειρήματα» επιστρατεύονταν από τις δυνάμεις της εργασίας όταν ο συσχετισμός δύναμης ήταν αρνητικός για αυτές. John Rule, «Industrial Disputes, Wage Bargaining and the Moral Economy», στο Adrian Randall και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest*, Νέα Υόρκη 2000, σ. 167, 181. Εδώ θεωρούμε ότι η χρήση της ηθικής οικονομίας για τη μελέτη των εργασιακών σχέσεων προϋποθέτει να λάβουμε υπόψη την παράμετρο της δυνητικά ταχύρρυθμης αλλαγής και του μετασχηματισμού των αιτημάτων των κινητοποιούμενων (από αμυντικά σε επιθετικά), όπως και τη συνεπαγόμενη πιθανότητα η ηθική οικονομία να συνυπάρχει με σύγχρονα αιτήματα. Σε αυτό το πλαίσιο έχει σημασία η ιδιαίτερη βαρύτητα που αποκτά μεταξύ των συντελεστών της δράσης και εμφανίζεται η δυνατότητα να εντοπιστούν όψεις της σε ένα επιθετικό κινηματικό ρεπερτόριο.

5. Randall, *Before the Luddites*, σ. 257. Οι σχετικές αναφορές στο Thompson, *Η ηθική οικονομία*, σ. 36, 83, 108.

6. Η απόδοση μιας ηθικής διάστασης στον ρόλο του κράτους ανάγεται τουλάχιστον στην εποχή του Διαφωτισμού και μπορεί να συνδεθεί με την αρχική σημασία της έννοιας «ηθική οικονομία», όπως διατυπώθηκε κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα: Norbert Götz, «“Moral Economy”: its conceptual history and analytical prospects», *Journal of Global Ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 147-162. Θεωρώ, ωστόσο, ότι στη σύγχρονη εκδοχή της η έννοια πρέπει να διακριθεί από τον πυρήνα της κρατικής πολιτικής, ο οποίος συνδέεται κατά βάση με την πολιτική οικονομία.

πίεσης για τη διαμόρφωση των κυβερνητικών επιλογών. Ενώ το κράτος συνδέεται κατά προτεραιότητα με την εμπέδωση των αρχών της πολιτικής οικονομίας, μπορεί να θεωρηθεί, λοιπόν, ότι αλληλεπιδρά με την ηθική οικονομία του πλήθους. Η αλληλεπίδραση αυτή λαμβάνει χώρα σε τουλάχιστον τρεις διαστάσεις. Η πρώτη αφορά την επίδραση της ηθικής οικονομίας στο κράτος, εφόσον ο κρατικός μηχανισμός καλείται να ενσωματώσει όψεις της στη λογική του, ως αποτέλεσμα και της εντεινόμενης κοινωνικής πίεσης ή για τη συγκυριακή ικανοποίηση ίδιων στόχων. Οι άλλες δύο συνδέονται με την αντίστροφη διαδικασία. Οι κινητοποιούμενοι αναπτύσσουν προσδοκίες για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους από το κράτος, το οποίο τείνουν να αντιλαμβάνονται ως προστάτη τους και δίκαιο διαιτητή των κοινωνικών αντιπαραθέσεων.⁷ Με τον τρόπο αυτό η δράση τους νομιμοποιείται και αποκτά νόημα, ενώ σε ένα τρίτο επίπεδο οι έμπρακτες παρεμβάσεις του κράτους υπέρ τους (νομικές και μη) ενδέχεται να συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας παράδοσης κοινωνικών απαιτήσεων και διεκδικήσεων. Αφενός εμπειδώνουν μια εκτίμηση περί αποτελεσματικότητας της συλλογικής δράσης και αφετέρου καλλιεργούν προσδοκίες για την ικανοποίηση ανάλογων αιτημάτων στο μέλλον.

Στην ελληνική ιστοριογραφία, η ηθική οικονομία έχει απασχολήσει μελέτες που αφορούν τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ήδη με την πρώτη της χρήση, από τον Αντώνη Λιάκο το 1989, η έννοια συνδέθηκε με τις κοινωνικές αντιδράσεις στο φαινόμενο του εκσυγχρονισμού, καθώς και τη διαχείριση του ζητήματος από το ελληνικό κράτος. Οι μελέτες του Κώστα Φουντανόπουλου και του Χρήστου Καραμπάτσου έχουν επικεντρωθεί με πιο άμεσο τρόπο στις συνθήκες εργασίας, στην ιδεολογία και την κινητοποίηση των εργατικών στρωμάτων. Η μοναδική ενδεχομένως μελέτη που έθεσε στο επίκεντρο ζητήματα που αφορούν την αγορά και την κατανάλωση είναι εκείνη του Νίκου Ποταμιάνου. Ο Ποταμιάνος εξέτασε τις αντιδράσεις στην κερδοσκοπία σε συνάρτηση με τις πολιτικές ελέγχου των τιμών, τονίζοντας τις

7. Σε αυτή την περίπτωση, οι δρώντες προσδοκούν την ανταπόκριση του κράτους στον πατερναλιστικό του ρόλο, μολονότι ενδέχεται να υπάρχει αναντιστοιχία των προσδοκιών τους με τις κρατικές προθέσεις. Η ηθική οικονομία υπάρχει συνεπώς για εκείνους κυρίως ως «ιδεώδες» (κατά αντιστοιχία με την αναφορά του E. P. Thompson για την παρουσία του πατερναλισμού ως «ιδεώδους» στην Αγγλία του 18ου αιώνα: Thompson, *Η ηθική οικονομία*, σ. 46). Η ίδια η διάκριση μεταξύ της ηθικής οικονομίας ως «ιδεώδους» και ως «πραγματικότητας» παράγει εδώ και ορισμένους πρόσθετους συνειρμούς. Στη διαδρομή της νεωτερικότητας, η ηθική οικονομία τείνει να συνδέεται όλο και περισσότερο με τους «λόγους» περί μιας ηθικής τάξης πραγμάτων, ενώ είναι δυσκολότερο να προσδιοριστεί μέσω των ιδιαίτερων, δικών της πρακτικών και μορφών δράσης (ουσιαστικά μεταχειρίζεται το νεωτερικό ρεπερτόριο δράσης). Στην περίπτωση της μελέτης του Thompson, η φορά της μελέτης ήταν μάλλον αντίστροφη. Οι πρακτικές και οι ιδιαίτεροι κώδικες που τις διέπουν είναι εκείνες που υποδεικνύουν τη δυναμική παρουσία αντιλήψεων και λόγων που αφορούν την ηθική οικονομία του πλήθους.

παραμέτρους που καθιστούν παράτολμη τη χρήση της ηθικής οικονομίας στη μελέτη αυτών των φαινομένων, καθώς και τον κίνδυνο πιθανής ταύτισης της με τον κρατισμό.⁸

Γενικά, μπορεί να παρατηρηθεί ότι στην ελληνική ιστοριογραφία, όπως μάλλον και διεθνώς, η μελέτη της ηθικής οικονομίας κινείται προς δύο (τουλάχιστον) κατευθύνσεις. Εστιάζει καταρχάς σε διαδικασίες που εντοπίζονται στην κοινωνική βάση, συνήθως με σημείο αναφοράς επιμέρους κοινωνικές ομάδες, οι οποίες και αποτελούν το επίκεντρο της αναζήτησης για μια ηθική οικονομία του πλήθους. Επιπρόσθετα, όμως, επιχειρεί να αναφερθεί σε διεργασίες που αφορούν το πολιτικό σκηνικό: τη διαχείριση των κοινωνικών ζητημάτων από το κράτος και τους πολιτικούς φορείς, καθώς και τις προσδοκίες που αναπτύσσουν οι κινητοποιούμενοι για τη στάση της κεντρικής εξουσίας.⁹ Ενδιάμεσα παράγεται ένα κενό, το οποίο και θα μπορούσε να καλυφθεί εν μέρει με την εξέταση μιας τρίτης διάστασης. Αυτή αφορά τη νομιμοποίηση των αιτημάτων που εξέφρασαν επιμέρους ομάδες στα μάτια της ευρύτερης κοινωνίας, την ανάπτυξη δικτυώσεων και την εμπέδωση σχέσεων αλληλεγγύης.¹⁰ Η τελευταία διάσταση ενέχει και μια προοπτική ενοποίησης των αντιδράσεων που αφορούν τους χώρους παραγωγής με εκείνες στο πεδίο της κατανάλωσης, ενώ εκτιμάμε ότι δημιουργεί τελικά και τις προϋποθέσεις για την αλληλεπίδραση της ηθικής οικονομίας με όψεις της κρατικής πολιτικής.¹¹

8. Αντώνης Λιάκος, «Περί Λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936: ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005· Nikos Potamianos, «Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti Profiteering Laws in Greece 1914 - 1925», *Journal of Social History* τόμ. 48, τχ. 4 (2015), σ. 803-815· Χρήστος Καραμπάτσος, «Δυσλειτουργικές μηχανές και “τεχνικώς μορφωμένοι” εργάτες στην Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα των σιγαροποιών», *Τα Ιστορικά* 69 (2019), σ. 59-96. Επίσης: Χρήστος Καραμπάτσος και Νικόλαος Αλέξης, «Οι απαρχές της εκμηχάνισης στην ελληνική σιγαροποιία: εργατικός έλεγχος, εργοδοτικές πρωτοβουλίες και κρατική παρέμβαση στους χώρους εργασίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Καβάλα 2020, σ. 271-286.

9. Ο Κώστας Φουντανόπουλος αποδίδει δύο διαστάσεις στην ηθική οικονομία των εργατικών στρωμάτων που μελετά. Η πρώτη αφορά τις αντιλήψεις των εργαζομένων για τον χώρο εργασίας τους, ενώ η δεύτερη τις προσδοκίες για τη στάση του κράτους απέναντί τους. Η διάσταση της ηθικής οικονομίας που αφορά τον ρόλο του κράτους περιγράφει, σύμφωνα με τον ίδιο, ένα σύνολο κανόνων και αμοιβαίων υποχρεώσεων, των οποίων το περιεχόμενο καθοριζόταν εθμικά. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σ. 340.

10. Η σύνδεση της ηθικής οικονομίας με τη σφυρηλάτηση σχέσεων αλληλεγγύης και την ανάπτυξη συμμαχιών έχει απασχολήσει και την ελληνική ιστοριογραφία, κυρίως με σημείο αναφοράς την εργατική τάξη. Μικρότερη έμφαση έχει αποδοθεί στην προσπάθεια προσεταιρισμού ευρύτερων μερίδων της κοινωνίας, μέσα από τη δημιουργία σχέσεων «κοινωνικής αλληλεγγύης».

11. Η «νομιμοποίηση» της δράσης αποκτά κεντρική θέση στην ανάλυση του E. P. Thompson. Οι αποσπασματικές αναβιώσεις του πατερναλιστικού μοντέλου αιτιολογούνται με βάση μια αίσθηση «κοινού δικαίου», ενώ αναφέρεται ότι οι εξεγέρσεις για τα τρόφιμα προϋπέθεταν τη συναίνεση της κοινότητας. Thompson, *Η ηθική οικονομία*, σ. 45, 103.

Η ανάλυση που προηγήθηκε θέτει τις βασικές κατευθύνσεις της επακόλουθης προσπάθειάς μας να εξετάσουμε τις διαστάσεις της ηθικής οικονομίας που μπορούν να συνδεθούν με τις αντιδράσεις στην τεχνολογία και στον εκσυγχρονισμό. Η αναζήτηση εκφάνσεων της έννοιας θα κινηθεί εδώ προς τρεις κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορά τη σχέση του κράτους με την ηθική οικονομία, ή, ακριβέστερα, την ανταπόκριση του κρατικού μηχανισμού σε κοινωνικά αιτήματα που συνδέονται με αυτή. Η δεύτερη μπορεί να εντοπιστεί στην κουλτούρα των επαγγελματιών που αντέδρασαν στον κοινωνικό εκσυγχρονισμό, στις αντιλήψεις που εξέφρασαν σε σχέση με το καθεστώς της εργασίας τους αλλά και για τη συμβολή τους στην ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Η τρίτη συνδέεται με τη διαδικασία ανάπτυξης της συλλογικής δράσης: αφορά τον τρόπο με τον οποίο απευθύνονται τα πληττόμενα επαγγέλματα προς την ευρύτερη κοινωνία και τη συγκρότηση συμμαχιών. Πρόκειται για τρεις διαστάσεις που διαπλέκονται μεταξύ τους, αλλά αναδεικνύουν παράλληλα και διακριτές εκφάνσεις της ηθικής οικονομίας στην Ελλάδα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Επειδή η διάσταση που αφορά τη συλλογική δράση είναι εκείνη που λειτουργεί συνδεδετικά για τα άλλα δύο επίπεδα της ανάλυσης, θα αναφερθούμε σε αυτή στο τέλος και αφότου έχουμε πραγματευθεί την ηθική οικονομία του κράτους και την ηθική οικονομία της κοινωνικής βάσης.

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ «ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ» ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η έννοια της «τεχνολογικής ανεργίας» διατυπώθηκε για πρώτη φορά κατά τον Μεσοπόλεμο, εκφράζοντας τη διεθνή ανησυχία για τον περιορισμό της απασχόλησης εξαιτίας της εισαγωγής νέων τεχνολογιών.¹² Ουσιαστικά ήρθε να συμπυκνώσει έναν προβληματισμό που εμφανίζεται περιοδικά στις δυτικές κοινωνίες, τουλάχιστον από την εποχή της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης. Η συγκεκριμένη ανησυχία εντοπίζεται τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Μεσογείου στις αρχές του 20ού αιώνα. Συνδέθηκε αφενός με μετασηματισμούς στον τομέα των μεταφορών –κυρίως

12. Για την ιστορική διαδρομή της ανησυχίας αυτής αλλά και την έννοια της τεχνολογικής ανεργίας βλέπε: Ester Fano, «A “Wastage of Men”: Technological Progress and Unemployment in the United States», *Technology and Culture*, τόμ. 32, τχ. 2, μέρος 1 (1991), σ. 264-292· Riccardo Campa, «Technological Unemployment. A Brief History of an Idea», *Orbis Idearum*, τόμ. 6, τχ. 2 (2018), σ. 57-79.

την εισαγωγή νέων μέσων μεταφοράς– και αφετέρου με την εκμηχάνιση κλάδων που απασχολούσαν ειδικευμένους εργάτες.¹³

Το ελληνικό κράτος επέλεξε να επιλύσει το δίλημμα μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού με την παροχή αποζημίωσης στα επαγγέλματα που πλήττονταν από την τεχνολογία.¹⁴ Μετά την απόδοση εφάπαξ επιδόματος στους σιγαροποιούς, κατά τη διετία 1919-1920, ακολούθησαν στην εξέλιξη του Μεσοπολέμου και άλλοι επαγγελματικοί κλάδοι: οι αμαξηλάτες και καραγωγείς, οι λεμβούχοι, οι ιδιοκτήτες μικρών αρτοποιειών, οι νεροκουβαλητές, οι οδηγοί λεωφορείων. Κατά την επέκταση της εφαρμογής του μέτρου συμπεριλήφθηκαν και επαγγέλματα που θίγονταν από τον εκσυγχρονισμό με έμμεσο τρόπο, ωστόσο στο επίκεντρό του βρισκόταν η κάλυψη των άμεσα θιγόμενων από την τεχνολογική μεταβολή.¹⁵ Στην περίπτωση των αμαξηλάτων και καραγωγέων επιχειρήθηκε η σύνδεση της αποζημίωσης με μια διαδικασία μετεκπαίδευσής τους ως «σοφέρ», η οποία θα ευνοούσε την ομαλή μετάβαση από την εποχή των ιπήλατων μέσων μεταφοράς στον κόσμο του αυτοκινήτου.¹⁶

Η πολιτική των αποζημιώσεων αποτέλεσε μια ιδιαίτερη πραγμάτευση του φαινομένου της τεχνολογικής ανεργίας. Σύμφωνα με τη θεωρία της αντιστάθμισης, η οποία είναι ηγεμονική στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας, η τεχνολογία είναι σε θέση να αναπληρώνει τις θέσεις εργασίας που καταργεί.¹⁷ Εφόσον οι αρρυθμίες που οφείλονται σε αυτήν είναι παροδικές και ο ρόλος της εν γένει ευεργετικός για την κοινωνία, δεν προκύπτει κάποια πρόσθετη υποχρέωση αποζημίωσης όσων πλήττονται από αυτή. Στην κεινόνιστη παράδοση

13. Η εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών εξελισσόταν σταδιακά την περίοδο 1905-1918, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αίγυπτο. Με την ολοκλήρωση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, επιχειρήθηκε μια ταχύρρυθμη εκμηχάνιση της παραγωγής τσιγάρων και στις δύο χώρες. Στην ελληνική περίπτωση η διαδικασία αυτή είχε ολοκληρωθεί ως τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Για την Ελλάδα βλ. Καραμπάτσος και Αλέξης, «Οι απαρχές».

14. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σ. 103.

15. Ο Αντώνης Λιάκος παραθέτει μια συνοπτική αναφορά των επαγγελμάτων που αποζημιώθηκαν. Αναφέρει ότι, εκτός από τα επαγγέλματα που έπληξαν οι τεχνικές εξελίξεις, συμπεριλήφθηκαν και άλλα για συγκυριακούς λόγους. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 2016, σ. 400.

16. «Περί συστάσεως ταμείου τροχαίας κινήσεως», ΦΕΚ Α' 241/09.09.1925.

17. Ο όρος «θεωρία της αντιστάθμισης» (compensation theory) χρησιμοποιήθηκε από τον Καρλ Μαρξ και αναφέρεται στα θεωρητικά σχήματα που υποστήριζαν τη δυνατότητα της τεχνολογίας να δημιουργεί μεσο-πρόθεσμα τουλάχιστον όσες θέσεις εργασίας καταργεί. Μια σύντομη αναφορά σε αυτόν και στη σχέση του με το ευρύτερο ζήτημα της τεχνολογικής ανεργίας υπάρχει στο: Maria Cristina Piva και Marco Vivarelli, «Technological Change and Employment: Were Ricardo and Marx Right?», *IZA Discussion Paper Series* 10471, σ. 1-34.

συναντάμε την ίδια εκτίμηση. Ο John Maynard Keynes συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων που είχαν αναφερθεί στην «τεχνολογική ανεργία», την οποία περιέγραψε ως αναπόφευκτο αλλά παροδικό φαινόμενο στη διαδρομή προς τη μελλοντική οικονομική ευημερία. Η αναφορά του αποτελεί περισσότερο μια πρότρηση για υπομονή παρά προτροπή για την άμεση επίλυση του προβλήματος.¹⁸

Οι πολιτικές πρόνοιες, όπως αναπτύχθηκαν διεθνώς κατά τον Μεσοπόλεμο, δεν ανήγαγαν σε προτεραιότητα την οικονομική κάλυψη όσων εκτοπίζονταν από την τεχνολογία. Στις ΗΠΑ εξελίχθηκε μια συζήτηση για την απόδοση επιδομάτων στους πληττόμενους μέσω της φορολόγησης της τεχνολογίας (technotax), η οποία ωστόσο παρέμεινε σε θεωρητικό επίπεδο.¹⁹ Στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης αξιοποιήθηκαν η κοινωνική ασφάλιση και τα επιδόματα ανεργίας για την ανακούφιση όσων πλήττονταν από την τεχνολογική μεταβολή.²⁰ Τα μέτρα αυτά δεν συνδέονταν πάντως με κάποιο ιδιαίτερο δικαίωμα αποζημίωσης όσων πλήττονταν από την τεχνολογία. Τα επιδόματα χρηματοδοτούνταν συνήθως μέσω κρατήσεων στις αποδοχές κατά τη διάρκεια της εργασίας, είχαν δηλαδή προπληρωθεί εν μέρει από τον ίδιο τον άνεργο.²¹

Όσον αφορά την ελληνική, «αντεπιστημονική», σύμφωνα με ένα υπόμνημα της ΓΣΕΕ, πολιτική της εφάπαξ αποζημίωσης, ουσιαστικά επανέφερε στον Μεσοπόλεμο μια πατερναλιστική λογική, στο πλαίσιο της οποίας το κράτος αναλάμβανε ρυθμιστικό ρόλο.²² Πρόκειται άλλωστε για ένα μέτρο που δεν

18. John M. Keynes, *Essays in Persuasion*, Νέα Υόρκη 1963, σ. 364. Πάντως, σε σχέση με τη διαχείριση της τεχνολογικής ανεργίας, σημασία απέκτησαν και οι προσπάθειες ελέγχου του ρυθμού της μεταβολής από το κράτος, ώστε να επιτευχθεί μια ομαλότερη μετάβαση στις νέες συνθήκες. Σε αυτή την παράμετρο αναφέρεται ο «ηθικός οικονομολόγος» Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, σ. 40.

19. Amy S. Bix, *Inventing Ourselves out of Jobs? America's Debate over Technological Unemployment 1929-1981*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2000, σ. 76.

20. Ενδεικτικά: William R. Garside, *British Unemployment 1919-1939: A Study in Public Policy*, Κέμπριτζ 1990. Για την ανάπτυξη των κοινωνικών ασφαλίσεων σε διάφορες χώρες βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 339.

21. Η συγκεκριμένη μορφή χρηματοδότησης αφορά την κυρίαρχη τάση διεθνώς και δεν αναιρεί το ενδεχόμενο να υπήρξαν επιμέρους διαφοροποιήσεις και αποκλίσεις.

22. Η αναφορά γίνεται σε έκθεση της ΓΣΕΕ το 1930 (Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, 168.81 και 168.82) στην οποία παρατίθενται οι απόψεις της για το νομοσχέδιο περί του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς. Η Συνομοσπονδία αντιπαραβάλλει στην πολιτική της εφάπαξ αποζημίωσης το παράδειγμα του ισοβίου εισοδήματος, το οποίο ισχυρίζεται ότι εφαρμόζεται στις άλλες χώρες. Το αντιπαραδείγμα αφορά προφανώς το σύστημα των κοινωνικών ασφαλίσεων, που διεκδικούσε με συστηματικό τρόπο το εργατικό κίνημα ως μέτρο αντιμετώπισης και των συνεπειών της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Το μέτρο των αποζημιώσεων συνδέεται και με τη λειτουργία του κράτους ως «έσχατος ασφαλιστής»: Χρήστος Χατζηωσήφ, «Το κράτος ως έσχατος ασφαλιστής», *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές*, επιστημονικό συμπόσιο, Αθήνα 2012, σ. 191-214. Συνειρμοί μπορούν να γίνουν εδώ και με το έργο του Karl Polanyi, ο

απέκτησε ποτέ σταθερή νομική υπόσταση και αξιοποιήθηκε ανάλογα με την περίπτωση.²³ Η μεταχείριση από την πλευρά του κράτους δεν διαφοροποιήθηκε μονάχα ανάλογα με το επάγγελμα (ορισμένα επαγγέλματα έλαβαν αποζημίωση, ενώ το αίτημα άλλων απορρίφθηκε), αλλά επεκτάθηκε σε μια σειρά άλλων διακρίσεων.²⁴

Η παροχή αποζημίωσης στους σιγαροποιούς κατά τη διετία 1919-1920 αποτέλεσε μια αποδεκτή λύση τόσο από το πολιτικό σύστημα όσο και από τον Τύπο της εποχής. Μονάχα η εφημερίδα *Ακρόπολις* είχε εκφράσει εξαρχής την έντονη αγανάκτησή της. Με μια σειρά άρθρων τοποθετήθηκε υπέρ της απρόσκοπτης (και χωρίς αντισταθμίσιμα) εισαγωγής της προόδου, ενώ τόνισε τον κίνδυνο να εγείρουν περισσότεροι επαγγελματικοί κλάδοι ανάλογες απαιτήσεις.²⁵ Το κλίμα άρχισε να μεταστρέφεται ευρύτερα από το 1925 και εξής, όταν το μέτρο επεκτάθηκε στους αμαξηλάτες-καραγωγείς και τους λεμβούχους. Πλέον δεν επρόκειτο για μια κατ' εξαίρεση μεταχείριση, αλλά για τη δημιουργία μιας παρακαταθήκης ρυθμίσεων, στην οποία μπορούσε να βασιστεί μια πληθώρα επαγγελματικών κλάδων για να επιζητήσουν την αποζημίωσή τους.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1920, το κράτος έπαψε να ανταποκρίνεται θετικά στις εκκλήσεις για παροχή επιδομάτων, επικαλούμενο το υψηλό κόστος της αποζημίωσης και τη δυνητική του αδυναμία να καλύψει με την επέκταση του μέτρου το σύνολο των θυμάτων του εκσυγχρονισμού.²⁶ Ορισμένες επαγγελματικές ομάδες συνέχισαν ωστόσο να ζητούν αποζημιώσεις και κατά τη δεκαετία του 1930, ωθούμενες σε κάποιο βαθμό από τις αποσπασματικές αναβιώσεις της επιδοματικής πολιτικής.²⁷ Οι επιλογές του κράτους ευνόησαν τη δημιουργία μιας παράδοσης κοινωνικών απαιτήσεων, η οποία

οποίος εστιάζει στην περίπτωση της επιδοματικής πολιτικής του Σπίνχαμιαντ στην Αγγλία και τα προβλήματα που ανέκυψαν από αυτή. Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, σ. 78.

23. Εννοούμε ότι δεν συγκροτήθηκε ένα γενικό πλαίσιο που να προσδιορίζει τη χορήγηση των αποζημιώσεων, αλλά κάθε περίπτωση εξεταζόταν ξεχωριστά και αντιμετωπιζόταν με διαφορετικό τρόπο.

24. Το ύψος της αποζημίωσης καθοριζόταν με βάση παραμέτρους όπως το φύλο, η ηλικία και η ιδιαίτερη θέση στον καταμερισμό της εργασίας. «Νόμος 2525 περί οριστικής αποζημίωσης των απολυθέντων λόγω της εισαγωγής των μηχανών σιγαροποιών κλπ», ΦΕΚ Α' 227/03.10.1920. «Περί τροποποίησης του νόμου 2525 "περί οριστικής αποζημίωσης των απολυθέντων λόγω της εισαγωγής των μηχανών σιγαροποιών κλπ"», ΦΕΚ Α' 279/04.12.1920.

25. Ενδεικτικά: εφ. *Ακρόπολις* 11.2.1919 και 19.2.1919.

26. Εφ. *Καθημερινή* 12.11.1929.

27. Η απαίτηση για αποζημίωση διατυπωνόταν συχνά από επαγγελματικές ομάδες που είχαν λάβει ήδη επίδομα. Ζητούσαν να συμπεριληφθούν όσοι είχαν εξαιρεθεί κατά το παρελθόν και σε ορισμένες περιπτώσεις την παροχή πρόσθετης αποζημίωσης σε όσους είχαν ήδη λάβει.

διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τη μεταξική δικτατορία. Εντούτοις, η γενίκευση της εκμηχάνισης αναβίβαζε σημαντικά το δυνητικό κόστος του μέτρου, το οποίο ήδη από τη δεκαετία του 1920 ενίσχυε εν μέρει τις πληθωριστικές τάσεις των τιμών διαφόρων προϊόντων.²⁸ Εντέλει, ο υφυπουργός Εργασίας της δικτατορίας Μεταξά Αριστείδης Δημητράτος εμφανίζεται να απορρίπτει με emphaticό τρόπο κάθε ανάλογο αίτημα, δίνοντας τέλος στην καλλιέργεια προσδοκιών από την πλευρά του κράτους.²⁹

Η παροχή των αποζημιώσεων αποτέλεσε μια σημαντική παρένθεση στην πολιτική του ελληνικού κράτους, το οποίο έδειξε να ανταποκρίνεται στα αιτήματα της κοινωνίας και να αναλαμβάνει την ηθική του υποχρέωση απέναντι στα θύματα του εκσυγχρονισμού. Η απόκλιση από τις επιταγές του κατά Βέμπερ εργαλειακού ορθολογισμού, μολονότι είχε βαθύτερες ρίζες στην ελληνική κοινωνία και την πολιτική σκηνή, υπήρξε σχετικά βραχύβια και εγκαταλείφθηκε στη βάση ενός ορθολογικού υπολογισμού κόστους και οφέλους.³⁰ Αποτελεί ενδεχομένως μια ένδειξη της ικανότητας των αιτημάτων ηθικού χαρακτήρα να επιδρούν στην κρατική πολιτική, χωρίς βέβαια να μπορούν να μεταβάλουν τον πυρήνα της λογικής του νεωτερικού κράτους. Παράλληλα, υποδεικνύει μια δυνατότητα της κρατικής πολιτικής να αποδίδει νομιμοποίηση στις ηθικές αξιώσεις του πλήθους και να συμβάλλει στην αναπαραγωγή τους.

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΒΑΣΗ

Η πρώτη εφαρμογή της πολιτικής των αποζημιώσεων, μπορεί να συνδεθεί με τη συγκυρία των τελευταίων χρόνων της δεκαετίας του 1910. Στον απόηχο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και λίγο πριν την εμπλοκή σε νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις, η προστασία των αποστρατευμένων σιγαροποιών παρουσιαζόταν ως μια υποχρέωση ηθικού χαρακτήρα για τον κρατικό μηχανισμό. Παράλληλα, οι διεθνείς εξελίξεις, στον απόηχο της Οκτωβριανής Επανάστασης,

28. Οι αποζημιώσεις χρηματοδοτήθηκαν από την πρόσθετη φορολόγηση διαφόρων αγαθών, κυρίως προϊόντων που συνδέονταν με την τεχνολογία, όπως η βενζίνη ή το μηχανοποίητο τσιγάρο. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα έσοδα που κομίζονταν υπερέβαιναν τα προβλεπόμενα για την επιδοματική πολιτική ποσά, αποφέροντας πρόσθετα έσοδα στο δημόσιο ταμείο. Την ίδια στιγμή οι πρόσθετοι φόροι επηρέαζαν τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών, λειτουργώντας ενισχυτικά για τις πληθωριστικές τάσεις.

29. Ενδεικτικά: εφ. *Καθημερινή* 24.3.1937.

30. Για την «προϊστορία» της πολιτικής των αποζημιώσεων βλ. Νίκος Αλέξης, «Από τη “φυσική εισαγωγή” της προόδου στην πολιτική των αποζημιώσεων: για μια εξέταση των κοινωνικών αντιδράσεων στην τεχνολογία, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι τον Μεσοπόλεμο», υπό δημοσίευση στο *Τα Ιστορικά* (2021). Η σύνδεση της ηθικής οικονομίας με τις αποζημιώσεις έχει γίνει και στο Λιάκος, «Περί Λαϊκισμού», σ. 23.

ενίσχυαν την επιλογή αποφόρτισης των κοινωνικών αντιθέσεων. Σε αυτό το πλαίσιο επιλέχθηκε και η αποφυγή των εντάσεων που μπορούσε να επιφέρει η ταχύρρυθμη εκμηχάνιση κλάδων όπως η σιγαροποιία. Τέλος, υπήρχε το προηγούμενο της αυξανόμενης κρατικής παρέμβασης κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η οποία αποσκοπούσε στη διαχείριση της κοινωνικής κρίσης που επέφερε ο αποκλεισμός και μετέπειτα η πολεμική εμπλοκή της χώρας. Ως παρακαταθήκη, ενίσχυε μια αντίληψη περί λειτουργίας του κράτους ως αρωγού των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και ευνοούσε ανάλογες παρεμβάσεις κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Πέρα από τις ιδιαίτερες αυτές συνθήκες, μπορούμε να τονίσουμε τη σημασία μιας παράδοσης κινητοποιήσεων απέναντι στην τεχνολογική μεταβολή, η οποία ξεκινά τουλάχιστον από τις απαρχές του 20ού αιώνα. Κατά την περίοδο 1905-1909, μαζικοί επαγγελματικοί κλάδοι, οργανωμένοι σε συντεχνίες, είχαν αντιδράσει συστηματικά στην έλευση του αυτοκινήτου, την επέκταση των γραμμών του τραμ, την ενδεχόμενη εισαγωγή μηχανοκίνητων λέμβων.³¹ Οι αμαξηλάτες-καραγωγείς και δευτερευόντως οι λεμβούχοι είχαν εκφράσει τα αιτήματά τους με την αξιοποίηση μέσω διαπραγματεύσεων, όπως η απεργία και η μαζική διαδήλωση. Επιχείρησαν παράλληλα να αξιοποιήσουν τις στενές σχέσεις τους με το πολιτικό προσωπικό, εφόσον αρκετοί πολιτευτές εμφανίζονταν ως θετικά διακείμενοι απέναντί τους.

Ο κρατικός μηχανισμός ανταποκρινόταν με θετικό τρόπο στις αξιώσεις τους, τουλάχιστον μέχρι το 1907. Το 1900 η εταιρεία αυτοκινήτων του βουλευταί Μωραϊτίνη είχε απωθηθεί στη δύσβατη ελληνική επαρχία, γεγονός που επέφερε την καταστροφή των οχημάτων της. Το 1905 η κυβέρνηση επέλεξε να ακυρώσει τις διαπραγματεύσεις με επενδυτικά σχήματα γερμανικών και γαλλικών συμφερόντων για την ανάληψη της συγκοινωνίας, εφόσον δεν αποδέχονταν να προσλάβουν ως σοφέρ, έπειτα από μετεκπαίδευση, τους Έλληνες αμαξηλάτες. Δύο χρόνια αργότερα, ως αντιστάθμισμα και στη συγκρότηση εταιρείας αυτοκινήτων, είχε απαγορευθεί η κυκλοφορία της άμαξας του Γεωργαντά, που λειτουργούσε ανταγωνιστικά για το επάγγελμα των караγωγέων.³² Επιπλέον, μέτρα όπως η μείωση του φόρου επιτηδεύματος για τα παραδοσιακά επαγγέλματα, τόνωναν την πεποίθηση περί της δίκαιης

31. Νίκος Αλέξης, «Κοινωνία και κράτος απέναντι στην τεχνολογική μεταβολή: το παράδειγμα των αμαξηλατών-καραγωγέων και σιγαροποιών στην Ελλάδα του πρώιμου 20ου αιώνα», δημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2019, σ. 55.

32. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ΙΗ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Σύνοδος Πρώτη σ. 563. Η κυκλοφορία της άμαξας απαγορεύτηκε το 1906 επειδή θεωρήθηκε ότι το υλικό κατασκευής των τροχών της έφθειρε το οδόστρωμα.

ή επωφελούς προς εκείνα λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού.³³ Η συγκεκριμένη στάση του κράτους ενίσχυε τις προσδοκίες τους, νομιμοποιώντας παράλληλα και την προσφυγή τους στην κινητοποίηση, όποτε εκτιμούσαν ότι τα αιτήματά τους δεν ικανοποιούνται. Ορισμένες εφημερίδες υποστήριζαν το δικαίωμά τους να διαμαρτύρονται, τα παρότρυναν ωστόσο να μην προκαλούν αναστάτωση. Στο πλαίσιο της κινητοποίησης του 1905, η εφημερίδα *Νέον Άστυ* συμπλήρωνε τη νουθεσία αυτή με την εκτίμηση ότι η πολιτεία θα ικανοποιούσε εκ νέου τις αξιώσεις τους, επισημαίνοντας ότι «Εις τον αιώνα αυτόν τα κράτη προστατεύουν τον πτωχόν απέναντι του κεφαλαιούχου».³⁴

Κατά την εξέλιξη της δεκαετίας, ο συσχετισμός δύναμης μεταβαλλόταν υπέρ των νέων μέσων μεταφοράς. Η συνεχιζόμενη παροχή αντισταθμισμάτων από την πλευρά των κυβερνήσεων παρέτεινε την επένδυση των αμαξηλατών και καραγωγέων στην ευνοϊκή κρατική μεταχείριση, μολονότι με πιο αντιφατικό πλέον τρόπο. Οι προσδοκίες τους βασιζόνταν εν μέρει στην πεποίθηση ότι επιτελούν έναν ωφέλιμο ρόλο για την ευρύτερη κοινωνία. Η εν λόγω διάσταση της ηθικής τους οικονομίας απέρρευε από την κουλτούρα του επαγγέλματός τους, ίχνη της οποίας μπορούν να εντοπιστούν ήδη από το καταστατικό της συντεχνίας των αμαξηλατών. Σε αυτό προβλεπόταν, όπως και στα καταστατικά άλλων σωματείων της εποχής, ο αποκλεισμός των μέθυσων από κάθε είδους οικονομική ενίσχυση, καθώς και η διαγραφή όσων προέβαιναν σε αξιόποινες πράξεις. Επιχειρούνταν γενικότερα η σφυρηλάτηση ενός ηθικού προτύπου για τον άνδρα νοικοκύρη αμαξηλάτη, ο οποίος εκτελεί το επάγγελμα του σε όφελος της κοινωνίας.³⁵ Σε μια τέτοια άποψη για τον ρόλο τους μπορούν να εντοπιστούν και οι βάσεις του ισχυρισμού που προέβαλαν κατά τις κινητοποιήσεις της περιόδου 1906-1907, ότι αποτελούν συντελεστές της προόδου. Στην αντίληψή τους η πρόοδος συνδεόταν κατά βάση με την κοινωνική ευρυθμία, παρά με κάποιας μορφής εξέλιξη ή μεγέθυνση. Αυτός ο μάλλον συντηρητικός προσανατολισμός στην περιγραφή της δέουσας γι' αυτούς κοινωνικής κατάστασης συνδέεται ενδεχομένως με μια αντίφαση που εντοπίζουμε σε ποικίλα σημεία των λόγων και της δράσης τους. Ενώ οι πρόεδροι των συντεχνιών και ο Τύπος συμβούλευαν τα μέλη τους να επιδείξουν

33. Ενδεικτικά, για τη μείωση φόρου επιτηδεύματος των αμαξηλατών-καραγωγέων: *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ΙΗ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Σύνοδος Δ', τόμ. 2, Αθήνα 1909, σ. 1058. Για την κατάργηση του φόρου επιτηδεύματος των λεμβούχων: Νόμος ΓΧΜ' (3640) «περί καταργήσεως του φόρου επιτηδεύματος των λεμβούχων», ΦΕΚ Α' 109/20.03.1910.

34. Εφ. *Νέον Άστυ* 10.11.1905.

35. *Περί εγκρίσεως του καταστατικού της ενταύθα συσταθείσης εταιρίας «Αδελφότητος των αμαξηλατών»*, ΦΕΚ Α' 190/15.06.1887. Οι προβλέψεις αυτές είχαν, ωστόσο, και μια οικονομική χρησιμότητα, εφόσον επιχειρούσαν να αποτρέψουν την κατασπατάληση των πόρων των ταμείων.

συνετή συμπεριφορά, η δράση τους χαρακτηρίστηκε από ιδιαίτερη ένταση, ενώ δεν αποτράπηκε και η μεταχείριση βίαιων μέσων διαπραγμάτευσης. Η απειλή της καταστροφής αυτοκινήτων περιφερόταν στην ατμόσφαιρα από το 1905, για να υλοποιηθεί εντέλει την πρώτη ημέρα του Νοεμβρίου του 1907.³⁶ Μερικές ημέρες νωρίτερα ο Τύπος είχε αποδοκιμάσει την οχλαγωγία που προκλήθηκε από μια διαδήλωση κάρων στους δρόμους της πρωτεύουσας.³⁷

Τα επεισόδια που αφορούν την αντίδραση των αμαξηλατών και καραγωγέων στα νέα μέσα μεταφοράς επικεντρώνονται κυρίως στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Από το 1909 και εξής προβάλλει μια άλλη σειρά γεγονότων εναντίωσης στην εκμηχάνιση, με πρωταγωνιστές τους σιγαροποιούς που εναντιώθηκαν στις σιγαροποιητικές μηχανές. Οι αμαξηλάτες-καραγωγοί και οι σιγαροποιοί αποτέλεσαν δύο επαγγελματικές ομάδες του παρελθόντος, μεταξὺ των οποίων μπορούν να παρατηρηθούν σημαντικές διαφορές. Το καθεστώς της εργασίας τους, ο χαρακτήρας της σωματειακής τους οργάνωσης και το επίπεδο οικειότητας με το πολιτικό προσωπικό είναι ορισμένα από τα στοιχεία που τους διαφοροποιούσαν. Στον αντίποδα, κοινό χαρακτηριστικό τους αποτέλεσε η προσπάθεια να διατηρήσουν την αυτορρύθμιση και τον έλεγχο της εργασίας τους. Τα επαγγέλματα του κάρου και της άμαξας δέχονταν πίεση, εξαιτίας της αναπροσαρμογής του χώρου στις προτεραιότητες που έθεταν τα νέα μέσα μεταφοράς. Αφενός η επέκταση των γραμμών του τραμ και του σιδηροδρόμου και αφετέρου μια σειρά διατάξεων που περιόριζαν την κίνηση των αμαξών και των κάρων σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας αποτέλεσαν τις βασικές αιχμές του νέου περιοριστικού πλαισίου.³⁸ Οι σιγαροποιοί από την πλευρά τους έρχονταν όλο και περισσότερο αντιμέτωποι με την προσπάθεια των εργοδοτών να ελέγξουν πλήρως την εργασιακή διαδικασία. Οι μηχανές δεν αποτελούσαν μονάχα μέσα αύξησης της παραγωγικότητας, αλλά και όργανα επιβολής ενός διαφορετικού συσχετισμού δύναμης εντός των χώρων εργασίας.

Η κινητοποίηση των σιγαροποιών απέναντι στην εκμηχάνιση δεν αποτελεί αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο, εφόσον αντίστοιχες αντιδράσεις έλαβαν χώρα κατά την ίδια χρονική περίοδο και στην Αίγυπτο.³⁹ Ο ιδιαίτερος χαρα-

36. Εφ. *Χρόνος* 2.11.1907.

37. Εφ. *Αθήναι* 27.10.1907.

38. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αστυνομικές διατάξεις που εκδόθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1910 στον Πειραιά, ωθώντας τους αμαξηλάτες σε απεργία. Εφ. *Εμπρός* 25-26.9.1910.

39. Relli Schechter, *Smoking, Culture and Economy in the Middle East: The Egyptian Tobacco Market 1850-2000*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σ. 88. Μολονότι η εκμηχάνιση δεν αποτέλεσε το μοναδικό επίδικο στις κινητοποιήσεις της περιόδου, πυροδότησε αντιδράσεις και σε άλλες χώρες όπως η Αίγυπτος.

κτήρας της εργασίας τους, η οποία απαιτούσε κάποια ειδικευση για την επίτευξη υψηλών ρυθμών παραγωγικότητας, ευνόησε την ανάπτυξη ενός βαθμού αυτονομίας από τους εργοδότες και συνεπώς κάποια μορφή ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από μέρους τους. Ο Χ. Καραμπάτσος έχει τονίσει ορισμένα χαρακτηριστικά της ηθικής οικονομίας του συγκεκριμένου επαγγέλματος, υποστηρίζοντας ότι η προσπάθεια των σιγαροποιών να διατηρήσουν και να διευρύνουν τα κεκτημένα τους παρακίνησε τους εργοδότες να προχωρήσουν στην εισαγωγή των μηχανών.⁴⁰ Σύμφωνα με τον ισχυρισμό των ίδιων των καπνοβιομηχάνων, οι εργάτες τους δεν αρκούσαν στη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, αλλά επιχειρούσαν να ελέγξουν πλήρως τους χώρους εργασίας και την παραγωγική διαδικασία.⁴¹

Μπορούμε συνεπώς να παρατηρήσουμε, με βάση και τις προϋποθέσεις που τέθηκαν στην εισαγωγή, ότι η ηθική οικονομία των σιγαροποιών εξέλαβε έναν επιθετικό χαρακτήρα και ξεπέρασε το όριο διατήρησης των κεκτημένων τους. Η στάση αυτή μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει από το χρονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι κινητοποιήσεις τους. Η θεώρηση των τσιγαράδων για την πραγματικότητα δεν έμενε ανεπηρέαστη από τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές, τη λογική της πολιτικής οικονομίας και την ανάπτυξη σύγχρονων αιτημάτων από το εργατικό κίνημα.⁴² Την ελαυρία του κινήματος στο Γουδί, το αίτημα ελέγχου των χώρων εργασίας και της παραγωγικής διαδικασίας ερχόταν σε αντιδιαστολή με τις αυξημένες προσδοκίες των εργοδοτών, που προσπαθούσαν να επιβάλουν καθεστώς πλήρους ελέγχου στους χώρους εργασίας.⁴³ Οι σιγαροποιοί με τη σειρά τους επεδίωκαν την αναβάθ-

40. Ο Χρήστος Καραμπάτσος αναφέρεται στις παρακάτω παραμέτρους της ηθικής οικονομίας των σιγαροποιών: α) είχαν λόγο στον σχεδιασμό της παραγωγικής διαδικασίας β) εργάζονταν βάσει συμφωνίας ανώτατης παραγωγικότητας 2.000 τσιγάρων ανά ημέρα γ) οι ίδιοι πραγματοποιούσαν προσλήψεις δ) ενίοτε ο εργοδότης αγνοούσε το επώνυμό τους ε) είχαν δικαίωμα διακοπής της εργασίας τους και δωρεάν κατανάλωσης του προϊόντος ε) θεωρούσαν εαυτούς συνιδιοκτήτες του προϊόντος εργασίας, αντίληψη που υιοθετούνταν και από τους εργοδότες. Βλέπε στο: Καραμπάτσος και Αλέξης, «Οι απαρχές», σ. 279· Καραμπάτσος, *Δυσλειτουργικές μηχανές*, σ. 80. Αντιστοίχως, για τα χαρακτηριστικά της ηθικής οικονομίας των εργατών στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου: Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σ. 340.

41. Θανάσης Μπέτας, «Καπνοβιομηχανία Ματσαγγός εν Βόλω, 1918-1972: Εργασία και επιβίωση στο Βόλο», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Βόλος 2015, σ. 105.

42. Για τα σύγχρονα αιτήματα του εργατικού κινήματος βλέπε: Λήδα Παπαστεφανάκη, «Καταμερισμοί εργασίας και πολιτικές διαχείρισης της εργασίας στις ελληνικές πόλεις (τέλη 19ου-α' δεκαετία 20ού αιώνα)» στο *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές*, Αθήνα 2012, σ. 154.

43. Τα τσιγάρα παρασκευάζονταν στα δημόσια καπνοκοπήτρια που αποτελούσαν ιδιοκτησία του κράτους. Ωστόσο κάθε καπνέμπορος διέθετε ένα δικό του διαμέρισμα στα κτίρια αυτά, με αποτέλεσμα το καθεστώς ιδιοκτησίας αλλά και οργάνωσης της εργασίας να εμφανίζει ιδιαιτερότητες.

μιση του ρόλου τους στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και την ενίσχυση του κύρους τους εντός της κοινωνίας. Πλευρές της ηθικής της οικονομίας ενδέχεται μάλιστα να εφάπτονταν με τις περιρρέουσες σοσιαλιστικές και αναρχικές αντιλήψεις της περιόδου. Ο σοσιαλισμός της εποχής, όπως τουλάχιστον προβάλλεται από μερίδα άρθρων του Τύπου, προέτασσε τη συμμετοχή των εργατών στη διοίκηση της επιχειρήσεων. Σε αυτή την ιδιαίτερη εκδοχή εργατικού ελέγχου, η απουσία του εργοδότη δεν εκλαμβάνονταν ως αναγκαία προϋπόθεση, αλλά προωθούνταν μια λογική δικαιότερου διαμοιρασμού δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.⁴⁴

Τέλος, ο επιθετικός χαρακτήρας της ηθικής οικονομίας των σιγαροποιών μπορεί να συνδεθεί με το γεγονός ότι αξιοποίησε τις σύγχρονες μορφές οργάνωσης του συνδικαλιστικού κινήματος για να εκφραστεί. Το Εργατικό Κέντρο Αθηνών είχε συγκροτηθεί τον Μάρτιο του 1910, δύο μόλις μήνες πριν από την απεργία των σιγαροποιών ενάντια στη μηχανή του καπνεμπόρου Βάρκα. Ο συντονισμός με τα υπόλοιπα σωματεία και η οικονομική στήριξη από αυτά συνέβαλαν σημαντικά στη συνέχιση της απεργίας.⁴⁵ Παράλληλα, όμως, η κινητοποίηση του 1910 χαρακτηρίστηκε από τον κεντρικό ρόλο του σωματείου στις διαπραγματεύσεις με τον εργοδότη και το κράτος. Η ηθική οικονομία των σιγαροποιών δεν περιοριζόταν πλέον στα επίδικα της επιμέρους σύγκρουσης των εργατών με τον εκάστοτε εργοδότη τους, αλλά επεκτεινόταν σε ζητήματα που αφορούσαν το σύνολο του κλάδου. Ορισμένες από τις διεκδικήσεις αφορούσαν την ενδυνάμωση του σωματείου τους, το οποίο εξελισσόταν σε φορέα εγγύησης και επιβολής του εργατικού ελέγχου. Η ενίσχυση του εργατικού ελέγχου, με τη σειρά της, εμφανιζόταν ως προϋπόθεση για τη διεκδίκηση σύγχρονων αιτημάτων όπως η αύξηση των ημερομισθίων.

Η ηθική οικονομία έδειχνε να αποκτά μια συγκυριακή δυναμική σε αυτό το νέο περιβάλλον, να εκμεταλλεύεται την τόνωση των δεσμών της εργατικής αλληλεγγύης και να τροφοδοτείται από τις αυξημένες προσδοκίες των εργατικών στρωμάτων. Συνδέθηκε με την υπεράσπιση των υφιστάμενων μορφών οργάνωσης της εργασίας και των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και την αποτροπή προσπαθειών εντατικοποίησης της εκμετάλλευσης και επιβολής περιοριστικών ρυθμίσεων. Παράλληλα, συνδυάστηκε με μια προσπάθεια διεύρυνσης

44. Δεν είναι σαφές αν οι συγκεκριμένες αντιλήψεις εκφράζονταν από κάποιο συγκροτημένο σοσιαλιστικό ρεύμα ή αν αποτελούν μια απλοποιημένη μεταφορά του σοσιαλισμού, όπως επεδίωκαν να τον προβάλλουν οι εφημερίδες της εποχής. Εντύπωση πάντως προκαλεί η σύγκριση των σιγαροποιών με τους οπαδούς του Robert Owen από την εφημερίδα *Ακρόπολις*, η οποία δείχνει ότι τέτοια παραδείγματα δεν ήταν παντελώς άγνωστα και στην ελληνική δημόσια σφαίρα. Εφ. *Ακρόπολις* 20.5.1910· εφ. *Καιροί* 22.5.1910.

45. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, Αθήνα 2006, σ. 25.

των κεκτημένων, κυρίως στην περίπτωση των σιγαροποιών. Αποτυπώθηκε, τέλος, με έναν δημιουργικό συνδυασμό παραδοσιακών και νεωτερικών μορφών κινητοποίησης και δράσης (απεργία, διαδήλωση, αποκλεισμός του καπνοκοπτηρίου, μποϊκοτάζ των μηχανοποιητών τοιγάρων, καταστροφή μηχανής), ενώ συνέχισε να επανεμφανίζεται αποσπασματικά στην εξέλιξη της δεκαετίας.⁴⁶

ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ

Η ηθική οικονομία δεν εντοπίζεται αποκλειστικά στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων και των δεσμών αλληλεγγύης που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των χώρων εργασίας. Η σχέση των επαγγελματιών που μας απασχολούν με την ευρύτερη κοινωνία, ήταν σημαντική για τη συγκρότηση της επαγγελματικής τους ταυτότητας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η κοινωνική αλληλεγγύη αποκτούσε σημασία και για την ίδια τους την επιβίωση.⁴⁷ Τα δίκτυα συνεργασίας αρθρώνονταν πρώτιστα με τη συμπόρευση διαφόρων επαγγελματικών κλάδων και ενισχύνονταν καθόσον αναπτύσσονταν οι θεσμοί του συνδικαλιστικού κινήματος.⁴⁸ Ταυτόχρονα, όμως, παρατηρούμε και μια προσπάθεια διάχυσης προς την ευρύτερη κοινωνία, εφόσον τα κινητοποιούμενα επαγγέλματα προσπάθησαν συστηματικά να καταστήσουν ευρύτερα κομμάτια της κοινωνίας συμμετόχα στον αγώνα τους. Εκτιμούσαν, άλλωστε, ότι τα αιτήματα τους ήταν δίκαια και ότι εφάπτονταν με το ευρύτερο κοινωνικό συμφέρον.

Στα πρώτα υπομνήματα που είχαν απευθύνει προς το κοινοβούλιο οι αμαξηλάτες και караγωγείς επικαλούνταν τον ρόλο τους ως προστάτες των οικογενειών τους.⁴⁹ Κατά την εξέλιξη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα συμπεριέλαβαν τους χιλιάδες βιοπαλαιστές που εξαρτιόνταν από αυτούς στον

46. Τόσο η εναντίωση στην εκμηχάνιση όσο και τα αιτήματα εργατικού ελέγχου επανεμφανίζονταν στον κλάδο της σιγαροποιίας, τουλάχιστον ως τα τέλη της δεκαετίας του 1910.

47. Η συγκρότηση μιας κοινής ταυτότητας αποτέλεσε στην περίπτωση των αμαξηλατών και караγωγών δυσχερέστερο εγχείρημα συγκριτικά με τους σιγαροποιούς. Στα διαταξικά σωματεία (συντεχνίες) συνυπήρχαν εργοδότες και εργαζόμενοι, με αποτέλεσμα να υφίσταται μια διάσταση συμφερόντων στο εσωτερικό τους. Η ενίσχυση των δεσμών επιδιωκόταν τόσο με γιορτές και συγκεντρώσεις όσο και με τον προσδιορισμό κοινών αντιπάλων για εργοδότες και εργάτες (εταιρείες αυτοκινήτων, τροχιοδρόμος, αστυνομικές αρχές).

48. Βέβαια υπήρχε και η προηγούμενη εμπειρία της προσπάθειας συντονισμού των συντεχνιών, την οποία εξετάζει ο Νίκος Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2011, σ. 830.

49. Εφ. *Εμπρός* 8.7.1899.

λόγο τους. Στην κινητοποίηση του 1907 ξεπεράστηκε εντέλει και αυτό το πλαίσιο των καθημερινών διασυνδέσεων, εφόσον τοποθετήθηκαν εξ ονόματος των «ελλήνων πολιτών» και προέβαλαν ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα όπως η μετανάστευση.⁵⁰ Η ικανοποίηση των αιτημάτων τους από το πολιτικό προσωπικό δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην προσπάθεια του κράτους να λειτουργήσει ως αρωγός των λαϊκών τάξεων και να αποτρέψει την κοινωνική αναταραχή. Εντασσόταν σε μια ευρύτερη ανταλλακτική σχέση, εφόσον οι αμαξηλάτες μέσω των καθημερινών τους επαφών επηρέαζαν τη στάση της κοινής γνώμης και επιδρούσαν με έμμεσο τρόπο στην εκλογική επιρροή των κομμάτων. Οι πρόεδροι των συντεχνιών και ο πολιτευτής Καλλισπέρης είχαν συνυπολογίσει άλλωστε αυτή την ικανότητα άσκησης επιρροής, όπως καταδεικνύεται από τις ομιλίες τους στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων του 1907: «η διαμαρτυρία σας η σεμνή, θα προκαλέση τας γενικάς συμπαθείας, και η κοινή γνώμη, η λύουσα κυριαρχικώς παν ζήτημα, θα λύσει κατ' ευχήν και το ιδικό σας».⁵¹

Στους 7.000 περίπου διαδηλωτές που συγκεντρώθηκαν τη δεύτερη ημέρα του Νοεμβρίου 1907 συγκαταλέγονταν οι λεμβούχοι, οι φορτοεκφορτωτές και οι λιμενεργάτες του Πειραιά, γεγονός που καταδεικνύει μια αλληλέγγυα σχέση με τα εργατικά σωματεία.⁵² Η συμμαχία ενισχύθηκε από τους πολίτες που είχαν ανησυχήσει εξαιτίας των πρώτων αυτοκινητιστικών δυστυχημάτων. Η εταιρεία των αυτοκινήτων είχε δημιουργήσει άλλωστε και άλλους αντιπάλους μεταξύ των κατοίκων της πρωτεύουσας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους κατοίκους της οδού Νίκης, που διαμαρτύρονταν για την αποθήκευση εύφλεκτων υλικών στη γειτονιά τους.⁵³ Μια γενικότερη αρνητική προδιάθεση προς τις μεγάλες εταιρείες συμβάλλει με τη σειρά της στην ερμηνεία της μαζικότητας των συγκεντρώσεων. Η είσοδος τέτοιων επιχειρήσεων στον τομέα των μεταφορών παρουσιαζόταν ως απειλή για τις υφιστάμενες διαπροσωπικές σχέσεις εμπιστοσύνης.

Σε κάθε περίπτωση, η ηθική διάσταση της αντιπαράθεσης υπήρξε καταλυτικής σημασίας. Πρωτεργάτες της εταιρείας των αυτοκινήτων ήταν ο υπουργός των Οικονομικών Ανάργυρος Σιμόπουλος και ο γιος του Νικόλαος. Ο συγκεκρισμός της πολιτικής ιδιότητας με την επιχειρηματική δραστηριοποίηση θεωρήθηκε αθέμιτος, τέθηκε στο επίκεντρο του λόγου των κινητοποιούμενων, στηλι-

50. Εφ. Αθήναι 3.11.1907.

51. Εφ. Αθήναι 27.10.1907.

52. Εφ. Καιροί 3.11.1907.

53. Εφ. Σκριπ 24.10.1907.

τεύτηκε από τον Τύπο και τελικά οδήγησε στην παραίτηση του υπουργού από την επιχείρηση, έπειτα από την έντονη αντίδραση μερίδας του κοινοβουλίου.⁵⁴

Η ικανότητα των επαγγελματιών αυτών να συνάπτουν κοινωνικές συμμαχίες και να βρίσκουν κοινωνική ανταπόκριση στις εκκλήσεις τους υποδεικνύει και μια δυνατότητα μετάδοσης των αντιλήψεών τους σε ευρύτερες μερίδες των εργατικών τάξεων ή ακόμα τον ενστερνισμό ανάλογων πεποιθήσεων από ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας. Η καταδίκη της αισχροκέρδειας έχαιρε ευρείας απήχησης στο εσωτερικό των συντεχνιών.⁵⁵ Ταυτόχρονα, μπορεί να εντοπιστεί ένας αποσπασματικός λόγος περί κοινωνικού δικαίου, ο οποίος κινούνταν μεταξύ ηθικής και πολιτικής οικονομίας (επιστράτευε εξίσου ηθικά όσο και οικονομικά επιχειρήματα). Συνέβαλε με τη σειρά του στη διεύρυνση των κοινωνικών τους συμμαχιών και πιθανώς στη θετική ανταπόκριση μιας μερίδας του πολιτικού προσωπικού στις εκκλήσεις τους. Σε ένα υπόμνημα του 1899, με το οποίο διαμαρτύρονταν για την παραχώρηση προνομίου στην εταιρεία αυτοκινήτων του βουλευτή Μωραϊτίνη, οι αμαξηλάτες είχαν αντιδιαστείλει το παράδειγμα των σιδηροδρομικών εταιρειών σε εκείνο των εταιρειών αυτοκινήτων. Ισχυρίζονταν ότι οι σιδηροδρομικές εταιρείες χρηματοδοτούσαν τις γραμμές κίνησής τους με ίδια κεφάλαια, αποδίδοντας με αυτό τον τρόπο στην κοινωνία ανταλλάγματα για τα προνόμια που τους παρέχονταν. Αντιθέτως, οι εταιρείες των αυτοκινήτων εκμεταλλεύονταν το οδικό δίκτυο που είχε χρηματοδοτηθεί από τους φορολογούμενους, συνελπώς κερδοσκοπούσαν σε βάρος του δημοσίου και της κοινωνίας.⁵⁶ Το αίτημα της εξώθησης των εταιρειών στην επαρχία τεκμηριωνόταν με βάση την απουσία επαρκούς συγκοινωνίας εκεί, σε αντιδιαστολή με τις πόλεις όπου και οι μεταφορικές ανάγκες καλύπτονταν επαρκώς. Σύμφωνα με τους αμαξηλάτες και καταγωγείς, τα νέα μέσα μεταφοράς δεν εισάγονταν με στόχο την επίλυση των υφιστάμενων προβλημάτων, αλλά αποσκοπούσαν στην εκμετάλλευση των χώρων στους οποίους αυτοί ζούσαν και εργάζονταν και κατ' επέκταση στον εύκολο πλουτισμό των επιχειρηματιών.⁵⁷

Από τα επιχειρήματα των αμαξηλατών δεν απουσίαζε η καιροσκοπική διάθεση, εφόσον επιχειρούνταν να συμβιβαστεί το αίτημα της απαγόρευσης των αυτοκινήτων με τη δυνατότητα να εξελιχθούν οι ίδιοι σε ιδιοκτήτες και οδηγούς του νέου μεταφορικού μέσου, στην περίπτωση που η «εισαγωγή της προόδου»

54. Εφ. *Καιροί* 20.11.1907· εφ. *Εστία* 27.10.1907· εφ. *Εστία* 3.11.1907· εφ. *Εστία* 4.11.1907.

55. Potamianos, «Moral Economy?».

56. Εφ. *Εμπρός* 8.7.1899.

57. Εφ. *Αθήναι* 3.11.1907.

αποδεικνυόταν αναπόδραστη. Την ίδια στιγμή μπορεί να παρατηρηθεί ότι η απαίτηση της κάλυψης πραγματικών κοινωνικών αναγκών από τις επιχειρήσεις συνάδει με αντιλήψεις που επανεμφανίζονται στη δημόσια σφαίρα κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με αυτές, οι εταιρείες έπρεπε να λειτουργούν ανταποδοτικά προς το κοινωνικό σύνολο, ιδιαίτερα στην περίπτωση που έχαιραν προνομιακής μεταχείρισης από το κράτος. Η λειτουργία τους χωρίς ανταλλάγματα επικρίνεται τόσο στα υπομνήματα των συντεχνιών όσο και στον Τύπο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις σχολιάστηκε με επικριτικό τρόπο και στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις.⁵⁸

Οι σχέσεις αλληλεγγύης και η ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης με ευρύτερες μερίδες της κοινωνίας είχαν συμβάλει στη δυναμική των ταραχών για τα τρόφιμα αλλά και του κινήματος των λουδιτών.⁵⁹ Ανάλογη υπήρξε η σημασία τους και για τις αντιδράσεις των ελλήνων σιγαροποιών απέναντι στην εκμηχάνιση. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην ανάπτυξη των σχέσεων αλληλεγγύης μεταξύ των εργατικών σωματείων, η οποία συνέπεσε με τις διαδικασίες ενοποίησης του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Ταυτόχρονα, όμως, παρατηρείται και μια προσπάθεια των κινητοποιούμενων να απευθυνθούν προς την ευρύτερη κοινωνία, προβάλλοντας την υπεύθυνη στάση τους απέναντι στους καταναλωτές και τη σημασία του επαγγέλματός τους για την κοινωνική ευρυθμία. Οι σιγαροποιοί ισχυρίζονταν ότι τα προϊόντα που κατασκεύαζαν ήταν υψηλότερης ποιότητας από τα μηχανοποίητα, ενώ την ίδια άποψη ενστερνίζονταν και ευρύτερα κομμάτια της κοινωνίας.⁶⁰ Η χαμηλότερη τιμή του τσιγάρου της μηχανής οφειλόταν σύμφωνα με τους ίδιους στη χρήση επεξεργασμένων καπνών κατώτερης ποιότητας, που και έθεταν σε κίνδυνο την υγεία των καπνιστών.⁶¹ Η επιλογή τους να προχωρήσουν σε μποιϊκοτάζ των προϊόντων του Βάρκα και των άλλων εργοδοτών που σκόπευαν να εισαγάγουν μηχανές βρισκόταν σε άμεση σύμπλευση με αυτές τις αντιλήψεις. Με αυτό τον τρόπο η υπόθεση τους μεταφερόταν από τον χώρο της παραγωγής στο πεδίο κατανάλωσης και αναγόταν σε ευρύτερο κοινωνικό ζήτημα. Οι επιπτώσεις του μποιϊκοτάζ ενέτειναν και τις αμφιβολίες ενός σημαντικού αριθμού εργοδοτών, οι οποίοι εμφανίζονταν επιφυλακτικοί να

58. Ενδεικτικά: εφ. *Σκριπ* 4.3.1909· εφ. *Εμπρός* 4.3.1909.

59. Η σημασία των δεσμών αλληλεγγύης τονίζεται από τον Randall, ωστόσο έχει επισημανθεί εν μέρει και από το: Eric J. Hobsbawm, «The Machine Breakers», *Past and Present* 1 (1952), σ. 57-70.

60. Relli Schechter, *ό.π.*, σ. 84.

61. Εφ. *Έθνος* 16.12.1914.

εκμηχανίσουν την παραγωγή τους και σε ορισμένες περιπτώσεις έλαβαν σαφή θέση ενάντια στο τσιγάρο της μηχανής.⁶²

Οι σιγαροποιοί δεν ήταν σε θέση να αξιοποιήσουν το πολιτικό προσωπικό με τρόπο ανάλογο εκείνου των αμαξηλατών και καραγωγέων. Παρότι επένδυσαν στη φιλεργατική πολιτική των Φιλελευθέρων, από το 1911 και εξής, η αλληλεγγύη των υπόλοιπων εργατικών σωματείων και η στάση της κοινής γνώμης αποτέλεσαν καίριους συντελεστές για την επίτευξη των στόχων τους. Η αναφορά στην ανώτερη ποιότητα των προϊόντων που παρήγαγαν ενισχυόταν από την επιλογή των καπνεμπόρων να αναθέτουν την παρασκευή των τσιγάρων ανώτερης ποιότητας στους ίδιους, ακόμα και μετά την έλευση των πρώτων σιγαροποιητικών μηχανών. Ο ισχυρισμός αυτός συμπύκνωνε, ωστόσο, και μια ευρύτερη αντίληψη για τον χαρακτήρα της εργασίας τους, σύμφωνα με την οποία ένα ποιοτικό προϊόν δεν μπορούσε παρά να είναι αποτέλεσμα μιας παραδοσιακής εργασιακής μεθόδου, στο πλαίσιο της οποίας ο παραγωγός δεν αποξενωνόταν από το προϊόν της εργασίας του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ;

Η ηθική οικονομία δείχνει να αποτελεί ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη διαδικασιών που εντοπίζονται στην Ελλάδα του πρώιμου 20ού αιώνα, ενώ και η περίπτωση των αντιδράσεων στον τεχνολογικό μετασχηματισμό αποτελεί ένα δόκιμο πεδίο για την αξιοποίηση της έννοιας. Από την άλλη πλευρά, είναι δύσκολο να εντοπιστεί αυτοτελώς, ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα σκέψης και δράσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η επαναδιαπραγμάτευσή της, όπως επιχειρήθηκε εδώ, προϋποθέτει τη δυνατότητα αποσπασματικής της παρουσίας, τόσο στο επίπεδο του ιδεώδους όσο και σε εκείνο της πραγματικότητας. Με τη μέθοδο αυτή υπερβαίνεται το δίπολο της «ύπαρξης» ή «μη ύπαρξης» και τίθεται η προοπτική αξιοποίησης της έννοιας με βάση τις ιδιαιτερότητες του υπό πραγμάτευση χρονικού και χωρικού πλαισίου.⁶³ Για αυτό τον λόγο επιχειρήσαμε να καταδείξουμε επιμέρους εκφάνσεις της στην κοινωνική και πολιτική ζωή, αποδεχόμενοι το γεγονός ότι αυτές δεν

62. Εφ. Αθήναι 9.6.1910. Βλέπε και: Αλέξης, *Κοινωνία και κράτος*, σ. 107 κ.εξ.

63. Δεν θεωρούμε ότι η έννοια αποκτά χρησιμότητα σε όλα τα ιστορικά και χρονικά πλαίσια. Πρέπει σε κάθε περίπτωση να εξετάζεται η βαρύτητα των ηθικών παραμέτρων, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την αξιοποίησή της από την ιστοριογραφία. Η εξέλιξη των διαδικασιών του εκσυγχρονισμού και η εδραίωση των αρχών της πολιτικής οικονομίας περιορίζουν και τη δυνατότητα αναζήτησης εκφάνσεων της ηθικής οικονομίας σε μεταγενέστερες καμπές της νεωτερικότητας.

κατόρθωσαν να συγκροτήσουν μια οργανωμένη αντιπρόταση στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού.

Οι επιμέρους όψεις της ηθικής οικονομίας εντοπίζονται πρώτιστα στα επιχειρήματα που αρθρώθηκαν από την πλευρά μαζικών επαγγελματικών ομάδων, οι οποίες εξέφρασαν την αγωνία τους για την πιθανή εκτόπιση από την εκμηχάνιση. Αποτυπώνονται εν μέρει και στα μέσα διαμαρτυρίας που επέλεξαν για να ασκήσουν πίεση, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το μποϊκοτάζ. Οι προϋποθέσεις των «λόγων» που μεταχειρίστηκαν μπορούν να αναζητηθούν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εκάστοτε επαγγέλματος, όπως η εσωτερική του οργάνωση, αλλά και στην πεποίθηση ότι η εργασία τους συμβάλλει στην ευημερία της κοινωνίας. Οι ηθικοί αυτοί λόγοι απέκτησαν μεγαλύτερη βαρύτητα, επειδή δεν εξαντλήθηκαν σε ένα επίπεδο αυτοαναφορικότητας, αλλά αξιοποιήθηκαν με στόχο την απόσπαση κοινωνικής συναίνεσης και τη συγκρότηση συμμαχιών με ευρύτερες μερίδες της κοινωνίας. Τα ηθικά επιχειρήματα αποτέλεσαν εντέλει κομμάτια ενός κώδικα επικοινωνίας, ο οποίος ήταν γνωστός και αποδεκτός από τις λαϊκές τάξεις. Σύμφωνα με αυτόν, το δικαίωμα στην εργασία, ως προέκταση του δικαιώματος στην επιβίωση, υπερίσχυε της ποσοτικής μεγέθυνσης που ευαγγελίζονταν οι μηχανές. Βέβαια, δεν επαρκούσε η παράθεση των αιτημάτων στην ηθική διάλεκτο, καθώς η συγκρότηση συμμαχιών προϋπέθετε αμοιβαιότητα. Σε αυτήν τη βάση, οι κινητοποιούμενοι επιχείρησαν προοπτικά να συμπεριλάβουν στον λόγο τους επαγγέλματα που συνδέονταν με αυτούς ή ακόμα να μιλήσουν εξ ονόματος της ευρύτερης κοινωνίας.

Η επίδραση της ηθικής οικονομίας στην κρατική πολιτική απορρέει από τη δυνατότητά της να λειτουργεί ως μοχλός ανάπτυξης συμμαχιών και απόσπασης κοινωνικής συναίνεσης. Το κράτος αναγκάζεται σε ορισμένες περιστάσεις να ανταποκριθεί στον «ηθικό ρόλο» που προσδοκούν από αυτό τα λαϊκά στρώματα, προχωρώντας σε επιλογές που ενδεχομένως αποκλίνουν από την πολιτική οικονομία και τις προτεραιότητες μιας κοινωνίας της αγοράς.⁶⁴ Η πολιτική των αποζημιώσεων αποτέλεσε ενδεχομένως μια τέτοια απόκλιση, η οποία είχε εφήμερο χαρακτήρα αλλά τροφοδότησε μια παράδοση κοινωνικών απαιτήσεων που εκτείνεται σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σε αυτό το πλαίσιο, η συζήτηση για την έννοια είναι θεμιτό να εκκινεί από την κοινωνία και να καταλήγει στο κράτος, παρά να επιχειρείται η αυτοτελής εξέταση μιας ηθικής οικονομίας του κρατικού μηχανισμού.⁶⁵

64. Ο όρος προέρχεται από τον Karl Polanyi.

65. Η επίδραση της ηθικής οικονομίας στο κράτος συνδέεται με τις πολιτικές επιλογές του κρατικού μηχανισμού και όχι με τους λόγους που χρησιμοποιεί ώστε να «ηθικοποιήσει» την πολιτική

Η αξιοποίηση της ηθικής οικονομίας ως αναλυτικού εργαλείου επιτρέπει την ανάδειξη ορισμένων πτυχών της ελληνικής ιστορίας, που δεν θα ήταν εφικτό να κατανοηθούν επαρκώς με τη χρήση άλλων διαθέσιμων μεθοδολογικών εργαλείων. Συμβάλλει στην ανίχνευση των δυνάμεων της παράδοσης, εκείνων που ακόμα και αν δεν προέρχονταν από το απώτερο παρελθόν, επεδίωκαν τη διατήρηση μιας παραδεδεγμένης τάξης πραγμάτων ή έστω την ελεγχόμενη μεταβολή.⁶⁶ Οι δυνάμεις αυτές, ακόμα και όταν τάσσονταν υπέρ της προόδου, της απέδιδαν ένα διαφορετικό νόημα και απέφευγαν να την ταυτίσουν με την ταχύρρυθμη αλλαγή και μεγέθυνση. Προέβαλλαν ένα πρότυπο κοινωνικής ευρυθμίας, το οποίο επένδυν με τη χρήση επιχειρημάτων ηθικού χαρακτήρα και το ενίσχυαν με αναφορές στην «οικονομική αποδοτικότητα». Ακόμα και αν αυτό που περιέγραφαν ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις οι οικονομικές σχέσεις και τα συμφέροντα οικονομικού χαρακτήρα, θεωρούνταν αναγκαία η μετάφραση σε εκείνον τον κώδικα επικοινωνίας που απέδιδε προτεραιότητα στην ηθική έναντι της οικονομίας.

Σε μια περίοδο όπως οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, στην οποία οι δυνάμεις της παράδοσης και οι τάσεις του εκσυγχρονισμού συνυπήρχαν, η ηθική οικονομία έτεινε να ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στην πολιτική οικονομία και τελικά να ηγεμονεύεται από αυτή. Αυτή η αδιαμφισβήτητη ισχύς των εκσυγχρονιστικών τάσεων δεν συνεπάγεται πάντως μια περιθωριακή και άνευ σημασίας παρουσία των εκφάνσεών της. Αντίθετα, σε αυτές τις συνθήκες οι μηχανισμοί άμυνας της κοινωνίας απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία, εφόσον οι πληττόμενοι και οι σύμμαχοί τους προσπάθησαν να διατηρήσουν τα κεκτημένα ή ακόμα να διαπραγματευτούν τον ρόλο τους στις νέες συνθήκες. Παραγόταν συνεπώς το περιθώριο συγκρότησης βραχυπρόθεσμων παραδόσεων έκφρασης, συμπεριφοράς και διεκδίκησης, οι οποίες απέκλιναν από την κυρίαρχη αφήγηση του εκσυγχρονισμού και τις πολιτικές που αποσκοπούσαν στην εμπέδωσή του.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε στον αντίποδα ότι η ηθική οικονομία δεν επαρκεί για μια συνολική κατανόηση και ερμηνεία των διαδικασιών αντίδρασης στην εκμηχάνιση. Συνειρμικά, ανακλύπτουν ορισμένοι παραλληλισμοί της Ελλάδας του πρώιμου 20ού αιώνα με την Αγγλία των πρώτων δεκαετιών του αιώνα που προηγήθηκε (ή ακόμα του 18ου αιώνα), οι οποίοι και ευνοούν μια λογική συγκρίσεων και ταυτίσεων. Ωστόσο, η ελληνική περίπτωση αφορά ένα

του. Στο σχήμα που προτείνεται εδώ, ο λόγος περί ηθικής οικονομίας χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις λαϊκές τάξεις.

66. Η ηθική οικονομία ευνοεί εδώ την ένταξη αυτών των διαδικασιών στο ιστορικό τους πλαίσιο και την αποφυγή μιας αναχρονιστικής ταύτισης της παράδοσης με τη συντήρηση.

διαφορετικό ποιοτικά περιβάλλον, που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της αυτορυθμιζόμενης αγοράς και την απουσία της παράδοσης που απέκτησε καταλυτικό ρόλο στις αντιδράσεις του αγγλικού πλήθους. Ενώ στην περίπτωση των ταραχών για τα τρόφιμα, ή ακόμα και των αντιδράσεων στην εκμίσχυση που μελετάει ο Randall, η ηθική οικονομία συνιστούσε οργανωμένο αντίλογο, στην ελληνική περίπτωση παρέμεινε μια ημιτελής προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση.⁶⁷ Η κατακερματισμένη και ατελής παρουσία δεν ταυτίζεται ωστόσο με την παντελή απουσία της. Αν αγνοούσαμε την ύπαρξή της, θα περιορίζαμε τη δυνατότητα να αντιληφθούμε και να εξετάσουμε το εύρος των δυναμικών που αντίκεινται στον εργαλειακό ορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Θα παραβλέπαμε κατά συνέπεια ορισμένες βασικές συνιστώσες των αλλαγών και ανατροπών που χαρακτήρισαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

67. Ο J. Rule υποστηρίζει ότι η έννοια της ηθικής οικονομίας είναι χρήσιμη, αλλά δεν επαρκεί από μόνη της για τη μελέτη των εργασιακών συγκρούσεων. Θεωρούμε ότι η εκτίμηση του αυτή δεν αφορά μονάχα την Αγγλία του 18ου αιώνα, αλλά μπορεί να είναι χρήσιμη για τη μελέτη της ηθικής οικονομίας σε μεταγενέστερα χρονικά ή και διαφορετικά χωρικά πλαίσια. Rule, «Industrial Disputes», σ. 166, 181.

ΤΑ ΛΟΚ ΑΟΥΤ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ. Η ΑΤΕΛΗΣ ΗΘΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΜΙΑΣ ΕΡΓΟΔΟΤΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Νίκος Λεωνιδάκης

Η έρευνα για την παρούσα μελέτη διεξήχθη μέσω της εξέτασης του δημόσιου λόγου που εκφράστηκε για τα λок άουτ, όπως αυτός αποτυπώθηκε στον Τύπο της εποχής. Καθώς δεν υπήρχε κάποια προγενέστερη μελέτη για τις ανταπεργίες, πραγματοποιήθηκε αρχικά η χαρτογράφηση των περιπτώσεων λок άουτ στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου με τη στατιστική απεικόνιση των ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων τους και στη συνέχεια προχωρήσαμε στην εξέταση και καταγραφή των αντιδράσεων που προκλήθηκαν από το φαινόμενο αυτό. Η αναλυτική παρουσίαση των ευρημάτων της έρευνας θα πραγματοποιηθεί σε μεταγενέστερη εργασία.

Με την προσπάθεια διαφώτισης των εργοδοτικών λок άουτ, της απέναντι δηλαδή πλευράς από εκείνης των εργατικών κινητοποιήσεων που έχουν διερευνηθεί περισσότερο, προσπαθήσαμε να εξετάσουμε αν τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας μπορούν να συνεισφέρουν στη συζήτηση που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια για την ηθική οικονομία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

Ο όρος ηθική οικονομία διατυπώθηκε από τον ιστορικό E. P. Thompson το 1971, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου ιστορικού φαινομένου, των εξεγέρσεων για τα τρόφιμα στην Αγγλία του 18ου αιώνα, προκειμένου να αναδειχθούν οι θεάσεις των φτωχών στρωμάτων για τους κοινωνικούς κανόνες και τις υποχρεώσεις της εποχής.¹ Σύμφωνα με τον ιστορικό, το προϋπάρχον πατερναλιστικό μοντέλο των ελεγχόμενων αγορών φρόντιζε για την επιβίωση ακόμη και των πιο ενδεών πολιτών.² Οι εξεγέρσεις του 18ου αιώνα αποτελούσαν την αντίδραση των στρωμάτων αυτών³ απέναντι στη νέα οικονομία που κυριάρχησε σταδιακά, η οποία αποθητικοποιούσε το εμπόριο και την κατανάλωση και προωθούσε την αυτορρυθμιζόμενη, μέσω του μοντέλου προσφοράς-ζήτησης, αγορά.⁴

Σταδιακά η έννοια της ηθικής οικονομίας εμπλουτίστηκε και έλαβε ευρύτερες σημασίες, ενώ ο όρος αξιοποιήθηκε ευρέως και από άλλες επιστήμες

1. E. P. Thompson, «The moral Economy of the English Crowd in the 18th century», *Past and present* 50 (1971), σ. 76-136, σ. 79.

2. Στο ίδιο, σ. 83. Το μοντέλο αυτό ήταν νομοθετικά κατοχυρωμένο ήδη από τον 16ο αιώνα.

3. Στο ίδιο, σ. 98. Οι εξεγερμένοι προσεταιρίζονταν τα στοιχεία του πατερναλιστικού μοντέλου που ήταν πιο ευνοϊκά για τους φτωχούς, όπως η εξασφάλιση της επάρκειας σε σιτηρά.

4. Στο ίδιο, σ. 89.

εκτός της ιστορίας, όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιολογία.

Τις τελευταίες δεκαετίες ιστορικοί όπως ο Αντώνης Λιάκος, ο Κώστας Φουντανόπουλος και ο Νίκος Ποταμιάνος έχουν ασχοληθεί, ο καθένας με τη δική του θεώρηση, με την παρουσία στάσεων και αντιλήψεων ηθικής οικονομίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.⁵

Η παρούσα μελέτη δεν ασχολείται με χαρακτηριστικά που έχουν συνδεθεί με τις εκδηλώσεις της ηθικής οικονομίας των φτωχών τάξεων, όπως π.χ. οι εξεγέρσεις ενάντια στην αισχροκέρδεια. Επικεντρώνεται περισσότερο αφενός στις ηθικές αντιλήψεις που εκδηλώνονται στα αιτήματα των εργατών και ενδεχομένως λειτουργούν ως αιτία για την εκδήλωση των lock out, και αφετέρου στην ηθική πρόσληψη του φαινομένου των lock out, μιας συχνής και καινοφανούς εργοδοτικής αντίδρασης απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις της εποχής.

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ

Σύμφωνα με τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας (ILO) το lock out ορίζεται ως το κλείσιμο ενός ή περισσότερων τόπων απασχόλησης, και μπορεί να είναι είτε ολικό είτε μερικό, οπότε κατευθύνεται ενάντια σε ορισμένους μόνο εργαζομένους.⁶ Επιπλέον, υπάρχει η δυνατότητα είτε ολοκληρωτικής παύσης της εργασίας είτε συνέχισής της μέσω της πρόσληψης απεργοσπαστών. Μια άλλη διάκριση υφίσταται ανάμεσα στα αμυντικά lock out, τα οποία εκδηλώνονται ως απάντηση σε κάποια μορφή εργατική κινητοποίηση,⁷ και στα επιθετικά, που εκδηλώνονται όχι ως αντίδραση στην εργατική δράση, αλλά αυτοβούλως

5. Αντώνης Λιάκος, «Περί Λαϊκισμού», *Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές γραφείο εργασίας κι η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993· Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β'· Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1909-1936). Ηθική Οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005· Nikos Potamianos, «Moral Economy? Popular Demands and State Intervention in the Struggle over Anti-profiteering Laws in Greece 1914-1925», *Journal of Social History*, τόμ. 48, τχ. 4 (2015), σ. 803-815· Nikos Potamianos, «The discourse against "shameful profiteering" in Greece 1914-1925: notions of exploitation, anticapitalist morality and the concept of moral economy», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Χαμ 2019, σ. 251-266.

6. Igor Chernysev, «Decent work statistical indicators: strikes and lockouts statistics in the international context», *Bulletin of labour statistics* 3 (2003), σ. 2.

7. Όπως απεργία, σαμποτάζ, ή αποχή.

από τον εργοδότη, προκειμένου να αποσπάσει κάποιο πλεονέκτημα έναντι των εργαζομένων.⁸ Στην ελληνική γλώσσα η πρακτική αυτή εκφράστηκε με τον όρο «ανταπεργία», η οποία, παρότι χρησιμοποιείται στο κείμενο, θεωρούμε ότι δεν καλύπτει τη συνολική έννοια του όρου.

Για το ευρύ κοινό στη χώρα μας ο όρος είναι σχεδόν άγνωστος, καθώς η εργοδοτική αυτή πρακτική είναι απαγορευμένη στην Ελλάδα από το 1982.⁹ Συναντάται συχνότερα σε χώρες εκτός Ευρώπης, και οι πλέον πρόσφατες μελέτες ασχολούνται κυρίως με αυτές τις περιπτώσεις.¹⁰ Η έρευνα της δευτερογενούς βιβλιογραφίας οδήγησε στη διαπίστωση της ελλιπούς επιστημονικής διερεύνησης της θεματικής αυτής.¹¹ Ενώ η διεθνής βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται από την ελλειπτικότητα της και την επικέντρωση σε μεμονωμένα γεγονότα, η ελληνική διακρίνεται από τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία αναφορών στο lok άουτ.¹²

Η ελληνική στατιστική υπηρεσία δεν τηρούσε στοιχεία για απεργίες και ανταπεργίες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.¹³ Η δυσχέρεια πρόσβασης σε σχετικές πηγές και αρχεία είχε ως αποτέλεσμα να επιλεγθεί ως προσφορότερη μέθοδος εντοπισμού και καταγραφής των περιστατικών lok άουτ η αποδελτίωση του Τύπου της εποχής, λαμβάνοντας υπόψη τη διαφορετική ιδεολογική τοποθέτηση των εφημερίδων. Αξιοποιήθηκε ο διαδικτυακός τό-

8. Όπως π.χ. η σύναψη επιχειρησιακής σύμβασης με καλύτερους όρους.

9. Η απαγόρευση τέθηκε σε ισχύ με το ΦΕΚ Α' 79/01.07.1982/Ν1264, η προηγούμενη ευρύτητα εφαρμογή των lok άουτ στηριζόταν στον Ν330/1976.

10. Όπως στην Ινδία: βλ. Ruddar Datt, *Lock outs in India*, Νέο Δελχί 2003.

11. Τα τελευταία χρόνια γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής των περιστατικών ώστε να δημιουργηθεί μια παγκόσμια βάση δεδομένων για τα lok άουτ στο International Institute of Social History του Άμστερνταμ.

12. Οι μελέτες της ελληνικής εργατικής ιστορίας ασχολούνται κυρίως με την ιστορία του εργατικού κινήματος και τη διάσπασή του στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι αρχικές προσεγγίσεις όπως του Γιάνη Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972, και Άγγελου Ελεφάντη, *Η ελαγγελία της αδύνατης επανάσταση., ΚΚΕ και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1976, δεν αναφέρονταν καν στο ζήτημα των lok άουτ. Οι πιο σύγχρονες όπως του Κώστα Φουντανόπουλου δεν εξετάζουν το φαινόμενο ξεχωριστά, αλλά το εντάσσουν στις ευρύτερες εργοδοτικές πρακτικές αποκλεισμού των ανεπιθύμητων εργατών από την εργοδοσία, μαζί με τα βιβλιάρια εργασίας, τις μαύρες λίστες εργαζομένων και τα εφεδρικά σώματα απεργοσπαστών: Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σ. 107-108, 281-282. Για άλλες αναφορές, βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σ. 446, 521· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, *Ηράκλειο 2009*, σ. 185, 386· Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Αθήνα 2007, σ. 20, 45, 57· Γεωργία Μπακάλη, «Χειραγώγηση και Ριζοσπαστικοποίηση, το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία (1919-1936)», *αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή ΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 148, 150-151.

13. Η Στατιστική Υπηρεσία άρχισε την καταγραφή των απεργιών από το 1951.

πος ψηφιοποιημένων εφημερίδων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, ο οποίος παρείχε πρόσβαση στα αρχεία των εφημερίδων *Εμπρός*, *Μακεδονία*, *Ριζοσπάστης* και *Σκριπ*, ο διαδικτυακός τόπος του Οργανισμού Λαμπράκη, με τις εφημερίδες *Ελεύθερο Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα*, και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, και ο διαδικτυακός τόπος της Βουλής, με τις εφημερίδες *Ακρόπολη*, *Το Φως* του Αγρινίου, ο *Κήρυκας* της Καβάλας, το *Θάρρος* της Δράμας και η *Εμπρός* των Σερρών.¹⁴ Η μελέτη περιλαμβάνει μόνο όσα περιστατικά χαρακτηρίστηκαν ως ανταπεργίες-λοκ άουτ στις καταγραφές και όχι εκείνα που δεν περιγράφηκαν με τον συγκεκριμένο όρο.¹⁵

ΤΑ ΛΟΚ ΑΟΥΤ 1919-1936

Περιστατικά ανταπεργίας είχαν πραγματοποιηθεί προπολεμικά, το 1910 και το 1912, τα οποία όμως δεν καταγράφηκαν ως ανταπεργίες αλλά ως απεργίες από τον Τύπο της εποχής.¹⁶ Η πρώτη ανταπεργία που καταγράφηκε από τον Τύπο ως τέτοια εκδηλώθηκε από τους εφοπλιστές στο λιμάνι του Πειραιά τον Ιανουάριο του 1915,¹⁷ και στη συνέχεια συνοδεύτηκε από την πρώτη απειλή ανταπεργίας τον Αύγουστο του 1916.¹⁸ Έκτοτε, ο χαρακτήρας των εργασιακών συγκρούσεων είχε αλλάξει, με την εργοδοσία να κάνει συνειδητά πλέον χρήση του λοκ άουτ ως όπλο.

14. Με τις εφημερίδες *Ακρόπολη*, *Το Φως του Αγρινίου*, ο *Κήρυκας* της Καβάλας, το *Θάρρος* της Δράμας και η *Εμπρός* των Σερρών.

15. Για παράδειγμα, περιστατικά όπως το κλείσιμο των εργοστασίων κλωστοϋφαντουργίας για δύο εβδομάδες τον Μάρτιο του 1919 προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι απεργίες του προσωπικού τους (Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο*, σ. 386) και το λοκ άουτ των εργοστασίων Λαναρά και Έρια στη Νάουσα τον Σεπτέμβριο του 1924 με αίτημα την προτίμηση των εγχώριων επιχειρήσεων για τα συμβόλαια προμήθειας στρατιωτικού υφάσματος: Γ. Τουσίμης, «Σελίδες από την εργατική ιστορία της Νάουσας», *Νιάουστα* 76-77 (1996), σ. 113-117· Ευάγγελος Χεκίμογλου, *ΣΒΕΕ 1915-2015, τα πρώτα εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 59-62, και εφ. *Μακεδονία* 4.9.1924.

16. Βλ. εφ. *Ακρόπολις* 12.4.1910 για το δέσιμο των πλοίων των εφοπλιστών εξαιτίας της απεργίας των μηχανικών και τη συμπαράσταση που έλαβαν από τους μηχανουργούς εργοστασιάρχες και τους σιδηροβιομήχανους του Πειραιά, εφ. *Αστραπή* 26.10.1910 για την «απεργία» των υποδηματοποιών, εφ. *Ακρόπολις* 10.8.1912 για το κλείσιμο των ανθρακαποθηκών εξαιτίας των απαιτήσεων των ανθρακεργατών, κ.ά.

17. Εφ. *Εμπρός* 10.1.1915, 22.1.1915, 25.1.1915. Αιχμή της κινητοποίησης αποτέλεσε η άρνηση εξυπηρέτησης της ταχυδρομικής υπηρεσίας από τον στόλο τους και αφορούσε στη γραμμή Πάτρα- Μπρίντζι και Πειραιάς-Χαλκίδα-Θεσσαλονίκη, και τις λεγόμενες άγονες ταχυδρομικές γραμμές. Η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να επιτάξει πλοία του πολεμικού ναυτικού και να μεσολαβήσει για τη λύση της ανταπεργίας.

18. Εφ. *Εμπρός* 28.8.1916.

Διάγραμμα 1

Διάγραμμα 2

Συνολικά, από το 1919 ως και τη δικτατορία Μεταξά τον Αύγουστο του 1936 αποδελτιώθηκαν 124 καταγεγραμμένα από τον Τύπο λοκ άουτ. Οι περιπτώσεις αυτές συνοδεύονται και από 25 καταγεγραμμένες απειλές κήρυξης λοκ άουτ, οι οποίες λειτουργούσαν εξίσου αποτρεπτικά για τις εργατικές διεκδικήσεις.¹⁹

Με μια πιο εκ του σύνεγγυς προσέγγιση βάσει των καταγραφών των λοκ άουτ, των απεργιακών κινητοποιήσεων²⁰ και της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης, θα ήταν δυνατή μια κατηγοριοποίηση των περιπτώσεων σε τρεις ξεχωριστές περιόδους των μεσοπολεμικών χρόνων.

Η πρώτη περίοδος 1919-1923 χαρακτηρίστηκε από τις έκτακτες συνθήκες που επικράτησαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως η πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου, η μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή και η μεταβατική περίοδος του στρατιωτικού καθεστώτος που μεσολάβησε έως την ανακήρυξη της Δημοκρατίας, όπου η εργοδοτική δραστηριότητα ήταν ελάχιστη σε σχέση με τις εργατικές κινητοποιήσεις.²¹ Η απάντηση στις μεγάλες απεργίες του 1919,²² οι οποίες ακολούθησαν το μοτίβο της μεταπολεμικής απεργιακής εξάπλωσης σε Ευρώπη και ΗΠΑ,²³ προήλθε από την κυβέρνηση· ψηφίστηκαν: ο Νόμος 2111/1920 «Περί αδικημάτων κατά της ελευθερίας της εργασίας», που έθετε περιορισμούς στις απεργίες, ο Νόμος 2151/1920 «Περί επαγγελματικών σωματείων», που δυσχέραινε τη διαδικασία της λήψης απόφασης για απεργία, και ο Νόμος 2112/1920 «Περί καταγγελίας συμβάσεως εργασίας», ο οποίος διευκόλυνε τις απολύσεις.²⁴ Όταν τον Ιούλιο του 1923 αποφασίστηκε η μείωση των μισθών προκειμένου να υπάρξει η βίαιη προσαρμογή στις νέες οικονομικές συνθήκες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η κρατική μηχανή

19. Η πρώτη καταγραφή απειλής λοκ άουτ εμφανίζεται σε άρθρο της εφ. *Ριζοσπάστης* 25.5.1920, και αφορούσε στο εμποροβιομηχανικό επιμελητήριο Πάτρας, ενώ η τελευταία στους σιδηροβιομήχανους, στην εφ. *Ελεύθερο Βήμα* 29.6.1935. Οι περιπτώσεις απειλών κήρυξης λοκ άουτ (25 καταγραφές) αποτελούν περίπου το 1/5 των περιπτώσεων λοκ άουτ (124 καταγραφές).

20. Τα δεδομένα για τις απεργιακές κινητοποιήσεις ελήφθησαν από το Seraphim Seferiades, «Working-Class Movements (1780s-1930s): A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case Study», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, UMI, Columbia University, Νέα Υόρκη 1998.

21. Αν και στην απεργία των υφαντουργείων οι εργοστασιάρχες εμφανίζονται να δηλώνουν ότι «αυτοί δεν έχουν ανάγκην, και θα περιμένουν έως που να πεινάσουν οι απεργοί», εφ. *Ριζοσπάστης* 30.3.1919.

22. Τον Ιούλιο του 1919 σημειώθηκε η πρώτη απεργία του θεωρούμενου ως προνομιούχου κλάδου των τραπεζοϋπαλλήλων, η οποία ήταν και μακροχρόνια, βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Έξαρση και κρίση, η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6 (1909-1922), Αθήνα 2003, σ. 117.

23. Εφ. *Ριζοσπάστης* 24.7.1919, όπου αναφέρεται η είδηση για γενική απεργία στην Ελβετία.

24. ΦΕΚ Α΄ 67/18.03.1920 για τους Ν2111 και 2112 και ΦΕΚ Α΄ 77/06.04.1920 για τον Ν2151.

έπνιξε στο αίμα τις κινητοποιήσεις και προχώρησε στη διάλυση των εργατικών σωματείων.²⁵

Η επόμενη περίοδος, 1924-1929, αφορά στα χρόνια της προσπάθειας για οικονομική ομαλοποίηση. Η άφιξη των προσφύγων είχε δημιουργήσει έναν εφεδρικό στρατό εργασίας που θα αξιοποιούνταν για τη διατήρηση χαμηλών μισθών καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.²⁶ Η πολιτική κατάσταση, ωστόσο συνέχισε να είναι ασταθής με αδύναμες κυβερνήσεις και πραξικοπήματα, έως την έναρξη της τετραετίας Βενιζέλου το 1928.²⁷ Η απεργιακή δραστηριότητα παρουσιάζει απότομη πτώση με την κήρυξη της δικτατορίας Πάγκαλου και στη συνέχεια σταθεροποιείται σε χαμηλότερα επίπεδα. Κατά την περίοδο αυτή τα lok άουτ παρακολουθούν τις εργατικές κινητοποιήσεις με αυξητική συμπεριφορά, με εξαίρεση την περίοδο Πάγκαλου όπου ενδεχομένως δεν θεωρήθηκαν αναγκαία (Ιούλιος 1925-Αύγουστος 1926)²⁸ και με έτη αιχμής το 1924 και το 1927 – χρονιές που σημαδεύτηκαν από μεγάλες καπνεργατικές απεργίες για την εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών και τη σύνθεση του Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών.²⁹

Η τελευταία περίοδος περιλαμβάνει τα χρόνια μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 και τη συνακόλουθη έκρηξη της ανεργίας. Η πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου προκάλεσε πολιτική αστάθεια³⁰ και, παρά την οικονομική ανάκαμψη που παρατηρήθηκε μετά την αποσύνδεση της Ελλάδας από τον κανόνα του χρυσού το 1932,³¹ οι απεργίες αυξάνονται συνεχώς έως και το 1934, μειώνονται βίαια το 1935, εξαιτίας ενδεχομένως της έκρυθμης πολιτικής

25. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο επιμέλειας του ίδιου, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 34. Η λειτουργία των εργατικών σωματείων θα επιτραπεί ξανά δύο μήνες μετά, την 20ή Νοεμβρίου 1923, έπειτα από την καταστολή του κινήματος Λεοναρδόπουλου-Γαργαλιδη. Χ. Χατζηιωσήφ «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο επιμέλειας του ίδιου, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β2, Αθήνα 2002, σ. 59.

26. Ταυτόχρονα, το προσφυγικό στοιχείο λειτουργούσε ως απεργοσπαστικό όχημα ενάντια στις εργατικές απαιτήσεις, βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη και Γεωργία Πανσεληνά, «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7 (1922-1940), σ. 128· Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», σ. 34.

27. Οι κυβερνήσεις συνεργασίας διάφορων φιλελευθέρων κομμάτων ως το 1925, η δικτατορία Πάγκαλου 1925-1926 και η οικουμενική κυβέρνηση (πλην ΚΚΕ) 1926-1928.

28. Οπότε και εκδηλώνονται μόνο δύο lok άουτ τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1926.

29. Για το καπνεργατικό ζήτημα βλ. Μπακάλη, *Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση*.

30. Μετά το 1932, υπήρξαν οι κυβερνήσεις του Λαϊκού κόμματος, τα δύο βενιζελικά πραξικοπήματα, 1933 και 1935, που ακολουθήθηκαν από ένα μοναρχικό, τη βασιλική παλινόρθωση το 1935 και τη σταδιακή ολίσθηση της Ελλάδας προς τη δικτατορία Μεταξά το 1936.

31. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 309-351.

κατάστασης και των απαντών πραξικοπημάτων, και κορυφώνονται το 1936. Στα λοκ άουτ, αντιθέτως, με εξαίρεση τη μεγάλη μείωση του 1930 και την αντίστοιχη του 1935, υπάρχει αυξητική τάση, με έτη αιχμής το 1933 και το 1936. Κατά την περίοδο αυτή, οπότε και αυξάνεται η κρατική παρέμβαση εξαιτίας της παγκόσμιας κρίσης, πολλαπλασιάζονται και τα λοκ άουτ, που, εκτός από τις εργατικές διεκδικήσεις, ως κύριο στόχο έχουν και τις διάφορες κυβερνητικές αποφάσεις που αφορούν στο δασμολόγιο και στη μείωση των εισαγωγών.³²

Οι καπνεμπορικές επιχειρήσεις κατείχαν το μερίδιο του λέοντος στην εφαρμογή του λοκ άουτ, και καλύπτουν περίπου το 47% των περιπτώσεων.³³ Η υψηλή αυτή συχνότητα δικαιολογείται σε μια περίοδο σταδιακού πολλαπλασιασμού των καπνεργατικών κινητοποιήσεων, καθώς επιχειρούνταν η ανατροπή του καθεστώτος επεξεργασίας των καπνών, η αλλαγή των κατεστημένων εργασιακών σχέσεων με την εισαγωγή του βιβλιαρίου ασφάλισης, και η επιβολή της φθηνότερης γυναικείας εργασίας. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των καπνεργατικών σωματείων ελεγχόταν από τη συνδικαλιστική παράταξη του ΚΚΕ εξηγεί και τη σφοδρότητα των ανταπεργιών, καθώς ορισμένες από αυτές αφορούσαν μόνο σε κομμουνιστές καπνεργάτες.³⁴ Παρά το ειδικό βάρος του καπνεμπορίου, τα λοκ άουτ παρουσιάζουν μεγάλη συχνότητα και σε επιχειρήσεις άλλων οικονομικών κλάδων, όπως κλωστούφαντουργικές και ακτοπολιτικές, γεγονός που καταδεικνύει τη διασπορά και την ευρύτητα διάδοσης του φαινομένου.

Στις ανταπεργίες σε κλάδους πλην του καπνεμπορίου πρωτοστατούν οι εργοδότες του Πειραιά, ενώ η πόλη με τα περισσότερα περιστατικά καπνεμπορικών ανταπεργιών είναι η Θεσσαλονίκη.

Είναι ωστόσο αξιοσημείωτη η εκδήλωση ανταπεργιών όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα και στις καπνουπόλεις, αλλά και σε καπνοπαραγωγικές κωμοπόλεις,³⁵ όπως και σε επιχειρήσεις των λοιπών οικονομικών κλάδων σε όλη την επικράτεια, καταδεικνύοντας τη γενικευμένη πλέον υιοθέτηση παρόμοιων συγκρουσιακών πρακτικών, ακόμα και από μικρότερου μεγέθους επιχειρήσεις.

32. Η απασχόληση του εργατικού τους δυναμικού αξιοποιείται ως όπλο σε μια περίοδο υψηλής ανεργίας, προκειμένου να εξασφαλίσουν το προσδοκώμενο περιθώριο κέρδους. Διατυπώνονται, ωστόσο, επίσης αιτήματα για αύξηση τιμών λιανικής και διαγραφή οφειλών (Αλευροβιομήχανοι Καλαμάτας το 1932), και για αποφυγή φορολογικών αυξήσεων στα ναύλα (Ιδιοκτήτες Ιστιοφόρων 1931).

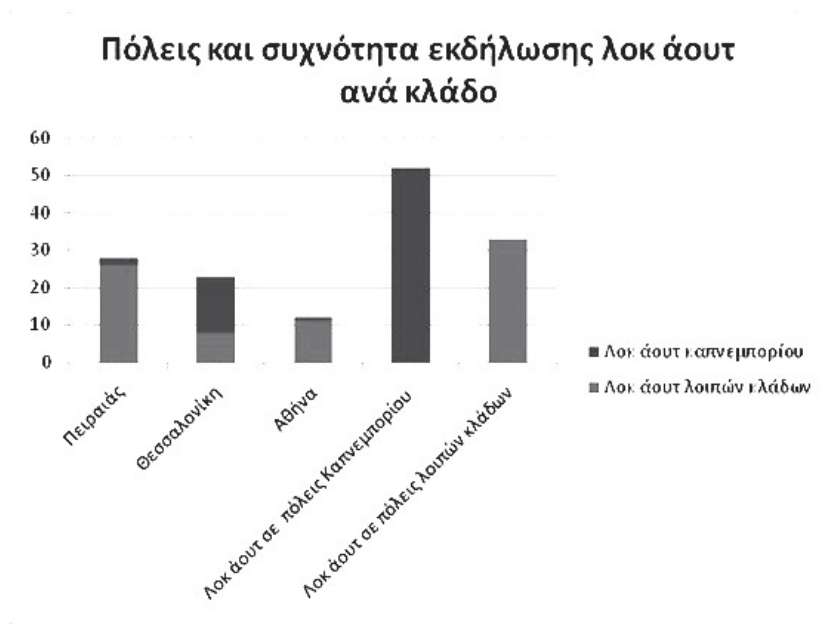
33. Δηλαδή 58 σε σύνολο 124 περιπτώσεων.

34. Εφ. *Ελεύθερο Βήμα* 28.5.1927, όπου αποδίδονται τα λοκ άουτ σε μια σειρά πόλεων στη δράση των κομμουνιστών, εφ. *Ριζοσπάστης* 26.5.1930, όπου αναφέρεται ο αποκλεισμός μόνο των κομμουνιστών καπνεργατών.

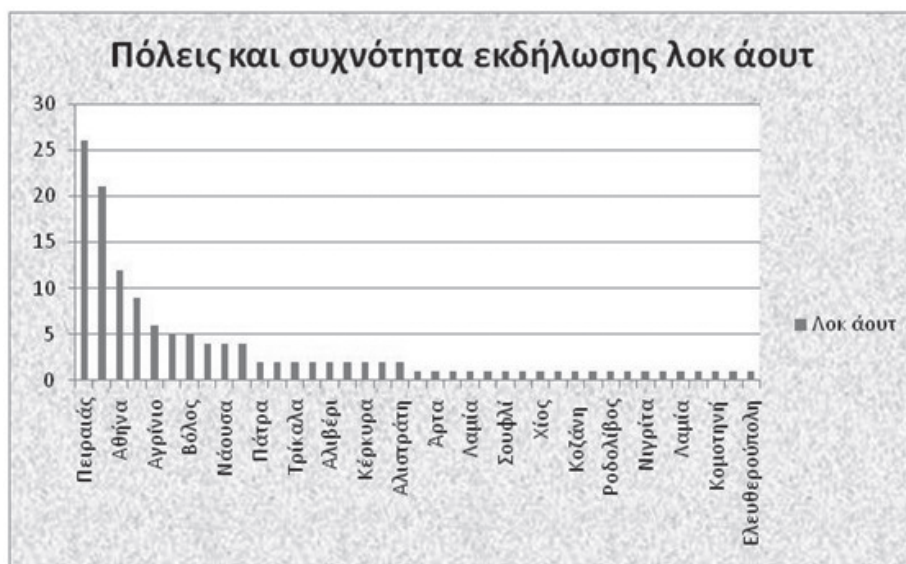
35. Όπως η Αλιστράτη Σερρών και η Ματαράγκα Τρικάλων.

Διάγραμμα 3

Διάγραμμα 4

Διάγραμμα 5

Η ΠΟΛΥΠΡΙΣΜΑΤΙΚΗ ΘΕΑΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Η πλειονότητα των καταγραφών των λοκ άουτ αφορούν στον *Ριζοσπάστη*.³⁶ Η εφημερίδα είχε ένα ευρύτατο δίκτυο συνεργατών ανά τη χώρα, που ανέφερε τάχιστα οποιαδήποτε εργασιακή σύγκρουση. Ως κομματικό όργανο του ΣΕΚΕ και στη συνέχεια του ΚΚΕ, πολλές φορές παρέθετε αυτούσιες τις ανακοινώσεις των κομμουνιστικών συνδικαλιστικών οργάνων.

Φαίνεται ότι αρχικά τα σωματεία υποτίμησαν τη σπουδαιότητα των λοκ άουτ,³⁷ ωστόσο η στάση αυτή άλλαξε με την ολοένα και πιο συχνή χρήση της συγκεκριμένης πρακτικής στις αρχές της δεκαετίας του 1920, που οδήγησε

36. Οι καταγραφές είναι περίπου 3/1, 91 για τον *Ριζοσπάστη* και 33 για τις λοιπές εφημερίδες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν περιπτώσεις λοκ άουτ που αναφέρονταν σε περισσότερες από μία εφημερίδες.

37. Εφ. *Ριζοσπάστης* 28.11.1919. Οι ενέργειες των εργοδοτών στο λοκ άουτ των μηχανουργιών του Νοεμβρίου του 1919 χαρακτηρίζονται από την ηγεσία του σωματείου των μηχανουργών Πειραιά ως θεατρικές, που σκοπό είχαν τη διάσπαση του εργατικού κινήματος ώστε να μην πραγματοποιηθούν τα αιτήματά τους, τα οποία περιλάμβαναν την καθιέρωση του οκταώρου, την πληρωμή των ημεραγίων, την παύση των απεργοπλαστών, τη γενική αμνηστία και την αναγνώριση του εργατικού συνδέσμου. Εφ. *Ριζοσπάστης* 14.5.1922. Παρομοίως, σε ανακοίνωση για το λοκ άουτ των υποδηματοποιών τον Μάιο του 1922, αναφέρεται ότι «οι εργάται συνηθισμένοι στα κόλλα αυτά υπεδέχθησαν την είδησιν με ειρωνείαν».

στην επανεκτίμηση του εργοδοτικού αυτού όπλου και από το ΣΕΚΕ.³⁸ Το lok άουτ παρουσιάζοταν πλέον ως μια άδικη εργοδοτική μέθοδος που πετά τους οικογενειάρχες εργαζόμενους κυριολεκτικά στον δρόμο και τους καταδικάζει στην πείνα. Αποδίδεται έμφαση στην καταγραφή των απολυμένων εργατών ή εργατριών ως των ανθρώπων που παρέχουν το ψωμί στην οικογένειά τους, θεσμό ιδιαίτερα σημαντικό για την ελληνική κοινωνία, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της παρουσίας της μεθόδου αυτής ως ανήθικης.³⁹ Οι ανακοινώσεις των σωματείων φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν εκφράσεις που απευθύνονταν κυρίως στο θυμικό της κοινής γνώμης. Στην περίπτωση του εφοπλιστικού lok άουτ στον Πειραιά τον Αύγουστο του 1921, στη συνδικαλιστική ανακοίνωση τονιζόταν η απληστία των εργοδοτών, και η διαγωγή τους χρωματιζόταν ως αχαρκτήριστη.⁴⁰ Ο γραμματέας της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας, στην έγγραφη διαμαρτυρία του προς την κυβέρνηση για το lok άουτ των καπνεμπόρων στο Αγρίνιο το 1922, χαρακτηρίζει το περιστατικό ως πράξη «παράνομος και αυτόχρημα εγκληματική».⁴¹ Σε αντίστοιχη ανοικτή επιστολή προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης το 1924, ο εκτελεστικός επίτροπος της καπνεμπορικής ομοσπονδίας καταγγέλλει ότι «οι καπνέμποροι Θεσσ/νίκης, διά να επιβάλλουν καλλίτερα και ευκολώτερα τας παράλογους αξιώσεις των, δεν edίστασαν να θέσουν εις εφαρμογή και το πλέον απάνθρωπον και εκβιαστικόν μέτρον, το ΛΟΚ ΑΟΥΤ, πετώντες στους δρόμους άνω των 4.000 καπνεργατών και καπνεργατριών».⁴²

Η απεικόνιση και ο σχολιασμός των lok άουτ στον αστικό Τύπο διαφέρει ανάλογα με την κομματική του τοποθέτηση και τη χρονική περίοδο της εκδήλωσής τους. Οι εφημερίδες του αντιβενιζελικού Τύπου προβάλλουν κυρίως την οπτική της εργοδοσίας για το lok άουτ ως αντίδραση απέναντι στις αυξανόμενες εργατικές αξιώσεις. Είναι χαρακτηριστική η φράση σε άρθρο της εφημερίδας *Ακρόπολη* το 1915 που δικαιολογεί την ανταπεργία των εφοπλιστών αναφέροντας ότι: «Τα λεγόμενα εργατικά σωματεία ανεκήρυξαν εαυτούς κυρίαρχους, οι δε εφοπλισταί πρέπει να γίνουν τα κοπέλια τους».⁴³ Στο

38. Εφ. *Ριζοσπάστης* 11.2.1920. Το ΣΕΚΕ παραδέχεται ότι, από τη στιγμή που υφίσταται η εργοδοτική αυτή ανταπάντηση, δεν τίθεται ζήτημα αιτημάτων, αλλά ποια πλευρά θα διασπαστεί πρώτη ώστε να έρθει σε συμφωνία με την άλλη. Η παραδοχή αποτελούσε την απάντηση στην κριτική περί μη επιδίωξης για εκπλήρωση του συνόλου των αιτημάτων των μηχανουργών.

39. Εφ. *Μακεδονία* 6.7.1926· εφ. *Ριζοσπάστης* 5.4.1920· εφ. *Ριζοσπάστης* 6.9.1933, κ.α.

40. Εφ. *Ριζοσπάστης* 4.8.1921.

41. Εφ. *Ριζοσπάστης* 25.6.1922, όπου το lok άουτ χαρακτηρίζεται ως «αχαρκτήριστον προκλητικότεατο, και απολύτως αδικαιολόγητο».

42. Εφ. *Ριζοσπάστης* 20.5.1924.

43. Εφ. *Ακρόπολις* 11.1.1915.

πλαίσιο αυτό προβάλλεται και η ανάγκη της στενότερης εργοδοτικής συνεργασίας για την αντιμετώπιση των εργατικών απαιτήσεων.⁴⁴

Η αρχική απεικόνιση με ουδέτερο τόνο των ανταπεργιών από τις βενιζελικές εφημερίδες, που πρόβαλλαν το ιδεατό της εργασιακής ειρήνης,⁴⁵ σταδιακά σκλήρυνε, ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920, παίρνοντας το μέρος των εργοδοτών ενάντια στον κομμουνιστικό κίνδυνο.⁴⁶ Παρ' όλα αυτά, σε περιπτώσεις όπως το λοκ άουτ των κλωστοϋφαντουργείων το 1931 που ως στόχο είχε την κατάργηση του εισαγωγικού δασμού βάμβακος, συμπολιτευόμενες εφημερίδες όπως τα *Αθηναϊκά Νέα* προέβαλλαν τους χιλιάδες εργάτες που βρέθηκαν στον δρόμο χάνοντας το ψωμί τους, προκειμένου να αναδείξουν την εσφαλμένη, κατά την άποψη τους, επιχειρηματική τακτική.⁴⁷ Η αρθρογραφία προειδοποιούσε τους βιομήχανους ότι, αν συνέχιζαν τις συγκρουσιακές πρακτικές, θα προκαλούσαν την αντιπάθεια της κοινής γνώμης, τονίζοντας ότι: «Η ξενόηχος και ξενότροπος αυτή σκληρά μέθοδος του “λοκ άουτ” δεν συγχωρείται εις μίαν δυστυχούσαν κοινωνίαν και εργαζόμενην αντί γλισχροτάτων ημερομισθίων».⁴⁸

Συνήθως, πάντως, η «εργοδοτική απεργία», το λοκ άουτ, απεικονιζόταν από τον Τύπο ως θεμιτή αντίδραση των κυρίαρχων εμποροβιομηχανικών τάξεων ενάντια στις υπέρμετρες εργατικές απαιτήσεις, την απροθυμία των εργατών για εργασία και την επέμβαση στην εσωτερική οργάνωση των εργοστασίων. Ήδη από το 1915, οι εφοπλιστές, για να δικαιολογήσουν την ανταπεργία τους, ισχυρίζονταν ότι τα πλοία διοικούνταν από τα πληρώματά τους, τα οποία αποφάσιζαν τις αμοιβές και το ωράριο,⁴⁹ ενώ τους ίδιους ισχυρισμούς εντοπίζουμε και στην ανταπεργία επτά καπνεμπορικών επιχει-

44. «Άρχισαν να κινούνται οι εργοδότες. Και να αλληλοβοηθούνται», έγραφε η εφ. *Ακρόπολις* 28.11.1919, αναφερόμενη στην απεργία των Μηχανουργείων Πειραιά. Ταυτόχρονα, προβάλλονταν και ο διαχωρισμός του «καλού» εγχώριου κεφαλαίου σε αντιδιαστολή με το «κακό» ξένο: Εφ. *Ακρόπολις* 18.6.1929, όπου προβάλλεται η άποψη της Καπνεμπορικής Ένωσης Καβάλας ότι για τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας των καπνεργατών ευθύνεται η «τογκολοίηση» που προωθούν οι ξένες εταιρείες.

45. Εφ. *Μακεδονία* 17.2.1927, όπου εκφράζονταν παραινήσεις προς τους εργοδότες να μη διαταράσσουν την κοινωνική γαλήνη ποδοπατώντας τα εργατικά δίκαια.

46. Βλ. εφ. *Θάρρος* 5.6.1927, όπου προβάλλονται συλλαλητήρια ενάντια στον κομμουνισμό, εφ. *Ελεύθερο Βήμα* 28.5.1927, για την αιτιολόγηση των καπνεμπορικών λοκ άουτ στα «άγρια σαμποτάζ» των κομμουνιστών καπνεργατών, κ.ά.

47. Εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 17.6.1931 και 26.6.1931, όπου τονιζόταν η συμπαράσταση των εργατών προς την κυβέρνηση.

48. Εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 27.6.1931. Για την ίδια ανταπεργία η εφ. *Ελεύθερο Βήμα* 26.6.1931 έκανε λόγο για εξέγερση των κλωστοϋφαντουργικών επιχειρήσεων.

49. Εφ. *Εμπρός* 10.1.1915.

ρήσεων της Καβάλας το 1920.⁵⁰ Ωστόσο, οι ανταπεργίες χρησιμοποιήθηκαν για την καταστολή και νεωτερικών εργατικών διεκδικήσεων, όπως η αύξηση των μισθών, η άμεση καθιέρωση του οκταώρου και η απαγόρευση της παιδικής εργασίας.⁵¹

Δημοφιλής είναι η χρήση της έννοιας του «εξαναγκασμού» των εργοδοτών στην πρακτική αυτή, υπονοώντας ότι ουσιαστικά αυτοί έκλειναν τις επιχειρήσεις τους ή απέκλειαν το εργατικό δυναμικό τους χωρίς τη θέλησή τους, αντιδρώντας δικαιολογημένα στις προκλήσεις των εργατών.⁵² Συχνή είναι και η προσπάθεια δικαιώσεως της πρακτικής των lok áout με τη χρήση της έντονης αντικομμουνιστικής ρητορικής της εποχής, με τους εργοδότες να αρνούνται να έρθουν σε διαπραγματεύσεις με «κομμουνιστικά» σωματεία.⁵³

Η περιφρούρηση των lok áout γινόταν συχνά με την ενίσχυση της εργοδοσίας από τον κρατικό μηχανισμό, με την αποστολή αστυνομικών ή στρατιωτικών δυνάμεων. Ωστόσο, παρά τη σαφή φιλοεργοδοτική κρατική πολιτική, η συνήθης διαδικασία που ακολουθούσαν τα σωματεία σε κάθε εκδήλωση lok áout ήταν να υποβάλλουν υπομνήματα σε έναν κρατικό θεσμό, το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, τον νομάρχη ή τον γενικό διοικητή στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, στα οποία αναφέρονταν στην καταπάτηση των κεκτημένων δικαιωμάτων τους, αναζητώντας την κρατική παρέμβαση για τη λύση της ανταπεργίας.⁵⁴ Σε όσες περιπτώσεις διατυπώνονταν από τα σωματεία το αίτημα της καταβολής των ημερομισθίων από τους εργοδότες για τις ημέρες

50. Εφ. *Μακεδονία* 6.4.1920.

51. Πραγματοποιούνται lok áout για τα αιτήματα ωραρίου από το 1924 (εφ. *Ριζοσπάστης* 23.5.1924, για την τυπογραφία Ασπιώτη) έως και το 1935 (εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 8.7.1935 για τα μηχανουργεία Πειραιά). Παρόμοια lok áout κηρύσσονται και σε καπναποθήκες, εφ. *Μακεδονία* 8.2.1925, για την καθιέρωση 8ωρου στην περίπτωση της Ξάνθης, εφ. *Ριζοσπάστης* 3.3.1929, για την καθιέρωση 11ωρου αντί 13ωρου στην περίπτωση του Ροδολίβους Σερρών. Για την ελαστική εφαρμογή της νομοθεσίας βλ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», σ. 330-334.

52. Εφ. *Μακεδονία* 8.2.1925. Την ίδια φράση θα χρησιμοποιήσει και 5 χρόνια αργότερα ο διοικητής Μακεδονίας Σ. Γονατάς για το lok áout των καπνεμπόρων Θεσσαλονίκης, εφ. *Μακεδονία* 24.3.1930.

53. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σ. 378, όπου αναφέρει ότι με αφορμή τα lok áout του Μαΐου 1925, οι καπνέμποροι δεν θα συνεργάζονταν πλέον με τη Διεθνή Καπνεργατική Ένωση, γιατί ο σκοπός της οργάνωσης αυτής ήταν πολιτικός και όχι εργατικός.

54. Βλ. Επιστολή Καπνεργατικής Ομοσπονδίας προς υπουργούς Εσωτερικών και Εθνικής Οικονομίας εφ. *Ριζοσπάστης* 25.6.1922, και προς τον πρωθυπουργό, εφ. *Ριζοσπάστης* 20.5.1924, για περιστατικά lok áout σε Αγρίνιο και Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, εφ. *Ριζοσπάστης* 23.4.1929 για το lok áout της καπναποθήκης Έρμαν-Σπήμερ στη Δράμα, κ.α.

του λοκ άουτ,⁵⁵ συχνά έβρισκαν τον κρατικό μηχανισμό αρωγό στα αιτήματα αυτά.⁵⁶ Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο ο ενδιάμεσος ρόλος που αναμενόταν να διαδραματίσει το κράτος ανάμεσα σε εργάτες και εργοδοσία.⁵⁷ Άλλωστε, η πρακτική αυτή αποτελούσε συνέχεια των παρόμοιων κρατικών παρεμβάσεων που είχαν εφαρμοστεί και στις προπολεμικές εργοδοτικές «απεργίες».⁵⁸

Ωστόσο, η αντιμετώπιση των εργατικών διεκδικήσεων δεν αποτελούσε τον μοναδικό στόχο των λοκ άουτ.

Διάγραμμα 6

Στο πλαίσιο μιας περιόδου μεγάλων αλλαγών και αυξημένης κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση του 1929 η οποία έπληξε σημαντικά την κερδοφορία των επιχειρήσεων, οι εργοδότες πραγματοποιούσαν αρκετά λοκ άουτ, με μόνο στόχο να επηρεάσουν αποφάσεις του κράτους. Η πρακτική των λοκ άουτ θεωρήθηκε κατάλληλο μέσο πίεσης για την εκπλήρωση διεκδικήσεων των επιχειρηματιών με ενίοτε ταυτόχρονη προσπάθεια κινητοποίησης του εργατικού δυναμικού τους υπέρ των αιτημάτων αυτών. Χαρακτηριστικά είναι τα λοκ άουτ των κλωστοϋφαντουργ-

55. Εφ. *Ριζοσπάστης* 24.5.1924, 6.8.1927, 28.5.1936, κ.α. Εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 5.7.1931, για την υφαντουργία Ρετιόνα, όπου εξαιτίας της μη καταβολής των σχετικών ημερομισθίων και της μείωσης κατά 10% των μισθών, προγραμματιζόταν συνεδρίαση στο Εργατικό Κέντρο Πειραιά για την ενδεχόμενη κήρυξη απεργίας.

56. Εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 5.7.1931· εφ. *Ελεύθερο Βήμα* 1.7.1931, όπου αναφερόταν ότι, αν τα ημερομίσθια δεν καλύπτονταν από τους εργοδότες, θα τα κατέβαλε το κράτος, κ.α.

57. Εφ. *Ριζοσπάστης* 7.5.1927, για την περίπτωση του λοκ άουτ των καπνεμπόρων Βόλου.

58. Εφ. *Ακρόπολις* 12.4.1910· εφ. *Αστραπή* 26.10.1910· εφ. *Ακρόπολις* 10.8.1912, κ.α.

γείων και των ιστιοφόρων το 1931, των αλευρόμυλων Καλαμάτας και των μεταξουργείων Έδεσσας το 1933, κ.ά.⁵⁹

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΛΟΚ ΑΟΥΤ

Η ανάλυση των άρθρων που αναφέρονται στα λοκ άουτ επιτρέπει την προσπάθεια συναγωγής κάποιων συμπερασμάτων σχετικά με τα ζητήματα που τέθηκαν υπό διερεύνηση στη αρχή της μελέτης. Σύμφωνα με την εικόνα που σχηματίζεται όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα που θέσαμε, αν μπορούμε δηλαδή να μιλάμε για ηθική οικονομία στον Μεσοπόλεμο, τα δεδομένα που προκύπτουν από τα στοιχεία της έρευνας παρουσιάζουν μια μεικτή κατάσταση. Σίγουρα υπάρχει μεγάλη χρονική απόσταση της μεσοπολεμικής Ελλάδας από την Αγγλία του 18ου αιώνα, ενώ και τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων κοινωνιών δεν είναι συγκρίσιμα. Επιπλέον, ο ίδιος ο Thompson, στο μεταγενέστερο άρθρο του 1991, δεν θεωρεί ενδεδειγμένη τη χρήση της ηθικής οικονομίας για την περιγραφή όλων των προκαπιταλιστικών χαρακτηριστικών που διέπουν τις πρωτοβιομηχανικές κοινωνίες.⁶⁰

Παρ' όλα αυτά, τα ευρήματα της έρευνας αναφορικά με τις αιτίες εκδήλωσης των ανταπεργιών μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για έναν συγκεκριμένο ηθικό ορίζοντα προσδοκιών μέρους της εργατικής τάξης για τα εργασιακά ζητήματα όπως η οργάνωση της εργασίας (και στη χρονική της διάσταση) και το σύστημα προσλήψεων – ορίζοντας που ενδεχομένως να πηγάζει από την παράδοση των ειδικευμένων τεχνιτών, ζήτημα στο οποίο ήδη έχουν αναφερθεί έλληνες ιστορικοί.⁶¹ Τα λοκ άουτ σε κλάδους όπως το καπνεμπόριο και η ακτοπλοΐα εμφανίζονται να εκδηλώνονται σε μεγάλο βαθμό ενάντια στην προσπάθεια ελέγχου της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας από τους ίδιους τους εργάτες. Στις περιπτώσεις αυτές καταδεικνύεται η προσπάθεια εναντίωσης της ελληνικής εργατικής τάξης στην αποειδίκευση που απαιτούσε η ορθολογικοποίηση της σύγχρονης βιομηχανικής παραγωγής. Παρόμοιες αντιδράσεις των ειδικευμένων εργατών του 19ου αιώνα στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ είχαν προκαλέσει επί-

59. Εφ. *Ελεύθερο Βήμα* 30.7.1931· εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 30.4.1933· εφ. *Ριζοσπάστης* 11.4.1933.

60. E. P. Thompson, «The moral economy reviewed», στο ίδιου *Customs in common*, Λονδίνο 1991, σ. 259-351: 261.

61. Βλ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*.

σης την εκδήλωση lock out, όπως στην περίπτωση των μηχανουργείων στην Αγγλία το 1852⁶² και σε αυτή του εργοστασίου χάλυβα του Andrew Carnegie στις ΗΠΑ το 1892.⁶³

Θα μπορούσαμε ακόμη να υποστηρίξουμε ότι οι ηθικές αυτές αντιλήψεις των εργατών έρχονταν σε σύγκρουση με τις αντίστοιχες ηθικές αντιλήψεις των εργοδοτών, οι οποίοι δεν επιζητούσαν μόνο την αποκόμιση κέρδους, αλλά και την αναγνώριση του δικαιώματος της διοίκησης της επιχείρησής τους. Σε περιπτώσεις όπου οι καπνεργάτες στην Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1920 ή οι εργάτες χάλυβα στις ΗΠΑ στα τέλη του 1880 προσπάθησαν να θέσουν τους δικούς τους όρους για την οργάνωση των επιχειρήσεων, οι εργοδοτικές αντιδράσεις ήταν σκληρές και σφραγίστηκαν με συμπλοκές και νεκρούς εργάτες.

Όσον αφορά στο δεύτερο ζήτημα που θέσαμε, την ηθική πρόσληψη των lock out, η εικόνα είναι διαφορετική. Σύμφωνα με την ανάλυση της αρθρογραφίας, κατεβλήθη μια σαφής προσπάθεια από τα εργατικά σωματεία, αλλά και τον *Ριζοσπάστη*, να απαξιωθεί ηθικά η πρακτική του lock out. Ο καταγγελτικός λόγος που ανέπτυξε η συνδικαλιστική ηγεσία, ο οποίος συνέδεε την οικονομική πλεονεξία με την ηθική κατάπτωση, συμπεριλάμβανε και την καταδίκη της πρακτικής ως μέσου απάνθρωπου και εκβιαστικού που ενισχύει την εργοδοτική αυθαιρεσία. Ο *Ριζοσπάστης* είχε μια τυποποιημένη φόρμα αναφοράς στα lock out, όπου αναφερόταν πάντα ο αριθμός των απολυμένων εργατών, με την προσθήκη της ιδιότητας των «οικογενειάρχων», τονίζοντας ταυτόχρονα την έκδηλη εργατική αντίδραση απέναντι στο φαινόμενο.⁶⁴ Ενδεικτικό είναι ότι το 1935, ύστερα από μια σειρά lock out στον Πειραιά και στην Αθήνα,⁶⁵ δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα ένα ποίημα με τίτλο «Lock out».⁶⁶

62. Ενδεικτικά: Keith Burgess, «Trade union policy and the 1852 lock-out in the British engineering industry», *International Review of Social History* 17 (1972), σ. 645-660· P. J. Murphy, «The origins of the 1852 lock-out in the British engineering industry reconsidered», *International Review of Social History* 23 (1978), σ. 242-266· Benjamin Hardwick, *The lock-out. Considerations on the recent struggle between capital and labour in the North*, Λονδίνο 1865, κ.α.

63. Ενδεικτικά: James Howard Bridges, *The inside history of the Carnegie Steel Company: a romance of millions*, Νέα Υόρκη 1903· Leon Wolff, *Lockout. The story of the Homestead Strike of 1892: A study of violence, Unionism, and the Carnegie Steel Empire*, Λονδίνο 1965· Paul Krause, *The battle for Homestead, 1880-1892: politics, culture, and steel*, Πίτσμπουργκ 1992, κ.α.

64. Εφ. *Ριζοσπάστης* 5.4.1920, όπου αναφέρεται ο αριθμός των 6.000 εργατών που μένουν στον δρόμο, και ότι ο λαός βρισκόταν «εν εξεγέρσει».

65. Μέσα στον Ιούλιο του 1935 εκδηλώθηκαν lock out στη σιδηροβιομηχανία και σε ένα καπνεργοστάσιο του Πειραιά, στους μαρμαράδες της Ανώνυμης Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, και σε ένα κοκαλάδικο στην Αθήνα.

66. Εφ. *Ριζοσπάστης* 20.8.1935.

Σε αναφορές με ηθικά φορτισμένο λόγο προχωρούν όπως είδαμε και εφημερίδες του αστικού Τύπου, κυρίως προς εξυπηρέτηση κυβερνητικών πολιτικών που έθιγαν συγκεκριμένα επιχειρηματικά συμφέροντα. Ωστόσο, οι αναφορές αυτές παρέμεναν γενικόλογες και ασαφείς, και δεν στηρίζονταν σε μια πιο στερεή επιχειρηματολογία. Έτσι, δεν τονιζόταν, όπως γινόταν στα κείμενα της εργατικής πλευράς, η ασυμμετρία ανάμεσα αφενός στη δυσανάλογη δύναμη των εργοδοτών να προκαλέσουν μέσω της ανταπεργίας την ανεργία και συνακόλουθη δυστυχία χιλιάδων εργαζομένων, και αφετέρου στην απώλεια κερδών που προκαλούσαν οι απεργίες στους επιχειρηματίες. Φαίνεται ότι η ελευθερία στο «απεργιακό δικαίωμα» των επιχειρηματιών δεν ετίθετο υπό αίρεση: ακόμα και ο βουλευτής του ΚΚΕ Σεραφείμ Μάξιμος, σε κοινοβουλευτική συνεδρίαση του 1927, αναγνώριζε το εργοδοτικό δικαίωμα στο λοκ άουτ παράλληλα με το δικαίωμα της εργατικής απεργίας, στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων.⁶⁷

Η εικόνα που σχηματίζεται από τις εφημερίδες είναι ότι ο λόγος που αρθρώθηκε ενάντια στις ανταπεργίες δεν φαίνεται να είχε ιδιαίτερη απήχηση στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Ακόμα και στον τοπικό Τύπο κοινωνιών όπως της Δράμας και της Καβάλας, οι οποίες διακρίνονταν από τις πολυάριθμες μάζες των καπνεργατών, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 αρκετές ανταπεργίες θεωρούνταν δικαιολογημένες εργοδοτικές αντιδράσεις, ενάντια σε εργατικές διεκδικήσεις που εκλαμβάνονταν ως πολιτικές και όχι οικονομικές.⁶⁸

Πηγή: Εφ. Ριζοσπάστης 20.8.1935.

67. Εφ. Εμπρός 27.8.1927, ο Μάξιμος επιχειρηματολογούσε για την αποφυγή διώξεων βουλευτών Θεσσαλονίκης για τα επεισόδια εξαιτίας της δολοφονίας του καπνεργάτη Καραμφίλ και στήριζε το επιχείρημά του στην ταυτόχρονη αναγνώριση του εργατικού δικαιώματος στην απεργία.

68. Όπως αναφέρεται και στο άρθρο για την ασυλία των κομμουνιστών βουλευτών στην εφ. Θάρρος 5.6.1927.

Εντούτοις, πέρα από τη διαφαινόμενη απουσία κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στα λοκ άουτ με γνώμονα την πολιτική θέαση των εργοδοτικών αυτών πρακτικών, ένα διαφορετικό ζήτημα είναι αυτό της αποδοχής του κλεισίματος των επιχειρήσεων και των συνεπειών του, όταν αυτό είχε ως στόχο όχι την καταστολή των εργατικών διεκδικήσεων αλλά την απόσπαση ευνοϊκών κυβερνητικών αποφάσεων για τον κλάδο τους. Η ανοχή αυτή του Τύπου ενδέχεται να παρουσιάζεται εξαιτίας των συχνών προσφυγών στην απεργία ελαγελματιών όπως οι αρτοποιοί και οι κρεοπώλες, γεγονός που είχε εξοικειώσει το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο με παρόμοιες αντιδράσεις, και με τις επιτυχημένες ενίοτε απόπειρες ταύτισης των τοπικών και εργατικών συμφερόντων με αυτά των επιχειρηματιών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η κάλυψη του φαινομένου του λοκ άουτ από τον τύπο του Μεσοπολέμου ποίκιλλε ανάλογα με την κομματική τοποθέτηση του εντύπου, αλλά και με τη χρονική περίσταση κατά την οποία εκδηλωνόταν. Η κατανόηση για τις εργοδοτικές αντιδράσεις που προκαλούνταν από τις «παράλογες και πολλές φορές κομμουνιστικά υποκινούμενες εργατικές κινητοποιήσεις» εναλλασσόταν με την αντιμετώπιση των λοκ άουτ ως «συγκρουσιακών μεθόδων που διάβρωναν την κοινωνική συνοχή». Η τελευταία οπτική επικρατούσε κυρίως όταν στόχος των εργοδοτών ήταν ο επηρεασμός των κυβερνητικών αποφάσεων.

Οι εκδηλώσεις των λοκ άουτ δεν φαίνεται να εξελήφθησαν ως ένα καινοφανές φαινόμενο που θα μπορούσε να «προσβάλει» την ηθική της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Στο να μη στιγματιστούν τα λοκ άουτ ως ανήθικα συνέβαλαν οι ταξικοί συσχετισμοί δύναμης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιόδου, όπως η ύπαρξη μεγάλου προσφυγικού πληθυσμού ως δεξαμενής άντλησης εργατικού δυναμικού, η οικονομική κρίση του 1929 και οι δομικές διαφορές που τα λοκ άουτ είχαν με τις προπολεμικές «απεργίες» (όπως η κλαδική εργοδοτική οργάνωση που κάλυπτε όλη την ελληνική επικράτεια, και η συνειδητή χρήση ή η απειλή χρήσης του όπλου αυτού ενάντια σε εργατικές διεκδικήσεις αλλά και σε κυβερνητικές αποφάσεις). Ο λόγος ηθικής καταδίκης του φαινομένου, με τον τρόπο που αρθρώθηκε, δεν στάθηκε αρκετός για να στιγματίσει την ανταπεργία ως δυσανάλογη εργοδοτική αντίδραση και να κινητοποιήσει ευρύτερα κοινωνικά στρώματα εναντίον της.

Οι εργοδοτικές ανταπεργίες αποτελούν ένα φαινόμενο το οποίο δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως εργοδοτική αντίδραση στην εργατική δράση· οι αι-

τίες εκδήλωσης των λοκ άουτ ήταν πολυπαραγοντικές και δεν αποδίδονται σε μία και μοναδική πηγή έντασης. Ωστόσο, η διαφαινόμενη προσπάθεια των εργατών ορισμένων κλάδων να ελέγξουν την παραγωγική και εργασιακή διαδικασία, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με το θεωρούμενο ως αυτονόητο διευθυντικό δικαίωμα των εργοδοτών, συνιστούσε μια σημαντική πλευρά της σύνθετης πραγματικότητας των εργασιακών συγκρούσεων της εποχής. Θεωρούμε ότι η μελέτη των ηθικών αυτών αντιλήψεων που διαμόρφωναν τις στάσεις και συμπεριφορές εργατών και εργοδοτών είναι απαραίτητη ώστε να γίνει δυνατή μια όσο το δυνατόν πληρέστερη ερμηνεία της εργατικής ιστορίας του Μεσοπολέμου.

ΑΘΕΜΙΤΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ, ΚΛΕΙΣΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΛΙΑΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ, 1927-1940

Νίκος Ποταμιάνος

Στην Εισαγωγή αυτού του τόμου αναφερθήκαμε στην έννοια της ηθικής οικονομίας, στο μεγάλο ανάπτυγμα που έχει αποκτήσει με τη χρήση της σε πολύ διαφορετικά συμφραζόμενα και στην ανάγκη να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια πιο στενή και σε μια πιο ευρεία έννοια της ηθικής οικονομίας, διατηρώντας πάντως και στις δύο περιπτώσεις τον κριτικό και ανταγωνιστικό χαρακτήρα των σχετικών αντιλήψεων απέναντι στην καπιταλιστική αγορά ή πάντως σε κάποιες όχι ασήμαντες πλευρές της.

Το άρθρο αυτό μπορεί να ειπωθεί ως ένα παράδειγμα για το πώς εννοούμε την ηθική οικονομία με την ευρεία έννοια και πώς μπορεί αυτή να χρησιμοποιηθεί για να ερμηνεύσει τις αντιλήψεις που εκφράζονται από εκπροσώπους μιας κοινωνικής κατηγορίας που ανήκει στις λαϊκές τάξεις· αντιλήψεις που δεν διατυπώνονται απαραίτητα στο πλαίσιο κινητοποιήσεων, αλλά πάντως αποτελούν κομμάτι της συνολικότερης συλλογικής δράσης. Ο λόγος για τους μαγαζάτορες της μεσοπολεμικής Ελλάδας και τις στάσεις που εκφράστηκαν δημόσια από σωματεία και ανθρώπους που λειτουργούσαν ως εκπρόσωποι της συγκεκριμένης μικροαστικής κατηγορίας, με την ιδιότητα του στελέχους των οργανώσεων των επαγγελματιοβιοτεχνών και του επαγγελματικού Τύπου (συνδικαλιστές, δημοσιογράφοι). Συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε στις αντιλήψεις τους για τον ανταγωνισμό, για το ποιες εμπορικές πρακτικές είναι θεμιτές στο πλαίσιο του και για το αν είναι ορθός ο περιορισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού στην αγορά. Οι θεματικές αυτές αναδύονται όταν οι οργανώσεις τόσο των επαγγελματιοβιοτεχνών όσο και των εμπόρων εγείρουν το ζήτημα του «αθέμιτου ανταγωνισμού» στα χρόνια ιδίως της κρίσης του 1929 και αποκτούν μεγάλη διάδοση συνδεδεμένες με αιτήματα που αποσκοπούν στην «κατοχύρωση του επαγγέλματος».

Η ηθική οικονομία εισήχθη ως έννοια από τον Thompson για να περιγράψει και να ερμηνεύσει τις αντιδράσεις του «πλήθους» απέναντι στην ελεύθερη αγορά και τους «νόμους» της. Το κοινωνικό υποκείμενο των συγκεκριμένων αντιλήψεων, στον Thompson αλλά και στις περισσότερες μελέτες που αξιοποιούν την έννοια της ηθικής οικονομίας, είναι άνθρωποι που υφίσταντο τις αρνητικές συνέπειες από την επικράτηση της λογικής της αγοράς. Έχει

όμως νόημα να κάνουμε λόγο για ηθική οικονομία (διατηρώντας, εννοείται, τη συσχέτισή της με την αντίθεση σε πλευρές της αγοραίας λογικής), για να αναφερθούμε σε ανθρώπους που εκ των πραγμάτων διαπνέονταν από τη λογική της αγοράς, αφού δραστηριοποιούνταν στην ελεύθερη αγορά και ακολουθούσαν τους κανόνες της;

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η περίπτωση των μικρών καταστηματαρχών είναι ότι ανήκουν συγχρόνως στις λαϊκές τάξεις και στην επιχειρηματική κοινότητα: δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά στην καπιταλιστική αγορά, οι τύχες τους εν πολλοίς ήταν συνδεδεμένες με την πορεία της και σε κάθε περίπτωση επωφελούνταν (αν όχι ως άτομα, πάντως ως κοινωνική κατηγορία) από την επέκταση και την εμβάθυνσή της σε μια εποχή που οι μεγάλες επιχειρήσεις στο λιανικό εμπόριο ήταν λιγοστές και μακριά από τα σημερινά μεγέθη.¹ Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα τι συνέπειες έχει για το θέμα μας αυτή η διττή φύση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Αλλά και κατά πόσο μπορούμε να ανιχνεύσουμε στις αντιλήψεις που εκφράζουν οι μαγαζάτορες ιδέες που μπορεί να έχουν τις ρίζες τους σε ευρύτερες λαϊκές αντιλήψεις για τη δίκαιη λειτουργία της οικονομίας και της αγοράς.

Μια από τις κριτικές που έγιναν στη μελέτη του Thompson για την ηθική οικονομία ήταν ότι το μοντέλο του είναι σκληρά διπολικό, ότι απουσιάζουν τα μεσαία στρώματα και η ενασχόληση με τον ρόλο τους – κάτι που παραδέχτηκε κι ο ίδιος.² Όσον αφορά ειδικά τις ταραχές για τα τρόφιμα στην Αγγλία του 18ου αιώνα, έχει επισημανθεί από ορισμένους μελετητές ότι πολλοί μικρέμποροι συμμερίζονταν το αξιακό σύστημα του πλήθους, δηλαδή την εχθρότητα προς όσους χρησιμοποιούσαν την οικονομική τους δύναμη σε περιόδους ελλείψεων για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους εις βάρος του τοπικού καταναλωτή, καθώς και την αντίθεση στο *laissez-faire*.³

Τέτοιους είδους στάσεις ανιχνεύονται, βεβαίως, πιο εύκολα στην περίπτωση των βιοτεχνών: η αναφορά τους σε μια τέχνη βάζει συνήθως σε δεύτερο

1. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με τη βιοτεχνία, που πληττόταν από την καπιταλιστική ανάπτυξη και τις τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, οι μικρές επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου γνώριζαν σημαντική αύξηση του αριθμού τους στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, καθώς η αυτοκατανάλωση περιοριζόταν, οι πόλεις διογκώνονταν και αυξανόταν ο όγκος των προϊόντων που διακινούνταν με το διεθνές εμπόριο και που δεν πουλιόνταν απευθείας από τον παραγωγό τους μετά από παραγγελία του αγοραστή: Geoffrey Crossick και Heinz-Gerhard Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Λονδίνο 1995, σ. 48.

2. Adrian Randall, *Riotous Assemblies. Popular Protest in Hanoverian England*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006, σ. 6-7.

3. Randall, *Riotous Assemblies*, σ. 120· Simon Renton, «The moral economy of the English middling sort: the case of Norwich 1766-67», στο Adrian Randal και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Markets, market culture and popular protest in 18th c Britain and Ireland*, Λίβερπουλ 1996, σ. 115-136.

πλάνο το εμπορικό σκέλος της δουλειάς τους, παράγει σε μεγαλύτερο βαθμό ταυτότητες που βασίζονται στην ειδικευμένη εργασία, διευκολύνει την τοποθέτησή τους σε μια ευρύτερη λαϊκή κοινότητα εργαζόμενων ανθρώπων, ευνοεί την έμφαση στην ποιότητα της δουλειάς τους και στη δίκαιη αμοιβή της εργασίας, και με λίγα λόγια παράγει στάσεις και αντιλήψεις που διαφέρουν σημαντικά από τη λογική της αγοράς.⁴ Στο άρθρο αυτό επιλέξαμε να εστιάσουμε αποκλειστικά στους μαγαζάτορες. Είναι πάντως σαφές ότι η ενιαία συνδικαλιστική έκφραση μαγαζατόρων και βιοτεχνών δεν μπορεί παρά να επηρέαζε τους πρώτους, διαμορφώνοντας θεματικές παρέμβασης και υποχρεώνοντας σε συμβιβασμούς για τη διατύπωση των συλλογικών θέσεων.⁵ Να διευκρινίσουμε, επιπλέον, εδώ ότι η έρευνά μας γενικά δεν περιέλαβε τους εμπορικούς συλλόγους: εστιάζουμε σε μικρού μεγέθους καταστηματάρχες του λιανικού εμπορίου, που εν πολλοίς καλύπτονταν από τον όρο «επαγγελματίες» που επινοήθηκε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.⁶

ΑΘΕΜΙΤΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Ας ξεκινήσουμε με το μοτίβο του αθέμιτου ανταγωνισμού, το οποίο χρησιμοποιούνταν από τους καταστηματάρχες για μια μεγάλη ποικιλία καταστάσεων που υπερέβαιναν τον (ούτως ή άλλως αρκετά «ανοιχτό») νομικό ορισμό του. Ο όρος «αθέμιτος ανταγωνισμός» φαίνεται ότι ουσιαστικά εισήχθη στον δημόσιο λόγο μόλις το 1913 με την ψήφιση του Νόμου 146/1914, δεκαοχτώ χρόνια μετά το γερμανικό του πρότυπο και με μια αίγλη νεωτερικότητας: επρόκειτο για την εποχή που οι (όχι πολλοί) σχετικοί εθνικοί νόμοι άρχισαν να συμπληρώνονται με διεθνείς συμβάσεις που επέκτειναν την προστασία της

4. Στην «ηθική οικονομία των τεχνιτών» –και συγκεκριμένα των κομμωτών–, από μια τέτοια σκοπιά, έχει αναφερθεί ο Steven Zdatny, *The politics of survival. Artisans in twentieth-century France*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη, σ. 63· του ίδιου, «Fashion and class struggle: the case of *coiffure*», *Social history*, τόμ. 18, τχ. 1 (1993), σ. 53-72· του ίδιου, *Fashion, work and politics in modern France*, Νέα Υόρκη-Χάουντμιλς 2006, σ. 94, 104 και 220-221.

5. Η συνύπαρξη, βεβαίως, εμπόρων και βιοτεχνών στον μικροαστικό συνδικαλισμό δεν ήταν ούτε αυτονόητη ούτε ανέφελη, όπως προκύπτει από την πρώιμη και διαρκή τάση δημιουργίας αυτόνομων οργανώσεων των βιοτεχνών. Η τάση αυτή, διαπλεκόμενη με την εκάστοτε πολιτική δι-απάλη (από την πολιτική της δικτατορίας του Μεταξά μέχρι την ισχυρή παρουσία της αριστεράς μεταπολεμικά στις οργανώσεις των βιοτεχνών) και βασιζόμενη σε υπαρκτά κοινωνικά ρήγματα, διατρέχει την ιστορία του συνδικαλισμού των ΕΒΕ από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1980: Κώστας Κατσούδης, *ΓΣΕΒΕ 1919-2009. Σχεδιάγραμμα Ιστορίας*, Αθήνα 2019· Νίκος Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ 1919-2019*, Αθήνα 2019, σ. 189-192.

6. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο 2015, σ. 440.

βιομηχανικής ιδιοκτησίας και σε άλλες μορφές αθέμιτου ανταγωνισμού.⁷ Φαίνεται ότι ο νόμος περί αθέμιτου ανταγωνισμού δεν γνώρισε ιδιαίτερα ευρεία εφαρμογή στα πρώτα του χρόνια.⁸ Βεβαίως, η θέσπισή του όχι μόνο αποτέλεσε εκδήλωση μιας ευρύτερης τάσης ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους στην αγορά, αλλά και θα συνέβαλε κι αυτή στη διαμόρφωση και διάχυση αντιλήψεων που νομιμοποιούσαν μια τέτοια παρέμβαση, χρησιμοποιώντας ηθικά φορτισμένους όρους όπως η «αισχροκέρδεια» και επιζητώντας τον προσδιορισμό «θεμιτού κέρδους». Χαρακτηριστική είναι, ίσως, η ρητορεία της εισηγητικής έκθεσης του νόμου που υπέγραφε τον Απρίλιο του 1913 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος: «εν τη πράξει ο ελεύθερος ανταγωνισμός δεν είναι απαλλαγμένος και των σκοτεινών αυτού σημείων», δηλαδή «τον αθέμιτως ασκούμενον ανταγωνισμόν, προς τον τινές των παραγωγών και εμπόρων ωθούνται υπό ατομικού αυτών συμφέροντος, όπερ ουδένα γνωρίζει φραγμόν της ηθικής και της καλής πίστεως».⁹

Το ίδιο το κείμενο του νόμου αναφερόταν μεν συγκεκριμένα σε κάποιες πρακτικές, όπως οι παραπλανητικές διαφημίσεις, η εξαπάτηση ή οι καταχρήσεις ως προς την εκποίηση εμπορευμάτων λόγω πτώχευσης ή διάλυσης του

7. Νόμος 146 «Περί αθέμιτου ανταγωνισμού», ΦΕΚ Α' 21, 27.01.1914· παρατίθεται και στο Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Δ', 1915, Αθήνα (1915;), σ. 167-169, με αναφορά στις καινοτομίες που εισάγουν «αι νεώτεροι νομοθεσίαι». Οι εμπορικοί σύλλογοι υποδέχτηκαν το νομοσχέδιο ευμενώς, σύμφωνα με την κοινοβουλευτική επιτροπή που το επεξεργάστηκε: η έκθεσή της αναδημοσιεύεται στο *Επίσημον δελτίον βιομηχανικής ιδιοκτησίας*, έτος Β', τχ. 2, Φεβρουάριος 1925, σ. 36-37 (ευχαριστώ και από δω τον Σπύρο Τζόκα που διευκόλυνε την πρόσβασή μου στο έντυπο). Για το ελληνικό και διεθνές νομοθετικό πλαίσιο και τις διεθνείς συμβάσεις του 1911 (και την προετοιμαζόμενη στα 1921-1922 από την Κοινωνία των Εθνών) βλ. Θρασύβουλος Πετμεζάς, *Εμπορικών Δίκαιον*, τόμ. Α', Αθήνα 1929, σ. 301-305· Γ. Σ. Σημίτου, *Περί αθέμιτου ανταγωνισμού*, Αθήνα 1929, σ. 13-17· Walter Derenberg, «The influence of the French *Code Civil* on the modern law of unfair competition», *The American Journal of Comparative Law*, τόμ. 4, τχ. 1 (1955), σ. 1-34· Ελένη Τζούλια, *Το δίκαιο του αθέμιτου ανταγωνισμού μετά την οδηγία 2005/29*, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης 2017, σ. 1-2. Η μόνη αξιολογη προσθήκη στην ελληνική νομοθεσία μετά το 1913 που έχουμε υπόψη μας για την περίοδο που μας απασχολεί είναι αυτή του Νόμου 6218/1934 που αναφέρουμε παρακάτω.

8. Σύμφωνα με τον Αλ. Βαμβέτσο, συγγραφέα του λήμματος «Αθέμιτος ανταγωνισμός» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2 (1927), σ. 19-21, «ελαχίστης σχετικώς έτυχεν εφαρμογής». Ένδειξη για την περιορισμένη εφαρμογή του, έπειτα από μια πρώτη εξόρμηση (εφ. *Εστία* 9.2.1914), αποτελεί και η επιφυλακτική στάση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών απέναντι στο αίτημα του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας να γνωμοδοτήσει για το αν ορισμένες εμπορικές πρακτικές συνιστούσαν αθέμιτο ανταγωνισμό: «Πεπραγμένα μηνός Αυγούστου», *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τόμ. Α', Αύγουστος 1920, σ. 427. Το ζήτημα του αθέμιτου ανταγωνισμού απασχολεί το ΕΒΕΑ πιο εντατικά μετά την κρίση του 1929, οπότε, έπειτα από διαβήματα στην κυβέρνηση και αιτήματα τροποποίησης του νόμου, παίρνει και την πρωτοβουλία το 1931 να συγκροτήσει μια ειδική επιτροπή που θα εξετάζει σχετικές καταγγελίες: «Πρακτικά συνεδριάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου», *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τόμ. ΙΒ', Ιούνιος-Ιούλιος 1931, σ. 19.

9. Αναδημοσιεύεται στο *Επίσημον δελτίον βιομηχανικής ιδιοκτησίας*, έτος Β', τχ. 2, Φεβρουάριος 1925, σ. 33-36.

καταστήματος και η προστασία των εμπορικών και βιομηχανικών σημάτων, παρείχε όμως κι έναν ευρύ ορισμό του αθέμιτου ανταγωνισμού ως «πάσα προς τον σκοπόν ανταγωνισμού γινομένη πράξις αντικειμένη εις τα χρηστά ήθη». Το ποια εμπορική πρακτική, λοιπόν, αποτελούσε αθέμιτο ανταγωνισμό αφηνόταν σε μεγάλο βαθμό στην κρίση του δικαστή, ο οποίος καλούνταν να λάβει υπόψη του την «κρατούσαν αντίληψιν περί ηθικότητας ή μη» στην κοινωνία και στον συγκεκριμένο κύκλο των επαγγελματιών.¹⁰ Η ασάφεια αυτή παρείχε το έδαφος για μια διευρυμένη χρήση της έννοιας από τις οργανώσεις των επαγγελματιών. Όπως έχει παρατηρηθεί, άλλωστε, ο όρος «αθέμιτος ανταγωνισμός» «αποτελεί μια έντονα πολιτική έννοια που δεν έχει κάποιο νόημα αφ' εαυτής».¹¹

Δεν εντοπίσαμε να γίνεται λόγος περί «αθέμιτου ανταγωνισμού» από τους μαγαζάτορες πριν το 1927, πιθανότατα λόγω και της περιορισμένης εφαρμογής του νόμου, παρότι η αναφορά σε «αθέμιτο μίσθωμα» στα διατάγματα του ενοικιοστασίου θα εξοικείωσε περισσότερο τους επαγγελματίες με τον όρο. Τομή εδώ αποτέλεσε η κρίση του 1929: στον περιορισμό των πιστώσεων και του ευνοϊκού για τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων πληθωριστικού περιβάλλοντος (ήδη από τα δημοσιονομικά μέτρα σταθεροποίησης του 1927) ήρθε να προστεθεί η μείωση της ζήτησης στην αγορά και η όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων για την εναπομένουσα κατανάλωση. Οι μαγαζάτορες, μαζί με τους άλλους επαγγελματίες και βιοτέχνες αλλά και μεγαλύτερους επιχειρηματίες, στράφηκαν σε αιτήματα που αποσκοπούσαν στον περιορισμό του ανταγωνισμού. Η πλαισίωση και τεκμηρίωση αυτών των αιτημάτων, η ανάγνωση δηλαδή της κρίσης που βίωναν και των αιτιών της, έγινε μέσα από δύο κομβικές έννοιες: τον υπερεπαγγελματισμό, στον οποίο θα επανέλθουμε, και τον αθέμιτο ανταγωνισμό.

Η έννοια του αθέμιτου ανταγωνισμού παρείχε στους επαγγελματίες έναν αποδεκτό τρόπο να εκφράσουν την έντονη δυσφορία τους για την όξυνση του ανταγωνισμού. Συχνά οι μαγαζάτορες δεν έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα για να ορίσουν με ακρίβεια τον αθέμιτο ανταγωνισμό: η χρήση του όρου ήταν περισσότερο ρητορική και όχι νομικά συνεπής – σε αντίθεση με το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, που αύξησε κι αυτό ραγδαία στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 τις καταγγελίες για αθέμιτο ανταγωνισμό, αλλά κατά κανόνα αναφερόμενο σε πρακτικές που προβλέ-

10. Πετιμεζάς, *Εμπορικών Δίκαιον*, σ. 306.

11. Matthias Ruoss, «Fighting Unfair Competition: The Bamberger Riot and the Emergence of Hire Purchase in Switzerland around 1900», *Journal of social history*, τόμ. 53, τχ. 1 (2019), σ. 194-217: 209.

πονταν ρητά από τον σχετικό νόμο (ψευδείς διαφημίσεις, «δήθεν διαλύσεις καταστημάτων» κ.λπ.).¹²

Αθέμιτος, λοιπόν, αποκαλούνταν ενίοτε ο ανταγωνισμός των πλανόδιων εμπόρων προς τους καταστηματάρχες, καθώς οι πλανόδιοι μπορούσαν να πουλάνε φτηνότερα, επειδή δεν επιβαρύνονταν με φόρους και με τα λειτουργικά έξοδα της συντήρησης ενός καταστήματος.¹³ Παρομοίως, οι παραγωγοί και οι μικροπωλητές στις λαϊκές αγορές καταγγέλλονταν από τον παντοπώλη πρόεδρο της ομοσπονδίας επαγγελματιοβιοτεχνών του Πειραιά ότι ασκούν «αθέμιτο ανταγωνισμό [επί] των καταστηματάρχων με τας πολλές υποχρεώσεις».¹⁴ Αθέμιτος αποκαλούνταν κι ο ανταγωνισμός που αντιμετώπιζαν από μεγαλύτερους επιχειρηματίες που είχαν τη δυνατότητα να είναι πιο ανταγωνιστικοί. Πιο χαρακτηριστικές ήταν εδώ οι αντιδράσεις βιοτεχνικών επαγγελματιών: στην Αθήνα οι υποδηματοποιοί κινητοποιούνταν κατά του αθέμιτου ανταγωνισμού των μηχανών των μικρών εργοστασίων παπουτσιών, ενώ στην Κομοτηνή το 1933 οι καρποιοί ξεσηκώθηκαν ενάντια στον επιχειρηματία που ίδρυσε βιομηχανία κατασκευής κάρων, κάνοντας λόγο για τον «αθέμιτο ανταγωνισμό που διεξάγουν κατά της τάξεώς μας οι μεγαλοκεφαλαιούχοι».¹⁵ Πιο κοντά σε μια νομικά εύλογη θεμελίωση βρισκόταν η μορφή που έπαιρνε αυτή η καταγγελία στο λιανικό εμπόριο: εδώ ήταν η πώληση απευθείας στους καταναλωτές από χονδρέμπορους και βιομήχανους που καταγγελλόταν ως αθέμιτος ανταγωνισμός μετά το 1932 από τους Εμπορικούς Συλλόγους Αθήνας και Θεσσαλονίκης, τους εμποροράπτες της Θεσσαλονίκης, τους παντοπώλες της Δράμας ή τους καφεποτοπώλες της Μακεδονίας.¹⁶ Επιπλέον, στις συνθήκες περιορισμών στις εισαγωγές που επιβλήθηκαν το 1932, η χορήγηση άδειας εισαγωγών σε μεγαλύτερους εμπόρους αλλά όχι στους επαγγελματίες και τις οργανώσεις τους καταγγελλόταν ότι οδηγεί σε «συναγωνισμό άνισον και αισχροκερδή».¹⁷

12. Ενδεικτικά: *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τόμ. ΙΒ': Απρίλιος 1931, σ. 16· Μάιος 1931, σ. 21· Ιούνιος-Ιούλιος 1931, σ. 19 και 42.

13. Εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 14.7.1932· εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 3.6.1934.

14. *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Β', 21.7.1934, σ. 7-8 (επιστολή του Δημ. Πετρολάκου στην *Εστία*).

15. Εφ. *Βιοτεχνικόν Βήμα* 1.1.1934 και 15.1.1933. Είναι ασαφές τι εννοούσαν οι επαγγελματίες και βιοτέχνες της Θεσσαλονίκης όταν ζητούσαν «να απαγορευθή ο ενεργούμενος υπό των βιομηχανών αθέμιτος συναγωνισμός των βιοτεχνικών κλάδων»: εφ. *Καθημερινή* 27.3.1933.

16. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 3.2.1934· εφ. *Βιοτεχνικόν Βήμα* 15.2.1932· εφ. *Μέλλον επαγγελματιών* 10.6.1936 και 20.9.1940.

17. Παναγιώτης Ξ. Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια της ζωής μου*, Αθήνα 1967, σ. 115 (ομοσπονδία επαγγελματιών και βιοτεχνών Ξάνθης 1934).

Μια περίπτωση όπου μαγαζάτορες επιχείρησαν και πέτυχαν να διευρύνουν τον κατά τον νόμο ορισμό του αθέμιτου ανταγωνισμού ήταν με την απεργία των παντοπωλών το καλοκαίρι του 1934. Σ' αυτήν προβλήθηκε μεταξὺ άλλων το αίτημα καταπολέμησης του αθέμιτου ανταγωνισμού, με τον καθορισμό «ελαχίστης τιμής των πωλουμένων ειδών» – κάτι που ο γαλακτοπώλης εκπρόσωπος των επαγγελματιοβιοτεχνών στη Γερουσία εξηγούσε ότι στρεφόταν ενάντια σε μονοπωλιακές πρακτικές μεγάλων επιχειρήσεων που αποσκοπούσαν στην εξόντωση των μικρών ανταγωνιστών τους.¹⁸ Το αίτημα καταρχάς εισακούστηκε, και σύντομα ψηφίστηκε τροποποίηση του νόμου περί αθέμιτου ανταγωνισμού, που πρόβλεπε τη δυνατότητα να απαγορεύουν οι κυβερνήσεις την πώληση «ειδών δημοσίας ανάγκης» σε τιμή κατώτερη της διατίμησης.¹⁹ φυσικά, το αν και τότε αυτή η δυνατότητα ενεργοποιήθηκε είναι προς διερεύνηση.

Ίσως πιο ενδεικτική για την κοινόχρηστη σημασία του όρου να ήταν η ευκολία με την οποία οι εφημερίδες των επαγγελματιοβιοτεχνών ταύτιζαν στα άρθρα τους τον αθέμιτο με τον έντονο ανταγωνισμό. Η *Εφημερίς των Επαγγελματιών*, η οποία συνδεόταν με την Ένωση Παντοπωλών της Αθήνας, επιδοκίμαζε το 1927 τις προτάσεις που κατατέθηκαν στο πανελλήνιο συνέδριο των κουρέων για την «εξασφάλισιν από του εξοντωτικού συναγωνισμού εξικνουμένου μέχρι του αθεμίτου τοιούτου».²⁰ Ο παντοπώλης Θ. Θεοφιλίδης, σ' ένα άρθρο που κατά τα άλλα επιχειρηματολογούσε υπέρ της κατάργησης των διατιμήσεων και της ελευθερίας του εμπορίου, γκρίνιαζε για τον «μέγα, τον αθέμιτο ημπορεί να πει κανείς, συναγωνισμό».²¹ Χαρακτηριστική είναι και η είδηση στη μεγαλύτερη επαγγελματική εφημερίδα του 1935 με τίτλο «Η κινήσεις της Μεσοήνης. Ο αθέμιτος ανταγωνισμός κατατρώγει τους επαγγελματίας»: ο ανταποκριτής Ι. Μπερδούσης εξηγούσε ότι, αφού οι μαγαζάτορες

18. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 7.8.1934· Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 114. Από τον λόγο, πάντως, του αντιπροσώπου των παντοπωλών της Αθήνας Σαμπάνη στο συνέδριο της ΓΣΕΒΕ το 1933 έλειπε η αιχμή κατά των μεγάλων επιχειρήσεων: «Είναι γνωστόν ότι λόγω του συναγωνισμού τα είδη πωλούνται εις ευθηνάς τιμάς ενίοτε δε και εις το κόστος, πράγμα το οποίον καταντά αθέμιτος συναγωνισμός» (*Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Α', 10.10.1933, σ. 3). Απουσίαζε, επίσης, όπως είναι αναμενόμενο από την αιτιολογική έκθεση του νόμου, στην οποία αυτός θεμελιωνόταν αφενός στον κίνδυνο νοθείας επί βλάβη της δημοσίας υγείας, αφετέρου στο ότι «ορισμένες τάξεις μεταπωλητών πλήσσουν διά του τοιούτου συναγωνισμού, αντιβαίνοντας και εις την ηθικήν των συναλλαγών, και υπάρχει κίνδυνος δημιουργίας ανέργων επί ζημία αυτής της κοινωνίας»: *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Β', 21 Ιουνίου 1934, σ. 10-11.

19. Νόμος 6218 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του ν.146 περί αθέμιτου συναγωνισμού», ΦΕΚ Α' 255, 6 Αυγούστου 1934.

20. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 17.11.1927. Βλ. και παρεμβάσεις κατά του «αμείλικτου συναγωνισμού» στο συνέδριο στην εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 1.12.1927.

21. Εφ. *Μέλλον Επαγγελματιών* 4.2.1935.

δεν είχαν συνεννοηθεί μεταξύ τους για τις τιμές και έκαναν παζάρια με τους αγρότες καταναλωτές, υφίστατο αθέμιτος ανταγωνισμός μεταξύ τους από τον οποίο υπέφεραν.²² Το να πουλάει «πας τις, άνευ ουδεμιάς διατυπώσεως, τα εμπορεύματά του εις οιαδήποτε τιμήν αυτός ήθελε υπό τα όμματα των επισήμων Αρχών» αποτελούσε τον ορισμό του αθέμιτου ανταγωνισμού που έδινε το Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Ηρακλείου, στρέφοντάς τον ενάντια στους πωλητές των λαϊκών αγορών.²³

Με λίγα λόγια, αθέμιτος αποκαλούνταν εδώ ο αρρυθμιστος ανταγωνισμός, αλλά και ευρύτερα ένας ανταγωνισμός στον οποίο οι μικροκαταστηματάρχες δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν, κάτι που εξειδικευόταν διαφορετικά κατά περίπτωση. Η έννοια του αθέμιτου ανταγωνισμού παρείχε στους μαγαζάτορες ένα λεξιλόγιο για να εκφραστούν οι αντιθέσεις τους τόσο με το μεγάλο κεφάλαιο όσο και με τη φτωχολογιά του άτυπου τομέα. Επιπλέον, τους προσέφερε τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν, λίγο πολύ ρητά, τις φιλελεύθερες αρχές της ελευθερίας της εργασίας και του εμπορίου. Υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις που αυτό συνέβαινε ευθέως, σ' ένα εντεινόμενο κλίμα επικράτησης του κρατισμού και αντιμετώπισης των φιλελεύθερων αρχών ως παρωχημένων.²⁴ Στο τρίτο πανεπαγγελματικό συνέδριο το 1930 ο εκπρόσωπος του Επαγγελματικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Λαζαρίδης μίλησε για την ανάγκη «να αγνοηθή η θεωρία της ελευθερίας του επαγγέλματος χάριν της σωτηρίας» από τον υπερεπαγγελματισμό και «ζητεί να εξαπολυθή από το συνέδριον βροντερόν το σύνθημα της περιχαράκωσεως των επαγγελμάτων και θεμελιώσεως φραγμών».²⁵ Λίγο πριν την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, το Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Ηρακλείου σε υπόμνημά του προς την επιτροπή επεξεργασίας του συντάγματος υποστήριξε την απάλειψη από αυτό «της ατομικιστικής αρχής του περιφήμου ελευθέρου της εργασίας», η οποία «εκαθιερώθη ως συνήθεια» να κατοχυρώνεται στα συντάγματα μετά τη Γαλλική Επανάσταση, έτσι ώστε η «κατοχύρωση των επαγγελμάτων» να μην απορρίπτεται επειδή προσκρούει στο σύνταγμα.²⁶

22. Εφ. *Μέλλον επαγγελματιών* 11.10.1935.

23. *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Α', 11.8.1933, σ. 7-10.

24. Χαρακτηριστική, για παράδειγμα, η απόφαση του Ευάγγ. Φρόνιμου, «Το δίκαιον περί αισχροκερδείας», *Εργασία*, τόμ. 4, 14.5.1933, σ. 689-690 για «ορισμένους οικονομικούς νόμους, αμφιβόλου άλλωστε, σήμερον πλέον, αξίας, όπως είναι και ο νόμος της ελευθέρως προσφοράς και ζητήσεως».

25. Εφ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη) 17.6.1930.

26. Εφ. *Μέλλον Επαγγελματιών* 21.7 και 12.8.1936. Η ΓΣΕΒΕ περιορίστηκε να ζητήσει την προσθήκη της κατοχύρωσης των επαγγελμάτων στο σύνταγμα (*στο ίδιο*). Η απάντηση ότι τυχόν «μέτρα κατά του υπερεπαγγελματισμού» θα «προσέκρουαν εις το σύνταγμα» είχε δοθεί λίγα χρόνια

Στον βαθμό, όμως, που η ευθεία αμφισβήτηση της «περίφημης ελευθερίας» του επαγγέλματος παρέμενε σπάνια στον λόγο των επαγγελματιών, η ρητορική του αθέμιτου ανταγωνισμού τούς πρόσφερε έναν νομιμοποιημένο τρόπο να στραφούν ενάντια στα θέσφατα του φιλελευθερισμού και στις πραγματικότητες της καπιταλιστικής αγοράς. Εντέλει, ο χαρακτηρισμός του έντονου ανταγωνισμού που πίεζε τους μικροεπιχειρηματίες ως «άδικου» θεωρούμε ότι συνιστούσε μια ευθεία κριτική σ' έναν βασικό μηχανισμό της καπιταλιστικής οικονομίας.²⁷

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΛΕΙΣΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ

Η ρητορική που αναφέραμε συνδεόταν οργανικά με μια μεγάλη ποικιλία αιτημάτων των επαγγελματιών, οι οποίοι αναζήτησαν σε διάφορες κατευθύνσεις τρόπους να μειώσουν τον ανταγωνισμό που αντιμετώπιζαν. Ένα ενιαίο τιμολόγιο για όλα τα καταστήματα ενός κλάδου είχε επιχειρηθεί από παλιότερα να θεσπιστεί από ταξικά μεικτές «συντεχνίες», εργατικά και μικροαστικά σωματεία,²⁸ ενώ είναι ενδιαφέρον το ότι είχε προταθεί από έναν σοσιαλίζοντα διανοούμενο το 1891 στον πρόεδρο του σωματείου των κουρέων της Αθήνας, με το σκεπτικό ότι έτσι και οι καταστηματάρχες θα μετρίαζαν τις πιέσεις του ανταγωνισμού και οι υπάλληλοί τους θα μπορούσαν να αμείβονται καλύτερα.²⁹ Οι κουρείς ήταν αυτοί που έπιασαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και πάλι το νήμα της προσπάθειας να καθιερωθεί μια ελάχιστη τιμή για κάθε υπηρεσία, έτσι ώστε να μετριαστεί ο ανταγωνισμός: στο συνέδριό τους το 1927 κατέληξαν στο αίτημα για ενιαίο τιμολόγιο, ως βασική απάντηση στη μείωση των τιμών από μικροσκοπικά κουρεία αλλά και από κάποιες μεγαλύτερες επιχειρήσεις που είχαν εμφανιστεί,³⁰ και το 1932 πέτυχαν την καθιέρωση ενιαίου τιμολόγιου στην Αθήνα.³¹

πριν στους κουρείς, καθώς και στους κατασκευαστές γυναικείων καπέλων από την κυβέρνηση Βενιζέλου: εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 1.12.1927 και *Βιοτεχνικόν Βήμα* 15.1.1932.

27. Τουλάχιστον όπως την αντιλαμβάνονταν οι Μαρξ και Βέμπερ (αλλά όχι ο Μπρωντέλ): Jürgen Kocka, *Capitalism. A short history*, Πρίνστον-Οξφόρδη 2016.

28. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 249-252.

29. Εφ. *Εφημερίς των συντεχνιών* 10.2.1891.

30. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 1 και 15.12.1927.

31. Με απόφαση των κρατικών αρχών, με βάση τη «γνώμη των οικείων επαγγελματικών οργανώσεων»: *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Α', 1.1.1933 και 21.1.1933. Την καθιέρωσή του, στη συνέχεια, ζητούσαν κι οι κουρείς της υπόλοιπης χώρας: *Στο ίδιο*, 11.2.1933 και 1.7.1934.

Άλλοι προσανατολίστηκαν σε παρεμβάσεις που αποσκοπούσαν στον αποκλεισμό από την αγορά ορισμένων ανταγωνιστών – που δεν ήταν απαραίτητα ιδιαίτερα επικίνδυνοι, ήταν όμως αυτοί από τους οποίους φαινόταν πιο βάσιμο να ελπίζουν ότι θα μπορούσαν να απαλλαγούν. Η κατάργηση του νέου θεσμού των λαϊκών αγορών προβαλλόταν σταθερά ως αίτημα από τους μαγαζάτορες, ιδίως όσους πουλούσαν τρόφιμα. Παρομοίως, ζητούνταν να απαγορευτεί η πώληση τροφίμων, ρούχων και παπουτσιών από τους συνεταιρισμούς των δημοσίων υπαλλήλων, των στρατιωτικών και των τραπεζοϋπαλλήλων, καθώς και από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς αλλά και την Αγροτική Τράπεζα, που ίδρυε στην Αθήνα πρατήρια πώλησης αγροτικών προϊόντων.³² Άλλοι στρέφονταν ενάντια σ' έναν κλασικό στόχο των μαγαζατόρων, στον «άγριον συναγωνισμόν» των πλανοδίων εμπόρων, οι οποίοι έπρεπε «επιτέλους να εκλείψουν», ή πάντως να διώκονται όσοι δεν είχαν άδεια.³³ Η νομοθετική παρέμβαση των αρχών ζητούνταν, ρητά ή υπόρρητα, και για τους χονδρέμπορους που πουλούσαν στη λιανική από τους παντοπώλες της Αλεξανδρουπόλης και τους επαγγελματίες της Δράμας.³⁴ Σε άλλες περιπτώσεις το φλέγον ζήτημα ήταν να αποτραπεί η εισβολή καταστηματαρχών διαφορετικής ειδικότητας στην αγορά ενός επαγγέλματος: ειδικά τα περίπτερα προκαλούσαν την οργή των ψιλικάτζήδων της Θεσσαλονίκης και του Εμπορικού Συλλόγου Αθήνας επειδή, πέρα από τσιγάρα, πουλούσαν και ψιλικά, ρούχα και υφάσματα.³⁵

Μια ιδιαίτερη κατηγορία αιτημάτων που αποσκοπούσαν στην «περίφραξη» μιας αγοράς και στον περιορισμό του ανταγωνισμού κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν αυτά που οδηγούσαν στην «κατοχύρωση του επαγγέλματος»: στην όρθωση εμποδίων στην ίδρυση νέων μονάδων σ' έναν κλάδο, με άλλα λόγια στη δημιουργία αυτών που αποκαλούμε σήμερα «κλειστά επαγγέλματα». Ο Μεσοπόλεμος αποτελεί τη χρυσή εποχή της διατύπωσης τέτοιων αιτημάτων:

32. *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, 11.8.1933, 10.10.1933, 11 και 21.12.1933, 21.7.1934· εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 5.8.1934, 5.6.1936· εφ. *Εφημερίς των οινοποιών, οινοπωλών και οινοπαντοπωλών* 8.9.1934· εφ. *Μέλλον επαγγελματιών* 21.3.1936. Ένα πλήθος τέτοιων αιτημάτων μεταφέρει στη Γερουσία το 1933-34 ο Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 95, 101, 111-112, 119-124.

33. Το παράθεμα από εκπρόσωπο των καταστηματαρχών νεωτερισμών της Θεσσαλονίκης: εφ. *Η Φωνή των επαγγελματιών* (Θεσσαλονίκη) 31.3.1929. Βλ. και εφ. *Ακρόπολις* 9 και 25.5.1929· εφ. *Αγών* 28.8.1931· Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. 80 χρόνια 1925-2005*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 43.

34. Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 95· εφ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη) 28.10.1931.

35. Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου και Μαρία Μαυροειδή, *Εμπορικός σύλλογος Αθηνών 1902-2002*, Αθήνα 2002, σ. 105-106· εφ. *Η Φωνή των επαγγελματιών* (Θεσσαλονίκη) 31.3.1929. Βλ. και εφ. *Βιοτεχνικών Βήμα* 22.9.1932 για τις διαμαρτυρίες των ζαχαροπλαστών της Αθήνας.

αφενός το κράτος αποδεικνυόταν δεκτικό σ' αυτά και ικανοποίησε αρκετά, αφετέρου ο υπερεπαγγελματισμός αναδείχθηκε σε μείζον πρόβλημα από τα σωματεία των επαγγελματιοβιοτεχνών αλλά και μεγαλύτερων επιχειρηματιών, ιδίως στα χρόνια της κρίσης του 1929, και ο περιορισμός του αριθμού των ανταγωνιστών προβαλλόταν ως αναγκαία θεραπεία. Αυτοί που ζητούσαν την κατοχύρωση ήταν ιδίως οι βιοτέχνες και όσοι επαγγελματίες ασκούσαν μια σαφώς διακριτή «τέχνη» (καθώς και οι ειδικευμένοι εργάτες): επικαλούνταν την εξασφάλιση της ποιότητας της δουλειάς κρατώντας μακριά τους άσχετους με την τέχνη και πρότειναν ως κριτήριο αδειοδότησης π.χ. την πρότερη μαθητεία στο επάγγελμα.³⁶ Πρότυπο των προτεινόμενων αυτών ρυθμίσεων μπορεί να αποτελούσαν οι προκαπιταλιστικές συντεχνίες, ενώ βέβαια υπήρχε και το παράλληλο νεωτερικό πρότυπο της «επαγγελματοποίησης» των επιστημονικών επαγγελμάτων, με την επιβολή προϋποθέσεων στην άσκηση του επαγγέλματος με βάση την πιστοποιούμενη από πτυχία και εξετάσεις γνώση.

Οι περισσότεροι μαγαζάτορες δεν ήταν εξίσου εύκολο να προβάλουν το αίτημα της κατοχύρωσης, καθώς δεν μπορούσαν να επικαλεστούν ούτε το κύρος της επιστήμης ούτε τη γνώση μιας τέχνης ως επιχείρημα για τη θέσπιση «προσόντων» για το άνοιγμα νέου καταστήματος. Συναντάμε, παρ' όλ' αυτά, αρκετές περιπτώσεις τέτοιων αιτημάτων στο λιανικό εμπόριο και στις υπηρεσίες, ιδίως όπου υπήρχε πιο έντονη η διάσταση της κατοχής μιας ειδικής γνώσης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός νέου κλάδου, των βενζινοπωλών, οι οποίοι πέτυχαν την κήρυξη του επαγγέλματός τους ως «κεκορεσμένου», με επιχειρήματα που στρέφονταν ενάντια στο «τραστ των εταιρειών» βενζίνης που ήθελαν να ιδρύσουν δικά τους πρατήρια, αλλά κυρίως εστιάζοντας στην ανάγκη «αποσυμφόρησης» ενός κλάδου του οποίου οι καταστηματάρχες «κυριολεκτικώς πένονται».³⁷ Τη δεκαετία του 1920 η κατοχύρωση ενός εμπορικού επαγγέλματος ζητούνταν πιο σπάνια – π.χ. από τους οπωροπώλες του Πειραιά το 1925, που διεκδικούσαν να μη χορηγεί η αστυνομία άδειες άσκησης του επαγγέλματος χωρίς την έγκριση του σωματείου.³⁸ Τη δεκαετία του 1930 το αίτημα γίνεται πολύ πιο συχνό, με καμπή όσον αφορά τη νομιμοποίησή του τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας και κορύφωση μάλλον τα χρόνια

36. Βλ. για παράδειγμα προτάσεις στο συνέδριο των ραπών στο *Μέλλον επαγγελματιών* 10.6.1936, ή των κουρέων στο *Βιοτεχνικόν Βήμα* 20.12.1934.

37. Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 134 (αναφορά σωματείου πρατηριούχων βενζίνης Θεσσαλονίκης 1934)· υπόμνημα συνδέσμου πωλητών βενζίνης 1937, αρχείο Αριστείδη Δημητράτου (ΕΛΙΑ), φάκελος 4.2· «Πεπραγμένα Υπηρεσίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών 1936-40», αρχείο Αριστείδη Δημητράτου (ΕΛΙΑ), φάκελος 7.3.

38. Πρακτικά ΔΣ Σωματείου καταστηματάρχων και πλανοδίων οπωροπωλών Πειραιά 26.2.1925 (αρχείο ΓΣΕΒΕΕ).

της δικτατορίας του Μεταξά: ανοίγοντας ένα τυχαίο φύλλο επαγγελματικής εφημερίδας του 1938, εντοπίζουμε τους μεσίτες ελαιόλαδου Λέσβου και τους σανοπώλες Πειραιώς να ζητάνε την κατοχύρωση του επαγγέλματός τους.³⁹ Το 1937 δόθηκε με νόμο στον υφυπουργό Εργασίας το δικαίωμα να κηρύσσει κάποια επαγγέλματα κορεσμένα, και δημιουργήθηκαν επιτροπές σε πολλές πόλεις για να γνωματεύσουν σχετικά με διάφορα επαγγέλματα – ιδίως αυτό του καφεπώλη.⁴⁰ Την ίδια χρονιά κλειστό επάγγελμα έγιναν και οι καπνοπώλες, στο πλαίσιο ενός συνολικότερου διακανονισμού για την πώληση των προϊόντων των καπνοβιομηχανιών.⁴¹

Τα χρόνια 1927-1930 υπήρξαν τομή ως προς την ανάδυση και κυριαρχία ενός λόγου (τόσο στη δημόσια σφαίρα εν γένει όσο και στους εκπροσώπους των επαγγελματοβιοτεχνών) που έδινε έμφαση στο πρόβλημα του υπερεπαγγελματισμού, δηλαδή της ύπαρξης υπερβολικά μεγάλου αριθμού καταστημάτων.⁴² Σε αντίθεση με μια φιλελεύθερη άποψη που περίμενε η οικονομική κρίση να οδηγήσει στην εκκαθάριση όσων «περίσσευαν» μέσα από τον ανταγωνισμό και τους μηχανισμούς της αγοράς,⁴³ ο μικροαστικός συνδικαλισμός πρόβαλε αιτήματα ρύθμισης της αγοράς και του ανταγωνισμού (π.χ. με την κατοχύρωση των επαγγελμάτων) χάριν της επιβίωσης των μικροεπιχειρήσεων που εκπροσωπούσε. Ήδη το 1927 ο πρόεδρος του Επαγγελματικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Κέρκυρας Γ. Μαρτζούκος χρησιμοποιούσε αποκαλυπτικούς τόνους («και αυτοί καταστρέφονται και ημάς καταστρέφουν») για τους αγρότες που άφηναν τη γη για να ανοίξουν μαγαζιά.⁴⁴ Ο αθέμιτος ανταγωνισμός κατακρινόταν από τους μικροαστούς επειδή ήταν «εξοντωτικός», και το υπόμνημα του Επιμελητηρίου του Ηρακλείου το 1936 υπέρ της κατοχύρωσης των επαγγελμάτων ξεκινούσε με τη διαπίστωση ότι οι μικρές επιχειρήσεις δεν άντεχαν τον ανταγωνισμό που οξύνθηκε με την κρίση.⁴⁵ Πιο δραματικές,

39. Εφ. *Επαγγελματικός και Βιοτεχνικός Χρόνος* 21.5.1938.

40. «Πεπραγμένα Υπηρεσίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών 1936-40», ό.π.

41. Για τους καπνοπώλες φλέγον ήταν το ζήτημα του ανταγωνισμού τους με τα πρατήρια των καπνοβιομηχανιών: βλ. το πρωτόκολλο που συνοδεύει την εισηγητική έκθεση του νόμου «περί πώλησεως σιγαρέττων» στο αρχείο Αριστείδη Δημητράτου (ΕΛΙΑ), φ. 4.3.

42. Για τον υπερεπαγγελματισμό ετοιμάζουμε ιδιαίτερη δημοσίευση· βλ. και Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυράιοι*, σ. 124-135· Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ*, σ. 319-329· Αχιλλέας Καλεύρας, *Αστυφιλία, παρασιτισμός και μικροαστική εγκατάσταση*, Θεσσαλονίκη 1930.

43. Π.χ. «Η οικονομική κρίσις» [υπόμνημα του ΕΒΕΑ και του ΕΒΕΠ], *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Ι', Νοέμβριος 1929, σ. 327-328· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 187-188.

44. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 15.12.1927.

45. Εφ. *Βιοτεχνικόν Βήμα* 15.8.1931· εφ. *Μέλλον Επαγγελματιών* 21.7.1936.

κι εδώ, ήταν οι περιγραφές των βιοτεχνών: οι ιδιοκτήτες χειροτεχνικών υποδηματοποιείων καταφέρονταν ενάντια στις μηχανές που «εξετόπισαν χιλιάδες συναδέλφων, στερήσαντες αυτούς και τον επιούσιον ακόμη».⁴⁶ Το ιδεώδες στο οποίο βασιζόταν αυτός ο λόγος είχε διατυπωθεί γλαφυρά νωρίτερα, το 1908, από την εφημερίδα που εξέδιδε το σωματείο υποδηματοποιών της Αθήνας: «να αφήσουν τους υποδηματοποιούς να ζήσουν και αυτοί ήσυχοι εις τον κλάδον των», «να μην αφαιρούν τον άρτον ανθρώπων μοχθούντων και αγωνιζομένων διά να ζήσουν».⁴⁷ Για τον πρόεδρο της ΓΣΕΒΕ το 1922 Στέφανο Βρεττό, η καταπάτηση του δικαιώματός τους στην επιβίωση από το μεγάλο κεφάλαιο και τη λογική της αγοράς αποτελούσε κατεξοχήν ανήθικη συμπεριφορά: «η κεφαλαιοκρατία τείνει εις την εξόντωσιν του μικροαστού [...] εν ονόματι ακάμπτων, ως νομίζει, οικονομικών νόμων, αδιαφορούσα διά πάντα ηθικών τοιούτων».⁴⁸

Απέναντι, λοιπόν, στη λογική της εξυγίανσης του συστήματος μέσω της καταστροφής των λιγότερο ικανών να αντεπεξέλθουν στην κρίση, μαγαζάτορες και βιοτέχνες αντιπαρέθεταν το δικαίωμά τους στην επιβίωση, τόσο βιολογική όσο και επαγγελματική. Η αντίθεση ήταν έντονη ανάμεσα στις δύο λογικές: το δικαίωμα να έχεις μια δουλειά και να βγάζεις το ψωμί σου απ' αυτήν, από τη μια, και από την άλλη η λογική των φιλελεύθερων οικονομολόγων και των οργανώσεων των μεγαλοαστών που υποστήριζαν κατά την κρίση του 1929 την αναγκαιότητα «καταστροφής» αρκετών από τις μικρές επιχειρήσεις. Κι εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι το «δικαίωμα στην επιβίωση» αποτελεί βασικό συστατικό της ηθικής οικονομίας, όπως τη συνέλαβε ο James Scott στη δεύτερη σημαντική μελέτη της δεκαετίας του 1970 για την έννοια.⁴⁹

Εννοείται ότι το δικαίωμα των μικροαστών στη δικιά τους επιβίωση μπορεί να στρεφόταν ενάντια στο δικαίωμα στην επιβίωση άλλων, συχνά υποδεέστερων ανταγωνιστών τους. Η «κατοχύρωση», και ως όρος ακόμα, αποτελούσε έκφραση μιας κουλτούρας περίφραξης ενός επαγγέλματος, που αποτελούσε ιδιοκτησία όσων το ασκούσαν, απέναντι σε παρείσακτους. Οι κουρείς το 1927 κινητοποιούνταν ενάντια στην ίδρυση «μεγάλων κουρείων υπό ξένων προς

46. Και κατέληγαν ότι η κατοχύρωση του επαγγέλματος ήταν γι' αυτούς «ζήτημα υπέρξεως»: εφ. *Βιοτεχνικόν Βήμα* 1.1.1934.

47. Εφ. *Εφημερίς των Υποδηματοποιών* 24.2.1908. Βλ. και τις διαμαρτυρίες της Πανελληνίας Ένωσης Εφημεριδοπωλών για τη «στρατιά αργοσχόλων» που πουλάει εφημερίδες και «στερεί την εργασίαν των πραγματικών επαγγελματιών εφημεριδοπωλών οι οποίοι [...] δεν έχουν άλλον πόρον ζωής, ενώ οι παρείσακτοι έχουν άλλα επαγγέλματα»: υπόμνημα, 22 Δεκεμβρίου 1937, αρχείο Αριστείδη Δημητράτου (ΕΛΙΑ), φ. 3.3.

48. Εφ. *Νέαι Αρχαί* 7.7.1922.

49. James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 1976.

το επάγγελμα στοιχείων»,⁵⁰ αλλά βέβαια ένα τέτοιο αίτημα εξίσου εύκολα στρεφόταν κατά ανθρώπων που ασκούσαν το επάγγελμα περιστασιακά ή σε μαγαζιά-τρύπες.⁵¹ Η περίφραξη επίσης μπορεί να επιχειρούσε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό από καταστηματάρχες άλλων κλάδων. Το 1934 το αίτημα του σωματείου καταστηματάρχων συνοικιακών κρεοπωλείων Αθήνας για κατοχύρωση του επαγγέλματος συμπεριλάμβανε την προστασία του από τους μανάβηδες που επιχειρούσαν να «παρεισφρύσουν», ενώ το 1940 οι χαρτοπώλες της Θεσσαλίας ευχαριστούσαν την «εθνικήν κυβέρνησιν» για την «πλήρη κατοχύρωσιν του επαγγέλματός των» με την απαγόρευση πώλησης προϊόντων της χαρτοβιομηχανίας από «μη εξ επαγγέλματος χαρτοπώλας».⁵²

Σε άλλες περιπτώσεις, πάντως, υιοθετούνταν αιτήματα που δεν έθιγαν υπάρχοντα καταστήματα και τους ήδη εργαζόμενους σ' έναν κλάδο, αλλά επιδίωκαν την «αποσυμφόρηση» σταδιακά, με τους φυσικούς ρυθμούς εξόδου σε συνθήκες απαγόρευσης ίδρυσης νέων μονάδων. Αυτό συνέβαινε ιδίως όταν η τοποθέτηση για το ζήτημα του υπερεπαγγελματισμού γινόταν κεντρικά από ομοσπονδίες, τη συνομοσπονδία ή κορυφαία στελέχη του μικροαστικού συνδικαλισμού. Το 1927 ήταν ο πρόεδρος του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου της Κέρκυρας που πρωτοέθεσε το ζήτημα του υπερεπαγγελματισμού στο πανελλήνιο συνέδριο της ΓΣΕΒΕ: η «προστασία των επαγγελματικών και βιοτεχνικών καταστημάτων, καθ' όσον καθημερινώς ιδρύονται τοιαύτα», επιζητούνταν απέναντι στα μικρομάγαζα που άνοιγαν χωρικοί και πρώην φαντάρτοι και επιδιωκόταν μέσα από τη γνωμοδότηση των επιμελητηρίων για την έκδοση αδειών άσκησης επαγγέλματος, για τις οποίες ο νέος μαγαζάτορας θα έπρεπε να καταβάλει «βαρύτατον» ποσό. Είναι πιθανό ότι ο πρωτοπόρος ρόλος της Κέρκυρας οφειλόταν στις σχέσεις της με την Ιταλία, όπου λίγους μήνες πριν είχε υιοθετηθεί ένα παρεμφερές μέτρο από το φασιστικό καθεστώς.⁵³

Το αίτημα γρήγορα συνδέθηκε με τη χρηματοδότηση των κοινωνικών ασφαλίσεων: το 1929 ο πρόεδρος του συλλόγου εδωδιμοπωλών Αθήνας πρότεινε ως θεραπεία για τον «ακράτητον συναγωνισμόν» που προκαλούσε η πληθώρα νέων καταστημάτων να συνεισφέρει υποχρεωτικά, κάθε νέα επιχείρηση που ιδρύεται, ένα εφάπαξ ποσό για τη δημιουργία ασφαλιστικού τα-

50. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 15.12.1927.

51. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 17.11 και 1.12.1927.

52. Εφ. *Μέλλον επαγγελματιών* 1.1.1935· εφ. *Καθημερινή* 26.5.1940. Στη συζήτηση στο τελευταίο συνέδριο της ΓΣΕΒΕ (ή μάλλον της μίας από τις μερίδες της) πριν τη δικτατορία του Μεταξά το αίτημα της κατοχύρωσης «διά παντός τρόπου» διατυπώθηκε από πολλούς και ως «περιορισμός εκάστου επαγγελματία εις το είδος του»: εφ. *Μέλλον Επαγγελματιών* 12.8.1936.

53. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 9.3.1927· Bruno Maida, *Proletari della borghesia. I piccoli commercianti dall'Unità a oggi*, Ρώμη 2009, σ. 66.

μείου, με στόχο τη μείωση των ιδρύσεων καταστημάτων με ελάχιστα κεφάλαια που επέτειναν την κρίση. Το 1931 οι γερουσιαστές των επαγγελματοβιοτεχνών Λαμπρινάκος και Χατζηκωνσταντίνου παραλίγο να πετύχουν την επιβολή της πληρωμής πενταπλάσιου φόρου επιτηδεύματος από τους καταστηματάρχες κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της επιχείρησής τους, με στόχο την προικοδότηση του ΤΕΒΕ αλλά και (ίσως κυρίως) να «τίθεται εν μέρει φραγμός εις τον παρατηρούμενον υπερεπαγγελματισμόν». Ο Ζώτος, νομικός σύμβουλος της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Πειραιά και γιος παλιού συνδικαλιστή, έδινε τη νομική επιχειρηματολογία υπέρ της «κατοχύρωσης», η οποία δεν θα έπρεπε να νοηθεί ως (αντισυνταγματική) απαγόρευση αλλά ως «θέσπισις ωρισμένων προϋποθέσεων διά την ίδρυσιν νέων καταστημάτων».⁵⁴

Στα 1936, πλέον, ο Ζώτος μπορούσε να αναφέρεται με άνεση σε παραδείγματα νομοθετικής μέριμνας σε άλλα κράτη – ενώ η πρώτη σχετική πρόταση το 1927 είχε αντιμετωπιστεί με κάποια διστακτικότητα: το Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Αθήνας έγραψε στις ελληνικές πρεσβείες για να ζητήσει ενημέρωση «εάν έχωσι ληφθή παρόμοια μέτρα εις τα Κράτη ταύτα».⁵⁵ Επρόκειτο για αιτήματα που βρίσκονταν απολύτως μέσα στο διεθνές κλίμα της εποχής: οι καταστηματάρχες λάμβαναν μέρος σε μια συζήτηση για τον φιλελευθερισμό και τον καπιταλισμό που δεν την είχαν ανοίξει οι ίδιοι. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι τα αιτήματα και η επιχειρηματολογία τους αποτελούσαν απλώς ανταπόκριση στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, ούτε ότι οι αντιλήψεις στις οποίες αυτά βασίζονταν ήταν λιγότερο πηγαίες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ

Συνοψίζοντας, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και ιδίως μετά την κρίση του 1929, οι οργανώσεις και οι εφημερίδες των καταστηματαρχών εκφράζουν

54. Δ. Θωμόπουλος, «Πώς εμφανίζεται η κρίσις των επαγγελματιών. Τα μέτρα της εξυγιάνσεως», στο Χρυσ. Καραμούζης και Στέφ. Ευστρατίου (επιμ.), *Επαγγελματικόν ημερολόγιον του 1930*, Αθήνα χ.χ., σ. 109-112· εφ. *Αγών* 31.7.1931 και 2.1.1932 (βλ. και Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 48 και 79-84, καθώς και την προβολή του αιτήματος και στο εμπορο-επαγγελματικό συνέδριο Ανατολικής Μακεδονίας: εφ. *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκης) 28.10.1931)· Δημήτριος Ζώτος, «Τα επαγγελματικά και βιοτεχνικά ζητήματα Β'», *Εργασία*, τόμ. 7, 11.10.1936. Ένα από τα αιτήματα των επαγγελματοβιοτεχνών της Θεσσαλονίκης προς τον νέο υπουργό Εθνικής Οικονομίας Πεσμαζόγλου ήταν «να κατοχυρωθή η εξάσκησης του επαγγέλματος, απαγορευμένου του ανοίγματος νέων καταστημάτων»: εφ. *Καθημερινή* 27.3.1933. Η «κατοχύρωσις επαγγέλματος» συμπεριλαμβανόταν στα θέματα του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, για το οποίο καλούσε μερίδα της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Αθηνών τον Ιούλιο του 1936: η πρόσκληση στο Αρχείο Δημήτρη Καρμπαλιώτη (ΕΛΙΑ), φ. 1.

55. Εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 22.12.1927.

τη δυσφορία τους για την ένταση του ανταγωνισμού, υιοθετώντας την έννοια του αθέμιτου ανταγωνισμού ενάντια τόσο σε συγκεκριμένες πρακτικές όσο και, κυρίως, γενικότερα ενάντια στον έντονο ανταγωνισμό, σε ανταγωνιστές και σε μορφές ανταγωνισμού στις οποίες δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν. Στην ουσία, αμφισβητούσαν, έτσι, κεντρικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού (ανταγωνισμός) και του φιλελευθερισμού (ελευθερία εργασίας και εμπορίου). Ο λόγος αυτός συνδυάστηκε με αιτήματα που αποσκοπούσαν στον περιορισμό του ανταγωνισμού μέσα από ισχυρές μορφές ρύθμισης και ελέγχου της αγοράς, όπως ήταν η «κατοχύρωση» – δηλαδή η θέσπιση κλειστών επαγγελμάτων.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι μπορούμε, στην περίπτωση των μαγαζατόρων, να ανιχνεύσουμε στις απόψεις τους στοιχεία μιας ηθικής οικονομίας που βρισκόταν σε αντίθεση με τη λογική της αγοράς. Ο περιορισμός του ανταγωνισμού με βάση κοινωνικές νόρμες και κανόνες που έρχονταν σε αντίφαση με την αυτορρυθμιζόμενη αγορά, η ρύθμιση της αγοράς προς το συμφέρον τους, η έμμεση αμφισβήτηση της ίδιας της αναγκαιότητας του ανταγωνισμού, και το δικαίωμα στην επιβίωση ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά της εκδοχής ηθικής οικονομίας που φαίνονται να ανέπτυξαν οι καταστηματάρχες του λιανικού εμπορίου.

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι υπάρχουν και άλλες πτυχές των αντιλήψεων των μαγαζατόρων που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν κι αυτές υπό το πρίσμα της ηθικής οικονομίας με την ευρεία έννοια που προσδιορίσαμε στην εισαγωγή του τόμου: καταρχάς οι ιδέες που εκφράζονται σχετικά με το τι συνιστά δίκαιο και τι αθέμιτο κέρδος, καθ' όλη τη διάρκεια της δημόσιας συζήτησης για την αισχροκέρδεια και την ανάγκη πάταξης της στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.⁵⁶ Τα αιτήματά τους σχετικά με το ενοικιοστάσιο και τις διαδοχικές του παρατάσεις επίσης διατυπώνονται συχνά με όρους που αμφισβητούν τους κανόνες λειτουργίας της καπιταλιστικής αγοράς. Σε μια τέτοια λογική εντάσσονται και τα αιτήματα για «προστασία» (κατά βάση για αποζημίωση) των επαγγελματιών που πλήττονταν από την τεχνολογική αλλαγή και έχαναν έτσι τους πόρους διαβίωσής τους.⁵⁷ Τέλος, αντιλήψεις που εμφανίζονται να δίνουν προτεραιότητα στον κοινωνικό δεσμό έναντι της λογικής της αγοράς εκφράζονται και όταν ο λόγος είναι για τη σχέση των μα-

56. Νίκος Ποταμιάνος, «Αγορανομικός έλεγχος και ρύθμιση των αγορών ως ζητήματα παρέμβασης στον συνδικαλισμό των επαγγελματιοβιοτεχνών 1912-1967», στο Δημήτρης Μπαχάρης (επιμ.), *Πτυχές της ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ*, Αθήνα 2020, σ. 68-76· Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, Ηράκλειο 2015, σ. 469-485.

57. Μπορεί να δει κανείς σχετικά το άρθρο του Νίκου Αλέξη εδώ, καθώς και Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ*, σ. 330-332.

γαζατόρων με την κοινότητα της γειτονιάς την οποία εξυπηρετούν. Μια σύλληψη των αμοιβαιοτήτων που διέπουν τη σχέση τους με την πελατεία τους καταγράφεται ιδίως στον λόγο των σωματείων των μαγαζατόρων κατά της μαύρης αγοράς επί Κατοχής⁵⁸ αλλά και προηγουμένως, σε σχέση π.χ. με τον βερεσέ ή την κερδοσκοπία.⁵⁹ Ασφαλώς, υπάρχει ρητορεία στον λόγο αυτόν, που αποσκοπεί στο να φιλοτεχνήσει ένα «κοινωνικό προφίλ» για τους καταστηματάρχες· επιπλέον, όμως, ανταποκρίνεται στο δεύτερο σκέλος του «διλήμματος του εμπόρου», ανάμεσα αφενός στην επιδίωξη μεγιστοποίησης του κέρδους που αντιστοιχεί σε κάθε συναλλαγή και αφετέρου στη διατήρηση μιας καλής σχέσης με τους πελάτες του, με τους οποίους συνδέεται με σχέσεις γειτονιάς και κοινωνικότητας και από την κατανάλωση των οποίων εξαρτάται οικονομικά.⁶⁰

Στην εικόνα που έχει σχηματιστεί μπορούν να προστεθούν οι ενδείξεις που έχουμε συγκεντρώσει για την αυτοεικόνα των μικροαστών ως ηθικών στοιχείων, τόσο εν γένει και σε σύγκριση με τις «ανώτερες τάξεις»⁶¹ όσο και στην επαγγελματική τους ζωή και απέναντι σε νεόκοπους και αναξιόπιστους αντα-

58. Nikos Potamianos, «Do shopkeepers have their own moral economy? Profiteering, unfair competition and the black market in Greece, 1916-1945», υπό δημοσίευση στο *Social History* 47 (2022). Για τις (αμφίσημες) σχέσεις των καταστηματάρχων με την πελατεία τους, πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις του Christopher Hosgood, «The “pigmies of commerce” and the working-class community: small shopkeepers in England 1870-1914», *Journal of social history*, τόμ. 22, τχ. 3 (1989), σ. 439-460.

59. Ο γερουσιαστής των επαγγελματοβιοτεχνών και γαλακτοπώλης Π. Σταματόπουλος το 1934, σε απάντηση στον εργατικό γερουσιαστή Καλομοίρη που χαρακτήρισε «κλέφτες» τους αρτοποιούς, θύμισε ότι τόσα χρόνια που οι αρτοποιοί έπαιρναν τα άλευρα με πίστωση από τους βιομήχανους πουλούσαν και το ψωμί με πίστωση στους πελάτες τους: «τα λεπτά των βιομηχάνων δεν τα έπαιρναν οι αρτοποιοί διά να τα κάμουν κουμπιρά, αλλά εξυπηρετείτο και το κοινόν, ο φτωχός κόσμος»: Σταματόπουλος, *Απ’ τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 126. Το 1917 ένας από τους «μεγαλύτερους εδωδιμοπώλες της Σταδίου» δήλωνε σε έρευνα για την αισχροκέρδεια ότι «Τα παλαιά καταστήματα, που έχουν ορισμένην πελατείαν», δεν θέλουν να αισχροκερδήσουν: «εις βάρος της οποίας [πελατείας] δεν εννοούμεν να ζήσωμεν»: εφ. *Έθνος* 4.11.1917.

60. Hans-Dieter Evers, «The trader’s dilemma», στο Hans-Dieter Evers και Heiko Schrader (επιμ.), *The Moral Economy of Trade. Ethnicity and Developing Markets*, Λονδίνο 1994, σ. 7-14. Εδώ μπορεί να αναφερθεί κανείς στην ανάλυση του Carrier για την ηθική οικονομία, ως εδραζόμενη σε οικονομικές σχέσεις στις οποίες οι συναλλασσόμενοι έχουν υποχρεώσεις ο ένας προς τον άλλον λόγω των προηγούμενων συναλλαγών τους στο παρελθόν, σε αντίθεση με τη νεοκλασική οικονομική δραστηριότητα η οποία λαμβάνει χώρα μεταξύ συναλλασσόμενων που είναι αδιάφοροι ο ένας για τον άλλον και ενδιαφέρονται μόνο για τα αντικείμενα της συναλλαγής: James Carrier, «Moral economy: what’s in a name», *Anthropological Theory*, τόμ. 18, τχ. 1 (2018), σ. 18-35.

61. Σύμφωνα με την εφ. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 23.2.1927, «αι επαγγελματικά τάξεις υπερέχουν των ανωτέρων» σε ηθική, και ο όρος «αισχροκέρδεια» έθιγε την «ατομική ηθική υπόστασή» τους (2.3.1927, Ν. Γεωργίου). Για την ηθικότητα που διεκδικούν οι επαγγελματίες για τον εαυτό τους βλ. και εφ. *Εμπρός* 5.7.1928 (Μαυρεπής στο συνέδριο της ΓΣΕΒΕ), καθώς και τον λόγο παλιότερα του προέδρου της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Αθηνών Θ. Κατσούλη: εφ. *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου* 2.6.1922.

γωνιστές τους. Ένα διαδεδομένο μοτίβο της κριτικής των μαγαζατόρων στους πλανόδιους πωλητές και στις λαϊκές αγορές ήταν ότι «στερούνται εμπορικής ηθικής, καθ' όσον αυτή είναι η έννοια η συμβαδίζουσα με την σοβαρότητα του εμπόρου», καθώς και ότι «εκμεταλλεύονται ανηθικούς συνθήκας»: ⁶² το επιχείρημα ήταν ότι η σταθερή σχέση των μαγαζατόρων με μια συγκεκριμένη πελατεία τούς απέτρεπε από το να την εξαπατήσουν, νοθεύοντας και κερδοσκοπώντας, και τους υποχρέωνε να υιοθετήσουν την «εμπορική και επαγγελματική ηθική» που έλειπε από τους πωλητές που ήταν (ή θεωρούνταν) περιστασιακοί. ⁶³

Στον πυρήνα, πάντως, της αμφισβήτησης της λογικής των νόμων της αγοράς από την πλευρά τους, αν κρίνουμε και από την πυκνότητα της παρουσίας των σχετικών αιτημάτων στις συνδικαλιστικές τους πρακτικές, βρισκόταν μάλλον η επιδίωξη περιορισμού του (αθέμιτου και μη) ανταγωνισμού. Δεν επρόκειτο για ελληνική ιδιαιτερότητα. Στην ιδέα ενός «δίκαιου ανταγωνισμού» και στην καταδίκη του αθέμιτου από την πλευρά των γερμανών μικροεπιχειρηματιών, τόσο βιοτεχνών όσο και μαγαζατόρων, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αναφέρεται ο Blackbourn και τη χαρακτηρίζει τόσο επιβίωμα «της ηθικής οικονομίας του κόσμου των συντεχνιών» όσο και ανταπόκριση στις σύγχρονες τους προκλήσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. ⁶⁴ Η κινητοποίηση των ελβετών μαγαζατόρων και βιοτεχνών στα τέλη του 19ου αιώνα ενάντια σε πολυκαταστήματα, πλανόδιους, καταναλωτικούς συνεταιρισμούς και σε νέες εμπορικές πρακτικές (όπως η πώληση με δόσεις) που δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστούν έγινε υπό τη σημαία της αντίθεσης στον «αθέμιτο ανταγωνισμό» και του συνθήματος μιας «ηθικής αγοράς». ⁶⁵

Ιστορικοί όπως ο Reddy και ο Λιάκος έχουν ορίσει την ηθική οικονομία κατεξοχήν με βάση την αξιακή αντίθεσή της στην απελευθέρωση του αντα-

62. «Η εισήγησης του προέδρου λαχανοπωροπωλών Αθηνών Α. Κώστη “Περί λαϊκών αγορών”», *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Α', 11.8.1933, σ. 5-7· βλ. και τη συζήτηση στο πανεπαγγελματικό συνέδριο που ακολούθησε στις 21.12.1933, σ. 11-16.

63. *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Β', 21.7.1934, σ. 8-9 (αναδημοσίευση επιστολής Δημ. Πετροπουλάκου, προέδρου του Επαγγελματικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Πειραιώς, στην *Πρωία*).

64. David Blackbourn, «Between resignation and volatility: the German petite bourgeoisie in the 19th century», στο δικό του *Populists and patricians. Essays in modern German history*, Λονδίνο 1987, σ. 84-113: 94.

65. Ruoss, «Fighting Unfair Competition». Ο συγγραφέας, για να ερμηνεύσει τις ταραχές, προσφεύγει στις έννοιες τόσο της ηθικής οικονομίας όσο και των ανταγωνιζόμενων «ηθικών της αγοράς» (market moralities), που αντιστοιχούσαν στην παλιά και τη νέα οικονομική τάξη πραγμάτων αντίστοιχα.

γωνισμού που επιφέρει ο φιλελευθερισμός και ο καπιταλισμός.⁶⁶ Ο περιορισμός του ανταγωνισμού ως κομβική επιδίωξη της ηθικής οικονομίας επισημαίνεται και από τον Claeys, στην ανάλυσή του για τη μετάβαση στην Αγγλία του 19ου αιώνα από την ηθική οικονομία στον σοσιαλισμό (όπου αναδεικνύεται το αίτημα κατάργησης, και όχι απλώς περιορισμού, του ανταγωνισμού ως ειδοποιό χαρακτηριστικό του πρώιμου σουενικού σοσιαλισμού έναντι της ηθικής οικονομίας).⁶⁷

Πρέπει να θυμίσουμε, εδώ, στον αναγνώστη, ότι χρησιμοποιούμε την ηθική οικονομία με την ευρεία σημασία του όρου, όπως την ορίσαμε στην εισαγωγή. Αναφερόμαστε, λοιπόν, σε αντιλήψεις που αμφισβητούν πλευρές της οικονομίας της αγοράς, οι οποίες προκύπτουν από μια επιχειρηματολογία που γενικά δεν αντλεί από τις υψηλές σφαίρες του λόγιου στοχασμού της εποχής (παρότι υφίστανται σημεία επικοινωνίας) και που δεν διατυπώνεται απαραίτητα στα συμφραζόμενα κάποιας συλλογικής κινητοποίησης (αλλά βέβαια το στοιχείο του κοινωνικού ανταγωνισμού είναι παρόν). Απουσιάζουν, επιπλέον, οι αναφορές σε προκαπιταλιστικά πρότυπα και εθιμικές ρυθμίσεις και εν γένει σ' ένα εξιδανικευμένο παρελθόν ως πηγή νομιμότητας. Δεν μπορούμε, βέβαια, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η παράδοση των συντεχνιών ως θεσμών ρύθμισης της αγοράς ελεγχόμενων από τους ίδιους τους καταστηματαρχες να μην είχε χαθεί από τη μνήμη τους⁶⁸ και να ενέπνεε ορισμένα από τα αιτήματά τους που συνάδουν απόλυτα με τη συντεχνιακή λογική του προκαπιταλιστικού παζαριού, όπου ο ανταγωνισμός είναι ρυθμισμένος, υπάρχει μια συγκεκριμένη διαδικασία για την απόκτηση της ιδιότητας του καταστηματαρχη, και εξασφαλίζεται ότι υπάρχει δουλειά για όλους. Ωστόσο, δεν εντοπίσαμε καμία άμεση αναφορά σε μια τέτοια προκαπιταλιστική παράδοση, και πάντως το αίτημα περιορισμού του ανταγωνισμού δεν διατυπώνεται ακριβώς ως αποκατάσταση της ισορροπίας του κόσμου με βάση μια παλιότερη –και τώρα χαμένη– ηθική τάξη. Αντιθέτως, αν υπάρχει αναφορά σε κάποιο πρό-

66. William Reddy, *The rise of market culture*, Κέμπριτζ-Παρίσι 1984, σ. ix, 14-15 κ.α.· Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο E. P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, Αθήνα 2018, σ. 13-26.

67. Gregory Claeys, *Machinery, money and the millennium: from moral economy to socialism, 1815-60*, Κέμπριτζ 1987.

68. Αυτό θα ισχύει ιδίως για τις Νέες Χώρες που ενώθηκαν με την Παλιά Ελλάδα το 1913: η επίσημη κατάργηση των συντεχνιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έγινε το 1910, και ενώ βεβαίως οι συντεχνίες είχαν αρχίσει να παρακμάζουν από νωρίτερα, στα μέσα του 19ου αιώνα στη Βουλγαρία παρέμεναν αρκετά ισχυρές για να διεκδικούν τον ρυθμιστικό τους ρόλο, έστω με τους αναγκαίους συμβιβασμούς: Svetla Ianeva, «Guild and non-guild labour in the central Balkans during the nineteenth century», στο Leda Papastefanaki και Nikos Potamianos (επιμ.), *Labour history in the semi-periphery. Southern Europe, 19th-20th centuries*, Βερολίνο-Βοστώνη 2021, σ. 131-152.

τυπο, αυτό είναι μάλλον οι συγκαιρινές τους τάσεις στις ανεπτυγμένες χώρες για κριτική στη φιλελεύθερη οικονομική ορθοδοξία και αποδοχή μιας εκτεταμένης κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Αυτές, σύμφωνα με τον Bianchi, αποτέλεσαν τις βάσεις για μια «νέα ηθική οικονομία» που αναδύθηκε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁶⁹

Αν θέλουμε να αναζητήσουμε τη σύνδεση της ηθικής οικονομίας των καταστηματαρχών του Μεσοπολέμου με μια διάχυτη λαϊκή κουλτούρα που ερχόταν από παλιότερα και λειτουργούσε ως υπόστρωμα των αντιλήψεών τους, ίσως θα ήταν πιο παραγωγικό να στραφούμε αφενός σ' ένα προκαπιταλιστικό ιδεώδες για τον πατερναλιστικό ρόλο που όφειλε να παίζει το κράτος,⁷⁰ και αφετέρου στην εικόνα του τοκογλύφου, δεδομένων και των ενδείξεων για υψηλά ποσοστά αγροτικής καταγωγής των μαγαζατόρων της Αθήνας.⁷¹ Η υπόθεσή μας είναι ότι η μακρά εμπειρία της τοκογλυφίας στον αγροτικό χώρο είχε χαράξει βαθιά μια αρνητική εικόνα του τοκογλύφου ως φορέα της λογικής της αγοράς και εκμεταλλευτή. Αυτό βέβαια αφορούσε κυρίως την αποδοχή της έννοιας του αθέμιτου κέρδους από την πλευρά των μαγαζατόρων, που είδαμε ότι αποτελεί κι αυτή μια συνιστώσα όσων αντιλήψεών τους μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία της ηθικής οικονομίας. Ιδέες κριτικές προς τη χρηματική οικονομία, ωστόσο, μπορεί να επένδυαν και τη δυσφορία των καταστηματαρχών για τον έντονο ανταγωνισμό: χαρακτηριστική εδώ είναι η περίπτωση του σωματείου των μανάβηδων της Αθήνας (κατά τεκμήριο από τους περισσότερο συνδεδεμένους με την ύπαιθρο επαγγελματίες), που στα 1890 χρησιμοποιούσαν ως σύμβολο προτομή του Λυκούργου, με το εξής σκεπτικό που εξέθετε ο πρόεδρός τους: «σήμερα βασιλεύει ο συναγωνισμός και τον συναγωνισμό τον κάμνει το χρήμα» – καλώς λοιπόν το κατάργησε ο Λυκούργος στην αρχαία Σπάρτη.⁷²

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι οι καταστηματαρχές που μελετήσαμε είχαν αναπτύξει μια δικιά τους εκδοχή ηθικής οικονομίας, η οποία αντιπαραιθόταν στην καπιταλιστική ελεύθερη αγορά από τη σκοπιά όχι της αντίθεσης στην εμπορευματοποίηση, ή της υπεράσπισης νορμών και ρυθμίσεων που θίγονταν

69. Roberto Bianchi, «Les mouvements contre la vie chère en Europe au lendemain de la Grande Guerre», στο Pietro Causarano (επιμ.), *Le XXe siècle des guerres*, Παρίσι 2004, σ. 237-245.

70. Ειδικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τέτοιου τύπου επιταγές ήταν πολύ ισχυρές, όπως δείχνει η Ελένη Γκαρά στο άρθρο της σ' αυτό τον τόμο.

71. Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Βιοτέχνες και μαγαζάτορες 1880-1925*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2011, σ. 1147. Για τα υψηλά ποσοστά αγροτικής καταγωγής των καταστηματαρχών στο Παρίσι και στη Λυών τον 19ο αιώνα βλ. Crossick και Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe*, σ. 70.

72. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 248.

από τους μετασχηματισμούς που επέφερε ο καπιταλισμός, ή της αντίθεσης στην κυριαρχία της λογικής της αγοράς σε ζητήματα όπως ο επισιτισμός και η σιτοδεία, αλλά πάνω απ' όλα από τη σκοπιά της αντίθεσης στην όξυνση του ανταγωνισμού. Βασική πηγή νομιμοποίησης των αιτημάτων τους που επιδίωκαν τον δραστικό περιορισμό του ανταγωνισμού ήταν όχι η αυθεντία του παρελθόντος ή η τήρηση εθιμικών ρυθμίσεων και νόμων, αλλά το δικαίωμα όλων στην επιβίωση που καλούνταν να εξασφαλίσει ένα προστατευτικό κράτος.

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στη σημασία που είχε το δικαίωμα στην επιβίωση για τον τρόπο που συνέλαβε την ηθική οικονομία ο Scott. Στην ίδια γραμμή, και συμφιλιώνοντας κατά κάποιο τρόπο τις προσεγγίσεις του Thompson και του Scott, ο Jones έβλεπε το δικαίωμα στην επιβίωση ως το σημείο στο οποίο συναντιόνταν οι διάφοροι επιμέρους στόχοι και λογικές της ηθικής οικονομίας του πλήθους των εργατών γης στις ταραχές του 1830 στην Αγγλία.⁷³ Αυτό που θα είχαμε να προσθέσουμε είναι ότι για τους επαγγελματίες το δικαίωμα στην επιβίωση αφορούσε όχι μόνο τη φυσική επιβίωση ανθρώπων και νοικοκυριών απέναντι στον κίνδυνο της πείνας, αλλά και την επιβίωση των μικρών επιχειρήσεων απέναντι στον κίνδυνο που συνιστούν τόσο η απελευθέρωση του ανταγωνισμού όσο και οι οικονομικές κρίσεις.⁷⁴

Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοούμε ότι επρόκειτο για ανθρώπους που ήταν σε μεγάλο βαθμό εμποτισμένοι με τη λογική της αγοράς, εντός της οποίας ανέπτυσαν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Όπως έχει παρατηρήσει ο Zdatny στις μελέτες του για τους γάλλους κουρείς, η παρουσία αντιλήψεων ηθικής οικονομίας στους μικροεπιχειρηματίες πάντα συνυπήρχε με συμπεριφορές που καθοδηγούνταν από τις επιταγές της αγοράς και πρακτικές μεγιστοποίησης του κέρδους – και προσθέτει ότι, όποτε έρχονταν σε σύγκρουση μεταξύ τους, η αγορά υπερίσχυε της ηθικής οικονομίας.⁷⁵ Για να επανέλθουμε στον ελληνικό Μεσοπόλεμο, είναι κάποτε οι ίδιες οργανώσεις

73. Scott, *The Moral Economy of the Peasant*. Peter Jones, «Swing, Speenhamland and rural social relations: the “moral economy” of the English crowd in the nineteenth century», *Social History*, τόμ. 32, τχ. 3 (2007), σ. 271-290. Για το δικαίωμα στην επιβίωση ως κομβικό στοιχείο της ηθικής οικονομίας βλ. και E. Attila Aytakin, «Peasant protest in the late Ottoman empire: moral economy, revolt and the Tanzimat reforms», *International Review of Social History* τόμ. 57, τχ. 2 (2012), σ. 191-227.

74. Πβλ. Marc Edelman, «Bringing the moral economy back in... to the study of 21st-century transnational peasant movements», *American Anthropologist*, τόμ. 107, τχ. 3 (2005), σ. 331-345: 332 για τη διεύρυνση του δικαιώματος στην επιβίωση στους σύγχρονους λατινοαμερικανούς αγρότες σε «δικαίωμα να συνεχίσουμε να είμαστε αγρότες».

75. Zdatny, «Fashion and class struggle», σ. 70. Ο ίδιος, στο *Fashion, work and politics*, σ. 220-221, διακρίνει διαφορετικούς πόλους στον μεταπολεμικό συνδικαλισμό των κομμωτών βασισμένους αφενός στην ηθική οικονομία της «τέχνης» και αφετέρου στην ιδιότητα του επιχειρηματία (και εργοδότη).

που εκφράζονται υπέρ της ελεύθερης αγοράς και του ανταγωνισμού όταν ο λόγος είναι για τους νόμους κατά της αισχροκέρδειας και τις διατιμήσεις, και υιοθετούν έναν αντιμονοπωλιακό φιλελεύθερο λόγο κατά του κρατικού παρεμβατισμού.⁷⁶ Σε μια εποχή ανόδου του κρατισμού, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη (και ιδίως το εμπορικό τμήμα της) διατηρούσε ακόμα ισχυρά στοιχεία της παλιότερης φιλελεύθερης ιδεολογίας της,⁷⁷ όσο κι αν αυτά αποδυναμώνονταν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Άλλωστε, ειδικά όσον αφορά το ζήτημα του ανταγωνισμού, η επιδίωξη περιορισμού του μπορεί να μη συνδεόταν μόνο με το δικαίωμα στην επιβίωση: αποτελεί και επιθυμία κάθε επιχειρηματία που προσπαθεί να αυξήσει τα κέρδη του επιτυγχάνοντας μια μονοπωλιακή ή ολιγοπωλιακή θέση στην αγορά – και με αυτή την έννοια ο περιορισμός του ανταγωνισμού εντάσσεται πλήρως στη λογική με την οποία λειτουργούν οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις (στον πραγματικό κόσμο, όχι σε μια ιδεατή ελεύθερη αγορά πλήρους ανταγωνισμού χωρίς «μονοπωλιακές στρεβλώσεις»).

Πρόκειται, λοιπόν, στην περίπτωση των μαγαζατόρων για ηθική οικονομία ή για καπιταλιστική λογική; Η απάντησή μας δεν μπορεί παρά να θίγει το ζήτημα της διττής φύσης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Ανά πάσα στιγμή αναπαράγονται στο εσωτερικό της (τόσο ως τάξης όσο και σε κάθε μικρή επιχείρηση χωριστά) οι δύο πόλοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το κεφάλαιο και η εργασία. Ανάλογα και με τη συγκυρία, κάποιιοι πολώνονται προς το κεφάλαιο και άλλοι προς την εργασία· άλλοι διέπονται περισσότερο από τη λογική της συσσώρευσης και άλλοι από τη λογική της απλής αναπαραγωγής. Προκύπτει, έτσι, μια διαφοροποίηση στο εσωτερικό των μικροαστών ανάμεσα σε όσους επιδιώκουν τη μονοπώληση για να προωθήσουν τη συσσώρευση του κεφαλαίου τους και σε όσους βασικά επιδιώκουν να εξασφαλίσουν ένα μερίδιο της αγοράς επαρκές για να έχουν έναν εξασφαλισμένο τρόπο να βγάζουν το ψωμί τους. Αν όμως οι λογικές ήταν διαφορετικές, ο στόχος ήταν κοινός. Για τους μαγαζάτορες, λοιπόν, οι οποίοι ήταν συγχρόνως κομμάτι των

76. *Εφημερίς των επαγγελματιών* 5.2.1926· Σταματόπουλος, *Απ' τα ογδοντατέσσερα χρόνια*, σ. 125· «Υπόμνημα του επιμελητηρίου μας δια τα αγορανομικά ζητήματα», *Επαγγελματικά και Βιοτεχνικά Χρονικά*, τόμ. Β', 1 Δεκεμβρίου 1934, σ. 5-9· Γ. Κρητικός, «Ο κρατικός παρεμβατισμός», *εφ. Μέλλον Επαγγελματιών* 11.7.1935.

77. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, σ. 255.

78. Jens Beckert, «The great transformation of embeddedness: Karl Polanyi and the new economic sociology», στο Keith Hart και Chris Hann (επιμ.), *Market and society: the Great Transformation today*, Κέμπριτζ 2009, σ. 38-55. Ήδη ο Max Weber είχε μιλήσει για την ανάπτυξη τάσεων μονοπώλησης και αποκλεισμού ως κανονικότητα της «πάλης στην αγορά» στην καπιταλιστική οικονομία: Randall Collins, *Weberian sociological theory*, Κέμπριτζ 1986, σ. 126-128.

υπάλληλων τάξεων και μικροί καπιταλιστές, και λειτουργούσαν τόσο με τη λογική της αγοράς όσο και με βάση αντιλήψεις ηθικής οικονομίας, ο στόχος του περιορισμού του ανταγωνισμού μπορούσε να αμβλύνει αυτή τη θεμελιώδη αντίφασή τους και να προσφέρει μια βάση συνδικαλιστικής ενοποίησης.

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ. Η ΛΑΪΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Κώστας Φουντανόπουλος

Η μελέτη της κοινωνικής κατασκευής του νοήματος από τους ιστορικούς της κοινωνικής ιστορίας και του εργατικού κινήματος μας έχει δείξει ότι η συγκρότηση της ταυτότητας των κοινωνικών συλλογικοτήτων δεν πραγματοποιείται στη βάση των κοινωνικών όρων της ύπαρξής τους, αλλά κυρίως στη βάση της διαχείρισης του πολιτικού τους λόγου. Ο πολιτικός λόγος παράγει εκείνο το διανοητικό πλαίσιο που είναι απαραίτητο για την ενότητα της συλλογικότητας. Και επειδή είναι ρευστός, εύπλαστος και επηρεάζεται από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες, η κατασκευή των ταυτοτήτων είναι μια συνεχής διαδικασία αποδιοργάνωσης και αναδιοργάνωσης των στοιχείων που τις συγκροτούν.¹ Αυτό συνέβη στο εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης τον καιρό της Κατοχής.

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Το διανοητικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε από τους εργάτες της Θεσσαλονίκης στην περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν αυτό της ηθικής οικονομίας. Ο όρος «ηθική οικονομία» προτάθηκε από τον άγγλο ιστορικό E. P. Thompson. Μελετώντας τις αντιδράσεις του βρετανικού πλήθους στις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που προκαλούσε η εκβιομηχάνιση της Αγγλίας προς τα τέλη του 18ου αιώνα, ο Thompson παρατήρησε ότι στηρίζονταν σ' ένα σύνολο κανόνων και αντιλήψεων το περιεχόμενο των οποίων καθοριζόταν εθιμικά και ότι μάλιστα έρχονταν σε αντίθεση με τον ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς, αρνούμενες να αποδεχτούν τη σημασία της για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

1. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τη σχέση διανοητικών δομών και κοινωνικών ταυτοτήτων περιορίζομαι να αναφέρω τις πηγές της άποψης που υποστηρίζεται εδώ: Gareth Stedman-Jones, *Languages of Class. Studies in English Working Class History, 1832-1982*, Κέιμπριτζ 1983. Robert Gray, «Class, politics and the historical revisionism», *Social History*, τόμ. 19, τχ. 2(1994), σ. 209-220, James Epstein, *Radical Expression. Political Language, Ritual and Symbol in England, 1790-1850*, Οξφόρδη 1994. Επίσης, William Sewell, *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Κέιμπριτζ 1980. William Sewell, «The Sans-Culotte Rhetoric of Subsistence», στο Keith Baker (επιμ.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, τόμ. 4: *The Terror*, Οξφόρδη 1994, σ. 249-269.

Ο Thompson περιέγραψε αυτό το σύνολο των εθιμικά καθορισμένων αντιλήψεων για τη λειτουργία της οικονομίας με τον όρο «ηθική οικονομία», για να τον αντιδιαστείλει προς την «πολιτική οικονομία», που θεωρητικοποίησε τον ρόλο της αγοράς. Ο όρος αυτός πηγάζει από την άποψη του άγγλου ιστορικού ότι, αν και η ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής μιας κοινωνίας προσδιορίζει κρίσιμα την εμφάνιση της εργατικής τάξης, η ταξική ταυτότητα ωστόσο δεν είναι άμεση συνάρτηση των παραγωγικών σχέσεων, αλλά διαμεσολαβείται από την «εμπειρία» που αποκτούν οι εργάτες από αυτές. Και οι εργάτες ερμήνευαν τις συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσαν όχι πάντα με όρους κοινωνικούς, αλλά και πολιτιστικούς, εθιμικούς.²

Στο πλαίσιο της παράδοσης που δημιούργησε η προσέγγιση του άγγλου ιστορικού, αντιλαμβάνομαι την ηθική οικονομία ως αναλυτική έννοια που αναφέρεται σε ένα σύνθετο πλαίσιο πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Πολύ σύντομα, το θεωρητικό μου σχήμα ισχυρίζεται ότι οι αντιλήψεις των εργατών για την εργασία τους αποτέλεσαν το κρίσιμο στοιχείο που υποστήριξε την εργατική άμυνα στα εργοδοτικά σχέδια. Η αδιάσπαστη συνοχή αυτών των απόψεων συγκροτούσε τη βάση της ηθικής αντίληψης των εργατών για την οικονομία. Την ονομάζω «ηθική», κυρίως επειδή τους εμπόδιζε να διακρίνουν τα παραγωγικά από τα μη παραγωγικά στοιχεία της εργασίας, και έτσι τους προέτρεπε να υπερασπιστούν μια εναλλακτική μορφή οικονομίας που δεν δεχόταν τον ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς. Οι αντιλήψεις αυτές είχαν σημαντικές συνέπειες στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Η βασικότερη ήταν ότι καθόρισαν το κίνητρο της δράσης του, που ήταν ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας. Το γεγονός αυτό επηρέασε εντονότατα τις μορφές με τις οποίες εκδηλώθηκε η εργατική δράση, καθόρισε τους μετασχηματισμούς που υπέστησαν αυτές και κυρίως προσδιόρισε την πολιτική επιχειρηματολογία του εργατικού κινήματος.³

Δεκαπέντε χρόνια έχουν περάσει από τότε που δημοσιεύτηκαν οι απόψεις αυτές. Στο διάστημα αυτό, τους ασκήθηκε κριτική από άλλους ιστορικούς, η οποία θα έλεγα ότι εστιάζει σε δυο αλληλένδετες όψεις, αυτήν της «παραδοσιακότητας» των μορφών συλλογικής δράσης και αυτήν της «θεωρητικής

2. Οι απόψεις του Edward P. Thompson για την ηθική οικονομία βρίσκονται κυρίως στο E. P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present* 50 (1971), σ. 76-136. Βλ. επίσης του ίδιου, *The making of the English working class*, Λονδίνο 1981 (πρώτη έκδοση 1963), του ίδιου, *The poverty of theory and other essays*, Λονδίνο 1978 και του ίδιου, *Customs in common*, Λονδίνο 1991.

3. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο, 1908-1936*, Αθήνα 2005.

ευρυχωρίας» του όρου. Με άλλα λόγια, μερικοί ιστορικοί πιστεύουν ότι το θεωρητικό μου σχήμα δίνει υπερβολική έμφαση στην ανάδειξη των παραδοσιακών στοιχείων της ιδεολογίας της εργατικής τάξης, και αυτό συσκοτίζει την κοινωνική αντιπαράθεση των αρχών του 20ού αιώνα.⁴ Κατ' αυτούς, οι «ηθικές» αντιλήψεις αποτελούσαν την άμυνα ενός προβιομηχανικού πλήθους στην ανάδυση των νέων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ειδικά όταν αυτές σχετιζόνταν με ελλείψεις στα τρόφιμα, επομένως είναι ιστορικά προσδιορισμένες, ανήκουν σε έναν άλλον αιώνα και η οποιαδήποτε προσπάθεια να αποτελέσουν ένα πλαίσιο ερμηνείας των ιδεολογικών επιδιώξεων του νέου κοινωνικού υποκειμένου των εργατών στον 20ό αιώνα όχι μόνον είναι θεωρητικά ατελέσφορη, αλλά και ενέχει τον κίνδυνο κάθε κριτική της λειτουργίας των αγορών να εικλαμβάνεται ως ηθική οικονομία. Αυτή ακριβώς είναι η όψη της «θεωρητικής ευρυχωρίας» του όρου, την οποία ελεσθήματα προηγουμένως.⁵ Η άποψη αυτών των ιστορικών είναι ότι θα πρέπει να χρησιμοποιούμε τον όρο μόνο στο ιστορικό πλαίσιο του 18ου αιώνα, εκεί που τον τοποθέτησε ο εμπνευστής του, ο άγγλος ιστορικός E. P. Thompson.⁶

Νομίζω ότι υπάρχει μια παρεξήγηση στο ζήτημα της «παραδοσιακότητας» που υποτίθεται ότι υπονοεί η δική μου χρήση του όρου «ηθική οικονομία». Πράγματι, η προέλευση του όρου ανάγεται στο έργο του Thompson. Ποτέ, όμως, δεν ισχυρίστηκα ότι οι αντιδράσεις των εργατών στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα βασίστηκαν στο παρελθόν της εργατικής τάξης. Και πώς να το ισχυριστώ άλλωστε! Στην περίπτωση της Αγγλίας, το παρελθόν παίζει έναν σημαντικό ρόλο για την πολιτική δράση του πλήθους, διότι μπορούσε να τους παρέχει ορισμένα πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς. Στην Ελλάδα,

4. Λήδα Παλαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο 2009, σ. 412.

5. Μάλιστα, σε μια περίπτωση γίνεται λόγος για «ξεχειλώμα» της αναλυτικής έννοιας. Βλ. Κωνσταντίνος Λαμπράκης, «Η “ηθική οικονομία του πλήθους” στην κατεχόμενη πρωτεύουσα; Κοινωνική κινητοποίηση για τον επισιτισμό και την ακρίβεια στην Αθήνα (1941-1944)». Παρουσίαση στη θεματική ομάδα εργασίας «Κοινωνικά κινήματα, ηθική και κριτική της οικονομίας της αγοράς» στο 25ο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Σεμινάριο-Συνέδριο «Ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο, 8-10 Νοεμβρίου 2019. Προσβάσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.academia.edu/40898327> (τελευταία πρόσβαση στις 27/01/2020).

6. Βλ. κυρίως Nikos Potamianos, «Moral economy? Popular demands and state intervention in the struggle over anti-profiteering laws in Greece, 1914-1925», *Journal of Social History*, τομ. 48, τχ. 4 (2015), σ. 1-13. Επίσης, Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα, 1880-1925*, Ηράκλειο 2015, σ. 464-469. Επίσης, Νίκος Ποταμιάνος, «Η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, το ενοικιοστάσιο και η συγκρότηση του μικροαστικού τάξικου πόλου, 1916-1925», στο *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, Ρέθυμνο, 10-13/12/2008*, Ρέθυμνο 2010, σ. 325-343.

ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει. Στις αρχές του 20ού αιώνα, το νέο κοινωνικό υποκείμενο δεν διέθετε ανάλογα πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς που να έρχονται από το παρελθόν.⁷ Δεν υπήρξαν ποτέ πριν. Κι αν εγώ, κι άλλοι ιστορικοί,⁸ χαρακτηρίζουμε την αντίδραση των εργατών ως παραδοσιακή ή εθιμική, αυτό συμβαίνει όχι επειδή αυτή ερχόταν από ή στηριζόταν στο παρελθόν, αλλά επειδή εγγραφόταν μέσα σε ένα διανοητικό πλαίσιο κατανόησης των κοινωνικών συνθηκών εντελώς «εργατικό», δηλαδή εντελώς διαφορετικό από το διανοητικό πλαίσιο που συνήθως εξηγεί διανοητικά και φιλοσοφικά τη λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας.

Για να το πω ευθέως, οι απόψεις των εργατών δεν είχαν κανέναν απολύτως παραδοσιακό χαρακτήρα, με την έννοια ότι δεν αναδύθηκαν από κάποια προγενέστερη φάση του κόσμου της εργασίας. Ούτε ευαγγελίζονταν την επιστροφή πίσω, σε μια ουτοπική κοινωνία, σε ένα ιδανικό παρελθόν, όπου οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων θεωρούνταν σωστές και δίκαιες. Αντιθέτως, οι εργατικές απόψεις ήταν εντελώς σύγχρονες, δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης των εργατών με τους εργοδότες τους, μετά τις αρχές του 20ού αιώνα, και προκάλεσαν μια ισχυρή σύγκρουση με την αστική τάξη τόσο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχικά όσο και του ελληνικού κράτους μετά το 1912, επειδή το διακύβευμα της σύγκρουσης των ταξικών αντιπάλων ήταν το ίδιο και για τους δυο. Η «ηθική οικονομία» των εργατών, μολονότι αμφισβητούσε ανοιχτά την «πολιτική οικονομία» των εργοδοτών, δεν αποσκοπούσε παρ' όλα αυτά στην κοινωνική ανατροπή, αλλά στον διαχειριστικό έλεγχο της εθνικής οικονομίας μ' έναν τέτοιο τρόπο όμως που να πραγματοποιείται το λαϊκό ιδεώδες της ελευθερίας.

Έρχομαι τώρα στο θέμα της «ευρυχωρίας» του όρου. Πολλοί ιστορικοί της κοινωνικής ιστορίας αναζητούν την πολιτική ενότητα της εργατικής τάξης στην οικονομική βάση της κοινωνίας και προσπαθούν να ανιχνεύσουν την ύπαρξή της μέσα από τις πράξεις και τις ενέργειές της. Έτσι, η «βιομηχανική» εργατική τάξη δεν νοείται ότι υπάρχει παρά μόνο όταν θέτει τα «βιομηχανικά» αιτήματά της: αγοραστική δύναμη των μισθών, ώρες εργασίας κ.τ.λ.⁹ Άλλοι ιστορικοί, ωστόσο, μεταξύ των οποίων κι εγώ, πιστεύουμε ότι η

7. Αντώνης Λιάκος, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Θεσσαλονίκη 1985.

8. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993, σ. 177. Επίσης, Αντώνης Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28.

9. Από το πλήθος της σχετικής βιβλιογραφίας, επιλέγω εδώ να παραπέμψω ενδεικτικά σε έναν νέο επιστήμονα, για να δείξω ότι οι απόψεις περί «αντικειμενικής» ύπαρξης της εργατικής τάξης είναι ακόμα ισχυρές: Χρήστος Καραμπάτσος, «Από το αυτοκίνητο “Μηχανή της Περιπέτειας” στο “Περίφημον Μηχάνημα” της Σιγαροποιίας. Κρίσιμα επεισόδια από την Ιστορία της Τεχνο-

τάξη ως οργανωτική συλλογική ταυτότητα είναι καταρχήν κατακερματισμένη, διότι οργανώνεται από ανθρώπους που εξ ορισμού έχουν διαφορετικές ατομικές πεποιθήσεις και προτιμήσεις. Το στρατηγικό πρόβλημα επομένως που αντιμετωπίζουν τα εργατικά κινήματα είναι αυτό της αντιπροσώπευσης: πώς να επιτύχουν την ομοιογένεια σ' ένα κοινωνικά καθορισμένο μόρφωμα το οποίο δεν γνωρίζει καμιά στοιχειώδη ενότητα στη σφαίρα της συνείδησης.¹⁰ Άρα, πριν από την εκδήλωση οποιασδήποτε συλλογικής δράσης, είναι εντελώς απαραίτητη η διαμόρφωση ενός διανοητικού πλαισίου μέσα από το οποίο επιτυγχάνεται η συμβολική ενότητα της εργατικής τάξης.

Η ηθική οικονομία λειτουργούσε ακριβώς ως διανοητικό πλαίσιο της εργατικής ενότητας. Δεν υφίστατο «αντικειμενικά», με την έννοια ότι δεν ήταν ένα σύνολο κανόνων και πρακτικών που ρύθμιζαν εθμικά τη λειτουργία της αγοράς και που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ο κάθε εργάτης μπορούσε (ή όφειλε) να μάθει.¹¹ Η ηθική οικονομία υφίστατο «ιδεολογικά», με την έννοια ότι ήταν ένα πλέγμα ιδεών που εξηγούσε με συνεκτικό τρόπο τις νέες καπιταλιστικές κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις. Το πλέγμα αυτό συγκροτήθηκε γύρω από τρεις βασικούς ιδεολογικούς άξονες: πρώτον, την ενότητα του κοινωνικοοικονομικού χώρου της παραγωγής και του αντίστοιχου χώρου της κατανάλωσης, δεύτερον, τον αυστηρό εργατικό έλεγχο της διαδικασίας της παραγωγής στον χώρο της παραγωγής και τρίτον, τη συνεχή επίκληση προς το κράτος ώστε να προστατέψει τους εργάτες από τη φτώχεια, την εξαθλίωση, την άνοδο των τιμών και τις αισχροκερδείς πρακτικές των εμπόρων.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνουν δυο παρατηρήσεις. Η πρώτη σχετίζεται με την προέλευση αυτών των αξόνων. Τα βασικά θέματα της εργατικής ρητορικής δεν προέρχονταν από όλους τους εργάτες αδιαφοροποίητα, αλλά βασικά από την ομάδα των ειδικευμένων τεχνιτών και κυρίως τους καπνεργάτες. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, τους θεωρώ ως την εργατική αριστοκρατία της Ελλάδας. Επομένως, δεν εμπίπτει κάθε αμφισβήτηση της λειτουργίας της αγοράς στο πλαίσιο της ηθικής οικονομίας, αλλά μόνον αυτές που προέρχο-

λογίας στην Ελλάδα, 1900-1920», διδακτορική διατριβή στη Σχολή Θετικών Επιστημών, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016, σ. 217.

10. E. P. Thompson, «The peculiarities of the English», στο Thompson, *The poverty of theory*, σ. 289-290 και Thompson, *Customs*. Η Ellen Meiksins Wood, «Falling through the cracks: E. P. Thompson and the debate on base and superstructure», στο Harvey Kaye και Keith McClelland (επιμ.), *E. P. Thompson. Critical perspectives*, Οξφόρδη 1990, σ. 125-152 συζητά την κριτική που άσκησε ο Thompson στο μοντέλο «δομή/υπερδομή».

11. Έτσι όρισε ο Edward P. Thompson την ηθική οικονομία, αλλά σε μεταγενέστερο χρόνο και κάτω από το βάρος της ισχυρής κριτικής που ασκήθηκε στον όρο που ο άγγλος ιστορικός είχε προτείνει ήδη από το 1971. Βλ. E. P. Thompson, «The moral economy reviewed», στο Thompson, *Customs*, σ. 259-351.

νταν από τη μήτρα των διεκδικήσεων των ειδικευμένων τεχνιτών. Άρα, δεν υφίσταται φόβος να εκλάβουμε ως ηθική οικονομία οποιαδήποτε εργατική διεκδίκηση, καθώς αυτή έπρεπε να υπακούει σε ορισμένες προϋποθέσεις.

Η δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με τη ρευστότητα του πολιτικού λόγου της εργατικής τάξης. Οι βασικές εργατικές απόψεις που περιέγραφα προηγουμένως αποτελούσαν πεδίο ανοικτών πολιτικών διαπραγματεύσεων με τα λαϊκά στρώματα και (κυρίως αυτό) με άλλες κοινωνικές τάξεις. Η διαπραγμάτευση αυτή γινόταν κατά την ώρα κήρυξης και διεξαγωγής μιας απεργίας. Η απεργία ήταν ένα μεγάλο σχολείο πολιτικοποίησης, επειδή η συμμετοχή των εργατών στον κοινό αγώνα μπορούσε να μετασχηματίσει τις ιδέες τους για την πολιτική ή τον συνδικαλισμό, μπορούσε να αποσαφηνίσει τα αιτήματά τους και να τους οδηγήσει στη δημιουργία συμμαχιών με άλλες ομάδες για την επιδίωξη αυτών των αιτημάτων. Κατά τη διαδικασία αυτή, ο τρόπος αντιμετώπισης των άλλων κοινωνικών ομάδων μπορούσε να αλλάξει, οι απόψεις να μετασχηματιστούν, οι ιδέες να τροποποιηθούν και κυρίως να μπουν σε μια διαδικασία επιλογής. Η ρευστότητα των βασικών ιδεών και η δυνατότητα τροποποίησης της εργατικής ρητορικής αποτέλεσαν τη βάση επάνω στην οποία οικοδομήθηκε η ιδεολογική συνοχή του εργατικού κινήματος, δίνοντας στην εργατική τάξη την ευκαιρία να αναδιοργανώνεται, όταν οι αντικειμενικές συνθήκες της ύπαρξής της οδηγούσαν στην αποδιοργάνωσή της. Αυτό αποδείχτηκε στην αμέσως επόμενη περίοδο, όταν οι συνθήκες έγιναν πολύ δύσκολες για την υλική και πολιτική επιβίωση των εργατών.

ΤΟ ΝΕΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στην περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Ιωάννη Μεταξά, το συνδικαλιστικό κίνημα μεταβλήθηκε σε εξάρτημα του κρατικού μηχανισμού.¹² Η ανεργία ήταν ένα ακόμη σοβαρό πρόβλημα του εργατικού κινήματος σε αυτή την περίοδο.¹³ Οι απεργίες τέθηκαν εκτός νόμου από την πρώτη στιγμή. Το σοβαρότερο, όμως, από όλα τα προβλήματα φαίνεται ότι ήταν αυτό της πείνας. Τον πρώτο μήνα της Κατοχής, οι Γερμανοί επέταξαν ή αγόρασαν σε χα-

12. Γιώργος Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία σαν τραγική επανάληψη. Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936-1948», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, σ. 235-290.

13. BA/MA (= Militärarchiv, Freiburg), RW 40/160, Befehlshaber Saloniki-Ägäis, 3.10.1941. BA/NS 5-VI/29366 (= Deutsche Arbeitsfront, Berlin), Deutsche Nachrichten in Griechenland, no. 148, 29.11.1941.

μηλή τιμή, πληρώνοντας με «κατοχικά μάρκα», όλα τα διαθέσιμα αποθέματα τροφίμων και τα περισσότερα υποζύγια. Επιπλέον, οι Σύμμαχοι επέβαλαν ναυτικό αποκλεισμό στην Ελλάδα μετά την κατάληψή της, εφόσον είχε καταστεί εχθρικό έδαφος. Τόσο ο καθορισμός ζωνών κατοχής και οι αλληπάλληλες αναδιοργανώσεις της γερμανικής διοίκησης όσο και ο ναυτικός αποκλεισμός διατήρησαν τη Θεσσαλονίκη αποκομμένη από την υπόλοιπη Ελλάδα, γεγονός που επηρέασε καθοριστικά την ένταση του λιμού στην πόλη.¹⁴

Η Θεσσαλονίκη είχε ένα από τα υψηλότερα πανελλαδικώς ποσοστά θνησιμότητας από αστία, ή σε υπόστρωμα αστίας, σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Ερευνητικές προσπάθειες αριθμητικού προσδιορισμού των θανάτων με βάση τα δεδομένα των καταγραφών στα ληξιαρχεία έδειξαν ότι η θνησιμότητα στην πόλη στη χρονική περίοδο από τον Δεκέμβριο του 1941 ως τον Μάρτιο του 1943 φαίνεται πως ξεπέρασε τους 5.000 θανάτους, αριθμός που αντιστοιχεί περίπου στο 2% του πληθυσμού της πόλης το έτος 1940.¹⁵

Η ΑΠΟΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Οι εξελίξεις αυτές οδηγούσαν σε αποδιοργάνωση το εργατικό κίνημα. Ένας βασικός στόχος της ηθικής αντίληψης της οικονομίας, αυτός του εργατικού ελέγχου επί της διαδικασίας της παραγωγής στον χώρο παραγωγής, δεν μπορούσε πια να πραγματοποιηθεί. Οι ειδικευμένοι τεχνίτες έχασαν την πολιτική τους δύναμη. Οι καπνεργάτες είχαν «αποσυμφορηθεί» ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ενώ άλλοι ειδικευμένοι τεχνίτες, κυρίως οι υποδηματεργάτες και οι αρτεργάτες, αντιμετώπιζαν κι αυτοί προβλήματα με τη διατήρηση της εργασίας τους. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις βρίσκονταν σε κατάσταση διάλυσης και για τον λόγο αυτό η προσωρινή διοίκηση της ΓΣΕΕ προσπάθησε να τις αναδιοργανώσει ήδη από το καλοκαίρι του 1941, όμως χω-

14. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1993, σ. 49-56 (πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα 1993). Ελένη Κωστοπούλου, «Η μάχη των τροφίμων. Η κατοχική Θεσσαλονίκη μέσα από το αρχείο της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ), 1941-1945», μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ, Κομοτηνή 2018.

15. Βασίλης Γούναρης και Πέτρος Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και αστία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», στο Βασίλης Γούναρης και Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 135-152. Επίσης, Μαρία Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη Γερμανική Κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, Οικονομία, διωγμός Εβραίων», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2009, σ. 183-191. ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16ης Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός, νόμιμος και μόνιμος πληθυσμός*, Αθήνα 1946, σ. 28.

ρίς μεγάλη επιτυχία.¹⁶ Σε μια εποχή που η συμμετοχή σε απεργία τιμωρείτο με τουφεκισμό, δεν μπορούσε να είναι αυτή το πεδίο σφυρηλάτησης των πολιτικών ταυτίσεων. Και το κυριότερο, μέσα σε συνθήκες ταχείας μεταβολής του εισοδήματος και ανεξέλεγκτης κίνησης των τιμών των προϊόντων, κανείς δεν μπορούσε πια να αδιαφορεί για τη χρηματική διάσταση της εργασίας και την αγοραστική δύναμη του μισθού του.

Αυτό ήταν ένα καίριο πλήγμα στην εργατική ιδεολογία, διότι μια βασική αντίληψη του πλαισίου της ηθικής οικονομίας ήταν η ενότητα της καθημερινής ζωής και της καθημερινής εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η σφαίρα της παραγωγής και η σφαίρα της κατανάλωσης δεν αντιμετώπιζονταν ως συγκρουόμενες εναλλακτικές. Το μέγεθος του μισθού δεν κρινόταν με βάση την αγοραστική του δύναμη, αλλά με κριτήριο την ποσότητα της εργασίας που καταβλήθηκε ώστε να αποκτηθεί. Η αξία των αγαθών δεν οριζόταν από τα χρήματα που απαιτούνταν για την αγορά τους, αλλά από την ποσότητα εργασίας που εμπειρείχαν. Ωστόσο, σε συνθήκες έλλειψης αγαθών, κυρίως τροφίμων, υψηλού πληθωρισμού και εξαέρωσης των μισθών, οι αντιλήψεις άλλαξαν βίαια: ήταν πια κρίσιμο για την επιβίωση της εργατικής οικογένειας να μπορεί με τις μισθολογικές της απολαβές να αγοράσει εκείνο το σύνολο αγαθών που εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της.

Η έρευνα που διεξάγω αυτή την εποχή αποσκοπεί στον εντοπισμό των απαντήσεων που έδωσε το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης σε αυτές τις προκλήσεις. Στηρίζεται σε πλούσιο αρχειακό υλικό, κυρίως στο αρχείο της Αυτονόμου Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ), το οποίο φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας,¹⁷ στο στρατιωτικό αρχείο της Βέρμαχτ, που φυλάσσεται στα γερμανικά ομοσπονδιακά αρχεία στο Φράιμπουργκ και στο αρχείο του Γερμανικού Εργατικού Μετώπου, που φυλάσσεται στα γερμανικά ομοσπονδιακά αρχεία στο Βερολίνο.¹⁸ Άλλα στοιχεία αντλούνται από

16. Γιώργος Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία σαν τραγική επανάληψη. Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936-1948», στο Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49*, σ. 235-290.

17. Περισσότερα για το αρχείο αυτό μπορεί να δει κανείς στο Ελένη Κωστοπούλου, «Αυτόνομος Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας: συμβολή στην ιστορία των θεσμών και της διοίκησης», *Τα Ιστορικά* 70 (2019), σ. 165-182.

18. Το Γερμανικό Εργατικό Μέτωπο (Deutsche Arbeitsfront) ιδρύθηκε το 1933, αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους ναζί, και λειτούργησε ως το τμήμα εργατικών θεμάτων του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Η εγγραφή σε αυτό όλων των μελών των γερμανικών εργατικών συνδικάτων ήταν υποχρεωτική. Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, το Γερμανικό Εργατικό Μέτωπο αριθμούσε περί τα 20 εκατ. μέλη στη Γερμανία και άλλα 3 εκατ. από την Αυστρία, τη Σουδητία και περιοχές της Πολωνίας. Πριν από την κήρυξη του πολέμου, ασχολείτο με όλες τις πτυχές των βιομηχανικών σχέσεων, προωθούσε προγράμματα πρόνοιας για τους εργάτες και οργάνωνε δραστηριότητες μέσω μιας δράσης με την ονομασία Kraft durch Freude (Δύναμη μέσω της Χαράς): επρόκειτο για συναυλίες που δίδονταν στους χώρους εργασίας, οργανωμένη παρακολού-

τον Τύπο της εποχής, ελεγχόμενο και αντιστασιακό, και από όσες συνδικαλιστικές εφημερίδες μπόρεσα να εντοπίσω. Η έρευνα βρίσκεται εν εξελίξει, γι' αυτό και τα συμπεράσματά της δεν έχουν ακόμη αποκρυσταλλωθεί.

Η ΔΙΚΑΙΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Σε γενικές όμως γραμμές φαίνεται ότι δεν υπήρχαν μόνο οι παράγοντες που αποδιοργάνωναν την εργατική τάξη, υπήρχαν και αυτοί που την αναδιοργάνωναν. Αν το ενοποιητικό στοιχείο δεν ήταν πια η προσπάθεια για τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, το εργατικό κίνημα είχε κι άλλα εναλλακτικά βάρη για να στηρίξει την ενότητά του – βάρη που διαμεσολαβούνταν από την προηγούμενη πολιτική του εμπειρία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το συνεκτικό στοιχείο που μπορούσε να μετασηματίσει σε τάξη ένα άμορφο συνονθύλευμα ανθρώπων ήταν η πείνα. Αυτή μπορούσε να φέρει κοντά τους ειδικευμένους εργάτες, τους ανειδίκευτους, τους ανέργους και τους δημοσίους υπαλλήλους. Όλοι αυτοί είχαν λόγους να αντιπαρατίθενται πολιτικά με τους χονδρεμπόρους, τους μαυραγορίτες, τους εργοδότες και την ελληνική κυβέρνηση.

Η πείνα ήταν ένα αντικειμενικό γεγονός, ίσως και κοινωνικά προσδιορισμένο. Η αντικειμενική της υπόσταση ωστόσο αποτελεί τη μία όψη του νομίσματος. Η ιδεολογική και πολιτική της διαχείριση αποτελεί την άλλη. Κι αν οι πολιτικές ταυτίσεις δεν μπορούσαν πια να επιτευχθούν μέσα από την απεργία, εξακολουθούσε παρ' όλα αυτά να υπάρχει η δυνατότητα της εργατικής τάξης να διαμορφώνει ένα σύστημα πολιτικής επιχειρηματολογίας που κατάφερε να ενοποιήσει τον κόσμο της εργασίας έναντι των πολιτικών αντιπάλων. Η δυνατότητα αυτή ονομάζεται ρητορική και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ρητορική της πείνας. Με τα δικά της εργαλεία και πάνω στο υπαρκτό γεγονός των θανάτων από αστία χτίστηκε μια νέα ολόκληρη εργατική αντίληψη για την οικονομία και τον τρόπο της λειτουργίας της. Οι βασικές παραδοχές της

θηση θεατρικών παραστάσεων από εργάτες κ.ά. Μετά την έναρξη του πολέμου, τα καθήκοντά του διευρύνθηκαν με την υποχρέωση να κρατά ψηλά το ηθικό των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων και να συγκεντρώνει πληροφορίες για την εργατική κίνηση στις κατακτημένες χώρες. Λειτουργούσε με πλήρη αυτονομία σε σχέση με το υπουργείο Εργασίας του Ράιχ και αναφερόταν αποκλειστικά στο κόμμα και όχι στον υπουργό. Βλ. Ernest Hamburger, «The German Labor Front», *Monthly Labor Review*, τόμ. 59, τχ. 5 (1944), σ. 932-944, προσβάσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.jstor.org/stable/41817570> (τελευταία πρόσβαση 1/2/2020). Επίσης, Gunther Mai, «National Socialist Factory Cell Organization and the German Labor Front: National Socialist Labor Policy and Organizations», στο Conan Fischer (επιμ.), *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, Οξφόρδη 1996, σ. 117-136.

ρητορικής της πείνας φαίνεται ότι είχαν ήδη διαμορφωθεί μέχρι τα τέλη του 1941 και μπορούν να περιγραφούν ως εξής:

- Πρώτον, οι ελλείψεις των τροφίμων στερούσαν από τους εργάτες την ελευθερία τους και τους έκαναν απελπισμένους και δυστυχείς. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα ήταν η δίκαιη διανομή τροφίμων σε όλους και το άφθονο φαγητό προσφερόμενο σε «χορταστικά συσσίτια».¹⁹
- Δεύτερον, οι ελλείψεις των τροφίμων δεν ήταν αποτέλεσμα της κακής σοδειάς ή των περιορισμών που επέβαλαν οι Γερμανοί στις μεταφορές των προϊόντων, αλλά της γενικότερης αδυναμίας της ελληνικής κρατικής διοίκησης να αντιμετωπίσει την κατάσταση.²⁰
- Τρίτον, η ελληνική γη παρήγαγε σε αφθονία τα προϊόντα της, τα οποία όμως αποκρύπτονταν. Έγραφε σχετικά η *Ελευθερία*, η εφημερίδα του ΕΑΜ στη Θεσσαλονίκη:

*Τι έγινε λοιπόν η παραγωγή μας; Η χώρα μας παρήγαγε σε σιτηρά τα 50-60% της προπολεμικής κατανάλωσης, όταν τρώγαμε ο καθένας 300-400 δράμια ψωμί, ώστε να μπορούμε να έχουμε σήμερα 150-200 δράμια ψωμί την ημέρα. Γιατί τότε τρώμε 60 δράμια μόνο; Πού πήγε το υπόλοιπο σάρι; Πού θα πάγη το καλαμπόκι μας; Η χώρα μας παρήγαγε φέτος περισσότερα όσπρια, πατάτες, λαχανικά, φρούτα, ξηρούς καρπούς. Έχουμε λάδι, εληές, σταφίδα, κτηνοτροφικά προϊόντα, βγάζουμε ψάρια. Τι γίνονται όλα αυτά; Γιατί δεν υπάρχουν λαϊκά συσσίτια; Γιατί δεν μας δίνουν τρόφιμα;*²¹

- Τέταρτον, οι εχθροί του λαού, οι χονδρέμποροι και οι μαυραγορίτες, έβαλαν στόχο τους να επιτύχουν την υλική και πολιτική εξόντωσή του κρύβοντας τα τρόφιμα στις αποθήκες τους.²²
- Πέμπτον, μόνον ο εργατικός έλεγχος επί της διακίνησης και διανομής των τροφίμων μπορούσε να επιλύσει το πρόβλημα της έλλειψης τροφίμων.²³
- Έκτον, το κράτος θα όφειλε να μεριμνήσει για τα λαϊκά συμφέροντα, όχι δίνοντας αυξήσεις στους μισθούς και στα ημερομίσθια, που εξανεμίζονταν αμέσως λόγω του υπερπληθωρισμού, αλλά σταθεροποιώντας τις τιμές και προσφέροντας ημερομίσθια που θα εξασφάλιζαν την αξιοπρεπή διαβίωση της εργατικής οικογένειας.²⁴

19. *Ελευθερία*, 11.5.1942.

20. *Ελευθερία*, 3.7.1942.

21. *Ελευθερία*, 10.9.1942.

22. *Νέα Ευρώπη*, 8.10.1943, ανακοίνωση Παγκαπνεργατικού Σωματείου.

23. *Νέα Ευρώπη*, 27.9.1941, ανακοίνωση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης.

24. *Ο Συνδικαλιστής*, 1.11.1943.

Τη νέα αυτή εργατική αντίληψη ονομάζω «δίκαιη οικονομία» και πιστεύω ότι αποτελεί μια σημαντική μετατόπιση της εργατικής ιδεολογίας σε σχέση με τη μεσοπολεμική ηθική οικονομία με την έννοια ότι προσέφερε ένα διανοητικό πλαίσιο πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας που ωθούσε τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα σε ριζοσπαστικότερες μορφές δράσης και σε ανοιχτή αντιπαράθεση, ίσως και ρήξη, με την κυρίαρχη αστική τάξη.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

Η ρητορική της πείνας ξεκίνησε με αφορμή τους απλούς καθημερινούς ανθρώπους και τον τρόπο που βίωσαν τις ελλείψεις στα τρόφιμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό που συνέβη σε ένα κρεοπωλείο της πόλης νωρίς το φθινόπωρο του 1941. Ο λιμός δεν είχε αρχίσει ακόμη, όμως οι δυσκολίες των λαϊκών στρωμάτων ήταν ορατές ήδη από το καλοκαίρι. Η *Νέα Ευρώπη*, σε μια προσπάθεια να προβάλει ένα φιλολαϊκό προφίλ, πραγματοποιούσε ρεπορτάζ στους δρόμους της πόλης για την ανάδειξη των προβλημάτων του λαού. Ο δημοσιογράφος της εντόπισε συνωστισμό και ένταση σε ένα κρεοπωλείο, γι' αυτό και έσπευσε να καταγράψει το γεγονός. Τι είχε συμβεί; Ένας πελάτης ήθελε να αγοράσει κρέας, αλλά τα χρήματα που είχε δεν επαρκούσαν. Πήρε το κρέας και έδωσε στον κρεοπώλη όσα είχε στην τσέπη του. Ο κρεοπώλης θεώρησε ότι τα χρήματα που εισέπραξε ήταν πολύ λίγα και κινήθηκε απειλητικά εναντίον του πελάτη, ώστε να πάρει πίσω το προϊόν του. Ωστόσο, οι άλλοι πελάτες που βρίσκονταν μέσα στο κατάστημα κατέκριναν τη συμπεριφορά του κρεοπώλη και, γιουχαϊζοντάς τον, σχημάτισαν προστατευτικό τείχος, ώστε να δώσουν την ευκαιρία στον πελάτη με τα λίγα χρήματα να απομακρυνθεί.²⁵

Δεν πρέπει να είναι συμπτωματικό ότι την ίδια περίπου περίοδο το συμβούλιο του Παγκαλνεργατικού σωματείου επεξεργάστηκε την έκδοση ψηφίσματος «όπερ θα αποσταλεί στην Κυβέρνηση, θα επιδοθεί δε και στην Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, με το οποίον ζητείται η λήψις μέτρων *διά την δικαίαν κατανομήν των υπαρχόντων εν γένει ειδών πρώτης ανάγκης εις όλας τα κοινωνικάς τάξεις*».²⁶ Αυτό το ψήφισμα αποτελεί την πρώτη πολιτική ενέργεια του εργατικού κινήματος της Θεσσαλονίκης επί του ζητήματος της αστίας που εγώ, τουλάχιστον, έχω υπόψη μου. Ύστερα από λίγες ημέρες, το ψήφισμα συζητήθηκε σε μεγάλη συνέλευση 114 εργατικών σωματείων που πραγματο-

25. *Νέα Ευρώπη*, 12.11.1941.

26. *Νέα Ευρώπη*, 14.9.1941, δική μου έμφαση.

ποιήθηκε στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, εμπλουτίστηκε στα αιτήματά του και παραδόθηκε τελικά στον ΓΔΜ Νικόλαο Ραγκαβή. Με το ψήφισμα αυτό, οι εργαζόμενοι:

- ζήτησαν να γίνεται ίση και δίκαιη διανομή των τροφίμων σε όλες τις τάξεις στη βάση των δελτίων, χωρίς να αδικούνται οι εργάτες, οι οποίοι δεν έχουν χρήματα για να προμηθεύονται τρόφιμα στη μαύρη αγορά
- διαμαρτυρήθηκαν για το γεγονός ότι η Αγορανομία δεν μπορεί να ελέγξει τα τρόφιμα και πολλά από αυτά φτάνουν στη μαύρη αγορά
- ζήτησαν να λάβουν κι αυτοί μέρος στις επιτροπές ελέγχου των αφικνουμένων και διατιθεμένων τροφίμων.²⁷

Ο ΓΔΜ, θέλοντας να δείξει ότι ενδιαφέρεται για τα εργατικά ζητήματα, ίσως και επειδή διέβλεπε μια δυσαρέσκεια των Γερμανών προς το πρόσωπό του,²⁸ οργάνωσε μεγάλη συνάντηση εργοδοτών και εργατών στο διοικητήριο, προκειμένου να συζητηθούν τα θέματα αυτά. Εκεί φάνηκε ότι οι εργοδότες δεν είχαν την ίδια άποψη για τον τρόπο αντιμετώπισης των ελλείψεων στα τρόφιμα.

Ο Χατζόπουλος, των βιομηχάνων, εξιστορεί τα της σημερινής εργασίας και παραγωγής της βιομηχανίας και των υψηλών τιμών αυτών και υποδεικνύει ως τρόπον συγκρατήσεως αυτών την πώλησίν των διά ιδρυθησομένων μεγάλων πρατηρίων από τα οποία θα διατίθενται τα είδη απευθείας εις τον Λαόν. Το σύστημα τούτο δύναται να εφαρμοσθεί και εις την βιομηχανία υφασμάτων και σαπυνοποιίας υπό τον έλεγχο και την παρακολούθησιν των αρμοδίων κρατικών υπηρεσιών διατηρουμένου και του αυτοελέγχου των βιομηχάνων. [...] Ο Θεοδώρου [...] διά το επισιτιστικόν ζήτημα λέει ότι μόνο οι εργάται πλήττονται σήμερον περισσότερο παντός άλλου [...] και ζητεί έλεγχον γενικόν και έρευνα εις τας αποθήκας και τας οικίας των πλουσίων, των εμπόρων και των βιομηχάνων και επιμένει εις την κατάργησιν των διατακτικών και διανομή πάντων διά των δελτίων, ώστε να διασφαλίζεται η δίκαια κατανομή, και τονίζει ότι πρέπει τα παραγόμενα αγαθά να διανέμονται και να αποστέλλονται εις όλας τας επαρχίας της χώρας».²⁹

27. *Νέα Ευρώπη*, 27.9.1941, δική μου έμφαση.

28. Ο Νικόλαος Ρίζος-Ραγκαβής αντικαταστάθηκε στα τέλη Νοεμβρίου 1941 από τον Βασίλειο Σιμωνίδη, *Νέα Ευρώπη*, 28.11.1941. Οι γερμανικές αρχές του χρέωναν αδυναμία στην εξασφάλιση και διακίνηση των τροφίμων. Βλ. Κωστοπούλου, «Η μάχη των τροφίμων», σ. 22.

29. *Νέα Ευρώπη*, 15.11.1941, δική μου έμφαση.

Ο Δημήτρης Θεοδώρου ήταν ο αμφιλεγόμενος πρόεδρος του ΕΚΘ. Οι πηγές μας δεν λένε και πολύ καλά λόγια για αυτόν. Για παράδειγμα, η *Ελευθερία* τον θεωρούσε χαφιέ και αντεργάτη.³⁰

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Κλείνοντας αυτή την εισήγηση, θα ήθελα να κάνω δυο παρατηρήσεις σχετικά με τον χαρακτήρα της Αντίστασης στην κατοχική Θεσσαλονίκη και τη σχέση της με το εργατικό κίνημα. Συχνά, η αντίσταση των κατοίκων μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων στους Γερμανούς εξηγείται με όρους «πατριωτικούς», με την έννοια ότι υποκινήθηκε από την αγάπη για την καταδυναστευόμενη πατρίδα και το μίσος για τους ξένους κατακτητές, και θεωρείται ότι εκδηλώθηκε ως ένοπλη σύγκρουση με τον κατακτητή και τους συνεργάτες του.³¹ Ωστόσο, νεότερες μελέτες, ευελπιστώ και η δική μου, «ξύνοντας» την επιφάνεια των γεγονότων, διαβλέπουν και μια έντονη ταξική διάσταση του φαινομένου, η οποία αφενός δεν είχε πάντοτε σχέση με ένοπλες ενέργειες, αφετέρου προϋπήρχε και διαμόρφωσε την αντίδραση των πολιτών εναντίον της «προδοτικής» αστικής τάξης και των κοινωνικών ελίτ.³²

Η πρώτη παρατήρηση αφορά τους μαυραγορίτες. Η μαύρη αγορά ήταν μια πραγματικότητα της Κατοχής. Συνήθως, η προσέγγισή μας σε αυτήν γίνεται με όρους οικονομίας, δηλαδή αντικειμενικούς.³³ Ο Σταύρος Θωμαδάκης την όρισε ως μια αγορά η οποία, σε συνθήκες έλλειψης προϊόντων, λειτουργεί με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, διαμορφώνοντας τιμές ελεύθερης αγοράς. Οι τιμές αυτές συνήθως δεν είχαν σχέση με τις επίσημες τιμές των προϊόντων.³⁴ Οι εργάτες της Θεσσαλονίκης, ωστόσο, δεν την προσέγγιζαν με

30. Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία*, 6.1.1943. Επίσης, Νίκος Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1941-1983», στο Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 164-300, όπου σκιαγραφείται ένα πολύ σκοτεινό πορτρέτο αυτού του συνδικαλιστή.

31. Ενδεικτικά, Αγγελική Τζαφέρα, «Η πόλη του Πειραιά στην Κατοχή και στην Αντίσταση», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2017, σ. 76.

32. Ιάσωνας Χανδρινός, *Πόλεις σε πόλεμο 1939-1945. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα υπό γερμανική κατοχή*, Αθήνα 2018, σ. 386-398.

33. Βλ. ενδεικτικά, Βασίλειος Μανουσάκης, «Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1940-1944», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΝΟΕ του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 372-390.

34. Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σ. 117-144. Ο ορισμός βρίσκεται στη σελίδα 129.

όρους αντικειμενικούς, αλλά με όρους πολιτικούς. Για την εργατική ρητορική, μαυραγορίτης δεν ήταν αυτός που πουλούσε σε τιμές ελεύθερης αγοράς ούτε αυτός που απέκρυπτε προϊόντα στις αποθήκες του, αλλά αυτός που τα έκανε όλα αυτά επειδή ήθελε την ηθική και υλική εξόντωση του λαού. Έτσι, μαυραγορίτες ήταν οι έμποροι, οι εργοδότες, οι πλουτοκράτες, οι τραπεζίτες, αλλά όχι οι εργαζόμενοι που επισκέπτονταν τα χωριά τους πέριξ της πόλεως και επέστρεφαν φορτωμένοι προϊόντα τα οποία πωλούσαν μεν στη μαύρη αγορά, αλλά (στην προκειμένη περίπτωση) θεωρούνταν ότι έσωζαν εργατικές ζωές.³⁵ Η στάση του εργατικού κόσμου της Θεσσαλονίκης απέναντι στο φαινόμενο της μαύρης αγοράς καταδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, ότι η ιδεολογική στράτευση των εργατών αναφερόταν σε βαθύτερα κίνητρα από τον απλό πατριωτισμό και αντλούσε τη δυναμική της από αντιλήψεις πολύ πιο πηγαίες και πιο διαχρονικές από το μίσος για τους ξένους κατακτητές. Με αυτήν τη ρητορική το εργατικό κίνημα μπορούσε να ενδυναμώνει τη δυσαρέσκεια για τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, κατηγορώντας με σφοδρότητα όχι απλώς όσους συνεργάζονταν με τους Γερμανούς αλλά και όλους εκείνους που εκμεταλλούνταν την Κατοχή για να πλουτίσουν και να ανέλθουν κοινωνικά.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά την πολιτική διάσταση του ιδανικού της δικαίας οικονομίας. Την άνοιξη του 1942, η καπνεμπορική εταιρεία «Αυστροελληνική» εγκαινίασε συσσίτιο για τους εργαζομένους της. Τα εγκαινία έγιναν με μεγάλη επισημότητα. Εκτός από τα στελέχη της εταιρείας, ήταν παρόντες ο δήμαρχος Θεσσαλονίκης, ο μητροπολίτης και ο γερμανός στρατιωτικός διοικητής της πόλης Μαξ Μέρτεν. Στα εγκαινία μίλησε και ο πρόεδρος του Παγκαινεργατικού Σωματίου Δημήτρης Σταυρίδης, ο οποίος ευχαρίστησε για την έναρξη του συσσιτίου, διατύπωσε την ευχή να συμπληρωθεί και με ψωμί, υπέδειξε τη λήψη μέτρων για τους ανέργους καπνεργάτες και τις οικογένειές τους και «εξέφρασε την ελπίδα ότι η μέλλουσα να προκύψει μεταπολεμικώς κοινωνία να είναι δικαιότερα εις την εκδήλωση της κοινωνικής αλληλεγγύης».³⁶ Ο Σταυρίδης ήταν σημαντικό εργατικό στέλεχος από την εποχή του Μεσοπολέμου. Πολιτικά προερχόταν από τον χώρο των σοσιαλιστών του Δημήτρη Στρατή και τα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (ΑΕΣ).³⁷ Οι απόψεις

35. Ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα. Το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας: Καισαριανή, Βύρωνας, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011, σ. 119-125, ισχυρίζεται ότι το σύστημα με το δελτίο δεν εξάλειψε τη μαύρη αγορά, αλλά δημιούργησε δυο μαύρες αγορές, τη μικρή των συνοικιακών μαυραγοριτών (που προστατεύονταν μάλιστα από τις λαϊκές συνοικίες) και τη μεγάλη των χονδρεμπόρων.

36. *Νέα Ευρώπη*, 17.3.1942.

37. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σ. 331-333.

του Θεοδώρου και του Σταυρίδη, εργατικών στελεχών με εντελώς διαφορετική πολιτική τοποθέτηση, απηχούν, κατά τη γνώμη μου, την πολιτική διεισδυτικότητα του εργατικού ρητορικού σχήματος.

Ο διαπαρταξιακός χαρακτήρας της ρητορικής της πείνας, ωστόσο, δεν αντιφάσκει με το γεγονός ότι η αντίδραση στην Κατοχή είχε ταξικές διαβαθμίσεις. Τα εργατικά στρώματα των πόλεων μπορούσαν να ανακαλέσουν προπολεμικές εμπειρίες συνδικαλιστικών αγώνων, που, σε συνδυασμό με τη χειροτέρευση των όρων ζωής τους (ανεργία, χαμηλά ημερομίσθια, διανομή τροφίμων με δελτίο), γονιμοποιούσαν μια διάθεση αντίδρασης η οποία, αρχικά τουλάχιστον, δεν είχε σχέση με παράνομα δίκτυα ή αντιστασιακές συσσωματώσεις. Το περιστατικό της «Αυστροελληνικής» δείχνει ότι η συμβιωτική σχέση ανάμεσα στην Αντίσταση και στα εργατικά στρώματα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Ο εργατικός κόσμος της Θεσσαλονίκης οραματιζόταν μια δίκαιη κοινωνία, και αυτό πιστεύω ότι αποτέλεσε το πολιτικό υπόβαθρο της δράσης του ΕΑΜ, ιδίως μετά το 1944.

ΚΕΡΔΟΣ, ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΑΥΡΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΑΘΗΝΑ (1941-1944)

Κωνσταντίνος Λαμπράκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να μελετήσει την πρόσληψη του παράνομου εμπορίου (μαύρη αγορά) στην κατεχόμενη Αθήνα (1941-1944), από τις κυβερνήσεις συνεργασίας και τις κατοχικές αρχές, αφενός και από το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), αφετέρου. Διαμέσου της συγκριτικής μελέτης του λόγου και των πρακτικών σε σχέση με τη μαύρη αγορά, τον επισιτισμό, την ακρίβεια και τους «νεόπλουτους» από τους δύο αντίπαλους πόλους, θα διερευνηθούν ερωτήματα όπως: Υπήρξαν ηθικές ανησυχίες –αλλά και ηθικές προσταγές– σε σχέση με το εμπόριο και, αν ναι, ποιες ήταν αυτές και πώς συνδέονταν με τις κοινωνικοπολιτικές επιδιώξεις των δρώντων υποκειμένων; Με ποιους τρόπους η διαδικασία ερμηνευτικής πλαισίωσης¹ της μαύρης αγοράς διευκόλυνε την κοινωνική κινητοποίηση για τον επισιτισμό και ενάντια στην «αισχροκέρδεια»; Ποιο ήταν το ρεπερτόριο της συλλογικής διεκδικητικής δράσης κατά της κερδοσκοπίας; Οι απαντήσεις που θα προκύψουν μπορούν να δια φωτίσουν τους τρόπους με τους οποίους το ζήτημα της μαύρης αγοράς συσχετίστηκε με το δίλημμα «συνεργασία ή αντίσταση», αλλά και τον ρόλο που έπαιξε η ηθική στη συλλογική διεκδικητική και αντιστασιακή δράση. Παράλληλα, θα αξιοποιηθούν αναφορικά με τη χρήση της έννοιας της ηθικής οικονομίας στην ερμηνεία συλλογικών διεκδικήσεων αλλά και στον ρόλο που διαδραματίζει η ηθική των συναλλαγών στην κοινωνική νομιμοποίηση των καθεστώτων.

ΠΕΙΝΑ, ΔΙΜΟΣ ΚΑΙ ΜΑΥΡΗ ΑΓΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Η καθημερινή ζωή στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945) διαταράχθηκε σοβαρά, ειδικά για τις χώρες που βρέθηκαν

1. Σύμφωνα με τους εισηγητές της έννοιας, οι «πλαισιώσεις» είναι «συνεκτικά ερμηνευτικά σχήματα που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα, μέσω επιλεκτικών τονισμών και κωδικοποιήσεων γεγονότων, εμπειριών και ιστορικών αλληλουχιών», αποτελώντας απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή σε διεκδικητικά κινήματα, στο David A. Snow, Burke E. Rochford Jr, Steven K. Worden και Richard D. Benford, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review* 51 (1986), σ. 464-481.

υπό γερμανική κατοχή. Όπως εύστοχα επεσήμανε ο Πολυμέρης Βόγλης, η συνθήκη της κατάκτησης εδραζόταν σε δύο αρχές: την ανισότιμη σχέση μεταξύ κατακτητή και κατακτημένου και, ακολούθως, την αναδιαμόρφωση της οικονομίας του κατακτημένου, ώστε να εξυπηρετεί τον κατακτητή.² Η καταβολή εξόδων κατοχής από τις κατακτημένες χώρες,³ αλλά και οι αγορές ειδών, συχνά με ακάλυπτα νομίσματα, από τα στρατεύματα κατοχής, συνέβαλλαν στη δημιουργία πληθωριστικών πιέσεων στις οικονομίες.⁴ Σε συνδυασμό με τις δεσμεύσεις και επιτάξεις αγαθών, πρώτων υλών και μεταφορικών μέσων, τις λεηλασίες με την είσοδο των στρατευμάτων στις κατακτημένες χώρες, τους περιορισμούς στις μεταφορές και τις ανταλλαγές προϊόντων, οδήγησαν σε σοβαρές ελλείψεις στα τρόφιμα και στην επιβολή δελτίου. Κατά συνέπεια, οι ουρές στα καταστήματα, η έκθεση των κατακτημένων κοινωνιών στον κίνδυνο της πείνας και η μαύρη αγορά αποτέλεσαν, σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε χώρα, φαινόμενο συμφυές της κατάκτησης.⁵

Η Ελλάδα ανήκε στις χώρες όπου η πείνα μετατράπηκε σε λιμό.⁶ Η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων. Η μια δέσμη προβλημάτων απέρρεε από το γεγονός πως η ελληνική οικονομία είχε μεγάλη εξάρτηση από το εξωτερικό. Συγκεκριμένα, η εγχώρια παραγωγή τροφίμων ήταν ελλειμματική, και βασικά είδη διατροφής εισάγονταν. Συνεπώς, όταν η Ελλάδα απώλεσε τη δυνατότητα να καλύπτει τα ελλείμματα της εγχώριας παραγωγής τροφίμων από εξωτερικές πηγές ανεφοδιασμού, εξαιτίας του βρετανικού ναυτικού αποκλεισμού, οι επιπτώσεις ήταν οδυνηρές.⁷ Την κατά-

2. Polymeris Voglis, «Surviving Hitler: Life in the Cities and the Countryside during the Occupation», στο Robert Gildea, Olivier Wievorka και Anette Warring (επιμ.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily life in occupied Europe*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006, σ. 16-41.

3. Alan Steele Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, Μπέρκλεϊ 1977.

4. Mark Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, Αθήνα 2009, σ. 264-265.

5. Robert Gildea, Olivier Wievorka και Anette Warring, «Conclusion», στο Gildea, Wievorka και Warring (επιμ.) *Surviving Hitler and Mussolini*, σ. 206-216· για την περίπτωση της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων βλ. Dominique Veillon, *Vivre et Survivre en France, 1939-1947*, Παρίσι 1995, σ. 102· ειδικότερα για την κατεχόμενη από τους ναζί Βόρεια Γαλλία: Duverlie Dominique, «Amiens sous l'occupation allemande 1940-1944», *Revue du Nord* 64 (1982), σ. 145-172· για τις συνθήκες διαβίωσης στην κατεχόμενη Ολλανδία: W. F. de Gaay Fortman, «Living Standards», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 245 (1946), σ. 79-86· για τη γερμανική κατοχή στο Βέλγιο: Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, Νέα Υόρκη 1993.

6. Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ*, σ. 262.

7. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, τόμ. Γ2, Αθήνα 2007, σ. 181-217.

σταση επιδεινώσαν περαιτέρω τα προβλήματα στη μεταφορά τροφίμων, εξαιτίας των καταστροφών στο συγκοινωνιακό δίκτυο και της έλλειψης μεταφορικών μέσων και καυσίμων,⁸ η κατάτμηση της ελληνικής επικράτειας σε τρεις ζώνες κατοχής που δυσχέραινε τις ανταλλαγές και η αποστέριση της παραγωγής των εύφορων περιοχών της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, που προσαρτήθηκαν από τη Βουλγαρία.⁹ Η άλλη δέσμη προβλημάτων ατέρρευε από τον ανεξέλεγκτο πληθωρισμό, που προκλήθηκε από την κατακόρυφη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας (η οποία ήταν ακάλυπτη, αφού η πλειονότητα των αποθεμάτων χρυσού της χώρας ήταν υπό τον έλεγχο της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού),¹⁰ για τη χρηματοδότηση των εξόδων κατοχής.¹¹ Ο πληθωρισμός, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος ήταν ένα κράτος «δωσίλογο στους ξένους κατακτητές», συνέβαλλε καθοριστικά στην εφαρμογή πρακτικών απόκρυψης της παραγωγής από τον αγροτικό κόσμο και υπονόμευσης της υποχρεωτικής συγκέντρωσης.¹²

Ο λιμός έπληξε κυρίως τις περιοχές που ήταν απομακρυσμένες από την αγροτική παραγωγή: τα άγονα νησιά και τα μεγάλα αστικά κέντρα.¹³ Οι θάνατοι που προκλήθηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας από την πείνα, τον χειμώνα του 1941-1942, υπολογίζονται σε 40.000 με 45.000, με αναλογικά περισσότερα θύματα στους εργάτες, στους ανέργους, στους πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές και στους εγκλωβισμένους φαντάρους

8. Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής*, Αθήνα 2009, σ. 241-250 και σ. 273-285.

9. Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αθήνα 2017 (2η έκδοση), σ. 46-47.

10. Βασίλειος Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 231-232.

11. Χρήστος Νίκας, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Έχθρος» εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα 2006, σ. 147-172· Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος, 1928-2008*, Αθήνα 2014, σ. 155-157.

12. Γιάννης Σκαλιδάκης, «Η αγροτική οικονομία και οι συνέπειες της Κατοχής στην επαρχία», στον τόμο *Γερμανικές Αποζημιώσεις*, στα *Ιστορικά της εφ. Ελευθεροτυπίας*, Ιούνιος 2010. Σημειώνεται ωστόσο πως το φαινόμενο αυτό δεν αποτελούσε ελληνική ιδιομορφία, βλ. Fabrice Grenard, «Les implication politiques du ravitaillement en France sous l'occupation», *Vingtieme Siecle* 94 (2007), σ. 199-215.

13. Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 8, Αθήνα 2004, σ. 49-62.

της Κρήτης.¹⁴ Η επισιτιστική κατάσταση βελτιώθηκε από τα μέσα του 1942 και ύστερα, όταν οριστικοποιήθηκε (έπειτα από συμφωνία των χωρών του Άξονα και των Συμμάχων) ο ανεφοδιασμός της χώρας, υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.¹⁵ Η διεθνής βοήθεια απέτρεψε μια επανάληψη του λιμού του 1941-1942 στην Αθήνα, δεν επαρκούσε ωστόσο για την κάλυψη όλων των αναγκών σε τρόφιμα.¹⁶

Συνεπώς, η μαύρη αγορά στην πρωτεύουσα αρχικά εμφανίστηκε ως αναγκαϊότητα και αποτέλεσε «μαζικό ρεύμα».¹⁷ Τον χειμώνα του μεγάλου λιμού στην Αθήνα, οι καθημερινές εξορμήσεις εκατοντάδων «μαυραγοριτών» στην ύπαιθρο με τον σιδηρόδρομο ήταν η κύρια πηγή τροφοδότησης της πρωτεύουσας.¹⁸ Η εισροή της διεθνούς βοήθειας, η σκλήρυνση του νομικού κατασταλτικού πλαισίου¹⁹ και το μεγάλο ρίσκο που ενείχαν οι εξορμήσεις στην ύπαιθρο ανέκοψαν το ρεύμα. Από το 1942 και ύστερα η μαύρη αγορά συγκεντρώθηκε σε λίγα χέρια και μαυραγορίτες δεν ήταν πλέον οι τυχοδιώκτες που εξορμούσαν στην ύπαιθρο προσδοκώντας να θρέψουν την οικογένεια τους ή ένα καλό μεροκάματο, αλλά όσοι είχαν τα οικονομικά μέσα και προσβάσεις στις αρχές, ώστε να εξασφαλίσουν μέσα, άδειες μεταφοράς και τρόφιμα.²⁰ Συνεπώς, η μαύρη αγορά ήταν ένα φαινόμενο με ευρύ κοινωνικό φάσμα και ενείχε πολ-

14. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχαιοτάξιο* 7 (2005), σ. 52-73· Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο Χατζηιωσήφ και Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, τόμ. Γ2, σ. 219-262· Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, σ. 231-239.

15. Για μια περιεκτική περιγραφή της αποστολής: Σωτήρης Βαλντέν, *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η Σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού 1942-1945*, Αθήνα 2017. Για τις δράσεις της Επιτροπής βλ. και Χρήστος Στέρης, «Ανταλλάσσουν το λάδι με το σάρι. Δράσεις της "Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι" στην Κατοχική Ελλάδα, 1943-1944», *Δοκμές* 21-22 (2019), σ. 135-195· σύμφωνα με τον Γιάννη Σκαλιδάκη, το μέγεθος της διεθνούς βοήθειας αποτελούσε μέγεθος συγκρίσιμο με τις προπολεμικές εισαγωγές τροφίμων, στο Γιάννη Σκαλιδάκη, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Αθήνα 2014, σ. 47-58.

16. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, σ. 5.

17. Σύμφωνα με τον Tony Judt, «για να ζήσεις φυσιολογικά στην κατεχόμενη Ευρώπη έπρεπε να παραβιάζεις το νόμο [...] οι περισσότεροι άνθρωποι που δεν είχαν πρόσβαση σε αγροτικά προϊόντα ήταν υποχρεωμένοι [...] να προσφεύγουν στην μαύρη αγορά ή στο παράνομο αντιπραγματισμό για να θρέψουν την οικογένεια τους». Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2012, σ. 37.

18. Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, σ. 239-250.

19. Κώστας Φραδέλλος, «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά την διάρκεια της Κατοχής», στο Χατζηιωσήφ και Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, τόμ. Γ2, σ. 169-171.

20. Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, σ. 307-309 και 354· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα 2012, σ. 69-75.

λές διαστάσεις, αποτελώντας έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες της μεταφοράς πλούτου και των κοινωνικών ανακατατάξεων της περιόδου. Από την κυριαρχία της μαύρης αγοράς πλήττονταν περισσότερο οι μισθοσυνήρητοι και οι εισοδηματίες, λόγω της ανόδου του πληθωρισμού, εφόσον η μαύρη αγορά αποτελούσε ένα σύστημα όπου οι τιμές δεν ελέγχονταν από τις κρατικές αρχές αλλά από την ελεύθερη αγορά,²¹ στον αντίποδα της πρακτικής των διατιμήσεων που ίσχυαν στην ελληνική οικονομία από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως και το 1980.²²

ΕΠΙΣΤΙΤΣΜΟΣ, ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΤΟΧΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

Η κατοχική κυβέρνηση επιχείρησε να αντιμετωπίσει τη διατροφική κρίση μέσω της επιβολής δελτίου στα βασικά διατροφικά είδη.²³ Παράλληλα, αυστηροποίησε το νομικό πλαίσιο για το παράνομο εμπόριο, την «αισχροκέρδεια» και τις απάτες αναφορικά με τα δελτία. Οι ειδήσεις για αγορανομικά ζητήματα αποτελούσαν συχνό θέμα στις στήλες του ημερήσιου Τύπου: κυβερνητικές απειλές για κυρώσεις, τροποποιήσεις επί του αυστηρότερου της νομοθεσίας, συγκρότηση ειδικών δικαστηρίων και ελεγκτικών σωμάτων, εντατικοποίηση των ελέγχων κ.ά. Η προσπάθεια αυτή είχε έντονη ηθική διάσταση στην πλαισίωσή της στον κυβερνητικό λόγο: επικλήσεις στην ανάγκη σωτηρίας του «έθνους και της φυλής»,²⁴ καταγγελία της πάλης των τάξεων και παραινέσεις για ταξική συνεργασία στο όνομα των «καθηκόντων προς το σύνολο»,²⁵ τα δικαιώματα του οποίου «ενσαρκώνει το κράτος» σε αντιπαραβολή με τα «άτομα και τις τάξεις», οι οποίες είχαν «μόνο υποχρεώσεις»²⁶ και στηλίτευαν την «κερδομανία».²⁷ Επίσης, απηχούσαν τον ηθικό πανικό για τις κοινωνικές

21. Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία», στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 2006, σ. 117-144.

22. Νίκος Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ*, Αθήνα 2019, σ. 303-310.

23. Νίκας, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός»: Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αθήνα 1994, σ. 61.

24. Φραδέλλος, «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου».

25. Άρθρο του Τσολάκογλου στο *Βήμα του αγρότου*, αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Η Πρωία* 17.12.1941, σ. 1.

26. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 25.10.1942, σ. 2.

27. Δηλώσεις Τσιρόνικου, υπουργού Οικονομικών κυβερνήσεως Ράλλη, στο εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 27.10.1943, σ. 2.

ανακατατάξεις που πραγματοποιούνταν μέσα στην Κατοχή με τη μετακίνηση στην τάξη των πλουσίων, ανθρώπων «από τα κατακαθίσματα της κοινωνίας» που εκμεταλλεύονταν τις περιστάσεις του πολέμου και συνιστούσαν «πελώρια [...] κοινωνική απειλή», εφόσον «προσβεβλημέν[οι] από την λέπρα της ανηθικότητας και της ασυνειδησίας [...] θα διευθύνουν μεταπολεμικώς την Ελλάδα, καταλύοντας κάθε έννοια ηθικής ιεραρχίας και κοινωνικής αρετής».²⁸

Κύρια επιδίωξη των κυβερνήσεων συνεργασίας ήταν να αποποιηθούν τις ευθύνες για τη διατροφική κρίση. Η πείνα και ο λιμός αποδιδόταν στο προηγούμενο καθεστώς της 4ης Αυγούστου, στους Βρετανούς, για τον ναυτικό αποκλεισμό, αλλά και στον μαυραγοριτισμό και την κερδομανία. Η τελευταία κατηγορία αποτελούσε, κατά τις περιόδους εντάσεως των ελλείψεων ή ύψωσης των τιμών, τον αποδιοπομπαίο τράγο, στον οποίο αποδιδόταν μεγάλο μέρος της ευθύνης. Ειδικότερα, η κατηγορία του «μαυραγορίτη» μεταβαλλόταν ανάλογα με τις περιστάσεις, σύμφωνα με το ποιος ήταν τη δεδομένη στιγμή αντίπαλος των κυβερνήσεων συνεργασίας,²⁹ τοποθετώντας έτσι την ελληνική κοινωνία ή τμήματά της στο κάδρο των ευθυνών για την πείνα. Αντίστοιχος ήταν και λόγος των ναζι κατακτητών: απόδοση των ευθυνών για τη διατροφική κρίση στον ναυτικό αποκλεισμό, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας.³⁰ Συνυπεύθυνη ήταν και η ελληνική κοινωνία εφόσον υπήρχαν πολλοί μικρο-έμποροι που ήθελαν να πλουτίσουν από τις ανάγκες των άλλων. Για να υπάρξουν, ωστόσο, καλύτερες μέρες, ο ελληνικός λαός όφειλε να «απαρνηθεί το φιλελεύθερο πνεύμα του μικρο-εμπόρου» και να ενστερνιστεί το αξίωμα «το κοινό συμφέρον υπεράνω του ατομικού», όπως είχε πράξει και ο γερμανικός λαός.³¹ Η κριτική στην (υποτιθέμενη) εγγενη ροπή της ελληνικής κοινωνίας προς το εμπόριο έναντι των «παραγωγικών εργασιών» αποτελούσε κεντρικό άξονα στον λόγο των κατακτητών. Άρθρο υπό τον εύγλωττο τίτλο «Θα ζήσει η Ελλάς;» επεσήμανε πως, για να συμβεί

28. Άρθρο του Τσολάκογλου στο *Βήμα του αγρότου*.

29. Η κατηγορία του «μαυραγορίτη», στον καθεστωτικό λόγο, δεν είχε συγκεκριμένο πολιτικό ή κοινωνικό προφίλ, αλλά μεταβαλλόταν συνεχώς. Αναλόγως των περιστάσεων, για μαύρη αγορά ή ενίσχυση της κατηγορήθηκαν οι πλούσιοι που «διαφθείρουν τους παραγωγούς», οι παραγωγοί που «πωλούν εις μαυραγορίτες», δημόσιοι υπάλληλοι που εκμεταλλεύονταν τη θέση τους, έμποροι, φαρμακοποιοί, χρηματιστές, βιομήχανοι, όσοι απεργούσαν, οι συμμετέχοντες στην αντίσταση κ.ο.κ., βλ. άρθρο του Τσολάκογλου στο *Βήμα του αγρότου*: εφ. *Η Πρωία* 16.11.1941, σ. 1· εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 18.4.1942, σ. 2· 1.9.1942, σ. 1· 25.6.1942, σ. 1· 26.10.1943, σ. 1· 21.5.1944, σ. 1.

30. Βλ. τα άρθρα Heinrich Rodemer, στο εφ. *Η Πρωία* 27.9.1941, σ. 1· Erich Martin Kruger στο εφ. *Η Πρωία* 28.9.1941, σ. 1· ανυπόγραφο άρθρο στα *Γερμανικά νέα εν Ελλάδι*, που αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 18.3.1943, σ. 1.

31. Άρθρο Heinrich Rodemer.

αυτό, έπρεπε η ελληνική κοινωνία να επιλέξει τις παραγωγικές εργασίες αντί του εμπορίου, προβαίνοντας μάλιστα σε υβριστικούς χαρακτηρισμούς για τους πληθυσμούς των ελληνικών πόλεων.³²

Οι κυβερνήσεις συνεργασίας αυτοπαρουσιάζονταν ως υπερασπιστές «της ηθικής που μας ενέπνευσαν οι πατεράδες και οι πατροπαράδοτες παραδόσεις», «συμπάσχοντες» προς τους άπορους, θεματοφύλακες των συμφερόντων της «ολότητας», επαγρυπνώντας για τη δίκαιη διανομή των τροφίμων, έναντι της «εγωιστικής νοσηρότητας» των «ελάχιστων ασυνειδητών με την μανία του εύκολου και άκοπου κέρδους»,³³ μεσολαβώντας προς τους επαγγελματίες για τη μείωση των τιμών.³⁴ Στο πλαίσιο αυτό δημοσιεύονταν προπαγανδιστικές ειδήσεις και δηλώσεις που επιχειρούσαν να συνηγορήσουν σε αυτό το αφήγημα: μαυραγορίτες που δέρνονται από τον ίδιο το πρωθυπουργό,³⁵ ενίσχυση των συσσιτίων με κατασχεθέντα από αυτούς τρόφιμα αλλά και απευθείας πώλησή τους σε τιμές διατίμησης, δήμευση των περιουσιών τους για την ενίσχυση των απόρων.³⁶ Παρομοίως, οι κατακτητές εμφανίζονταν ως φιλόανθρωποι προστάτες και αναμορφωτές του ελληνικού λαού. Άρθρα και ειδήσεις δημοσιεύονταν προβάλλοντας τη συμβολή των κατοχικών αρχών στην επισιτιστική προσπάθεια: πρωτοβουλίες για συγκέντρωση και αποστολή τροφίμων,³⁷ ενέργειες στρατιωτικών διοικητών για την ενίσχυση των συσσιτίων,³⁸ προσωπικές διαταγές του «Ντούτσε» για διανομές διατροφικών προϊόντων,³⁹ υποστήριξη των ελληνικών αρχών στην

32. Αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 26.4.1942, σ. 1.

33. Δηλώσεις Τσολάκογλου όπως δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Η Πρωία* 11.12.1941, σ. 1.

34. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 22.10.1943, σ. 1.

35. Εφ. *Η Πρωία* 18.11.1941, σ. 1. Επισημαίνεται πως η αρθρογραφία στον νόμιμο Τύπο λογοκρινόταν προληπτικά από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας (από κοινού με τις υπηρεσίες προπαγάνδας και λογοκρισίας των κατοχικών αρχών), η οποία υπαγόταν απευθείας στον πρωθυπουργό, βλ. Γιάννης Γκλαβίνας, «“Απερρίφθη υπό Γερμανικής πρεσβείας”: η Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας των ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων και η λογοκρισία κινηματογραφικών ταινιών την περίοδο 1941-1944», ανακοίνωση στη διεθνή ημερίδα της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού «Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα στις φωτογραφίες των Γερμανών στρατιωτών», Αθήνα, 12.4.2019 (η ανακοίνωση ανακτήθηκε στις 30.6.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.blod.gr/lectures/aperrifthi-ypou-germanikis-presbeias-i-geniki-dieythynsi-typou-kai-radiofonias-ton-ellinikon-katohikon-kyberniseon-kai-i-logokrisia-kinimatografikon-tainion-tin-periodo-1941-1944/>).

36. Εφ. *Η Πρωία* 18.11.1941, σ. 2· 23/11/1941, σ. 1· εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 25.1.1942, σ. 2.

37. «Σίτος διά την Ελλάδα», άρθρο που αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 21.2.1942, σ. 1.

38. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 18.3.1942, σ. 1.

39. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 28.1.1942, σ. 1· 29.1.1942, σ. 2.

πάταξη της «αισχροκέρδειας»,⁴⁰ αλλά και θεαματικές δημόσιες εκτελέσεις εμπόρων για κερδοσκοπία.⁴¹

Ο τρόπος προσέγγισης της επισιτιστικής κρίσης από τις κατοχικές κυβερνήσεις καθορίστηκε από την προσπάθεια να δικαιολογήσουν την επιλογή της συνεργασίας με τον κατακτητή και να υποβαθμίσουν τις συνέπειες της κατάκτησης. Η συνεργασία δεν ήταν μόνο αναγκαία αλλά και επωφελής για τον τόπο. Η αναγκαιότητα καλλιέργειας κοινωνικής συναίνεσης ήταν επιτακτική και από το γεγονός πως το κατοχικό κράτος ήταν ένα κράτος περιορισμένης κυριαρχίας, πλήρως ελεγχόμενο από τους κατακτητές. Συνεπώς, διέθετε περιορισμένα μέσα για την επιβολή του στον πληθυσμό. Το συμπέρασμα αυτό τεκμηριώνεται και από τη διαφορά των κυβερνήσεων συνεργασίας Τσολάκογλου και Ράλλη. Η κυβέρνηση Τσολάκογλου επικαλούνταν πολύ περισσότερο «ηθικές προσταγές» σε σχέση με την κυβέρνηση Ράλλη, που διέθετε και εμπράγματα εργαλεία για την πειθάρχηση του πληθυσμού, όπως ήταν τα τρόφιμα της βοήθειας του ΔΕΣ⁴² αλλά και τα Τάγματα Ασφαλείας.

ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ: Η ΜΑΥΡΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΑΜ

Οι διεκδικητικοί αγώνες γύρω από το επισιτιστικό ζήτημα και οι πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της πείνας αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους άξονες της δραστηριότητας των οργανώσεων του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) στην πρωτεύουσα αλλά και πεδίο εκκίνησης του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης. Εξάλλου, το αφήγημα του ΕΑΜ απεικόνιζε την πείνα ως εργαλείο των κατακτητών και των συνεργατών τους για να καταστήσουν τους Έλληνες «θεληματικούς σκλάβους, κοπάδι ανυπεράσπιστων πειναλέων».⁴³

40. Εφ. *Η Πρωία* 10.9.1941, σ. 1.

41. Η εκτέλεση δύο εμπόρων πραγματοποιήθηκε με δημόσιο απαγχονισμό στην πλατεία Αγάμων στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1943 με απόφαση του γερμανικού στρατοδικείου με την κατηγορία της «κερδοσκοπία[ς] στα τρόφιμα ζημιούσης τον λαό», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 26.10.1943, σ. 1.

42. Όπως επισημαίνει και ο Γιάννης Σκαλιδάκης, η διανομή της διεθνούς βοήθειας από το κράτος προς τις επαρχίες σχετίστηκε με την προσπάθεια καταστολής του αντάρτικου, στο Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, σ. 141-164.

43. Ανακοίνωση Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ στις 11.12.1943, δημοσιευμένη στο *Ελεύθερη Ελλάδα* (όργανο της ΚΕ του ΕΑΜ) 33, 22.12.1943, σ. 2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί⁴⁴ και τα συσσίτια αποτέλεσαν βασικά εγχειρήματα όπου επιχειρήθηκε να συγκροτηθεί η συλλογική δράση για τον επισιτισμό και η εγγραφή της στο αντιστασιακό εγχείρημα. Το ΕΑΜ, επιχειρώντας να μετατρέψει την «αυτενέργεια σε συντονισμένη αντιστασιακή δράση»,⁴⁵ προσανατολίστηκε στην «κοινωνική ιδιοποίηση»⁴⁶ των προμηθευτικών συνεταιριστικών δομών. Το ίδιο ίσχυε και για τα συσσίτια, για τα οποία διεκδικούσε την επέκταση και τον έλεγχο τους από τους ίδιους του σιτιζόμενους.⁴⁷ Πράγματι, κεντρικό θέμα της αρθρογραφίας των παράνομων εντύπων των εαμικών οργανώσεων στην Αθήνα το 1942 ήταν η οργάνωση και ενίσχυση της συλλογικής δράσης για τον επισιτισμό. Στο έντυπο *Μαχητής*, του γραφείου της κομμουνιστικής νεολαίας της σπουδάζουσας, υποστηριζόταν πως τα «μαθητικά συσσίτια πέρασαν στα χέρια των κυρίων της υψηλής φιλανθρωπίας και ρεμούλας», προτάσσοντας τα αιτήματα: λαϊκός έλεγχος των

44. Η ίδρυση τους καταναλωτικών συνεταιρισμών αποτέλεσε μια πρακτική ανεξάρτητη από τον κρατικό μηχανισμό, η οποία ξεκίνησε από τους εργαζόμενους στον δημόσιο τομέα στην αρχή της Κατοχής και γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη κατόπιν. Παρά την αρχική κυβερνητική επιφυλακτικότητα απέναντί τους, η ίδια η επισιτιστική κατάσταση και το πρόβλημα του πληθωρισμού οδήγησε την κυβέρνηση όχι μόνο να αποδεχτεί αλλά και να παροτρύνει την ίδρυσή τους. Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, σ. 264-268.

45. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, σ. 249.

46. Ο όρος «κοινωνική ιδιοποίηση» (social appropriation) χρησιμοποιήθηκε από το πεδίο της Συγκρουσιακής Πολιτικής για να περιγράψει την ιδιοποίηση μιας υπάρχουσας δομής από κινηματικούς δρώντες και την αξιοποίησή της για τους δικούς τους σκοπούς. Doug McAdam, Sidney Tarrow και Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Κέμπριτζ 2001, σ. 102-108.

47. Βλ. Νίκος Σφακιανάκης, *Το Περιστέρι στην Αντίσταση 1941-1944. Και μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγιά*, Αθήνα 1993, σ. 62-65, όπου παρέχονται πληροφορίες για τη δημιουργία συσσιτίων ή την ανάληψη της διαχείρισής τους από μέλη του ΕΑΜ στο Περιστέρι· Δημήτρης Χρ. Σούτος, *Η συμβολή των Ταυριωτών στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα*, Ταύρος 1993, σ. 48-83; μεταξύ άλλων παρατίθενται οι μαρτυρίες του Μάνου Δρίβα και Σωτήρη Ζωγράφου, όπου περιγράφεται η συμβολή της Εθνικής Αλληλεγγύης, του συλλόγου των εφέδρων του αλβανικού μετώπου και του συλλόγου εκδορέων (στον οποίο συμμετείχαν μέλη του ΚΚΕ) για τη διενέργεια παιδικών και λαϊκών συσσιτίων· Γιώργου Κυριάκου, «Η αντίσταση στις δυτικές συνοικίες», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 46 (1998), σ. 8-11, για τις κινητοποιήσεις του καλοκαιριού του 1942 με αίτημα τη χορήγηση τροφίμων στους συνεταιρισμούς για τη δημιουργία συσσιτίων για τα μέλη τους· Ζωή Πετροπούλου, «Η Εθνική Αλληλεγγύη στη διάρκεια της τριπλής ξένης κατοχής 1941-1944», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 113 (2015), σ. 8-12, για τη συμβολή της Εθνικής Αλληλεγγύης και των μελών της στα συσσίτια στην περιοχή της Ηλιούπολης· Δημήτρης Παλαιολογόπουλος, *Το Παγκράτι στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, Αθήνα 2004, σ. 60-61, παρομοίως, ο συγγραφέας στην έρευνά του επισημαίνει πως στο Παγκράτι είχε δημιουργηθεί επιτροπή επιβίωσης, ενώ στα μαθητικά συσσίτια από τα τρόφιμα που διέθετε η Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ) την οργάνωση και διανομή του συσσιτίου είχε αναλάβει το ΕΑΜ Νέων. Η δραστηριοποίηση του ΕΑΜ νέων στην οργάνωση και διανομή των συσσιτίων από τα τρόφιμα που διέθετε η ΕΟΧΑ επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Δημήτρη Λιβιεράτου στην περιοχή των Πετρωλώνων· Δημήτρης Λιβιεράτος, «Τα συσσίτια της κατοχής», ανακτήθηκε στις 19.3.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.enallaktikos.gr/Article/14809/ta-syssitia-ths-katohhs>.

συσσιτίων, πληρωμή μεροκάματων σε είδος, ίδρυση λαϊκών προμηθευτικών συνεταιρισμών κατά συνοικίες.⁴⁸ Η *Γυναικεία Δράση*, το παράνομο έντυπο των γυναικών του ΕΑΜ, προέτρεπε τις γυναίκες σε μαζικές παραστάσεις στις αρμόδιες αρχές για τη διεκδίκηση συσσιτίων, αύξηση της μερίδας ψωμιού και ίδρυση προμηθευτικών συνεταιρισμών κατά συνοικία.⁴⁹ Η ίδρυση προμηθευτικών συνεταιρισμών και η διεκδίκηση ενίσχυσής τους από το κράτος αποτελούσε τη βασική λύση που πρόκριναν οι οργανώσεις ΕΑΜ για την προστασία από την ακρίβεια και την πρόσβαση των φτωχών σε φτηνά τρόφιμα, εφόσον μπορούσαν να αντικαταστήσουν τη «μικρή μαύρη αγορά που δεν ενδιαφέρει απόλυτα τους κατακτητές».⁵⁰ Αντίστοιχα, συνεκτικός άξονας όλων των κινητοποιήσεων (υπό την καθοδήγηση των πυρήνων του ΕΑΜ και του ΚΚΕ) που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα από τους εργαζόμενους στα εργοστάσια,⁵¹ τους φοιτητές του Πολυτεχνείου⁵² και τους δημόσιους υπάλληλους⁵³ το 1941-1942 ήταν το θέμα της επιβίωσης, με αιτήματα τη διεύρυνση των δικαιούχων και τη βελτίωση των συσσιτίων που παρείχαν οι εργοδότες και οι δημόσιες αρχές, την παροχή τροφίμων για το σπίτι κ.ά.

Το 1943 αποτέλεσε έτος ισχυροποίησης των οργανώσεων του ΕΑΜ στην Αθήνα, όπως και πολιτικοποίησης της δράσης τους.⁵⁴ Παράλληλα, τους πρώ-

48. *Μαχητής* (όργανο του γραφείου της Κομμουνιστικής Νεολαίας στη σπουδάζουσα νεολαία), 8.3.1942, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Πρόγραμμα Παράνομος Τύπος, 1936-1974.

49. *Γυναικεία Δράση* 3, 15.4.1942, σ. 3-4, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

50. *Γυναικεία Δράση* 7, 1.7.1942, σ. 2.

51. Για παράδειγμα, στο εργοστάσιο του Λαναρά στο Περιστερί τον Φλεβάρη του 1942 πραγματοποιήθηκε στάση εργασίας με αίτημα την ημερήσια παροχή σταφίδων, ψωμιού και ρουχισμού: μαρτυρία Γιώργου Μενδρινού, παρατίθεται στο Σφακιανάκης, *Το Περιστερί στην Αντίσταση 1941-1944*, σ. 53-54. Αντίστοιχη κινητοποίηση, πριν την ίδρυση του ΕΑΜ που προλόγισε τον τρόπο δράσης του στα εργοστάσια, πραγματοποιήθηκε στα Ελληνικά Υφαντήρια στον Ταύρο το καλοκαίρι του 1941, στο Σίμος Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Πειραιάς 1985, σ. 12-20.

52. Μαρτυρίες για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Πανεπιστήμιο Αθηνών την περίοδο της Κατοχής: Θωμάς Κουγιάγκας, *Κόντρα στη φτώχεια και το φασισμό*, Αθήνα 1989· Δευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο και η ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Κατοχής*, Αθήνα 1992· Γρηγόρης Φαράκος, *Μαρτυρίες και στοχασμοί, 1941-1991*, Αθήνα 1993· Σταύρος Κασσιμάτης, *Οι παράνομοι*, Αθήνα 1997· Φοίβος Τσέκερης, *Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της Κατοχής*, Αθήνα 2007.

53. Για τη συμβολή του ΕΑΜ και των μελών του στην οργάνωση των απεργιακών κινητοποιήσεων των δημόσιων υπαλλήλων το 1942 βλ.: Α.Κ. Δημητρίου, *Η πρώτη απεργία στη σκλαβωμένη Ευρώπη. Χρονικό της κατοχής*, Αθήνα 1945· Περ. Ροδάκης, «Το ΕΑΜ της Αθήνας την άνοιξη του 1942», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 36 (1996), σ. 19-23· επίσης και τη μαρτυρία του Χαρίλαου Φλωράκη, που ως τηλεγραφητής συμμετείχε στην οργάνωση των κινητοποιήσεων, στο Άννα Παναγιωταρέα, *Κι σέν' πώς σ' λεν; Χαρίλαος Φλωράκης*, Αθήνα 2001, σ. 98-100.

54. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης*, σ. 166-172.

τους μήνες του 1943 υπήρξε ύφεση της διατροφικής κρίσης στην Αθήνα. Οι τακτικές αφίξεις τροφίμων από το εξωτερικό της διεθνούς βοήθειας, η αισιοδοξία για λήξη του πολέμου που προκάλεσαν οι πληροφορίες για τις πρώτες μεγάλες ήττες των Γερμανών και η απελευθέρωση της αγοράς από τις διατιμήσεις που επέβαλε ο ειδικός οικονομικός απεσταλμένος του Ράιχ Hermann Neubacher συνέβαλαν στην επανεμφάνιση τροφίμων στην αγορά της Αθήνας.⁵⁵ Όμως, αυτό δεν σήμαινε πως το πρόβλημα της πείνας είχε λυθεί, ειδικά για τους φτωχούς. Οι γυναίκες του ΕΑΜ Αθήνας επεσήμαναν πως, παρότι τρόφιμα υπήρχαν στην αγορά, οι τιμές τους ήταν απλησίαστες.⁵⁶ Η ύπαρξη διαθέσιμων τροφίμων, σε συνδυασμό με την ακρίβειά τους, συγκεκριμενοποίησε τις διεκδικήσεις προς το κράτος, εγείροντας το ζήτημα της δίκαιης διανομής τους: «να βάλετε στα εμπορεύματα χαμηλές τιμές, να μας κάμετε συνεταιρισμούς [...] να μας μοιράσετε με δελτία όσα υπάρχουν στις αποθήκες και τα πεζοδρόμια».⁵⁷

Οι μαζικές παραστάσεις στις αρχές και τους αρμόδιους φορείς για την ικανοποίηση των παραπάνω αιτημάτων αποτελούσαν, έως εκείνο το διάστημα, τη βασική μορφή διεκδικητικής δράσης των συνοικιακών οργανώσεων. Η νέα όξυνση της διατροφικής κρίσης το δεύτερο εξάμηνο του 1943, με την άνοδο των τιμών και τις ελλείψεις στην αγορά της Αθήνας, σε συνδυασμό με τον φόβο επανάληψης του λιμού συνέβαλαν στον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου της συλλογικής δράσης. Η νέα μορφή δράσης που εμφανίστηκε ήταν το άνοιγμα των αποθηκών τροφίμων και η πώλησή τους από λαϊκές επιτροπές σε τιμές διατίμησης. Παράλληλα με το άνοιγμα των αποθηκών πραγματοποιούνταν απεργιακές κινητοποιήσεις, με αιτήματα την αύξηση των μισθών και την παύση των πληρωμών των εξόδων κατοχής, που προκαλούσαν πληθωρισμό.⁵⁸ Στις διεκδικήσεις του ΕΑΜ, την ίδια περίοδο, ήταν η έκδοση αδειών μεταφοράς και η παροχή μεταφορικών μέσων στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς, μαζί με το άνοιγμα των αποθηκών των «μαυραγοριτών που έχουν τεράστιες ποσότητες τροφίμων».⁵⁹ Το άνοιγμα των αποθηκών αποτελούσε κλιμάκωση της δράσης του ΕΑΜ και είχε προαναγγελθεί. Τον Αύγουστο η *Ελεύθερη Ελλάδα* δημοσίευσε την πληροφορία πως «λαϊκές ομάδες» έσπασαν δύο αποθήκες τροφίμων και πως η πράξη αυτή αποτελούσε «σοβαρή

55. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, σ. 57-58.

56. *Γυναικεία Δράση* 14, 9.2.1943, σ. 2.

57. Στο ίδιο.

58. Απόφαση της ΚΕ του ΕΕΑΜ πάνω στις τελευταίες απεργίες, στο Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 1, Γενικά Αρχεία του Κράτους.

59. *Ελεύθερη Ελλάδα* 26, 27.8.1943, σ. 1.

προειδοποίηση σε μαυραγορίτες κερδοσκόπους». ⁶⁰ Σε προκήρυξη του ΕΑΜ στις 12 Οκτωβρίου του 1943, αφού ενημέρωνε πως ο υπουργός Οικονομικών Τσιρονίκος εμπόδιζε τους εισαγωγείς και τους αστυνομικούς της Αθήνας και του Πειραιά να προχωρήσουν σε επιτάξεις λαδιού, καλούσε τις οργανώσεις του «να εξακριβώσουν τις αποθήκες τροφίμων και άλλων ειδών [...] να καλέσουν το λαό και να μοιράσουν τα είδη σ'αυτόν σε τιμές προσιτές». ⁶¹ Στο κάλεσμα ανταποκρίθηκαν άμεσα οι συνοικιακές οργανώσεις. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε εντόπισε αναφορές σε άνοιγμα αποθηκών και διανομή τροφίμων σε «προσιτές τιμές», σε μια σειρά από συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά. ⁶² Κάποιες από τις διανομές κύλησαν ομαλά, με την αστυνομία να καλείται από τις επιτροπές για να επιβλέψει τη διανομή και τον έμπορο να λαμβάνει τα χρήματα της πώλησης, άλλες αντιμετωπίστηκαν με βία από τις αρχές, ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις που τα πράγματα ξέφυγαν από τον έλεγχο των επιτροπών. ⁶³

60. *Ελεύθερη Ελλάδα* 25, 17.8.1943, σ. 2.

61. ΕΑΜ Αθήνα, Προς το λαό της Αθήνας, 12.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 1.

62. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν αναφορές για άνοιγμα αποθηκών σε Μετς, Αχαρνών, Μεταξουργείο, Άγιο Κωνσταντίνο στο *Ελεύθερη Ελλάδα* 29, 14.10.1943, σ. 2· στο κέντρο της Αθήνας στις οδούς Ρεθύμνου και Μετσόβου, Χαριλάου Τρικούπη και Καλλιδρομίου, Σόλωνος και Σωκράτους στο *Λαϊκός Φρουρός* (όργανο της 14ης Ομάδας Αχτίδων. Γκύζη, Εξάρχεια-Νέαπολη, Κολωνάκι-Κουντουριώτου) 1, 23.10.1943, σ. 4, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· στην περιοχή του Υμηττού στο *Δεύτερος Υμηττός* (όργανο της τομεακής επιτροπής Υμηττού του ΕΑΜ) 3, 24.10.1943, σ. 1, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 2· στη συνοικία της Γούβας στο *Ο Μαχητής* (όργανο της 6ης Ομάδας συνοικιακών κομμουνιστικών αχτίδων) 2, 18.10.1943, σ. 3, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 2· αναφορά σε άνοιγμα αποθήκης τροφίμων στο *Φωνή του Λαού* (μηνιαίο όργανο της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αϊ-Γιώργη-Πλάτωνα-Κολωνού-Σκουζέ) 24, 28.10.1943, σ. 2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· αναφορά σε άνοιγμα αποθηκών και διανομή λαδιού στον Πειραιά στο *Ελεύθερη Ελλάδα* 28, 24.09.1943, σ. 2. Προκηρύξεις για επισήμανση και άνοιγμα αποθηκών για διανομή των τροφίμων από το ΕΑΜ εντοπίστηκαν, τομέας Μεταξουργείου και ΚΚΕ, 18η συνοικιακή αχτίδα, στο Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 2· για την περιοχή του Περιστερίου, ο Νίκος Σφακιανάκης παραθέτει τις μαρτυρίες των Γιάννη Ανδριανάκη και Δημήτρη Πέτσα, μελών του ΕΑΜ, που αναφέρονται σε εντοπισμό αποθήκης καλαμποκιού στην περιοχή της Ανθούπολης. Νίκος Σφακιανάκης, *Το Περιστέρι στην Αντίσταση*, σ. 51-52· ο Γιάννης Κυριακίδης, καπετάνιος του τάγματος ΕΛΑΣ Ν. Σμύρνης, ανέφερε άνοιγμα αποθηκών από λαϊκές επιτροπές στη Ν. Σμύρνη και στο Παλιό Φάληρο την άνοιξη του 1944 (πιθανότητα λανθασμένη ημερομηνία μιας και δεν εντοπίστηκε άλλη σχετική αναφορά για το ίδιο διάστημα) στο Γιάννης Κυριακίδης, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, Ν. Σμύρνη-Φάληρο, 1941-1945*, Νέα Σμύρνη 1983, σ. 244.

63. Στη διανομή στην Ανθούπολη, ζητήθηκε από τον έμπορο να ανοίξει την αποθήκη και να πουλήσει το καλαμπόκι που είχε αποθηκεύσει. Όταν αυτός αρνήθηκε, η λαϊκή επιτροπή την άνοιξε και πούλησε το καλαμπόκι. Στον έμπορο δόθηκαν τα χρήματα της πώλησης και ένα μέρος του εμπορεύματος για προσωπική χρήση. Η αστυνομία, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μελών του ΕΑΜ, ήταν παρούσα, επιβλέποντας τη διανομή, χωρίς ωστόσο να παρέμβει, Σφακιανάκης, *Το Περιστέρι στην Αντίσταση*, σ. 51-52· αντίθετα, στο Μεταξουργείο, σε άνοιγμα αποθήκης λαδιού από το ΕΑΜ, εμφανίστηκε το μηχανοκίνητο της αστυνομίας με επικεφαλής τον Μπουραντά,

Από το 1944 και μέχρι την Απελευθέρωση, οι διεκδικήσεις για τα ζητήματα επισιτισμού στην Αθήνα συνεχίστηκαν. Το ΕΑΜ οργάνωσε κινητοποιήσεις για την τιμαριθμική προσαρμογή των μισθών, την παροχή τροφίμων και συσσιτίων στους εργαζόμενους και την υπεράσπιση των λαϊκών συνεταιριστικών οργανώσεων από τις προσπάθειες της κυβέρνησης να τις διαλύσει.⁶⁴ Ωστόσο, στα έντυπα των οργανώσεων του ΕΑΜ στην πρωτεύουσα δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες για άνοιγμα των καταστημάτων, ενώ η αρθρογραφία σχετικά με τα επισιτιστικά ζητήματα ήταν περιορισμένη. Αυτό πιθανώς σχετίζεται με το γεγονός πως, παρά τη συνεχόμενη άνοδο του κόστους ζωής, από τον Φλεβάρη του 1944 ήταν υποχρεωτική η συμπλήρωση του μισθού των υπαλλήλων με τρόφιμα.⁶⁵ Επίσης, πιθανώς αφορά και την ιεράρχηση των ζητημάτων. Το 1944 η σύγκρουση μετατοπίστηκε ολοκληρωτικά από το πολιτικό στο στρατιωτικό πεδίο, εφόσον οι κατοχικές αρχές υιοθέτησαν το δόγμα της «μηδενικής ανοχής».⁶⁶ Έως και την Απελευθέρωση, η Αθήνα πλήρωσε βαρύ φόρο αίματος από τις επιχειρήσεις των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας.⁶⁷

Η κοινωνική κινητοποίηση για τον επισιτισμό και την ακρίβεια στην πρωτεύουσα πλαισιώθηκε στον εαμικό λόγο έτσι ώστε να προωθεί την ανάληψη συλλογικής δράσης και την ένταξή της στο αντιστασιακό εγχείρημα. Συνεπώς, σε πρώτο χρόνο δόθηκε προτεραιότητα στην αποδόμηση της επιχειρηματολογίας των κατοχικών αρχών και των συνεργατών τους για την επισιτιστική κρίση. Στον αντίποδα του καθεστωτικού λόγου, η πείνα αποδιδόταν στη «ληστεία [...] από τους φασίστες ληστές και τους λακέδες τους».⁶⁸ Ταυτοχρόνως, το παράνομο εμπόριο παρουσιαζόταν ως συνέπεια της κατάκτησης: η *Γυναικεία Δράση* απαντούσε στην κυβέρνηση που απέδιδε την ευθύνη του λιμού στη μαύρη αγορά, με το ερώτημα «πού είναι η άσπρη;». Παρεμβαίνοντας στην προσπάθεια της κυβέρνησης να αποσπάσει κοινωνική συναίνεση,

όπου διέταξε το λάδι να πουληθεί ακριβότερα από τις τιμές των επιτροπών και στις διαμαρτυρίες, άνοιξε πυρ τραυματίζοντας μια κοπέλα, *Εργατικό Βήμα* 15, 15.10.1943, σ. 4· το ίδιο, σε διανομή στην οδό Σόλωνος κατέφθασε η Γκεστάπο, έπειτα από κλήση του εμπόρου και άνοιξε πυρ, με αποτέλεσμα έναν νεκρό και δύο τραυματίες, στο *Λαϊκός Φρουρός* 1, 23.10.1943, σ. 2· για περιπτώσεις που τα πράγματα ξέφυγαν από τον έλεγχο των επιτροπών, διαφωτιστικό είναι το άρθρο του «Δεύτερου Υμηττού» που ενημέρωνε πως «καμουφλαρισμένοι πλιατσικολόγοι εμφανίστηκαν με την μάσκα του ΕΑΜ και άρπαξαν και έκλεψαν τα είδη που ανήκαν στο λαό», στο *Δεύτερος Υμηττός* 3, 24.10.1943, σ. 1.

64. *Ελεύθερη Ελλάδα* 35, 4.2.1944, σ. 1· 36, 29.2.1944, σ. 4· 37, 10.3.1944, σ. 2.

65. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, σ. 177.

66. Νίκος Παπαναστασίου και Χάγκεν Φλάσερ, «Το οργανωμένο χάος», στο Χατζηιωσήφ και Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, τόμ. Γ1.

67. Χαρολαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης*, σ. 261-288.

68. *Μαχητής*, 8.3.1942, σ. 1.

διαμέσου της επικοινωνιακής αξιοποίησης της καταστολής του μικρού μαυραγοριτισμού, διευκρίνιζε πως η «ρίζα του κακού» ήταν η ίδια η κυβέρνηση και οι κατακτητές: «σεις όλοι αποτελείτε [...] τους μεγαλοκαρχαρίες της μαύρης αγοράς. Σεις κλέβετε το φαΐ μας και το μεταπουλάτε σε ύψη αλογάριαστα». ⁶⁹ Σε άρθρο της *Ελεύθερης Ελλάδας*, το οποίο ανέλυε την καταστροφική επίδραση της κατάκτησης στην ελληνική οικονομία, υπογράμιζε πως η μαύρη αγορά ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης τροφίμων που προκάλεσε η Κατοχή από τις αγορές τροφίμων των κατοχικών στρατευμάτων με ακάλυπτο νόμισμα, σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια των διανομών τροφίμων και τις αντιφατικές πολιτικές του υπουργείου Επισιτισμού, με τη συνεχή εναλλαγή μεταξύ εμπορικών απαγορεύσεων, αδειών και πάλι απαγορεύσεων. ⁷⁰ Επίσης, κομβικής σημασίας ήταν η διάκριση μεταξύ μικρού και μεγάλου μαυραγοριτισμού. Στον εαμικό λόγο, ο μικρομαυραγοριτισμός παρέμενε εκτός πλαισίου απόδοσης ευθυνών, ενώ, αντίθετα, η «μεγάλη» μαύρη αγορά παρουσιαζόταν ως σχετιζόμενη και σε συμπαιγνία με τους κατακτητές και τις κυβερνήσεις συνεργασίας: «Οι χρηματιστές, μεγαλέμποροι και μαυραγορίτες» ήταν όλοι «φίλοι της κυβέρνησης», υποστήριζε η *Ελεύθερη Ελλάδα*, ⁷¹ με τον υπουργό Οικονομικών της κυβέρνησης Τσολάκογλου, τον Γκοτζαμάνη, να χαρακτηρίζεται ως «αρχι-μαυραγορίτης» ⁷² στα εαμικά έντυπα. Αντίστοιχα, η πείνα παρουσιαζόταν ως όπλο των κατακτητών ενάντια στη λαϊκή αντίσταση, ⁷³ και η μαύρη αγορά ως σχέδιο αρπαγής των προϊόντων των κατεχόμενων από τον Άξονα χωρών. ⁷⁴ Οι κατηγορίες αυτές στόχευαν στην ηθική απονομιμοποίηση της κυβέρνησης και κατ'επέκταση στην αποδυνάμωση του επιχειρήματος της συνεργασίας με τον κατακτητή ως «εξυπηρέτηση του έθνους».

Η νέα όξυνση της επισιτιστικής κρίσης στην Αθήνα το δεύτερο εξάμηνο του 1943 προσδιόρισε σαφέστερα την ερμηνευτική πλαισίωση του ΕΑΜ σε σχέση με τη μαύρη αγορά και τη συσχέτισή της με τις κοινωνικοπολιτικές του στοχεύσεις. Η ευθύνη της κρίσης αποδόθηκε στο τρίγωνο «Κατακτητές, κυβέρνηση και μαύρη αγορά», το οποίο προκαλούσε τον κίνδυνο ενός νέου

69. *Γυναικεία Δράση* 3, 15.4.1942, σ. 3-4.

70. *Ελεύθερη Ελλάδα* 10, 14.1.1943, σ. 1.

71. *Ελεύθερη Ελλάδα* 4, 23.7.1942, σ. 1-2.

72. *Λαϊκή Νίκη* (όργανο της 4ης Αχτίδας της ΚΟΑ ΚΚΕ), 1.9.1942, σ. 2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· *Δημοσιούπαλληλικό Βήμα* (όργανο Σοσιαλιστικής Παράταξης Δημοσίων Υπαλλήλων), 25.8.1942, σ. 1, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

73. *Ελεύθερη Ελλάδα* 4, 23.7.1942, σ. 1.

74. *Η Γροθιά* (όργανο της Κεντρικής Οικονομικής Επιτροπής της ΟΚΝΕ) 6, 9.10.1942, σ. 5, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

λιμού: οι γερμανοί κατακτητές γιατί με τα έξοδα κατοχής «εξευτελίζουν την δραχμή», δημιουργώντας ακρίβεια, η κυβέρνηση Ράλλη γιατί «δίνει τα δισηκατομμύρια στο στρατό κατοχής», και οι μεγαλομαυραγορίτες «γιατί εκμεταλλεύονται τη δυστυχία του λαού μας».⁷⁵

Το ΕΑΜ ήταν ιδιαίτερα προσεκτικό στην απόδοση της ευθύνης για την ακρίβεια και τις ελλείψεις στην Αθήνα. Στις κεντρικές του παρεμβάσεις δεν καταλόγιζε ευθύνες στο λιανικό εμπόριο και στους βιοτέχνες, αλλά στους «μεγαλοκαρχαρίες χονδρεμπόρους».⁷⁶ Η διάκριση του μεγαλομαυραγοριτισμού από το λιανικό εμπόριο ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την αντιστασιακή εθνική ενότητα, την οποία έπρεπε να υπηρετεί και ο αγώνας ενάντια στην ακρίβεια. Σε προκήρυξη της Γκρούπας των Επαγγελματιών του ΕΑΜ προς τους εμπόρους, βιοτέχνες και επαγγελματίες της Αθήνας, τους ζητούσαν να μειώσουν τις τιμές των εμπορευμάτων τους, πιέζοντας τους «μεγαλοκαρχαρίες χονδρέμπορους» ώστε να ρίξουν και αυτοί τις τιμές (οι οποίοι κατηγορούνταν ως οι υπεύθυνοι της ακρίβειας) και να διακινήσουν τα προϊόντα τους. Η προκήρυξη, μάλιστα, απευθυνόταν στους εμπόρους διαβεβαιώνοντας πως «το ΕΑΜ είναι μαζί σας [...] συνεχίστε άφοβα τις δουλειές σας και [το ΕΑΜ] θα σας περιφρουρήσει από κάθε κίνδυνο που τυχόν αντιδραστικά στοιχεία, εχθρικά προς το ΕΑΜ, θα θελήσουν να σας προκαλέσουν».⁷⁷ Επιχειρούσαν, έτσι, να καθησυχάσουν τους εμπόρους από τις ανησυχίες που είχε προκαλέσει η πρακτική του ανοίγματος των αποθηκών και των διανομών των προϊόντων από λαϊκές επιτροπές. Αντίστοιχη ήταν και η τοποθέτηση στο *Βήμα των Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων*, οργάνου του ΕΑΜ. Συστηνόταν στους εμπόρους να προσέξουν τη «δημαγωγική εκστρατεία Τσιρόνικου-Ράλλη-Γερμανών», επειδή αποσκοπούσε να μετατοπίσει σε αυτούς τις ευθύνες για την «πέινα και δυστυχία του λαού», υπογραμμίζοντας πως «κτυπώντας το μισοπαράνομο εμπόριο [θα] τονώσουν τις μεγάλες κομπίνες που φτιάχνουν με τους συνεργάτες και συνεταίρους των μεγαλομαυραγορίτες».⁷⁸

Εφόσον ο μαυραγοριτισμός ήταν ταυτόσημος μιας «εγωιστικής» στάσης, επιζημίας για την κοινωνία, η συσχέτιση μεγαλομαυραγοριτισμού, πλουτοκρατίας, κατοχικής κυβέρνησης και κατάκτησης εγγραφόταν στη «λαοκεντρική»

75. *Ελεύθερη Ελλάδα* 26, 27.8.1943, σ. 1· *Ελεύθερη Ελλάδα* 29, 14.10.1943, σ. 2.

76. ΚΕ ΕΑΜ, «Διακήρυξη προς τον Ελληνικό λαό», 20.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 1.

77. ΕΑΜ, Γκρούπα Επαγγελματιών Αθήνας, «Προς όλους τους Εμπόρους, Επαγγελματίες, Βιοτέχνες της Αθήνας», 25.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 2.

78. *Το Βήμα των Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων* (όργανο του Διαμερίσματος Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων του ΕΑΜ) 2, 12.10.1943, σ. 1, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

διεκδίκηση του σημαίνοντος «έθνος» από το ΕΑΜ: ως έννοιας, δηλαδή, που θα σηματοδοτούσε (πλέον) τη συνάρθρωση φτωχών και (φτωχοποιημένων στην Κατοχή) μεσαίων στρωμάτων σε μια κάθετη διχοτόμηση της ελληνικής κοινωνίας ανάμεσα στο «έθνος» (ως λαϊκή και αγωνιζόμενη οντότητα) και τους κατακτητές, την «εθνοπροδοτική» κυβέρνηση και τις συνεργαζόμενες μαζί της ελίτ, στην οποία ανήκαν οι «μεγαλοκαρχαρίες» μεγαλομαυραγορίτες.⁷⁹

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι δράσεις όπου το πλήθος κατάσχει ακριβά (ή αποθηκευμένα) τρόφιμα και τα διαθέτει προς πώληση σε μια «δίκαιη» προσιτή τιμή έχουν επιχειρηθεί να ερμηνευτούν από την έννοια της ηθικής οικονομίας.⁸⁰ Την έννοια εισήγαγε και ανέπτυξε ο άγγλος ιστορικός E. P. Thompson, για να περιγράψει τις αντιλήψεις που τροφοδοτούσαν τις ταραχές τροφίμων στην Αγγλία του 18ου αιώνα. Σε αντιδιαστολή με τη θεώρησή τους ως σπασμωδικές και μηχανιστικές αντιδράσεις του πλήθους στην έλλειψη τροφίμων ή τις υψηλές τιμές, ο Thompson υποστήριζε πως αποτύπωναν λαϊκές αντιλήψεις σε σχέση με το «δίκαιο» και «νόμιμο» των οικονομικών ανταλλαγών.⁸¹ Στοιχειοθετούσαν, δηλαδή, μια πράξη, μέσω της οποίας λαϊκό πλήθος των προβιομηχανικών (και σε διαδικασία μετάβασης προς τον καπιταλισμό) κοινωνιών κινητοποιούνταν και εξεγείρονταν σε περιόδους επισιτιστικής κρίσης, όταν θεωρούσε πως οι άρχοντες καταπατούσαν τις παραδοσιακές πατερναλιστικές σχέσεις αμοιβαιότητας, στη βάση της οποίας οι αρχές μεριμνούν για την επιβίωση των υπηκόων και οι υπήκοοι με τη σειρά τους προσφέρουν σεβασμό και υποταγή. Την έννοια επεξεργάστηκε περαιτέρω ο James Scott,⁸² ο οποίος επικεντρώ-

79. Υπό αυτή την άποψη, ο λόγος του ΕΑΜ μπορεί να περιγραφεί ως «λαϊκιστικός», με τη σημασία που δίνει στον όρο ο Γιάννης Σταυρακάκης (κινούμενος στο πλαίσιο ανάλυσης της έννοιας του λαϊκισμού που εισήγαγε ο Ernesto Laclau), ο οποίος τονίζει ως βασικά χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού λόγου «τον λαοκεντρισμό», δηλαδή τη συγκρότηση ενός «δικεδικητικού “λαϊκού υποκειμένου” [...] ως ένα σημείο αναφοράς γύρω από το οποίο άλλα περιφερειακά και συχνά αντιθετικά σημαίνοντα μπορούν να συναρθρωθούν» και τον αντι-ελτισμό, στη βάση της κάθετης «διχοτομική[ς] αναπαραστάση[ς] του κοινωνικοπολιτικού πεδίου», στο Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός. Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*, Αθήνα 2019, σ. 94.

80. Στην περίπτωση της κατεχόμενης Αθήνας, την έννοια της ηθικής οικονομίας έχει χρησιμοποιήσει ο Πολυμέρης Βόγλης, στο Voglis, «Surviving Hitler: Life in the Cities and the Countryside during the Occupation», σ. 32.

81. E. P. Thompson, «Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα», Αθήνα 2020· E. P. Thompson, «The moral economy reviewed», στο *Customs in common*, Λονδίνο 1991, σ. 259-351.

82. James Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Λονδίνο 1976· James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*,

θηκε στους παραγωγούς της Νοτιοανατολικής Ασίας και στις αντιλήψεις τους σχετικά με το δίκαιο-άδικο, ανεκτό-απαράδεκτο αλλά και την πρόσληψη του «καλού ηγέτη», ο οποίος μεριμνά για την επιβίωση του λαού του. Κομβικής σημασίας, σύμφωνα με τον Scott, είναι ο αγώνας για τη νοηματοδότηση, ως την τεχνική που επιστρατεύουν οι φτωχοί για να μην παραβιάζουν οι πλούσιοι τις κανονιστικές νόρμες. Η έννοια της ηθικής οικονομίας έτυχε μεγάλης αποδοχής στις κοινωνικές επιστήμες και χρησιμοποιήθηκε σε διάφορα επιστημονικά πεδία, (ιστορία, πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία) και με διαφορετικές συνδηλώσεις. Η Johanna Siméant ταξινομήσε τις χρήσεις της έννοιας, διακρίνοντας τρία διαφορετικά εννοιολογικά σώματα: την ηθική οικονομία 1, που αποτελεί τον στενότερο ορισμό της έννοιας, εγγύτερα στις θέσεις των Thompson και Scott, εστιάζοντας στις συγκρούσεις για την επιβίωση και στις ιδέες που εκφράζουν οι εξεγέρσεις για το τι θεωρείται κοινωνικά νομιμοποιημένο στις οικονομικές συναλλαγές· την ηθική οικονομία 2, που εξετάζει την κοινωνική ενσωμάτωση των οικονομικών δραστηριοτήτων, την ηθική διάσταση των οικονομικών πρακτικών και τα ηθικά παράπονα που προκαλούν, επηρεασμένα από τις εργασίες των Polanyi και Weber· την ηθική οικονομία 3, που περιλαμβάνει μια πιο ευρεία χρήση της έννοιας και επικεντρώνεται στην ηθική αρχιτεκτονική των αξιών, των νορμών και της κουλτούρας.⁸³

Η παραμονή στο πρώτο σώμα της έννοιας έχει το πλεονέκτημα του σαφούς ορισμού των ορίων της χρήσης. Αν και μειώνεται το εύρος της δυναμικής εφαρμογής της, η έννοια διασφαλίζεται από αυτό που ο Giovanni Sartori αποκάλεσε «εννοιολογικό ξεχειλίσμα».⁸⁴ Συνεπώς, η έννοια της ηθικής οικονομίας στη στενή της χρήση (ηθική οικονομία 1) ποιες δυναμικές διαδικασίες καταδεικνύει –αλλά και ποιους κινδύνους ενέχει– εάν εφαρμοστεί στην κοινωνική κινητοποίηση για τον επισιτισμό και την ακρίβεια στην κατεχόμενη πρωτεύουσα;

Ειδικότερα, η έννοια της ηθικής οικονομίας επιχειρεί να αποδώσει το πλαίσιο ιδεών για τον ρόλο του εμπορίου και τις τιμές των τροφίμων, που

Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 1985· James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο, 1990· James Scott, «The Moral Economy as an Argument and as a Fight», στο Alan Randall και Andrew Charlesworth (επιμ.), *Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority*, Μπείτσινγκτόουκ 2000.

83. Johanna Siméant, «“Économie morale” et protestation – détours africains», *Genèses* 81 (2010), σ. 142-160· Johanna Siméant «Three bodies of moral economy: the diffusion of a concept», *Journal of Global Ethics* 11 (2015), σ. 163-175.

84. Δηλαδή η προσπάθεια να καταστούν οι έννοιες εφαρμόσιμες σε κάθε περίπτωση, να επεκτείνονται τόσο ώστε να «συσκοτίζουν τις υποδηλώσεις τους», στο Giovanni Sartori, «Concept Misformation in Comparative Politics», *The American Political Science Review* 64 (1970), σ. 1033-1053.

τροφοδοτούσε την κοινωνική κινητοποίηση των πληβειακών στρωμάτων στις κοινότητες του «Παλαιού Καθεστώτος». Παρότι, όμως, το «πλήθος» των πληβείων κινητοποιούνταν, δεν είχε εμφανιστεί ακόμη ως αυτόνομο πολιτικό υποκείμενο και συνεπώς παρέμενε στη σκιά των ισχυρών, αναζητώντας την προστασία τους. Ως εκ τούτου, οι ταραχές τροφίμων εντάσσονταν στις τυπικές μορφές αυτού που ο Charles Tilly περιέγραψε ως «παλιό» ρεπερτόριο δράσης, το οποίο ήταν «δυσδικό» και «εντόπιο» και εδραζόταν στην πατριωτική. Αντίθετα, η ανάπτυξη του καπιταλισμού και η έλευση του συγκεντρωτικού «έθνους-κράτους» τον 19ο αιώνα, οδήγησε στην αυτόνομη πολιτική εμφάνιση των κατώτερων τάξεων, οι οποίες μετέρχονται πλέον ένα διαφορετικό ρεπερτόριο δράσης, το «σύγχρονο», το οποίο είναι «εθνικό», «αυτόνομο» και πολιτικοποιημένο.⁸⁵ Όπως επεσήμανε και ο E. P. Thompson, οι ταραχές τροφίμων δεν είχαν ρητές πολιτικές προθέσεις, παρά μόνο συμπωματικά, έως και τα τέλη του 18ου αιώνα, όπου πλέον άρχισαν σταδιακά να αντικαθίστανται από διεκδικήσεις σε σχέση με τους μισθούς.⁸⁶

Η αναβίωση των ταραχών τροφίμων στην Ευρώπη μεταξύ του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και η εντατικοποίηση των αναφορών σε ηθικές αξίες στον λόγο των δρώντων υποκειμένων καταστεί ελκυστική την ερμηνεία τους ως εκφράσεων μιας «ηθικής οικονομίας του πλήθους». Ωστόσο, η επίκληση ηθικών αξιών από συλλογικούς δρώντες δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των ταραχών τροφίμων. Ηθική διάσταση ενέχεται σχεδόν σε κάθε συλλογική διεκδίκηση και κριτική ενός κοινωνικού καθεστώτος, αφού, όπως επισημαίνει ο Rhys Williams, «τα κινήματα δημόσιων διεκδικήσεων πρέπει να έχουν μια “πολιτισμική δύναμη” που να είναι αποτελεσματική ακόμα και σε ανθρώπους οι οποίοι δεν συμμετέχουν από άποψη συμπεριφοράς, πεποιθήσεων ή θεματολογίας».⁸⁷ Την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ειδικά, η επίκληση ηθικών αξιών ήταν κρίσιμη (και δεν περιοριζόταν μόνο στο ζήτημα του επισιτισμού ή της ακρίβειας) για τη νομιμοποίηση της Αντίστασης, η οποία ενείχε σημαντικό κίνδυνο έκθεσης στη βία για τους συμμετέχοντες.⁸⁸ Επίσης, η δυναμική επανεμφάνιση στο ρεπερτόριο

85. Charles Tilly, «Speaking Your Mind Without Elections, Surveys, or Social Movements», *The Public Opinion Quarterly* 47 (1983), σ. 461-478· Charles Tilly, *The Contentious French*, Κέιμπριτζ-Λονδίνο 1986, σ. 390-398.

86. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους*, σ. 118-123.

87. Rhys Williams, «The Cultural Contexts of Collective Action: Constraints, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements», στο David Snow, Sarah Soule και Hanspeter Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Μάλντεν-Οξφόρδη-Βικτόρια 2004, σ. 91-115.

88. Το ζήτημα της ηθικής νομιμοποίησης της Αντίστασης και αντίστοιχα της απο-νομιμοποίησης της συνεργασίας ήταν κρίσιμο και στα αντιστασιακά κινήματα άλλων χωρών. Για την περίπτωση

συλλογικής δράσης των ταραχών τροφίμων,⁸⁹ μεταξύ Α' και Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αφορούσε μάλλον την προσαρμογή στις ιδιαίτερες συνθήκες του πολέμου: την επιστροφή του κινδύνου της πείνας, την επιβολή ελέγχων στην κατανάλωση όπως επίσης και την απώλεια της εθνικής πολιτικής αρένας που προκαλούσε η στρατιωτική κατοχή από ξένη δύναμη και συνεπώς των συμβατικών τρόπων που μπορούν να καταγραφούν οι διαφωνίες ή τα αιτήματα και να επηρεαστεί η λήψη αποφάσεων. Εξού και η (επαν-)εμφάνιση «παραδοσιακών» μορφών διεκδίκησης και η χρήση «μεικτών» ρεπερτορίων δράσης από τα αντιστασιακά κινήματα στην Ευρώπη, που συνδύαζαν χαρακτηριστικά και του «παλαιού» και του «σύγχρονου» ρεπερτορίου.⁹⁰ Συνεπώς, η καταφυγή στην ηθική οικονομία του πλήθους, ως αιτιώδη μηχανισμό των ταραχών τροφίμων στην Αθήνα, ενέχει τον κίνδυνο να υποτιμηθεί η μελέτη του ρόλου της πολιτικής διαμεσολάβησης που αναλαμβάνει το ΕΑΜ, υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα τη σημασία της ερμηνευτικής πλαισίωσης που επιχειρεί κατά την απόδοση των ευθυνών για την επισιτιστική κρίση και την ακρίβεια. Δεν μπορεί, δηλαδή, να καταδείξει τη δυναμική κλιμάκωση και να ερμηνεύσει τις καμπές της συλλογικής διεκδικητικής δράσης. Το άνοιγμα των αποθηκών των τροφίμων και ο «ορισμός της τιμής» από το πλήθος δεν πραγματοποιήθηκαν όταν ο Τσολάκογλου, επικαλούμενος τις πατροπαράδοτες παραδόσεις και τη σωτηρία του συνόλου, πλειοδοτούσε στην ηθική καταγγελία του μαυραγοριτισμού, αλλά εφόσον το ΕΑΜ είχε ισχυροποιηθεί αρκετά στην Αθήνα και είχε συγκροτήσει τις δικές του ερμηνείες, σε αντιπαράθεση με τον καθεστωτικό λόγο, για την πείνα και τη μαύρη αγορά, με τον μηχανισμό της απόδοσης ευκαιριών και κινδύνων⁹¹ να αποτελεί κρίσιμη συνιστώσα της

της Γαλλίας και τη χρησιμοποίηση του κοινωνικού κύρους των νομικών στην υπεράσπιση της Αντίστασης: Liora Israël, «Cadres et motifs de l'action résistante. L'exemple du Front national des jurists (1941-1944)», στο Daniel Cefaï και Dany Trom (επιμ.), *Les formes de l'action collective. Mobilisations dans des arènes publiques*, Παρίσι 2001, σ. 255-279.

89. Σύμφωνα με τον Charles Tilly, η κατάσχεση των τροφίμων από το πλήθος και η πώλησή τους σε προσιτές τιμές ανήκει σε μία από τις τυπικές μορφές των ταραχών τροφίμων (Food Riots), που αποτελούσε τη «συχνότερη μορφή συλλογικής βίας που χρησιμοποιούσαν οι απλοί πολίτες [...] στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης για τουλάχιστον έναν αιώνα της σύγχρονης εποχής», στο Charles Tilly, «Food Supply and Public Order in Modern Europe», στο Charles Tilly (επιμ.) *Formation of National States in Europe*, Πρίνστον-Νιου Τζέρσι 1975, σ. 385.

90. Η διάσταση αυτή έχει επισημανθεί ιδιαίτερα σε εργασίες που μελετούν το αντιστασιακό κίνημα στη Γαλλία. Βλ. Lynne Taylor, *Between Resistance and Collaboration, Popular Protest in Northern France 1940-45*, Μπρίνγκστον 2000, σ. 145· Claire Andrieu, «La Résistance comme mouvement social», Michel Pigenet και Danielle Tartakowsky (επιμ.), *Histoire des mouvements sociaux en France. De 1814 à nos jours*, Παρίσι 2014, σ. 415-426.

91. Οι Doug McAdam, Sidney Tarrow και Charles Tilly, επιχειρώντας να εισάγουν μια δυναμικότερη έννοια από τη «δομή πολιτική ευκαιριών», ως παράγοντα τροφοδότησης της κοινωνικής

συλλογικής δράσης ενάντια στην απόκρυψη τροφίμων και την κερδοσκοπία: «δε θα περάσουμε άλλο ένα χειμώνα του '41. Σήμερα είμαστε οργανωμένοι. Είμαστε δυνατοί θ'αγωνιστούμε και θα ζήσομε»⁹² «Στις ουρές θα πρέπει να πλησιάζουμε το κόσμο και να μιλάμε ανοιχτά για του σκοπούς της ΕΘΝΑΛ και να του τονίσουμε την υποχρέωση που έχει κανείς να είναι οργανωμένος γιατί μόνο με την ενιαία οργάνωση σπάμε τις αποθήκες και δεν τους αφήνουμε να επαναλάβουν το πείραμα του προπέρσινου χειμώνα».⁹³

Πράγματι, οι ταραχές τροφίμων στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1943 συνδυάστηκαν με μορφές του νεωτερικού διεκδικητικού ρεπερτορίου και προέκυψαν ως κλιμάκωση της συλλογικής διεκδικητικής δράσης. Παράλληλα με το άνοιγμα των αποθηκών πραγματοποιήθηκαν απεργιακές κινητοποιήσεις από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις με αιτήματα αυξήσεων των μισθών. Επίσης, η κινητοποίηση για την εξασφάλιση του επισιτισμού και την ακρίβεια δεν επικαλούνταν τόσο «εθιμικά δικαιώματα» ούτε συνιστούσε επιστροφή στο παρελθόν των «πατερναλιστικών ρυθμίσεων» της προβιομηχανικής εποχής, αλλά εγγραφόταν σε μια συνολική πολιτική πρόταση του ΕΑΜ που διεκδικούσε: (α) την παύση των πληρωμών των εξόδων κατοχής που προκαλούσε πληθωρισμό, (β) τη διαχείριση του εμπορίου από λαϊκές συνεταιριστικές οργανώσεις, με τη συμμετοχή των εμπόρων, των τραπεζιτών και των βιομηχάνων στη βάση ενός «λογικού κέρδους», στο πλαίσιο μιας κοινής εθνικής επισιτιστικής προσπάθειας, (γ) την παροχή από το κράτος των «αναγκαίων κεφαλαίων για να αναλάβουν οι οργανώσεις την αγορά τροφίμων», τη διανομή τους από τον «μπακάλη με τον έλεγχο των οργανώσεων του λαού», την παροχή συσσιτίων «για όλο το λαό από το κράτος» και τη μείωση των τιμών των προϊόντων κατά 50%.⁹⁴ Οι διεκδικήσεις αυτές εδράζονταν στην πεποίθηση ότι το εμπόριο δεν αποτελεί απλώς οικονομική δραστηριότητα αλλά και κοινωνικό λειτουργήμα, ούτως ώστε να διασφαλίζεται το «δικαίωμα στη ζωή» του ελληνικού λαού. Όπως επισημαίνει ο Νίκος Ποταμιάνος, το αίτημα για παρεμβατικό ρόλο του

κινητοποίησης, εισήγαγαν την έννοια της «απόδοσης ευκαιριών και κινδύνων», όπου, «αντί να θεωρούμε τις «ευκαιρίες και απειλές» ως αντικειμενικούς δομικούς παράγοντες, τις θεωρούμε ως υποκείμενες στην απόδοση. Καμία ευκαιρία, όσο και αν είναι αντικειμενικά ανοιχτή, δεν προκαλεί κινητοποίηση εκτός και αν είναι (α) ορατή σε δυνητικούς διεκδικητές και (β) εκλαμβάνεται ως ευκαιρία. Το ίδιο συμβαίνει και με τις απειλές [...] Η απόδοση των ευκαιριών και των κινδύνων είναι ένας μηχανισμός ενεργοποίησης εν μέρει υπεύθυνος για την κινητοποίηση προηγούμενος αδρανών πληθυσμών», στο McAdam, Tarrow και Tilly, *Dynamics of Contention*, σ. 43.

92. ΚΚΕ, Κομμουνιστική Οργάνωση Αθηνών, χ.τ. χ.χ., Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 2.

93. *Το Δελτίο Μας* (εσωτερικό φύλλο του 5ου τομέα συνοικιών της ΕΘΝΑΛ) 1, 10.1943, σ. 2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

94. ΚΚΕ, Επιτροπή Πόλης της Κ.Ο.Α., *Προς τον Αθηναϊκό λαό*, χ.χ., Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, φ. 2.

κράτους αντλούσε την αναφορά του από τις λύσεις που είχαν υιοθετηθεί κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε Ελλάδα και Ευρώπη, όπου το κράτος είχε ενεργητικό ρόλο στην εξασφάλιση του επισιτισμού.⁹⁵ Άλλωστε, το μοντέλο του οικονομικού παρεμβατισμού για την «ευημερία του λαού» απηχούσε, επιπλέον, αντίστοιχες παραδοχές στο στρατόπεδο των Συμμάχων, οι οποίες στη συνέχεια συνέβαλαν στη μεταπολεμική οικοδόμηση του «κράτους ευημερίας» στη Βόρεια Ευρώπη.⁹⁶

Παρ' όλα αυτά, τα πεδία στα οποία εστιάζει και οι διαδικασίες που αναδεικνύει η έννοια της ηθικής οικονομίας καταδεικνύουν μια σημαντική – και ίσως υποτιμημένη – πτυχή της Κατοχής: Τον λόγο και τις δράσεις σε σχέση με το εμπόριο και το κέρδος, με επίκεντρο τη μαύρη αγορά στην Αθήνα, ως κρίσιμο κρίκο της πάλης για την κοινωνική ηγεμονία και «νομιμοποίηση» ανάμεσα στη συνεργασία και την αντίσταση. Επίσης, η έννοια υπογραμμίζει την κρίση των δικτύων πατρωνίας και πελατειακών σχέσεων ως παράγοντα διάρρηξης του συμβιβασμού μεταξύ αρχών και αρχόμενων, και συνεπώς της κοινωνικής νομιμοποίησης των καθεστώτων.⁹⁷ Στην περίπτωση της κοινωνικής κινητοποίησης για τον επισιτισμό και την ακρίβεια στην κατεχόμενη πρωτεύουσα, οι παραπάνω επισημάνσεις μπορούν να στοιχειοθετήσουν υποθέσεις εργασίας αναφορικά με (α) την κοινωνική δυναμική της ηθικής καταγγελίας της σχέσης ανάμεσα στους «μεγαλοκαρχαρίες», τον μεγαλομαυραγοριτισμό και τη συνεργασία, (β) την ισχύ και αποτελεσματικότητα των πελατειακών δικτύων που απέρρεαν από τη σχέση με τις κυβερνήσεις συνεργασίας – ειδικά μετά την έναρξη των αποστολών τροφίμων της διεθνούς βοήθειας. Μια σημαντική διάσταση προς διερεύνηση είναι η έκταση της καταστολής του μικρού μαυραγοριτισμού. Αν, δηλαδή, η προσπάθεια επικοινωνιακής αξιοποίησης της καταστολής των μικρομαυραγοριτών από τις κυβερνήσεις συνεργασίας ήταν εις βάρος της δημιουργίας ενός παράνομου, μα λειτουργικού, δικτύου τροφοδοσίας του πληθυσμού της πρωτεύουσας.

Εν κατακλείδι, τόσο ο λόγος των κυβερνήσεων συνεργασίας όσο και του ΕΑΜ είχε αναφορές στην ηθική διάσταση του εμπορίου. Ωστόσο, η επίκληση της ηθικής αρθρωνόταν σε διαφορετικό ιδεολογικό πλαίσιο και με διαφορε-

95. Νίκος Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο* 17 (2015), σ. 55-65.

96. Nik Brandal, Øivind Bratberg και Dag Einar Thorsen, *The Nordic Model of Social Democracy*, Μπεϊσίνγκστούκ 2013, σ. 58-59.

97. Η Béatrice Hibou, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί την έννοια για να μελετήσει την κρίση των πελατειακών δικτύων του καθεστώτος Ben Ali στην Τυνησία και την εξέγερση του 2011, βλ. Béatrice Hibou, «Tunisie, Économie politique et morale d'un mouvement social», *Politique africaine* 121 (2011), σ. 5-22.

τικά επίδικα στους δύο αντίπαλους πόλους. Για τον δωσιλογισμό, εξυπηρετούσε τη δικαιολόγηση της επιλογής της συνεργασίας, από τη σκοπιά ενός συντηρητικού πατερναλισμού με κορπορατιστικές αναφορές. Ήταν αναγκαία η ύπαρξη της κυβέρνησης (έστω και συνεργαζόμενης με τον κατακτητή) για τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής, διαμέσου της συνεργασίας των τάξεων, εφόσον εξέφραζε τα συμφέροντα της «ολότητας» έναντι των επιμέρους. Για το ΕΑΜ, η αναφορά σε ηθικές αξίες υπηρετούσε την «πολιτισμική δύναμη» του αντιστασιακού κινήματος, την ενίσχυση της συλλογικής διεκδικητικής δράσης και αναφερόταν στο μοντέλο του οικονομικού παρεμβατισμού για την «ευημερία του λαού» με ένα «λογικό κέρδος» για τους εμπόρους.

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ΗΘΙΚΗ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΕΞΑΡΧΟ
(1892-1893)

Βίκυ Καραφουλίδου

«...ΜΑΧΟΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΥΨΟΥΣ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ...»

Η εμφάνιση και η σταδιακή εδραίωση της αγοράς στη σύγχρονη της μορφή, η κατίσχυση του εμπορίου, ο εκχρηματισμός των συναλλαγών και, κατόπιν, η προϊούσα εκβιομηχάνιση και ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός του κόσμου έθεσαν από πολύ νωρίς το ερώτημα της ηθικής νομιμοποίησης της νέας οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Από τη μία πλευρά, τα πλήθη που έβλεπαν τις συνθήκες της ζωής τους να ανατρέπονται και την επιβίωσή τους να απειλείται από τις καινούριες πρακτικές της αγοράς και του χρήματος αντέδρασαν, ήδη από τον 18ο αιώνα, επικαλούμενα την παραδοσιακή ηθική τάξη και τις κληροδοτημένες, εθιμικές και ηθικές, αντιλήψεις για μια οικονομία που οφείλει να σέβεται και να υπολογίζει τις ανάγκες της κοινότητας.¹ Από την άλλη, οι σχέσεις ηθικής και οικονομίας απασχόλησαν σταθερά την κοινωνικοπολιτική σκέψη στο βάθος του χρόνου, με τις στάσεις και τις ευαισθησίες να γνωρίζουν αξιοσημείωτες μετατοπίσεις.

Στο πεδίο των ιδεών, ο στοχασμός του Διαφωτισμού προώθησε την αισιόδοξη πεποίθηση πως το εμπόριο εξευγενίζει.² Εντούτοις, τον 19ο αιώνα αμφισβητήθηκε η βεβαιότητα πως οι αγορές και οι συναλλαγές έχουν τη δύναμη να προάγουν την ειρήνη, τον πολιτισμό, την επικοινωνία, τη συνεργασία και την εξημέρωση των ηθών, καθώς επίσης και την ατομική αρετή, την ελευθερία και τη δημιουργικότητα. Οι μεγάλες προσδοκίες διαψεύδονταν και τον λόγο

1. Τομή στη μελέτη των εξεγέρσεων για τα τρόφιμα στην Αγγλία του 18ου αιώνα υπήρξε το διάσημο άρθρο του E. P. Thompson, δημοσιευμένο το 1971, με το οποίο εισάγεται η έννοια της ηθικής οικονομίας στον αντίποδα της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Η συμβολή του ανανέωσε έκτοτε σημαντικά τα εννοιολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία των ιστορικών και κοινωνικών σπουδών, E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, επιμ. Νίκος Ποταμιάνος, Αθήνα 2020.

2. Για την ανάγκη ανασύνταξης των ηθικών κανόνων προκειμένου να διευθετηθεί εκ νέου η ένταση ανάμεσα στις σχέσεις ατόμου και κοινωνίας, οι οποίες διασαλεύονται με την προαγωγή αξιών όπως η ατομική ελευθερία και ατομικό συμφέρον, βλ. Διονύσης Δρόσος, «Αρετές και συμπεριφορές. Η επαγγελία μιας παράδοξης συγκατοίκησης ή ηθική κρίση της πρώιμης νεωτερικότητας», στο Διονύσης Δρόσος (επιμ. και μτφρ.), *Αρετές και συμπεριφορές. Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2008, σ. 405-581.

περί «ευγενούς εμπορίου» (*doux commerce*)³ επρόκειτο να τον διαδεχθούν ποικίλοι προβληματισμοί, οι οποίοι υπογράμμιζαν τις νέες μορφές κοινωνικής αδικίας και ανισότητας. Η κριτική της αστικής και καπιταλιστικής κοινωνίας συστηματοποιήθηκε από πολλαπλές και πολιτικά διαφορετικές μεταξύ τους οπτικές γωνίες, όπου η παρουσία ηθικών επιχειρημάτων υπήρξε ιδιαίτερα πυκνή, προκειμένου η εκμετάλλευση και η αλλοτρίωση να ερμηνευτούν, δι-ορθωτικά να μετριαστούν ή οριστικά να εκλείψουν.⁴ Γενικότερα, μια ηθική διαγνωστική του οικονομικού και κοινωνικού πεδίου βρέθηκε στο επίκεντρο των διανοητικών τάσεων και αναζητήσεων του 19ου αιώνα, ταυτόχρονα με τους προβληματισμούς για την ιεραρχία, τη διατήρηση της τάξης, τον ρόλο και την ισχύ της επιστήμης.⁵

Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, θα δοκιμάσω να συζητήσω τις σχέσεις ηθικής και οικονομίας όπως τις επεξεργάζεται ο ελληνικός σοσιαλιστικός λόγος των αρχών της δεκαετίας του 1890. Είναι ακριβώς η εποχή που εμφανίζονται ο Πλάτωνας Δρακούλης και ο Σταύρος Καλλέργης, οι σοσιαλιστικοί σύλλογοι, τα περιοδικά, οι εφημερίδες, οι συσπειρώσεις που στήνονται στον περίβολο της σκέψης και της δράσης τους.⁶ Είναι η εποχή που γενικεύεται η χρήση του όρου «σοσιαλισμός» έναντι του παλαιότερου «κοινωνισμού», η εποχή δηλαδή που διαφαίνεται καθαρότερα η εμφάνιση μιας καινούριας πολιτικής οικογένειας, με την ευρύτερη δυνατή έννοια, στον πολιτικό χάρτη της χώρας.⁷ Εντούτοις, δεν θα σταθώ στους περισσότερο γνωστούς σοσιαλιστές της περιόδου, οι οποίοι έχουν ήδη μελετηθεί συστηματικά στη σύγχρονη έρευνα, αλλά σε μια ελάχιστο προσωπικότητα, σε μια περίπτωση που λόγω της ιδιαιτερότητας που παρουσιάζει έχει παραμένει εν πολλοίς στην αφάνεια. Ο λόγος γίνεται εδώ για τον Νικόλαο Έξαρχο, συγγραφέα του *Μυστηριώδους Εγκληματία* και της *Κοινωνικής Συνθήκης*.

3. Για τους όρους ηθικής νομιμοποίησης της νεωτερικής αγοράς και των εμπορικών συναλλαγών, βλ. Διονύσης Δρόσος, *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας. Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον Σκωτικό Διαφωτισμό*, Αθήνα 2016.

4. Jürgen Kocka, «Capitalism and its critics. A long-term view», στο Ulbe Bosna και Karin Hofmeester (επιμ.), *The life work of a Labor Historian: Essays in honor of Marcel van der Linden*, Λάιντεν 2018, σ. 71-89. Για μια ενδιαφέρουσα συστηματοποίηση των ηθικών θεωρήσεων της αγοράς, από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, βλ. Marion Fourcade και Kieran Healy, «Moral views of market society», *Annual Review of Sociology* 22 (2007), σ. 285-311.

5. Jürgen Osterhammel, *The transformation of the World. A global history of the nineteenth century*, μτφρ. Patrick Camiller, Πρίνστον 2014, σ. 3-25, 907-919.

6. Για τη συνολική καταγραφή της περιόδου, βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α', Αθήνα 1990.

7. Βίκυ Καραφουλίδου, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα 2011, σ. 248-253.

Αλλά γιατί ένας «άγνωστος», μια περσόνα οριακή, αμφιλεγόμενη, δύσκολα αντιπροσωπευτική; Γιατί στην ιστορία των ιδεών δεν απασχολούν μόνο οι κοινοί τόποι, αλλά και οι εξαιρέσεις, οι ιδιάζουσες στιγμές, στον βαθμό βέβαια που παραμένουν εγγεγραμμένες στην εποχή τους και συνομιλούν μαζί της, ακόμη κι αν δεν την αποδίδουν με ακριβή πιστότητα. Η εξαίρεση παραμένει αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με τον κανόνα· με το δικό του μέτρο πάντοτε αποτιμάται και ερμηνεύεται. Θολό είδωλο, εξακολουθεί να αντανακλά και να αντανακλάται πάνω στη μεγαλύτερη εικόνα, σκιαγραφώντας ταυτόχρονα, μέσα από την υπερβολή, τάσεις και αντιφάσεις, ορίζοντες και όρια, συμβιβασμούς και υπερβάσεις, ανοικτές δυνατότητες και αμφίσημα στοιχήματα, τα οποία εντέλει διευθετεί η ίδια η ιστορική πορεία των πραγμάτων. Ας πάρουμε όμως την όλη υπόθεση από την αρχή, ξεκινώντας από το ποιος υπήρξε ο άνθρωπος που μας απασχολεί.

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΚΑΙ Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ

Τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι πολλά, προέρχονται ως επί το πλείστον από τα πορτρέτα που του φιλοτεχνούν οι εφημερίδες με τις οποίες σχετίζεται. Ο Νικόλαος Έξαρχος, με καταγωγή από την Ήπειρο, έρχεται το 1886 στην Αθήνα να σπουδάσει νομική. Αντιμέτωπος με την ανέχεια, εργάζεται αρχικά στα δικαστήρια και στα δικηγορικά καταστήματα ως γραφέας, για να μπει κατόπιν στον στίβο της δημοσιογραφίας και της πολιτικής. Προσλαμβάνεται στους *Καιρούς* του Πέτρου Κανελλίδη ως συντάκτης, διορθωτής και μεταφραστής, έπειτα βρίσκεται στο πλευρό του Αριστείδη Οικονόμου, «παρ' ώ μάλλον εμυείτο, ως λέγει, εις τας επαναστατικές θεωρίας ή ειργάζετο». Συνέχισε στην *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, ύστερα ως αντιγραφείας των έργων του Στέφανου Ξένου, ως υπάλληλος του *Χρόνου των Αθηνών*, για να αναλάβει θέση διορθωτή στην *Ακρόπολη* το 1892.⁸

Παράλληλα, ζώντας ζωή κλειστή και ασκητική, διαβάζει μανιωδώς και συγγράφει. Το 1890 δημοσιεύει ένα υπόμνημα προς «τους Ευρωπαϊκούς λαούς» με τον τίτλο *Η Κρήτη εν Ευρώπη*,⁹ ενώ το 1892 κυκλοφορεί *Ο Μυ-*

8. Γ[εράσιμος] Β[ώκος], «Ο διορθωτής μας», εφ. *Ακρόπολις* 7.4.1894. Ευχαριστώ και από εδώ τον Λάμπρο Βαρελά, ο οποίος μου επισήμανε τις σχετικές αναφορές στον Νικόλαο Έξαρχο στον Τύπο της περιόδου.

9. Νικόλαος Ι. Έξαρχος, *Η Κρήτη εν Ευρώπη. Υπόμνημα προς τους Ευρωπαϊκούς λαούς*, Αθήνα 1890.

στηριώδης εγκληματίας, με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «κοινωνιστική μυθιστορία πρωτότυπος».¹⁰ Το έργο αφιερώνεται ευθύς εξαρχής στη «δολοφονημένη ανθρωπότητα», ενώ δηλώνεται με καθαρότητα πως είναι γραμμένο με «τόλμη», η οποία μπορεί να αγγίζει –σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα– τα όρια του «θράσους».¹¹ Πρόκειται για την εξιστόρηση της περιπλάνησης ενός νεαρού και φιλοπερίεργου «κοινωνιστή» στην πρωτεύουσα του Βασιλείου. Ο ανώνυμος ήρωας, γυρίζοντας τους δρόμους της πόλης, συναντά και παρουσιάζει διαδοχικά τυπικούς εκπροσώπους όλων των κοινωνικών τάξεων, κάτω από τον αδυσώπητο καύσωνα ενός σκληρού καλοκαιριού. Με προσχηματική χρήση της μυθιστορηματικής φόρμας και υποτυπώδη πλοκή, η πρωτοπρόσωπη αφήγηση σκηνοθετεί μια μακρά σειρά κλιμακωτών διαλόγων, προκειμένου να προωθήσει την ανάπτυξη των επιχειρημάτων του συγγραφέα και να καταλήξει στη «Μήνυσιν κοινωνιστού κατά της νομισματοκρατίας». Ο «Εργάτης-δικαστής», ως «μέλος της όλης Ανθρωπότητας», καλείται να αποφανθεί και να επικυρώσει, δηλαδή να νομιμοποιήσει και να εφαρμόσει, την «εξαφάνισιν εκ του προσώπου της Γης των νομισματικών Μετάλλων».¹²

Σε μια αντίστοιχη τροχιά ριζοσπαστικής κοινωνικής κριτικής κινείται και η επόμενη συγγραφική του προσπάθεια, η «μεταγλώττισις» της *Κοινωνικής Συνθήκης* του «Ιωάννου Ιακώβου Ρουσώ», με τόπο έκδοσης και πάλι την Αθήνα, εν έτει 1893. Η μετάφραση, όμως, δεν είναι μετάφραση και ο τίτλος εδώ αποδεικνύεται παραπλανητικός. Στην πραγματικότητα, έχουμε να κάνουμε με μια εκτενή εισαγωγική πραγματεία του επίδοξου μεταφραστή, και μάλιστα με το πρώτο μόνον τεύχος της. Το δεύτερο, όπως και η υπεσχημένη ελληνική απόδοση του ρουσσωικού *Κοινωνικού Συμβολαίου*, δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν ποτέ, προφανώς για λόγους οικονομικών δυσχερειών.¹³ Σε αυτό το «Επιστημονικό Ευαγγέλιον επί σωτηρία της διαλυομένης Κοινωνίας», ο Έξαρχος ζητεί τον θάνατο «Νόμων σηψαίμων», δίχως τον οποίο «οι λαοί καταδικάζονται στην αυτοκτονία».¹⁴ Η μελέτη, φιλοσοφικού και πολιτικού χαρακτήρα, εξετάζει την ανθρωπινή φύση αυτή καθαυτή, καθώς και την

10. Νικόλαος Ι. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας. Κοινωνιστική μυθιστορία πρωτότυπος*, Αθήνα 1892.

11. Στο ίδιο, σ. 6.

12. Στο ίδιο, σ. 6, 17, α'-στ'.

13. Για την «οικονομική καταπόνηση» που υπέστη ο «μαχόμενος» από τις επάλξεις της «θεωρίας» Έξαρχος προκειμένου να εκδώσει την *Κοινωνική Συνθήκη*, βλ. Γ[εράσιμος] Β[ώκος], «Αγών κοινωνικής αναμορφώσεως», εφ. *Ακρόπολις* 22.3.1894.

14. Ιωάννου Ιακώβου Ρουσώ, *Κοινωνική Συνθήκη ή Αρχαί του Πολιτικού Δικαίου*, Μεταγλωττισθείσα υπό Νικολάου Ι. Έξαρχου (Ηπειρώτου), Αθήνα 1893.

ιστορική της διαδρομή στο βάθος του χρόνου. Εδώ, ο εκλεκτικισμός των ιδεών, η πολλαπλότητα των αναφορών, οι ακροβασίες της σύνθεσης, η υπερβολή των διατυπώσεων, καθώς και η στριφνή του γλώσσα δυσχεραίνουν σημαντικά την ομαλή προσπέλαση του κειμένου. Δεν το καθιστούν όμως αδιάφορο. Αρκεί να σταθεί κανείς, ανάμεσα σε πολλά άλλα, στα όσα καταλογίζονται στην εμπορική κοινωνία και στο εμπορικό δίκαιο που τη συνέχει. Οι έμποροι αποτελούν μια «λωποδυτο-ληστο-πειρατική σπείρα», η οποία, διαμεσολαβώντας και διακινώντας τα προϊόντα της εργασίας των άλλων, απέχει από κάθε παραγωγική δραστηριότητα και παρασιτεί. Η «αντικοινωνική αυτή συμμορία», με προεξάρχοντες τους τραπεζίτες, τους μεσίτες και τους χρηματιστές, θα τιμωρηθεί στο μέλλον για τις ανήθικες πρακτικές της και μάλιστα σύντομα: «εύχομαι και προορώ ασφαλώς ότι δεν θα παρέλθη δεκαετία, οπότε, αντί απαντήσεως διά συγγραμμάτων, θα απαντήσωσιν αι ριφθησόμενα εις τα ληστρικά ταύτα γιατάκια και εκραγησόμενα παταγωδώς, ως εκρήγνυται ο κεραυνός, χύτραι δυναμίτιδος», με το μπαρούτι να εξισώνεται εδώ μεταφορικά με τη «δύναμη των λαών».¹⁵

Η ρητορική αυτή μπορεί να ακούγεται οξεία, και πράγματι είναι, αλλά, αν παραβλέψουμε –προς στιγμήν– τον υψηλό και βίαιο τόνο της, δεν διαφέρει σημαντικά, ως προς τις γενικές κατευθύνσεις της, από τη σοσιαλιστική ή σοσιαλίζουσα φιλολογία της δεκαετίας. Στόχος της είναι η εστίαση στις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης και εν γένει των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, η ανάδειξη δηλαδή του κοινωνικού ζητήματος και η συγκρότηση ενός αυτοδύναμου πολιτικού λόγου που επικεντρώνει στη θεραπεία του. Ουσιαστικά, τόσο στον Έξαρχο όσο και στους συνοδοιπόρους του, αναγνωρίζουμε την ίδια αφηγηματική στρατηγική, την πυκνή και ηθικά φορτισμένη περιγραφή των δεινών που έχει επιφέρει ο σταδιακός εκχρηματισμός και η προϊούσα εκβιομηχάνιση προς το τέλος του αιώνα. Καινούρια προβλήματα, καινούρια ζητήματα σε μια κοινωνία που, αργά μεν, αλλά εντούτοις αλλάζει. Μάλιστα, στο σημείο αυτό, αξίζει ίσως να θυμηθούμε όσα έγραφε κάποια χρόνια πριν, το 1887, ένας από τους οξυδερκέστερους παρατηρητές της αθηναϊκής πρωτεύουσας, ο Μιχαήλ Μητσάκης. Σχολιάζοντας τον τρόπο θερινής διασκέδασης των συμπολιτών του, παρατηρούσε πως: «ήρχισαν ήδη συμπηγνύμεναι και καταρτιζόμεναι και κοινωνικά ακόμη τάξεις παρ' ημίν, τω τέως κατεξοχήν δημοκρατικώ θεωρουμένω λαώ».¹⁶

Αφήνοντας όμως στην άκρη τον ιδιόμορφο λογοτέχνη, ο οποίος περισσότερο «φωτογραφίζει» –νοσταλγικά και κριτικά μεν– παρά ανοικτά καταγγέλλ-

15. Στο ίδιο, σ. 121-124.

16. Μιχαήλ Μητσάκης, «Το θέρος», του ίδιου, *Πεζογραφήματα*, Αθήνα 1988, σ. 68-83.

λει,¹⁷ ως επιστρέφουμε πάλι πίσω στον Έξαρχο και στους «κοινωνιστές». Απέναντι στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται, η εμφιατική μνεία στην ηθική τάξη νομιμοποιεί την αναγκαιότητα του «σοσιαλισμού», υπηρετώντας ταυτόχρονα ιδανικά τους στόχους της μαχητικής πολιτικής προπαγάνδας. Έτσι, για παράδειγμα, διαβάζουμε στο *Εγκόλπιον Εργάτου* του Σταύρου Καλλέργη, το 1893, για τη σκληρότητα, την απανθρωπιά, την αδιαφορία απέναντι στους πεινασμένους, δίχως ενδύματα ταλαιπωρημένους εργάτες, που δεν μπορούν να στηρίξουν την οικογένειά τους. Η επίκληση στο συναίσθημα κυριαρχεί ως το πρότυπο των επιχειρημάτων κατά των «αρχόντων», των «τυράννων», των «σατραπών»:

[...] αλλά πώς να μη συγκινηθή φανταζόμενος, ό,τι ενώ ταύτα [τα παιδιά του εργάτη] πεινώσι άλλοι διασκεδάζωσι πλουσιοπαρόχως εις πολυτελή τράπεζαν γέμουσαν φαγητών ής τα ξηροκόματα εάν είχαν τα δυστυχή εκείνα πλάσματα ήθελον σωθή εκ του εκ πείνης θανάτου. Τις δεν οικτείρει τους εργάτας συλλογιζόμενος ότι όλα οφείλονται εις αυτούς; Ποίος κτίζει τα μεγαλοπρεπή των πλουσίων μέγαλα; Ποίος τα άμαξας με τας οποίας περιφέρονται ανά τας οδούς και τας πλατείας κατασκευάζει; [...] ο εργάτης και πάλιν ο εργάτης. Αλλά απ' όλα ταύτα ποία η ανταμοιβή των εργατών τούτων; αέναος εργασία αντί μικράς αμοιβής, στέρησις πολλάκις ταύτης, και η εις τας φυλακάς απάνθρωπος αυτών καταδίκη.¹⁸

Αντίστοιχα, στον *Μυστηριώδη εγκληματία* από τη μία πλευρά εικονογραφείται με τα πιο μελανά χρώματα η εξαθλίωση και η δυστυχία των κατάκοπων εργατών, οι οποίοι νηστικοί και πλήρως πια εξαντλημένοι, ξαπλώνουν για λίγο στην άκρη του δρόμου· από την άλλη, περιγράφεται η άνεση και η μεγαλοπρέπεια του παλατιού καθώς και η πολυτέλεια του μεγάρου του Συγγρού. Τέτοιες εικόνες, με την εύγλωττη ηθική τους φόρτιση, στηρίζονται πάνω στην αλληλουχία «λίγοι/πολλοί, πλούσιοι/φτωχοί, άεργοι/εργαζόμενοι»· μια αλληλουχία που καταγγέλλει την ανισορροπία ανάμεσα στην παραγωγή και τη διανομή των κερδών. Έτσι, διαβάζουμε χαρακτηριστικά για τις «βδέλλες, τους κακούργους, τα θηρία, τους αιμοβόρους τυράννους» αφενός και τους «δούλους τα κτήνη, τα ανδράποδα» αφετέρου. Επειδή: «Όταν, εργαζόμενος, εγώ μεν δυστυχώ, άλλοι δ' ευτυχώσιν, οι άεργοι, τότε ύψιστε Θεέ! Εργάζομαι ή δουλεύω ως δούλος των πρώτων αιώνων, ως Είλωσ ή Πληβείος;;; Το εργάζομαι σήμερον είνε λέξις ανύπαρκτος, ανούσιος, αντί δε ταύτης ζη και κυριεύει το δουλεύω».¹⁹

Για να θεραπευτεί, λοιπόν, η κοινωνική ανισότητα απαιτείται μια διαφορετική οικονομική οργάνωση, θεμελιωμένη όχι στη βάση του ατομικού αλλά

17. Σπύρος Αοδραχάς, «Από τις αναπαραστάσεις του Μιχαήλ Μητσάκη», εφ. *Η Αυγή*: Αναγνώσεις, τχ. 127, 29.5.2005 και τχ. 128, 5.6.2005.

18. Σταύρος Καλλέργης, *Εγκόλπιον εργάτου και άλλα κείμενα*, Αθήνα 2000⁴, σ. 37.

19. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 115-116.

του συλλογικού συμφέροντος, με μόνο μέτρο την *κοινωνικά χρήσιμη εργασία*. Σύμφωνα με τον Δρακούλη, σε εκείνον που δεν προσφέρει αναγκαία εργασία και δεν παράγει πλούτο «ουδέν οφείλεται», ενώ το «χρήμα δεν είνε πλούτος, αλλ' απλώς συμβολική παράστασις του πλούτου. Πλούτος είνε παν ό,τι ικανοποιεί τας χρείας του ανθρώπου ή οπωσδήποτε εξυπηρετεί τας απαιτήσεις της ανθρωπίνης ανέσεως και ευημερίας».²⁰ Για όλους τους σοσιαλιστές, λοιπόν, η κοινωνική πραγματικότητα στηλιτεύεται για τη δυστυχία που ανακυκλώνει, ενώ ο στόχος που τίθεται είναι η προάσπιση και η μεγέθυνση της ευδαιμονίας των περισσότερων. Ο Έξαρχος ακολουθεί την ίδια συνεπειοκρατία, θα λέγαμε, ωφελιμιστικής –τρόπον τινά– υφής, προκειμένου να οδηγηθεί, όπως και οι υπόλοιποι, στην εκ νέου διαπραγμάτευση του ηθικού δεσμού ανάμεσα στην οικονομία και την κοινωνία. Ωθεί όμως την κρατούσα οπτική της εποχής του στις απώτερες της συνέπειες, περνώντας από την ηθικά τεκμηριωμένη «σοσιαλιστική απομυθοποίηση» των «δεσμών του χρήματος» στην απόλυτη απόρριψη νομίσιματος, τόκων, κέρδους, αγοράς και εμπορίου.

Πώς ακριβώς όμως συμβαίνει κάτι τέτοιο; Δοκιμάζοντας να ορίσει εκ νέου τους βασικούς όρους της κλασικής πολιτικής οικονομίας μέσα από ένα ηθικό πρίσμα, προχωρά στην εξαγγελία των προϋποθέσεων μιας *άλλης οικονομίας*, μιας –καταχρηστικά, θα σημείωνε κανείς– *ηθικής οικονομίας του διανοουμένου*, η οποία υπηρετεί την πνευματική αρετή, την εντιμότητα και τη δικαιοσύνη, ως αναγκαία συνθήκη για τη χειραφέτηση της ανθρωπότητας. Έτσι, στον *Μυστηριώδη εγκληματία* διαβάζουμε δύο εναλλακτικούς ορισμούς της εργασίας και του κέρδους:

Εργασία καλείται η του ανθρώπου κίνησις, πνευματική ή σωματική, προς παραγωγήν ή μεταποίησιν πραγμάτων χρεωδών τη Κοινωνία επί κέρδει. Κέρδος δε καλείται η απόκτησις, και μόνη αύτη, των αναγκαίων πραγμάτων των προς αντίδρασιν κατά της σήψεως των εις ταύτην μοιραίως υποκειμένων σωματικών ημών μελών συντελούντων. Άρα σκοπός της εργασίας είνε μόνον το κέρδος, σκοπός δε του κέρδους η εφικτή αποτροπή της αποσυνθέσεως του σώματος ημών.²¹

Το χρήμα σε όλες του τις μορφές δεν εξυπηρετεί με τρόπο σαφή και συγκεκριμένο το αίτημα της κοινωνικά χρήσιμης εργασίας και της συντήρησης του ανθρώπινου σώματος, συνεπώς απορρίπτεται ως περιττό, παραπλανητικό και επιζήμιο:

Αλλά το κέρδος δεν αποφέρει νόμισμα, το οποίον είνε άχρηστον εις τας ανάγκας του ανθρώπου. Το κέρδος παράγει τροφήν, ενδυμασίαν, κα-

20. Πλάτων Δρακούλης, *Το Εγχειρίδιον του εργάτου ήτοι αι βάσεις του σοσιαλισμού*, Αθήνα 2000⁸, σ. 42. Η πρώτη έκδοση του κειμένου το 1893.

21. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 108.

τοικίαν, περισσεϊάν χρόνου, καναλισκομένου πνευματικώς. [...] Το νόμισμα δεν παρέχει δικαίωμα εις τον κάτοχον αυτού τροφής ή άλλου τινός, αλλ' η εργασία.²²

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει νομίζω να προσέξει κανείς το εξής: στον Έξαρχο, οι συγκεκριμένες εννοιολογήσεις κέρδους και χρήματος προχωρούν ένα βήμα παρακάτω από τους μέσους όρους της δεκαετίας. Ενώ, δηλαδή, συντονίζεται με τις γενικότερες τάσεις της κοινωνικής κριτικής και αναπαράγει, όπως φαίνεται, αρκετούς κοινούς τόπους της σοσιαλιστικής σκέψης της εποχής του, τελικά σημειώνει ένα απότομο άλμα για να βρεθεί πλέον εντελώς εκτός οικονομικού πλαισίου. Παραπλήσιες βέβαια δοκιμές και κοντινούς πειραματισμούς συναντάμε μεν σε ορισμένα ακόμα σοσιαλιστικά κείμενα, π.χ. στον Καλλέργη, όταν γίνεται λόγος για την κατάργηση του χρήματος στη μελλοντική σοσιαλιστική κοινότητα της Κρήτης,²³ ή στο καταστατικό του Σοσιαλιστικού Συνδέσμου «Κόσμος», όπου διαβάζουμε, το 1895, για την «κατάργησιν της δυναστείας του Κεφαλαίου, ήτοι της χρηματοκρατίας».²⁴ Ωστόσο, και πάλι υπάρχει υπολογίσιμη διαφορά, καθώς το κέντρο βάρους τέτοιων παρεμφερών θεωρήσεων δεν τοποθετείται στην άμεση κατάργηση των χρηματικών συναλλαγών συνολικά, αλλά στον οραματικό σχεδιασμό της κοινωνικής αλλαγής και στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Πού ακριβώς, όμως, στηρίζεται, στον Έξαρχο, αυτή η αισθητή όξυνση, αυτή η ευδιάκριτη κλιμάκωση σε σύγκριση με άλλα κείμενα της εποχής; Στο γεγονός ότι η δική του σκέψη προϋποθέτει κάτι περισσότερο από τη διαδεδομένη τότε ηθική προτεραιότητα της κοινωνίας έναντι της οικονομίας· την απόλυτη και αδιαμεσολάβητη υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης.

Έτσι, στον *Μυστηριώδη Εγκληματία* δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με ένα αίτημα κοινωνικής χειραφέτησης, με τη σύλληψη πως οι υλικές ανάγκες των πολλών πρέπει να καλυφθούν με κοινωνικά δίκαια οργανωμένη οικονομική δραστηριότητα, προκειμένου να απελευθερωθεί ο άνθρωπος από τη βιοτική ανάγκη. Ούτε με το ζήτημα των κοινωνικών προϋποθέσεων της ηθικής τελείωσης του ατόμου, επίσης συχνό εκείνα τα χρόνια.²⁵ Αλλά για την εξαγγελία

22. Στο ίδιο, σ. 112.

23. Το χρήμα θα καταργηθεί, καθώς οι δήμοι θα κάνουν συναλλαγές με γεωργικά ή βιομηχανικά προϊόντα, με μέτρο μια «μονάδα εργασίας», Καλλέργη, *Εγκόλπιον εργάτου*, σ. 42-23. Επίσης, στο *Εγχειρίδιον*, ο Δρακούλης αποφαινεται πως: «Πλούσιος είναι όχι εκείνος όστις έχει χρήματα αλλ' εκείνος όστις δεν έχει ανάγκη χρημάτων. Εν υγεί δε κοινωνία ουδεις θα έχει ανάγκη χρημάτων», Δρακούλης, *Το Εγχειρίδιον του εργάτου*, σ. 63.

24. Για τον χαρακτήρα του συλλόγου και τον ρόλο των αναρχικών στον προσανατολισμό και τη δράση του, βλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 266-269, από όπου και το παράθεμα.

25. Παραθέτω ενδεικτικά, από το *Άρδην* του Π. Δρακούλη (1886): «Αρχήν θεμελιώδη το *άρδην*

μιας οριακής πολιτισμικής συνθήκης που απορρίπτει πλήρως το οικονομικό πράττειν, προκειμένου να επαληθεύσει και να διασφαλίσει την απόλυτη ηθική ανωτερότητα του πνεύματος και της διάνοιας έναντι του φθαρτού υλικού σώματος.²⁶ Πρόκειται για σχετικά λίγες, αλλά κομβικής –νομίζω– σημασίας φράσεις, οι οποίες δίνουν τον τόνο, χαράσσοντας ταυτόχρονα τις διαχωριστικές γραμμές από άλλες συναφείς τότε συσχετίσεις σοσιαλισμού και ηθικής ανάτασης της ανθρώπινης ύπαρξης. Για τον Έξαρχο, στη «νομισματοκρατία» του παρόντος αντιστοιχεί η «πνευματοκρατία», θα μπορούσε να πει κανείς, του μέλλοντος, ένα νέο «Πνευματικό Οικοδόμημα», όπου ο «ανθρωποκτόνος υλισμός» και οι «μεταλλολάτρες» θα έχουν εκλείψει, και μόνο η κατώτατη βαθμίδα θα ανήκει στην ύλη.²⁷ Αρκετά εύλογα, ένας τέτοιος αδιαπραγμάτευτος ιδεαλισμός απολήγει στην καθολική «δαμινοποίηση» του χρήματος, ανακυκλώνοντας, στο πλαίσιο πια της νεωτερικής κοινωνίας και οικονομίας, μια πολύ παλαιότερη, μεσαιωνικών καταβολών, χριστιανική καχυποψία απέναντι στον πλούτο.²⁸ Μάλιστα, όταν συνδυάζεται με θρησκευτικά μοτίβα, όπως συμβαίνει στο μυθιστόρημα ιδεών του, τότε εκβάλλει σε ισχυρούς μεσοσιανικούς τόνους, όπως οι ακόλουθοι:

Δεν έχομεν ανάγκην ύλης. Ο Χριστός εστί Πνεύμα και τους προσκυνούντας αυτόν και ακολουθούντας αυτό εν πνεύματι δει προσκυνείν και έπεσθαι. Ουκ εσμέν άρπαγες, αλλά θα καταργήσωμεν το χρήμα, αποκόπτοντες την επαρθείσαν αυτού κεφαλήν και εν κλιβάνω αποτεφρούντες πεπυρακτωμένω [...] Ιερόν το έργον του Κοινωνισμού ή Σοσιαλισμού και θείος ο σκοπός αυτού, μέλλοντος να θανατώση την αθάνατον Δυστυχίαν και αποδώση τη Συνειδήσει τας φυσικάς αυτή ελευθερίας. Είθε να ζήσω να ιδώ και εγώ την επί της Γης δευτέραν παρουσίαν του Χριστού και αίρων τούτον εις τας χείρας μου και περιπτυσσόμενος εν ταις αγκάλαις μου να φωνήσω, ως ο Συμεών, «Νύν απολύεις τον δούλον σου, Δέσποτα κλπ».²⁹

Μια τέτοια σύνδεση σοσιαλισμού και χριστιανισμού στα τέλη του αιώνα είναι σίγουρα διαδεδομένη, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη τις επεξεργασίες που προωθεί ο Δρακούλης και οι συνεργάτες του. Προσδιορίζοντας ως μό-

πρεσβεύει την απαλλαγή του ατόμου από της φονευούσης το πνεύμα και την καρδίαν *μερίμνης περί της αύριον* και αποβλέπει εις την εντεύθεν ηθικήν διάπλασιν, υλικήν ευημερίαν και πνευματικήν ανάπτυξιν όχι προνομακώς των ολίγων αλλά –ως η δικαιοσύνη απαιτεί– απάντων. [...] Βίος ελεύθερος βιοτικών φροντίδων, διά πάντας», στο Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 167-168. Για την αντίστοιχη διατύπωση στον Καλλέργη, βλ. εφ. *Σοσιαλιστής* 5.6.1890.

26. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 80.

27. Στο ίδιο, σ. 75, 79.

28. Koecka, «Capitalism and its critics», σ. 73-76.

29. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 135-136.

νον σκοπό του χρήματος «να διευκολύνη την ανταλλαγή των χρεωδών του βίου», κεραυνοβολεί τον «χρηματισμόν», ο οποίος «οξύνει μόνο τας χθαμαλάς εμπνεύσεις και αναπτύσσει πανουργίαν», ενώ διευκρινίζει πως «ο τέλειος άνθρωπος είνε δημιουργός, ο ατελής άνθρωπος είνε θησαυριστής».³⁰ Η πολιτισμική αυτή κριτική του σύγχρονου κόσμου απολήγει στο όραμα μιας ηθικής ολοκλήρωσης του ατόμου, μεστής θεολογικών συνδηλώσεων: «Παύοντος του συναγωνισμού, θα προκύψη όλως νέον κοινωνικόν σύστημα βασιζόμενον επί του σοσιαλισμού. Σωσιαλισμός και χριστιανισμός είνε ένα πράγμα. Γράφω το σω με ωμέγα διά να υπενθυμίζω ότι η έννοιά του ταυτίζεται με την έννοιαν του σώου και του σωτηρίου».³¹ Από τη δική του πλευρά, ο Έξαρχος δείχνει να συνομιλεί με μια τέτοια πρόσληψη του σοσιαλιστικού ιδεώδους, τείνει όμως και πάλι να την υπερβαίνει με εξτρεμιστική υπερβολή. Διακηρύξεις όπως «δεν έχομεν ανάγκη ύλης» ή τα σχετικά με τον «χρηματιζόμενο» που δεν ζει ούτε στιγμή «πνευματικώς», αφού «του Πνεύματος βλεδυττομένου την ύλην, εξαναγκάζεται να μεριμνά περί του βρωμερού αυτού σαρκίου και των κτηνωδών γηίνων απολαύσεων» διαγράφουν και πάλι με καθαρότητα την απόσταση που συνεχίζει να ανοίγεται ανάμεσα σε αυτόν και στους συγχρόνους του.³² Εκείνο το συνηθισμένο «βίος ελευθερών βιοτικών φροντίδων διά πάντας» σήμαινε μεν τη δυνατότητα να ακολουθεί κανείς τον πνευματικό του προορισμό, αλλά όχι μια περιφρόνηση της ανθρώπινης χαράς. Για τον Δρακούλη, μια εύλογη υλική ευημερία και άνεση συνόδευαν την πνευματική ανάπτυξη, ενώ για τον Καλλέργη, στο πρόγραμμα του 1902, ήταν σημαντική η «συμμετοχή πάντων των ατόμων εις τας τέρψεις, τα θέατρα και τας διασκεδάσεις των πόλεων και εξοχών».³³

Οι ίδιες αμφιλεγόμενες ισορροπίες, ανάμεσα στον συγγραφέα του *Μυστηριώδους εγκληματία* και τους υπόλοιπους, διαφαίνονται και όταν αρθρώνεται μια ηθική ρητορική υπέρ της λιτότητας. Η έντονη επιφυλακτικότητα απέναντι στον σύγχρονο πολιτισμό και η καταδίκη των πολυτελών απολαύσεων επαναλαμβάνονται μέσα στη δεκαετία, με την έντασή τους να ποικίλλει,³⁴ αλλά η

30. Δρακούλης, *Το Εγχειρίδιον του εργαίου*, σ. 69.

31. Στο ίδιο, σ. 46.

32. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 135, 80.

33. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 207.

34. Πβλ. ενδεικτικά, όσα έγραφε το 1899 ο διευθυντής της εφ. *Επί τα πρόσω Β. Θεοδωρίδης*: «Ναι, απαντώμεν. Κάτω ο πολιτισμός! [...] ας επανέλθωμεν εις την πτωχήν μητέρα μας φύσιν! Παρ' αυτή βεβαίως δεν θα εύρωμεν ούτε ασιατικήν, ούτε ευρωπαϊκήν κουζίαν, δεν θα τύχωμεν δουλικής υπηρεσίας, δεν θα ενδυθώμεν μαλακά ιμάτια και τρίζοντας στολισμούς, δεν θα ηδύνωμεν τον ουρανίσκον μας με αρωματώδη σίκερα, και δεν θα ατονήσωμεν εις την χλιαράν της παστάδος ηδυπάθειαν· αλλά θα εύρωμεν την λιτήν, την υγιηνήν και την μόνην αρμοζούσαν εις τον

μάχη που κηρύσσει ο Έξαρχος κατά των υλικών αγαθών οδηγεί σε μονοπάτια που εξακολουθούν να ξαφνιάζουν. Καθώς, κάτω από την επίδραση του Ρουσσώ, απορρίπτει την άνεση του σύγχρονου τρόπου ζωής στην πόλη,³⁵ πριμοδοτεί την ολιγαρχή απλότητα σε μια Αθήνα που εν πολλοίς θυμίζει ακόμη μεγάλο χωριό, υπονοώντας μοντέλα αποανάπτυξης και εγείροντας από πολύ νωρίς ζητήματα μιας οικολογικής πολεμικής, η οποία εμφανίζεται τον προχωρημένο πλέον 20ό αιώνα. Έτσι, γράφει αναφορικά με την εξόρυξη των μετάλλων που γίνεται προς παραγωγή χρήματος τα εξής:

*Οι άνθρωποι εισέρχονται, ως τα μικρόβια εις τα σπλάχνα του ανθρώπου, εις τα παρθένα σπλάχνα της Γης. Δεν φρονείς, υλασπιστά, εκ του γεγονότος τούτου ορμώμενος, ότι, ως τα μικρόβια κατατρώγουσι τα σπλάχνα και ο άνθρωπος εκλείπει, ούτω και οι άνθρωποι, κατατέμνοντες και αποχωρίζοντες τα σπλάχνα της Γης, ασυνειδήτως επισπεύδουσι τον θάνατον αυτής;*³⁶

Αφήνοντας όμως στην άκρη τον *Μυστηριώδη εγκληματία* και τα περί ανθρώπινων βακτηρίων στο σώμα του πλανήτη, ας εστιάσουμε στην *Κοινωνική Συνθήκη* και την «Εισαγωγή» της. Οι οφειλές στον Ρουσσώ είναι ευδιάκριτες, όσον αφορά ορισμένους βασικούς άξονες, όπως το οικείο σχήμα της μετάβασης από τη φύση στην άγρια κατάσταση και από εκεί στη συγκρότηση κοινωνίας, όπου συμβατική ηθική και δικαιοσύνη στραγγαλίζουν την έμφυτη ικανότητα του ανθρώπου προς επιβίωση, δρομολογώντας τη σκλαβιά και τη δυστυχία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η αναγνώριση της «αυτοσυντηρησίας», του βασικού δηλαδή ενστίκτου της ανθρώπινης ύπαρξης, το οποίο μοιάζει να παραπέμπει στο «*amour de soi*». Με θεμέλιο λίθο τη φυσική κατάσταση και το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα στη ζωή, καταδικάζεται συλλήβδην η υπάρχουσα κοινωνία, την ίδια στιγμή που απουσιάζουν τώρα, και μάλιστα με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο, όλες οι μνείες στη χριστιανική ηθική και στην αδιαμφισβήτητη προτεραιότητα του πνεύματος έναντι της ύλης. Αντίστοιχα, απορρίπτεται κάθε θεός και κάθε θρησκεία ως μεταφυσική

οργανισμόν του ανθρώπου τροφήν των καρπών, θα περιβληθώμεν τα βαρέα των ζώων δέρματα, θα πίνωμεν τα διαυγή των πηγών νάματα και θα εισπνέωμεν διά των ευρέων στέρνων μας τον υγιά και αρωματώδη των δασών και των βουνών αέρα», στο Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 292-293. Στη δική του όμως οπτική, σε σύγκριση με τον Έξαρχο, λείπει η αποθέωση του πνεύματος και η σύστοιχη της, θεολογικής υψής, καταδίκη της ύλης.

35. Για την πόλη ως «τάφον της Κοινωνίας», βλ. Ρουσσώ, *Κοινωνική Συνθήκη*, σ. 125.

36. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 76, *passim*. Ενδεχομένως τα χωρία αυτά θα πρέπει να διαβαστούν σε παραλληλία με τις αναφορές του Καλλέργη στους εργάτες που εξορύσσουν τον χρυσό από τα σπλάχνα της γης για να απολαμβάνουν οι μη εργαζόμενοι (Καλλέργης, *Εγκόλπιον εργάτου*, σ. 37), αλλά και σε συνάρτηση με τη διείδυση των σοσιαλιστών στις εργατικές κινητοποιήσεις, που εκείνα τα χρόνια λαμβάνουν χώρα στα μεταλλεία του Λαυρίου.

απάτη που επινόησαν οι άνθρωποι στο βάθος της ιστορίας. Διασώζεται, παρ' όλα αυτά, σε αναλογία με τον δυϊσμό του «κοινωνιστικού μυθιστορήματος» ένας άλλος, ομολογός του: ο δυϊσμός διάνοιας και σωματικών ροπών, «Εγκεφαλικού και Ορμητικού Δικαίου»,³⁷ που μετασηματίζει την πνευματοκρατία του Έξαρχου από θεολογική σε θετικιστική.

Και στα ζητήματα όμως αυτά, της πρόσληψης δηλαδή και της ιδεολογικής επένδυσης της ρουσσικής κληρονομιάς, ο Έξαρχος δεν πρωτοτυπεί, αλλά κυρίως υπερβάλλει. Αρκεί να σημειωθεί πως ο Καλλέργης, την ίδια μάλιστα χρονιά, το 1893, παραπέμπει στον Ρουσσώ προς τεκμηρίωση της υπεροχής του φυσικού έναντι του θετικού δικαίου. «Το αντιφυσικόν δίκαιον του ισχυροτέρου» πρέπει να καταπέσει στον «αγώνα» προς αναστήλωση του «πρωτόγονου δικαιώματος». Με βάση τη ρουσσική ερμηνεία της καταγωγής της ιδιοκτησίας, το χρήμα ορίζεται ως «αντιπρόσωπός» της, ως «ο μοχλός, διά του οποίου οι τύραννοι, οι κυβερνήσεις και οι πλουτοκράται, κινούν τα πάντα», «το μόνον μέσον διά τα περισσότερα εγκλήματα».³⁸

Στις θεωρήσεις αυτές, όπως και στις περισσότερες επεξεργασίες της περιόδου, η ηθική κριτική της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας αποβλέπει σε αποκεντρωτικά κοινοτιστικά σχέδια, με ευθείες, αλλά όχι ιδεολογικά συνεκτικές, αναφορές στους ρώσους λαϊκιστές, όπως ο Χέρτζεν ή γνωστές φυσιογνωμίες του αναρχικού κινήματος, σαν τους Μπακούνιν, Κροπότκιν, Proudhon, Reclus, Grave και άλλους.³⁹ Ο ορίζοντας της δεκαετίας εμπεριέχει, με υπολογίσιμη πυκνότητα, προτάγματα ριζικής κοινωνικής αλλαγής, σχεδιασμένα στη βάση της άμεσης ανταλλαγής, της αυτοδιαχείρισης, της τοπικότητας, της μικρής εν γένει κλίμακας. Ο Καλλέργης, για παράδειγμα, συζητούσε την «εν Κρήτη σοσιαλιστική πολιτεία», στην προοπτική μιας κοινοτιστικής κοινοκτημοσύνης με αυστηρό λειτουργικό σχεδιασμό.⁴⁰ Από την άλλη πλευρά, ο Δρακούλης έθετε μεν στην κορυφή της νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας το «σωτήριον κράτος», το οποίο θα εξασφάλιζε στον καθένα εργασία και θα εγγυόταν την «πλήρην θεραπείαν και ικανοποίησιν των ανθρωπίνων χρειών», το οραματιζόταν όμως ως εργατικό συνεταιρισμό, ταυτίζοντάς το με «το σύνολον των εργατών, τουτέστιν την κοινωνίαν».⁴¹ Το 1886, έγραφε στο *Άρδην*:

37. Ρουσσώ, *Κοινωνική Συνθήκη*, σ. 65, 72-73, *passim*.

38. «Πρακτικός κοσμοπολιτισμός», Καλλέργης, *Εγκόλπιον εργατών*, σ. 48-51.

39. Στο ίδιο, σ. 51-52. Για τις μεταφράσεις του Κροπότκιν και αναρχικών στοχαστών, βλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 165, 186-187, 287, 299, *passim*. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Π. Κροπότκιν, *Προς τους Νέους*. Εκδοτικές τύχες στην Ελλάδα μέχρι το μεσοπόλεμο», *Αρχειοτάξιο* 3 (Μάιος 2001), σ. 8-16.

40. Καλλέργης, *Εγκόλπιον εργατών*, σ. 37-46.

41. Δρακούλης, *Το Εγχειρίδιον του εργατών*, σ. 65-66, 45.

«Η κοινωνία τότες θα ήταν μια μεγάλη συντεχνία παντοειδών εργατών. Αυτό λοιπόν εννοούμεν λέγοντας ότι η Κοινωνία πρέπει να οργανισθή επί τη βάσει της εργασίας. Το κράτος με άλλους λόγους να κυβερνάται από την εργασίαν και όχι από τα συμφέροντα του δεινά και του τάδε ή από το βουλευτικί και το ρουσφέτι».⁴²

Όλα αυτά, βέβαια, δεν αρθρώνονται στο κενό. Σε σχέση με την κίνηση των ιδεών στη μεγαλύτερή τους κλίμακα, διαθέτουν ήδη σημαντικό βάθος χρόνου και γνωρίζουν ποικίλες επιμέρους εκφάνσεις. Η ιδέα μιας ηθικά νόμιμης κοινωνικής ισότητας, όπως εξάλλου και το ιδεώδες της αλληλέγγυας συνεργασίας, συνιστούν έναν από τους βασικότερους τόπους της κοινωνικής κριτικής στην Ευρώπη, από τον Pierre Leroux και τον Luis Blanc, μέχρι τους αναρχικούς του προχωρημένου 19ου αιώνα. Με αυτό το μεγάλο ιδεολογικό ρεύμα συνομιλούν οι έλληνες σοσιαλιστές της δεκαετίας του 1890, με αυτό συνδιαλέγεται και ο Έξαρχος. Τόσο στην *Κοινωνική Συνθήκη* όσο και στον *Μυστηριώδη εγκληματία*, διακρίνεται έμμεσα αλλά σαφώς η προτίμηση που ενυπάρχει προς έναν οργανωμένο συνδικαλισμό των εργατών. Η απεύθυνσή του είναι προς τις συντεχνίες, οι οποίες καλούνται να σκίσουν τα υπάρχοντα καταστατικά τους και να συγγράφουν νέα, στο πνεύμα του αρχικού, στην κατάσταση της φύσης, «Κοινωνικού Συμβολαίου της Συνεργασίας και της Αλληλοβοήθειας».⁴³ Αυτό το κοινωνικό συμβόλαιο που ζητά, προϋποθέτοντας την ηθική καταδίκη και την κατάργηση του χρήματος, μοιάζει να προκρίνει πρακτικές άμεσης ανταλλαγής και αυτοδιαχείρισης, στην πλέον όμως αντιαναπτυξιακή τους λογική. Ταυτόχρονα, αυτή η αρχική κοινωνική συνθήκη που συνέταξαν οι «πρώτοι εκ των ορέων κατελθόντες και αποτελέσαντες την πρώτην κοινωνίαν»,⁴⁴ δεν εμπεριέχει καμία πολιτική μέθοδο, κανέναν δηλαδή πολιτικό προγραμματισμό, όπως επίσης και κανένα εξελικτικό μοντέλο της κοινωνικής μεταβολής. Με τον τρόπο επομένως αυτό, ο Έξαρχος, όπως με ηθικούς όρους αρνείται πλήρως και την ελάχιστη αυτοτέλεια του οικονομικού πεδίου προκειμένου να το συναιρέσει συλλήβδην με το κοινωνικό πράττειν, αντίστοιχα τείνει να αποδυναμώνει δραματικά την πολιτική στην αφηρημένη της διάσταση, σε όποια κλίμακα – μικρή ή μεγάλη, αντιπροσωπευτική ή αμεσοδημοκρατική – κι αν ήθελε να την τοποθετήσει κανείς.

Έτσι, αρθρωμένο στο όνομα μιας *υπέρτατης ηθικής υπεροχής* – είτε του προσανατολισμένου στην αυτοσυντήρηση ανθρώπινου εγκεφάλου είτε του

42. Στο ίδιο, σ. 45,63. «Κοινωνική οικονομία συνοπτικώς εξηγουμένη εις τον λαόν. Κεφάλαιον Α': Τι εστί κοινωνισμός», στο Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 172-173.

43. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 151.

44. Στο ίδιο.

πνεύματος έναντι της ύλης–, το δικό του κοινωνικό σχέδιο απολήγει εντέλει σε έναν άκρατο φιλοσοφικό αναρχισμό, ακόμη και μηδενισμό, όπου αποκληρυσσονται πλήρως κρατούσα ηθική τάξη, κράτος και νόμοι. Η απόλυτη άρνηση της αυτοτέλειας τόσο της οικονομικής όσο και της πολιτικής σφαιράς στο όνομα της επιβίωσης ατόμου και κοινωνίας, τον οδηγεί σε οριακές για τις κυρίαρχες τονικότητες της εποχής του διατυπώσεις, όπως οι ακόλουθες:

Ιδού το εγκεφαλικόν Δίκαιον εν πλήρει αρμονία μετά του Ορμητικού Δικαίου και της ευδαιμονίας της κοινωνίας. Κάτω λοιπόν η ψευδής και κακούργος Ηθική! [...] Κάτω οι τύραννοι Νόμοι. Κάτω η πόρνη Νομοθεσία! Κάτω η σιφυλιδική Δικαιοσύνη. Ό,τι επεδίωκον αι Ορμαί διά του Ορμητικού Δικαίου, ήτοι την αυτοσυντήρησιν, τούτο απαρεγκλίτως επιδιώκει και ο εγκέφαλος διά του Εγκεφαλικού Δικαίου.⁴⁵

Συνακόλουθα, το όλον ερμηνευτικό του εγχείρημα προς θεραπεία της κοινωνικής ανισότητας εκ των πραγμάτων εγκλωβίζεται μονοσήμαντα στην προοπτική μιας επαναστατικής σύγκρουσης προς εξαφάνιση του κοινωνικού εχθρού, αδιαφορώντας για την ύπαρξη οιοδήποτε οριοθετημένου αξιακού, κανονιστικού ή εθμικού, πλαισίου. Καλεί, λοιπόν, *τουλάχιστον στα λόγια*, τον κεφαλαιούχο να αυτοκτονήσει, τους εργάτες να σηκώσουν τους κασμάδες και να δολοφονήσουν τους καταπιεστές τους, σε μια οιονεί τεροριστική ρητορική, η οποία στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα ακούγεται συχνότερα καθώς κινούμαστε προς τον 20ό αιώνα:

Ευχόμενος ήδη να συναντηθώμεν εν ευθετωτέρω χρόνω και επιθυμών να υποδείξω υμίν τα μέρη, καθ' ων οφείτετε να καταφέρετε τον Κασμάν και χρησιμοποίησθε τους βραχίονας υμών τους στιβαρούς [...] Χαιρετίζω υμάς και απέρχομαι. –Όρα καλή! Πρέπει να ζήσωμεν, πρέπει να σφαγή η άτιμος αυτή σπείρα, πρέπει να πέση, να δολοφονηθή, οπωσδήποτε, η δολοφόνος Πολιτεία. Είμεθα προθυμότατοι, έχομεν ανάγκη διδασκάλου και αρχηγού [...].⁴⁶

Μια τέτοια υψηλών τόνων, άμεση ή έμμεση, επίκληση στη βία τον διαφοροποιεί σαφώς από τις επικρατέστερες τάσεις της εγχώριας κοινωνιστικής γραμματείας, η οποία παρά τις σκληρές ηθικές καταγγελίες γενικά αποφεύγει με προσοχή και στρατηγικό ρεαλισμό τα μικρά ή μεγάλα σενάρια αιματοχυσίας προς οικοδόμηση του μέλλοντος κόσμου. Το κοινοβούλιο γίνεται αποδεκτό από τον Δρακούλη, που βάζει υποψηφιότητα για βουλευτής,⁴⁷ αλλά και

45. Ρουσώ, *Κοινωνική Συνθήκη*, σ. 73.

46. Έξαρχος, *Ο Μυστηριώδης εγκληματίας*, σ. 151.

47. Διακηρύσσει ωστόσο πως «το εκλογικόν δικαίωμα είνε δόλος», Δρακούλης, *Το Εγχειρίδιον του εργάτου*, σ. 53.

από τον Καλλέργη, ο οποίος επίσης προϋποθέτει την οργάνωση της εργατικής τάξης, την ίδρυση συλλόγων και την κυκλοφορία περιοδικών, τη ρύθμιση του ημερομισθίου, τη διεκδίκηση της Κυριακής αργίας και του οκταώρου, την κήρυξη απεργιών, παράλληλα με την υποστήριξη «“βουλευτών και δημάρχων” εκ του λαού, ώστε συν τω χρόνω να λάβωσιν οι σοσιαλισταί την πλειονοψηφίαν εν τω κοινοβουλίω, και ούτω να δυνηθώσιν να φέρωσι την λύσιν του μεγάλου κοινωνικού προβλήματος». ⁴⁸ Βέβαια, οι διώξεις και η ένταση των ετών 1893-1894 ⁴⁹ ριζοσπαστικοποιούν τη σκέψη του, με αποτέλεσμα να προβλέπει πως όταν τα «ειρηνικά μέσα» αποτύχουν, «τότε βεβαίως πρέπει διά παντός μέσου να διαδόσωμεν, να επιβάλωμεν και να εφαρμόσωμεν τας ιδέας μας». ⁵⁰ Ακόμη κι έτσι, όμως, η βία ως πολιτική επιλογή δεν συνιστά σε καμία περίπτωση κομβικό άξονα της σκέψης του. Γιατί ο διάχυτος αναρχίζων ή αναρχικός χρωματισμός των σοσιαλιστικών επεξεργασιών της περιόδου μπορεί πολλάκις να καταφέρεται κατά του «συστήματος», των νόμων και των θεσμών, μπορεί ακόμη και να ενέχει στον ευρύτερο ορίζοντά του το σενάριο της ανοικτής κοινωνικής σύγκρουσης, ⁵¹ αλλά δεν την τοποθετεί στο επίκεντρο της ρητορικής και των πρακτικών του παρά μόνον περιστασιακά. Έτσι, η αναρχική ομάδα του *Επί τα πρόσω*, η οποία επιθυμεί τον άνθρωπο «ελεύθερον και ουχί δούλον του χρήματος», διαβεβαιώνει με σαφήνεια πως «ημείς *θεωρητικοί Αναρχικοί*, ουδεμίαν σχέσιν έχομεν μετά των άκρων αναρχικών. Ημείς μελετώμεν, σπουδάζομεν και ζητούμεν να μορφώσωμεν ιδέας και να μεταδίδωμεν ταύτας εις τους όλως ανιδέους και αμαθείς». ⁵²

Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνιστικές δοκιμές του Έξαρχου έχουν ορισμένα κοινά σημεία με την αρθρογραφία της *Εφημερίδος των Συντεχνιών*. ⁵³ Το βραχύβιο εγχείρημα του Εργατικού Τυπογραφικού Συνδέσμου είχε στόχο να καταστήσει γνωστή στο ευρύτερο κοινό την κατάσταση της εργατικής τά-

48. Καλλέργης, *Εγκόλπιον εργάτου*, σ. 45-46. Για τον συνδυασμό του κοινοβουλευτικού σοσιαλισμού και των κοινοτιστικών ιδεών του Κροπότκιν στη σκέψη του, βλ. Κωστής Καρπόζηλος «Σταύρος Καλλέργης, “Βίος ελεύθερος βιωτικών φροντίδων”» στο Κωστής Καρπόζηλος (επιμ.), *Αρχείο Σταύρου Καλλέργη. Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας*, Αθήνα 2013, σ. 15.

49. Καρπόζηλος, «Σταύρος Καλλέργης», σ. 23-37.

50. Καλλέργης, *Εγκόλπιον εργάτου*, σ. 46.

51. Πβλ. τις θέσεις, το 1893, του αναρχικού Ηρακλή Αναστασίου, υποστηρικτή της κοινωνικής επανάστασης, στην εφ. *Σοσιαλιστής* του Καλλέργη, πως «ο δε Κοινοβουλευτισμός προς ουδέν άλλο χρησιμεύη ειμή προς εξυπηρέτησιν των ιδιοτελών επιτηδείων τινών λαθροχειρών του Κοινωνικού Ζητήματος, και εις αργοπορίαν μάλλον ή επιτάχυνσιν της χειραφετήσεως του ατόμου», στο Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 223-224.

52. «Αναρχία», εφ. *Επί τα πρόσω* 1.4.1896 και 8.2.1898, πβλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 281, 283.

53. Για τη φυσιολογία της εφημερίδας, Δημήτρης Ζάζας, *Η «Εφημερίς των συντεχνιών»*. Αθήνα 1891, Αθήνα 2015, σ. 7-35.

ξης, ενώ καταφερόταν εναντίον της «πλουτοκρατίας», των «κεφαλαιούχων» και των «χρηματιστών». Παρότι δεν ήταν ένα έντυπο «κοινωνιστικό», αναφερόταν στη σοσιαλιστική κίνηση των ημερών και φιλοξενούσε ορισμένους συνεργάτες του Δρακούλη, όπως τον Β. Δουδούμη.⁵⁴ Τα κεντρικά άρθρα του συζητούσαν με έντονη ηθική φόρτιση το «εργατικό» ή «κοινωνικό ζήτημα», ενώ προωθούσαν συστηματικά τη συνδικαλιστική οργάνωση και τον συνασπισμό των εργατικών σωματείων, αμφισβητώντας ταυτόχρονα ανοικτά την πολιτεία και τη νομοθεσία. Τα όσα έγραφε η εφημερίδα αφορούσαν επί της ουσίας το κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο κλυδωνιζόταν ισχυρά:

Εάν δε ολόκληρος η κοινωνία ευρίσκεται εν πυρετώδει καταστάσει, ως εκ της όλως ανεπισημόνως διοργανώσεως αυτής και της κακής διανομής της εργασίας και του πλούτου, εντεύθεν δε η αδιάκοπος μέριμνα περί του αύριον καταστρέφει πάσαν ικμάδα πνευματικής και σωματικής ανθρωπίνης ζωής, η Πολιτεία ύψιστον αυτής θεωρεί καθήκον να αφήσει τους πολλούς άοπλους να διεξαγάγωσι τον θηριώδη πόλεμον μηδ'όλως επεμβαίνουσα. Η ακηδία όμως αυτή αίρουσα τα δικαιώματα της Πολιτείας, αίρει και τας υποχρεώσεις των πολιτών προς αυτήν.⁵⁵

Υπό αυτό το πρίσμα, η *Εφημερίδα των Συντεχνιών* σχολίαζε με σύντομα σημειώματα την «αχριστίαν της λέξεως χρήμα»,⁵⁶ ζητούσε «την καύσιν του πτώματος της Νομοθεσίας», απαιτούσε να καταλυθούν «οι δολοφονούντες την Ελληνικήν κοινωνίαν θεσμοί», και να συγκληθεί εθνοσυνέλευση, η οποία θα νομοθετούσε προς αποκατάσταση των δικαιωμάτων του εργάτη, «όπερ και σήμερον έπι ισοδυναμεί ταις λέξεσι κτήνος, δουλοπάροικος, νευρόσπαστον, τυφλόν όργανον, δούλος, χαμερπής».⁵⁷ Παράλληλα, η κοινωνική εξέγερση συνιστούσε ένα ηθικά νομιμοποιημένο και αποδεκτό ενδεχόμενο, ακόμα κι αν στην πραγματικότητα κανείς δεν σκόπευε να κάνει τα λόγια πράξη:

Η βία πάντοτε εξασκείται υπό των τυράννων, οι δε εργάται παντός έθνους είναι πάντοτε οι τυραννούμενοι. Αλλά θα είναι ανόητοι ούτοι, εάν, όταν γίνη χρήσις ενόπλου δυνάμεως κατ' αυτών, δεν αντιτάξωσι και αυτοί ομοίαν βίαν. Μη λησμονώμεν, ότι η βία είτε υπό του νόμου εξασκείται, είτε υπό οιούδηποτε, είναι πάντοτε βία, και όταν πρόκειται να συντρίψη τας απολείρας των εργατών, όπως βελτιώσωσι την οικονομικήν των θέσιν, τη αληθεία, αντίταξις βίας είναι όχι μόνον ιερόν πράγμα αλλά και απαραίτητος επάναγκες.⁵⁸

54. Βλ. ενδεικτικά «Κοινωνικός σύνδεσμος», εφ. *Εφημερίς των συντεχνιών* 5.2.1891.

55. «Πολιτειακά δικαιώματα», εφ. *Εφημερίς των συντεχνιών* 21.2.1891.

56. Εφ. *Εφημερίς των συντεχνιών* 5.2.1891.

57. «Η ελληνική νομοθεσία» και «Η εθνοσυνέλευσις», εφ. *Εφημερίς των συντεχνιών* 7.3.1891, 8.3.1891.

58. «Πού κείται το δίκαιον», εφ. *Εφημερίς των συντεχνιών* 9.2.1891.

Σε αυτά τα ευρύτερα συμφραζόμενα, ο Έξαρχος δεν ακούγεται απομωνωμένος από τις κοινωνικές ζητήσεις της δεκαετίας, αλλά εξακολουθεί να συνομιλεί ουσιαστικά μαζί τους. Πρόκειται, όμως, για μια άκρως ιδιόζουσα συνομιλία. Η σκέψη του δείχνει να συνιστά μια ιδιόμορφη σύνθεση, η οποία ανακυκλώνει πολλαπλούς κοινούς τύπους στην πιο ακραία τους εκδοχή και στον πιο επισφαλή τους συνδυασμό. Από τη συσχέτιση σοσιαλισμού/χριστιανισμού και την οικεία επιχειρηματολογία της ηθικής τελείωσης του ανθρώπου περνάει στην πιο οριακή πνευματοκρατία, στην κυριαρχία του Πνεύματος ή του Εγκεφάλου που περιφρονεί το σώμα και την ύλη. Από την αναρχίζουσα θεώρηση του Ρουσσώ στη μηδενιστική κατεδάφιση συλλήβδην όλων των πολιτειακών και θεσμικών κεκτημένων, δίχως κανέναν συγκεκριμένο και θετικό οραματισμό για το μέλλον. Από την κριτική του πολιτισμού και της πολυτέλειας στη λανθάνουσα επιθυμία της πιο ασκητικής λιτότητας. Από την παιδαγωγική και προπαγανδιστική δράση των σοσιαλιστών που δοκιμάζουν να προωθήσουν τις ιδέες τους στην ελληνική δημόσια σφαίρα με τη διατύπωση μίνιμουμ προγραμμάτων προς βελτίωση της θέσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στο πλέον αδιαμεσολάβητο άλμα προς την επαναστατική βία. Με αφετηρία την επιδίωξη της *άμεσης και απόλυτης ηθικής καθαρότητας* του οικονομικού πράττειν, ο πολιτικός του στοχασμός αποκτά έναν θεολογικό χαρακτήρα, καθίσταται ένας μεσσιανισμός χωρίς αντίκρισμα· ένας μεσσιανισμός, ο οποίος εντέλει δυσχεραίνει τη συνάντησή του με τις εργατικές και σοσιαλιστικές ζυμώσεις του καιρού του, περιορίζοντας σημαντικά τις δυνατότητες παρέμβασης προς όφελος του εργατικού κόσμου.⁵⁹ Στο όνομα της πλέον ανατρεπτικής κοινωνικής αναμόρφωσης, η οποία θα πρέπει να ξεθεμελιώσει βιαίως τα πάντα για να τα θεσπίσει εκ νέου και εκ του μηδενός, ο συγγραφέας του *Μυστηριώδους εγκληματία* και της *Κοινωνικής Συνθήκης* φιλοτεχνεί ένα παράθυρο στο κενό, με μόνη θέα την ίδια τη μοναξιά του.

ΤΟ ΗΘΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ: ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΗΛΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΓΥΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Αν όμως ο Έξαρχος μοιάζει να βρίσκεται εκτός του ορίζοντα της εποχής του, *ταυτόχρονα παραμένει πάντα εντός*. Σε αυτόν, όπως και στους υπόλοιπους

59. Ο Έξαρχος συνεργάστηκε με λίγα άρθρα στον *Μεταρρυθμιστή* (1893-1894) των Γ. Δημόπουλου και Δ. Ζαλούχου, ενώ απόσπασμα του *Μυστηριώδους Εγκληματία* είχε δημοσιεύσει η εφ. *Επί τα πρόσω* 1.4.1896, βλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, σ. 56, 241-242. Ως «φιλελεύθερος νέος δημοσιογράφος» σχεδίαζε να εκδώσει μια εφημερίδα με τον τίτλο «Αστραπή» και «αρχάς εις άκρον φιλελευθέρους και μεταρρυθμιστικές», *Νέα Εφημερίς* 18.2.1895.

κοινωνιστές του καιρού του, βλέπουμε το ισχυρό αίτημα για μια ηθική ανασύσταση της οικονομίας να τείνει προς τον ιδεασμό παρελθοντικών προτύπων κοινωνικής ζωής. Όπως στον Δρακούλη, που συλλαμβάνει το κράτος ως μεγάλο συνασπισμό των εργατών ή τον Καλλέργη, που σχεδιάζει τον σοσιαλιστικό δήμο της Κρήτης, έτσι και στον Έξαρχο, ο οποίος γράφει στο όνομα των «συντεχνιών», η σοσιαλιστική κριτική προσβλέπει –άμεσα ή έμμεσα, λιγότερο ή περισσότερο– στον κορπορατισμό και στη μικρή κλίμακα, στην επιστροφή εργασιακών δηλαδή δεσμών που κυριάρχησαν στην παραδοσιακή κοινωνία. Από αυτή την άποψη, δείχνει να διέπεται από ένα, ευδιάκριτο ή λανθάνον, κοινοτιστικό πνεύμα, επιφυλακτικό προς την οικονομική ανάπτυξη, το οποίο συμφιλιώνεται με τον ορίζοντα του λιτού βίου, καθώς θίγει μεν το ζήτημα της αναδιανομής του πλούτου, αλλά αποφεύγει να εξετάσει μεθοδικά τους όρους μεγιστοποίησής του, προκειμένου να επιτευχθεί η δίκαιη πρόσβαση σε αυτόν. Πρόκειται, θα λέγαμε, για εκείνο το ρομαντικό αντικαπιταλιστικό ιδεώδες της «ένωσης» ή της «συνεργατικότητας», το οποίο με ισχυρές ηθικές φορτίσεις και συχνές ελευθεριακές αποχρώσεις ατενίζει νοσταλγικά απλούστερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης,⁶⁰ συνταυτίζοντας χωρίς ισχυρές διαμεσολαβήσεις οικονομία και κοινωνία, δύο δηλαδή σφαίρες τις οποίες η νεωτερική συνθήκη έχει σαφώς διαχωρίσει.

Αυτήν ακριβώς τη συνάφεια ανάμεσα στον ιδιόμορφο Έξαρχο και στους σύγχρονούς του μοιάζουν να διαβλέπουν οι εφημερίδες του καιρού του, οι οποίες τον προσέχουν και τον φωτίζουν, περιθωριακά και μάλλον συγκαταβατικά μεν, αλλά σίγουρα δεν τον αγνοούν πλήρως, κάτι που θα μπορούσε να έχει συμβεί. Έτσι, ο Γεράσιμος Βώκος δεν διστάζει να εντάξει την *Κοινωνική Συνθήκη* στην ανύπαρκτη –κατά τη γνώμη του– σοσιαλιστική γραμματεία του τόπου, χαρακτηρίζοντάς την γενναιόδωρα «το τελειότερον και μάλλον ρηξικέλευθον σοσιαλιστικόν σύγγραμμα εν Ελλάδι, αν εξεδόθησαν τοιαύτα παρ' ημίν». Όπως εξάλλου φαίνεται να διαισθάνεται την εσωτερική ένταση που διέπει την ηθική κριτική των ελλήνων κοινωνιστών, η οποία δείχνει να αγκαλιάζει σύγχρονα αιτήματα κοινωνικής χειραφέτησης και παραδοσιακά, εν πολλοίς αντιμοντέρνα μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης, παραγνωρίζοντας τον –κομβικής σημασίας– πολυσύνθετο και αφηρημένο χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων της νεωτερικότητας. Για τον έμπειρο αρθρογράφο, ο αλλόκοτος νεαρός που θέλει να είναι ο πιο «ριζοσπαστικός αναμορφωτής» όλων των κακώς κειμένων δείχνει να κοιτάζει ταυτόχρονα προς το μέλλον και προς το παρελθόν, αφού: «Καταρρίπτει δόγματα θρησκευτικά και καταπολεμεί

60. Robert Sayre και Michael Löwy, *Μορφές ρομαντικού αντικαπιταλισμού*, εισαγ.-μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα 1991, σ. 73-74, 76.

προλήψεις μωράς, ένα ιερόν επιδιώκων σκοπόν, την μεγάλην απολύτρωσιν του ανθρώπου από του περιβάλλοντος αυτόν ασφυκτικού περικαλύμματος των ψευδών αρχών και υποχρεώσεων, την επάνοδον των εις τας αγκάλας της μητρός φύσεως, οπόθεν ωρήθη...».⁶¹

Τέλος, συζητώντας την ιδιάζουσα περίπτωση του Έξαρχου στις συναρμογές της με τη συνολικότερη σοσιαλιστική ρητορική της περιόδου, οφείλει κανείς να συσχετίσει δύο ακόμη σημεία μεταξύ τους: από τη μία πλευρά, τη δυναμική επένδυση του κοινωνικού πεδίου, το ισχυρό δηλαδή κοινωνιολογικό βλέμμα, το οποίο αναδεικνύει προνομιακά ζητήματα ηθικής τάξης και κοινωνικής δικαιοσύνης, με την ταυτόχρονη υποβάθμιση του πολιτικού πλαισίου και των θεσμικών διαμεσολαβήσεων, από την άλλη. Επομένως, υπό αυτό το πρίσμα, ο Έξαρχος βρίσκεται σε *πλήρη* και οι συγκαιρινοί του κοινωνιστές σε *μερική ρήξη* με τις προγενέστερες και μεταγενέστερες στιγμές της σοσιαλιστικής σκέψης του «μεγάλου» 19ου αιώνα. Αποκλίνουν, αφενός, από τις παλαιότερες θεωρήσεις της κοινωνικής κριτικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού και των επιγόνων του, οι οποίες αξιοποιούν τη ρεπουμπλικανική ανάγνωση ρουσσωικού συμβολαίου, προσβλέπουν στη συγκρότηση ισχυρής πολιτείας και αντιπροσωπευτικών πολιτικών θεσμών ως μοντέλο εναρμόνισης κρατικής εξουσίας και ατομικής ελευθερίας, και εννοιολογούν την κοινωνική ως προέκταση της πολιτικής ισότητας. Από την αμφίθυμη στάση της *Ελληνικής Νομαρχίας* απέναντι στο χρήμα,⁶² τον Κοραή «πατέρα του κοινωνισμού», τα «Πολιτικά Μαθήματα» του Πυλαρινού και μέχρι τον «συμπρακτορικό βίο» του Σοφιανόπουλου, η έμφαση εμμένει στην πολιτική σφαίρα ως αναπόδραστη παράμετρο ρύθμισης των κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών της νεωτερικότητας. Αφετέρου, οι κοινωνιστές του 1890 αποκλίνουν εξίσου από την κατοπινή σοσιαλδημοκρατική οπτική του μαρξιστή Γ. Σκληρού, όπως θεμελιώνεται πάνω στην ιστορική εξέλιξη, τη βαθιά πίστη στη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη, καθώς και στην εμφατική αναγκαιότητα ενός θεσμικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού.⁶³

Ιδωμένος, συνεπώς μέσα από μια τέτοια σκοπιά αποκλίσεων και συνάμα συγκλίσεων, ο Έξαρχος εξακολουθεί να εικονογραφεί την πρώτη προτεραιότητα και το κυριότερο επίτευγμα της δεκαετίας: την ανάδειξη του κοινωνικού ζητήματος, τη συστηματική αμφισβήτηση των παραδεδομένων εννοιολογήσεων, την υπεράσπιση μιας κοινωνικής οργάνωσης του οικονομικού πράττειν

61. Γ[εράσιμος] Β[ώκος], «Αγών κοινωνικής αναμορφώσεως», εφ. *Ακρόπολις* 22.3.1894.

62. Ανώνυμος Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Αθήνα 1968, σ. 114-120.

63. Καραφουλίδου, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού*, σ. 36-67, 80-104, 359-104.

στον αντίποδα της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Συγχρόνως, αποτυπώνει τις ιδιαίτερες στάσεις που υιοθετεί, άμεσα ή έμμεσα, ο ηθικός λόγος της δεδομένης ιστορικής συγκυρίας απέναντι σε κομβικά ζητήματα, όπως η οικονομική μεγέθυνση, οι πολιτικοί θεσμοί και οι σχέσεις κοινότητας/κοινωνίας. Οσοδήποτε «μετέωρος» και «ιδιόμορφος», ο μονήρης συγγραφέας δεν είναι κατ' ανάγκην ένας «παράφρονας»,⁶⁴ αλλά μια επιμέρους απόχρωση, ένα ακόμη κομμάτι της «σοσιαλιστικής στιγμής του 1890». «Έκτροπα» και «πλαγίως», μας υπενθυμίζει τη σχέση του με το ελληνικό σοσιαλιστικό «παράδειγμα» του καιρού του, όπως εξάλλου και τη θέση που το παράδειγμα αυτό κατέχει στη μακρά και σύνθετη παράδοση της κοινωνικής κριτικής στη σύγχρονη πολιτική σκέψη.

64. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 194.

ΑΣΤΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ελένη Κακλαμάνου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι η οικονομία μια ηθικά ουδέτερη επιστήμη; Πότε και υπό ποιους όρους ένα οικονομικό σύστημα ή μια συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ηθική; Η απόδοση του επιθέτου «ηθικός» στον καπιταλισμό μοιάζει *contradictio in adiecto*, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ένας από τους θεμελιώδεις λίθους του καπιταλισμού είναι η μεγιστοποίηση και η συσσώρευση κέρδους. Ίσως το κύριο ερώτημα που εγείρεται στη συζήτηση που αφορά τη σύζευξη της ηθικής και της οικονομίας είναι αν και κατά πόσο οι νόμοι και οι μηχανισμοί της οικονομίας που επηρεάζουν και εξηγούν τη δράση του *homo economicus* κατά την παραγωγή και ανταλλαγή των αγαθών αφήνουν περιθώρια στην εμπλοκή ηθικών αξιών και δράσεων.¹ Η ανάγκη για προσφυγή στους ηθικούς κανόνες και αξίες όσον αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες γίνεται πιο έντονη σε περιόδους οικονομικής κρίσης, όπως η παγκόσμια οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας. Ο δημόσιος λόγος που διατυπώνουν ποικίλα κοινωνικά υποκειμένα αξιώνει την προσφυγή σε ηθικές αξίες και κανόνες προκειμένου να αντιμετωπιστούν φαινόμενα όπως είναι η μεγέθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και η φτωχοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομία δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τους ηθικούς κώδικες, αρετές και αξίες που καθορίζουν τις διαθέσεις και τις πράξεις των υποκειμένων.

Είναι δύσκολο να ορίσει κανείς την ηθική κατά τρόπο πλήρη και αναμφισβήτητο, που να καλύπτει τις διάφορες αντιλήψεις καθ' όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας. Θα μπορούσαμε να δεχτούμε έναν βασικό ορισμό σύμφωνα με τον οποίο η ηθική είναι σύστημα που καθορίζει τη θέληση και τη δράση των ανθρώπων, την προέλευση, την ουσία και το περιεχόμενο των κανόνων και αξιών που καθορίζουν τις επιλογές και τη συμπεριφορά τους ως αγαθές και ορθές. Παράλληλα, είναι η προσπάθεια του δρώντος υποκειμένου

1. Peter Koslowsky, *Ethics of Capitalism and Critique of Sociobiology*, Νέα Υόρκη 1996, σ. 8-20· Benjamin M. Friedman, «The moral consequences of economic growth», *Society* 43 (2006), σ. 15-22.

να καθορίσει τη συμπεριφορά του σύμφωνα με τον ορθό λόγο και ταυτόχρονα να αποδίδει ίση βαρύτητα στα συμφέροντα κάθε ατόμου που επηρεάζεται από τις αποφάσεις του. Το ευσυνείδητα δρών ηθικό υποκείμενο μεριμνά αμερόληπτα για τα συμφέροντα όσων επηρεάζονται από τις πράξεις του και εξετάζει αν αυτές είναι επαρκώς δικαιολογημένες τόσο ως προς τα γεγονότα ως και ως προς τις συνέπειές τους.²

Εντός κάθε οικονομικού συστήματος υπάρχουν δύο ειδών αξίες: οι οικονομικές, που αφορούν τιμές, κέρδη κ.ά., έχουν διαπραγματευσιμο χαρακτήρα και υπολογίζονται με μαθηματικές πράξεις, και οι ηθικές, που έχουν ρόλο ρυθμιστικό και λειτουργούν ως οδηγοί δράσης και αποφάσεων. Ηθικές αξίες, όπως η μέριμνα, η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη και η αμοιβαιότητα μεταξύ των μελών μιας κοινότητας, αντικατοπτρίζουν το ενδιαφέρον για την ευημερία και την ευτυχία του συνόλου της κοινότητας και όχι επιμέρους ατόμων ή ομάδων.³ Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε αναφορά στη σχέση μεταξύ ηθικής και οικονομίας και στο αίτημα μιας ηθικοποίησης της οικονομίας και των μηχανισμών που καθορίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες μοιάζει να έχει επιτακτικό χαρακτήρα και εγείρει μια σειρά από ερωτήματα όπως: Τι οφείλω να κατέχω; Τι οφείλω να πράττω; Πώς μπορεί να διασφαλιστεί η ορθή λειτουργία των αγορών; Είναι εφικτή, και υπό ποιες προϋποθέσεις, η ορθή διανομή του πλούτου; Και τελικά, πότε μια κοινωνία είναι δίκαιη και πώς μπορεί να εξασφαλιστεί η ανθρώπινη ευδαιμονία; Η σχέση ηθικής και οικονομίας εξετάζεται στην πρώτη ενότητα του άρθρου, με ιδιαίτερη αναφορά στις διευρυμένες νοηματοδοτήσεις του όρου «ηθική οικονομία», που εισηγήθηκε ο E. P. Thomson, ως το σύνολο των λαϊκών αντιλήψεων που αντιπαρατέθηκαν στην κυριαρχία των νόμων της αγοράς και στην άνοδο της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας κατά τον 18ο αιώνα.⁴

Το αίτημα για ηθικοποίηση των οικονομικών πρακτικών και δραστηριοτήτων εντός του καπιταλισμού δεν αφορά μόνο τους επικριτές των νόμων της αγοράς, αλλά και αυτούς που τις υιοθετούν επιδιώκοντας είτε τη βελτίωση είτε την αναμόρφωση του καπιταλισμού υπό συγκεκριμένους όρους. Στη δεύτερη ενότητα και κύρια ενότητα του άρθρου, εξετάζω τον δημόσιο λόγο που

2. James Rachels και Stuart Rachels, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2012, σ. 35.

3. Lynn A. Stout, «Taking Conscience Seriously», στο Paul J. Zak (επιμ.) *Moral Markets. The Critical Role of Values in the Economy*, Πρίνστον 2008, σ. 163· Charles K. Wilber και Roland Hoksbergen, «Ethical Values and Economic Theory», *Religions Studies Review* 12 (1986), σ. 205-214.

4. E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, Αθήνα 2020. Μια περιεκτική παρουσίαση της έννοιας γίνεται από τον Νίκο Ποταμίανο στην εισαγωγή της μετάφρασης του άρθρου στα ελληνικά: σ. 5-20.

διατύπωσε ο πολιτικός και διανοούμενος Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986) κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, και συγκεκριμένα την περίοδο 1927-1934, όσον αφορά τη φύση και τον ρόλο της οικονομίας και το αίτημα ηθικοποίησης της οικονομίας ή μια ηθική οικονομία του καπιταλισμού προς όφελος της τάξης που ο ίδιος αποκαλεί προλεταριάτο. Τα επιχειρήματα που διατυπώνονται κινούνται κατά κύριο λόγο γύρω από δύο άξονες: πρώτον, ο καπιταλισμός ως έχει δεν εκπλήρωσε τον βασικό προορισμό του, που είναι η δυνατότητα όλων των κοινωνικών υποκειμένων να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους εντός του καπιταλιστικού μοντέλου, και, δεύτερον, η επιστήμη της οικονομίας δεν είναι μια ηθικά ουδέτερη επιστήμη, αλλά διέπεται από συγκεκριμένους αξιακούς κανόνες. Αυτό το αίτημα για σύζευξη ηθικής και οικονομίας και ηθικοποίηση των οικονομικών πρακτικών εντός του πλαισίου του καπιταλισμού με τη μορφή άσκησης κοινωνικής πολιτικής και περιορισμού της επέλασης της κοινωνίας της αγοράς μπορεί να κατανοηθεί στο πλαίσιο της σύζευξης ηθικής και οικονομίας ή και της ηθικής οικονομίας, υπό το πρίσμα μιας διευρυμένης και πιο ευέλικτης νοηματοδότησης σε σύγκριση με την αρχική της σύλληψη από τον E. P. Thompson.

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ «ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

Οι απαρχές της συζήτησης για την άρρηκτη σχέση οικονομίας και ηθικής βρίσκονται στο Ε' Βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* του Αριστοτέλη, όπου οι οικονομικές δραστηριότητες συνδέονται με την έννοια της δικαιοσύνης. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ανταλλαγή των πάσης φύσεως αγαθών θα πρέπει να διέπεται από μια δίκαιη τιμή, η οποία καθορίζεται είτε από την παράδοση ή από την εγγενή αξία των αγαθών. Το δίκαιο έχει διπλή υπόσταση: ως δίκαιο λαμβάνεται τόσο το νόμιμο όσο και το σωστό, με τη σημασία του ίσου. Ακολούθως, μη δίκαιος θεωρείται αυτός που λαμβάνει μεγαλύτερο μερίδιο από ό,τι του αναλογεί, συνεπώς η αδικία σε αυτό το είδος της δικαιοσύνης ταυτίζεται με την πλεονεξία. Η αριστοτελική διανεμητική δικαιοσύνη έχει ως στόχο να διανέμει κατά τρόπο δίκαιο την τιμή και τον πλούτο στους πολίτες (*Ηθικά Νικομάχεια* 1130 b31-32). Στην αναζήτηση του υπέρτατου αγαθού για το άτομο, της ευδαιμονίας, πρωτεύοντα ρόλο έχει η πολιτική τέχνη, στην οποία ανήκει και η οικονομική (*Ηθικά Νικομάχεια* 1094 a26-27). Στόχος, λοιπόν, της οικονομικής επιστήμης, της χρηματιστικής, όπως ονομάζεται από τον Σταγειρίτη, είναι η συσσώρευση πλούτου που απαιτείται για να ζει κάποιος και μάλιστα να ζει μια ευδαιμόνα ζωή και να λειτουργούν εύρυθμα οι

κοινότητες (*Πολιτικά* 1253b 24-5). Ωστόσο, υπάρχει και η κακή χρηματιστική, η καπηλική, που επιδιώκει τη χωρίς όρια αύξηση του πλούτου (*Πολιτικά* 1257b23-58a14), συνθήκη αφύσικη για τον Αριστοτέλη. Η υπερβολική συγκέντρωση πλούτου υπονομεύει εκ των πραγμάτων την πολιτική κοινότητα και το κοινό καλό.⁵ Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι να προσδιοριστεί ο σκοπός της πολιτικής κοινότητας και στη συνέχεια πώς πρέπει να λειτουργεί η οικονομία προς όφελος του πολίτη.⁶

Στην ίδια γραμμή σκέψης, οι οικονομολόγοι, όταν μελετούν τα ποικίλα οικονομικά φαινόμενα, κατ' ανάγκην προχωρούν σε αξιακές κρίσεις, δηλαδή σε κρίσεις που έχουν και ηθικό περιεχόμενο, είτε αυτό γίνεται συνειδητά είτε όχι. Τα οικονομικά αφορούν τη διαχείριση του πλούτου και το πώς άτομα, κοινότητες αλλά και θεσμοί, όπως οι αγορές, οι εταιρείες, τα εργατικά σωματεία, αντιμετωπίζουν τον πλούτο. Η αυστηρή οριοθέτηση ανάμεσα σε μια θετικού τύπου οικονομία που αφορά μόνο τα ζητήματα διαχείρισης του πλούτου και είναι αξιακά ουδέτερη και σε μια κανονιστικού τύπου οικονομία που επικεντρώνεται στην επιδίωξη της καθολικής ανθρώπινης ευδαιμονίας δεν είναι σαφής, καθώς τα οικονομικά, ως μια κοινωνική επιστήμη, αναπόφευκτα είναι μέρος της δράσης ενός δρώντος ηθικού υποκειμένου. Άτομα και θεσμοί προσβέβουν συγκεκριμένες ηθικές αξίες, ώστε τα κίνητρα, οι οικονομικές δραστηριότητες, οι κοινωνικές και πολιτικές δράσεις τους και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτές επηρεάζουν τις εκάστοτε αποφάσεις τους.⁷ Με δεδομένο, λοιπόν, ότι τα οικονομικά είναι μια κοινωνική επιστήμη, άρα βρίσκεται στο πεδίο της ενδεχομενικότητας, είναι επιτακτικό οι οικονομολόγοι να κατανοήσουν τους ποικίλους ηθικούς κώδικες και αξίες, αν πράγματι επιθυμούν να κατανοήσουν το πώς άτομα και θεσμοί συμπεριφέρονται και δρουν εντός της σφαιράς της οικονομίας. Οι ηθικές αξίες που προσβέβουμε

5. Moses Israel Finley, «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present* 47 (1970), σ. 3-25· C. Tyler DesRoches, «On Aristotle's Natural Limit», *History of Political Economy*, τόμ. 46, τχ. 3 (2014), σ. 387-407.

6. Στις μέρες μας, στοχαστές στη γραμμή της αριστοτελικής παράδοσης, όπως οι Amartya Sen, Scott Meikle και Michael Sandel, υποστηρίζουν ότι το ερώτημα «πώς θα ήταν ένας κόσμος χωρίς ηθική» δύναται να επαναδιατυπωθεί «πώς θα ήταν μια οικονομία χωρίς ηθικές αξίες». Επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη σχέση ηθικής και οικονομίας με αναφορά στις αξίες της δικαιοσύνης, της μέριμνας και της αμοιβαιότητας και υποστηρίζουν ότι ο λόγος περί οικονομίας είναι αδύνατον να μη συνοδεύεται από τον λόγο περί ηθικής σε όλες τις μορφές σχέσεων, είτε αυτές είναι μεταξύ πολιτών και αγορών είτε μεταξύ πολιτών και κράτους. Παράλληλα, υπάρχει η παραδοχή ότι αυτή η παράδοση που έχει ως αίτιμα την ευδαιμονία για το άτομο αλλά και την κοινωνία μοιάζει να χάνεται την ίδια στιγμή που οι «αγορές» ισχυροποιούνται και εισβάλλουν σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας.

7. Αμάρτυα Σεν, *Για την ηθική και την οικονομία*, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα 2000, σ. 35-62.

μας υποδεικνύουν πώς θα αντιμετωπίσουμε φαινόμενα όπως π.χ. η εισοδηματική ανισότητα ή το κράτος πρόνοιας.⁸ Συνεπώς, το να δίνεται έμφαση στη σχέση μεταξύ ηθικής και οικονομίας δεν είναι το ίδιο με το να ισχυριζόμαστε ότι οι άνθρωποι θα δρουν πάντα με τρόπους τους οποίους μπορούν κάπως να υπερασπίζονται ηθικά, αλλά με το να αναγνωρίζουμε ότι οι ηθικές αξίες και σκέψεις δεν μπορεί να είναι στο τέλος ανακόλουθες με την ανθρωπινή συμπεριφορά.⁹

Τις τελευταίες δεκαετίες, αρκετοί ιστορικοί, κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι έχουν δείξει ότι ίσως το πλέον χρήσιμο εργαλείο προκειμένου να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα σε ηθική και οικονομία και να κατανοηθεί αυτή η σχέση είναι η πολλαπλή νοηματοδότηση και χρήση του όρου «ηθική οικονομία», του οποίου τις ρίζες βρίσκουμε στο έργο του βρετανού ιστορικού E. P. Thomson, όπως αναφέρθηκε. Οι ποικίλες και εξαιρετικά διευρυμένες νοηματοδοτήσεις και επεξεργασίες που έχει δεχτεί από κοινωνικούς επιστήμονες έχει αναπόφευκτα οδηγήσει σε μια «χαλαρή» χρήση του όρου. Ωστόσο, αυτό καταδεικνύει και τη χρησιμότητα και την επιδραστικότητα του όρου. Για παράδειγμα, ο Didier Fassin δίνει έμφαση στο πρώτο μέρος του όρου και επικεντρώνεται στην ηθική αρχιτεκτονική των αξιών, ώστε η ηθική οικονομία να αφορά την παραγωγή, διανομή, διακίνηση και χρήση ηθικών διαθέσεων, συναισθημάτων, αξιών, κανόνων και υποχρεώσεων στην κοινωνική σφαίρα.¹⁰

Για τη συγκεκριμένη εργασία, ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι προσεγγίσεις του όρου ως ένα αναλυτικό εργαλείο για να κατανοήσουμε περιπτώσεις ηθικών διαθέσεων και πράξεων εντός του καπιταλισμού. Στην εισαγωγή της στο βιβλίο *Moral Economies*, η Ute Frevert υποστηρίζει ότι ο όρος «ηθική οικονομία» δύναται να διευρυνθεί και να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την πολύπλοκη και συχνά αμφίσημη σχέση μεταξύ ηθικής και καπιταλιστικών αγορών. Αυτή η σχέση δεν μπορεί να ιδωθεί ούτε μονοδιάστατα ούτε μπορεί να θεωρηθεί ως μια ιστορικά αμετάβλητη σχέση, αν δούμε τις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις του όρου σε ιστορικά παραδείγματα τους τρεις τελευταίους αιώνες.¹¹

8. Yuichi Shionoya, *Economy and Morality. The Philosophy of the Welfare State*, Νορθάμπτον 2005, σ. 13-48, 163-168.

9. David M. Hausman και Michael S. McPherson, «Taking Ethics Seriously: Economics and Contemporary moral philosophy», *Journal of Economic Literature* 31 (1993), σ. 671-731.

10. Didier Fassin, «Les économies morales revisitées», *Annales*, τόμ. 64, τχ. 6 (2009), σ. 1237-1266.

11. Ute Frevert, «Introduction», στο Ute Frevert (επιμ.), *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, Sonderheft/Special Issue 26: Moral Economies 2019*, σ. 7-12.

Ο Norbert Götz προχωρά σε μια ακόμα μεγαλύτερη διεύρυνση του όρου, παραθέτοντας μια γενεαλογία της σύζευξης των δύο εννοιών και εξετάζοντας τις ποικίλες χρήσεις και εφαρμογές. Η εννοιολογική ιστορία του όρου καταδεικνύει ότι είναι *in principio* προβληματικό να περιορίζεται ο όρος που συγκροτείται από δύο τόσο γενικού περιεχομένου έννοιες σε μια συγκεκριμένη περίοδο και σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Μια διευρυμένη νοηματοδότηση του όρου μάς επιτρέπει να αντικρίσουμε την ηθική οικονομία ως ένα δυναμικό αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση και την ερμηνεία φαινομένων όπου εμπλέκονται το οικονομικό και το ηθικό στοιχείο εντός της κοινωνίας των πολιτών. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορούμε να προσάψουμε αλτρουιστικά κίνητρα στην επιλογή συγκεκριμένων οικονομικών δραστηριοτήτων και να υπάρξει ηθική δράση εντός των αγορών. Ίσως τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το κράτος πρόνοιας και η ανθρωπιστική βοήθεια. Εάν η έμφαση δοθεί σε αυτό, το επίκεντρο της ηθικής οικονομίας μετατοπίζεται από την αρχική της σύλληψη προς την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων που προχωρούν σε οικονομικές επιλογές με κριτήριο ηθικές αξίες και τρόπους, δηλαδή στην οικονομική προσφορά.¹²

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το κοινωνικό υποκείμενο ή ομάδα που αρθρώνει τον ηθικό λόγο ή επικαλείται ηθικούς κανόνες ή και καταθέτει συγκεκριμένες προτάσεις περί ηθικοποίησης της οικονομίας, όπως και οι συνθήκες που οδηγούν σε αυτές τις γλωσσικές πράξεις. Όπως υποστηρίζει ο Γκιντίδης (επηρεασμένος εν πολλοίς από τον Sayer), το αναλυτικό εύρος της ηθικής και της ηθικής οικονομίας περιλαμβάνει πολιτικούς διαμεσολαβητές, διανοούμενους ή ακόμα και παράγοντες της οικονομικής ζωής, όπως επιχειρηματίες, που πρωταρχικό στόχο έχουν τη συσσώρευση κεφαλαίου.¹³ Η ηθική οικονομία οριοθετείται από τον Sayer ως το εργαλείο που αναλύει και αξιολογεί τις οικονομικές σχέσεις και πρακτικές ως προς τη δικαιοσύνη και τη δικαιολόγησή τους. Πρόκειται για τη μελέτη και την αξιολόγηση των οικονομικών σχέσεων με την οπτική της ηθικής, γι' αυτό και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτούς που ασχολούνται με ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας. Μία εκ των θεμελιωδών αρχών της ηθικής οικονομίας, σύμφωνα με τον Sayer, είναι η αρχή ότι όλες οι οικονομίες είναι ηθικές οικονομίες, υπό την έννοια ότι όλες έχουν κανόνες σχετικά με το τι

12. Norbert Götz, «“Moral economy”: its conceptual history and analytic prospects», *Journal of Global Ethics*, τόμ. 15, τχ. 2 (2015) σ. 147-162.

13. Dimitrios Gkintidis, «European Integration as moral economy: Greek technocrats amidst capitalism-in-crisis», *Anthropological Theory*, τόμ. 16, τχ. 4 (2016), σ. 479-480.

μπορεί να κριθεί δικαιολογήσιμο όσον αφορά το ποιος πρέπει να κάνει, να λαμβάνει ή να ελέγχει τι.¹⁴

ΕΝΑ ΑΙΤΗΜΑ ΗΘΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η Ελλάδα, στο διάστημα ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους, ήρθε αντιμέτωπη με μια σειρά από πολύπλοκα προβλήματα οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα, τα οποία ήταν εν πολλοίς απόρροια της Μικρασιατικής Καταστροφής. Αυτά τα προβλήματα διογκώθηκαν από τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929. Επιπλέον, είχε την ιδιαιτερότητα, εκτός από τα οξυμένα κοινωνικά προβλήματα, όπως είναι η ένταξη ενός τεράστιου αριθμού προσφύγων κυρίως στα αστικά κέντρα, να πρέπει να αντιμετωπίσει και μια ιδεολογική κρίση που άγγιζε τα ίδια τα όρια της ταυτότητας και της υπόστασής της. Η κρίση αυτή ήταν αποτέλεσμα όχι μόνο της κατάρρευσης της Μεγάλης Ιδέας και της εναγώνιας αναζήτησης μιας νέας οδού και ενός νέου οράματος για το έθνος, αλλά και της ανησυχίας που είχε γεννηθεί σε μέρος της ελληνικής πολιτικής σκηνής και κοινωνίας για την εξάπλωση των κομμουνιστικών ιδεών, όπως και για την επικράτηση δυτικών ιδεωδών, τα οποία θεωρούνταν ξένα προς την ελληνική κοινωνία. Την ίδια στιγμή, η οικονομική κρίση έφερε στην επιφάνεια τα προβλήματα της οργάνωσης των δημόσιων οικονομικών, του συστήματος φορολόγησης, των μεγάλων οικονομικών ανισοτήτων, αλλά και ζητήματα όπως είναι η ένταξη της τεχνολογίας στην οικονομική ζωή, εξαιτίας της ταχείας ανάπτυξής της.¹⁵ Η οικονομία υπήρξε πεδίο αντιπαραθέσεων μεταξύ των πολιτικών παρατάξεων, αλλά και πεδίο ενδιαφέροντος και αντιπαραθέσεων μεταξύ διανοουμένων διαφορετικών πολιτικών και ιδεολογικών προελεύσεων και αποχρώσεων, ως απόρροια του διαφορετικού κοσμοειδώλου που πρόσβευαν και της παραδοχής ότι μια συνολική αναμόρφωση της κοινωνίας δεν θα μπορούσε να γίνει εφικτή χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι οικονομικές εξελίξεις και το κυρίαρχο μοντέλο διαχείρισης του πλούτου. Στο πλαίσιο αυτό, επιχείρησαν να ξανα-

14. Andrew Sayer, «Welfare and Moral Economy», *Ethics and Social Welfare*, τόμ. 12, τχ. 1 (2018), σ. 20-33.

15. Για την ελληνική εμπειρία όσον αφορά την οικονομική κρίση του 1929 βλ. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002. Για τις πολλαπλές κρίσεις που αντιμετώπισε η ελληνική κοινωνία σε επίπεδο πολιτικής, κοινωνίας και οικονομίας, βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα 2012.

δούν έννοιες όπως «έθνος» και «πατρίδα», αλλά και να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση μεταξύ οικονομίας, κοινωνίας, πολιτικής και ηθικής.

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα ποιος είναι ο ρόλος του διανοούμενου σε εποχές κρίσης και ιδιαίτερα όταν η πολιτική ανάγκη των καιρών επιβάλλει την ενεργό ανάμειξη της διανοήσης με την πολιτική. Η έννοια του διανοούμενου είναι πολύσημη και αντικείμενο πολλαπλών νοηματοδοτήσεων. Ο Bourdieu αναφέρει ότι ο διανοούμενος ουσιαστικά εισβάλλει στη δημόσια σφαίρα και συστήνεται με αυτή την ιδιότητα. Ακολουθώς, «ο διανοούμενος συστήνεται ως τέτοιος παρεμβαίνοντας στο πολιτικό πεδίο εν ονόματι της αυτονομίας και των ειδικών αξιών ενός πεδίου πολιτιστικής παραγωγής που έχει κατακτήσει έναν υψηλό βαθμό ανεξαρτησίας απέναντι στις εξουσίες (και όχι, όπως ο πολιτικός με ισχυρό πολιτισμικό κεφάλαιο, βάσει ενός καθαρά πολιτικού κύρους, που έχει αποκτηθεί με τίμημα την άρνηση της σταδιοδρομίας και των αξιών του διανοούμενου)».¹⁶ Ωστόσο, ο διανοούμενος, ιδιαίτερα σε εποχές κρίσης, έχει έναν πολύ συγκεκριμένο δημόσιο ρόλο μέσα στην κοινωνία, και δεν είναι δυνατό να υποβιβάζεται στη θέση ενός απρόσωπου επαγγελματία, ενός ειδικού που έχει ως μόνη του έγνοια να κάνει άσκηση του επαγγέλματός του, αποκομμένος από τα κοινωνικά και πολιτικά συμβάντα.¹⁷

Στην έντονα συγκρουσιακή δημόσια σφαίρα της εποχής του Μεσοπολέμου, δημόσιοι διανοούμενοι όλων των πολιτικών αποχρώσεων επιχείρησαν να εξετάσουν τα αίτια της κρίσης, να την ορίσουν και να προσδιορίσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αλλά και τις πιθανές συνέπειές της. Παράλληλα, αναδύεται στη δημόσια σφαίρα ένας τύπος διανοούμενου που η δράση του έχει συγκεκριμένη σκοποθεσία, καθώς επιθυμεί τον μετασχηματισμό συγκεκριμένων πρακτικών, μέσα από την έμμεση ή άμεση άσκηση επιρροής στους μηχανισμούς της εξουσίας.¹⁸ Οι διανοούμενοι αρθρώνουν δημόσιο λόγο, ενίοτε και από επίσημα κρατικά αξιώματα, επιχειρώντας να παρέμβουν στην επίσημη κρατική πολιτική και επιθυμώντας τον μετασχηματισμό της σε διάφορα πεδία. Ένα από αυτά τα πεδία είναι και εκείνο της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής απέναντι στις λαϊκές τάξεις. Η έντονη κριτική και αμφισβήτηση της οικονομικής ηγεμονίας του καπιταλισμού έρχεται τόσο από διανοούμενους αριστερών καταβολών, όπως είναι ο Δ. Γληνός, όσο και από διανοούμενους της συντηρητικής παράταξης και φιλελεύθερου προσανατολι-

16. Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, Αθήνα 2006, σ. 211.

17. Edward Said, *Διανοούμενοι και Εξουσία*, Αθήνα 1997, σ. 32.

18. Δημήτριος Π. Σωτηρόπουλος και Δημήτριος Παναγιωτόπουλος, «Ειδικό Διανοούμενοι και Θύλακες χειραφέτησης στο μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνου και μηχανικοί στην ύπαιθρο και στο Άστυ», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 121-150.

σμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αστών διανοούμενων που εμπλέκονται στην πολιτική ζωή, επιθυμώντας τη συνολική αναμόρφωσή της, είναι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Βαθιά επηρεασμένοι από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις στον χώρο των ιδεών και του πνεύματος, εκφράζουν μέσα από τον δημόσιο λόγο ερωτήματα οικονομικής προβληματικής και φύσεως, όπως «πώς να ικανοποιηθούν οι ανθρώπινες ανάγκες», που εμπεριέχεται στην ευρύτερη πολιτικού χαρακτήρα προβληματική «πώς να κυβερνηθεί ορθά η πολιτική ζωή;». Οι συγκεκριμένοι διανοούμενοι, εξαιτίας της στενής σχέσης που έχουν με την ελληνική πολιτική σκηνή, αξιώνουν τον μετασχηματισμό της επίσημης κρατικής πολιτικής με την επίκληση κρατικού παρεμβατισμού όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, πραγμάτευσης των δεινών που μάστιζαν την ελληνική κοινωνία, εμφανίζεται δυναμικά και το αίτημα μιας ουσιαστικής κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και την κοινωνία ως απάντηση στα επείγοντα κοινωνικά προβλήματα. Το αίτημα αυτό δεν διατυπώνεται από τους συγκεκριμένους διανοούμενους με όρους οικονομικούς αλλά με όρους ηθικούς και πνευματικούς. Συγκεκριμένα, η πρόταξη της κοινωνικής πολιτικής ως μέσου ανάσχεσης της οικονομικής και πνευματικής παρακμής διατυπώθηκε ως αναγκαία συνθήκη για την κοινωνική συναίνεση και την ηθική και πνευματική αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Η κοινωνική πολιτική, εξάλλου, αποτελούσε μία από τις κύριες μορφές κρατικού παρεμβατισμού και υιοθετήθηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου από κυβερνήσεις με διαμετρικά αντίθετες πολιτικές θέσεις και ιδεολογίες: από τις ΗΠΑ του Νιου Ντιλ, τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, και τα κορπορατιστικά φασιστικά καθεστώτα του Ευρωπαϊκού Νότου. Στην Ελλάδα η δημιουργία του ΙΚΑ, όπως και τα μέτρα πολιτικής που αφορούσαν την πρόνοια και την υγεία, θα πρέπει να ιδωθούν τόσο υπό το πρίσμα των πολλαπλών κρίσεων εντός της ελληνικής κοινωνίας όσο και υπό το πρίσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και των καταλυτικών συνεπειών που είχε για την ελληνική οικονομία και κοινωνία.¹⁹

Λαμβανομένων υπόψη των ανωτέρω, η ηθικοποίηση της οικονομίας εμφανίζεται να είναι από τα ζητούμενα για μέλη της εγχώριας αστικής διάνοησης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος

19. Αντώνης Λιάκος, «Από το Κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο Μεσοπόλεμο», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Αθήνα 1988, σ. 169-186. Για μια συνοπτική και περιεκτική παρουσίαση των πιο σημαντικών σταθμών της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον ρόλο του Βενιζέλου, βλ. Γιώργος Νικολαΐδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος, «Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: γεγονότα, συγκρούσεις και εννοιολογικοί σχηματισμοί», στο Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2008, σ. 435-468.

και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Η ηθικοποίηση αυτή αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιδεοκρατικής σύλληψης του κόσμου και της ελπίδας για τη διάνοιξη ενός δρόμου προς την κοινωνία του πνεύματος. Ένα άλλος δημόσιος διανοούμενος, με παρόμοιες φιλελεύθερες καταβολές, ο Γεώργιος Θεοτοκάς, περιγράφει με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο τη διαμόρφωση αυτής της γενιάς διανοούμενων εν μέσω των πολλαπλών και ενίοτε τραυματικών εξελίξεων:

Ανήκουμε σε μια γενεά που ανατράφηκε κάτω από την άμεση επίδραση του κοινωνικού καθεστώτος, της παγκόσμιας αυτής κρίσης, εκδηλώθηκε με τη μορφή του πολέμου στα 1914, με τη μορφή της επανάστασης στα 1917, με τη μορφή μιας καταπληκτικής οικονομικής κρίσης στα 1929, με τη μορφή επίσης της αντεπανάστασης που λέγεται φασισμός και που πήρε κι αυτή τις διαστάσεις ενός γεγονότος με οικουμενική σημασία.²⁰

Ο ίδιος ο Θεοτοκάς προσπάθησε να ερμηνεύσει την κρίση που διερχόταν η ελληνική κοινωνία ως απότοκο της εισβολής και της κυριαρχίας της τεχνολογίας, γεγονός που οδήγησε στην άνευ περιορισμών κυριαρχία του καπιταλισμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της τάξης του προλεταριάτου και την αναπόφευκτη ανάδυση κοινωνικών συγκρούσεων με τη μορφή της ταξικής πάλης. Απόρροια όλων των παραπάνω ήταν η πνευματική κατάρρευση. Στην προσπάθεια εύρεσης διεξόδου από αυτή την κρίση, ο Θεοτοκάς θα αναζητήσει έναν τρίτο δρόμο, πέραν του καπιταλισμού και του κομμουνισμού, προκρίνοντας μια μορφή κοινωνικής δημοκρατίας η οποία θα στηριζόταν στην έλλογη διαρρύθμιση της παραγωγικής διαδικασίας και την απάλειψη «των προνομίων την γέννησης και του πλούτου».²¹ Έτσι, το φιλελεύθερο μοντέλο διακυβέρνησης θα ήταν δυνατόν να αντικατασταθεί από το ζητούμενο, που ήταν ο «νέος ουμανισμός».²² Στοιχεία της νέας ρύθμισης αποτελούσαν, μεταξύ άλλων, η κοινωνικοποίηση παραγωγικών μέσων, η κρατική παρέμβαση στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων ως και στις διαμάχες μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, αλλά και η ίδρυση οικονομικού κοινοβουλίου που θα προωθούσε την ταξική αλληλεγγύη στα όρια του Έθνους για να αποφευχθεί η κοινωνική αναταραχή.²³ Τα στοιχεία της νέας ρύθμισης που εισηγούνταν με

20. Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα, και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα 2011, σ. 89-90.

21. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα 2010, σ. 61.

22. Στο ίδιο, σ. 55.

23. Βασίλης Μπογιατζής, «Συζητήσεις και διαμάχες για την τεχνολογία στον ελληνικό μεσοπόλεμο», στο *Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας και Θ. Τάσιος* (επιμ.), *170 χρόνια Πολυτεχνείο, οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα 2012, σ. 571-581. Βλ. και Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, σ. 53-61.

τόση ζέση θύμιζαν έντονα τις αυταρχικές λύσεις που κυριάρχησαν στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου, που είχαν έντονα κορπορατιστικά χαρακτηριστικά. Ο Κύρτσης σχολιάζει ότι οι κορπορατίστικες απόψεις κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αγκαλιάστηκαν κυρίως από τους διανοούμενους της εποχής και όχι τόσο από τους πολιτικούς, προσθέτοντας ότι οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι ήταν περισσότερο κορπορατιστές και έδειχναν συμπάθεια στον αυταρχισμό σε βαθμό μεγαλύτερο από τους διανοούμενους του Λαϊκού Κόμματος.²⁴

Οι Τσάτσος και Κανελλόπουλος, υιοθετώντας τον αντικαπιταλιστικό λόγο γερμανών στοχαστών της νέα ιστορικής σχολής, αντιτάσσονται στο αυστηρό δίπολο δεξιά-αριστερά, φιλελευθερισμός-κομμουνισμός.²⁵ Έτσι, χαράζουν μια διακριτή γραμμή αποστασιοποίησης από την ταξική τους προέλευση.²⁶ Το τελικό ζητούμενο στο πλαίσιο της ιδεοκρατίας που πρεσβεύουν είναι το πέρασμα από τον κυρίαρχο υλικό πολιτισμό στον πολιτισμό του πνεύματος.

Οι θέσεις των συγκεκριμένων συντηρητικών διανοούμενων περί οικονομίας εκφράζονταν συχνά μέσα από τις διαμάχες που είχαν με διανοούμενους αριστερών καταβολών. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η διαμάχη μεταξύ Τσάτσου και Γληνού, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τις σελίδες των περιοδικών *Ιδέα* και *Νέοι Πρωτοπόροι* (1933).²⁷ Το ενδιαφέρον με την περίπτωση του Τσάτσου είναι η σφοδρή κριτική που ασκεί στην κεφαλαιοκρατία. Ο κομμουνισμός, βέβαια, είναι ο δεδομένος εχθρός. Όπως κάνει σαφές σε ένα σύντομο κείμενό του, που δημοσιεύτηκε το 1933 στο περιοδικό *Ιδέα*, με τίτλο «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», η κοινωνική αλλαγή πρέπει να εξεταστεί και να θεμελιωθεί με όρους ηθικούς, καθώς τόσο ο κομμουνισμός όσο και η κεφαλαιοκρατία δεν ήταν δυνατόν να ανυψωθούν προς τις ηθικές αξίες και τον ηθικό νόμο.²⁸ Ο εναλλακτικός δρόμος που θα προτείνει ο Τσάτσος βρίσκεται στην ιδεοκρατία. Συγκεκριμένα, ισχυρίζεται ότι «η θεωρία της ιδεοκρατίας είναι ασυμβίβαστη με την κοινωνική αδικία του κεφαλαίου» και

24. Αλέξανδρος Κύρτσης, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1996, σ. 96-97.

25. Για τη νέα ιστορική σχολή, βλ. Peter Kosloski, *The Theory of Moral Economy in the New Historical school*, Βερολίνο 1997.

26. Βλ. Βασίλης Μπογιατζής, «Ένας “ξένος” εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο “Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών”», *Μνήμων* 34 (2015), σ. 67-76.

27. Για τη διαμάχη Γληνού και Τσάτσου όσον αφορά την αναμόρφωση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών βλ. Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση την περίοδο στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού «Ιδέα»*, Αθήνα 1993, σ. 112-158.

28. Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», *Ιδέα*, τόμ. 1, τχ. 6 (1933), σ. 360-366.

ότι «η κεφαλαιοκρατούμενη κοινωνία τρώει τα ίδια τα σωθικά της με τον οικονομικόν ανταγωνισμόν που δεν υπηρετεί ούτε καν το συμφέρον του κεφαλαίου». Οι ιδεοκράτες ήταν εχθροί της αδικίας που προέκυπτε από το κεφάλαιο, εξάγοντας το ιδανικό της «αταξικής» ισότητας των ανθρώπων από την ηθική τους θεωρία: «Ο Ιδεοκράτης, περισσότερο από κάθε άλλον, στηριγμένος στα πορίσματα της ηθικής του θεωρίας έχει για ιδανικό την απόλυτην υλικήν ισότητα της αταξικής ενότητας των ανθρώπων».

Αυτό το αίτημα στα γραπτά που δημοσιεύει ο Κανελλόπουλος (είτε στο *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρία των Επιστημών* είτε σε άλλες δημοσιεύσεις του) λαμβάνει τη μορφή της άσκησης έντονης κριτικής στη φιλελεύθερη πολιτική και την κοινωνία των αγορών, και της επιχειρηματολογίας υπέρ της αναγκαιότητας να ασκηθεί κοινωνική πολιτική προς όφελος των τάξεων που η κυριαρχία του καπιταλισμού οδήγησε στην υλική και πνευματική εξαθλίωση. Βασική θέση του αχαιού πολιτικού και διανοούμενου είναι η πίστη ότι, παράλληλα με τη δέσμευση του κράτους να τηρεί τη νομιμότητα και να μην παρεμβαίνει στις οικονομικές συναλλαγές της κοινωνίας των πολιτών, οι συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί επέβαλλαν την εξασφάλιση των αναγκαιών όρων διαβίωσης για το σύνολο του πληθυσμού και ειδικά για την τάξη του προλεταριάτου, που δημιουργήθηκε με το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Η ανάπτυξη μορφών κοινωνικής πολιτικής, χωρίς αυτές πάντα να προσδιορίζονται πιο συγκεκριμένα, θα κάλυπτε για τον Κανελλόπουλο την ανυπαρξία της συλλογικής κάλυψης και ασφάλειας που κατά την προκαπιταλιστική περίοδο πρόσφεραν η οικογένεια, οι κοινότητες στις αγροτικές κοινωνίες και οι συντεχνίες. Η επίκληση των ηθικών αξιών και κανόνων εντός των μηχανισμών της οικονομίας και η έμφαση στην αναγκαιότητα ουσιαστικής παρέμβασης του κράτους γίνεται με όρους επιβίωσης και βελτίωσης της ζωής των κοινωνικών τάξεων που ο καπιταλισμός καταδίκασε σε ανέχεια. Δεν πρόκειται για μια ριζοσπαστικοποίηση, καθώς παρουσιάζεται με ήπιους όρους και όχι με όρους ρήξης, και είναι μέρος της συνολικής αντίληψης του στοχαστή, ο οποίος ήδη είχε αποκτήσει πολιτικούς ρόλους, για την ανάγκη σταδιακής αναμόρφωσης της κοινωνίας προς μια κοινωνία πνεύματος, όπως ο ίδιος λέει επηρεασμένος από τη νεοκαντιανή ιδεοκρατία.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986) αποτελεί μια ξεχωριστή μορφή μεταξύ των συντηρητικών διανοούμενων της εγχώριας αστικής τάξης κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και τις αρχές του 1930. Οι λόγοι είναι ποικίλοι και αφορούν τόσο τη συγγραφική του δραστηριότητα όσο και την πολιτική του σταδιοδρομία κατά τα έτη 1926 με 1935, οπότε και ιδρύει το «Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα». Η ξεχωριστή θέση που κατέχει ο Κανελλό-

πουλος οφείλεται στην εμπλοκή του από πολύ νωρίς στην πολιτική ζωή της χώρας με την κατοχή θέσεων που σχετίζονταν με την άσκηση κοινωνικής πολιτικής και την παράλληλη συγγραφική του δραστηριότητα, μέσω της οποίας εξέφραζε τους λόγους που υπαγόρευαν την ανάγκη άσκησης κοινωνικής πολιτικής προς όφελος της κοινωνικής τάξης που ονομάζει προλεταριάτο. Η συγγενική σχέση του με τον Δημήτριο Γούναρη καθορίζει την πολιτική εξέλιξή του, ενώ οι φιλεργατικές θέσεις του Γούναρη φαίνεται να βαραίνουν ως κληρονομιά στον Κανελλόπουλο και στις θέσεις που διατυπώνει σε σχέση με την εργατική τάξη και την ανάγκη κοινωνικής πολιτικής. Ο Γούναρης το 1902 υποστήριξε την ανάγκη κρατικής παρέμβασης για την προστασία των εργατικών στρωμάτων.²⁹ Ταυτόχρονα, ως γνώστης των εξελίξεων στον ευρωπαϊκό χώρο και της σοσιαλιστικής σκέψης, είχε κάνει λόγο για την αναγκαϊότητα ενός ισχυρού συνδικαλισμού.³⁰

Στο έργο του *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική* (1927), ο Κανελλόπουλος σημειώνει ότι η κοινωνική πολιτική έχει ως αντικείμενο μελέτης και θεραπείας την τάξη των εργαζομένων, οι οποίοι στερούνταν τη συμμετοχή και υπόσταση στις πολιτικές, οικονομικές και πνευματικές εξελίξεις της χώρας, ώστε σκοπός της δεν ήταν άλλος παρά να τη βοηθήσει να αποκτήσει την υπόσταση που θα έπρεπε να έχει η παραγωγική τάξη. Ο τελικός στόχος ήταν η άρση των αντιφάσεων κάθε είδους στην κοινωνία, προκειμένου να επιτευχθεί ένα οργανικό σύνολο.³¹

Με όχημα την επιστήμη της κοινωνιολογίας και τις επιρροές που δέχτηκε από στοχαστές όπως ο Sombart, εμφανίζεται ως παρατηρητής της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στον ελληνικό χώρο και, έχοντας συνείδηση της αποστολής του ως επιστήμονα, προσπαθεί να διαγνώσει τα αίτια της κρίσης και να προτείνει τριτοδρομικές λύσεις, που ο ίδιος θεωρεί ότι κινούνται πέρα από το δίπολο δεξιά-αριστερά τόσο σε επίπεδο οικονομικό όσο και σε επίπεδο πολιτικό.³² Αυτό γίνεται σαφές όταν το 1934 δημοσιεύει στο *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* ένα άρθρο με τίτλο «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», όπου απαντά στις κατηγορίες που είχε δεχτεί λίγους μήνες νωρίτερα, τον Ιανουάριο του 1934, από τους ακραίους συντηρητικούς κύκλους που έβρισκαν φωνή στο

29. Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 86, 284.

30. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993, σ. 244.

31. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική* στο Μελέτης Μελετόπουλος (επιμ.), *Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Άπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. 1, Αθήνα 1992, σ. 3-26.

32. Μπογιατζής, «Ένας “ξένος” εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού», σ. 67-76.

περιοδικό *Επιστημολόγος* του Ι. Φ. Δημαράτου.³³ Οι κατηγορίες αφορούσαν την ιδεολογική του αποστασιοποίηση από τον ακραιφνή χώρο της δεξιάς. Ο ίδιος απαντά ότι «Νομίζομεν ότι είναι “ντροπή” το να μη θέλη τις να ομολογήση ότι διακαής πόθος του είναι να τον θεωρώσιν, οι μεν κομμουνισταί μαρξιστήν, οι δε ιδεολόγοι ιδεοκρατικών».³⁴

Πριν προχωρήσουμε σε μια εκτενέστερη συζήτηση των παραπάνω θέσεων, ας δούμε εν συντομία την πολιτική και πνευματική του πορεία την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το συγγραφικό έργο του αχαιού πολιτικού και διανοούμενου εκτείνεται από το 1919, όταν εκδίδει την πρώτη του ποιητική συλλογή, μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1986. Σε αυτά τα εξήντα επτά χρόνια, θα αφήσει πλούσιο συγγραφικό έργο με τη μορφή δοκιμίων, άρθρων, πραγματειών, λογοτεχνικών κριτικών, θεατρικών έργων, μυθιστορημάτων, και κυρίως φιλοσοφικών κειμένων και κοινωνιολογικών αναλύσεων. Αξιομνημόνευτη για την παρούσα εργασία είναι η αρθρογραφία του στο *Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, όπου απαντούσε στις πολεμικές που δεχόταν εκ δεξιών και αριστερών και ταυτόχρονα παρουσίαζε τις απόψεις του για τη φύση και τον ρόλο της επιστήμης της κοινωνιολογίας. Η πολιτική πορεία που διέγραψε ο Κανελλόπουλος είναι γνωστή. Από την ίδρυση του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος το 1935 με το πρόταγμα της υπέρβασης του Διχασμού ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς και την εξορία του από το μεταξικό καθεστώς δύο χρόνια αργότερα, μέχρι την εκλογή του ως βουλευτή το 1981, ο Κανελλόπουλος είχε ενεργή παρουσία στα πολιτικά δρώμενα, συμμετέχοντας ως κορυφαίο στέλεχος της συντηρητικής παράταξης στις σημαντικότερες στιγμές του 20ού αιώνα. Οι ενίοτε αμφιλεγόμενες πολιτικές του τοποθετήσεις δεν αφορούν την παρούσα εργασία.³⁵

Η εμπλοκή του Κανελλόπουλου στα πολιτικά και κοινωνικά τεκταινόμενα της χώρας ξεκινά με την επιστροφή του από τη Χαϊδελβέργη και το Μόναχο

33. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Ε', τχ. 3 (1934), σ. 213-220.

34. Στο ίδιο, σ. 213. Για την ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ των περιοδικών *Επιστημολόγος* και *Αρχείον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* βλ. Κύρτσης, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες*, σ. 173-175. Για την κριτική που ασκείται στον Κανελλόπουλο από του συντηρητικούς κύκλους του περιοδικού *Επιστημολόγος* βλ. Βασιλης Μπογιατζής, «“Τηλέφωνα του Επέκεινα”: Έλληνες διανοούμενοι ως δημιουργοί (performers) και αποκλειστικοί αντιπρόσωποι υπερβατικών οντοτήτων και Απολύτων (Μεσοπόλεμος-Μεταπόλεμος)», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Ασυνέχειες, Ρήξεις στον Ελληνικό Κόσμο (1204-2014): Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών τόμος Β*, Αθήνα 2015, σ. 115-141.

35. Για τις ποικίλες πτυχές του συγγραφικού έργου και για τη δημόσια παρουσία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου βλ. *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, Αθήνα 2013 και Μελέτης Μελετόπουλος, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο πολιτικός, ο διανοούμενος και η εποχή του*, Αθήνα 2020.

(1920-1923), όπου συνδέθηκε με τους Κωνσταντίνο Τσάτσο και Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο. Οι επιρροές που δέχτηκε εκεί συνετέλεσαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση των θέσεών του περί κοινωνίας και οικονομίας. Κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Χαϊδελβέργη ήρθε σε επαφή με τη σκέψη και τις θέσεις των εκπροσώπων της νεορομαντικής σχολής της οικονομικής σκέψης και ιδιαίτερα με τις ιδέες τους περί κρατικού σοσιαλισμού και παρεμβατισμού. Ιδιαίτερη γοητεία άσκησε στον Κανελλόπουλο η σκέψη του Adolph Wagner, ίσως του επιφανέστερου εκπρόσωπου της σχολής και ηγετικού στελέχους των Γερμανών Χριστιανοκοινωνιστών. Κεντρικό αίτημα του Wagner ήταν η ιστορική αναγκαιότητα ηθικοποίησης της κοινωνικής ζωής και η άσκηση της κατάλληλης κοινωνικής πολιτικής, ώστε αφενός να εξασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία του επικρατούντος οικονομικού μοντέλου και αφετέρου να αμβλυνθούν ή ακόμα και να εκλείψουν οι διαρκώς διογκούμενες κοινωνικές ανισότητες.³⁶ Σε αντίθεση, λοιπόν, με τους κλασικούς οικονομολόγους, ο Wagner υποστήριξε με σαφήνεια ότι η κοινωνική πολιτική είναι αναγκαία για την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων και την ουσιαστική πρόοδο της κοινωνίας, αλλά και τη σταθεροποίηση της εκάστοτε εξουσίας, στη συγκεκριμένη περίπτωση της πρωσικής μοναρχίας. Η ανάγκη του κρατικού παρεμβατισμού υπαγορευόταν από τις εκάστοτε συνθήκες και ανάγκες της οικονομίας, ενώ δεν θα μπορούσε να νοηθεί μια οικονομική δραστηριότητα εντός του καπιταλιστικού οικονομικού μοντέλου χωρίς την άσκηση κοινωνικής πολιτικής για την κάλυψη συλλογικών αναγκών. Επιχειρηματολόγησε, επομένως, υπέρ της σκοπιμότητας της φορολογίας, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η κάθε είδους κρατική παρέμβαση.³⁷

Ο Κανελλόπουλος το 1925 γίνεται μέλος της Εταιρείας Κοινωνικών Σπουδών ύστερα από πρόσκληση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Το 1926 δημοσιεύτηκε και η πρώτη του κοινωνιολογική μελέτη με τίτλο «Περί των μεθόδων της κοινωνιολογίας».³⁸ Την ίδια χρονιά ανέλαβε γενικός γραμματέας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στην οικουμενική κυβέρνηση του Αλέ-

36. Charles Gide και Charles Rist, *Ιστορία των οικονομικών θεωριών από των φυσιοκρατών μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1930, σ. 34-77· Ursula Backhaus, «Gustav Schmoller and Adolph Wagner: The Idea of Social Justice in Health Care», στο Jürgen Backhaus, Günther Chaloupek και Hans A. Frambach (επιμ.), *Gustav Schmoller and Adolph Wagner: Legacy and Lesson for Civil Society and the State*, Βερολίνο 2018, σ. 49-63.

37. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, Αθήνα 1999, σ. 97-98.

38. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Περί των μεθόδων της κοινωνιολογίας», στο Μελέτης Μελετόπουλος (επιμ.), *Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Άπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. 1, Αθήνα 1992, σ. 1-7.

ξανδρου Ζαΐμη.³⁹ Την επόμενη χρονιά κυκλοφόρησε το έργο του *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική*, όπου για πρώτη φορά κάνει σαφές το όραμά του για την ανάγκη άσκησης μιας κοινωνικής πολιτικής για την άρση των ταξικών αντιπαραθέσεων και ανισοτήτων, με στόχο την ουσιαστική κοινωνική και πνευματική πρόοδο.⁴⁰ Το 1929 εξελέγη υπηγηγής της Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η ίδια χρονιά ήταν αποφασιστική, καθώς με τους Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο και Κωνσταντίνο Τσάτσο άρχισαν να εκδίδουν το τριμηνιαίο περιοδικό *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, του οποίου η κυκλοφορία διακόπηκε το 1940. Το περιοδικό ήταν προσανατολισμένο στην έκφραση των νεοκαντιανών απόψεων και θέσεων που υπηρετούσαν οι ιδρυτές του.⁴¹ Ο νεοκαντιανισμός ήταν το φιλοσοφικό κίνημα που κυριάρχησε στην πνευματική ζωή της Γερμανίας από το 1870 έως το 1920. Παράλληλα, τα νεοκαντιανά ερωτήματα ωθούσαν προς θεωρητικές αναζητήσεις σε άλλα πεδία και κατεξοχήν στην κοινωνιολογία και στην οικονομική επιστήμη – αναζητήσεις οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούσαν σε περαιτέρω παρατηρήσεις όσον αφορά τη σύνδεση κοινωνίας, ηθικής, οικονομίας και πολιτικής.⁴²

Το 1934, ο Κανελλόπουλος τοποθετήθηκε πρόεδρος στο νεοσύστατο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) και κατά το διάστημα της προεδρίας του, μεταξύ άλλων, καταρτίστηκαν οι κανονισμοί των συντάξεων και του κλάδου ασφάλισης της υγείας.⁴³ την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε το έργο του *Ο άνθρωπος και οι κοινωνικά αντιθέσεις*.⁴⁴ Το 1935, μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας, αρνήθηκε να ορκιστεί πίστη στον βασιλιά και απομακρύνθηκε από την πανεπιστημιακή του έδρα, αλλά και από τη διοίκηση του ΙΚΑ. Στις 15 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους ίδρυσε το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα και έλαβε μέρος στις εκλογές του 1936, σε συνεργασία με τον βενιζελικό στρατηγό Μαζαράκη-Αιυιάν, με σύνθημα τον τερματισμό του διχασμού, αλλά δεν εξελέγη βουλευτής.

39. Μελετόπουλος, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο πολιτικός, ο διανοούμενος και η εποχή του*, σ. 62-64.

40. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική*, σ. 3-26.

41. Η χρηματοδότηση του περιοδικού έγινε από τον πρέσβη Μιχαήλ Τσαμαδό.

42. Βασίλης Μπογιατζής, «Οι διακυμάνσεις των πολιτικών ιδεών στο *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Μάριος Χατζόπουλος (επιμ.), *Διακυμάνσεις του Νεοελληνικού Πολιτικού Στοχασμού. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 2014, σ. 97-126.

43. Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ. 517-518.

44. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ο άνθρωπος και οι κοινωνικά αντιθέσεις*, στο Μελέτης Μελετόπουλος (επιμ.), *Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Άπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. 4, Αθήνα 1995, σ. 1-228.

Το συγγραφικό έργο του Κανελλόπουλου κατά την περίοδο 1927-1934 και οι θέσεις που εκφράζει περί οικονομίας και κοινωνίας πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα δύο παραγόντων που ήδη αναφέρθηκαν: πρώτον, του οράματος που έχει για την έξοδο από την οικονομική, κοινωνική και ηθική κρίση και τη συνολική αναμόρφωση της κοινωνίας και, δεύτερον, των επιρροών που έχει δεχτεί από τις εξελίξεις στην Ευρώπη και τον ρόλο που ο ίδιος θεωρεί ότι πρέπει να έχει η επιστήμη της κοινωνιολογίας.⁴⁵ Στα κείμενα «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας» (1931),⁴⁶ *Η κοινωνία της εποχής μας* (1932),⁴⁷ *Ο άνθρωπος και οι κοινωνικά αντιθέσεις* (1934), μια εκτεταμένη, μεταξύ άλλων, ιστορική αναδρομή στη διαμόρφωση, τη φύση και τον ρόλο της οικονομικής επιστήμης από την αρχαιότητα έως τις μέρες του, επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι η οικονομία δεν μπορεί να μελετηθεί ως μια αυτόνομη επιστήμη, ούτε ο οικονομολόγος μπορεί να δράσει χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τις εκάστοτε συνθήκες και πρακτικές μιας κοινωνίας, είτε τις κοινωνικές είτε τις πολιτικές. Η πρώτη και κεντρική παραδοχή του Κανελλόπουλου, λοιπόν, για την οποία λαμβάνει υπόψη του τις ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στον ελληνικό χώρο εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης αλλά και της δυναμικής της ανερχόμενης σύγκρουσης μεταξύ φιλελευθερισμού και κομμουνισμού είναι ότι η άνευ περιορισμού οικονομική δραστηριότητα όπως απαντάται στην εποχή του, τόσο στον ελληνικό χώρο όσο και παγκόσμια, αδυνατεί να ικανοποιήσει τις δύο αναγκαίες και ικανές συνθήκες που κάνουν ένα οικονομικό μοντέλο καλό: να παραγάγει πλούτο και κοινωνική ευημερία για το σύνολο των πολιτών. Υπό τις παρούσες συνθήκες, γεννά κοινωνικές συγκρούσεις, αλλά δημιουργεί μεγαλύτερες κοινωνικές διακρίσεις από αυτές της φεουδαρχίας, θέτοντας περιορισμούς και φραγμούς στην κοινωνική κινητικότητα. Συγκεκριμένα, στο βιβλίο του *Ο άνθρωπος και οι κοινωνικά αντιθέσεις* (1934), το οποίο γράφεται τη χρονιά που τοποθετήθηκε πρόεδρος στο νεοσύστατο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ), κατονομάζει ως υπεύθυνη την αστική τάξη, η οποία διεκδικούσε διαρκώς περισσότερα δικαιώματα χωρίς να αναλαμβάνει τις ηθικές και υλικές υποχρεώσεις που της αναλογούσαν.

45. Για τα κοινωνιολογικά κείμενα του Κανελλόπουλου και τις απόψεις του για την ελληνική κοινωνία, βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Οι απόψεις του Π. Κανελλόπουλου για την Ελληνική κοινωνία. Από την Κοινωνιολογία στην πολιτική πράξη», στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, σ. 246-265.

46. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Γ', τχ. 4 (1930-31), σ. 445-479.

47. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Η κοινωνία της εποχής μας. Κριτική των συστατικών αυτής στοιχείων*, στο Μελέτης Μελετόπουλος (επιμ.), *Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Απαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. 4, σ. 1-211.

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο ο Κανελλόπουλος ανατέμνει την ελληνική κοινωνία και θέτει το αίτημα ηθικοποίησης της οικονομίας με τη μορφή άσκησης κοινωνικής πολιτικής εκ μέρους των κυβερνήσεων, θα πρέπει να στραφούμε στο πώς νοηματοδοτούσε την επιστήμη της κοινωνιολογίας και στον ρόλο που επιφύλασσε στον εαυτό του ως κοινωνιολόγου. Στο άρθρο του «Η κοινωνιολογία ως επιστήμη της πραγματικότητας. Η θεωρία του Hans Freyer» (1934)⁴⁸ αντικρίζει την κοινωνιολογία ως την επιστήμη της πραγματικότητας με σαφή ηθικό και δεοντολογικό χαρακτήρα, ενώ θέτει ως χρέος του την εμπλοκή με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα της εποχής. Ο Κανελλόπουλος δεν πίστευε στην ηθική ουδετερότητα της κοινωνιολογίας, επηρεασμένος από την έννοια της ηθικής κοινωνιολογίας του συντηρητικού γερμανού κοινωνιολόγου Hans Freyer. Ο τελευταίος είχε υποστηρίξει με σθένος ότι ο κοινωνιολόγος δεν είναι απλώς κάτοχος μιας γνώσης, αλλά ηθικά και πολιτικά υπεύθυνος απέναντι στις εξελίξεις του καιρού. Υπάρχει η αναπόδραστη ηθική υποχρέωση για αλλαγή της πραγματικότητας. Αυτή η ηθική υποχρέωση μεταφράζεται από τον Κανελλόπουλο ως η κατανόηση του γεγονότος ότι, προκειμένου να κατακτηθεί η ηθική και δίκαιη κοινωνία, είναι αναγκαία η υπέρβαση των περιορισμών του καπιταλισμού, που είναι ακριβώς η έλλειψη περιορισμών στην οικονομική δράση. Η οικονομία δεν δύναται να αποτελεί μια αυτόνομη περιοχή του επιστητού με εφαρμογές και συνέπειες που δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις εκάστοτε κοινωνικές εξελίξεις και ηθικές επιταγές.⁴⁹ Η οικονομική επιστήμη πρέπει να υποτάσσεται σε αυτό που ο ίδιος ονομάζει θεωρία πολιτισμού (Kultur) που φέρει συγκεκριμένους αξιακούς κώδικες. Σε ένα άρθρο του 1933, επικαλούμενος τον Alfred Weber, ο Κανελλόπουλος προχωρά στη διάκριση ανάμεσα στον πνευματικό πολιτισμό (Kultur) και τον υλικό πολιτισμό (Zivilisation), υποστηρίζοντας ότι η ιστορία της ανθρωπότητας εξελίσσεται με τη συμπλοκή αυτών των δύο. Λέει συγκεκριμένα στο «Η πρόοδος της τεχνικής και η οικονομία»:

Η ιστορία της ανθρωπότητας γνωρίζει την πρόοδον και δη συγκεκριμένως την διαλεκτικώς σημειουμένην εξέλιξιν προς το τελειότερον και συνθετώτερον μόνον εν σχέση προς τον εξωτερικόν, τεχνικόν και οικονομικόν πολιτισμόν, δηλαδή προς την λεγομένην «Zivilisation», την οποίαν ο Alfred Weber διέκρινε θεμελιωδώς από του εσωτερικού πολιτισμού, της λεγομένης «Kultur». Μόνον η εξέλιξις του εξωτερικού πολιτισμού, μετρουμένη

48. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Η κοινωνιολογία ως επιστήμη της πραγματικότητας. Η θεωρία του Hans Freyer», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Ε', τχ. 3 (1934), σ. 292-331.

49. Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2017, σ. 221-228.

επί τη βάσει κριτηρίου λογικού, είναι δυνατόν να χαρακτηρισθῆ ως πρόοδος. Συντελείται δε η πρόοδος αυτή κατά τρόπον εμφανίζοντα την μεν τεχνικὴν ηγουμένην της προόδου, την δε οικονομίαν, εμμέσως μάλιστα και τας σφαίρας του δικαίου και της πολιτικής ζωῆς, προσαρμοζόμενας εκάστοτε εις την προοδευτικὴν εξέλιξιν της τεχνικής.⁵⁰

Έναν χρόνο νωρίτερα, στο έργο του *Η κοινωνία της εποχής μας* (1932), εξετάζοντας τους πολλαπλούς παράγοντες της κρίσης, υποστήριζε ότι η κοινωνία της εποχής του, όχι μόνο η ελληνική αλλά και το σύνολο της ανθρωπότητας, είχε περιέλθει σε μια κρίση που δεν ήταν μονάχα οικονομική αλλά και πνευματική και ηθική, και διατεινόταν ότι μια πολιτική εξουσία αδέσμευτη από τους νόμους της καπιταλιστικής οικονομίας επιβαλλόταν να δημιουργήσει μια άλλου είδους οικονομική ρύθμιση. Ο Κανελλόπουλος θεωρούσε ότι η άνευ όρων κυριαρχία του καπιταλισμού και οι αναδυόμενες κοινωνικές συγκρούσεις έπρεπε να αντιμετωπιστούν με όρους ηθικούς και πολιτικούς και όχι καθαρά οικονομικούς, και ασκούσε δριμεία κριτική στην κεντρική παραδοχή του φιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου, που ήταν η άνευ όρων οικονομική δραστηριότητα. Το κύριο σφάλμα ήταν η αναγωγή σε ποσοτικές σχέσεις ζητημάτων που αφορούσαν ηθικές αξίες αλλά και τον πνευματικό πολιτισμό. Συνεπώς η καπιταλιστική οικονομία δεν θα μπορούσε να είναι απρόσβλητη από επεμβάσεις ή περιορισμούς, ακόμα και αν αυτές αντίβαιναν στον ίδιο τον ορισμό της. Εντέλει, η δύναμη των θεμελιωδών αρχών του καπιταλισμού εξαρτάται από τις εκάστοτε συνθήκες, ώστε σε περιόδους κρίσης είναι αναγκαία είτε η αναθεώρησή τους είτε ακόμα και ο υπερκερασμός τους.⁵¹

Η ατομική πρωτοβουλία και ευθύνη έχει αξίαν μόνον εκεί, όπου αίρονται οι οικονομικοί φραγμοί της. Εφ' όσον οι φραγμοί αυτοί όχι μόνον δεν αίρονται, αλλά καθίστανται από ημέρας εις ημέραν περισσότεροι και σκληρότεροι, δεν υπάρχει κανείς απολύτως λόγος να διατηρηθῆ η πρωτοβουλία αυτή τυπικῶς και να επιχειρῶμεν παιδαγωγικά πειράματα εις βάρος της υγείας και της ζωῆς ολοκλήρου κοινωνικῆς τάξεως και δη εκείνης η οποία προσφέρει ασυγκρίτως περισσότερα των ὄσων λαμβάνει.⁵²

Αυτό γίνεται προφανές, σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο, αν εξετάσουμε την ίδια τη φύση της οικονομίας και το πώς αυτή σχετίζεται με τις παρούσες συνθήκες. Στο άρθρο του «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας» υποστηρί-

50. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Η πρόοδος της τεχνικής και η οικονομία», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Ε', τχ. 3 (1933), σ. 37-38.

51. Μπογιατζής, «Οι διακυμάνσεις των πολιτικών ιδεών», σ. 118-119.

52. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Αι κοινωνικά ασφαλίσεις και ο νεαρός ελληνικός νόμος», *Επιθεώρησις Κοινωνικών Ασφαλίσεων Ι'* (1932), σ. 9. Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ. 503-504.

ζει με πάθος, παραθέτοντας ευρύτατη βιβλιογραφία και εξετάζοντας διαφορετικές απόψεις για τη φύση και τη λειτουργία της οικονομίας, ότι το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό δεν σήμανε και την ελευθερία του ανθρώπου από τις δεσμεύσεις που τον κρατούσαν καθηλωμένο.⁵³ Υποστηρίζει ότι οι εμποροκράτες συνέτασσαν γενικού χαρακτήρα πολιτικές προς όφελος συγκεκριμένων συμφερόντων, αγνοώντας τα συμφέροντα και τις ανάγκες του συνόλου. Η οικονομία παρουσιάζεται ως πηγή δεινών, ώστε είναι επιτακτική ανάγκη η αναμόρφωση των κανόνων που την διέπουν. Λέει συγκεκριμένα: «Η εποχή μας υποφέρει από την οικονομία και πρέπει αυτός που απασχολείται επιστημονικά με αυτήν να υποδείξει άμεσα θεραπείες και πρακτικές λύσεις», και προσθέτει: «Πώς είναι δυνατόν φαινόμενα, όπως κυρίως το φαινόμενο της πληττούσης σήμερα την ανθρωπότητα οικονομικής κρίσεως, να εξετάζονται ασχέτων προς την κοινωνική, πολιτική, πνευματική και ηθική πραγματικότητα της εποχής μας;».⁵⁴

Συνεπώς, προκειμένου να βρεθεί αυτή η νέα αναγκαία ρύθμιση εντός του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου παραγωγής και διαχείρισης του πλούτου, θα πρέπει αρχικά να αναγνωρίσουμε ποιες είναι οι συνέπειές του. Στο *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική*, που δημοσιεύτηκε το 1927, δηλαδή έναν χρόνο μετά την ανάληψη της γενικής γραμματείας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ο Κανελλόπουλος σημειώνει ότι το τέλος της φεουδαρχίας δεν σήμανε και την ανθρώπινη πραγμάτωση, καθώς δημιουργήθηκε μια νέα τάξη, αυτή του προλεταριάτου, η οποία στερούνταν δύο βασικές προϋποθέσεις και που θα μπορούσαν να την οδηγήσουν στην έξοδο από τη φτώχεια και να χαράξουν τον δρόμο προς την αυτοπραγμάτωση: επρόκειτο για τη μόρφωση και την περιουσία, αναγκαία συστατικά στοιχεία της κοινωνικής κινητικότητας, «της ελευθερίας και του αυτοπροσδιορισμού».⁵⁵ Η μη δυνατότητα απόκτησης αυτών των προσόντων καταδικάζει το προλεταριάτο στη δεινή θέση που βρισκόταν, χωρίς ελπίδα εξόδου από αυτήν. Ο επικρατών καπιταλισμός δεν ανταποκρίθηκε στο αίτημα για δίκαιη και ηθική πολιτική προς όλους. Ο Κανελλόπουλος τονίζει, επικαλούμενος τον Sombart και διευρύνοντας το επιχείρημα αυτού, ότι στις τότε συνθήκες το προλεταριάτο στερούνταν όχι μόνο οικονομική αυτοδιάθεση, αλλά κυρίως υπόσταση.⁵⁶

53. Κανελλόπουλος, «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας», σ. 445-479.

54. Στο ίδιο, σ. 451.

55. Κανελλόπουλος, *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική*, σ. 12

56. Στο ίδιο, σ. 17

Η επαγγελματική ελευθερία έδωσεν εις τον εργάτην το δικαίωμα χωρίς να δώσει εις αυτόν και την δύναμιν. Ο εργάτης είναι αναγκασμένος, διά να χρησιμοποιή την δύναμιν του και να κερδίση τα προς το ζήν, να αποδέχεται τους όρους του εργοδότη, και τούτο έτι περισσότερο, όταν η προσφορά εργατικών χειρών είναι μεγαλύτερα, το δε εισόδημα της εργασίας δεν επαρκή, διά να εξασφαλίση αυτόν από της ανεργίας και της ανικανότητας.⁵⁷

Αν και αναγνωρίζει τη δεινή θέση στην οποία βρίσκεται το προλεταριάτο και ότι αυτό δύναται να εξέλθει από τη θέση στην οποία οδηγήθηκε από την επέλαση του καπιταλισμού, δεν πιστεύει ότι αυτό είναι εφικτό μέσα από κινήσεις και δράσεις της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Η κίνηση προς την αλλαγή θα έρθει από την άνωθεν εξουσία, που πρέπει αφενός να κατανοήσει το χρέος της και αφετέρου να εξασφαλίσει την ομαλότητα στην πολιτική και κοινωνική ζωή με την αποφυγή κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων. Ο Κανελλόπουλος με αυτό τον τρόπο αποδέχεται ότι το προλεταριάτο δεν έχει ούτε την πνευματική ωριμότητα, αλλά ούτε ίσως και τη βούληση, για να μπορέσει να εξέλθει από τη θέση στην οποία έχει περιέλθει. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι η έξοδος της συγκεκριμένης τάξης από την εξαθλίωση είναι εφικτή με πολιτικούς όρους υπαγορευόμενους με μέτρα από τα πάνω, συγκεκριμένα μέσα από την αρμόζουσα κοινωνική πολιτική.

Κοινωνική Πολιτική είναι κατ' ακολουθίαν η πολιτική ενός οργανωμένου τινός συνόλου –είτε Κράτος είναι τούτο, είτε άλλη τις οργάνωσις Δημοσίου Δικαίου ή ιδιωτική– προς την τάξιν εκείνην των εργαζομένων, της οποίας τα μέλη στερούνται (είτε πλήρως, είτε μερικώς) κοινωνικής υποκειμενικότητας. [...] Η κρατική πολιτική, ως και η πολιτική όλων των ενδιαφερόμενων οργανώσεων, προσπαθεί κατά τας τελευταίας δεκαετηρίδας να συμμορφωθή προς τα υποδείξεις της Επιστήμης.⁵⁸

Ο Κανελλόπουλος υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό το μοντέλο διαχείρισης του αποκαλούμενου «κρατικού ή υγιούς σοσιαλισμού» που, μεταξύ άλλων, υποστήριζε ότι μεταξύ των ατόμων και των τάξεων ενός έθνους πρέπει να υπάρξει ηθική αλληλεγγύη.⁵⁹ Το κράτος είναι το όργανο της ηθικής αυτής αλληλεγγύης, οπότε δεν θα μπορούσε να μείνει αδιάφορο στην υλική εξαθλίωση μέρους του έθνους. Πρόκειται για μια προσπάθεια να μεταφερθεί στην ελληνική πραγματικότητα το μοντέλο που στα τέλη του 19ου αιώνα κυριάρχησε στη Γερμανία, με γνωστότερους εκπρόσωπους τους Albert Schäffle, Adolf Wagner, Gustav

57. Στο ίδιο, σ. 15.

58. Στο ίδιο, σ. 25.

59. Ψαλιδόπουλος, *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, σ. 114-117.

Schmoller και Werner Sombart. Το 1872 ίδρυσαν την Ένωση της Κοινωνικής Πολιτικής (Verein für Sozialpolitik), η οποία άσκησε σημαντική επιρροή στον Μπίσμαρκ. Η Ένωση καλλιέργησε και ανέπτυξε την έννοια των θετικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων οι οποίες, χωρίς να θίγουν τους μηχανισμούς της οικονομίας, περιορίζαν τις αναταραχές μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων και στόχευαν στην ενσωμάτωσή τους στους μηχανισμούς της υπάρχουσας οικονομικής συνθήκης.⁶⁰ Όπως τονίζει ο Ψαλιδόπουλος, «ο κρατικός σοσιαλισμός αποτελούσε, με τον πολύπλευρο κρατικό παρεμβατισμό που προωθούσε, το μέσο μετάβασης από την “εποχή των πολιτών” στην “κοινωνική εποχή”, όπως την ονόμαζε [ο Wagner] και στην οποία η ηθική συμπεριφορά των ατόμων θα συμπλήρωνε και θα εξύψωνε την οικονομική ζωή».⁶¹

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Για τον Κανελλόπουλο η κοινωνική πολιτική αποτελεί μια ιστορική αναγκαιότητα που εμφανίζεται σε ένα σημείο καμπής του καπιταλισμού. Αποδέχεται τις ταξικές συγκρούσεις και την ανισότητα των τάξεων, θεωρώντας ότι η παραδοχή και η αναγνώρισή τους έχει ως τελικό σκοπό την άμβλυσή τους.

Η κοινωνική πολιτική εγεννήθη ως όπλον της πολιτείας κατά της οικονομίας και εγεννήθη την στιγμήν ακριβώς, καθ' ην εξεδηλώθη η μεγαλύτερα κατά της πολιτείας απειλή, την στιγμήν δηλαδή, καθ' ην ήρξατο συντελουμένη κατά τα τελευταίας δεκαετηρίδας του παρελθόντος αιώνος η στροφή της κεφαλαιοκρατίας από συστήματος βασιζομένου επί του ελευθέρου συναγωνισμού (συστήματος αγνοούντος απλώς την πολιτείαν) προς τον μονοπωλιακόν καπιταλισμόν, ο οποίος αποβλέπει εις το να υποτάξη την πολιτείαν εις την οικονομίαν.⁶²

Οι κοινωνικές ασφαλίσεις επομένως πήγαζαν από την ιδέα του κράτους ως ρυθμιστή της κοινωνίας και εξέφραζαν τη σταθερή τάση επέκτασης των κοινωνικών του λειτουργιών. Ωστόσο, μοιάζει να αγνοεί τη δυναμική της εργατικής τάξης και την ικανότητα και τη βούλησή της να διεκδικήσει μια καλύτερη ζωή, καθώς δεν κάνει λόγο για τις αξιώσεις της, εμμένοντας, με έναν τρόπο μάλλον επιλεκτικό, στον διαβλεπόμενο κοινωνικό κατακερματισμό που

60. Ο Μπίσμαρκ υπό την πίεση του εργατικού κινήματος και του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, εισήγαγε το πρώτο οργανωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, που βασίζεται στην αρχή της κοινής ευθύνης εργατών και εργοδοτών. Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ. 339-346.

61. Ψαλιδόπουλος, *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*, σ. 117.

62. Κανελλόπουλος, *Η κοινωνία της εποχής μας*, σ. 56.

δύναται να επιφέρει η περιθωριοποίηση της εργατικής τάξης. Η παρεμβατική λειτουργία του πατερναλιστικού κράτους με σκοπό την εξομάλυνση των ταξικών συγκρούσεων και την ενσωμάτωση της τάξης που ονομάζει προλεταριάτο στην κοινωνική και οικονομική ζωή είναι κρίσιμης σημασίας προκειμένου να αναχαιτιστούν οι πιθανές διεκδικήσεις εκ μέρους του. Επιπλέον, δεν είναι σαφές αν ο δημόσιος λόγος που εκφράζει ο Κανελλόπουλος βρίσκει συνομιλητές μεταξύ των λαϊκών τάξεων ή αν αποκλειστικοί συνομιλητές του είναι η πολιτική εξουσία και οι διανοούμενοι της εποχής.

Υπό την οπτική του Sayer ότι όλες οι οικονομίες είναι ηθικές οικονομίες, με την έννοια ότι όλες έχουν κανόνες σχετικά με το τι μπορεί να κριθεί δικαιολογησιμο όσον αφορά το ποιος πρέπει να κάνει, να λαμβάνει ή να ελέγχει τι, το αίτημα που εκφράζει ο Κανελλόπουλος και τα επιχειρήματα για την ανάγκη κρατικού παρεμβατισμού με τη μορφή κοινωνικής πολιτικής, προκειμένου να διορθωθούν στρεβλώσεις του καπιταλισμού, δύναται να κατανοηθεί ως ένα αίτημα ηθικοποίησης του καπιταλισμού εκ των έσω με την αξιολόγηση και δικαιολόγηση των ηθικών επιρροών και συνεπειών των πρακτικών του. Η δικαιολόγηση της αναγκαιότητας μιας κοινωνικής πολιτικής προς όφελος του προλεταριάτου είναι διττή: πρώτον, είναι μια ηθική υποχρέωση που υπαγορεύεται από τις βασικές αρχές που προσβέυει ο καπιταλισμός, που είναι το δικαίωμα στη μόρφωση και στην περιουσία προκειμένου να γίνει εφικτή η αυτοδιάθεση του ατόμου, και δεύτερον από την ανάγκη κοινωνικής γαλήνης προκειμένου να επιτευχθεί η πρόοδος. Ακολούθως, η επίκληση των ηθικών αξιών και κανόνων εντός των μηχανισμών της οικονομίας και η έμφαση στην αναγκαιότητά τους γίνεται με όρους επιβίωσης και βελτίωσης της ζωής των κοινωνικών τάξεων που ο καπιταλισμός καταδίκασε σε ανέχεια αλλά και του συνόλου της κοινωνίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η αλληλόδραση ηθικής και οικονομίας με τη μορφή κοινωνικής πολιτικής προς όφελος των φτωχότερων μπορεί να αντιμετωπιστεί υπό το πρίσμα μιας δυναμικής διαδικασίας, όχι σε πλήρη αντιδιαστολή ή άρνηση της οικονομίας της αγοράς και της επικράτησης του καπιταλισμού σε αντίστιξη με άλλες μορφές παραγωγής. Ο Κανελλόπουλος εμφανίζεται να λειτουργεί ως διανοούμενος διαμεσολαβητής που αιωρείται ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που υιοθετούν και εφαρμόζουν τις αρχές ενός άνευ ορίων καπιταλισμού και ανάμεσα στις λαϊκές τάξεις που υφίστανται τις συνέπειες αυτού. Το αίτημα της ηθικοποίησης και ο στοχασμός πάνω στις βασικές αρχές του καπιταλισμού παρουσιάζονται ως ηθική και πολιτική υποχρέωση της πολιτικής εξουσίας, των οικονομικά ισχυρών προς τους οικονομικά αδύναμους αλλά και των πνευματικά ανώτερων προς αυτούς που στερούνται παιδεία.

ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΔΩΡΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Έλενα Μαμουλάκη

Αντλώντας από ιστορικές, εθνογραφικές και βιογραφικές πηγές σχετικά με τη συμβίωση ντόπιων και πολιτικών εξόριστων στην Ικαρία κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949), το κεφάλαιο αυτό εστιάζει στην ανάλυση της φιλοξενίας ως μιας ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής και πολιτισμικής πρακτικής που συνδέεται με την ηθική οικονομία του δώρου. Στο πλαίσιο αυτό θα συζητηθούν οι διαφορετικές ερμηνείες των ερευνητικών ευρημάτων που μεσολαβούν στην αναγνώριση και εντέλει στην κατανόηση μιας ευρύτερης πολιτικής κουλτούρας που αποκλίνει από τη λογική της αγοράς αλλά και από το διχαστικό σχήμα ερμηνείας της κοινωνικής ιστορίας του Εμφυλίου.

Στις μέρες μας, αν ψάξουμε στο διαδίκτυο για τον όρο «φιλοξενία», θα βρούμε κυρίως πληροφορίες και επιστημονικές εργασίες που αφορούν τον τομέα της οικονομικής δραστηριότητας (τη λεγόμενη «βιομηχανία της φιλοξενίας»), που συνίσταται στην προσφορά υπηρεσιών διανυκτέρευσης, εστίασης, όπως επίσης και διαφόρων «αυθεντικών» εμπειριών που σχετίζονται με αναπαραστάσεις και επιτελέσεις περισσότερο ή λιγότερο επινοημένων «παραδόσεων» ή σύγχρονων τοπικών πρακτικών.¹ Παράλληλα, καθώς οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις οδηγούν μεγάλα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού σε αναγκαστική μετακίνηση με στόχο την επιβίωση ή τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, παρατηρούμε έναν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό (μη) κυβερνητικών οργανώσεων και άλλων θεσμικών πρωτοβουλιών με τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού εργαζομένων και εθελοντών να παρέχουν υπηρεσίες, προτάσσοντας την έννοια και την αξία της φιλοξενίας σε ευάλωτους πληθυσμούς.²

Ωστόσο, ανάμεσα στην εμπορευματοποιημένη και τη θεσμοποιημένη διαχείριση του «ξένου», οι άτυπες πρακτικές φιλοξενίας που κινούνται στο περιθώριο της επίσημης πολιτικής και οικονομίας, αλλά στο κέντρο της ηθι-

1. Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα 2004.

2. Κατερίνα Ροζάκου, *Από «αγάπη» και «αλληλεγγύη»: Εθελοντική εργασία με πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώτου 21ου αιώνα*, Αθήνα 2018. Katerina Rozakou, «The biopolitics of hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of refugees», *American Ethnologist*, τόμ. 39, τχ. 3 (2012), σ. 563-578. Heath Cabot, *On the Doorstep of Europe: Asylum and Citizenship in Greece*, Φιλαδέλφεια 2014.

κής οικονομίας, αντιπροσωπεύοντας έναν από τους κοινωνικά εμπεδωμένους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι ανέπτυσαν και αναπτύσσουν σχέσεις ανταπόδοσης, βρίσκονται σε διαρκή και βίαιο μετασχηματισμό. Στο πλαίσιο αυτού του μετασχηματισμού μοιάζει να διακυβεύεται και η ίδια η ικανότητα αναγνώρισης της φιλοξενίας, όταν δεν παρέχεται μέσω επίσημων θεσμών και αντιπροσώπων ή όταν δεν αποτελεί ένα διακριτό προϊόν/υπηρεσία στο πλαίσιο της αγοράς.

Εδώ η ηθική οικονομία γίνεται κατανοητή σε αντιδιαστολή με τη λογική της αγοράς, καθώς τα ιστορικά και εθνογραφικά δεδομένα αναδεικνύουν πρακτικές και αντιλήψεις που σχετίζονται με τη γενικευμένη αμοιβαιότητα με τη μορφή της φιλοξενίας και αντλούν από τις εθνογραφικές και ανθρωπολογικές αναλύσεις σχετικά με το δώρο ως μια μορφή οικονομικής συμπεριφοράς που δεν βασίζεται στον υπολογισμό του άμεσου ατομικού οφέλους.³

Το υλικό στο οποίο βασίζεται αυτό το κεφάλαιο συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Ικαρία σε διαφορετικές περιόδους από το 2006 έως το 2015.⁴ Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν περιλαμβάνουν συμμετοχική παρατήρηση, περισσότερες από 100 συνεντεύξεις με ντόπιους, πρώην εξόριστους και τους απογόνους τους, αρχαιική

3. Για την έννοια «γενικευμένη αμοιβαιότητα» (ή αλλιώς «μονομερή προσφορά») βλ. Marshall Sahlins, *Stone-age Economics*, Νέα Υόρκη 1974. Για την εννοιολόγηση της ηθικής οικονομίας βλ. Chris Hann, «Moral Economy», στο Keith Hart, Jean-Louise Laville και Antonio David Cattani (επιμ.), *The Human Economy: A Citizens' Guide*, Κέμπριτζ 2010 και Norbert Götz, «Moral economy: its conceptual history and analytical prospects», *Journal of Global Ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 147-162. Για τις ανθρωπολογικές μελέτες του δώρου βλ. Marcel Mauss, *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*, Νέα Υόρκη 1967 [1923]. Maurice Godelier, *The enigma of the gift*, Σικάγο 1999. Jonathan Parry, «The Gift, the Indian Gift and the "Indian Gift"» *Man*, τόμ. 21, τχ. 3 (1986), σ. 453-473. Annette Weiner, *Inalienable positions: The paradox of keeping while giving*, Μπέρκλεϊ 1992. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 20ού αιώνα», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 1-85, του ίδιου, «Ο κόσμος του καφενεύου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1992, σ. 209-250.

4. Έλενα Μαμουλάκη, «Εθμικές και ιδεολογικές μορφές αντίστασης: Η συμβίωση ντόπιων και εξορίστων στην Ικαρία 1946-1949», στο *Κριτική Διεπιστημονικότητα: Κοινωνικές Διακρίσεις*, Αθήνα 2010, σ. 85-104. Έλενα Μαμουλάκη, «An unexpected hospitality: narratives, practices and materialities of the memory of exile and cohabitation on the island of Icaria», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Barcelona, Βαρκελώνη 2013. Έλενα Μαμουλάκη, «Pictures of Exile, Memories of Cohabitation: Photography, Space and Social Interaction in the Island of Icaria», στο Philip Carabott, Yannis Hamilakis και Eleni Papargyriou (επιμ.), *Camera Graeca: Photographs, Narratives, Materialities*, Λονδίνο 2015, σ. 295-312. Έλενα Μαμουλάκη, «From Poetic Anamnesis to Political Commemoration: Grassroots and Institutional Memories of the Greek Civil War on an Aegean Island», στο Gilly Carr και Keir Reeves, *Heritage and Memory of War. Responses from Small Islands*, Λονδίνο 2015, σ. 55-74.

έρευνα σε ιδιωτικά και δημόσια αρχεία (τοπικός Τύπος, αλληλογραφία και ημερολόγια εξόριστων, χειρόγραφες εφημερίδες ΟΣΠΕ, διοικητικές αποφάσεις, κ.ά.) αλλά και σε πιο πρόσφατες πληροφορίες που έχουν δημοσιοποιηθεί μέσω ιστοσελίδων και προσωπικών ιστολογίων.

Η ΕΞΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΙΚΑΡΙΑ

Από το 1945 με νομοθετικές διατάξεις διώκονται ως επικίνδυνοι για δυνητικές πράξεις «ενάντια εις την δημόσια τάξη και ασφάλεια της Χώρας» όσοι σχετίζονται ή φέρονται να σχετίζονται με το Κομμουνιστικό Κόμμα, το ΕΑΜ, τα εργατικά συνδικάτα και γενικότερα την αριστερά.⁵ Στην Ικαρία με αποφάσεις Επιτροπών Δημόσιας Ασφάλειας ή με δικαστικές αποφάσεις στα τέλη του 1947, βρίσκονται περίπου 12.000 πολιτικοί κρατούμενοι, ενώ ο ντόπιος πληθυσμός δεν ξεπερνούσε τους 10.000. Εκτιμάται ότι αθροιστικά τουλάχιστον 15.000 πολίτες βρέθηκαν εξόριστοι στην Ικαρία κατά την περίοδο 1946-1949.⁶ Σύμφωνα με τις περιγραφές, αφού κρατούνταν στοιβαγμένοι σε άθλιες συνθήκες, οδηγούνταν στην Ψυττάλεια, όπου υποβάλλονταν στο μαρτύριο της πείνας και της δίψας, και από εκεί στα αμπάρια αρματαγωγών πλοίων, συχνά αλυσοδεμένοι, προς τον εκάστοτε τόπο εξορίας.

Εξουθενωμένοι από την κράτηση και το ταξίδι, οι εξόριστοι έφθαναν το καλοκαίρι του 1947, κατά εκατοντάδες στην Ικαρία. Η συνδρομή της τοπικής κοινωνίας στην εγκατάστασή τους ήταν καθοριστική, καθώς από την πλευρά του κράτους δεν υπήρχε σαφής πρόβλεψη για τη διαμονή, την περίθαλψη, τα είδη πρώτης ανάγκης (π.χ. ρουχισμό, κουβέρτες), ενώ ανά περιόδους ούτε για την επαρκή σίτιση του πληθυσμού αυτού. Οι περισσότεροι είχαν συλληφθεί νύχτα στα σπίτια τους, χωρίς να τους δοθεί η δυνατότητα να πάρουν πράγματα μαζί τους, με αποτέλεσμα κάποιοι από τους συλληφθέντες να βρεθούν στο κρατητήριο ακόμα και με τις πιτζάμες ή και ξυπόλυτοι. Τα ελάχιστα κτίρια που είχαν επιταχθεί από το κράτος και το μηδαμινό επίδομα σίτισης σε καμία περίπτωση δεν αρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των χιλιάδων εκτοπισμένων.

Αντλώντας από την εμπειρία των εξόριστων του Μεσοπόλεμου, δημιουργήθηκαν πολύ γρήγορα οι ΟΣΠΕ (Ομάδες Συμβίωσης Πολιτικών Εξόριστων),

5. Για την κατασκευή του «επικίνδυνου πολίτη» βλ. Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες: Η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, Αθήνα 2013.

6. Χρήστος Γιώγος, «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ικαρία της εξορίας: μια ιδιότυπη συνύπαρξη», στο Μιχάλης Λυμπεράτος και Προκόπης Παλασστράτης (επιμ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960. Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα 2013.

οι οποίες σε συνεργασία με τους ντόπιους προσπάθησαν να οργανώσουν τη διαβίωση στο νησί. Οι ΟΣΠΕ, ως η βασική οργανωτική μονάδα των εξόριστων, διαχειρίζονταν τα καθημερινά προβλήματα στέγασης, σίτισης, υγείας, ασφάλειας, ψυχαγωγίας, επικοινωνίας και τα οικονομικά. Οι τοπικές κοινότητες, στην πλειονότητά τους, όχι μόνο δεν παρεμπόδισαν την οργάνωση των ΟΣΠΕ, αλλά βοήθησαν με ποικίλους τρόπους το έργο τους. Στο ζήτημα της στέγασης, η ανταπόκριση ήταν άμεση, καθώς μερίμνησαν ώστε να εντοπιστούν και να παραχωρηθούν σπίτια τα οποία ήταν ακατοίκητα (κυρίως λόγω μετανάστευσης).

Τόσο οι προφορικές όσο και οι γραπτές μαρτυρίες συνηγορούν στο ότι σε μεγάλο βαθμό οι ντόπιοι αντιμετώπισαν τους εξόριστους όχι ως εισβολείς αλλά ως ανθρώπους σε ανάγκη, τους οποίους συχνά φιλοξένησαν στο ίδιο τους το σπίτι: τα μέλη της οικογένειας περιορίστηκαν σε έναν μικρότερο χώρο, για να δώσουν ένα ή δύο δωμάτια στους νεοεισερχόμενους. «Όλοι οι καλοί χωράμε, λέγαμε», είπε ο Γιώργος, ένας 82χρονος άντρας από το χωριό Άγιος Δημήτριος στη Δυτική Ικαρία που ζει στη Χαλκίδα, εξηγώντας: «Η μητέρα μου, η αδερφή μου και εγώ μετακομίσαμε από το σπίτι μας στο σπίτι της αδερφής της μητέρας μου και αφήσαμε το δικό μας στους εξόριστους. Περισσότεροι από είκοσι άνθρωποι ζούσαν εκεί για μια περίοδο τριών χρόνων. Δεν πλήρωναν ενοίκιο, αλλά δεν υπήρχε και άλλη λύση. Θυμάμαι τη μητέρα και τη θεία μου να λυπούνται πολύ για αυτούς τους ανθρώπους και τα προβλήματά τους. Συχνά τους ετοίμαζαν μερικά δώρα. Δηλαδή, σάκους με λίγα τρόφιμα: πατάτες, κρεμμύδια και καμιά φορά φοινίκια, τα παραδοσιακά γλυκά που κάναμε τότε».

Ο Παναγιώτης, ένας 87χρονος πρώην εξόριστος που ζούσε στην Αθήνα, είπε: «Φτάσαμε στις Ράχες στη Βορειοδυτική Ικαρία. Αφήσαμε τα πράγματα στην πλατεία. Κάποιος μας είπε, «Θα πάτε στο σπίτι του Νίκου Μ.». Είχε δέκα παιδιά και ήταν δεξιός. Στο σπίτι υπήρχαν δύο δωμάτια. Το ζευγάρι πήρε τα παιδιά να μείνουν μαζί τους σε ένα δωμάτιο και έδωσε το παιδικό δωμάτιο στους εξόριστους. Κανείς δεν τους ζήτησε να το κάνουν. Μας στείλανε εκεί για να πεθάνουμε. Οι αστυνομικοί μάς έλεγαν: «Τι κάνετε εδώ; Θα πρέπει να πεθάνετε και αντ' αυτού εσείς περνάτε καλύτερα από τους ντόπιους!».

Ο Νίκος, πρώην εξόριστος, αναφέρει: «Φτάσαμε εκεί, έγινε χαμός τις πρώτες μέρες, πού να βρεθούν σπίτια για τόσες χιλιάδες ανθρώπους, κρεβάτια, σκεύη για να φάνε κ.λπ. Οι ΟΣΠΕ, με τη συνεργασία των εξόριστων που βρίσκονταν ήδη στα χωριά, κατάφεραν μέσα σε τρεις μέρες όλες αυτές οι χιλιάδες άνθρωποι, και άλλοι τόσοι που στο μεταξύ είχαν φτάσει, να πάνε στα διάφορα χωριά και να βολευτούν όπως όπως σε σπίτια με τη βοήθεια όμως των Ικαριωτών που δώσανε τον εαυτό τους, δώσανε ό,τι είχαν και δεν είχαν για να

οργανωθεί αυτή η δουλειά». Μέχρι να λειτουργήσουν τα συσσίτια αλλά και σε περιόδους δύσκολες για την εξασφάλιση της τροφής, πολλοί ντόπιοι προσέφεραν μέρος της μικρής παραγωγής τους στους «φιλοξενούμενους» τους. Ο Γεράσιμος, 88 χρονών, κάτοικος Ευδήλου, αναφέρει: «Στην αρχή πείνασαν αυτοί οι άνθρωποι, υπέφεραν πολύ. Υπήρχε μια μηδαμινή υποδομή για 2.000 και ξαφνικά έγιναν 15.000! Δεν έφταναν τα τρόφιμα για τόσες χιλιάδες κόσμο. [...] Θυμάμαι πρέπει να ήταν προς το τέλος Ιουλίου και ήμουν στο αμπέλι μας που είναι στον δρόμο και ερχότανε οι εξόριστοι, περνάγανε, περνάγανε, τους πρόσφερα σταφύλια, κόντευαν να τρυγήσουν το αμπέλι». «Τους θυμάμαι που πήγαιναν να δώσουν το “παρών” στο τμήμα και περνώντας από τις αμυγδαλιές έκοβαν αμύγδαλα να φάνε. Χιλιάδες αμύγδαλα. Τόσοι που ήταν! Την άλλη μέρα ήταν πάλι γεμάτες, φορτωμένες οι αμυγδαλιές. Ο Θεός τα ’στελνε για να μην πεινάσει κανείς. Ήτανε δώρο απ’ το Θεό», είπε η Ευαγγελία, 92 ετών, τότε κάτοικος Δάφνης.

Αν και οι κρατούμενοι λάμβαναν ένα πενιχρό μηνιαίο επίδομα φαγητού, δεν ήταν αρκετό συνήθως για να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Η παραχώρηση χωραφιών για καλλιέργεια και η προσφορά από την τοπική παραγωγή αποδείχθηκε, επομένως, ζωτικής σημασίας. Η έρευνα ανέδειξε αμέτρητες περιπτώσεις στις οποίες οι ντόπιοι παρείχαν στους εξόριστους τρόφιμα, ρούχα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης.⁷ Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι απαιτούνταν μεγάλη δημιουργικότητα σε αυτήν τη ριψοκίνδυνη προσπάθεια, δεδομένου ότι οι χωροφύλακες απαγόρευαν μια τέτοια σχέση υποστήριξης, και οι παραβάτες τιμωρούνταν σκληρά ακόμα και με εκτόπιση σε άλλα νησιά.

Ο Νίκος, ένας 82χρονος πρώην εξόριστος που ζει στην Αθήνα, είπε: «Θυμάμαι ένα χιονισμένο χριστουγεννιάτικο πρωί. Ήμασταν σε άθλια κατάσταση όλοι. Μας έλειπαν οι οικογένειες και τα σπίτια μας. Άνοιξα την πόρτα και βρήκα ένα σάκο με πατάτες, κρεμμύδια, αυγά και κουλούρια. Κάποιος το είχε αφήσει τη νύχτα, ώστε οι χωροφύλακες να μην τον βλέπουν. Μας είπαν αργότερα ότι οι χωριανοί είχαν συγκεντρώσει αυτά τα πράγματα για μας από όλα τα νοικοκυριά, και ζήτησαν από τον πιο γνωστό δεξιό να το πάρει κρυφά να το αφήσει νύχτα έξω από το θάλαμό μας, για να μην τον υποψιαστούν οι χωροφύλακες. Τέτοια πράγματα ήταν συνηθισμένα όσο μείναμε στην Ικαρία».

7. Μίκης Θεοδωράκης, *Οι δρόμοι του Αρχαγγέλου. Αυτοβιογραφία*, τόμ. 2, Αθήνα 1986. Αντώνης Καλαμπόγιας, *Ικαρία, ο “κόκκινος βράχος”*, Αθήνα 1975. Κυριακή Καμαρινού, *Τα πέτρινα χρόνια*, Αθήνα 2005. Στέφανος Καρίμαλης, *Η Νικαριά στην Αντίσταση*, Αθήνα 1992. Χρήστος Μαυρογιώργης, *Οδοιπορικό στο κακοτράχαλο μονοπάτι*, Αθήνα 1996. Δημήτρης Νταλιάνης, *Το σανατόριο εξοριστών Ικαρίας, 1948-1949*, Λάρισα 1999. Στεφανής Παπαγεωργάκης, *Η Ικαρία στη θύελλα*, Αθήνα 2003.

Ο Μανώλης, ένας 86χρονος από την Κρήτη, είπε: «Θυμάμαι μια μέρα που καθόμασταν να μας κοιτάξει ο ήλιος. Ξαφνικά μια γριά, ο Θεός να την ευλογεί, ήρθε κρυφά, για να μην την δουν οι χαφιέδες. Η φτωχή αυτή γυναίκα κρατούσε μια χούφτα αμύγδαλα σε ένα μικρό μαντίλι. “Πάρε το αυτό παιδί μου για να φάτε κάτι, που είσαι ταλαιπώρος”, και μου το έδωσε. “Όχι, γιαγιά, ευχαριστώ”, είπα. “Όχι, παιδί μου”, επέμεινε. “Τα δίνω με χαρά. Έχω αρκετά εγώ παιδί μου. Εσύ;”. Τέτοια περιστατικά από τους Ικαριώτες είχαμε καθημερινά. Τον αγάπησα πολύ αυτό τον τόπο γιατί μας κράτησε στα πόδια μας».

Η Μαρία, μια 75χρονη γυναίκα από το χωριό Κάμπος, θυμήθηκε: «Ήμουν μικρό κορίτσι, δέκα έως δώδεκα χρονών, όταν ήρθαν οι εξόριστοι. Θυμάμαι ότι όλοι ένιωθαν συμπάθεια γι’ αυτούς, γιατί τα περνούσαν πολύ δύσκολα, υπήρχε πείνα και βασανιστήρια. Περνούσαν μπροστά από το σπίτι μας κάθε μέρα στο δρόμο προς το αστυνομικό τμήμα για να δώσουν το “παρών”. Απέναντι από το σπίτι υπήρχε μια συκιά όπου ανέβαινα ενώ περίμενα να περάσουν. Καθώς περνούσαν, τους έριχνα σύκα να τα πιάσουν και με ευχαριστούσαν. Περίπου είκοσι χρόνια αργότερα, στην Αθήνα, στο φαρμακείο όπου δούλευα, ερχόταν καμιά φορά ένας γιατρός που με κοίταζε πάντα. Μια μέρα μου είπε: “Δεν νομίζω ότι κάνω λάθος. Πρέπει να είσαι εσύ, το κορίτσι που ανέβαινε στη συκιά και μας έριχνε σύκα”. Είπα ναι, και άρχισε να κλαίει. “Αν μπορώ ποτέ να σου φανώ χρήσιμος, να μου πεις, παιδί μου”, μου είπε και μου έδωσε το τηλέφωνό του».

Στο πλαίσιο της έρευνας συλλέχθηκαν δεκάδες αφηγήσεις παρόμοιων περιστατικών που αναδεικνύουν την αλληλεγγύη που έδειξαν στους εξόριστους οι ντόπιοι με την ηθική και υλική υποστήριξη και φροντίδα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις αντίστοιχες εξιστορήσεις των εκδηλώσεων αναγνώρισης και ανταπόδοσης από πλευράς των εξόριστων, όπως η παραπάνω.

Η «γραμμή» των ΟΣΠΕ ήταν ο αυτοπεριορισμός σε σχέση με τους λιγοστούς πόρους στο νησί. Ο σεβασμός της τιμής και της περιουσίας των ντόπιων αποτελούσε έναν από τους «νόμους» για τις ΟΣΠΕ. Ο Παναγιώτης, 90 χρονών, πρώην εξόριστος, περιγράφει: «Όταν φτάσαμε, μας είπαν, εσείς θα πάτε στο Κ. στο Πλατανίδι. Δεξιός ήταν ο άνθρωπος, βέβαια φτωχός και είχε πολλά παιδιά, αλλά μας άνοιξε το σπίτι του να μας φιλοξενήσει. Και όχι μόνο αυτό, είχε κάποιες αχλαδιές και μας είπε να παίρνουμε ό,τι θέλουμε. Ο αρχηγός της ΟΣΠΕ όμως μας έλεγε “Ουαί κι αλίμονο, έχει 10 παιδιά και σας είπε να φάτε. Μην τολμήσετε να απλώσετε χέρι! Από τη ρίζα θα σας το κόψω!”. Λιποθυμούσαμε από την πείνα, αλλά να πάρουμε του ανθρώπου δεν επιτρέπεται». Ο τοπικός Τύπος, προσκείμενος στο ΕΑΜ και στην ΕΠΟΝ, έκανε έκκληση τόσο στους μόνιμους κατοίκους της Ικαρίας όσο και στους μετανάστες

να βοηθήσουν με τρόφιμα, ρουχισμό και ό,τι άλλο μπορούσαν να διαθέσουν τους εξόριστους. Στις χειρόγραφες εφημερίδες τοίχου που εξέδιδαν οι ΟΣΠΕ συχνά υπάρχουν μνείες ευχαριστιών των εξόριστων για την ηθική και οικονομική ενίσχυση που τους πρόσφεραν τόσο οι μόνιμοι κάτοικοι όσο και οι ικαριώτες μετανάστες στην Αμερική. Σε πιο μόνιμη βάση, οι ντόπιοι έμποροι και μεταφορείς έκαναν διακανονισμούς με τις ΟΣΠΕ, ώστε να τους διαθέτουν σε χαμηλότερες τιμές τα είδη πρώτης ανάγκης (κυρίως τρόφιμα), τα οποία οι εξόριστοι παραγγέλναν σε πρωτοφανείς, για το νησί, ποσότητες. Την ίδια στιγμή, οι εξόριστοι γιατροί, καθηγητές, μηχανικοί, αλλά και όλων των ειδών τεχνίτες πρόσφεραν αμισθί τις υπηρεσίες τους στους ντόπιους, όποτε είχαν την ευκαιρία. «Με τον τρόπο αυτό μας δόθηκε αργότερα, κατά κάποιο τρόπο, η δυνατότητα “να βγάλουμε την υποχρέωση” για τη φιλοξενία που μας παρείχαν. Και το κάναμε με όλη μας την αγάπη και την όρεξη, δώσαμε τον καλύτερό μας εαυτό», αναφέρει ένας πρώην εξόριστος.

Τα δεδομένα της έρευνας και η έμφαση των πληροφορητών (ντόπιων και πρώην εξορίστων) σε ηθικά ζητήματα που αφορούν τους μηχανισμούς της φιλοξενίας, της προσφοράς, και της αμοιβαιότητας καταδεικνύουν ότι, σε περίοδο μεγάλης ένδειας και ελλείψεων, η κινητοποίηση των κατοίκων, που αποτελούσε ακούσια ή εκούσια μια έκφραση πολιτικής ανυπακοής (δεδομένου ότι οι εξόριστοι παρουσιάζονταν ως ο «εσωτερικός εχθρός», οι επικίνδυνοι για τη δημόσια ασφάλεια, οι συμμορίτες, ενάντια στο έθνος κ.λπ.), βασιζόταν στη συναίνεση γύρω από την ηθική της επιβίωσης, καθώς και στις εννοιολογήσεις της δικαιοσύνης, τι ήταν ανεκτό και τι όχι. Η Μαρία, 94 χρονών, από το χωριό Αρέθουσα, λέει: «Αν περιμέναμε το κράτος να φροντίσει για τους ανθρώπους αυτούς θα είχαν πεθάνει οι μισοί. Ούτε σπίτι, ούτε ρούχα είχαν, ούτε κουβέρτες, ούτε τρόφιμα, ούτε σκεύη να φάνε. Φτωχοί ήμασταν και εμείς, αλλά, αν δεν δίναμε ένα νερό, μια κουβέρτα, και κάτι να φάνε στους ανθρώπους, θα πέθαιναν, τι θα έκαναν; Μήπως γι' αυτό δεν τους έστειλαν εδώ; Να μαρτυρήσουν, να φοφήσουν, έτσι τους έλεγαν. Και εμείς τι θα κάναμε; Θα είχαμε τους ανθρώπους στους δρόμους να πεθαίνουν; Οργανωθήκαμε, λίγο ο ένας, λίγο ο άλλος, και κουτσά στραβά τα καταφέραμε. Μετά από κάποιο καιρό έστρωσαν λιγάκι τα πράγματα και ήταν καλύτερα. Μετά πάλι κυνηγητό, ξύλο, τρομοκρατία». Ο Μανόλης, πρώην εξόριστος, αφηγείται: «Φτάνουμε στον Άγιο Κήρυκο. Μας πετάνε έξω. Νύχτα. Αυτό που μας εντυπωσίασε όμως περισσότερο ήταν οι άνθρωποι που έτρεξαν προς το μέρος μας, με κίνδυνο να τους χτυπήσουν, φέρνοντάς μας ό,τι είχαν στα σπίτια τους, κάτι να φάμε, κάτι να πιούμε, κάτι να ντυθούμε. Νιώσαμε μια τέτοια ζεστασιά από αυτούς τους Ικαριώτες – και αργότερα συνειδητοποίησα ότι

δεν ήταν όλοι αυτοί αριστεροί. Όλοι: δεξιοί, αριστεροί, έδειξαν έναν τέτοιο πολιτισμό και μια τέτοια ανθρωπιά που είναι συνταρακτικό. Έχουν περάσει εξήντα χρόνια και ακόμα το θυμάμαι και συγκλονίζομαι».

Στη μελέτη του για την ηθική οικονομία του πλήθους, ο Thompson μάς λέει ότι:

Μπορούμε να εντοπίσουμε σχεδόν σε κάθε κινητοποίηση του πλήθους του 18ου αιώνα κάποιου είδους νομιμοποίηση. Με την έννοια της νομιμοποίησης εννοώ ότι οι άνδρες και οι γυναίκες είχαν την πεποίθηση ότι υπερασπίζονταν παραδοσιακά δικαιώματα ή έθιμα και, γενικά, ότι υποστηρίζονταν από την ευρύτερη συναίνεση της κοινότητας γύρω από αυτά. Περιστασιακά, αυτή η λαϊκή συναίνεση γινόταν αποδεκτή με κάποια ανοχή από τις αρχές. Συνήθως, το κίνητρο της συναίνεσης από την κοινότητα ήταν πιο ισχυρό από αυτό του φόβου ή της υποταγής.⁸

Ωστόσο, η ανυπακοή που σχετιζόταν με τη βοήθεια για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών όπως στέγη και τροφή έγινε σε κάποιο βαθμό και για το πρώτο διάστημα παραμονής των εξόριστων ανεκτή από τους χωροφύλακες. Ενδεχομένως, η συνδρομή των ντόπιων κάλυπτε την κρατική ανεπάρκεια, καθώς η ηθική της επιβίωσης θα μπορούσε να κινητοποιήσει σε ανεπιθύμητες αντιδράσεις μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Η αντίληψη της έννοιας της δικαιοσύνης είναι ένας κοινωνικά ενσωματωμένος ιστορικός παράγοντας και εξηγεί εν μέρει τη συμπεριφορά των αγροτών που κινητοποιήθηκαν για να βοηθήσουν τους εξόριστους. Στον λόγο τους, οι πληροφορητές χρησιμοποιούσαν κατά κόρον τον όρο «αδικία». «Γιατί να στερηθούν αυτοί οι άνθρωποι τις οικογένειές τους; Γιατί τους έβγαλαν από τις δουλειές τους; Οι περισσότεροι απ' αυτούς είχαν πολεμήσει τους Γερμανούς και τώρα... Ήταν άδικο!» είπε ένας ντόπιος πληροφορητής.

Ο Thompson θεωρεί ότι η ηθική οικονομία είναι ένας πραγματικός ιστορικός παράγοντας, που συνίσταται στο σύνθετο σύνολο συμπεριφορών και κανόνων αναφορικά με το δίκαιο που κυριαρχούν σε μια ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική ομάδα, και ορίζει τις ταραχές ως έναν τύπο κοινωνικής διαμαρτυρίας, που απορρέει από τη συναίνεση ως προς την ηθική οικονομία του κοινού καλού σε περιόδους δυσχέρειας. Συνοψίζοντας τον στόχο του, ο Thompson αναφέρει: «Το αντικείμενο της ανάλυσής μου ήταν η νοοτροπία, ή, όπως θα προτιμούσα, η πολιτική κουλτούρα, οι προσδοκίες, οι παραδόσεις, ακόμα και οι δεισιδαιμονίες των ανθρώπων που ενεπλάκησαν συχνότερα στις

8. E. P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past & Present* 50 (1971), σ. 76-136.

ταραχές».⁹ Βεβαίως, στην περίπτωση της Ικαρίας δεν έχουμε ταραχές, αλλά πολιτική ανυπακοή (με τη μορφή της φιλοξενίας) στα σχέδια της τότε κυβέρνησης να απομονώσει και να εξαθλιώσει φυσικά και κοινωνικά τους αντιπάλους της. Έτσι, παρότι δεν πρόκειται ακριβώς για κοινωνική διαμαρτυρία, ωστόσο η ευρεία συναίνεση και η μαζικότητα με την οποία εκδηλώθηκε η υποστήριξη των ντόπιων στους εξόριστους σε συνδυασμό με τις συνθήκες βίαιης κρατικής καταστολής απέναντι στην όποια υλική ή ηθική υποστήριξη προς τους εξόριστους καταδεικνύει ότι στο συγκεκριμένο πλαίσιο η φιλοξενία αποκτά και μια μορφή κοινωνικής αντίδρασης απέναντι σε έναν βίαιο κρατικό μηχανισμό στιγματισμού και διακρίσεων –αν όχι εξόντωσης– μέρους των πολιτών.

Χρήσιμη θεωρούμε ότι είναι εδώ η έννοια του «ethos», η οποία κατά τον Gregory Bateson ορίζεται ως «η έκφραση ενός πολιτισμικά τυποποιημένου συστήματος οργάνωσης των ενστίκτων και των συναισθημάτων των ατόμων».¹⁰ Ο Bateson υποστηρίζει ότι η αναγνώριση του ήθους μιας κοινωνικής ομάδας χαρακτηρίζεται από τρία κύρια σημεία: συμπεριφορά σύμφωνα με μια επικρατούσα ηθική αξία, το γεγονός ότι αυτή η ηθική αξία έχει ψυχολογικό και συναισθηματικό αντίκτυπο στους ανθρώπους, και την καλλιέργειά της από μια κοινωνική ομάδα. Το ήθος γίνεται αντιληπτό ως μια ιστορική διαδικασία, κατασκευασμένο μέσω της βούλησης των ανθρώπων μέσα σε κοινωνικά εξελισσόμενα περιβάλλοντα με την πάροδο του χρόνου. Οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες μαζί με την ελευθερία επιλογής διαμόρφωσαν μια μορφή ηθικής οικονομίας της φιλοξενίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτή παρέμεινε αναλλοίωτη: η εκάστοτε μορφή του *ethos* και οι επιτελέσεις της ηθικής οικονομίας (ανα)διαμορφώνονται συνεχώς από ιστορικές, κοινωνικές παραμέτρους, καθώς είναι μέρος μιας ευρύτερης και δυναμικής κοινωνικής διαδικασίας.

Στην περίπτωση της Ικαρίας, αν και η φιλοξενία προσφέρεται από συγκεκριμένα άτομα/οικογένειες σε εξόριστους (άτομα ή ομάδες αυτών), το φαινόμενο είχε, σύμφωνα με τις γραπτές και προφορικές πηγές, τέτοια έκταση και μαζικότητα που μας επιτρέπει να μιλάμε για ένα είδος συλλογικής φιλοξενίας. Οι ίδιοι οι πληροφορητές αναφέρονται στους «ντόπιους» ως μια ομάδα και στους «εξόριστους» ως μια ξεχωριστή ομάδα, παρά τις ποικίλες διαφοροποιήσεις (όπως για παράδειγμα αναφορικά με την τάξη, το φύλο, το μορφωτικό

9. E. P. Thompson, «The Moral Economy Reviewed», στο δικό του *Customs in common*, Λονδίνο 1991, σ. 259-351.

10. Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*, Σαν Φρανσίσκο 1972.

επίπεδο, την πολιτική στράτευση κ.ά.), τους ανταγωνισμούς και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της καθεμίας από αυτές. Η φιλοξενία παρέχεται σε διαφορετικά χωρικά πλαίσια (οικιακός και δημόσιος χώρος, κοινόχρηστοι και ημι-ιδιωτικοί/δημόσιοι χώροι όπως το καφενείο) μέσα από την προσφορά υλικών αγαθών, φροντίδας και ηθικής υποστήριξης. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο του φαινομένου της φιλοξενίας στην εξορία είναι ιδιαίτερης σημασίας, καθώς εισάγει ακραίους περιορισμούς και ποινές ακριβώς σε όσους επιχειρούν να προσφέρουν φιλοξενία στους εκτοπισμένους. Αν και η παροχή στέγης έγινε ανά περιόδους και ως έναν βαθμό δεκτή από τις αρχές, άλλου τύπου προσφορές, ανταλλαγές και κοινωνικές σχέσεις ήταν απαγορευμένες. Ωστόσο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, οι εξόριστοι δεν αντιμετωπίστηκαν από τους ντόπιους ως επικίνδυνοι, όπως τους παρουσίαζαν οι αρχές, αλλά ως άνθρωποι σε κίνδυνο. Έτσι, αντίθετα με τα ευρήματα ανθρωπολογικών μελετών στην Ελλάδα, οι οποίες υποστηρίζουν ότι η φιλοξενία λειτουργεί ως κώδικας ιεραρχίας και ελέγχου πάνω στον «ξένο», (ανα)παράγοντας ασύμμετρες σχέσεις δύναμης με στόχο την αύξηση του κύρους/συμβολικού κεφαλαίου του οικοδεσπότη εντός της κοινότητας, στην περίπτωση της Ικαρίας και με δεδομένη την κατασταλτική βιαιότητα της εποχής που καθιστούσε τα ποικίλα δώρα της φιλοξενίας περισσότερο επικίνδυνα, για μια ασύμμετρη τιμωρία (πολλοί Ικαριώτες είχαν κακοποιηθεί, εξοριστεί και υποστεί διακρίσεις εξαιτίας ακόμα και της ελάχιστης υποστήριξης προς τους εξόριστους) είναι μάλλον υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι το κυρίως κίνητρο ήταν η ενίσχυση του γοήτρου και η επιβολή στον ξένο.¹¹

Εδώ η φιλοξενία προσεγγίζεται από τη σκοπιά του δώρου ως ολικού κοινωνικού φαινομένου. Όπως έχει επισημανθεί και από προηγούμενες ανθρωπολογικές μελέτες για την Ικαρία, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της προσφοράς σε υλικά αγαθά και εργασία για την κατασκευή κοινωφελών έργων (σχολεία, δρόμοι κ.ά.), της κοινής χρήσης εκτάσεων γης, πηγών νερού κ.ά. και η συμμετοχή στη λήψη και την υλοποίηση των συλλογικών αποφάσεων αποτελούν μόνο την κορυφή του παγόβουνου ενός ολόκληρου συστήματος (ανα)παραγωγής κοινωνικών σχέσεων μέσα από τον μηχανισμό του δώρου στην ικαριακή

11. Michael Herzfeld, «“As in your own house”: Hospitality, ethnography, and the stereotype of Mediterranean Society», στο David Gilmore (επιμ.), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, Ουάσιγκτον 1987, σ. 75-89. Michael Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού*, Αθήνα 2012. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 20ού αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περίπετες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 1-85. John K. Campbell, *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη 1964. Jill du Boulay, «Strangers and gifts: Hostility and hospitality in rural Greece», *Journal of Mediterranean Studies*, τόμ. 1, τχ. 1 (1991), σ. 37-53.

κοινωνία τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα μέχρι και σήμερα.¹² Βεβαίως, αυτός ο μηχανισμός είναι δυναμικός: η μορφή και το περιεχόμενο της προσφοράς και της συμμετοχής είναι υπό διαρκή διαπραγμάτευση και οι μετασηματισμοί τους σχετίζονται με τις εκάστοτε ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Από την οθωμανική περίοδο και ακόμα νωρίτερα, οι Ικαριώτες χρειάστηκε να επινοήσουν στρατηγικές επιβίωσης, όπως αυτήν της απόκρυψης στα κοιλάματα της οροσειράς του Αθέρα, ώστε να μην είναι ορατοί από τους πειρατές που επιτίθεντο από τη θάλασσα. Παράλληλα, ανέπτυξαν ένα σύνθετο σύστημα αυτο-οργάνωσης των κοινοτήτων τους που περιελάμβανε μεταξύ άλλων τυπικές και άτυπες μορφές κοινωνικής οργάνωσης της οικονομίας, της δικαιοσύνης και της λήψης συλλογικών αποφάσεων. Σύμφωνα με γραπτές και προφορικές πηγές, η συχνή και παρατεταμένη απουσία κρατικών θεσμών από το νησί σχετίζονται με τις ποικίλες πρακτικές αμοιβαιότητας που ανέπτυξαν ιστορικά οι κάτοικοί του.¹³ Οι μακροχρόνιες περίοδοι σχετικής ανεξαρτησίας της Ικαρίας απουσία κεντρικής αρχής και των θεσμών της ενδέχεται επίσης να εξηγούν σε κάποιο βαθμό την ανυπακοή (και πάντως την όχι αυτόματη υποταγή) στις αποφάσεις και εντολές των κρατικών οργάνων, οι οποίες αντιτίθεντο σε κοινωνικά εμπεδωμένες ηθικές αξίες όπως αυτή της επιβίωσης, ακόμα και αν αυτή δεν αφορούσε άμεσα τη δική τους κοινότητα. Επίσης, τα ιστορικά και εθνογραφικά δεδομένα συντείνουν στο ότι οι ντόπιοι βασιζόνταν για την κοινωνική ασφάλεια και σταθερότητα στη δική τους αυτο-οργάνωση και ηθική οικονομία και όχι στις (κρατικές) αρχές εκτός της ίδιας της κοινότητας.

Η κοινωνική κατασκευή του «ξένου» στην Ικαρία, όπως και αλλού, σχετίζεται σε έναν βαθμό με τη μη καταγωγή από το νησί. Όμως, ο ξένος δεν είναι ο απόλυτα «έτερος/άλλος». Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου των συνεντεύξεων και των ομαδικών συζητήσεων, οι πληροφορητές ανέφεραν συχνά τη σημασία του «να είναι κανείς άνθρωπος». Ο όρος «άνθρωπος» δεν σχετιζόταν βεβαίως με τη βιολογία αλλά με μια σειρά πολιτισμικών και κοινωνικών αντιλήψεων και δράσεων, όπως με την αναγνώριση της αδικίας, την υπερά-

12. Elena Mamoulaki, «From Poetic Anamnesis to Political Commemoration: Grassroots and Institutional Memories of the Greek Civil War on an Aegean Island», στο Gilly Carr και Keir Reeves (επιμ.), *Heritage and Memory of War: Responses from Small Islands*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2015, σ. 55-74. Δήμητρα Κουμπάρου, «Τα κοινά ως κοινωνικοοικολογικό σύστημα: Το παράδειγμα του δάσους Ράντη στην Ικαρία», *Γεωγραφίες* 34 (2019), σ. 98-113. Χρύσα Μωυσίδου, «Αντιλήψεις και πρακτικές περί χρόνου στις Ράχες Ικαρίας», μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 2007. Μαρία Μπαρέλη, «Τα πανηγύρια της Ικαρίας: όψεις του δώρου, πρακτικές των κοινών, διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής και κοινωνικών μετασηματισμών», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2020.

13. Ιωάννης Μελάς, *Η Ιστορία της Νήσου Ικαρίας*, Αθήνα 1958· Αντώνης Παπαλάς, *Αρχαία Ικαρία*, Ικαρία 2002· Antonis Papalas, *Rebels and Radicals Icaria: 1600-2000*, Καναδάς 2005.

σπιση του αδύναμου, την προσφορά στην κοινότητα και, τέλος, το φιλότιμο – όρος που συχνά ταυτιζόταν με αυτόν της φιλοξενίας. Ο αξιακός κώδικας που ορίζει σύμφωνα με τους πληροφορητές το ποιος «είναι άνθρωπος» και ποιος «δεν είναι άνθρωπος» έχει κανονιστικό και επιτακτικό χαρακτήρα, προκειμένου να μην περάσει κανείς στη σφαίρα του μη ανθρώπου που προσομοιάζει στον «απόλυτο άλλο» παρά στον «ξένο» στην καταγωγή. Έτσι, μέσα από αυτούς τους πολιτισμικούς όρους, ο «απόλυτα άλλος» ήταν ο χωροφύλακας ενώ ο εξόριστος ήταν ο «ξένος». Μέσα από το ιδίωμα της φιλοξενίας και του φιλότιμου δημιουργήθηκε ένα πεδίο σχέσης αμοιβαιότητας με τους εξόριστους. Όχι όμως και με τους χωροφύλακες, με τους οποίους η ασύμμετρη σχέση στη βάση της ένοπλης καταστολής και της διαρκούς και βίαιης τρομοκράτησης αφαιρούσε κάθε δυνατότητα διαπραγμάτευσης μιας σχέσης στο πλαίσιο της κοινότητας. Έτσι, η διαπραγμάτευση νέων μορφών ετερότητας (πολιτισμικής, κοινωνικής, πολιτικής) στο πλαίσιο της εξορίας μέσα από τη φιλοξενία οδήγησε σε κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ζυμώσεις με τους εξόριστους, που, όπως αναλύσαμε παραπάνω, είχαν ποικίλες υλικές και συμβολικές εκφάνσεις.

Η φιλοξενία εξετάζεται από τη σκοπιά του δώρου, ως μονομερούς προσφορά η οποία εκφράζει μια γενικευμένη αμοιβαιότητα. Παρότι η έλευση χιλιάδων εξόριστων προφανώς αποσταθεροποίησε την όποια προηγούμενη ισορροπία μιας κοινότητας ήδη σε εξαιρετικά ευάλωτη και επισφαλή κατάσταση εξαιτίας της καταστρεπτικής για το νησί ιταλικής και γερμανικής κατοχής, ο αυθορμητισμός και η άμεση συμπαράσταση που εκδηλώθηκε από μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως μια υπολογισμένη αντίδραση, ως προς τα πιθανά μελλοντικά ανταλλάγματα από τους ταλαιπωρημένους κρατούμενους που αφήνονταν καθημερινά στις ακτές του νησιού.¹⁴ Το γεγονός ότι οι εξόριστοι ανέπτυξαν τις οργανώσεις και τις δραστηριότητές τους με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που έκαναν και σε άλλα νησιά εξορίας όπου ζούσαν απομακρυσμένοι από τον τοπικό πληθυσμό συνηγορεί στο ότι η συλλογική αυτή φιλοξενία δεν εκδηλώθηκε με σκοπό να περιορίσει και να ελέγξει τους εξόριστους. Εξετάζοντας τους πολιτισμικούς όρους συγκρότησης της κοινωνικότητας και τους τρόπους που αυτή συνδέεται με τις πρακτικές του δώρου, θα επιχειρήσουμε την κατανόηση και ερμηνεία του φαινομένου. Σύμφωνα με τις ιστορικές και λαογραφικές μελέτες για

14. Για την περίοδο της κατοχής στην Ικαρία βλ. Χρήστος Γιώγος, «Μελέτη για τον επισιτισμό και λιμό στην Ικαρία κατά τη περίοδο της ιταλικής Κατοχής», απόσπασμα από τη διδακτορική διατριβή «Προσεγγίσεις της ιστορίας της Ικαρίας, 1941-1949», <https://panteion.academia.edu/ΝικόλαοςΤσαγκάς>, *Η εν Ικαρία Ιταλική κατοχή 1941-1943*, Αθήνα 2004· Papalas, *Rebels and Radicals Icaria: 1600-2000*.

την Ικαρία, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η κάθετη κοινωνικότητα (ντόπιοι-εξόριστοι) στη βάση του δώρου συνέχεται με αρκετά παρόμοιο τρόπο με την οριζόντια (άτομα και ομάδες-οικογένειες/χωριά εντός της ευρύτερης κοινότητας του νησιού). Το δώρο της φιλοξενίας στην Ικαρία, η μονομερής προσφορά υπηρεσιών και υλικών αγαθών στο πλαίσιο επισκέψεων όχι μόνο εντός της κοινότητας αλλά και προς τους ξένους, εμφανίζεται σε γραπτές πηγές και στην προφορική παράδοση. Επίσης, η συγγένεια, που σε πολλές ανθρωπολογικές μελέτες για τον ελληνικό (αλλά και ευρύτερα για τον «μεσογειακό») χώρο περιγράφεται ως το πρωταρχικό (σε περιπτώσεις όπως οι γυναίκες, συχνά και το μοναδικό) πεδίο κοινωνικότητας στην Ικαρία (όπως και αλλού), βλέπουμε ότι οι εξω-οικιακή κοινωνικότητα είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη τόσο μεταξύ των αντρών (παρέες, ομάδες καρβουνιάρηδων, ναυτικών, κ.ά.) όσο και μεταξύ των γυναικών, που εν τη απουσία των αντρών για μεγάλα χρονικά διαστήματα (λόγω μετανάστευσης, εργασίας, πολέμων) κατείχαν σημαντική θέση στη δημόσια σφαίρα και είχαν αναπτύξει υποστηρικτικές σχέσεις αμοιβαιότητας και με μέλη εκτός της οικιακής ή της ευρύτερης συγγενικής τους ομάδας.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι στην Ικαρία, προπολεμικά αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια της κατοχής, το ΕΑΜ και η ΕΠΙΟΝ είχαν μεγάλη αποδοχή και συμμετοχή των ντόπιων. Οι πολιτικές προτιμήσεις των κατοίκων καταγράφηκαν τόσο στο δημοψήφισμα όσο και στις εκλογές του 1946, όπου η αριστερά κατείχε σαφές προβάδισμα.¹⁵ Επίσης, η Ικαρία χρησιμοποιήθηκε ως τόπος εξορίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, και αυτή η προηγούμενη εμπειρία από τους πολιτικούς εξόριστους είχε αποτιμηθεί γενικώς θετικά. Επίσης, το 1922 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία έφτασαν και εγκαταστάθηκαν στο νησί. Έτσι, στην περίπτωση των εξόριστων του Εμφυλίου οι νησιώτες δεν αντιμετώπιζαν για πρώτη φορά μια απροσδόκητη μαζική άφιξη ανθρώπων υπό διωγμό και σε ανάγκη που ενσωματώθηκαν στην κοινωνία τους. Σύμφωνα με τον Lévi-Strauss, οι «πρωτόγονες» κοινωνίες αντιμετωπίζουν τους ξένους και τους αποκλίνοντες καταπίνοντάς τους, κάνοντάς τους «δικούς» τους και κερδίζοντας δύναμη από αυτούς. Είναι ανθρωποφαγικές, ενώ οι σύγχρονες κοινωνίες είναι ανθρωπο-εμικές: αποβάλλουν τους αποκλίνοντες, κρατώντας τους έξω από την κοινωνία ή τους εσωκλείουν σε ειδικά ιδρύματα, κρατώντας τους αυστηρά μέσα σε αυτά.¹⁶

15. Στις εκλογές του Μαρτίου 1946 η αποχή ήταν πάνω από 75%, ενώ στο δημοψήφισμα για την επιστροφή του Γεωργίου Β' συμμετείχε μόλις το 35,6 % του πληθυσμού της Ικαρίας. Εφ. *Νέα Ικαρία* 14.9.1946.

16. Claude Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques*, Νέα Υόρκη 1992 (1955), σ. 287-88.

Αν το κράτος με την πρακτική της εκτόπισης ακριβώς αποβάλλει από το πολιτικό σώμα τους αντιφρονούντες, εκτοπίζοντάς τους και κρατώντας τους σε απομακρυσμένα νησιά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η τάση της τοπικής κοινωνίας, τουλάχιστον την περίοδο εκείνη, προσομοιάζει περισσότερο στην πρώτη κατηγορία. Τόσο την ενσωμάτωση όσο και τη μετάβαση σε μια γόνιμη συμβίωση μεταξύ των δύο κοινοτήτων, παρά τις μεταξύ τους αλλά και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις (ταξικές, ιδεολογικές, φύλου, ηλικίας, κοινωνικού κεφαλαίου κ.ά.), φαίνεται ότι καθόρισε η ηθική οικονομία της φιλοξενίας με την αμοιβαία αναγνώριση του ρόλου και των υποχρεώσεων του οικοδεσπότη και του φιλοξενούμενου.

Μέχρι και σήμερα, μπορεί κανείς να εντοπίσει στην Ικαρία ένα πνεύμα κοινοτισμού και μια αρκετά ζωντανή παράδοση κοινωνικής ευθύνης απέναντι στην κοινότητα. Οι σύλλογοι των χωριών διοργανώνουν εκδηλώσεις (οι πιο γνωστές από αυτές τα πανηγύρια) αλλά και εκ των ενόντων προσφορές σε χρήμα και εργασία, προκειμένου να κατασκευαστούν σημαντικές υποδομές κοινής χρήσης και ελεύθερης πρόσβασης στο νησί. Η ικαριακή φιλοξενία σχετίζεται με τις εντός της κοινότητας, άτυπες σχέσεις ανταλλαγής και αμοιβαίας βοήθειας που καλλιεργήθηκαν σε περιόδους σχετικής πολιτικής αυτονομίας, που χαρακτηρίζεται μεταξύ άλλων από την ηθική οικονομία των άτυπων ανταλλαγών και του δώρου.

Εδώ, το ενδιαφέρον έγκειται στην εξέταση της φιλοξενίας ως αμφίδρομης σχέσης αμοιβαιότητας μεταξύ φιλοξενουμένου και επισκέπτη. Οι όροι «φιλοξενία» και «φιλότιμο», που οι ίδιοι οι πληροφορητές χρησιμοποίησαν επανειλημμένα στις αφηγήσεις τους, πλαισιώνουν αυτήν τη σχέση και καθορίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις και των δύο πλευρών. Η υλική και ηθική στήριξη που μεγάλη μερίδα ντόπιων προσέφερε τους απρόσμενους αυτούς επισκέπτες ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση και την ευημερία των τελευταίων. Την ίδια στιγμή, οι εξόριστοι, ως συλλογικότητα, εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους μέσω αμοιβαίων «δώρων», κυρίως με τη μορφή της προσφοράς υπηρεσιών, οι οποίες συνέβαλαν σημαντικά τη βελτίωση της ζωής των ντόπιων. Ο Δημήτρης, 84χρονος πρώην εξόριστος που ζει στην Αθήνα, είπε: «Έτσι, η εξορία άλλαξε όχι μόνο τη ζωή μας, αλλά και τη ζωή των ντόπιων. Με αυτό τον τρόπο είχαμε την ευκαιρία να βγάλουμε κατά κάποιο τρόπο την υποχρέωση απέναντι στους ντόπιους που μας συνέδραμαν και μας φιλοξενούσαν. Δηλαδή, δώσαμε ό,τι πήραμε με όλη μας την ψυχή, με όλη μας την αγάπη. Έτσι οργανώθηκε η ζωή του χωριού. Μέχρι τότε, για παράδειγμα, δεν υπήρχαν τουαλέτες στα σπίτια. Σιγά σιγά χτίσαμε τουαλέτες σε όλα τα σπίτια του χωριού. Δεν υπήρχε νερό στα σπίτια. Σε τρία σημεία στο χωριό υπήρχαν

βρύσες και οι γυναίκες πήγαιναν με τις στάμνες για να γεμίσουν και να κουβαλήσουν στα σπίτια. Φτιάξαμε μια δεξαμενή και ένα σύστημα για τη μεταφορά νερού σε όλα τα σπίτια. Οι Ικαριώτες αγόρασαν τους σωλήνες νερού και μαζί κατασκευάσαμε το σύστημα άρδευσης που σχεδιάστηκε από τους μηχανικούς μας. Στην Ικαρία δεν υπήρχαν δρόμοι, δεν υπήρχαν αυτοκίνητα. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ζώα για μεταφορά, αλλά στο χωριό υπήρχε ένας δρόμος, ο κύριος για να περπατάς. Τον ανοίξαμε. Κάναμε πολλά από αυτά, με τη δική μας εργασία. Οι γεωπόνοι μας έδειξαν στους Ικαριώτες πώς να καλλιεργούν τις ελιές. Μέχρι τότε, τις άφηναν να μεγαλώνουν μέχρι δέκα-δεκαπέντε μέτρα και δεν μπόρεσαν να μαζέψουν τον καρπό. Τους έδειξαν πώς να τις κλαδεύουν. Γενικά, η ζωή των ντόπιων άλλαξε, όπως βέβαια και η δική μας. Οι γιατροί μας δεν κούρασαν μόνο τους εξόριστους αλλά και τους ντόπιους, και όταν χρειαζόταν και τους χωροφύλακες! Οι εξόριστοι καθηγητές δίδαξαν τους εξόριστους, επειδή είχαμε πολλούς αναλφάβητους ανάμεσά μας, μαζί με τα παιδιά της περιοχής, επειδή τα σχολεία δεν λειτουργούσαν καλά εκείνη την περίοδο. Φυσικά, πρέπει να πω ότι η αγάπη των Ικαριωτών ήταν κάτι αδιανόητο. Μας αγκάλιασαν μόλις φτάσαμε, και πολύ σύντομα μπορέσαμε να οργανώσουμε τη ζωή μας και να τους προσφέρουμε τις υπηρεσίες μας. Σε άλλα νησιά, οι άνθρωποι σταμάτησαν να είναι εχθρικοί απέναντί μας μόνο όταν άρχισαν να κερδίζουν από τα ενοίκια και τα χρήματα που είδαν να κυκλοφορούν εξαιτίας μας. Αυτό δεν συνέβη στην Ικαρία».

Έτσι, οι κοινωνικοί δεσμοί που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της συμβίωσης χαρακτηρίστηκαν από την ανταλλαγή υπηρεσιών και υλικής βοήθειας. Οι Ικαριώτες πρόσφεραν κατοικία, φαγητό, γη για καλλιέργεια, ρούχα, έπιπλα, σκεύη, κουβέρτες και άλλα καθημερινά αλλά απαραίτητα αγαθά. Επιπλέον, οι ντόπιοι εξέφρασαν στους εξόριστους την ηθική τους υποστήριξη και μέσα από τις πρωτοβουλίες ενσωμάτωσης των εξόριστων στην κοινωνία τους (μέσω κουμπαριών, συντεκνιών, παρεών), παρά τις επίσημες απαγορεύσεις. Εδώ, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι οι κυβερνητικές αρχές παρουσίασαν τους εξόριστους ως εχθρούς της χώρας και ως κοινωνικούς και πολιτικούς απόβλητους του κράτους και του έθνους, ως προδότες, εγκληματίες, ακόμα και ως φορείς μεταδοτικών ασθενειών. Ο Κώστας, 92 ετών πρώην εξόριστος που ζει στο Ηράκλειο Κρήτης, ανέφερε: «Οι Ικαριώτες ήταν φιλήσυχoi άνθρωποι που δεν πείραζαν κανέναν. Όχι μόνο αυτό. Μας βοήθησαν με τα λιγοστά μέσα που είχαν. Προερχόμενοι από εχθρικά περιβάλλοντα εμείς, δεν μπορούσαμε να φανταστούμε ότι οι άνθρωποι θα ήταν τόσο φιλικoi απέναντί μας. Στην αρχή νομίζαμε ότι όλοι ήταν αριστεροί, αλλά σύντομα καταλάβαμε ότι δεν ήταν ακριβώς έτσι. Αριστεροί και δεξιοί, δεν μπορούσαμε να ξεχωρί-

σου με ποιος ήταν τι, γιατί όλοι ήταν το ίδιο φιλόξενοι. Πολλοί από εμάς είχαμε περάσει και από άλλα νησιά ως πολιτικοί εξόριστοι. Αλλά οι Ικαριώτες ήταν το κάτι άλλο. Τα σπίτια τους και οι καρδιές τους ήταν ανοιχτά. Όχι ότι σε άλλα μέρη δεν βρήκαμε καλούς και εξυπηρετικούς ανθρώπους. Αλλά εκεί όλοι ήταν έτσι. Δεν θυμάμαι ούτε έναν να είναι εναντίον μας».

Ο Νίκος, 90 ετών, πρώην εξόριστος στο χωριό Παναγιά, αναφέρει: «Ανάμεσα στους ανθρώπους του χωριού ήταν και ένας παπάς από τον Κουντουμά, ο παπα-Σταύρος. Ε, δεν έχω ξαναβρεί σε άνθρωπο τέτοια στοργή. Και, ξέρεις, όταν είσαι 23-24 χρονών, νιώθεις την ανάγκη ενός πατέρα, κάποιας προστασίας. Ε, λοιπόν, σ' αυτούς τους ανθρώπους τη βρήκα, τους Ικαριώτες που μας αγκάλιασαν ανεξάρτητα από τα πολιτικά. Και βλέπεις τέτοια στοργή, από αυτούς τους ανθρώπους που να θες να βάλεις τα κλάματα με την αγάπη που μας έδειξαν. Το έβλεπα αυτό το πράγμα κάθε μέρα τα τρία χρόνια που έμεινα στην Ικαρία. Θυμάμαι, ας πούμε, μια γυναίκα που περνούσε έξω από το σπίτι μας και έλεγε “Παιδάκια μου, τι σας κάνανε τα σκυλιά!” και να την πιάνουν τα κλάματα, γιατί ήταν Πάσχα και με έβλεπε κλεισμένο στο δωμάτιό μου να διαβάζω και να γράφω. Αυτή ήταν η θεία Σταματούλα. Αυτή ήταν η καθημερινή μας επαφή με τους ντόπιους, ήταν στο επίπεδο της προστασίας, της αγάπης και της στοργής».

Στο πλαίσιο της έρευνας, έγινε συστηματική προσπάθεια διασταύρωσης των ιστορικών και αρχειακών πηγών με τις μαρτυρίες πληροφορητών με διαφορετικό κοινωνικό και πολιτικό υπόβαθρο. Αν και αναγνωρίζουμε ότι σημαντικό ποσοστό του ντόπιου πληθυσμού ταυτιζόταν ιδεολογικά με τους εξόριστους και ότι η παραμονή τους στο νησί βελτίωσε ορισμένους τομείς της καθημερινής ζωής, τα εμπειρικά δεδομένα συντείνουν στο ότι οι πρακτικές ηθικής οικονομίας δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς βάσει της πολιτικής ιδεολογίας/κομματικής συγγένειας ή της οικονομικής σκοπιμότητας μεγιστοποίησης του υλικού κέρδους.

Σύμφωνα με προφορικές και γραπτές μαρτυρίες, φαίνεται ότι, εντός του στενού πλαισίου επιτήρησης, οι ντόπιοι επέλεξαν να υποστηρίξουν τους εξόριστους, παρά τον κίνδυνο που συνόδευε αυτή την επιλογή στο πλαίσιο των αντιποίνων ενάντια σε όσους αρνούνταν τη συνεργασία με ένα αντιδημοκρατικό καθεστώς, που ως μείζον στόχο είχε να ανακόψει την «κομμουνιστική απειλή». Ωστόσο, στο πλαίσιο συζητήσεων που αναπτύχθηκαν με αφορμή την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας σε διαφορετικά ακαδημαϊκά συνέδρια και σεμινάρια από το 2009 ως το 2015 στην Ελλάδα, την Αγγλία και την Αμερική, η ερμηνεία της επιλογής αυτής στη βάση της ηθικής οικονομίας με ιστορικές ρίζες αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό από μερίδα κοινωνικών

επιστημόνων. Η κριτική σε σχέση με τα ερευνητικά ευρήματα επικεντρώθηκε σε μεγάλο βαθμό στα εξής: (1) ότι η σχετική αρμονία της αναγκαστικής συμβίωσης είχε τις ρίζες της σε αυστηρά ιδεολογικές/κομματικές σχέσεις μεταξύ των ντόπιων και των εξόριστων, και (2) ότι οι οικοδεσπότες ενδιαφέρθηκαν να επωφεληθούν οικονομικά από τους επισκέπτες, σύμφωνα με τη λογική της αγοράς. Όσον αφορά την πρώτη κριτική: φαίνεται ότι ένα μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας Εμφυλίου Πολέμου χαρακτηρίζεται από την τάση να αναπαράγονται οι πολικότητες του Εμφυλίου, αποδίδοντας ιδέες και συμπεριφορές συνδεδεμένες με το σχήμα της εθνικιστικής-κομμουνιστικής διαίρεσης, ενώ τονίζει μια αμετάκλητα εχθρική σχέση μεταξύ τους. Έτσι, αρκετοί ιστορικοί υποστήριξαν ότι πολίτες προσκείμενοι στην τότε κυβέρνηση δεν θα φιλοξενούσαν ποτέ αριστερούς εξόριστους ενώ ο Εμφύλιος ήταν σε εξέλιξη, θεωρώντας ότι οι πηγές/πληροφορητές είτε ψεύδονταν είτε εξιδανίκευαν το παρελθόν με σκοπό να εξυπηρετήσουν τρέχοντα πολιτικά συμφέροντα. Σύμφωνα με αυτήν τη θέση, οι ντόπιοι ήταν υποστηρικτικοί στον βαθμό που –και εξαιτίας του ότι– ήταν επίσης αριστεροί, και επομένως στη βάση των κοινών πολιτικών και ιδεολογικών συγγενειών τους στάθηκαν πρόθυμοι να βοηθήσουν τους εξόριστους.

Στο αγγλοαμερικανικό ακαδημαϊκό πλαίσιο, ορισμένοι μελετητές υποστήριξαν ότι τέτοια αλληλεγγύη και φιλοξενία δεν θα μπορούσε να προσφερθεί παρά μόνο με σκοπό το κέρδος, υποθέτοντας ότι οι οικοδεσπότες πρέπει να ενδιαφέρονται να επωφεληθούν οικονομικά από τους επισκέπτες τους (για παράδειγμα με την πληρωμή ενοικίου). Προβάλλοντας τον σύγχρονο ατομικισμό και την αναζήτηση κέρδους πάνω σε μια ιστορικά προσδιορισμένη κουλτούρα φιλοξενίας, αυτή η κριτική μοιάζει να προβάλλει στους Ικαριώτες και τους εξόριστους την εικόνα του *homo economicus*, αποκλείοντας εναλλακτικούς τρόπους ανταλλαγής. Συζητώντας την ενσωμάτωσή μας στην ιδεολογία, ο Slavoj Žižek εξηγεί: «Φαίνεται πιο εύκολο να φανταστεί κανείς το “τέλος του κόσμου” παρά μια πολύ πιο ταπεινή αλλαγή στον τρόπο παραγωγής, σαν ο φιλελεύθερος καπιταλισμός να είναι η “πραγματικότητα” που θα επιβιώσει κάπως ακόμη και έπειτα από μια παγκόσμια οικολογική καταστροφή [...] Μπορεί κανείς έτσι να ισχυριστεί κατηγορηματικά την ύπαρξη μιας ιδεολογικής μήτρας που ρυθμίζει τη σχέση μεταξύ ορατού και μη ορατού, μεταξύ αυτού που μπορούμε ή δεν μπορούμε να φανταστούμε, καθώς και των αλλαγών σε αυτήν τη σχέση».¹⁷

Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι ικαριώτες πληροφορητές εξέφρασαν την έκπληξή τους ως προς το γεγονός ότι αυτή η περίπτωση συμβίωσης

17. Slavoj Žižek, *Mapping Ideology*, Λονδίνο 1994.

στην εξορία θεωρήθηκε εξαιρετική και άξιζε να ερευνηθεί και να μελετηθεί. «Γιατί πιστεύεις ότι αυτό που συνέβη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον; Τι περιμένατε να κάνουμε;», συχνά απάντησαν στις ερωτήσεις σχετικά με τους λόγους της φιλόξενης στάσης τους. Μερικοί από τους πληροφορητές υποστήριξαν ότι η φιλοξενία είναι έμφυτη ιδιότητα που σχετίζεται με την πεποίθησή τους ότι κατάγονται από την Ιωνία και ότι είναι η παράδοση των προγόνων τους, την οποία δηλώνουν περήφανοι να συνεχίσουν. «Πάντα ήμασταν φιλόξενοι, είμαστε Ίωνες», είπαν. Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που συνδέουν οι πληροφορητές με την ιωνική καταγωγή είναι η φιλοξενία και η δημοκρατία: «Είναι στο αίμα μας, είμαστε Ίωνες και αυτή είναι η παράδοσή μας: φιλοξενία, δημοκρατία, ανθρωπισμός», είπε η Κατερίνα, 61 ετών από τον Εύδηλο. Αντίθετα με ό,τι υποστηρίζει ο Mauss και ο Durkheim για τη φαινομενική ελευθερία της επιλογής που αποκρύπτει την κοινωνική κατασκευή της υποχρέωσης, εδώ οι ικαριώτες πληροφορητές ανπιστρέφουν το σχήμα. Με τον ισχυρισμό ότι το να φιλοξενήσουν τους εξόριστους ήταν μονόδρομος, ότι δεν είχαν άλλη επιλογή, το στοιχείο της ελευθερίας παραμερίζει, καθώς γνωρίζουμε ότι σε αντίστοιχες περιπτώσεις σε άλλα νησιά οι κάτοικοι στάθηκαν εχθρικά απέναντι στους εξόριστους και ταυτίστηκαν με τα κρατικά όργανα καταστολής. Παρότι στην ανθρωπολογία υπάρχει μια μεγάλη και ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με τη δυνατότητα ύπαρξης ενός «ελεύθερου», «καθαρού/αγνού» δώρου που υποκινείται από υλικά ή άλλα συμφέροντα (ενίσχυση του κοινωνικού/πολιτικού κεφαλαίου εντός της κοινότητας), εδώ στοχεύουμε στην κατανόηση των συνθηκών που επέτρεψαν την εκδήλωση αυτού του φαινομένου όπως περιγράφεται στις γραπτές και προφορικές πηγές στις οποίες βασίστηκε η έρευνα. Στόχος δεν είναι να αποδειχθεί το αν η φιλοξενία εκπορευόταν από το συμφέρον ή αν ήταν ανιδιοτελής, αλλά στο πώς ο άμεσος και με σιγουριά τρόπος με τον οποίο εκδηλώθηκε, παρά τις αντίξοες συνθήκες και τις απαγορεύσεις, από μεγάλο μέρος του ντόπιου πληθυσμού με διάφορους τρόπους εντάσσεται στο συγκεκριμένο πολιτισμικό, πολιτικό, κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο που εξετάζουμε.¹⁸

Ωστόσο, η φιλοξενία και η κοινή αίσθηση του τι είναι δίκαιο και ανεκτό δεν είναι «έμφυτα» πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ακόμη και αν παρουσιάζονται ως «φυσικά», αλλά ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές και πολιτισμικές εννοιολογήσεις και επιτελέσεις. Με βάση την εθνογραφική έρευνα, η ηθική οικονομία εμφανίζεται ως οργανικά συνδεδεμένη με τις καθημερινές δεσμεύ-

18. Όπως εύστοχα παρατηρεί και η Ροζάκου, *Από «αγάπη» και «αλληλεγγύη»*, «η εμμονή στο δίπολο συμφέρον/ανιδιοτέλεια είναι μία προβολή την οποία ο Μως στη μελέτη του για το δώρο υπερβαίνει τονίζοντας τη συνέχεια ανάμεσα στα δύο».

σεις και ευθύνες ντόπιων και εξόριστων. Ακόμα και σήμερα παρατηρούνται ιδέες και πρακτικές, οι οποίες εξακολουθούν να είναι ενσωματωμένες στην καθημερινή ζωή των Ικαριωτών και που σχετίζονται με την ηθική οικονομία του δώρου και τη φιλοξενία.

Ο Karsenti, στη μελέτη του για το ολικό κοινωνικό φαινόμενο, αναρωτιέται: «Τι είναι στ' αλήθεια το δώρο: είναι παροχή, διενεργούμενη υπό τη μορφή κυκλοφορίας αγαθού ή υπηρεσίας από άτομο σε άτομο ή από ομάδα σε ομάδα, θεμελιακό χαρακτηριστικό της οποίας αποτελεί τουλάχιστον τη στιγμή που λαμβάνει χώρα τούτη η παροχή, το ότι δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά προς μία και μόνη κατεύθυνση. Το δώρο είναι δώρο μόνο υπό τον όρο ότι δε συνιστά ανταλλαγή. Εν ολίγοις στο μέτρο που εκδηλώνεται ουσιαστικά υπό τη μορφή μιας πράξης χωρίς λόγο».¹⁹ Στις παραπάνω διατυπωμένες κριτικές, η αιτία της φιλοξενίας θα έπρεπε να είναι στενά χρηματικής/οικονομικής φύσης. Κατά ανάλογο τρόπο, στο ερμηνευτικό πλαίσιο του Εμφυλίου, η εξήγηση ήταν στενά ζήτημα πολιτικών/κομματικών συμμαχιών.

Τα εθνογραφικά δεδομένα συγκλίνουν στην αποδοχή του δώρου της φιλοξενίας, αυτό που ο Ντεριντά όρισε ως νόμο της φιλοξενίας, χωρίς να σημαίνει ότι δεν υπήρξε ανταπόδοση –σύμφωνα πάλι με τους κατά Ντεριντά νόμους της φιλοξενίας–: «το να ειπωθεί ότι αυτός που δίνει αρνείται, απορρίπτει εξαρχής την αμοιβαιότητα, καθόλου δεν σημαίνει ότι αυτή δεν πραγματώνεται, αλλά ότι αυτή πραγματώνεται απλώς σε συνάρτηση με αυτή την ίδια την άρνηση. Δηλαδή λαμβάνει χώρα όχι σαν συμφωνία ανάμεσα στα μέρη τα οποία έχουν εκ των προτέρων συνεννοηθεί για τους όρους και τους τρόπους της ανταλλαγής αλλά σε μία μάχη όπου οι πρωταγωνιστές έρχονται αντιμέτωποι με όπλο τα δώρα – δώρα τα οποία καθαυτά και το καθένα για λογαριασμό του δεν θέλουν ανταπόδοση».²⁰

Το δώρο της φιλοξενίας σε αυτή την περίπτωση δεν συνδέεται με μια προαποφασισμένη οικονομική συναλλαγή ούτε με την εφαρμογή μιας πολιτικής ιδεολογίας. Οι ντόπιοι δεν ακολούθησαν μια συγκεκριμένη κομματική «γραμμή», γιατί δεν μοιράζονταν όλοι όσοι συμπαραστάθηκαν στους εξόριστους την ίδια πολιτική ιδεολογία. Γι' αυτό οι εννοιολογήσεις της ηθικής οικονομίας και του ήθους, με την έννοια της συμπεριφοράς που υπαγορεύεται από αξίες συνδεδεμένες με την καθημερινή ζωή και τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της, είναι κρίσιμες για την κατανόηση του υπό εξέταση φαινομένου.

19. Μπρούνο Καρσεντί, *Μαρσέλ Μος. Το ολικό κοινωνικό φαινόμενο*, Αθήνα 2000.

20. Ζακ Ντεριντά, *Περί Φιλοξενίας*, Αθήνα 2006. Γεράσιμος Καλοκύρης, *Η ηθική της φιλοξενίας. Ο Ζακ Ντεριντά για την απροϋπόθετη και την υπό όρους φιλοξενία*, Αθήνα 2017.

Συνοψίζοντας, η ερμηνεία του ιστορικού παραδείγματος της συμβίωσης στην εξορία, πέρα από την κατανόηση του ευρύτερου ιστορικού και πολιτικού πλαισίου στο οποίο αναπτύχθηκαν ιδεολογικές πεποιθήσεις, οικονομικά συμφέροντα, πολιτικές συμμαχίες και αντιπαραθέσεις, απαιτεί την εμβάθυνση στην κατανόηση των κοινωνικών αξιών και πρακτικών, της ηθικής οικονομίας που εμπεδώθηκε στο πλαίσιο αυτής της συμβίωσης. Οι ποικίλοι και συχνά αντιφατικοί τρόποι με τους οποίους διαφορετικά ακροατήρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό προσέλαβαν τα εθνογραφικά δεδομένα και τις υποθέσεις εργασίας αυτής της έρευνας παρέχουν ένα πλαίσιο κριτικού προβληματισμού σχετικά με τις εθνοκεντρικές προκαταλήψεις γύρω από τη θεωρητική και μεθοδολογική ανάπτυξη της μελέτης της φιλοξενίας ως μιας μορφής ηθικής οικονομίας. Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλοξενίας αναδεικνύουν τα κυρίαρχα αναλυτικά πλαίσια για την κατανόηση της πολιτικής σύγκρουσης –κυρίως του Εμφυλίου Πολέμου–, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους οι σύγχρονες νεοφιλελεύθερες ιδεολογίες έμμεσα επιβάλλουν έναν νέο εθνοκεντρισμό, αν όχι πολιτική μεροληψία, στην οποία συχνά παγιδεύεται ακόμα και η κριτική κοινωνική ανάλυση, καθώς οι ηγεμονικές αξίες που βασιζονται στην αναζήτηση κέρδους και στον κτητικό ατομικισμό συνιστούν τον φακό μέσα από τον οποίο τείνει να προσεγγίζεται και να μελετάται, σε μεγάλο βαθμό, η κοινωνική πραγματικότητα.

«ΠΩΣ ΦΤΑΣΑΜΕ ΩΣ ΕΔΩ;» (ΥΠΕΡ)ΧΡΕΩΣΗ, ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ. ΜΙΑ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΕΟΥΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Δήμητρα Κόφτη

Από την αρχή της περιόδου της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα την περασμένη δεκαετία, η συζήτηση για το ύψος του δημόσιου και ιδιωτικού χρέους και η ερώτηση του «τι μας έφερε ως εδώ;»/«πώς φτάσαμε ως εδώ;» κατέλαβε μεγάλο μέρος του δημόσιου λόγου και των καθημερινών συζητήσεων. Οι οπτικές και οι ερμηνείες που συνόδευαν, και εξακολουθούν ως τις μέρες μας, σε διαφορετικό βαθμό, να συνοδεύουν τέτοιου είδους αναζητήσεις υπήρξαν πολλές και με αναστοχαστικές, κριτικές ή καταγγελτικές κατευθύνσεις. Οι πολλαπλές αφηγήσεις που επιχειρήσαν να απαντήσουν στο «τι μας έφερε ως εδώ;» βασίστηκαν συχνά σε μεταβαλλόμενες «αυτονόητες» αντιλήψεις και κατηγορίες εναντίον συγκεκριμένων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων, καθημερινών πρακτικών καταπόνησης, αποταμίευσης, κληρονομιάς και οικογενειακών οικονομικών πρακτικών, φορολογίας και φοροαπαλλαγής, τυπικών και άτυπων οικονομικών πρακτικών εργασίας και παραγωγής. Μερικές από τις συνήθεις αφηγήσεις έστρεψαν το βλέμμα και τα βέλη σε δυσλειτουργίες στον δημόσιο τομέα και σε πρακτικές αδιαφάνειας και φοροδιαφυγής στον ιδιωτικό τομέα. Παράλληλα, πύκνωσαν οι εθνικιστικές φωνές κατά της μετανάστευσης προς την Ελλάδα και οι φωνές κατά των εθνικών και παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών οργανισμών. Οι αναζητήσεις αυτές εμπεριέχουν συχνά, από τη σκοπιά των εκάστοτε εκφραστών τους, αναζήτηση αξιολογικών και ηθικών κριτηρίων σχετικά με το τι είναι «σωστό» και «λάθος», «δίκαιο» και «άδικο». Σε αυτό το πλαίσιο, οι αντιλήψεις για το ατομικό χρέος και τη δανειοληψία, πτυχές των οποίων επιχειρεί να κατανοήσει το παρόν άρθρο, εστίασαν σε μεγάλο βαθμό στην απόδοση ευθυνών στους δανειολήπτες και σε κριτικές για τις πρακτικές δανεισμού και εξόδων.

Στην αρχή της περιόδου της οικονομικής κρίσης διατυπώθηκαν, σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, δύο κυρίαρχα αφηγήματα σχετικά με τις αιτίες της οικονομικής κρίσης. Σύμφωνα με το πρώτο, οι ευθύνες αποδίδονταν στους ξένους και στους εγχώριους πολιτικούς, ενώ, σύμφωνα με το δεύτερο, οι αιτίες έπρεπε να αναζητηθούν σε εγχώριες πολιτικές και καθημερινές συνήθειες που έτειναν να εσωτερικεύουν την ενοχή.¹ Τέτοιου είδους αφηγήματα και

1. Αντώνης Λιάκος, «Πέντε παράγραφοι για την κρίση», blog του περιοδικού *Ιστορείν*, 20.1.2011, <http://www.historein.gr/2011/01/blog-post.html> (πρόσβαση 25.1.2021).

ερμηνείες που επιχειρούν να κατανοήσουν πτυχές της κρίσης και αναζητούν αιτίες έχουν περάσει από πολλαπλές περιόδους διακυμάνσεων κατά την περασμένη δεκαετία, καθώς η έννοια της κρίσης εμπεριέχει διαδικασίες κριτικών επαναπροσδιορισμών του παρελθόντος και του μέλλοντος.² Η συνάφεια μεταξύ περιόδων κρίσεων, επαναπροσδιορισμού του παρελθόντος και ανάδυσης νέων χρονικοτήτων έχει εκτενώς μελετηθεί σε εθνογραφίες που εστιάζουν σε μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα από τη δεκαετία του 1990 στις χώρες των πρώην σοσιαλιστικών καθεστώτων.³ Οι επαναπροσδιορισμοί αυτοί συναρθρώνονται με ηθικές κρίσεις για πληθώρα πρακτικών του παρελθόντος, οι οποίες συχνά φωτίζονται επιλεκτικά και κατά περίπτωση. Όπως υποστηρίζει η Frances Pine, οι ηθικές κρίσεις για πτυχές του σοσιαλιστικού παρελθόντος αποτέλεσαν τρόπους ερμηνείας του παρόντος, κατά τη δεκαετία του 1990 στην Πολωνία.⁴ Η περίοδος που ακολούθησε την κρίση στην Ελλάδα φαίνεται να ομοιάζει ως προς τις διαρκείς ηθικές αξιολογήσεις και ερμηνείες πτυχών του παρελθόντος, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις οικονομικές πρακτικές. Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της έρευνάς μου στη Θεσσαλονίκη το 2017-2018 οι συχνές αναδρομές των συνομιλητριών και συνομιλητών μου στο πρόσφατο παρελθόν έμοιαζαν οικείες με την προηγούμενη ερευνητική μου εμπειρία στη Βουλγαρία, όπου η σύγκριση με δυναμικές και μεταβαλλόμενες εικόνες για το παρελθόν αποτελούσε κυρίαρχο τρόπο βίωσης και ερμηνείας του παρόντος.⁵

Κατά τη διάρκεια των αρχικών συναντήσεών μου με δικηγόρους που αναλαμβάνουν υποθέσεις οφειλετών που αιτούνται ρυθμίσεις ατομικού χρέους, επαναλήφθηκε η φράση «βλέπεις με αυτές τις υποθέσεις πώς φτάσαμε ως εδώ». Όσο περνούσαν οι μέρες και πλήθαιναν οι συναντήσεις μου με διαφορετικούς ανθρώπους, η φράση αυτή επανερχόταν, παρόλο που περιείχε διαφορετικές θεάσεις αυτής της πορείας «ως εδώ». Το παρόν άρθρο επιχει-

2. Reinhart Koselleck, «Crisis», *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 67, τχ. 2 (2006), σ. 357-400. Αθηνά Αθανασίου, *Η Κρίση ως Κατάσταση «Εκτακτης Ανάγκης»*. *Κριτικές και Αντιστάσεις*, Αθήνα 2012.

3. Η λίστα των εθνογραφιών που εστιάζουν στις επαναδιαπραγματεύσεις του χρόνου στο μετασοσιαλιστικό πλαίσιο είναι εκτενής. Ενδεικτικά, βλ. Deema Kaneff, *Who Owns the Past? The Politics of Time in a "Model" Bulgarian Village*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2004· Nikolai Ssorin Chaikov, *Two Lenins. A brief anthropology of time*, Σικάγο 2017. Στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Frances Pine, «Αντιμετωπίζοντας τον κατακερματισμό. Οι συνέπειες της ιδιωτικοποίησης για τις γυναίκες της υπαίθρου της Κεντρικής και Νότιας Πολωνίας», στο Ευτυχία Βουτυρά και Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, Αθήνα 2007.

4. Pine, «Αντιμετωπίζοντας τον κατακερματισμό».

5. Για μια συζήτηση σχετικά με τις πολλαπλές χρονικότητες και περιοδολογήσεις βασισμένη σε επιτόπια έρευνα στη Βουλγαρία βλ. Δήμητρα Κόφτη, «“Πριν και μετά”: πολλαπλές χρονικότητες και μετασχηματισμοί της εργασίας στη Βουλγαρία», *Αρχαιοτάξιο* 21 (2019), σ. 27-39.

ρεί μέσα από μια εθνογραφική προσέγγιση δικαστικών υποθέσεων ατομικών οφειλών, των λεγόμενων «υπερχρεωμένων νοικοκυριών», στη Θεσσαλονίκη να κατανοήσει λόγους και πρακτικές για το ατομικό χρέος, δίνοντας έμφαση σε αξιολογικές και ηθικές κρίσεις των συμμετεχόντων. Μελετάει τις σχέσεις χρέους σε συνάρτηση με υποχρεώσεις που ξεπερνούν τα όρια του χρηματικού χρέους. Οι έννοιες της υποχρέωσης και της υπερχρέωσης περικλείουν τόσο τις οικονομικές υποχρεώσεις έναντι των πιστωτών όσο και τις ευρύτερες ηθικές υποχρεώσεις και σχέσεις αμοιβαιότητας των οφειλετών ως μελών οικογενειών, νοικοκυριών και ευρύτερων κοινωνικών δικτύων. Η έρευνα διεξήχθη κατά το διάστημα 2017-2018 και βασίστηκε σε συνομιλίες με δανειολήπτες, δικηγόρους και τραπεζικούς εκτός δικαστικών αιθουσών και σε επιτόπια έρευνα σε δικαστικές αίθουσες όπου εξετάζονται αιτήσεις για τη ρύθμιση οφειλών.⁶ Οι συζητήσεις για το χρέος των οφειλετών και για τις πρακτικές δανεισμού προηγούμενων περιόδων εμπεριέχουν προβληματισμούς που σχετίζονται με αποδόσεις ευθυνών και αντιλήψεις σχετικά με τις υποχρεώσεις των χρεωμένων, ενώ αντανακλούν και ευρύτερες αντιλήψεις για τις κοινωνικές σχέσεις κατά την περίοδο της κρίσης και ιδίως για τις οικογενειακές σχέσεις, πτυχές των οποίων επιχειρεί να συζητήσει το παρόν άρθρο.

Η ενασχόληση της ανθρωπολογικής θεωρίας με τις συναρθρώσεις της ηθικής και της οικονομίας έχει μακρά πορεία και, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, αποτελεί βασική αναζήτηση της οικονομικής ανθρωπολογίας. Η γενεαλογία της σχέσης αυτής αποτελεί εγχείρημα που ξεπερνάει τα όρια του παρόντος κειμένου. Εδώ επιχειρείται μια συνοπτική αναφορά σε σημαντικά έργα, η οποία χαρακτηρίζεται από μερικότητα, καθώς οι προσεγγίσεις είναι πολλές, και πολλαπλές οι αναγνώσεις τους. Η μελέτη του Marcel Mauss για το δώρο και την ανταλλαγή περιέγραφε ως «ολικά» κοινωνικά φαινόμενα αυτά στα οποία συναντιούνται «ταυτόχρονα και μονομιάς κάθε είδους θεσμοί: θρησκευτικοί, νομικοί, ηθικοί και οικονομικοί».⁷ Ως ηθικούς θεσμούς, περιγράφει αυτούς που είναι ταυτόχρονα ευρύτερα πολιτικοί και οικογενειακοί. Μέσα από τις έννοιες της υποχρέωσης της προσφοράς, της ανταπόδοσης και της αποδοχής πρότεινε τη θέαση των κοινωνικών σχέσεων σε συνάρτηση με την υποχρέωση και την αμοιβαιότητα. Η σύνδεση μεταξύ ηθικής και οικονομίας και η κριτική στον οικονομισμό αποτελεί, επίσης, κύριο εγχείρημα της ανάλυσης του «Μεγάλου Μετασχηματισμού» του Karl Polanyi, στο οποίο υπογραμμίζεται η αδυναμία διαχωρισμού της σφαίρας της οικονομίας από

6. Το σύνολο των συμμετεχόντων και των υποθέσεων που αναφέρονται στο παρόν κείμενο παρουσιάζονται με τρόπο που να διασφαλίζει την ανωνυμία τους.

7. Μαρσέλ Μως, *Το Δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, Αθήνα 1999 [1923], σ. 68.

την κοινωνία και δίνεται έμφαση στις έννοιες της αμοιβαιότητας και της αναδιανομής.⁸ Η έννοια της ηθικής οικονομίας εντάσσεται σε ανθρωπολογικές συζητήσεις κυρίως μέσα από το έργο του E. P. Thompson.⁹ Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή του στην έμφαση που έδωσε στις συγκρούσεις και στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, στην ανάλυση της κοινωνικής τάξης και στους ηθικούς λόγους των κοινωνικών διαμαρτυριών. Μία ακόμη σημαντική επιρροή ασκήθηκε με το έργο του ανθρωπολόγου James Scott, τη δεκαετία του 1970. Ο Scott δεν ανέλυσε μόνο συγκρούσεις και εξεγέρσεις, αλλά επιχείρησε να αναλύσει και να ιστοριοποιήσει, μέσα από τη δική του προσέγγιση της ηθικής οικονομίας, τις πρακτικές καθημερινής αντίστασης και να κατανοήσει μηχανισμούς της έλλειψης πρόδηλων συγκρούσεων και εξεγέρσεων.¹⁰

Οι ανθρωπολογικές συζητήσεις για την ηθική οικονομία έσβησαν κατά τη δεκαετία του 1990, ενώ κατά τις δύο επόμενες δεκαετίες δόθηκε έμφαση στην έννοια της ηθικής και στο πεδίο εθνογραφικών αναζητήσεων που ονομάστηκε «ηθική ανθρωπολογία». Χαρακτηριστική αυτής της διεύρυνσης είναι η πρόταση του Didier Fassin για μια ανάγνωση της ηθικής οικονομίας που να δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο επίθετο (ηθική) και λιγότερη στο ουσιαστικό (οικονομία).¹¹ Ωστόσο, η συζήτηση για την ηθική οικονομία και η εκ νέου ανάγνωση του έργου του E. P. Thompson αναθερμάνθηκαν τα τελευταία χρόνια μαζί με ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη ενός εύρους σύγχρονων φαινομένων στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.¹² Εθνογραφίες που εστιάζουν, μεταξύ άλλων, σε θεματικές όπως η νεοφιλελευθεροποίηση της έννοιας του πολίτη,¹³ η οικιακότητα και η ανθρωπιστική βοήθεια,¹⁴ η συρρίκνωση της πρό-

8. Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Αθήνα 2007 [1944].

9. E. P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past & Present* 50 (1971), σ. 76-136.

10. James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιου Χέιβεν 1976.

11. Didier Fassin, «Les économies morales revisitées», *Annales* 64 (2009), σ. 1237-1266.

12. Jaime Palomera και Theodora Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept», *Anthropological Theory*, τόμ. 16, τχ. 4 (2016), σ. 413-432· James Carrier, «Moral economy: what's in a name», *Anthropological Theory*, τόμ. 18, τχ. 1 (2018), σ. 18-35· Chris Hann, «Moral(ity and) Economy. Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary», *European Journal of Sociology*, τόμ. 59, τχ. 2 (2018), σ. 225-254· Chris Gregory και Jon Altman (επιμ.), *The Quest for the Good Life in Precarious Times: Ethnographic Perspectives on the Domestic Moral Economy*, Άκτον 2018.

13. Andrea Muehlenbach, *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*, Σικάγο 2012.

14. Cheryl Mattingly, *Moral Laboratories: Family Peril and the Struggle for a Good Life*, Μπέρκλεϊ 2014· Alicia Sliwinski, *A house of one's own. The moral economy of post-disaster aid in El Salvador*, Μόντρεαλ-Κίβγκστον 2018.

νοιας, η επισφάλεια και οι πολιτικές λιτότητας¹⁵ και η έννοια της αξίας,¹⁶ εξετάζουν όψεις των συναντήσεων μεταξύ ηθικής και οικονομίας, ενώ υιοθετούν εκ νέου τον όρο της ηθικής οικονομίας. Ο Νίκος Ποταμιάνος στην εισαγωγή του παρόντος τόμου παρουσιάζει εκδοχές των σύγχρονων προσεγγίσεων στην ηθική οικονομία, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων σύγχρονων συζητήσεων στην ανθρωπολογία, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην ιστορικοποίηση των στάσεων και των αντιλήψεων σε σχέση με κυρίαρχους λόγους της αγοράς. Λαμβάνοντας υπόψη τις μεθοδολογικές προκλήσεις που συναντά η ιστορική κατανόηση των εθνογραφικών δεδομένων, η προσέγγιση της ηθικής οικονομίας αποτελεί έμπνευση για τη διερεύνηση των συναρθρώσεων των οικονομικών πρακτικών με ηθικές σχέσεις και λόγους γύρω από το χρέος σε ένα πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών μετασχηματισμών και συγκρούσεων στο ιστορικό πλαίσιο της χρηματιστικοποίησης. Η παρούσα εθνογραφία εστιάζει σε πτυχές του ατομικού χρέους και επιχειρεί να προσεγγίσει τις αλληλοπλοκές και συναρθρώσεις ηθικών λόγων με οικονομικές και πολιτικές πρακτικές, αντλώντας τόσο από ανθρωπολογικές θεωρήσεις για το χρέος όσο και από καλέσματα των προσεγγίσεων της ηθικής οικονομίας για ιστορικοποίηση αυτών των αλληλοπλοκών.¹⁷

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΕΝΕΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΧΡΕΟΣ

Πρόσφατες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για το χρέος στρέφουν το βλέμμα στις ηθικές διαστάσεις των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούνται γύρω από το χρέος και των πολιτικών διενέξεων που σχετίζονται με το χρέος και τις ηθικές υποχρεώσεις (Peebles, 2010, Mikuš, 2020).¹⁸ Αντλώντας από αυτή την κλασική θεώρηση του Marcel Mauss για την οικονομία και την ανταλλαγή,

15. Paul Stubbs και Mislav Žitko, «Expertise and the moral economies of austerity», *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, τόμ. 31, τχ. 1 (2018), σ. 1-7.

16. Susana Narotzky και Niko Besnier, «An introduction to Supplement 9: “Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy”», *Current Anthropology* 55 (2014), Supplement 9, σ. 4-16.

17. Μέρος της εθνογραφίας που παρουσιάζεται στο παρόν κείμενο έχει δημοσιευτεί σε τόμο στην αγγλική γλώσσα, ο οποίος εστιάζει σε ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της χρηματιστικοποίησης: Dimitra Kofti, «Financialized kinship and challenges for the Greek *oikos*», στο Don Kalb και Chris Hann (επιμ.), *Financialization. Relational approaches*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2020, σ. 266-285. Ευχαριστώ τον Νίκο Ποταμιάνο για τη διοργάνωση των διεπιστημονικών συζητήσεων για την ηθική οικονομία, οι οποίες υπήρξαν αφορμή για το παρόν άρθρο.

18. Gustav Peebles, «The Anthropology of Credit and Debt», *Annual Review of Anthropology* 39 (2010), σ. 225-240. Και Marek Mikuš, «Making debt work: Devising and debating debt collection in Croatia», στο Chris Hann και Don Kalb (επιμ.), *Financialization: relational approaches*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2020, σ. 241-265.

θα μπορούσαμε να δούμε το χρέος ως «ολικό» κοινωνικό φαινόμενο, ως ένα φαινόμενο που συναρθρώνει πολλαπλές ηθικές, οικονομικές και ιδεολογικές πτυχές της κοινωνικής ζωής και αποτελεί σημείο συνάντησης νομικών και οικονομικών θεσμών. Το χρέος και η πίστωση, όπως το δώρο στην ανάλυση του Mauss, βασίζεται και (ανα)παράγει σχέσεις υποχρέωσης, αμοιβαιότητας, ιεραρχίας και αλληλεγγύης. Όπως υποστηρίζει ο Peebles (2010), είναι η εγγενής δυαδικότητα του χρέους και της πίστωσης που συμβάλλει στη διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων βασισμένων σε χρονικότητες αποπληρωμής που εμπεριέχουν σειρά υποχρεώσεων κατ' αναλογία με αυτές του δώρου.¹⁹

Οι συνομιλήτριες και συνομιλητές στην παρούσα εθνογραφική προσέγγιση συζητούν, επαναδιαπραγματεύονται και επιχειρούν να οριοθετήσουν τα είδη των ηθικά νομιμοποιημένων πρακτικών που σχετίζονται με το χρέος, σε σχέση –αλλά και κυρίως πέρα από– τους επίσημους νομικούς ορισμούς που διέπουν τη συγκεκριμένη διαδικασία. Παρόλο που οι σχέσεις και οι πρακτικές που σχετίζονται με το χρέος είναι πολύ πιο διευρυμένες από τη διεξαγωγή των συγκεκριμένων νομικών διαδικασιών, οι δικαστικές αίθουσες παρέχουν ένα πεδίο όπου μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τη διάδραση μεταξύ συμμετεχόντων, τη σύγκρουση διαφορετικών οπτικών καθώς και τη διατύπωση ιδιωμάτων που βασίζονται όχι μόνο στις αντιλήψεις των συμμετεχόντων για το χρέος αλλά και, στην περίπτωση των οφειλετών, σε ιδέες για το τι είναι κοινά αποδεκτό, ώστε να επιχειρηματολογήσουν αναλόγως και να προσαρμόσουν την εικόνα του εαυτού τους ενώπιον των δικαστών και των δικηγόρων των πιστωτών τους. Επιπλέον, η διεξαγωγή των υποθέσεων περιλαμβάνει τη λεπτομερή αναφορά στα έξοδα και έσοδα των οφειλετών από την περίοδο της λήψης του δανείου μέχρι και το παρόν. Η διαδικασία αυτή δεν στέκεται μόνο στην παρουσίαση γραπτών αποδείξεων, αλλά αποτελεί το κύριο μέρος της ακροαματικής διαδικασίας που περιλαμβάνει συζήτηση για το είδος των εσόδων και των εξόδων και για τις ηθικές υποχρεώσεις των οφειλετών απέναντι σε συγγενικά τους πρόσωπα ή ηθικές υποχρεώσεις των συγγενικών προσώπων για την αποπληρωμή του δανείου των οφειλετών. Πρόκειται για μια διαδικασία που, σε συνάρτηση αλλά και πέρα από το νομικό της πλαίσιο, διαπραγματεύεται κοινωνικές σχέσεις των οφειλετών και ιδιαίτερα τις σχέσεις ατόμων εντός της οικίας και της οικογένειας. Διαπραγματεύσεις που βασίζονται σε αντιφάσεις, συμφωνίες και ανταγωνισμούς μεταξύ της νομιμότητας και της ηθικής νομιμοποίησης.²⁰

19. Στο ίδιο.

20. Εθνογραφίες που εστιάζουν σε νομικές διαδικασίες αναδεικνύουν τις δικαστικές αίθουσες ως τόπους συνάντησης τυπικών εκφράσεων του νόμου και ευρύτερων αντιλήψεων γύρω από την

Η κατηγορία των «υπερχρεωμένων νοικοκυριών» είναι δηλωτική της έμφασης που αποδίδεται στις έννοιες τόσο της υπερχρέωσης όσο και του νοικοκυριού. Ο νόμος Κατσέλη, ο οποίος φέρει το όνομα της υπουργού Οικονομίας Λούκας Κατσέλη, που τον εισήγαγε το 2010, αναφέρεται σε ατομικά χρέη φυσικών προσώπων. Η έννοια του «υπερχρεωμένου νοικοκυριού» είναι άτυπη αλλά εξαιρετικά κοινή στον καθημερινό λόγο, σε σημείο που η σχετική νομοθεσία ονομάζεται «νομοθεσία υπερχρεωμένων νοικοκυριών» τόσο από νομικούς όσο και από τον Τύπο. Παρόλο που η αίτηση υπαγωγής στην προστασία της πρώτης κατοικίας και στη ρύθμιση οφειλών αφορά ένα πρόσωπο, διαχωρίζοντάς την από τη διαδικασία που αφορά κατόχους επιχειρήσεων, η εφαρμογή του εμπλέκει το σύνολο του νοικοκυριού. Στις ακροαματικές διαδικασίες αναφέρονται επιπλέον και οι οικονομικές υποχρεώσεις και αλληλεξαρτήσεις των αιτούντων με μέλη της διευρυμένης οικογένειάς τους, παρόλο που αυτό δεν αποτελεί μέρος της τυπικής διαδικασίας. Οι οφειλέτες αιτούνται συνήθως ώστε να αποφύγουν την απώλεια της πρώτης κατοικίας και να εξασφαλίσουν κάποιο είδος δανειακής ελάφρυνσης, ενώ παράλληλα επιχειρούν να κερδίσουν χρόνο μέχρι να οριστεί η ακροαματική διαδικασία.²¹ Η διαπραγμάτευση αυτού του είδους του χρέους στην Ελλάδα, μέχρι πρόσφατα, διέφερε από άλλες χώρες που επλήγησαν από την οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας, όπως η Κροατία ή η Ισπανία,²² όπου το πλαίσιο οδηγεί τους δανειολήπτες όχι μόνο στην απώλεια της κατοικίας τους αλλά και στην υποχρέωση απόδοσης του υπολειπόμενου χρέους. Στο ελληνικό πλαίσιο, η προστασία της πρώτης κατοικίας και η έμφαση στην έννοια του νοικοκυριού κατείχε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία διαπραγμάτευσης των δανειοληπτών κατά τη διάρκεια εκπόνησης της έρευνας.²³ Μέσα

έννοια του δικαίου και ιδιωμάτων που πραγματεύονται τις κοινωνικές σχέσεις σε συνάρτηση και πέρα από τα όρια του νομικού. Για παράδειγμα, βλ. John Conley και William O'Bar, *Rules Versus Relationships: The Ethnography of Legal Discourse*, Σικάγο 1990.

21. Ο νόμος Κατσέλη θεσμοθετήθηκε το 2010 και εξακολούθησε να εφαρμόζεται, με διάφορες παραλλαγές, μέχρι το 2019. Έκτοτε, έχουν γίνει μετατροπές που αλλάζουν το τοπίο διαχείρισης της προστασίας της πρώτης κατοικίας. Ωστόσο, η εξέταση των αιτημάτων των περασμένων ετών πρόκειται να εξακολουθήσει να εφαρμόζεται μέχρι και τα μέσα του 2021. Πάντως, οι ακροαματικές διαδικασίες που περιγράφονται εδώ βρίσκονται σε φθίνουσα πορεία, καθώς η πλειονότητα αυτών πρόκειται να εξεταστεί ηλεκτρονικά, και οι ακροαματικές διαδικασίες θα γίνονται σε λίγες περιπτώσεις. Το παρόν άρθρο εστιάζει σε αιτήσεις και ακροαματικές διαδικασίες που έλαβαν μέρος κατά το διάστημα 2017-2018.

22. Mikuš, «Making debt work: Devising and debating debt collection in Croatia», στο Hann και Kalb (επιμ.), *Financialization: relational approaches*, σ. 241-265· Jaime Palomera, «Reciprocity, Commodification, and Poverty in the Era of Financialization», *Current Anthropology* 55 (2014), Supplement 9, σ. 105-115: 112.

23. Την ίδια περίοδο διεξάγονταν διά ζώσης πλειστηριασμοί ακινήτων στα δικαστήρια. Στο κοινό αυτών των διαδικασιών συμμετείχαν πολιτικές ομάδες που εξέφραζαν τις αντιρρήσεις τους για τη

από αυτή τη διαδικασία, το νοικοκυριό αλλά και η διευρυμένη οικογένεια μπαίνουν σε διαδικασία πιθανής προστασίας παράλληλα με τη διαδικασία λεπτομερούς ελέγχου, τυπικής και άτυπης αξιολόγησης.

Πολλά από τα ερωτήματα, τα οποία τίθενται ρητά ή άρρητα από ειρηνοδίκες και δικηγόρους σε αυτού του είδους τη νομική διαδικασία, απαντώνται όχι μόνο με υποβολή έγγραφων αποδείξεων αλλά και με αναδρομές των αιτούντων στο πρόσφατο παρελθόν. Οι αναδρομές που απαντούν σε ερωτήσεις της ακροαματικής διαδικασίας, όπως αυτές παρακάτω, αποτελούν το βασικότερο αντικείμενο ενδιαφέροντος της παρούσας εθνογραφικής διερεύνησης: Γιατί έγινε η δανειοληψία; Γνώριζε ο δανειολήπτης ότι δεν θα μπορούσε να αποπληρώσει το δάνειο; Πώς χρησιμοποίησε τα χρήματα του δανεισμού; Μήπως πήρε δάνειο για να κάνει «πολυτελή» ζωή; Τι είδους οικογενειακές ή άλλου τύπου υποχρεώσεις επικαλείται ότι είχε την περίοδο της δανειοληψίας και τι είδους υποχρεώσεις έχει στο παρόν; Μια διερεύνηση που διέπεται από παροντική αξιολογική ματιά και εμπεριέχεται στις συζητήσεις αυτές αποτελεί το αν είναι, στο παρόν, ηθικά αποδεκτός ο λόγος του δανεισμού. Πέρα από την αλληλοπλοκή των χρονικοτήτων, εδώ εμπλέκονται το χρέος και η υποχρέωση με πολλαπλούς τρόπους. Όπως ανέφερε στο κείμενο του για το χρέος ο David Graeber, «η διαφορά μεταξύ του χρέους και της υποχρέωσης είναι ότι το χρέος μπορεί να προσδιοριστεί ποσοτικά με ακρίβεια» με το χρήμα. Ενώ η υποχρέωση, κατά τον Graeber, είναι η αίσθηση ότι οφείλει κανείς να συμπεριφερθεί με έναν ορισμένο τρόπο ή η αίσθηση ότι οφείλει κανείς σε κάποιον.²⁴ Αυτές τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ χρέους και υποκειμενικής συνθήκης της υποχρέωσης αναδεικνύει, ως έναν βαθμό, αυτή η διαδικασία. Αναδεικνύει, επίσης, κλονισμούς και διαδικασίες μετασχηματισμών υποχρεώσεων και παρελθοντικών ηθών σε συνάρτηση με τους μετασχηματισμούς των οικονομικών συνθηκών. Δεδομένου ότι η διεξαγωγή αυτής της συζήτησης γίνεται σε δημόσιο και νομικό πλαίσιο, οι λόγοι για το χρέος που συζητούνται εδώ δεν μπορούν παρά να χαρακτηριστούν από μερικότητα. Η εθνογραφία επιχειρεί να αναδείξει επιπλέον όψεις που προέκυψαν από την έρευνα εκτός των δικαστικών αιθουσών.

Σε μία από τις πρώτες μας συναντήσεις με την Ιωάννα, 54 ετών, δικηγόρο που αναλαμβάνει υποθέσεις «υπερχρεωμένων νοικοκυριών», ανέφερε ότι

διαδικασία και την πρακτική των πλειστηριασμών. Ένα από τα κοινά συνθήματα που ακούγονταν ήταν «Κανένα σπίτι σε χέρια τραπεζίτη». Ο συγκρουσιακός αυτός χαρακτήρας απουσίαζε από τις διεξαγωγές των υποθέσεων ατομικού χρέους που παρουσιάζεται εδώ. Ωστόσο, οι αιτούντες και το κοινό εξέφραζαν, ενίοτε εμφαντικά, τις αντιρρήσεις τους για τις πολιτικές των πιστωτών.

24. David Graeber, *Χρέος. Τα πρώτα 5000 χρόνια*, Αθήνα 2011, σ. 35.

η συμμετοχή των εμπλεκομένων στις αίθουσες της θυμίζει την τηλεοπτική σειρά της ΕΡΤ από τη δεκαετία του 1980 «Ορκιστείτε παρακαλώ». Συνέχισε λέγοντας ότι στις τρεις δεκαετίες που ασκεί το δικηγορικό επάγγελμα δεν έχει ξαναδεί ανάλογο κλίμα σε δικαστική αίθουσα και ότι δεν είχε σκεφτεί αυτή τη συνάφεια με την τηλεοπτική σειρά σε άλλη φάση της δικηγορικής της εμπειρίας. Η Ιωάννα εξήγησε ότι αυτή η συνάφεια βρίσκεται στον καταγγελτικό λόγο, στα χιουμοριστικά σχόλια και στην κριτική για τον τρόπο ζωής των αιτούντων, που ξεπερνούν τα στενά όρια μιας συνήθους νομικής διαδικασίας. Το «Ομιλείτε παρακαλώ» είναι μυθοπλασία που διεξάγεται σε δικαστική αίθουσα όπου το κοινό παρακολουθεί και συμμετέχει με γέλια, επιδοκιμασίες και αποδοκιμασίες για τους συμμετέχοντες στην εκάστοτε δίκη, ενώ ο δικαστής και οι δικηγόροι έχουν ενεργό ρόλο, με τις ερωτήσεις τους, στη δημιουργία αυτής της συνθήκης. Στις διεξαγωγές εξέτασης των αιτήσεων για ρυθμίσεις χρέους, το κοινό παρακολουθούσε με αμείωτο ενδιαφέρον και ενίοτε εκφραζόταν με συλλογικές επιδοκιμασίες και αποδοκιμασίες, γέλια και, πιο σπάνια, δάκρυα συγκίνησης για τους λόγους των αιτούντων και για τις ερωτήσεις από την πλευρά των νομικών. Η διερεύνηση του βαθμού ομοιότητας των υποθέσεων «υπερχρεωμένων νοικοκυριών» με τηλεοπτική σειρά ηθογραφικών αντιδικιών, η οποία απέχει από τις συνήθεις δικαστικές διαδικασίες, είναι μια άσκηση μικρής σημασίας εδώ. Αυτό που φαίνεται, ωστόσο, ενδιαφέρον είναι ότι δικηγόροι που είχαν εμπειρία από πληθώρα άλλων δικαστικών υποθέσεων επαναλάμβαναν ότι οι συναντήσεις στα «υπερχρεωμένα» είχαν χαρακτηριστικά ως προς τη συμμετοχή του κοινού και των συμμετεχόντων, ακόμα και κάποιων δικαστών, που αντίστοιχα δεν είχαν συναντήσει σε τέτοια συμπύκνωση και ένταση σε άλλα είδη υποθέσεων, και που ξεπερνούσαν τα όρια των απαιτήσεων μιας νομικής διαδικασίας. Υπογράμμιζαν, επίσης, συχνά ότι η παρακολούθησή τους βοηθούσε να κατανοήσει κανείς «πώς φτάσαμε ως εδώ». Πράγματι, οι αντιδράσεις των παρευρισκομένων στις υποθέσεις έμοιαζε συχνά να προβληματίζει και να αφορά το σύνολο της αίθουσας, συμπεριλαμβανομένων όχι μόνο των αιτούντων αλλά και των νομικών όλων των πλευρών, με τρόπους που δεν ομοιάζουν με διεξαγωγές άλλων ειδών καθημερινών δικαστικών υποθέσεων.

Όπως έχει υποστηρίξει η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, ένα από τα χαρακτηριστικά των δημόσιων λόγων της περιόδου που ακολούθησε την κρίση είναι η αποσιώπηση των έμφυλων και άλλων κοινωνικών διαφορών μπροστά στην ευρύτερη συνθήκη της απειλής της κρίσης, η οποία εμφανίζεται να αφορά όλους συνολικά τους ανθρώπους.²⁵ Μία από τις πτυχές, ενδεχομένως, αυτής

25. Alexandra Bakalaki, «Crisis, Gender, Time», *Allegra-Lab* 2015, <https://allegralaboratory.net/crisis-gender-time/> (πρόσβαση 25.1.2021).

της παραγωγής ομοιότητας και της αποσιώπησης της διαφοράς, ιδωμένης μέσα από την εξέταση των υποθέσεων ατομικού χρέους, φαίνεται να είναι η σημασία που αποκτούν οι ατομικές πρακτικές των αιτούντων για το χρέος στο συλλογικό ερώτημα του «πώς φτάσαμε εδώ». Το κοινό σημείο του αμείωτου ενδιαφέροντος των συμμετεχόντων εδώ δεν εντοπιζόταν απαραίτητως σε ένα κοινό αφήγημα για το «πώς φτάσαμε ως εδώ» αλλά στο κοινό ερώτημα για την αναζήτηση ευθυνών. Για πολλούς δικηγόρους και δικαστές, οι υπό εξέταση πρακτικές δανεισμού, εξόδων και υποχρεώσεων φαινόταν να αφορούν και να έχουν επιπτώσεις σε σύνολα, τα οποία συμπεριλαμβάνουν τους ίδιους, και όχι μόνο τους αιτούντες που εμπλέκονται στις υποθέσεις αυτές. Το κοινό στις αίθουσες αποτελείται από τους αιτούντες και τους μάρτυρες που παρακολουθούν τις προηγούμενες υποθέσεις μέχρι να έρθει η δική τους σειρά. Οι επιδοκιμασίες και αποδοκιμασίες τους φαινόταν να αποτελούν εκδηλώσεις ταύτισης ή αντίθεσης με άλλους αιτούντες στην αίθουσα. Στην επόμενη ενότητα θα δούμε κάποια παραδείγματα της ακροαματικής διαδικασίας.

Πριν περάσουμε στα παραδείγματα αυτά, είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη κάποια από τα κοινά σημεία στις αντιλήψεις των συνομιλητριών και συνομιλητών μου, νομικών και δανειοληπτών, για το ατομικό χρέος. Μια κοινή πεποίθηση ήταν ότι ένα μέρος αυτών που χρωστούσαν ξόδεψαν εν γνώσει τους πέρα από τις δυνατότητές τους, κυρίως λαμβάνοντας τραπεζικά δάνεια που δίνονταν με ευκολία την περασμένη δεκαετία. Τα παραδείγματα των διακοποδανείων αναφέρονται ως κατεξοχήν παράδειγμα σπατάλης της προηγούμενης περιόδου. Αυτή η ιδέα αναπαραγόταν και από δανειολήπτες, οι οποίοι συχνά διαχώριζαν τη θέση τους από τέτοιου είδους πρακτικές, επιχειρώντας να υπογραμμίσουν ότι δεν ανήκουν στην κατηγορία αυτή. Ένα ακόμη σημείο συμφωνίας ήταν ότι υπήρξαν διαθέσιμα κατά τις προηγούμενες δύο δεκαετίες χρηματοπιστωτικά προϊόντα, όπως η αγορά μετοχών, τα οποία οδήγησαν πολλούς σε αλόγιστο εν πολλοίς, ατομικό χρέος. Και τα δύο παραπάνω σημεία συμφωνίας υπογράμμιζαν τον σημαντικό ρόλο της αγοράς χρηματοπιστωτικών προϊόντων και την ειρωνεία των υποσχέσεων και των προσδοκιών της προηγούμενης περιόδου σε σχέση με το παρόν της κρίσης. Ένα τρίτο σημείο συμφωνίας ήταν ότι δεν ήταν όλοι όσοι βρέθηκαν με μεγάλο ατομικό χρέος σπάταλοι, τζογαδόροι του χρηματιστηρίου ή αλόγιστοι χρήστες τραπεζικών καρτών. Συμφωνούσαν ότι ένα μεγάλο μέρος των οφειλετών είχε σχεδιάσει τη ζωή του σύμφωνα με τον ορίζοντα των οικονομικών δεδομένων του τότε παρόντος και είχε λάβει δάνεια τα οποία δεν μπορούσε να αποπληρώσει μετά την κρίση και την απώλεια εισοδημάτων. Οι αιτούντες επιχειρούσαν να παρουσιάσουν ως ανήκοντες σε αυτή την κατηγορία οφειλετών.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι τα δικαστήρια για τα «υπερχρεωμένα νοικοκυριά» επιχειρούν όχι μόνο να διευθετήσουν ζητήματα χρέους και δανεισμού μεταξύ τραπεζών και δανειοληπτών, αλλά και να αξιολογήσουν τη χρήση πιστωτικών προϊόντων σε συνάρτηση με τις σχέσεις υποχρεώσεων και εξάρτησης των αιτούντων, ώστε να τους εντάξουν σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες οφειλετών. Η διαδικασία αυτή έθετε σε ενδελεχή αναζήτηση όχι μόνο τα τυπικά κριτήρια που προβλέπει ο νόμος αλλά και άτυπα ηθικά κριτήρια που σχετίζονται με οικογενειακές, έμφυλες και διαγενεακές αλληλεξαρτήσεις και υποχρεώσεις. Τα δε τελευταία περιπλέκονται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι συχνά βασίζονται σε αξίες που υπόκεινται σε μεταβαλλόμενες αξιολογήσεις στο πλαίσιο των κριτικών ανασκοπήσεων για τις πρακτικές του παρελθόντος. Για παράδειγμα, η βοήθεια προς τα ενήλικα άνεργα τέκνα άλλοτε αποτελεί ικανό λόγο δυσκολίας αποπληρωμής του δανείου, παρόλο που δεν αποτελεί νομική αιτιολόγηση, και άλλοτε αποτελεί πρακτική που θα έπρεπε να διακοπεί.

Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για τη χρηματοπιστικοποίηση και την κρίση σε διαφορετικά πλαίσια έχουν παρουσιάσει τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους συμμετέχουν τα νοικοκυριά στη διαχείριση του χρέους,²⁶ αναδεικνύοντας τον σημαντικό ρόλο των σχέσεων οικειότητας και των δικτύων συγγένειας.²⁷ Οι ιστορίες των «υπερχρεωμένων νοικοκυριών» στη Θεσσαλονίκη αναδεικνύουν τρόπους με τους οποίους άτυπες οικονομικές πρακτικές μεταξύ συγγενών παίζουν σημαντικό ρόλο στις μεταξύ τους τριβές και υποχρεώσεις που προκύπτουν σε σχέση με το χρέος. Το νοικοκυριό και οι οικογενειακές σχέσεις εμφανίζονται παράλληλα συγκρουσιακές και ισχυρές. Η παρατήρηση αυτή συγκλίνει με εθνογραφίες που υπογραμμίζουν τον σημαντικό ρόλο του νοικοκυριού στην Ελλάδα,²⁸ ενώ αποκλίνει από την πιο πρόσφατη μελέτη του Knight, που υποστηρίζει ότι το χρέος και η κρίση αποτελούν σημαντικό φορέα αποδόμησης των οικογενειακών σχέσεων, εντοπίζοντας τις διαγενεακές

26. Natascha Van der Zwan, «Making Sense of Financialization», *Socio-Economic Review*, τόμ. 12, τχ. 1 (2014), σ. 99-129.

27. Deborah James, *Money from Nothing: Indebtedness and Aspiration in South Africa*, Στάνφορντ 2015· Irene Sabaté, «The Spanish Mortgage Crisis and the Re-emergence of Moral Economies in Uncertain Times», *History and Anthropology*, τόμ. 27, τχ. 1 (2016), σ. 107-120.

28. Evthymios Papataxiarchis, «Shaping Modern Times in the Greek Family: A Comparative View of Gender and Kinship Transformations after 1974», στο Ada Dialla και Niki Maronitis (επιμ.), *State, Economy, Society (19th–20th Centuries): Essays in Honor of Emeritus Professor George Dertilis*, Αθήνα 2013, σ. 217-244· Ειρήνη Τουνταςάκη, «Το παιδί που θα μεγαλώσει μέσα σου θα πάρει κάτι και από σένα». *Δωρεά ωαρίων, μητρότητα και συγγένεια*, Αθήνα 2015.

συγκρούσεις ως παράγοντα αυτής της αποδόμησης.²⁹ Η μελέτη των αιτήσεων των οφειλετών στη Θεσσαλονίκη φαίνεται να υποστηρίζει συνέχειες ενταγμένες μέσα σε συγκρούσεις και τριβές, συμπεριλαμβανόμενων των εντάσεων αλλά και των πρακτικών αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών. Οι δικηγόροι και οι δικαστές ασκούν πιέσεις για αποπληρωμή, αφενός επιχειρώντας να ενεργοποιήσουν το σύνολο του οικογενειακού και άτυπου δικτύου, αφετέρου δίνοντας έμφαση στην ατομική ευθύνη που αποτελεί κυρίαρχη ιδέα του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και της συλλογής χρέους.³⁰

Η εικόνα της σχέσης ανάμεσα στην ατομικότητα και τις συγγενικές σχέσεις, υπό το πρίσμα των «υπερχρεωμένων», φαίνεται περίπλοκη. Οι πιέσεις για αποπληρωμή χρεών αντλούν από τα ρευστά όρια ανάμεσα στην ατομική και την οικογενειακή ευθύνη και από τις υποχρεώσεις μεταξύ συγγενών. Οι ιδέες του χρεωμένου ατόμου και της ατομικής ευθύνης βρίσκουν πιθανώς περισσότερο χώρο στα τελικά έγγραφα, στις αγορεύσεις των δικηγόρων των τραπεζών και στις αιτήσεις, όμως δεν αποτελούν μοναδικές νομιμοποιημένες³¹ αντιλήψεις κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, αλλά ιδέες που ενίοτε υπόκεινται σε κριτική από τους συμμετέχοντες.

ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΕΟΥΣ

Κατά τη διάρκεια μιας τυπικής ακροαματικής διαδικασίας η ειρηνοδίκης καλείται να εξετάσει μεγάλο αριθμό αιτήσεων, με αποτέλεσμα να ξεκινάει το πρωί με αίθουσα συχνά κατάμεστη από αιτούντες, μάρτυρες και δικηγόρους αμφοτέρων των πλευρών. Οι πιστωτές –σε αυτή την περίπτωση οι τράπεζες και το δημόσιο– παρουσιάζονται μέσω των δικηγόρων τους. Στη διαδικασία αυτή, οι οφειλέτες αναζητούν ελάφρυνση δανείου και διευκόλυνση στη διαδικασία αποπληρωμής. Επιχειρούν να αποδείξουν ότι η υπερχρέωση έγινε λόγω απρόβλεπτων γεγονότων και ότι το εισόδημά τους, λόγω απρόβλεπτης μείωσης, δεν αρκεί πλέον για την επιβίωσή τους και την αποπληρωμή του δανείου. Ως εκ τούτου, καλούνται να αποδείξουν την απροβλεπτότητα της μείωσης του εισοδήματος και τις σημερινές τους ανάγκες για επιβίωση. Καλού-

29. Daniel Knight, «The Desire for Disinheritance in Austerity Greece», *Focaal* 80 (2018), σ. 30-42.

30. Maurizio Lazzarato, *The Making of the Indebted Man: An Essay on the Neoliberal Condition*, Λος Άντζελες 2012.

31. Η έννοια του νομιμοποιημένου αναφέρεται με την ευρεία σημασία της και περιγράφει μια ηθικά αποδεκτή συνθήκη, η οποία δεν ταυτίζεται απαραίτητως με τη νομιμότητα.

νται επίσης να αποδείξουν ότι έλαβαν δάνεια χωρίς «δόλο», σε συνθήκες που δεν επέτρεπαν να υπολογίζουν ότι θα βρεθούν σε αδυναμία αποπληρωμής. Αν αποδειχθεί ότι έλαβαν εξαρχής δανεισμό γνωρίζοντας ότι δεν θα είχαν τη δυνατότητα να αποπληρώσουν, η αίτησή τους απορρίπτεται. Αυτό ανοίγει και το ενδεχόμενο να περάσουν αργότερα σε κατάσταση περιουσίας.

Εκείνη την περίοδο, κυρίως μέχρι και το 2017, στόχος από την πλευρά των τραπεζών φαινόταν πως ήταν κυρίως να βρεθεί τρόπος για να αρχίσει έστω και ένα είδος αποπληρωμής δανείων, ώστε να εξασφαλιστεί κάποια μορφή ρευστότητας. Δεν υπήρχε, ακόμα, έντονο ενδιαφέρον για κατασχέσεις περιουσιών. Ως εκ τούτου, η στάση τους αποσκοπούσε συχνά σε ρύθμιση αποπληρωμής και όχι σε απόρριψη της αίτησης. Ενδιαφέρον εδώ αποτελεί το γεγονός ότι ενώ εξεταζόταν από τη διαδικασία η πιθανή απάτη του δανειολήπτη, δεν εξεταζόταν η πιθανή απάτη από την πλευρά του εκάστοτε δανειστή. Παρακάτω θα δούμε παραδείγματα από την εξέταση τριών αιτήσεων που αντιστοιχούν σε σχετικά τυπικές κατηγορίες αιτούντων.

Η κυρία Παπαδοπούλου, 42 ετών, μητέρα σε μονογονεϊκή οικογένεια, δουλεύει σε εταιρεία που αναλαμβάνει υπεργολαβίες καθαριότητας και ζει σε νοικιασμένο σπίτι. Από το 2010 δεν λαμβάνει σταθερά το μηνιαίο εισόδημα των 480 ευρώ, αλλά με μεγάλες καθυστερήσεις μηνών. Πριν το 2010 δούλευε σε φαρμακευτική εταιρεία από όπου απολύθηκε έπειτα από μειώσεις προσωπικού κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης. Σε μια περίοδο συχνών καθυστερήσεων του μισθού έλαβε δύο καταναλωτικά δάνεια των 600 ευρώ, και πλέον, με τα επιτόκια, χρωστούσε ένα κατά πολύ μεγαλύτερο ποσό (5.600 ευρώ). «Δεν μπορώ με τίποτα να αποπληρώσω και ήρθα γιατί ελπίζω να σταματήσει αυτός ο εφιάλτης... Με παίρνουν όλη την ώρα στο τηλέφωνο οι εισπρακτικές».

Σε τέτοιες στιγμές το ακροατήριο αναστενάζει, κουνάει καταφατικά το κεφάλι. Ο δικαστής τής λέει πως βλέπει ότι έχει πάρει διαζύγιο. Ρωτάει την κυρία Παπαδοπούλου αν έχει γονείς ή αδέρφια που θα μπορούσαν να τη βοηθήσουν με τα έξοδα του παιδιού και με το χρέος. Παρόλο που ούτε οι γονείς ούτε τα αδέρφια είναι υποχρεωμένα νομικά για μια τέτοια πράξη, ο ειρηνοδίκης προχωράει σε ερωτήματα για τις οικογενειακές σχέσεις της αιτούσας. Ερωτήσεις τέτοιου είδους δεν είναι νομικά προσδιορισμένες, δεδομένου ότι δεν εμφανίζεται να ζει κάτω από την ίδια στέγη με γονείς ή αδέρφια, αλλά μοιάζουν να είναι ηθικά νομιμοποιημένες. Η κυρία Παπαδοπούλου εδώ εξηγεί με λεπτομέρεια τις οικονομικές δυσκολίες όλων των μελών της οικογένειας και αναφέρει ότι δεν λαμβάνει καμία βοήθεια από τους ηλικιωμένους γονείς της ούτε από τον πρώην σύζυγο. Όπως ανέφερε σε ιδιωτική μας συνομιλία αργότερα, κατά τους χειμερινούς μήνες ζει με τους γονείς της και τον ανήλικο

γιο της, ώστε να ξοδεύουν λιγότερο για τη θέρμανση και να λαμβάνει βοήθεια με τη φροντίδα του παιδιού όταν αυτή βρίσκεται στη δουλειά. Απέφυγε επίσης να αναφέρει ότι διατηρεί καλές σχέσεις με τον πατέρα του παιδιού, ο οποίος ενισχύει με μικρά ποσά κατά τις περιόδους που εργάζεται άτυπα ως ηλεκτρολόγος. Κατά την περίοδο της εξέτασης της υπόθεσης ήταν άνεργος και προετοιμαζόταν να μεταναστεύσει για εργασία στη Γερμανία.

Η επόμενη παρέμβαση έγινε από τον δικηγόρο της τράπεζας: «Η κυρία Παπαδοπούλου έχει στην κατοχή της ένα αυτοκίνητο. Θα μπορούσε να το πουλήσει και να αποπληρώσει το χρέος». Εδώ πετάγεται η ίδια, εκτός διαδικασίας, και φωνάζει εκνευρισμένη: «Έχω ένα Skoda 22 ετών, ένα σαράβαλο που πάνει το πολύ 300 ευρώ! Πώς θα πηγαίνω στη δουλειά μου; Θα ήθελα κι εγώ να το ξεφορτωθώ γιατί δίνω έναν σωρό φόρους, αλλά το έχω ανάγκη!».

Το ακροατήριο αρχίζει κι αυτό να κάνει θόρυβο, και να ακούγονται σχόλια υπέρ της, ενώ και ο δικαστής κουνάει το κεφάλι σε ένδειξη κατανόησης. Σε περιπτώσεις όπως αυτή τα πράγματα είναι αρκετά ξεκάθαρα, και το κοινό περιμένει ότι θα έρθει ένα είδος ελάφρυνσης. Η απόφαση, που ήρθε αρκετό καιρό αργότερα, όριζε ότι η κυρία Παπαδοπούλου θα έπρεπε να πληρώσει το αρχικό χρέος, και όχι το υπέρογκο ποσό που προέκυψε από τους τόκους. Αυτή ήταν μία από τις ξεκάθαρες σχετικά περιπτώσεις που κέρδιζαν την ηθική εύνοια σχεδόν όλων, συμπεριλαμβανομένων συχνά και των δικηγόρων των τραπεζών. Ωστόσο, οι δικαστές συχνά προχωρούσαν σε επιπλέον ερωτήσεις, ώστε να εκμαιεύσουν πληροφορίες για άτυπα έσοδα από εργασία ή από συγγενείς. Πολλοί από τους αιτούντες ταυτίζονταν με περιπτώσεις όπως αυτή της κυρίας Παπαδοπούλου, που αναδείκνυαν την αναγκαιότητα για δανεισμό σε περιόδους διακοπής της μισθοδοσίας και την αναγκαστική συνθήκη υπερχρέωσης. Η αφήγηση της κυρίας Παπαδοπούλου αναδείκνυε τις πειστικές συνθήκες της εργασιακής επισφάλειας σε συνδυασμό με τις συχνά ασφυκτικές συνθήκες των καταναλωτικών δανείων.

Τα όρια της έννοιας της κατανάλωσης, ιδωμένης μέσα από τις δικαστικές αφηγήσεις για τα καταναλωτικά δάνεια, γίνονται ιδιαίτερα ρευστά. Τα καταναλωτικά δάνεια της κυρίας Παπαδοπούλου δεν θυμίζουν άλλους τύπους καταναλωτικών δανείων, όπως τα διακοποδάνεια, τα οποία αναφέρονταν συχνά από τους δικηγόρους για να τονιστεί η αφήγηση περί σπατάλης της προηγούμενης περιόδου. Εδώ αναφέρονται ως αναγκαστική πρακτική κάλυψης βιοτικών αναγκών. Θα μπορούσε ο δικαστής να προσεγγίσει την οφειλέτρια ως καταναλώτρια και τα καταναλωτικά δάνεια αφενός ως πιστωτικά καταναλωτικά αγαθά και αφετέρου ως μέσα για κατανάλωση και, ως εκ τούτου, να ρωτούσε πώς ξοδεύτηκαν τα χρήματα του δανείου, όπως συνηθιζόταν σε

άλλες περιπτώσεις. Εδώ, ωστόσο, το ποσό ήταν μικρό αλλά και η αιτία δανεισμού για κάλυψη βασικών αναγκών, λόγω απλήρωτης εργασίας, σαφής. Ο David Graeber άσκησε κριτική στον τρόπο με τον οποίο θεωρητικές προσεγγίσεις της κατανάλωσης συνδέουν το σύνολο των σχέσεων των ανθρώπων με την υλικότητα³² και, εντέλει, με κάθε μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας, θέτοντας την έννοια της κατανάλωσης στο κέντρο της εθνογραφικής παρατήρησης.³³ Η στάση των δικαστών και του συνόλου των συμμετεχόντων σε υποθέσεις όπως αυτή της κυρίας Παπαδοπούλου είναι σύμφωνη με την κοινή αντίληψη ότι τα καταναλωτικά δάνεια κάλυψαν, σε πολλές περιπτώσεις, βασικές ανάγκες. Συνεπώς, δεν εξεταζόταν με λεπτομέρεια ο τρόπος που ξοδεύτηκαν, και η έμφαση δεν δινόταν στα έξοδα αλλά κυρίως στην πιεστική συνθήκη που οδήγησε σε υπερχρέωση.

Σχετικά ξεκάθαρες για το κοινό και τους δικαστές περιπτώσεις αποτελούσαν, επίσης, όσοι είχαν λάβει πολλά δάνεια με τα οποία απέκτησαν μεγάλης αξίας ακίνητα ή είχαν λειτουργικά έξοδα από δεύτερη κατοικία και χρωστούσαν ακόμη μεγάλα ποσά αρκετών εκατοντάδων ευρώ. Ο κύριος Παυλίδης, 56 ετών, ήταν υπάλληλος τράπεζας σε υπηρεσία δανείων. Είχε δανειστεί υπέρογκα ποσά από τέσσερις τράπεζες για την αγορά ακινήτων και για ταξίδια και είχε χάσει την περασμένη δεκαετία μεγάλα ποσά στο χρηματιστήριο. Ανέφερε ότι δεν μπορούσε να αντισταθεί στα δελεαστικά δάνεια που είχε τη δυνατότητα να λάβει εύκολα και ότι διατηρούσε ελπίδες ότι θα αποπλήρωνε τα δάνεια με χρήματα που υπολόγιζε, το 2004, πως θα έβγαζε από το χρηματιστήριο. Το επιχείρημα αυτό έφερε γέλιο στην αίθουσα από όλες τις πλευρές. Ο κύριος Παυλίδης ενοχλήθηκε ιδιαίτερα από τα γέλια. «Τότε δεν ήταν αστείο, μπορούσα να έχω ό,τι επιθυμούσα και πιστεύα ότι θα έκλεινα και άλλες συμφωνίες για δάνεια, θα μου έδιναν μπόνους... Περίμενα να βγάλω και από τις μετοχές». Εδώ η υπεράσπιση του εαυτού υπενθύμιζε ότι, κατά τη γνώμη του, έχουν αλλάξει οι αντιλήψεις για τον δανεισμό και ότι θα έπρεπε να κριθεί με τα ήθη της εποχής εκείνης, έτσι όπως τα κατανοούσε ο ίδιος. Σε αυτές τις περιπτώσεις το ακροατήριο, ενίοτε και οι δικαστές, ειρωνευόταν και γελοούσαν. Οι δε δικηγόροι άτυπα αποκαλούσαν αιτούντες όπως ο κύριος Παυλίδης «λαμόγια» και ανέφεραν συχνά ότι τέτοιου είδους αιτήσεις αφορούσαν ένα ποσοστό περίπου του 20% των αιτήσεων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, παρόλο που κυρίαρχες αντιλήψεις για την κατανάλωση στρέφο-

32. Για μια ανθρωπολογική προσέγγιση της σχέσης υλικότητας και κατανάλωσης, βλ. Daniel Miller, «Κατανάλωση», στο Ελεάνα Γιαλούρη, *Υλικός Πολιτισμός. Η Ανθρωπολογία στη Χώρα των Πραγμάτων*, Αθήνα 2012, σ. 319-347.

33. David Graeber, «Consumption», *Current Anthropology*, τόμ. 52, τχ. 4 (2011), σ. 489-511.

νται συχνά εναντίον μιας εικόνας περί γυναικείας σπατάλης,³⁴ η συντριπτική πλειονότητα των αιτήσεων τέτοιων υπέρογκων ποσών που εξεταζόταν στις αίθουσες είχαν κατατεθεί από άντρες.³⁵ Η υπόθεση του κυρίου Παυλίδη, όπως και της κυρίας Παπαδοπούλου, έμοιαζε σχετικά σαφής ως προς την κατάληξή της. Στη μία περίπτωση δόθηκε έμφαση στα βασικά έξοδα διαβίωσης, ενώ στην άλλη η συζήτηση εστίασε στα έξοδα των δανείων. Ο κύριος Παυλίδης ενίσχυσε τον υπερασπιστικό του λόγο θυμίζοντας την ευκολία δανεισμού, ένα ζήτημα που επίσης αποτελεί κοινό τόπο σε αυτές τις αίθουσες. Παρόλο που δεν μπόρεσα να πληροφορηθώ για την έκβαση της αίτησης, φαινόταν αρκετά πιθανό από τα στοιχεία ότι θα απορριπτόταν, δεδομένου ότι δεν κατείχε μόνο μία κατοικία, αλλά πληθώρα ακινήτων. Η διεξαγωγή αυτών των υποθέσεων με πολλαπλούς δανειστές γινόταν με την παρουσία αντίστοιχου αριθμού δικηγόρων. Οι δικηγόροι των τραπεζών διατύπωναν ερωτήσεις που ενίσχυαν το επιχείρημα ότι υπήρχε «δόλος» στην απόκτηση δανείου και «αλόγιστη σπατάλη» και, ως εκ τούτου, θα έπρεπε να απορριφθεί η αίτηση.

Το επόμενο παράδειγμα είναι από αυτά που βασάνιζαν για περισσότερο χρόνο την κρίση των δικαστών και την ηθική αξιολόγηση του ακροατηρίου και των δικηγόρων. Πρόκειται για αυτή την κατηγορία που ενδεχομένως θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως μεσαία τάξη, λαμβάνοντας υπόψη τη ρευστότητα και τις αδυναμίες του όρου.³⁶ Ο κύριος Χατζής, ετών 67, χρωστάει περίπου 75.000 ευρώ από δύο στεγαστικά και ένα καταναλωτικό δάνειο, τα οποία έλαβε μεταξύ 2004-2006. Έχει, επομένως, απέναντί του ταυτόχρονα τρεις δικηγόρους, έναν για κάθε δάνειο της εκάστοτε τράπεζας. Είναι συνταξιούχος από εταιρεία ΔΕΚΟ, όπου τα τελευταία χρόνια κατείχε υψηλή υπαλληλική θέση και ζει σε μονοκατοικία στο Ρετζίκι, περιοχή όπου έγινε ανοικοδόμηση και αύξηση των τιμών μετά τη δεκαετία του 1990. Χρησιμοποίησε μέρος του δανείου για να ολοκληρώσει το χτίσιμο ενός επιπλέον ορόφου για την κόρη του. Εντωμεταξύ, η σύνταξή του μειώθηκε αρκετά, αλλά εξακολουθεί να θεωρείται σχετικά καλή από τον δικαστή (1.240 ευρώ). Έπρεπε, επίσης, να χειρουργηθεί δύο φορές για πρόβλημα που είχε στην καρδιά και χρειάστηκε 15.000 ευρώ για τα έξοδα και την περίθαλψη. Παρέθεσε όλα αυτά τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την αδυναμία αποπληρωμής των δανείων.

34. Χριστίνα Βλαχούτσικου, «Η κατανάλωση: μεταφορά για το μοντέρνο και ρωγμή στη γυναικεία αφάνεια», *Σύγχρονα θέματα* 66 (1998), σ. 87-103.

35. Η παρατήρηση αυτή δεν βασιζέται σε επίσημα στοιχεία αλλά στην επιτόπια έρευνα και παρατήρηση στα δικαστήρια.

36. Hadas Weiss, *We Have Never Been Middle Class: How Social Mobility Misleads Us*, Νέα Υόρκη 2019.

– Δικαστής: Τι κάνατε με τα υπόλοιπα χρήματα που δανειστήκατε; Πέρα από τις εγχειρήσεις.

– Κ. Χατζής: Βοήθησα το γιο μου να ανοίξει επιχείρηση με ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις το 2007. Τότε υπήρχε ακόμη οικοδομή και δούλεψε καλά τον πρώτο καιρό μέχρι που έκλεισε το 2012. Εντωμεταξύ μειώθηκε και η σύνταξή μου.

– Δικαστής: Πώς ξοδέψατε τα υπόλοιπα χρήματα;

– Κ. Χατζής: Παντρεύτηκε η κόρη μου, έπρεπε να τη βοηθήσω να ξεκινήσει τη ζωή της. Πλήρωσα έξοδα για τον γάμο.

– Δικαστής: Πόσο κόστισε ο γάμος;

Ο κύριος Χατζής χαμογελάει: «Φέραμε τους καλύτερους μουσικούς από την Κοζάνη! Μια φορά βλέπει κανείς την κόρη του να παντρεύεται! Και θυμάστε, τότε ήταν η περίοδος που ξοδεύαμε. Ποιος μπορούσε να προβλέψει αυτό που έγινε; Έδωσα 8.000 ευρώ για το γλέντι... Ξέρετε, συγγενείς, φίλοι, συνάδελφοι» (πλέον γελάει το ακροατήριο).

– Δικαστής: Δηλαδή κάνατε πολυτελή γάμο.

Εν συνεχεία ο δικηγόρος της μιας από τις τράπεζες κατηγορεί τον κύριο Χατζή για πολυτελή ζωή και ζητάει να χρησιμοποιεί μέρος της σύνταξης μηνιαίως για την αποπληρωμή. Ο αιτών καταθέτει αποδεικτικά για τα μηνιαία έξοδα σε φάρμακα (180 ευρώ) και αναφέρει ότι με αυτήν τη σύνταξη μαγειρεύουν με τη γυναίκα του και για την οικογένεια της κόρης και του γιου. Φανερά ενοχλημένος, απευθύνεται στον δικαστή ξανά: «Για θυμηθείτε λίγο, δεν ήταν πολλά λεφτά τα οκτώ χιλιάρικά για έναν γάμο. Τότε δεν ξέραμε ότι ήταν πολλά». Ακολουθεί ο δικηγόρος: «Αυτές δεν είναι δικαιολογίες. Ως πότε θα ζούνε από τη σύνταξη τα παιδιά; Να πληρώσετε το δάνειο από τη σύνταξη. Μπορούν να σας βοηθήσουν τα παιδιά σας με τις δόσεις».

Η περίπτωση του κυρίου Χατζή αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, ανταγωνιστικές ιδέες για τις ηλικιακές και έμφυλες σχέσεις. Ως ηλικιωμένος άντρας επιχειρηματολογεί υπέρ του πατριαρχικού του ρόλου να στηρίζει τα παιδιά και τα εγγόνια του με τη σύνταξη. Βασίζει την επιχειρηματολογία του σε μια κοινή πρακτική οικονομικής στήριξης της διευρυμένης οικογένειας με τις συντάξεις κατά την περίοδο της κρίσης. Υπενθυμίζει επίσης ότι τα ήθη της προηγούμενης περιόδου επέτρεπαν κάποια έξοδα τα οποία εκ των υστέρων αμφισβητήθηκαν και αξιολογήθηκαν, σύμφωνα με την κύριο Χατζή, ως πολυτέλεια. Επιχειρεί να αποδείξει ότι κατηγορείται αναδρομικά για μια νομιμοποιημένη πρακτική του παρελθόντος. Αιτήσεις όπως αυτή άλλοτε γίνονταν δεκτές και προτεινόταν ένα μηνιαίο ποσό αποπληρωμής και άλλοτε απορρίπτονταν «λόγω ασάφειας» και χρειαζόταν να κατατε-

θούν νέα αποδεικτικά στοιχεία, αν αποφάσιζε ο οφειλέτης να καταθέσει εκ νέου την αίτηση.

Οι διεξαγωγές αυτών των υποθέσεων αναδεικνύουν ζητήματα που σχετίζονται με ηγεμονικές ιδέες για τον τρόπο ζωής και για τις οικιακές, οικογενειακές, ηλικιακές και έμφυλες υποχρεώσεις, συγκρούσεις και αλληλεξαρτήσεις. Παρόλο που ο κύριος Χατζής είχε συχνά έντονες διαφωνίες με τη σύζυγό του σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης του χρέους, στο δικαστήριο παρουσίαζε εικόνα ήρεμης συνύπαρξης που διέπεται από σχέσεις αλληλεγγύης. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι στις διεξαγωγές αυτές προβάλλεται αυτό που αναμένεται πως είναι μια μέση και αποδεκτή στάση. Ωστόσο, παρ' όλης τις απόπειρες των αιτούντων και των δικηγόρων τους να δημιουργήσουν ένα προφίλ που να ταιριάζει με μια αποδεκτή στάση, αυτή χαρακτηρίζεται από μεταβλητότητα. Οι οικογενειακές σχέσεις, στις οποίες εστιάζουμε περισσότερο εδώ, αναφέρονται με πολλούς και αντιφατικούς τρόπους: Οι συγγενείς κοντινού βαθμού αποτελούν οικεία πρόσωπα που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην αποπληρωμή, αλλά και οικεία πρόσωπα τα οποία κατά περίπτωση έχουν υποχρέωση οι αιτούντες να βοηθήσουν. Στην περίπτωση της κυρίας Παπαδοπούλου, οι ηλικιωμένοι γονείς θα έπρεπε να βοηθήσουν. Ωστόσο, ο κύριος Χατζής ως ηλικιωμένος γονιός δεν θα έπρεπε να βοηθήσει τα παιδιά του, αλλά το αντίστροφο. Η υποχρέωση να ανταποκριθεί κανείς σε οικογενειακούς δεσμούς βρίσκεται άλλοτε σε ανταγωνιστική και άλλοτε σε συμπληρωματική σχέση με την υποχρέωση να αποπληρώσει.

Οι δημόσιες αυτές συζητήσεις των δανεισμών φαίνεται να αποτελούν διαδικασίες ορισμού αποδεκτών και μη αποδεκτών πρακτικών δανεισμού και εξόδων. Οι οφειλέτες επιχειρούν συχνά να υπενθυμίσουν στο δικαστήριο την κοινή αντίληψη για τον αυθαίρετο ρόλο των τραπεζών. Συχνά απαντούν στις ερωτήσεις των δικηγόρων των τραπεζών με ερωτήσεις για τις πρακτικές δανειοδότησης. Η κυρία Παπαδοπούλου απευθύνθηκε στον δικηγόρο της τράπεζας: «Όταν δίνετε τις κάρτες, λέγατε ότι θα κάνετε ευκολία αποπληρωμής. Πώς με εμπιστευτήκατε;». Οι δικηγόροι των αιτούντων επιχειρούν να υπενθυμίσουν τον ρόλο των τραπεζών τόσο σε σχέση με την ευκολία δανειοδότησης όσο και με την επιμονή στις οχλήσεις των εισπρακτικών εταιρειών.

Οι αντιδράσεις συμπάθειας και υποστήριξης για δανεισμό που αποσκοπεί σε βασικές ανάγκες διαβίωσης του οφειλέτη και της διευρυμένης οικογένειάς του ήταν έκδηλες και δικαιολογούσαν την ευνοϊκή διευθέτηση μέρους της οφειλής. Ωστόσο, έκδηλες ήταν οι αντιδράσεις και η ειρωνεία για πρακτικές δανεισμού που αποσκοπούσαν σε έξοδα πέραν των θεωρούμενων ως βασικών αναγκών. Οι οφειλέτες που ανήκαν σε αυτή την κατηγορία θεωρούνταν

υπεύθυνοι για το ρίσκο που πήραν με την απόκτηση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων και θα έπρεπε να αναλάβουν την ευθύνη της αποπληρωμής. Παρόλο που τα προϊόντα αυτά θεωρούνται απατηλά από δικηγόρους και αιτούντες, η έμφαση παραμένει στην ατομική ευθύνη των οφειλετών. Ο κύριος Παυλίδης αναφέρθηκε εκτενώς στις πρακτικές αποσιώπησης του ρίσκου κατά τη διάρκεια πώλησης χρηματοπιστωτικών προϊόντων και προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να πείσει ότι υπήρξε και αυτός θύμα αυτής της πρακτικής. Ωστόσο, πέρα από τον κύριο Παυλίδη, που αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση λόγω της επαγγελματικής του ιδιότητας, κοινή ήταν η κριτική στάση του δικαστηρίου στο σύνολο των οφειλετών που είχαν κάνει χρήση μεγάλων ποσών δανεισμού ή είχαν αγοράσει μετοχές. Η υπερχρέωση, σε αυτές τις περιπτώσεις, φαίνεται να βαραίνει περισσότερο τους οφειλέτες, παρόλο που έλαβαν δανεισμό με νόμιμο τρόπο. Ωστόσο, εδώ δεν ελέγχεται μόνο η νομιμότητα της διαδικασίας και οι λόγοι δανεισμού, αλλά η δυνατότητα και πρόθεση αποπληρωμής των οφειλετών και των οικογενειών τους, η οποία καθοδηγεί τις τοποθετήσεις των δικαστών και δικηγόρων.

Πέρα από τις διαφορές των παραδειγμάτων αυτών, υπάρχουν σημαντικά κοινά σημεία μεταξύ τους. Πρώτον, οι άτυπες οικονομικές σχέσεις και πρακτικές μπορούν να αναφερθούν ως αποδεικτικά στοιχεία, για να ενισχυθεί ένα επιχείρημα. Για παράδειγμα, η απλήρωτη εργασία αποτελεί επιχείρημα υπεράσπισης της κυρίας Παπαδοπούλου, ενώ η άτυπη εργασία άλλοτε αποκρύπτεται ώστε να μη χρειαστεί να εμφανίσει κανείς ότι έχει μεγαλύτερα έσοδα. Ένα ακόμη κοινό στοιχείο είναι η ειρωνεία προς όσους θεωρούν ότι ξόδεψαν παραπάνω από όσο «θα έπρεπε». Ωστόσο, αυτό έχει ενδιαφέρον γιατί έρχεται συχνά σε αντίθεση με τα σχετικά αποδεκτά έξοδα προ κρίσης, όπως το γλέντι γάμου της κόρης του κυρίου Χατζή. Έμοιαζε σαν να ξεετάζονταν και να κρίνονταν όχι μόνο παρελθοντικές πρακτικές του εκάστοτε αιτούντα αλλά και τα όρια των κοινά αποδεκτών πρακτικών κατανάλωσης στο παρόν. Τα μεταβαλλόμενα όρια αποδοχής πρακτικών κατανάλωσης δύνανται να αναδείξουν ευρύτερες τριβές και αντιφάσεις σχετικά με αποδεκτούς τρόπους ζωής. Η έρευνα της Χριστίνας Βλαχούτσικου στη Βοιωτία τη δεκαετία του 1980 εστιάζει στις εντάσεις που δημιουργούνται από ανταγωνιστικές αντιλήψεις ως προς την αποταμίευση και τη στέρηση μεταξύ γυναικών διαφορετικών γενεών. Σημείο τριβής ανάμεσα σε πεθερές και νύφες είναι αφενός η αξία που αποδίδεται στη στέρηση και στην αποταμίευση και, αφετέρου, η κατανάλωση για τον εαυτό. Η τριβή αυτή διαμεσολαβείται από εικόνες για τη νεωτερικότητα και την ατομική απόλαυση, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με εικόνες που συνδέουν την πρόοδο με τη στέρηση, αντιθέσεις που αντανακλούν ιδέες για

το νέο και το παλιό.³⁷ Μέσα από τις δικαστικές συζητήσεις μπορούμε να παρακολουθήσουμε αμφίθυμες, αμφίσημες και ενίοτε ανταγωνιστικές ιδέες για τους τρόπους διαχείρισης των εξόδων και συσχέτισής τους στο οικογενειακό πλαίσιο και για τις υποχρεώσεις που αναμένεται να αναλάβουν οι διαφορετικές γενεές. Παλαιότερες επιθυμίες ή προσδοκίες και υποχρεώσεις των γονιών να βοηθήσουν τα παιδιά τους έμειναν για πολλούς ανικανοποίητες ή οδήγησαν σε χρέη, τα οποία κατανοούνται άλλοτε ως αναγκαστικές αποτυχίες στο ευρύτερο πλαίσιο αδυναμίας που έφερε η οικονομική κρίση και άλλοτε ως αποτελέσματα της αποκλειστικής ευθύνης των οφειλετών. Σημαντικό σημείο σε αυτές τις κρίσεις αποτελεί η αξιολόγηση των εξόδων ως αναγκαστικών ή ως περιττών και πολυτελών. Το κατά πόσο, ωστόσο, θεωρούνται, περιττά, επαναπροσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με την τομή που αποκτούν οι αφηγήσεις ως προς το πριν και το μετά της κρίσης. Ωστόσο, οι ανταγωνιστικές αυτές αντιλήψεις έχουν τις δικές τους συνέχειες, οι οποίες μόνο εν μέρει μπορούν να κατανοηθούν και σε σχέση με την πρόσφατη οικονομική κρίση.

Ένα ακόμη κοινό σημείο που διαφαίνεται σε αυτές τις ακροαματικές διαδικασίες, που αποσκοπούν στην ελάφρυνση αφενός και στην αποπληρωμή χρέους αφετέρου, φαίνεται να είναι η ενίσχυση των οικογενειακών αλληλεξαρτήσεων και υποχρεώσεων. Παράλληλα, η πίεση για αποπληρωμή εμπλέκει με ρητούς τρόπους την ατομική ευθύνη με τη συλλογική, ενεργοποιώντας το σύνολο του οικείου και οικογενειακού δικτύου, ανεξάρτητα από τυπικούς ορισμούς του νοικοκυριού. Οι οφειλέτες εμφανίζονται να είναι τόσο μόνοι όσο και εμπλεκόμενοι σε κοινωνικές σχέσεις υποχρέωσης απέναντι στους συγγενείς τους, στους πιστωτές και, ως έναν βαθμό, σε όσους συμμετέχουν αναρωτώμενοι σε πρώτο πληθυντικό για το «πώς φτάσαμε ως εδώ». Αν και αυτές οι δικαστικές επιτελέσεις κρίσεων για την κρίση και το χρέος ελάχιστα φωτίζουν το «εδώ» και το «πώς φτάσαμε», αποτελούν ένα παράθυρο θέασης των αμφιθυμιών κι αμφισημιών του ερωτήματος, οι οποίες εμπλέκουν ηθικούς λόγους για τις τυπικές και άτυπες ευθύνες και υποχρεώσεις με πολιτικές στάσεις απέναντι στο χρέος και με τις μεταβαλλόμενες εννοιολογήσεις της υπερχρέωσης.

37. Βλαχούτσικου, «Η κατανάλωση».

ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ. Η ΑΜΦΙΣΗΜΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ, ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Διονύσης Γ. Δρόσος

Η πολιτική οικονομία του κλασικού φιλελευθερισμού υποστηρίζεται από μια νέα προσέγγιση της ηθικής. Η ηθική των συναισθημάτων φιλοδοξεί να αξιοποιήσει το εκτός συμβολιακών ρυθμίσεων δυναμικό κοινωνικότητας. Η επιζήτηση της επιδοκμασίας των άλλων αλλά και η αποτίμηση και αξιολόγηση του εαυτού νοούνται ως αδιάλειπτη διάδραση των συμπαθητικών συναισθημάτων των δρώντων υποκειμένων. Η διαδικασία αυτή δεν νοείται ως προαποφασισμένη συμμόρφωση με έναν καθολικό ηθικό κώδικα, αλλά ως ένα «ανοιχτό» γίνεσθαι, όπου φαίνεται να ενεργοποιείται όλο το φάσμα των δυνάμεων τις οποίες μοιράζονται από κοινού οι δρώντες, πέραν των οριοθετημένων ιδιοκτησιών τους: γλώσσα, πολιτισμός, ρητορική, αισθητική, έθιμο, ήθη κ.ο.κ.

Η ίδια η αγορά με τη στενή οικονομική της έννοια εννοείται ως ειδικό πεδίο εφαρμογής του «εμπορίου της συμπάθειας». Τα ηθικά υποκείμενα δεν ανάγονται σε οικονομικές μονάδες, αλλά η δράση τους ως οικονομικών μονάδων γίνεται κατανοητή ως η οικονομική διάσταση της κοινωνικής πρακτικής ατόμων που μετέχουν στην κοινή πολιτισμική περιουσία των ηθικών συναισθημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ηθικός δεσμός δεν ανάγεται σε συμβολιακή πράξη, όμως η ανεξαρτησία των κοινωνούντων ατόμων προϋποθέτει την ιδιωτική ιδιοκτησία. Ένα στοιχείο *κοινότητας* (Gemeinschaft) επιβιώνει υπό νέα μορφή (: μετοχή σε ένα κοινό μη διαιρετό πολιτισμικό συνεχές) και τελεί υπό τον όρο ενός στοιχείου *κοινωνίας* (Gesellschaft) (: αποκλειστικό απόλυτο δικαίωμα ιδιοκτησίας).¹

Ωστόσο, το ειδικό βάρος της ατομικής ιδιοκτησίας σε αυτό το φιλελεύθερο εγχείρημα είναι τόσο μεγάλο ώστε η «ανοικτότητα» και η «μη αναγωγικότητα» την οποία επαγγέλλεται φαίνονται να υπονομεύονται. Τα υποκείμενα της ηθικής μπορεί να μην ανάγονται άμεσα σε οικονομικά υποκείμενα, όμως η ηθική αξιοπρέπεια και ανεξαρτησία τους τελικά προϋποθέτουν την ιδιοκτησία. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στρατηγικής σημασίας έννοιες όπως η *παράδοση*, η *πρόοδος* και η *δικαιοσύνη* προσδιορίζονται με επίκεντρο την ατομική ιδιοκτησία. Το βέλος της *προόδου* δείχνει σταθερά προς τη

1. Για την ανάπτυξη της ιδέας αυτής περί μοντέρνας ηθικής κοινότητας, βλ. Διονύσης Γ. Δρόσος, *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας. Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*, Αθήνα 2016.

σταθεροποίηση του λεγόμενου «συστήματος φυσικής ελευθερίας», δηλαδή της γενίκευσης των εμπορικών σχέσεων και της αγοράς. Από την παράδοση, όσες εθιμικές σχέσεις δεν συγκλίνουν τελολογικά προς την κατίσχυση της αγοράς παραγνωρίζονται ή απαξιώνονται. Η δικαιοσύνη, τέλος, ορίζεται – στον Hume αυτό είναι σαφέστατα διατυπωμένο – ως μια ανθρώπινη επινόηση που θα ήταν εντελώς άχρηστη και περιττή, αν η γενικευμένη ατομική ιδιοκτησία δεν είχε –δαρβινικά σχεδόν– «επιλεχθεί» ως η πλέον «κατάλληλη» και εντέλει «φυσική» διευθέτηση του οικονομικού προβλήματος.² Όλη η ιστορική εμπειρία των εκτός ιδιοκτησίας λαϊκών ιδιοποιήσεων, η οποία θεματοποιείται αργότερα ως αντικείμενο της ηθικής οικονομίας, αποκλείεται καταστατικά από τον κλασικό φιλελευθερισμό. Ίσως αυτός ο αποκλεισμός εγκαινιάζει τη *slippery slope* η οποία καταλήγει στην απορρόφηση της όλης ηθικότητας από την καθολική αρχή της αγοράς, όπως επιτελείται από τον σύγχρονό μας νεοφιλελευθερισμό.

Ωστόσο, η δικαιολόγηση της δικαιοσύνης βάσει της ωφελιμότητας επιτρέπει τη διείσδυση μιας αμφισημίας, που θα μπορούσε να έχει και απροσδόκητες παρενέργειες. Το επιχείρημα του Hume είναι ότι η ευρύτερη ωφελιμότητα για την κοινωνία είναι η μόνη δικαιολογητική βάση για την αρετή της δικαιοσύνης. Και η ωφελιμότητα αυτή προσδιορίζεται από την κατανομή των σε στενότητα ευρισκόμενων πόρων, σύμφωνα με τις παραλλαγές της μορφής της ατομικής ιδιοκτησίας. Η κατανομή αυτή θεωρείται ως η επωφέλεστερη δυνατή στη βάση δυο παραμέτρων που ο Hume θεωρεί σταθερές: την περιορισμένη γενναιοδωρία των ανθρώπων και τη σχετική στενότητα των οικονομικών πόρων.³ Χωρίς τη συνέργεια αμφοτέρων, η κατανομή των πόρων δεν θα ήταν υποχρεωτικά αυτή που είναι, και συνεπώς η δικαιοσύνη θα ήταν παντελώς άχρηστη.

2. «Ο άνθρωπος είναι ένα είδος επινοητικό και όταν μια επινόηση είναι προφανής και απολύτως αναγκαία, τότε αυτή μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί φυσική, όσο και καθετί που προέρχεται άμεσα από πρωτογενείς αρχές, χωρίς την επέμβαση σκέψης ή αναστοχασμού»: David Hume, *A Treatise of Human Nature-The Philosophical Works* σε 4 τόμους, Ντάρμστατ 1964, σ. 258 – η έμφαση προστέθηκε).

3. «Ωστε οι κανόνες του κοινού περί δικαίου αισθήματος ή της δικαιοσύνης εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από την ιδιαίτερη κατάσταση και συνθήκη στην οποία βρίσκονται οι άνθρωποι και οφείλουν (οι κανόνες) την προέλευση και της ύπαρξή τους σε αυτήν τη δημόσια χρησιμότητα που απορρέει από την αωστηρή και εύρυθμη τήρησή τους. Αντιστρέψτε σε όποια σημαντική διάσταση τη συνθήκη των ανθρώπων: Δημιουργήστε άκρα αφθονία ή άκρα ανέχεια: Εμφυτέψτε στην ανθρώπινη καρδιά τέλεια μετριοπάθεια και ανθρωπιά ή άκρα αρπακτικότητα και κακοβουλία: Καθιστώντας έτσι τη δικαιοσύνη εντελώς άχρηστη, θα καταστρέψετε έτσι ολοσχερώς την ίδια την ουσία της και θα αναιρέσετε τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα για την ανθρωπότητα»: David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, τμήμα III, μέρος I, § 149, στο David Hume, *Enquiries*, Οξφόρδη 1975, σ. 188 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

Τι είναι αυτό που κάνει ένα οποιοδήποτε πράγμα αντικείμενο ιδιοκτησίας; Δεν είναι κάποια ιδιότητα του πράγματος του ίδιου. Δεν έχει καμία σχέση με την υλικότητα του πράγματος. Αυτό που καθορίζει τη σχέση του πράγματος με τον ιδιοκτήτη του είναι η άυλη μορφή της συμβατικής αναγνώρισης. Αυτό σημαίνει πως η ιδιοκτησία δεν έχει κάποιον εγγενώς ιερό και απαραβίαστο χαρακτήρα. Πάντως όχι περισσότερο από όσο ιερό χαρακτήρα έχει ένας οποιοδήποτε υλικός συντελεστής της θρησκευτικής λατρείας, πριν του προσδώσει αυτό τον χαρακτήρα μια συμβατική πράξη καθαγιασμού. Η αναγνώριση και η συνήθεια είναι που επικυρώνουν αυτή την πράξη και την εντάσσουν στην τάξη του «αυτονόητου», του «φυσικού», του εθιμικού και εντέλει της παράδοσης.⁴

Μια τέτοια προσέγγιση, αν και υποστηρίζει, συγχρόνως φαίνεται να «απομαγεύει» την ιδιοκτησία.⁵ Συνεπώς προς τη θεώρησή του για τον συνειρμό ιδεών και εντυπώσεων και τον σχηματισμό πεποιθήσεων (belief), ο Hume δεν αποδίδει στην ιδιοκτησία «ιερό και απαραβίαστο» χαρακτήρα, αλλά την υποστηρίζει με όρους συνήθειας, εθίμου και παράδοσης.⁶

Αυτό σημαίνει ότι τίποτα δεν νομιμοποιεί την ιδιοκτησία πέρα από τη διαμορφωμένη μέσω της επανάληψης συνήθεια να θεωρείται ωφέλιμη για την κοινωνία.⁷ Μια επιχειρηματολογία αυτού του τύπου βεβαίως δεν αποκλείει

4. «Το συμφέρον, επί του οποίου η δικαιοσύνη θεμελιώνεται, είναι το μέγιστο που μπορούμε να φανταστούμε και εκτείνεται σε όλες τις εποχές και τους τόπους. Δεν είναι δυνατόν να εξυπηρετηθεί από καμία άλλη επινόηση. Είναι προφανές και αποκαλύπτεται από τον πρωταρχικό κώλας σχηματισμό της κοινωνίας. Όλοι αυτοί οι λόγοι καθιστούν τους κανόνες της δικαιοσύνης σταθερούς και αμετάβλητους: *τουλάχιστον όσο αμετάβλητη είναι η ανθρώπινη φύση*». Hume, *A Treatise of Human Nature*, σ. 373 – η έμφαση προστέθηκε· βλ. ανάλογες διατυπώσεις επίσης στο Hume, *An Enquiry*, σ. 183, 203).

5. «Τι είναι η ιδιοκτησία ενός ανθρώπου; Οτιδήποτε είναι νόμιμο να χρησιμοποιεί αυτός και μόνον αυτός. Όμως ποιον κανόνα διαθέτουμε για να διακρίνουμε αυτά τα αντικείμενα; Εδώ θα πρέπει να ανατρέξουμε σε νομοθετήματα, έθιμα, δεδικασμένα και αναλογίες και εκατό άλλες περιπτώσεις – κάποιες από τις οποίες είναι σταθερές και ανελαστικές και κάποιες άλλες μεταβλητές και αυθαίρετες. Όμως, το απώτατο σημείο στο οποίο όλες ομολογουμένως απολήγουν είναι το συμφέρον και η ευτυχία της κοινωνίας». Στο ίδιο, § 158, σ. 197-198 – η έμφαση στο πρωτότυπο.

6. Ο Hume δηλώνει μάλιστα ότι, αν δεν ληφθεί υπόψη το συμφέρον και η ευτυχία της κοινωνίας, «τίποτα δεν μπορεί να φανεί περισσότερο φαντασιόπληκτο, αφύσικο, ακόμα και δεισιδαιμονικό από όσο όλοι ή έστω οι περισσότεροι νόμοι της δικαιοσύνης και της ιδιοκτησίας. Στο ίδιο, § 158, σ. 198. Και παρακάτω: «υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά μεταξύ δεισιδαιμονίας και δικαιοσύνης: η πρώτη είναι ανούσια, άχρηστη και ελαχθής· ενώ η δεύτερη είναι απολύτως αναγκαία για την ευημερία της ανθρωπότητας και την ύπαρξη της κοινωνίας». Στο ίδιο, § 159, σ. 199 – η έμφαση στο πρωτότυπο.

7. «Η κοινή κατάσταση της κοινωνίας βρίσκεται σε ένα μέσον μεταξύ αυτών των ακροτήτων. Είμαστε φύσει μεροληπτικοί υπέρ του εαυτού μας και των φίλων μας· είμαστε όμως ικανοί να διδασκόμαστε τα πλεονεκτήματα που πηγάζουν από μια πιο δίκαιη συμπεριφορά. Λίγες είναι οι χαρές που μας προσφέρονται από την απλοχεριά και τη γενναιοδωρία της φύσης· όμως με την

λογικά την επινόηση ενός άλλου περισσότερο επωφελούς συστήματος κατανομής. Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο δεν αποκλείεται λογικά (και πρόκειται για παράδειγμα που ο ίδιος επικαλείται στην *Πραγματεία* του) ο επόμενος κύκνος που θα δούμε να είναι μαύρος, παρά το γεγονός ότι μαύρος κύκνος δεν είχε θεαθεί ποτέ, μέχρι τις μέρες του Hume.

Με άλλα λόγια, εφόσον η λογική δεν το αποκλείει, η επινόηση ενός εναλλακτικού συστήματος είναι ζήτημα εμπειρικά ήτοι ιστορικά ανοικτό. Ανάλογο προς την εμφάνιση του μαύρου κύκνου, η οποία πλέον είναι γεγονός.

Προς αποτροπή μιας τέτοιας ανάγνωσης, ο Hume ανατρέχει σε ιστορικά παραδείγματα, όπου η αναίρεση της ατομικής ιδιοκτησίας υπέρ μιας άλλης διευθέτησης της κατανομής των πόρων που θεωρήθηκε «δικαιότερη» αποδείχθηκε ανεφάρμοστη (inpracticable) ή και επιβλαβής (pernicious) για το κοινωνικό σύνολο.⁸

Ποιος αποφασίζει κατά πόσον αυτή η θεώρηση είναι πιο ωφέλιμη για την κοινωνία; Ποιος εφαρμόζει το κριτήριο της διευρυμένης ωφελιμότητας (extended utility); Ασφαλώς μια ευνοϊκή συγκυρία συσχετισμού δύναμης μπορεί να επιτρέψει σε μια νέα αντίληψη να επιβληθεί. Το βάρος της χιουμιανής επιχειρηματολογίας, όμως, βρίσκεται στη βιωσιμότητα της σχετικής διευθέτησης. Κατά πόσον στη μακρά διάρκεια μπορεί η διευθέτηση αυτή να εμπεδωθεί μέσω της συνήθειας και του έθους στην ηθική κοινότητα ως συναφής με επωφελείς συνέπειες και έτσι να δημιουργήσει παράδοση.

Θα είχε ίσως την εντύπωση κανείς, μένοντας στο πλαίσιο της χιουμιανής αφήγησης, ότι πρόκειται για μια «ομαλή» «διαδικασία επιλογής», κάτι σαν *trial and error*.⁹ Οι αναφορές του E. P. Thompson παρέχουν ιστορική τεκμηρίωση όσον αφορά τον τρόπο που διαμορφώνονται οι παραδόσεις σε ζητήματα διανομής. Οι ιστορικές εμπειρίες που θεματοποιεί η προβληματική της ηθικής οικονομίας δείχνουν ότι η «επιλογή» αυτή πραγματοποιείται μέσα

τέχνη, τον μόχθο και την εργατικότητα μπορούμε να τις προσποριζόμαστε σε μεγάλη αφθονία. Από εδώ προκύπτει ότι οι ιδέες της ιδιοκτησίας καθίστανται αναγκαίες για την κοινωνία: από εδώ αντλεί και η δικαιοσύνη τη δημόσια χρησιμότητά της: και από εδώ και μόνο πηγάζει η αξία της και η ηθική υποχρέωση να την τηρούμε». Στο ίδιο, σ. 188 – η έμφαση προστέθηκε.

8. Βλ. Στο ίδιο, τμήμα III, μέρος II.

9. Αυτό δηλώνει, ρητά πλέον, ο ισχυρισμός του Hayek, ότι από την «πρακτική συμβατότητα» των όποιων νέων κανόνων θα κριθεί κατά πόσον αυτοί είναι «αρμόζοντες» F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*, τόμ. 1: *Rules and Order*, Λονδίνο-Μελβούρνη-Χένλι 1982, σ. 105. Και ακριβώς επειδή το όλο σύστημα των κανόνων δεν μπορεί να αναχθεί σε μια εμπρόθετη κατασκευή με εκ των προτέρων γνωστούς σκοπούς, θα πρέπει εκ του αποτελέσματος οι κανόνες να είναι συμβατοί με το «κληρονομημένο σύστημα αξιών που διέπουν την κοινωνία» F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, τόμ. 2: *The Mirage of Social Justice*, σ. 5.

από σύνθετες κοινωνικές συγκρούσεις με επίδικο αντικείμενο τόσο την υλική κατανομή των αναγκαίων προς επιβίωση όσο και τις αξίες της δικαιοσύνης. Τα ζητήματα που περιγράφει ο Hume υπό την επικεφαλίδα της «συνήθειας και του εθίμου» θα μπορούσαν σε άλλη γλώσσα να περιγραφούν ως ζητήματα ιδεολογικής ηγεμονίας.

Έχει επισημανθεί από τον E. P. Thompson ότι η ρητορική που αναφέρεται στον πολιτισμό (culture) ως σύστημα κοινών νοημάτων, στάσεων, αξιών και συμβολικών μορφών είθισται να συγκαλύπτει πίσω από ένα υπερ-συναινετικό πέπλο τα συγκρουσιακά στοιχεία που ορίζουν το πολιτισμικό πεδίο.

Όταν ο Hume ανατρέχει στην εμπέδωση των σχέσεων ιδιοκτησίας μέσω της επανάληψης, της συνήθειας και συνεπώς της παράδοσης, δεν δίνει την ίδια έμφαση σε παραδόσεις που τείνουν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Πίσω από τις διαδικασίες «επιλογής» της πλέον «επωφελούς» χρήσης των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, αποσιωπάται η αναγκαία εκρίζωση –βίαια ενίοτε– παλαιών εμπεδωμένων τύπων χρήσης εθιμικών δικαιωμάτων και νορμών εργασίας καισχόλης. Έτσι αποσιωπώνται άλλες παραδόσεις, όχι λιγότερο νομιμοποιημένες βάσει της συνήθειας και του εθίμου. Διότι εδώ ακριβώς έγκειται η σημαντική συμβολή της ηθικής οικονομίας, δηλαδή στο ότι θεματοποιεί τις πληβειακές εξεγέρσεις και τη θεσμική τους διαχείριση ως πρακτικές ριζωμένες σε παραδόσεις. Εξού και ο ιδιόρρυθμος συνδυασμός συντηρητισμού και εξέγερσης στα πληβειακά ήθη του 18ου αιώνα. «Η πληβειακή κουλτούρα είναι εξεγερσιακή, αλλά εξεγερσιακή ενόσω υπεραμύνεται του εθίμου». ¹⁰ Υπάρχει, επομένως, μια πολιτική και ιδεολογική πίεση που πρέπει να ασκηθεί εναντίον παλαιών, ριζωμένων παραδόσεων –μια βία «εξω-οικονομική» θα λέγαμε σε μια άλλη γλώσσα– έως ότου αυτές εκριζωθούν και εκτοπιστούν από τις «εκσυγχρονιστικές» πρακτικές της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, οι οποίες μέσω της επανάληψης και της συνήθειας θα συγκροτηθούν σε νέες παραδόσεις, που θα φτάσουν να θεωρούνται ως αυτονόητες, περιβεβλημένες τη φαντασμαγορία του «οικονομικού αυτοματισμού» και της «αυθόρμητης ευταξίας».

Ο Thompson επισημαίνει την *ad hoc* αντίθεση του A. Smith στις πρακτικές διανομής που παραβιάζουν το σύστημα των τιμών της αγοράς. ¹¹ Ωστόσο, η στάση των κλασικών φιλελευθέρων του Σκωτικού Διαφωτισμού απέναντι σε

10. E. P. Thompson, «Introduction: Custom and culture», στον ίδιο, *Customs in common*, Μιντσεξ 1993, σ. 9.

11. E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2020, σ. 46-51. Καθώς επίσης, E. P. Thompson, «Moral economy reviewed», στο *Customs in common*, σ. 281-284.

αυτού του τύπου τις πρακτικές είναι πιο σύνθετη. Θα πρέπει να ανατρέξουμε στις επεξεργασίες του Hume και του Smith σχετικά με τις έννοιες της δικαιοσύνης και της ιδιοκτησίας προκειμένου να αναδειχθεί το βάθος αλλά και η αμφισημία –ενδεχομένως– της αντιδιαστολής των δύο τύπων αφήγησης: της πολιτικο-οικονομικής και της ηθικο-οικονομικής.

Δεν θα ήταν δίκαιο να αποκρύψουμε ότι και ο Hume αναγνωρίζει την ανάγκη παράκαμψης της αγοράς σε έκτακτες περιπτώσεις ακραίας ένδειας.

Όταν η κοινωνία βρίσκεται στο κατώφλι του αφανισμού λόγω έσχατης ανάγκης, δεν έχει να φοβηθεί μεγαλύτερο κακό από τη βία και την αδικία· και κάθε άνθρωπος μπορεί να προμηθεύεται για τον εαυτό του με κάθε μέσο που μπορεί να υπαγορεύσει η σύνεση ή να επιτρέψει η ανθρωπιά.¹²

Ο Smith επίσης αναφέρεται στο δίκαιο της ανάγκης τρεις φορές στο *Lectures on Jurisprudence*.¹³ Σχετικά με το άνοιγμα των σιταποθηκών, γράφει:

Είναι κανόνας γενικά σεβαστός ότι κανένας δεν μπορεί να υποχρεωθεί να πουλήσει τα αγαθά του όταν δεν θέλει να το κάνει. Όμως, σε καιρούς ανάγκης, οι άνθρωποι θα παραβιάσουν όλους τους νόμους. Σε έναν λιμό, συχνά συμβαίνει να διαρρήξουν τις σιταποθήκες και να αναγκάσουν τους ιδιοκτήτες να πουλήσουν σε τιμές, κατά τη γνώμη τους, λογικές.¹⁴

Τόσο ο Hume όσο και ο Smith υιοθετούν εδώ και εντάσσουν στη δική τους θεώρηση αυτό το οποίο στη φυσικο-δικαιϊκή παράδοση από τον Ακκινάτη μέχρι τον Grotius και τον Puffendorf ονομάζεται «δίκαιο της ανάγκης».¹⁵

Το ζήτημα δεν είναι, λοιπόν, πως δεν αναγνωρίζουν αυτή την περίπτωση. Το κρίσιμο είναι ότι για τους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας αυτές οι περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν αυτό που εκείνοι ονομάζουν «παράδοση». Η έννοια της παράδοσης ενέχει το στοιχείο της εμπειρομένης στην επαναλαμβανόμενη εμπειρία και προβλέψιμης κανονικότητας. Η κατάσταση, όμως, της έκτακτης ανάγκης αναιρεί την κανονικότητα. Αναιρεί τους ίδιους τους όρους ύπαρξης της δικαιοσύνης, η σκοπιμότητα και η ωφελιμότητα της οποίας, κατά τον Hume, προϋποθέτει τον αποκλει-

12. Η δημόσια αρχή, ακόμα και σε περιπτώσεις λιγότερο επείγουσας ανάγκης, ανοίγει σιταποθήκες χωρίς τη συναίνεση των ιδιοκτητών, καθώς δικαίως εκτιμά ότι η δικαιοδοσία της δικαστικής αρχής μπορεί να επεκταθεί μέχρι αυτού του σημείου, σύμφωνα με την αρχή του κοινού περί δικαίου αισθήματος. Βλ. Hume, *An Enquiry*, σ. 186.

13. Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, Οξφόρδη 1982, σ. 115, 197, 547.

14. Στο ίδιο, σ. 197.

15. Βλ. Σχετικά με το δίκαιο της ανάγκης, Samuel Fleischacker, *A Short History of Distributive Justice*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης 2004, σ. 28-40.

σμό των δύο ακραίων καταστάσεων της απόλυτης αφθονίας και της απόλυτης ανέχειας. Η δικαιοσύνη λειτουργεί υπό συνθήκες σχετικής στενότητας. Και είναι υπό αυτό τον όρο που μπορεί να θεμελιωθούν θεμιτές παραδόσεις. Οι πρακτικές ανοίγματα των σιταποθηκών υπό συνθήκες έσχατης ένδειας, ακόμα και όταν αναγνωρίζονται ως αναπόφευκτες, δεν μπορούν να ενταχθούν στην κανονικότητα του δικαίου και δεν μπορούν συνεπώς να θεμελιώσουν παραδόσεις τις οποίες νομιμοποιείται να επικαλείται κανείς.

Θα μπορούσε να προβληθεί η εξής υποθετική ένσταση, ότι «εφόσον είναι η χρησιμότητα που προσδίδει αξία στην αρετή της δικαιοσύνης, τότε, εάν είναι πιο χρήσιμο να μοιράζεται η ιδιοκτησία χωρίς τη συναίνεση των ιδιοκτητών, γιατί να μην γίνει αυτό κανόνας;»

Η απάντηση του Hume βρίσκεται στον τρόπο που προσδιορίζει ο ίδιος τη χρησιμότητα της δικαιοσύνης: Γράφει μιλώντας για την αρετή της δικαιοσύνης: «Η χρησιμότητα και η συνέπεια αυτής της αρετής είναι να παρέχει ευτυχία και ασφάλεια με το να διατηρεί την τάξη στην κοινωνία».¹⁶

Συνεπώς, είναι η τάξη και η ασφάλεια που καθιστούν τη δικαιοσύνη ωφέλιμη. Και είναι οι δυο αυτές αξίες που μπορούν να θεμελιώνουν παραδόσεις. Οι εξεγέρσεις και οι εκτός αγοράς διανομές των αγαθών δεν μπορούν να θεμελιώσουν θεμιτή παράδοση, διότι αναιρούν την τάξη και την ασφάλεια. Είναι πρακτικές που μπορεί να μην καταδικάζονται ηθικά, που μπορεί ακόμα και να γίνονται οριακά ανεκτές διοικητικά, όμως κείνται εκτός δικαιοσύνης, δεν αποτελούν μέρος της, καθόσον διενεργούνται σε συνθήκες που η δικαιοσύνη έχει εξ ορισμού καταλυθεί.

Υπό κανονικές συνθήκες, η εκτός αγοράς υποστήριξη των φτωχών επαφίεται στη γενναιοδωρία και τη φιλανθρωπία των πλουσίων. Αποτελεί ηθικό καθήκον τους. Ουδέποτε όμως η παραβίαση αυτού του ηθικού καθήκοντος δεν συνεπάγεται οποιαδήποτε κύρωση, διότι απλώς δεν υφίσταται «τέλειο» δικαίωμα από πλευράς του φτωχού να αξιώνει την υπέρ του άσκηση της γενναιοδωρίας και της φιλανθρωπίας, δηλαδή την τιμωρία εκείνων που δεν τις ασκούν. Πρόκειται για αυτό που ο Puffendorf ονόμαζε «ατελή δικαιώματα».

Συναντάμε, λοιπόν, στον πυρήνα της αντιπαράθεσης, τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ δικαίου και ηθικής.

Το σημείο αυτό είναι καίριο για την κατανόηση της τομής μεταξύ της ηθικής οικονομίας και της λεγόμενης πολιτικής οικονομίας. Η ηθική οικονομία δεν αφορά απλώς εξω-οικονομικές ιδιοποιήσεις σε καιρούς έσχατης ανάγκης. Οι εξεγέρσεις για το ψωμί λαμβάνουν βεβαίως χώρα, αλλά συγκροτούν μια

16. Hume, *An Enquiry*, § 147, σ. 186.

εξεγερσική κουλτούρα, η οποία διεκδικεί νομιμοποίηση υπερασπιζόμενη ένα έθιμο. Σύμφωνα με τον ορισμό που προτείνει ο E. P. Thompson, είναι «μια συνεκτική παραδοσιακή αντίληψη των κοινωνικών νορμών και υποχρεώσεων, των λειτουργιών που αρμόζουν στα διάφορα μέρη εντός της κοινότητας, τα οποία στο σύνολό τους μπορούμε να πούμε ότι συνιστούν ηθική οικονομία των φτωχών».¹⁷

Το ιδεολογικό στίγμα της νέας οικονομίας του *laissez-faire* βρίσκεται ακριβώς εδώ: μια εξέγερση για το σιτάρι μπορεί να λάβει χώρα, μπορεί να γίνει οριακά ανεκτή στο πλαίσιο του «δικαίου της ανάγκης», όμως δεν δικαιούται να διεκδικεί νομιμοποίηση στο όνομα εθιμικής παράδοσης. Αυτή η εθιμική παράδοση είναι που πρέπει να ξεριζωθεί. Εδώ έγκειται η καταστατική ιδεολογική μεροληψία της νέας οικονομίας: η παράδοση αναγνωρίζεται ως μια αποστειρωμένη από συγκρούσεις διαδικασία επιλογής των κοινωνικών θεσμικών μορφών που είναι οι πλέον πρόσφορες για την προστασία των απόλυτων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Ή, αλλιώς, για την απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς. Αυτή η αποστειρωμένη και εξιδανικευμένη εικόνα της αγοράς που συγκαλύπτει και απονομιμοποιεί τον συγκρουσιακό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων είναι που προσδίδει στην έννοια της αγοράς αυτό τον μυστικοποιητικό χαρακτήρα που επισημαίνει ο Thompson. Στη βάση αυτής της μυστικοποίησης βρίσκεται η απώθηση της ηθικής σε δεύτερο πλάνο και η υπαγωγή της στην ατζέντα που θέτει το δίκαιο της ιδιοκτησίας.

Αυτό το νόημα έχει η επισήμανση του Hume ότι σε αντίθεση με τις «φυσικές» αρετές, η «τεχνητή» αρετή της δικαιοσύνης δεν κάνει φανερή την ωφελιμότητά της σε κάθε ξεχωριστή και ιδιαίτερη περίπτωση, αλλά μόνον ως συνολικό αποτέλεσμα της εφαρμογής του συστήματος των κανόνων δικαιοσύνης. Έτσι, περιπτώσεις όπως μια κληρονομιά που περιέρχεται σε ανίκανα και ανήθικα άτομα ή τα χρέη τίμιων ανθρώπων σε αδίστακτα αρπακτικά έχουν ενδεχομένως δυσμενείς συνέπειες και προκαλούν ηθική αποστροφή, όμως η ωφελιμότητά τους γίνεται αντιληπτή όταν δούμε τη μεγάλη εικόνα της γενικής εφαρμογής των οικείων κανόνων.¹⁸ Έτσι, ο ηθικά αμφιλεγόμενος ή και επιλήψιμος χαρακτήρας μεμονωμένων δικαιοπραξιών ουδόλως θίγει την εγκυρότητα του δικαϊκού συστήματος στο σύνολό του.¹⁹ Η καταστατική

17. Thompson, *Customs in common*, σ. 188, 261.

18. Βλ. Hume, *An Enquiry*, παράρτημα III σ. 303-311.

19. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο γκουρού του νεοφιλελευθερισμού Hayek επικρίνει τόσο τη «σκοπιμότητα του νόμου» κατά Bentham όσο και τη «μη σκοπιμότητα του νόμου» κατά Kant. Επειδή ακριβώς ενδιαφέρεται να αναδείξει και τον μη προβλέψιμο χαρακτήρα των επιμέρους εφαρμογών των κανόνων αλλά και τη συμβατότητά τους με ένα σύστημα «αυθόρμητης ευταξίας», ανατρέχει στον Hume, όπου ακριβώς οι κανόνες είναι τέτοιοι ώστε να εναρμονίζονται με

κεντρικότητα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας συνεπάγεται κατ' ανάγκην τον διαχωρισμό ηθικής και δικαίου, που σημαίνει ουσιαστικά την πρωτοκαθεδρία του δικαίου έναντι της ηθικής.²⁰ Υπό αυτήν τη συνθήκη ακυρώνεται η ίδια η δυνατότητα να επικριθεί ως «άδικο» το όλο σύστημα, παρόλο που επιμέρους στιγμές του είναι ανήθικες και άδικες.²¹

Ο διαχωρισμός ηθικής και δικαίου είναι έκφραση της αποδιάρθρωσης της κοινότητας (Gemeinschaft) υπέρ της κοινωνίας (Gesellschaft). Και εδώ έχει τις ρίζες της η ρητορική που καταδικάζει της πρακτικές που δεν χωρούν στις νόρμες της αγοράς ως νοσταλγία και αταβισμό των αρχαϊκών «ηθών της φυλής»²² ή, σε μια άλλη γλωσσική παραλλαγή του ίδιου ιδεολογήματος, ως «αντι-εκσυγχρονισμό» και «λαϊκισμό».

το επιθυμητό συνολικό αποτέλεσμα, δηλαδή ένα σύστημα απρόβλεπτων συνεπειών. Βλ. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, τόμ. 1: *Rules and Order*, σ. 113.

20. Στον νεοφιλελευθερισμό, η διαδικασία αυτή τείνει προς την πλήρη υπαγωγή της ηθικής στις λειτουργικές αναγκαιότητες του συστήματος. Κατά τον Hayek, δεν μπορούμε να έχουμε την ηθική που ονειρευόμαστε. Οι ηθικοί κανόνες πρέπει να υπακούν σε ορισμένους περιορισμούς τους οποίους δεν μπορούμε ίσως να εξειδικεύσουμε, αλλά μπορούμε να αποκαλύψουμε μέσω διαδικασίας trial and error: «Ένα σύστημα ηθικών κανόνων πρέπει επίσης να παράγει μια λειτουργική ευταξία, ικανή να διατηρήσει τον μηχανισμό πολιτισμού τον οποίο προϋποθέτει». Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, τόμ. 2: *The Mirage of Social Justice*, σ. 98.

21. Αυτό επιτρέπει στον Hayek να ισχυρίζεται, ως ακραιφνής νομιναλιστής, ότι δεν μπορεί καν να γίνει λόγος για «κοινωνική αδικία» εφόσον δεν υπάρχει υποκείμενο να την διαπράξει: όπως λέει ο ίδιος, δεν είναι απλώς λάθος, αλλά «ανοησία» (nonsense), στερείται παντελώς νοήματος όπως η έκφραση «ηθική πέτρα» (moral stone). Στο ίδιο, σ. 78.

22. Στο ίδιο, σ. 145-147.

Η ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ. ΑΣΤΟΧΙΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Γιάννης Σταυρακάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τι σχέση έχει η ηθική οικονομία με τον λαϊκισμό; Στην πραγματικότητα, πολύ μικρή. Μετριούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού οι θεωρητικοί ή αναλυτές εκείνοι που έχουν χρησιμοποιήσει την προβληματική της ηθικής οικονομίας (στην παράδοση του έργου του E. P. Thomson¹ είτε σε κάποια άλλη) για να προσεγγίσουν το λαϊκιστικό φαινόμενο.² Αν όμως απουσιάζει εν πολλοίς η ηθική οικονομία, δεν απουσιάζει βέβαια ή αναφορά στην ηθική διάσταση εν γένει. Όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω,³ ιδίως στις ορθόδοξες φιλελεύθερες προσεγγίσεις [π.χ. στο ιδεακό (ideational) παράδειγμα των Mudde & Kaltwasser και στην εννοιολόγηση του J.-W. Müller], η «ηθικοποίηση» συνιστά σημαντικό κριτήριο όσον αφορά την ταυτοποίηση του λαϊκιστικού φαινομένου. Μάλιστα, το εν λόγω στοιχείο, δηλαδή η «ηθική» ή και «ηθικιστική» υπόσταση των λαϊκιστικών πολιτικών συναρθρώσεων, συνιστά και κεντρικό θεμέλιο της καταγγελίας του λαϊκισμού συλλήβδην (ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης του, κάθε φορά, θέσης στο ιδεολογικό φάσμα) – κατεύθυνση που παραπέμπει γενεαλογικά στον (χονδροειδώς) στερεοτυπικό αντιλαϊκισμό του Richard Hofstadter.⁴

1. Βλ. E. P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past and Present* 50 (1971), σ. 76-136.

2. Την ελληνική βιβλιογραφία τμάράλιστα μία από τις αξιολογότερες προσπάθειες του είδους, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω. Βλ. ειδικότερα, Αντώνης Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 10 (1989), σ. 13-28.

3. Αντλώ στις παραγράφους που ακολουθούν από επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά σε οργανωμένη μορφή στο εξής βιβλιοκριτικό δοκίμιο, τα οποία και αναπτύσσω περαιτέρω: Γιάννης Σταυρακάκης και Anton Jäger, «Επιτεύγματα και περιορισμοί της “νέας ορθοδοξίας” στη σύγχρονη έρευνα του λαϊκισμού», μτφρ. Γρηγόρης Μάρκου, *marginalia* 5 (2018), <https://marginalia.gr/arthro/epiteygmata-kai-periorismoi-tis-neas-orthodoxias-sti-syghroni-ereyna-toy-laikismoy/>. Βλ. και Yannis Stavrakakis και Anton Jäger, «Accomplishments and Limitations of the “New” Mainstream in Contemporary Populism Studies», *European Journal of Social Theory*, τόμ. 21, τχ. 4 (2018), σ. 547-565.

4. Βλ. σχετικά Richard Hofstadter, «The Folklore of Populism», στο Richard Hofstadter, *The Age of Reform, Νέα Υόρκη 1955*; Richard Hofstadter, «North America», στο Ernest Gellner και Ghita Ionescu (επιμ.), *Populism: Its Meaning and National Characteristics*, Λονδίνο 1969.

Στο πρώτο μέρος του κειμένου που ακολουθεί θα επισκοπηθεί αναλυτικά τούτη η επιμέρους διάσταση των ορθόδοξων προσεγγίσεων. Ωστόσο, όπως θα διαφανεί στο δεύτερο μέρος του κειμένου, οι προσεγγίσεις αυτές αδυνατούν να προσδιορίσουν επαρκώς το περιεχόμενο και τα επιμέρους φορτία της ηθικής διάστασης και συνήθως εδράζονται σε ιδιαίτερα σχηματικές κατανοήσεις της πολιτικής δράσης και των κοινωνικών της διαστάσεων. Μια προβληματική «ηθικής οικονομίας», θα υποστηριχθεί αμέσως μετά, είναι σε θέση να αναδιατάξει σε σημαντικό βαθμό –είτε κατά μόνος είτε σε σύμπλευση με τις λεγόμενες κοινωνικοπολιτισμικές προσεγγίσεις– τούτο το ερευνητικό πεδίο και να συμβάλει σε μια περισσότερο εναργή σύλληψη του λαϊκισμού.

ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην παγκόσμια έρευνα του λαϊκισμού, ιδίως στις ορθόδοξες φιλελεύθερες προσεγγίσεις, η «ηθικοποίηση» αποτελεί κεντρικό κριτήριο αναφορικά με την αναγνώριση και «επιστημονική» αντιμετώπιση του λαϊκισμού. Χωρίς υπερβολή, προβάλλεται ως η *λυδία λίθος* που επιτρέπει, αν δεν εξασφαλίζει σχεδόν αλγοριθμικά, την καταδίκη κάθε λαϊκισμού ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης του, κάθε φορά, ιδεολογικής τροπής και της εκάστοτε ιστορικής του πλαισίωσης. Πειστικά παραδείγματα αποτελούν το πολύ πρόσφατο βιβλίο του Jan-Werner Müller με τίτλο *Τι είναι ο λαϊκισμός;* και το εισαγωγικό εγχειρίδιο των Cas Mudde & Cristóbal Rovira Kaltwasser *Λαϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή*, το οποίο αποτελεί μέρος της γνωστής σειράς εισαγωγικών τομίδων των εκδόσεων του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.⁵ Τα δύο βιβλία καλύπτουν την ίδια περιοχή από άποψη θεωρητικοπολιτικής τοποθέτησης και εννοιολόγησης, αλλά διαφέρουν ουσιαστικά στις μεθοδολογικές και αναλυτικές τους συνεπαγωγές, επιδεικνύοντας, κατά μάλλον υποδειγματικό τρόπο, τόσο τα όποια επιτεύγματα όσο και τις σοβαρές αδυναμίες της αναδυόμενης ορθόδοξιας (mainstream) στη σύγχρονη έρευνα του λαϊκισμού.

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ MÜLLER

Η φιλοδοξία μιας οριστικής διασάφησης του λαϊκισμού είναι ξεκάθαρη στο πρώτο βιβλίο της κριτικής μας ανασκόπησης, εκείνο του Jan-Werner Müller, *Τι είναι ο λαϊκισμός;*· ιδιαίτερα, από τη στιγμή που ο συγγραφέας φαίνεται να

5. Βλ. Jan-Werner Müller, *Τι είναι ο λαϊκισμός;*, Αθήνα 2017· Cas Mudde και Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Λαϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή*, Θεσσαλονίκη 2017.

αγνοεί ή να υποβαθμίζει τη σπουδαιότητα προγενέστερων θεωρητικοποιήσεων του φαινομένου.

Με έναν περισσότερο ή λιγότερο αξιωματικό τρόπο, επικεντρώνεται σε τρεις κρίσιμες πλευρές του λαϊκισμού ως «πολιτική λογική», υποστηρίζοντας ότι: (1) είναι μονιστικός (monist), δεδομένου ότι θεωρεί πως μόνο ένα τμήμα του πληθυσμού αξίζει να λαμβάνει μέρος στις δημοκρατικές διαδικασίες, (2) είναι μοραλιστικός/ηθικολογικός, στον βαθμό που διακηρύσσει την ηθική υπεροχή αυτού του τμήματος έναντι του υπόλοιπου εκλογικού σώματος, και (3) είναι, εντέλει, αντι-πλουραλιστικός, δεδομένου ότι αρνείται την εγκυρότητα των ανταγωνιστικών συμφερόντων μέσα στα πολιτικά όρια που θέτουν οι φιλελεύθεροι θεσμοί. Αυτό που προκύπτει είναι ένα σύνολο ξεκάθαρων κριτηρίων για την ταυτοποίηση του φαινομένου που είναι γνωστό ως λαϊκισμός: οι λαϊκιστές είναι «πάντα εναντίον του πλουραλισμού» (σ. 15), «η αξίωσή τους για αποκλειστική αντιπροσώπευση δεν είναι εμπειρική· είναι πάντοτε ξεκάθαρα ηθική» (σ. 16), ενώ υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύουν έναν δίκαιο και ηθικά αγνό λαό, και ως εκ τούτου αποτελούν «κίνδυνο για τη δημοκρατία» (σ. 16).

Για τον Müller, η άνοδος του λαϊκισμού είναι κάτι περισσότερο από έναν απλό κίνδυνο ή μια απειλή, καθώς αντιπροσωπεύει μια πραγματικά «συναγερμική» εξέλιξη, από την οποία πρέπει να απαλλαγούν από μόνες τους οι ευρωπαϊκές και αμερικανικές κοινωνίες όσο πιο σύντομα μπορούν. Δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι, στο τρίτο κεφάλαιο, το βιβλίο του Müller προσφέρει διδακτικές συμβουλές αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο τα «νηφάλια» άτομα μπορούν να «αντιμετωπίσουν τους λαϊκιστές» προκειμένου να περιοριστεί η λαϊκιστική επιδημία. Πράγματι, διαμέσου των παραγράφων αυτών, ο αναγνώστης αισθάνεται ότι ο συγγραφέας προσδίδει στο έργο του, αντί ενός ακαδημαϊκού, έναν ξεκάθαρα πολεμικό προσανατολισμό:

Κατά τη γνώμη μου, ο λαϊκισμός αποτελεί μια συγκεκριμένη ηθικολογική φαντασίωση πολιτικής, έναν τρόπο πρόσληψης του πολιτικού κόσμου, ο οποίος θέτει έναν ηθικά αμόλυντο και πλήρως ενωμένο –αλλά όπως θα δούμε παρακάτω, στην πραγματικότητα ανύπαρκτο– λαό απέναντι σε ελίτ που θεωρούνται διεφθαρμένες ή, με κάποια άλλη έννοια, ηθικά κατώτερες [...] Εκτός από την αντίθεσή τους στις ελίτ, οι λαϊκιστές είναι πάντα και εναντίον του πλουραλισμού [...] Η βασική αξίωση του λαϊκισμού είναι, επομένως, μια ηθικολογική μορφή αντιπλουραλισμού. (σ. 41-42)

Η ΙΔΕΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ MUDDE ΚΑΙ KALTWASSER

Παρά το γεγονός ότι παραμένει γενικά συνεπές με τον προσανατολισμό που ήδη προσφέρει ο Müller, το εγχειρίδιο των Mudde και Kaltwasser (2017) Λα-

ϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή κατορθώνει να αποφύγει τον κίνδυνο μετάπτωσης σε μια απλουστευτική ηθική καταδίκη του λαϊκιστικού κακού.⁶ Αντί της αξιωματικής υιοθέτησης μιας πολεμικής έννοιας, οι Mudde και Kaltwasser επιλέγουν μια διαφορετική μέθοδο, προσπαθώντας τουλάχιστον να συλλάβουν την ποικιλομορφία του φαινομένου. Εντός αυτού του πλαισίου, προσπαθούν «να δημιουργήσου[ν] έναν ορισμό που μπορεί με ακρίβεια να συλλάβει την ουσία όλων των σημαντικών εκδηλώσεων του λαϊκισμού κατά το παρελθόν όσο και το παρόν, ενώ παράλληλα με επαρκή ακρίβεια να αποκλείσου[ν] σαφώς μη λαϊκιστικά φαινόμενα» (σ. 20). Για τους δύο ερευνητές, αυτή η ενδεδειγμένη μέθοδος μπορεί να εντοπιστεί στην αυτοαποκαλούμενη «ιδεακή» (ideational) προσέγγιση του λαϊκισμού, η οποία ορίζει τον λαϊκισμό ως:

μια αβαθή ιδεολογία (thin-centered ideology) που θεωρεί την κοινωνία ουσιαστικά χωρισμένη σε δυο ομοιογενή και ανταγωνιστικά στρατόπεδα, «τον αγνό λαό» έναντι «της διεφθαρμένης ελίτ», και η οποία υποστηρίζει ότι η πολιτική θα πρέπει να είναι έκφραση της volonté générale (γενικής βούλησης) του λαού. (σ. 21)

Εκκινώντας από μια περισσότερο εύπλαστη και λιγότερο πολεμική έννοια από εκείνη που αναπτύσσει ο Müller, οι Mudde και Kaltwasser επιδίδονται σε μια συστηματική παρουσίαση ιστορικών παραδειγμάτων από τις ΗΠΑ, τη Λατινική Αμερική, την Ευρώπη και άλλες περιοχές, με σκοπό να ενισχύσουν τις δικές τους αναλύσεις. Σε αντίθεση με την ανιστόρητη και υπερβολικά κανονιστική –αν όχι πειθαρχική– επιθυμία του Müller να ξεσκεπάσει και να τιμωρήσει τον λαϊκιστικό κίνδυνο, αυτό που κυρίως καθοδηγεί την προσπάθεια των Mudde και Kaltwasser και διαπερνά την ερευνητική τους φιλοδοξία είναι να καταγράψουν την πολυπλοκότητα του υπό συζήτηση φαινομένου, και να κατανοήσουν την πολιτική του λειτουργία: «Κατά συνέπεια, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι πολλοί Λατινοαμερικανοί πολίτες υποστηρίζουν λαϊκιστικά κόμματα και ηγέτες, οι οποίοι υπόσχονται να εγκαθιδρύσουν μια κυβέρνηση όπου ο λαός αυτοκυβερνάται αντί να κυβερνάται από μια ολιγαρχία» (σ. 50). Αυτή η έμφαση στην ιστορική λεπτομέρεια και στις περιπλοκές του πολιτικού ανταγωνισμού χαρακτηρίζει ολόκληρο το βιβλίο τους. Έτσι, οφείλει κανείς να αναγνωρίσει ότι καταλήγουν σε μια λεπτότερη επισκόπηση του λαϊκισμού σε πολλαπλά μέτωπα.

Ωστόσο, η κεντρική αναφορά στην ηθική διάσταση παραμένει και στην ιδεακή προσέγγιση. Όπως επισημαίνει ο Cas Mudde, η βασική διάκριση

6. Γιατί, τελικά, η καταδίκη του «ηθικισμού» του λαϊκισμού από τον Müller δεν καταλήγει σε μια εξίσου, θα έλεγε κανείς, «ηθικιστική» καταδίκη καμουφλαρισμένη ως πολιτική επιστημολογία; Ελπίζουμε ότι κάτι τέτοιο θα διαφανεί παρακάτω.

πάνω στην οποία αρθρώνεται ο λαϊκιστικός λόγος «βασίζεται στην έννοια της ηθικότητας».⁷

ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Πουθενά δεν είναι η απόσταση μεταξύ των δύο εν λόγω εγχειρημάτων τόσο εμφανώς καταγεγραμμένη από ό,τι στις επισημάνσεις εκείνες που υπογραμμίζουν τη σχέση του λαϊκισμού με τη δημοκρατία. Για τον Müller τα πράγματα είναι εξαιρετικά απλά: ο λαϊκισμός «δεν είναι άλλο από μια μορφή πολιτικής κατάφωρα αντιδημοκρατικής» (σ. 20).

Για άλλη μια φορά, μια τέτοια κάθετη ακαμψία, που τελικά ενέχει την αναγωγή της δημοκρατίας εν γένει στον φιλελευθερισμό, μπορεί να είναι κατάλληλη για φυλλάδιο πολεμικής, αλλά, όπως αντιλαμβάνεται κανείς γρήγορα, εκείνο που διακυβεύεται εδώ δεν είναι η υπεράσπιση και η εμβάθυνση της ίδιας της δημοκρατίας, αλλά η δημιουργία μιας ιδιότυπης *ισχυρής* δημοκρατίας. Ο λαϊκισμός μπορεί να είναι ή να μην είναι ισχυρού πυρήνα· εκείνο που μοιάζει βέβαιο είναι ότι η *μαχόμενη* δημοκρατία του Müller δεν μπορεί παρά να είναι μια «ισχνή» δημοκρατία,⁸ το καμουφλάζ ενός *μαχόμενου φιλελευθερισμού*. Είναι περιττό να αναφέρουμε εδώ το εκτεταμένο και πολυποϊκίλο σώμα των μελετητών, συμπεριλαμβανομένων προσωπικοτήτων όπως οι C. B. Macpherson και Chantal Mouffe,⁹ που επιμένουν στον ενδεχομενικό χαρακτήρα της σύνδεσης φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, υπογραμμίζοντας τις παράδοξες –αλλά συχνά παραγωγικές– επιδράσεις της ανάμειξής τους.

Αναμφισβήτητα, η φιλελεύθερη δημοκρατία περιλαμβάνει μια συστατική αντίθεση στον βαθμό που, καταρχήν, ο «φιλελευθερισμός αρνείται τη λογική της δημοκρατίας και η δημοκρατία αρνείται τη λογική του φιλελευθερισμού».¹⁰ Ως εκ τούτου, το φιλελεύθερο-δημοκρατικό κράτος αγωνίζεται συνεχώς για την εξισορρόπηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης με τη νομι-

7. Cas Mudde, «Populism: An Ideational Approach», στο Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo και Pierre Ostiguy (επιμ.), *The Oxford Handbook of Populism*, Οξφόρδη 2017, σ. 29.

8. Benjamin Barber, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, Μπέρκλεϊ 2003, σ. 4.

9. Βλ. C.B. Macpherson, *The Life and Times of Liberal Democracy*, Οξφόρδη 1977· Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Λονδίνο 2000. Βλ. επίσης David Beetham, «Liberal Democracy and the Limits of Democratization», *Political Studies*, τόμ. 40, τχ. 1 (1992), σ. 40-53, Margaret Canovan, «Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy», *Political Studies*, τόμ. 47, τχ. 1 (1999), σ. 7.

10. Alan Wolfe, *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, Νέα Υόρκη 1977, σ. 7.

μοποίησή της, με την ένταση αυτή να λειτουργεί ως η κινητήρια δύναμη πίσω από τις διάφορες ιστορικές μεταλλάξεις του. Εκείνο που επίσης δεν θεματοποιείται ποτέ επαρκώς είναι οι τρόποι με τους οποίους η δυναμική που καθοδηγείται από τις ελίτ –από την εξέγερση των ελίτ, για να παραθέσουμε τον τίτλο ενός γνωστού βιβλίου του Christopher Lasch–,¹¹ εμπεριέχει, στη σημερινή μεταδημοκρατική εποχή της διευρυσμένης ανισότητας και της τεχνοκρατικής διακυβέρνησης,¹² την ολοένα και μεγαλύτερη αποστασιοποίηση του φιλελευθερισμού από τη δημοκρατία, οδηγώντας τον πρώτο πίσω στις ολιγαρχικές του ρίζες και ακυρώνοντας τη δυναμική της όποιας κοινής αλληλεπίδρασής τους. Ακόμα και από μια «μαχόμενη» δημοκρατική οπτική, είναι προφανές ότι αυτή η εντέλει αντιδημοκρατική τάση θα μπορούσε να προσδιοριστεί ορθότερα ως η πρωταρχική απειλή για τη φιλελεύθερη δημοκρατία – τόσο από γενεαλογική άποψη όσο και από την πλευρά των προβλημάτων που προκαλεί στα δημοκρατικά δικαιώματα και τη δημοκρατική κουλτούρα στο σύνολο της. Και αυτό δεν είναι κάτι εντελώς νέο. Ακόμα και από την εποχή του De Tocqueville, υπήρχε ο φόβος ότι μια υπερβολή της δημοκρατίας μπορεί να ανατρέψει τους φιλελεύθερους θεσμούς. Αν, όμως, ισχύει το αντίθετο; Αν είναι «οι υπερβολές του φιλελευθερισμού που έχουν ανατρέψει τους δημοκρατικούς θεσμούς [;]: γιατί η λιγοστή δημοκρατία που είχαμε στη Δύση έχει επανειλημμένα υπονομευθεί από τους φιλελεύθερους θεσμούς στους οποίους έχει στηριχθεί».¹³

Σε αντίθεση με τον Müller, οι Mudde και Kaltwasser είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην καταγραφή της πολυπλοκότητας του λαϊκισμού και της αμφίσημης σχέσης του με τη δημοκρατία. «Ο λαϊκισμός», δηλώνουν, «είναι και φίλος και εχθρός της (φιλελεύθερης) δημοκρατίας, ανάλογα με το στάδιο της διαδικασίας εκδημοκρατισμού» (σ. 39). Με αυτό τον τρόπο, καταγράφουν επίσης τις προοπτικές χειραφέτησης που ενέχει: «ο λαϊκισμός μπορεί να θεωρηθεί μια δύναμη εκδημοκρατισμού, επειδή υπερασπίζεται την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας με σκοπό να δώσει ισχύ σε ομάδες που αισθάνονται ότι δεν εκπροσωπούνται από το πολιτικό κατεστημένο», υποστηρίζουν – ενώ ταυτόχρονα καταδικάζουν τις αυταρχικές του εκτροπές (σ. 36-37).

Σε αντίθεση με την περίπτωση του Müller, η προσέγγιση αυτή επιτρέπει μια περισσότερο εναργή οπτική της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ των δύο οντοτήτων:

11. Christopher Lasch, *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, Νέα Υόρκη 1955.

12. Βλ. Colin Crouch, *Post-Democracy*, Κέμπριτζ 2004· Jurgen Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, Κέμπριτζ 2013· Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Κέμπριτζ Μασ. 2014.

13. Barber, *Strong Democracy*, σ. xxxi.

Ανάλογα με την εκλογική του δύναμη και το πλαίσιο στο οποίο αναδύεται, ο λαϊκισμός μπορεί να λειτουργήσει είτε ως απειλή είτε ως διόρθωση στη δημοκρατία. Αυτό σημαίνει ότι ο λαϊκισμός per se δεν είναι ούτε καλός ούτε κακός για το δημοκρατικό σύστημα. Ακριβώς όπως άλλες ιδεολογίες, όπως ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός ή ο σοσιαλισμός, μπορούν να έχουν θετικό και αρνητικό αντίκτυπο στη δημοκρατία, έτσι και ο λαϊκισμός. (σ. 117-118)

Η ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΗΤΡΑ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Όπως διαπιστώνουμε, παρά τις σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο βιβλία –ιδίως αναφορικά με τον δημοκρατικό ή *a priori* αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του λαϊκισμού–, ο ακρογωνιαίος λίθος στον οποίο βασίζονται εξίσου για να ορίσουν τον λαϊκισμό εντοπίζεται στο *κατ' ουσίαν ηθικολογικό* προφίλ του λαϊκιστικού λόγου – με άλλα λόγια, στην ιδέα ότι «η βασική διάκριση στον λαϊκισμό είναι ηθική»,¹⁴ ότι εκκινεί από μια κατά βάση «*ηθικολογική φαντασίωση πολιτικής*».¹⁵

Από ποια μήτρα άραγε εκκινεί τούτη η κοινή εν πολλοίς αναφορά στην ηθική; Από γενεαλογική άποψη, οπωσδήποτε φέρει εντυπωσιακές ομοιότητες με τις στερεοτυπικές επεξεργασίες του λαϊκισμού που παρατηρούνται στον αμερικανικό πλουραλιστικό κανόνα.¹⁶ Τέτοιες ομοιότητες είναι σημαντικές για δύο λόγους. Πρώτον, εξαιτίας της ανίχνευσης ουσιαστικών συνεχειών με τον ψυχροπολεμικό πλουραλισμό, θέτουν εν αμφιβόλω την *καινοτομία* του ορισμού που ενσαρκώνει η «νέα» ορθοδοξία. Δεύτερον, και ακόμα πιο σημαντικό, δεδομένης της απονομιμοποίησης του αρχικού σχήματος,¹⁷ αμφισβητούν την εγκυρότητα του ίδιου του βασικού κριτηρίου (ηθικοποίηση), το οποίο πρέπει να επανεξεταστεί επειγόντως από μηδενική βάση.

Όσον αφορά τις διανοητικές γενεαλογίες –συνειδητές ή ασυνειδητές,

14. Mudde και Kaltwasser, *Λαϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή*, σ. 32.

15. Müller, *Τι είναι ο λαϊκισμός;*, σ. 41.

16. Παρεμπιπτόντως, αν κάποιος επιθυμεί να το προχωρήσει περισσότερο στην κατεύθυνση που θα ακολουθήσουμε παρακάτω, είναι η ίδια κατηγορία για «ηθικισμό» που οι οικονομολόγοι του *laissez-faire* απηύθυναν σε όσους αντιστάθηκαν στη νέα πολιτική οικονομία κατά τις απαρχές του καπιταλισμού (βλ. Thompson, «The Moral Economy», σ. 90).

17. Βλ. για λεπτομερέστερες αναλύσεις, Anton Jäger, «The Semantic Drift: Images of Populism in Post-war American Historiography and their Relevance for (European) Political Science», POPULISMUS Working Papers No. 3, Θεσσαλονίκη 2016, <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2016/07/WP3-jaeger-final-upload.pdf> και Yannis Stavrakakis, «How Did “Populism” Become a Pejorative Concept? And Why is this Important Today? A Genealogy of Double Hermeneutics», POPULISMUS Working Papers No. 6, Θεσσαλονίκη 2017, <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2017/04/stavrakakis-populismus-wp-6-upload.pdf>.

πλαισιακές ή διακειμενικές— ήδη από το διαβόητο κείμενό του που δημοσιεύτηκε το 1955, με τίτλο «Το φολκλόρ του λαϊκισμού» («The Folklore of Populism») ο Richard Hofstadter είχε υπογραμμίσει τον «ηθικό απολυταρχισμό» του λαϊκισμού.¹⁸ Το 1969, ο Hofstadter ανέπτυξε σε αυτήν ακριβώς τη βάση έναν ορισμό του λαϊκισμού που πράγματι φαίνεται να προεικονίζει ουσιώδη στοιχεία των υπό εξέταση επιχειρημάτων:

Το βασικό σχήμα της λαϊκιστικής σκέψης αναλύεται σε μια σειρά σχετικά απλών προτάσεων. Πρώτον, ο λαϊκιστικός νους τείνει να δημιουργεί έναν κατ' ουσίαν αθώο λαό, που πέφτει θύμα οικονομικών καταστροφών για τις οποίες δεν του αντιστοιχεί καμία ευθύνη. Για όλους τους πρακτικούς πολιτικούς σκοπούς, υποτίθεται ότι ο λαός αποτελεί μια περισσότερο ή λιγότερο ομοιογενή μάζα. Αυτό δεν συμβαίνει επειδή οι λαϊκιστές δεν διακρίνουν καμία διαφορά μεταξύ του αγρότη και του εργάτη, και μεταξύ αυτών των δύο και του, ας πούμε, έντιμου μικρού εμπόρου, αλλά επειδή θεωρούν ότι οι επαγγελματικές διαφορές δεν συνεπάγονται πολιτικές και ηθικές επιπτώσεις. Εκείνο που τους απασχολούσε ήταν ότι η κοινωνία ήταν διαχωρισμένη μεταξύ του «λαού» που εργαζόταν για την επιβίωσή του και των κατεστημένων συμφερόντων που δεν το έκαναν αυτό. Σε κάποιες λαϊκιστικές πηγές, ο αγρότης, που χαρακτηριζόταν ως έντιμος μικροκτηματίας, εθεωρείτο ότι διαθέτει μια συγκεκριμένη ηθική προτεραιότητα λόγω του «φυσικού» χαρακτήρα των εργασιών του, της εγγύτητάς του στο έδαφος και του θεμελιώδη χαρακτήρα της αγροτικής παραγωγής.¹⁹

Ωστόσο, το κρίσιμο πρόβλημα με το κριτήριο της ηθικοποίησης δεν είναι η προέλευσή του ή/και η αμφίβολη πνευματική του τροχιά, αλλά το ίδιο του το επακριβές *status* ως ένα από τα ελάχιστα κριτήρια για τη διαφορική ταυτοποίηση του λαϊκισμού. Πράγματι, διερωτάται κανείς τι πραγματικά μπορεί να σημαίνει ένα τέτοιο κριτήριο και πώς θα μπορούσε να εφαρμοστεί αποτελεσματικά; Σε αυτό το σημείο ανακύπτει μια σειρά αλληλένδετων ερωτημάτων: Πώς ακριβώς ορίζεται η ηθικολογική τάση του λαϊκισμού; Επηρεάζει η ηθικοποίηση αποκλειστικά τον λαϊκιστικό λόγο; Πρόκειται για κάτι αναμφισβήτητο επικίνδυνο;

ΑΣΤΟΧΙΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Όπως θα δούμε στην παρούσα ενότητα, το βασικότερο πρόβλημα των προσεγγίσεων αυτών είναι ότι αδυνατούν να προσδιορίσουν επαρκώς το περιε-

18. Hofstadter, *The Age of Reform*, σ. 15.

19. Hofstadter, Richard, «North America», σ. 16, η έμφαση δική μας.

χόμενο και τα επιμέρους φορτία της «ηθικής» διάστασης, και συνήθως εδράζονται σε ιδιαίτερα σχηματικές κατανοήσεις της πολιτικής δράσης και των κοινωνικών της διαστάσεων. Τούτο γίνεται απολύτως σαφές στο επιχείρημα του Müller, αλλά υποβόσκει, όπως είδαμε, και στην, οπωσδήποτε περισσότερο αναστοχαστική, προσέγγιση των Mudde και Kaltwasser.

ΜΙΑ ΠΟΥΡΤΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ο Müller φαίνεται πως ανήκει σε όσους αμφισβητούν ευθέως την αρχή της «λαϊκής κυριαρχίας». Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επιδείξουμε ιδιαίτερη προσοχή. Δεν αμφιβάλλει απλώς για την επιστημική βάση της φράσης «ο λαός μπορεί να κυβερνήσει», δηλαδή της θετικής –ή μήπως θετικιστικής;– αξίας αληθείας της. Προφανώς, η ενότητα και η κυριαρχία του λαού δεν αποκτά σημασία εξαιτίας της επιστημικής ανωτερότητάς της, της αντιστοιχίας της με μια καθιερωμένη πολιτική πραγματικότητα. Δεν πρόκειται, πρωτίστως, παρά για μια ρητορική αξίωση, για μια κατασκευή του λόγου, η οποία, μέσα στον ορίζοντα της πολιτικής νεωτερικότητας, λειτούργησε τόσο ως κρίσιμο πολιτικό κάλεσμα, ως ουσιώδης πολιτική έγκληση, όσο και ως συστατική συνταγματική αρχή, ακριβώς επειδή ενσωματώνει μια χειραφετική επιθυμία που προσανατολίζεται στο μέλλον και λειτουργεί στρατηγικά ως συνεκτικό «κομβικό σημείο» πολλαπλών και ετερογενών υποκειμένων (ατομικών και συλλογικών) στη δύσκολη προσπάθειά τους να σχηματίσουν, στο συμβολικό και μετέπειτα στο πραγματικό επίπεδο, αντιπολιτευτικά μπλοκ ικανά να αμφισβητήσουν το εκάστοτε μπλοκ εξουσίας.²⁰

Ωστόσο, είναι πάνω απ' όλα αυτή η συμβολική πτυχή που ο Müller θέλει να αποβάλει από τη δημόσια ζωή. Η κατανόησή του για τη δημοκρατία αναγνωρίζει μόνον «έναν λαό από άτομα, έτσι που στο τέλος το μόνο που μετράει είναι οι αριθμοί [στις εκλογές]» (σ. 126). Αβίαστα, απομειώνει τον «λαό» της δημοκρατίας σε έναν απλό πληθυσμό. Σε ολόκληρη την πορεία του επιχειρηματός του, οι εκκλήσεις για πολιτική εκπροσώπηση και οι συλλογικές ταυτίσεις καταγγέλλονται ως βασιζόμενες σε μια «περισσότερο ή λιγότερο μυστηριώδη “ουσία”» (σ. 126), σε «εντελώς φαντασιακές», «συμβολικές» κατασκευές (σ. 41, 52, μετάφραση τροποποιημένη), στη «φαντασία» (σ. 75). Και αυτό είναι προφανώς κάτι απαράδεκτο στην παθιασμένη, αριθμητικά

20. Γιατί, μήπως δεν είναι, τελικά, η συμβολική έγκληση του λαού που οδηγεί ενίοτε στην παραγωγή του και στο επίπεδο των κοινωνικών αγώνων, ως χειροπιαστό συλλογικό και διεκδικητικό υποκείμενο; Ο «λαός», με άλλα λόγια, δεν συνιστά –ως κοινωνιολογική κατηγορία– την αφετηρία του λαϊκισμού, αλλά μάλλον το αμφίρροπο προϊόν της λαϊκιστικής κινητοποίησης.

«αντικειμενική», φιλελεύθερη δυστοπία του Müller. Δεν υπάρχει περιθώριο για επιθυμία εδώ, ούτε για τα σύμβολα που την εκπροσωπούν, ιδιαιτέρως αν τέτοια σύμβολα είναι αφηρημένα και «κενά νοήματος» (σ. 70) – ίσως μια παραπομπή στα «κενά σημαίνοντα» του Laclau.

Δεν χρειάζεται κανείς να επαναλάβει την κοινοτοπία ότι τα προβλήματα με μια τόσο *πουριτανική* αντίληψη της πολιτικής είναι πολλαπλά. Θα μπορούσε κάποιος, για παράδειγμα, να επικαλεστεί φιλοσοφικές αντιρρήσεις, υποστηρίζοντας ότι παρουσιάζει μάλλον μια φτωχή επανάληψη της αντιδημοκρατικής επίθεσης του Πλάτωνα στη μυθοπλασία, την ποίηση, την επιθυμία και σε κάθε δημιουργικό όραμα, όπως αρθρώνεται στην *Πολιτεία*. Εναλλακτικά, θα μπορούσε κανείς να θέσει κάποια ανθρωπολογικά, κοινωνιολογικά και ψυχαναλυτικά ερωτήματα, υποστηρίζοντας ότι ο Müller φαίνεται να ανάγει την ανθρώπινη υποκειμενικότητα στον πλέον κοινότοπο και ρασιοναλιστικό ατομικισμό, αγνοώντας τη συμβολική και φαντασική σύσταση της ανθρώπινης πραγματικότητας, καθώς και τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζουν τα συναισθήματα και τα πάθη στην κοινωνικοπολιτική ζωή. Σε όλα αυτά δεν στοχεύει μάλλον η καταδίκη της «ηθικής» υπόστασης του λαϊκισμού;

Είναι δυνατόν, επίσης, να ισχυριστεί κάποιος ότι η θέση του είναι απλώς στρατηγικά αμφίβολη, βασισμένη σε μια μάλλον απλοϊκή και εντέλει α-πολιτική –αν όχι *αντι-πολιτική*– κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής. Επειδή, εκτός από καθοριστικό και αναλλοίωτο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κοινωνικότητας, η ανάγκη να αναπτυχθούν παθιασμένες και έμπλεες φαντασίας πολιτικές ταυτότητες γύρω από σύμβολα σχετικής ενότητας αποτελεί επίσης και την απάντηση σε ένα στρατηγικό πρόβλημα. Και εδώ τα φαντασικά στοιχεία και οι συμβολικές επικλήσεις (η «ηθική» υπόσταση), που κάποιος θα μπορούσε αρχικά να αμφισβητήσει, παράγουν απτά πολιτικά αποτελέσματα μέσα στη δημοκρατική πολιτική, όπως το έθεσε μια παλαιότερη θεωρητικός του λαϊκισμού:

Πράγματι, οι άνθρωποι που μπορούν να καταφέρουν να πιστέψουν στη δυνατότητα συλλογικής δράσης και να ενωθούν πίσω από αυτήν μπορούν να ασκήσουν περισσότερη εξουσία απ' ό,τι εάν εγκαταλείψουν κάτι τέτοιο και επικεντρωθούν στις ιδιωτικές τους υποθέσεις. Τα δημοφιλή κινήματα συχνά έχουν καταδείξει την αλήθεια αυτή [...] Τα μη ρεαλιστικά οράματα μπορεί να είναι μια συνθήκη πραγματικών επιτευγμάτων, καθώς και μια συνταγή απογοήτευσης. Η δημοκρατία φαίνεται ότι είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα δύο αντίθετες κατευθύνσεις.²¹

21. Canovan, «Trust the People!», σ. 13.

Μόνο όσοι πιστώνουν εκ των προτέρων τις ελίτ με μια καλοπροαίρετη επιθυμία να εμβαθύνουν τη δημοκρατία μπορούν να αποτύχουν να καταλήξουν στη διαπίστωση ότι οι περισσότερες πρόοδοι σε αυτό το μέτωπο –από το δικαίωμα ψήφου στην κοινωνική, φυλετική και σεξουαλική ένταξη– υπήρξαν αποτέλεσμα πολιτικών αγώνων, μέσω των οποίων οι αποκλεισμένοι λαϊκοί δρώντες κατόρθωσαν να μετασχηματίσουν την ποικιλομορφία τους σε κάποια (τουλάχιστον μερική) ενότητα –ο Laclau θα μιλούσε για μια διαδικασία συνάρθρωσης αλυσίδων ισοδυναμίας–,²² πράγμα που τους επέτρεψε να αμφισβητήσουν αποτελεσματικά τη δομή της εξουσίας, να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων και να αποσπάσουν παραχωρήσεις. Είναι μάλλον αδύνατο να επιτευχθεί κάτι τέτοιο χωρίς το πέρασμα από τη *λαϊκιστική στιγμή*. Χωρίς, δηλαδή, πολιτικούς δρώντες (κινήματα, κόμματα, ηγέτες, κ.λπ.) που ισχυρίζονται ότι εκφράζουν τα λαϊκά συμφέροντα και αντιπροσωπεύουν τις συναφείς ταυτότητες και αιτήματα (τη βούληση του «λαού») εναντίον ενός κατεστημένου που ματαιώνει την ικανοποίησή τους. Χωρίς τις λαϊκιστικές λογοθετικές αναπαραστάσεις που τυπικά αρθρώνουν ένα διχοτομικό πλαίσιο του κοινωνικοπολιτικού πεδίου σε μια προσπάθεια να εμπνεύσουν και να κινητοποιήσουν τις απογοητευμένες κοινωνικές ομάδες. Αντί να θέτουν σε κίνδυνο τη δημοκρατία, αυτές οι λαϊκιστικές εγκλήσεις μπορούν συχνά να ενσαρκώνουν την ίδια τη συστατική της ιδέα, όπως το έθεσε κάποτε η Margaret Canovan: «Η χρήση από μέρους τους όλων αυτών των διαφορετικών μορφών έγκλησης προς τον λαό υπογραμμίζει τον βαθμό στον οποίο εκκινούν από ένα νομιμοποιητικό πλαίσιο που επιστρατεύει έννοιες της λαϊκής εξουσίας: μια ιδέα της δημοκρατίας, με άλλα λόγια» (σ. 5).

ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Είναι δύσκολο να βρεθεί ένας σαφής ορισμός της ηθικοποίησης και στα δύο βιβλία, ιδίως από τη στιγμή που οι Mudde και Kaltwasser δεν μοιάζουν να συμμερίζονται εξ ολοκλήρου τον ιδεολογικό πουριτανισμό του Müller. Στην περίπτωση τους, θα ήταν δόκιμο να υποθέσουμε ότι η «ηθική» υπόσταση της λαϊκιστικής πολιτικής αναφέρεται στην υποτιθέμενη τάση του λαϊκισμού να απλοποιεί τον πολιτικό ανταγωνισμό: να εξιδανικεύει το δικό του λαϊκό στρατόπεδο, το οποίο περιγράφεται με όρους αγνότητας και ομοιογένειας, και να δυσφημεί το εχθρικό στρατόπεδο, εκείνο του κατεστημένου, το οποίο στη συνέχεια καταγγέλλεται ως διεφθαρμένο και «κακό». Δεν παρατηρούνται, όμως, τέτοιες εξιδανικεύσεις σε όλες σχεδόν τις ταυτίσεις; Σε όλες τις παθιασμένες προσκολλήσεις, από την αγάπη στη θρησκεία και από την πολιτισμική διάκριση στο ποδόσφαιρο; Πώς θα μπορούσαν να εξαιρεθούν οι σχέσεις εξου-

22. Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Λονδίνο 2005.

σίας; Ειδικά δεδομένου ότι η ταυτότητα και η διαφορά, η αγάπη και το μίσος, παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο σε κάθε πολιτική ταύτιση;

Γιατί άραγε συμβαίνει αυτό; Μα γιατί στον κοινωνικό κόσμο η θεμελιακή παρατήρηση του γλωσσολόγου Saussure ότι η *ταυτότητα* προϋποθέτει τη *διαφορά* δεν αρκεί για να κατανοήσουμε τη σημασία του *πολιτικού*. Εκείνο που διακυβεύεται εδώ δεν είναι απλώς η συγκρότηση του νοήματος, αλλά η κατασκευή και η παθιασμένη συναισθηματική επένδυση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων σε ένα πεδίο κατεξοχήν ανταγωνιστικό και συχνά συγκρουσιακό. Η αναγκαία/αναπόφευκτη αναβάθμιση της νοηματικής διαφοράς σε πολιτικό ανταγωνισμό δεν γίνεται όμως ποτέ αυτόματα ούτε και είναι δυνατόν να περιοριστεί σε ένα πλαίσιο φιλελεύθερου επιστημολογικού σεμιναρίου από όπου απωθούνται οι σχέσεις ισχύος και εξουσίας. Ούτε βέβαια οδηγεί αυτή η αναβάθμιση της διαφοράς σε ανταγωνισμό σε μια κυνική απογύμνωση των τελευταίων (των δυναμικών και των συσχετισμών ισχύος και εξουσίας). Η μετουσίωση της διαφοράς σε ανταγωνισμό προϋποθέτει συνήθως τη διαμεσολάβηση ενός κάποιου πλαισίου αναφοράς –πλασμένου με τα υλικά της ιστορίας και της κουλτούρας, των αξιών και των ιεραρχήσεων που μας κληροδοτούν οι τελευταίες– έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή η ενδεχομενική θεμελίωση και νομιμοποίηση των αντιθετικών πληθειακών ή και των ιεραρχικών αξιώσεων κυριαρχίας και κάποτε πιθανή η εξισορρόπησή τους σε ένα κοινό κοινωνικό συμβόλαιο, στην εγκαθίδρυση ενός ηγεμονικού αστερισμού. Σε αυτό το ενδιάμεσο πεδίο δεν αντιστοιχεί η «ηθική» υπόσταση του λαϊκισμού όπως την περιγράφουν ακροθιγώς οι Mudde και Kaltwasser και όπως την πολεμά ο Müller;

Εξάλλου, αυτή η «ηθική» γραμματική ως λογοθετικό και συναισθηματικό ρεπερτόριο μπορεί να τεθεί σε πολλές και διαφορετικές χρήσεις. Ας δώσουμε δύο αντιθετικά παραδείγματα. Το πρώτο προέρχεται από τη Margaret Thatcher, η οποία είχε κάποτε δηλώσει: «Είμαι στην πολιτική λόγω της σύγκρουσης μεταξύ καλού και κακού, και πιστεύω ότι στο τέλος το καλό θα θριαμβεύσει».²³ Το δεύτερο προέρχεται από τα τελευταία λόγια του Salvador Allende, ηγέτη της κυβέρνησης της Λαϊκής Ενότητας της Χιλής, λίγα λεπτά πριν αυτοκτονήσει στο βομβαρδιζόμενο προεδρικό μέγαρο του Σαντιάγο στις 11 Σεπτεμβρίου 1973:

*Ζήτω η Χιλή! Ζήτω ο λαός! Ζήτω οι εργάτες! Αυτά είναι τα τελευταία μου λόγια και είμαι βέβαιος ότι η θυσία μου δεν θα είναι μάταιη, είμαι βέβαιος ότι, τουλάχιστον, θα καταστεί ηθικό δίδαγμα που θα κατατρέχει το κακούργημα, τη δειλία και την προδοσία.*²⁴

23. D. Robson, «Margaret Thatcher: An Iron Lady born with a Will of Steel», 2013, <http://www.express.co.uk/news/uk/390429/Margaret-Thatcher-An-Iron-Lady-born-with-a-will-of-steel>.

24. Salvador Allende, «Last Words», *Monthly Review online* (2006), <https://mronline.org/2006/09/11/allende110906-html/>.

Καθίσταται προφανές ότι τέτοιου είδους επικλήσεις, περισσότερο ή λιγότερο αναπόφευκτες σε οποιαδήποτε πολιτική συγκυρία και ιδιαίτερα παρούσες σε κρίσιμα σημεία καμπής, μπορεί να λαμβάνουν χαρακτήρα πολιτικό ή αντιπολιτικό, δημοκρατικό ή αντιδημοκρατικό, προοδευτικό ή αντιδραστικό, ηρωικό ή ακόμα και μπανάλ. Δεν θα πρέπει, λοιπόν, να μας εκπλήσσει ότι είναι μάλλον πανταχού παρούσες στον πολιτικό λόγο εν γένει και δεν περιορίζονται σε συγκεκριμένα μόνο επιμέρους είδη του (δηλαδή μόνον στον λαϊκισμό). Στην πραγματικότητα, αυτό που υπογραμμίζουν είναι οι πολλαπλοί ψυχοκοινωνικοί δεσμοί μεταξύ ηθικής οικονομίας, πολιτικής οικονομίας και κοινωνικοπολιτικής τάξης.

Ακόμη κι αν κάποιος επιλέγει να διατηρήσει τον χαρακτηρισμό της «ηθικολογίας» για υπερβολικές ή χειραγωγίσιμες εκδοχές τέτοιων επικλήσεων, για άλλη μια φορά, οι τελευταίες δεν μπορούν να περιοριστούν στο λαϊκιστικό στρατόπεδο. Είναι δύσκολο, με άλλα λόγια, να τεκμηριώσουμε έναν αποκλειστικό δεσμό υπερβολικών ή παθολογικών μορφών ηθικοποίησης με τον λαϊκισμό. Οι προσδοκίες της αγνότητας/καθαρότητας και η ηθικολογική εξιδανίκευση εντοπίζονται σε μια πληθώρα διαφορετικών λόγων. Ένας άλλος (Λατινοαμερικανός) μελετητής του λαϊκισμού έχει αναμφισβήτητα δίκιο στο επιχείρημά του, όταν επισημαίνει ότι τέτοιου είδους λυτρωτικές αφηγήσεις μπορούν να συνιστούν «το έπος του λαού, του προλεταριάτου, των ιθαγενών ή του έθνους».²⁵ Είναι επομένως δύσκολο να κατανοήσουμε πώς ακριβώς αυτό το κριτήριο θα μπορούσε να βοηθήσει στη διαφορική ταυτοποίηση των λαϊκιστικών λόγων. Μάλιστα, για πολλούς σημαντικούς πολιτικούς θεωρητικούς, η στροφή προς τον ηθικό λόγο, ο «εκτοπισμός της πολιτικής από την ηθική», αποτελεί ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό της αντιλαϊκιστικής συναινετικής πολιτικής που τοποθετείται πέρα από την αριστερά και τη δεξιά. Στο σημείο αυτό, η ηθική καταδίκη αποκαλύπτεται ως μια νεοφιλελεύθερη στρατηγική εξορκισμού της λαϊκιστικής πρόκλησης.²⁶ Πριν από πολύ καιρό, ο Michael Paul Rogin είχε καταδείξει πως η πλουραλιστική και ηγεμονική ρητορική γενικά θα μπορούσε να είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, ηθικιστική και ακραία από ό,τι ο λόγος των μεταρρυθμιστών και των λαϊκιστών στους οποίους επιτίθεται, ενσωματώνοντας συχνά μια αποκαλυπτική προοπτική βασιζόμενη σε πρόδηλα συνωμοσιολογικά πλαίσια.²⁷ Ήδη από τις δεκαετίες του 1950 και του

25. Carlos de La Torre, *The Promise and Perils of Populism: A Global Perspective*, Λέξινγκτον 2015, σ. 10.

26. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 1, 14.

27. Michael Paul Rogin, *The Intellectuals and McCarthy: The Radical Spectre*, Κέμπριτζ Μασ. 1967, σ. 53.

1960, οι πλουραλιστές προφήτες προπαγάνδιζαν τον εκσυγχρονισμό ως μια πραγματικά «μεγάλη αμερικανική αποστολή», σχεδιασμένη με βάση το «ευαγγέλιο του φιλελευθερισμού». ²⁸ Αναμφισβήτητα, η έννοια της ανάπτυξης αποτελούσε μια μορφή μοντερνιστικού μεσσιανισμού. ²⁹ Ακριβώς όπως και ο λαϊκισμός τότε, ο «φιλελευθερισμός διαθέτει τόσο ένα λυτρωτικό όσο και ένα ρεαλιστικό πρόσωπο». ³⁰ Ακόμη και ο ακαδημαϊκός αντι-λαϊκισμός δεν μπορεί να αντισταθεί στην επανεμφάνιση του πεδίου της ηθικής επιχειρηματολογίας. Με τα λόγια του Rooduijn, «έχουμε τώρα μια ηθική υποχρέωση να προστατεύουμε τη φιλελεύθερη δημοκρατία» από τον λαϊκισμό. ³¹ Παρά τις εντάσεις ανάμεσα στην «πολιτική της πίστης» και την «πολιτική του σκεπτικισμού», «τα δύο στίλ είναι αδιαχώριστα στη σύγχρονη πολιτική», ³² ειδικά στη σύγχρονη δημοκρατική πολιτική:

Η [δ]ημοκρατία παρουσιάζει δύο πρόσωπα, ένα λυτρωτικό, το άλλο πραγματιστικό [...] αν και αυτά είναι αντίθετα μεταξύ τους, είναι επίσης αλληλεξαρτώμενα [...] τα δύο πρόσωπα της δημοκρατίας συνιστούν ένα ζευγάρι αντιπαρατιθέμενων σιαμαίων διδύμων, αναπόφευκτα συνδεδεμένων, έτσι ώστε να είναι ψευδαίσθηση να υποθέσουμε ότι μπορούμε να έχουμε το ένα χωρίς το άλλο. (σ. 9-10)

Αν και σημαδεύεται εις βάθος από αυτό, ο φιλελεύθερος αντι-λαϊκισμός (τόσο ο πολιτικός όσο και ο ακαδημαϊκός) αδυνατεί να καταγράψει το παράδοξο του όλου ζητήματος.

ΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Όπως είδαμε, η κοινή βάση των ορθόδοξων φιλελεύθερων προσεγγίσεων του λαϊκισμού αποκαλύπτεται ως σαθρή και σχηματική. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι και κάθε αναφορά στην ηθική διάσταση του λαϊκισμού είναι απορριπτέα. Το πρόβλημα μάλλον έγκειται στη συγκεκριμένη εννοιολόγηση της «ηθικής» συνιστώσας. Ίσως είναι δυνατόν να αντλήσουμε περισσότερο εναργείς συλ-

28. David Ekbladh, *The Great American Mission: Modernization and the Construction of an American World Order*, Πρίνστον 2010, σ. 76, 91, 152.

29. Norman Gilman, *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Βαλτιμόρη 2003, σ. 69.

30. Canovan, «Trust the People!», σ. 10.

31. Matthias Rooduijn, «Simply Studying Populism is No Longer Enough», *Nature* 12 (2016),

32. Canovan, «Trust the People!», σ. 9.

λήψεις του ηθικού –ως διαμεσολάβησης/πλαισίωσης του πολιτικού πράττειν– από άλλες προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών. Στο ανά χείρας κείμενο, από μια βεντάλια πιθανών επιλογών (με αναφορά στους Weber, Elias, Bourdieu, κ.λπ.), θα επιχειρήσουμε μια αναδιάταξη του πεδίου στη βάση του επιχειρήματος της «ηθικής οικονομίας». Στο επίκεντρο θα τεθούν ερωτήματα όπως τα παρακάτω, τα οποία και προϋδεάζουν εν πολλοίς για τους λόγους με βάση τους οποίους θεωρούμε δόκιμη τούτη την προσέγγιση. Εξάλλου, η τελευταία έχει ήδη επιστρατευθεί για την πληρέστερη ανάλυση του λαϊκισμού (Διάκος), χωρίς όμως, μέχρι στιγμής, να δημιουργήσει μία διακριτή θεώρηση του φαινομένου ή να συγκροτήσει κάποια συνεκτική αναλυτική παράδοση. Μήπως, ειδικότερα, μια προβληματική ηθικής οικονομίας –που διατηρεί την αναφορά στο ηθικό στοιχείο, αλλά το αντιλαμβάνεται με απολύτως διαφορετικό τρόπο– είναι σε θέση να αναδιατάξει εξ ολοκλήρου τούτο το ερευνητικό πεδίο και να συμβάλει σε μια περισσότερο εναργή σύλληψη του λαϊκισμού πέρα από απλουστευτικές καταδικές; Μήπως είναι ικανή να συλλάβει το διαμεσολαβητικό πλαίσιο που επιτρέπει τη συγκρότηση και τον παθιασμένο δεσμό με τις συλλογικές ταυτίσεις που προϋποθέτει η κοινωνική και η πολιτική ζωή; Να εξηγήσει με περισσότερο επαρκή τρόπο τον ρόλο του συμβολικού, της κουλτούρας και της φαντασίας τόσο για τις στιγμές ρήξης όσο και για την οργάνωση της ηγεμονικής συναίνεσης στην πορεία της ιστορίας;

Οι δεσμοί αυτοί έχουν ήδη τονιστεί μέσω της εστίασης στην ηθική οικονομία που σηματοδοτεί η βασική μελέτη του E. P. Thompson για το αγγλικό πλήθος κατά τον 18ο αιώνα, λίγο πολύ για τον λαϊκισμό εκείνης της εποχής.³³ Αυτή η ηθική οικονομία παρείχε τον χαμένο σύνδεσμο ανάμεσα στις δήθεν «μη πολιτικές» σπασμωδικές λαϊκές πράξεις (αναταραχές) και το πολιτικοποιημένο τους νόημα, επηρεάζοντας έτσι «γενικά τη διακυβέρνηση και τη σκέψη του 18ου αιώνα» (σ. 79).³⁴

Αναμφίβολα, όπως επισημαίνει ο Götz, η ηθική οικονομία προϋπάρχει της συμβολής του E. P. Thompson (σ. 148-151). Ωστόσο, το έργο του Thompson της προσδίδει τον τόνο και τη διαύγεια που μας ενδιαφέρει εδώ. Ενάντια στον «ωμό οικονομικό αναγωγισμό» (σ. 78), ενάντια στις απλοϊκές «σπασμωδικές» συλλήψεις της δράσης των πληβειακών στρωμάτων του 18ου αιώνα (σ. 76), που δεν μπορούσαν ούτε να συλλάβουν ούτε να εξηγήσουν τη συμβολική και νομιμοποιητική της πλαισίωση, ο Thompson έθεσε μια σειρά από

33. Thompson, «The Moral Economy», σ. 76-136.

34. Για τη σύγχρονη σημασία αυτής της έννοιας, βλ. Norbert Götz, «“Moral Economy”: Its Conceptual History and Analytical Prospects», *Journal of Global Ethics*, τόμ. 11, τχ. 2 (2015), σ. 147-162.

κομβικά ερωτήματα: «Πώς τροποποιείται η συμπεριφορά τους από το έθιμο, την κουλτούρα, και τον λόγο; Και (λαμβάνομένου υπόψη ότι υφίσταται και είναι παρόν το πρωτογενές ερέθισμα της “δυσανεξίας” [distress]) συμβάλλει η συμπεριφορά τους στην εμφάνιση πιο σύνθετων, πολιτισμικά διαμεσολαβημένων λειτουργιών [...]» (σ. 77-78). Πρόκειται για αντίστοιχα ερωτήματα με εκείνα που θέτει η θεωρία του λόγου στις απλουστευτικές φιλελεύθερες προσεγγίσεις του λαϊκισμού.³⁵

Στη «σπασμωδική» οπτική αντέτεινε τη «νομιμοποιητική ιδέα» που ενέπνεε τη δράση του πλήθους. Τη συμβολική αναφορά που την καθιστούσε δυνατή, που της έδινε νόημα και δύναμη ώστε να δημιουργεί μια στερεή διυποκειμενική έδραση διεκδικήσεων στη βάση «παραδοσιακών δικαιωμάτων και εθίμων» που παρέπεμπαν στην «ευρύτερη συναίνεση της κοινότητας» και μπορούσαν να κατανικούν τον φόβο και την αναβλητικότητα μπροστά στην ισχύ των κυριάρχων (σ. 78). Χωρίς να είναι ευθέως πολιτική, τούτη η ηθική οικονομία διέθετε πολιτικές λειτουργίες στον βαθμό που ενεργοποιούσε σαφείς, και επενδεδυμένες με πάθος, προσδοκίες της κοινής μοίρας και θέλησης, και μάλιστα ιδεώδη και αξίες που δεν άφηναν αδιάφορες τις αρχές, καθώς έβρισκαν πάτημα στην πατερναλιστική παράδοση που καθιστούσε τις τελευταίες, σε κάποιο βαθμό, «ομήρους του λαού» (prisoners of the people) (σ. 79).

Έτσι, το μοντέλο του Thompson αναδεικνυε την εξισορρόπηση ανάμεσα σε αντιθετικές προσδοκίες, συμβολικές αρχές, νομιμοποιητικές αξίες και άξονες συμπεριφοράς, οι οποίες κάπου συναντιούνταν και αποκρυσταλλώνονταν σε ένα σύνθετο σύστημα όπου η εξεγερσιακή τάση των πληβιακών στρωμάτων (του «όχλου», των πολλών, του πλήθους) συναντούσε τον πατερναλισμό των κυριάρχων τάξεων. Στο πλαίσιο αυτό, όπως επισημαίνει ο Götz, η εξεγερσιακή ροπή χαλιναγωγείται και η αριστοκρατική τάξη (order) γίνεται αποδεκτή με αντάλλαγμα την πατερναλιστική φροντίδα της φτωχολογιάς (μια προνοιακή κάλυψη πριν το κράτος πρόνοιας) (σ. 152). Υπό την έννοια αυτή, η ηθική οικονομία αφορούσε την ενεργό διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον πατερναλιστικό έλεγχο και την εξεγερσιακή δυναμική, καθιστώντας την ένα είδος «κοινωνικής συμφωνίας» (social bargain) μέσω της οποίας το κατεστημένο πλήρωνε για την «καθημερινή εξάσκηση της ηγεμονίας» του (σ. 153).

Φυσικά, οι θεωρητικοποιήσεις του Thompson ακόμα και σήμερα μας λένε πολλά και προσανατολίζουν εν μέρει τη σύγχρονη έρευνα. Όπως ειδικότερα υποστηρίζει ο Αντώνης Διάκος, ο λαϊκισμός κινητοποιεί επίσης στοιχεία της πληβιακής κουλτούρας, καθώς και μια διάσταση ηθικής οικονομίας, η οποία

35. Βλ. για μια πρώτη επισκόπηση, Γιάννης Σταυρακάκης, «Η ανάλυση λόγου ερευνά τον λαϊκισμό: Τρεις προκλήσεις και ένα δίλημμα», *Σύγχρονα Θέματα* 140 (2018), σ. 32-39.

σαφώς χαρακτηρίζει τις λαϊκιστικές πολιτικές σε μια νέα προοπτική.³⁶ Τη μεγάλη σημασία και την πρωτοτυπία της παρέμβασης του Λιάκου, που εμπλούτισε σημαντικά την ελληνική βιβλιογραφία γύρω από το ζήτημα συσχετίζοντας τις οπτικές της πολιτικής επιστήμης με μια ιστορική προβληματική, είχαν γρήγορα αντιληφθεί και επισημάνει οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης στο γνωστό κείμενό τους για την ανάλυση του λαϊκισμού με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία.³⁷ Το πέρασμα από την προβιομηχανική ηθική οικονομία στην πολιτική οικονομία της αγοράς προκαλεί αναπόφευκτα εντάσεις, στο πλαίσιο των οποίων οι υποτελείς τάξεις επιστρατεύουν στοιχεία της «πληβειακής κουλτούρας» για να πλαισιώσουν και να νοηματοδοτήσουν τις «αδικίες» που βιώνουν και για να συναρθρώσουν την αντίθεση/αντίστασή τους στις διαδικασίες καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού (σ. 145). Υπό την έννοια αυτή, η συμβολική και νοηματική πρόσδεση στον ορίζοντα της πληττόμενης «ηθικής οικονομίας» προσφέρει στον λαϊκισμό ένα εξεγερσιακό/αντιστασιακό λεξιλόγιο και μια πλαισίωση ικανή να εμπνεύσει και να συνεγείρει – γι' αυτό οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης την τοποθετούν στην «ουσία του λαϊκισμού». Συγχρόνως, όμως, το αντιστασιακό αυτό δυναμικό αδυνατεί να συγκροτήσει ένα συνεκτικό εναλλακτικό «κοινωνικό πρόγραμμα, εφόσον απλώς διατυπώνει την δυσαρέσκειά του στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής ρητορείας», χωρίς ποτέ να φθάνει στο «σημείο ανατροπής του συνόλου της κοινωνικής τάξης πραγμάτων» (σ. 145). Είναι σαφές, λοιπόν, ότι η ηθική οικονομία, ως προϋπάρχον συμβολικό και πολιτισμικό πλαίσιο νομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας, γίνεται το πλαίσιο αναφοράς για την αποτύπωση της εκάστοτε παραβίασής τους και τη νομιμοποίηση της διαμαρτυρίας από πλευράς των υποτελών κοινωνικών στρωμάτων. Ωστόσο, η πλαισίωση αυτή θέτει και όρια στη δυνατότητα της εν λόγω διαμαρτυρίας να επεξεργαστεί ένα εναλλακτικό θεσμικό πλαίσιο, ένα μέλλον σαφούς αναδιάταξης ή και αντιστροφής των σχέσεων αυτών.

Τι συμβαίνει σήμερα; Μπορεί να εφαρμοστεί το μοντέλο του Thompson, ρωτούν οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης με αφορμή το κείμενο του Λιάκου, σε «ανεπτυγμένους» κοινωνικούς σχηματισμούς», καθώς λαϊκιστικά φαινόμενα σηματοδούν και κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού; (σ. 145) Το ερώτημα είχε τεθεί ήδη από τη δημοσίευση της συμβολής του Thompson. Είναι βέβαιο ότι πολλά έχουν αλλάξει με την πάροδο του χρόνου. Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία ενδέχεται να παραμένουν ενεργά στη μακρά διάρκεια και να επκα-

36. Αντώνης Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 10 (1989), σ. 18.

37. Χρήστος Λυριντζής και Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1 (1993), σ. 144-145.

θορίζουν και άλλες ιστορικές περιόδους (πέρα από την περίοδο μετάβασης στον καπιταλισμό), όπου βέβαια η ηθική οικονομία μετεξελίσσεται. Για παράδειγμα, όσο έχουμε να κάνουμε με κοινωνίες ανισότητας και περιοδικής πώλωσης, όπου η αδικία ψάχνει πάντοτε τρόπους να εκφραστεί και αναζητεί έρεισμα στην κατεστημένη γραμματική του εκάστοτε κοινωνικού συμβολαίου (στο σήμερα, η αναφορά του εξεγερσιακού δυναμικού γίνεται στη συνταγματικά κατοχυρωμένη «λαϊκή κυριαρχία» και όχι μόνο σε κάποια άτυπη, εθιμική ηγεμονική συναίνεση, όπως αυτή που περιγράφει ο Thompson), κάθε καταπάτηση του εν λόγω συμβολαίου προκαλεί δυσανεξία και την προσδοκία επιστροφής στην προηγούμενη κατάσταση, ενίοτε και την «αλλαγή». Η προσδοκία αυτή εμπνέει αντιθέσεις, αντιστάσεις και συχνά μια στρατηγική πολιτικής κινητοποίησης και κατάκτησης της εξουσίας με σκοπό την επανόρθωση των αδικιών, ακόμα και την αναδιάρθρωση των σχέσεων κυριαρχίας. Τα συμβολικά και πολιτισμικά υλικά αλλάζουν, αλλά η χορογραφία νοσηματοδότησης της διαμαρτυρίας και της πολιτικής κινητοποίησης παραμένει, λίγο πολύ, η ίδια. Παρόμοια παραμένουν και τα όρια των λαϊκιστικών κινητοποιήσεων. Συνήθως, εξαντλούνται στην επανόρθωση των αδικιών, στην αποκατάσταση της προγενέστερης ηγεμονίας, στην τήρηση των υποσχέσεων (της «λαϊκής κυριαρχίας»), αν και μερικές φορές, επεκτείνονται και στην εισαγωγή νέων θεσμικών ρυθμίσεων – ίσως εδώ να εντοπίζεται η διαφοροποίηση ορισμένων σύγχρονων λαϊκιστικών κινητοποιήσεων.

- *Καμιά λαϊκιστική ρήξη δεν λαμβάνει χώρα εν κενώ· αδυνατεί πολλές φορές να αναδιατάξει την προγενέστερη πολιτική κουλτούρα και κάποτε καθίσταται υποχείριό της.*
- *Καθώς γεννιέται από τις αντιφάσεις της αντιπροσώπευσης, ο λαϊκισμός δεν αρκεί συνήθως για τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό της.*
- *Συχνά μάλιστα ο λαϊκισμός εκτονώνει τη λαϊκή διαμαρτυρία, χωρίς να επιτρέπει την επεξεργασία νέων θεσμών λαϊκής αυτο-κυβέρνησης.³⁸*

Για παράδειγμα, μια πρόσφατη εθνογραφική μελέτη έχει δείξει ότι, στο πλαίσιο της πρόσφατης ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής κρίσης (ειδικά στον νότο), όπου η ανισότητα, η αβεβαιότητα, η ανεργία, η κρυπτο-αποικιοκρατία και η πολιτική ανικανότητα προκάλεσαν συναισθήματα κοινωνικής εγκατάλειψης, συστηματικής ταπείνωσης και απώλειας της αξιοπρέπειας, «δεν υφίσταται σαφής διάκριση μεταξύ ηθικών και πολιτικοοικονομικών

38. Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός: Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*, Αθήνα 2019, σ. 107.

επιχειρημάτων». ³⁹ Σε αυτό το ειδικό πλαίσιο, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η έννοια της «αξιοπρέπειας», μια αξία με σαφή ηγεμονική δύναμη, μια αξία που καταλαβαίνουν τόσο οι κυριαρχούμενοι όσο και οι κυρίαρχοι, έχει λειτουργήσει ως «επιτομή των παραπόνων, τόσο υλικών όσο και κοινωνικών, που αφορούν την παραβίαση του δημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου, όπως αυτή έγινε αντιληπτή από τους εργάτες/πολίτες» (σ. 82). Η μελέτη αφορά την Ισπανία, αλλά το γενικότερο σχήμα μπορεί να έχει εφαρμογή και αλλού – σκεφθείτε τη χορογραφία της ελληνικής κρίσης. Περιττό να προσθέσουμε ότι αυτή η «αξιοπρέπεια» είναι συνδεδεμένη, τουλάχιστον στους ισπανικούς αγώνες εναντίον της λιτότητας, με χειροπιαστά διακυβεύματα: «Ο λαός ονομάζει τρεις πτυχές που παρουσιάζονται ως οι υλικοί πυλώνες αυτού του ηθικού κληροδοτήματος (δηλαδή της αξιοπρέπειας): ψωμί, εργασία και στέγη» (σ. 85).

Πράγματι, η ηθικοποίηση και η ηθική αγανάκτηση φαίνεται να συνιστούν τις κατεξοχήν ρηματικές και συναισθηματικές εγγραφές μέσω των οποίων οι λαϊκοί δρώντες μπορούν να νοηματοδοτήσουν τις άδικες συνέπειες των «δομών της χρηματοπιστωτικής συσσώρευσης και των νέων περιφράξεων», της διαδικασίας της «απαλλοτριωτικής συσσώρευσης» που βιώνουν, και της «καταστροφής του υπόρρητου συμβολαίου της φιλελεύθερης δημοκρατίας» (σ. 86). Αν το τελευταίο καθιστούσε ανεκτές κάποιες μορφές ανισότητας, έθετε και κάποια όρια που πλέον έχουν παραβιαστεί, νομιμοποιώντας την κοινωνική διαμαρτυρία και την πολιτική κινητοποίηση:

Η προσφυγή σε ηθικά επιχειρήματα όπως η αξιοπρέπεια και η αδικία καταδεικνύει μία αίσθηση ότι οι λόγοι για τους οποίους κάποια στοιχεία ανισότητας γίνονταν ανεκτά δεν ισχύουν πλέον (Moore 1978· Scott 1976, 1985· Thompson 1971, 1993). Πράγματι, το κεϋνσιανό συμβόλαιο της μεγέθυνσης [growth], της αναδιανομής [redistribution] και της συμπερίληψης [inclusion] βασίστηκε στην επέκταση του παραγωγικού κεφαλαίου, της απασχόλησης, της κατανάλωσης και της κοινωνικής πρόνοιας. Η όποια οικονομική ανισότητα μπορούσε να γίνει αποδεκτή μόνο στο βαθμό που η ονομαστική πολιτική ισότητα (φιλελεύθερη δημοκρατία) φάνταζε ως περιοριστικός παράγοντας στις υπερβολές των πολιτικών και οικονομικών ελίτ. Επομένως η «αδικία» σηματοδοτεί την κατάρρευση των προσδοκιών που το «σύστημα» είχε υποσχεθεί να ικανοποιεί. Η κατάρρευση του κεϋνσιανού συμβολαίου έσπρωξε τις εγκαταλελειμμένες ευρωπαϊκές μάζες στην συνειδητοποίηση ότι δεν τις αντιμετωπίζουν με όρους ισότητας [...] (μια συνειδητοποίηση που ήταν πάντοτε παρούσα στα αποικιακά υποκείμενα).⁴⁰

39. Susana Narotzky, «Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During the Crisis», *History and Anthropology*, τόμ. 27, τχ. 1 (2016), σ. 75.

40. Στο ίδιο, σ. 82.

Εντούτοις, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, αν και η ηθική οργή αποτελεί ισχυρό κίνητρο κινητοποίησης, «οφείλει να κατευθύνεται σε εκείνο που προκαλεί την ανισότητα της πρόσβασης στα μέσα που επιτρέπουν ένα αξιοπρεπή βιοπορισμό» (σ. 87). Ποια πολιτική δύναμη ανέλαβε αυτό το καθήκον στο ισπανικό πλαίσιο; Μα, το λαϊκιστικό Podemos!⁴¹ Αντί να ενσωματωθεί, μάλιστα, μέσα στην ηθικοποίηση, ανέλαβε μια σαφώς *πολιτική* της εκπροσώπηση (στη βάση μιας ιδιότυπης χορογραφίας του «από τα πάνω» με το «από τα κάτω», της καθετότητας με την οριζοντιότητα) – που βρήκε, μάλιστα, έπειτα από πολλές περιπέτειες και σκαμπανεβάσματα τον δρόμο για μια νέα (συμμαχική) διακυβέρνηση. Απομένει να δούμε αν τούτη η ενεργοποίηση της σύγχρονης ηθικής οικονομίας θα εκτονωθεί στο επίπεδο της απλής επιστροφής στην προηγούμενη ηγεμονία «με ανθρώπινο πρόσωπο», αν θα εξατλήσει δηλαδή τη δυναμική της σε ένα εν πολλοίς «αμυντικό» επίπεδο, υιοθετώντας – με τον κίνδυνο να αφομοιωθεί σε – μια ιεραρχική/πατερναλιστική λογική, ή θα κατορθώσει να επιφέρει δομικές αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Σε κάθε περίπτωση, αποφεύγοντας τις αστοχίες των φιλελεύθερων ανταλλακτικόν προσεγγίσεων, η προσέγγιση της ηθικής οικονομίας –ιδίως όταν εμπλουτιστεί με μια ανάδειξη της σημασίας της «λαϊκής κυριαρχίας» ως συνταγματικής αρχής που οριοθετεί ένα ρυθμιστικό πλαίσιο για τη νομιμοποίηση της πολιτικής δράσης στη νεωτερικότητα (στη θέση εθμικών ηγεμονικών πλαισίων)– μας βοηθά να κατανοήσουμε τη συγκρότηση, τη μορφή, αλλά και τα συνήθη όρια του λαϊκισμού. Τόσο την πολιτισμική και συμβολική πλαισίωση/διαμεσολάβηση που καθιστά δυνατή τη συνάρθρωση των λαϊκών αιτημάτων και τη συγκρότηση λαϊκιστικών προταγμάτων όταν οι προσδοκίες του κοινωνικού συμβολαίου διαφεύδονται, όσο και τους περιορισμούς που αυτή θέτει στη (ριζοσπαστική) πολιτική τους τελεσφορία καθώς φαίνεται να τα συναρτά με κατεστημένες ηγεμονικές ισορροπίες (φιλελεύθερη δημοκρατία). Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου παράδοξο ότι σύγχρονες συμβολές στην ανάλυση του φαινομένου, από τον διεθνή χώρο, μοιάζουν να επικοινωνούν με μια προβληματική αυτού του είδους, έστω και υπόρρητα.⁴² Στο ευρύ διακειμενι-

41. Alexandros Kioupiolis, «Podemos: The Ambiguous Promises of Left-wing Populism in Contemporary Spain», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 21, τχ. 2 (2016), σ. 99-120.

42. Βλ. για παράδειγμα την πρόσφατη συμβολή του Linus Westhauser, «Populism as Symbolic Class Struggle», *Partecipazione e Conflitto* (2019), <http://siba-ese.unisalento.it/index.php/paco>, όπου η

κό πεδίο που δημιουργείται, εντοπίζεται ένας από τους πολλά υποσχόμενους αναλυτικούς άξονες για την επαρκέστερη κατανόηση του λαϊκισμού.

Καθίσταται έτσι πιθανή η αποφυγή των συνηθισμένων στερεοτύπων που αναπαράγουν, όπως είδαμε, οι ορθόδοξες φιλελεύθερες προσεγγίσεις στον άξονα Hofstadter-Müller-Mudde και Kaltwasser. Τα στερεότυπα αυτά αφορούν τόσο το επίπεδο ταυτοποίησης και καταγγελίας του λαϊκισμού «από όπου και αν προέρχεται» όσο και την ίδια τη σύλληψη της πολιτικής δράσης. Επιστρατεύοντας μια σχηματική εικόνα της «ηθικής» διάστασης αδυνατούμε να συλλάβουμε τη συμβολική και πολιτισμική πλαισίωση του πολιτικού πράττειν. Μια προβληματική «ηθικής οικονομίας», αντιθέτως, επιτρέπει την εναργέστερη εποπτεία του επίδικου διακυβεύματος τόσο στο αναλυτικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο.

έμφαση δίνεται στη συμβολική-πολιτισμική πλαισίωση των λαϊκιστικών αιτημάτων με αναφορά στο έργο των Bourdieu και Lévi-Strauss. Βλ. επίσης την κοινωνικοπολιτισμική προσέγγιση που αναπτύσσει ο Pierre Ostiguy, «The High and Low in Politics: A Two-dimensional Political Space for Comparative Analysis and Electoral Studies», Working Paper 360, Kellogg Institute, 2009, <https://kellogg.nd.edu/documents/1670>.

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ο ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΞΗΣ είναι υποψήφιος διδάκτορας ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Είναι αριστούχος απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας (2012) και του Τμήματος Κοινωνιολογίας (2017) του Πανεπιστημίου Κρήτης, αποφοιτώντας και στις δύο περιπτώσεις πρώτος μεταξύ των συμφοιτητών του. Ολοκλήρωσε μεταπτυχιακές σπουδές στη Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία στο ίδιο ίδρυμα, το 2019. Η διδακτορική του διατριβή εστιάζει στην τεχνολογική ανεργία και το ζήτημα της εκμηχάνισης στην Ελλάδα της περιόδου 1900-1940. Κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών του σπουδών έλαβε υποτροφίες από τον ΕΛΚΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, ενώ εργάστηκε στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΙΤΕ, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ηθική Οικονομία».

Ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ γεννήθηκε το 1990 και μεγάλωσε στην Αθήνα, όπου και άρχισε τις σπουδές του (τις οποίες δεν ολοκλήρωσε ποτέ) στο Τμήμα Πολιτικών Έργων Υποδομής του πάλαι ποτέ ΤΕΙ Αθηνών. Μάλλον δεν ένωθε πολύ άνετα με τίποτα από τα δύο και άφησε την πρωτεύουσα και τα εργοτάξια για τα Γιάννενα και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τα τελευταία δύο χρόνια είναι μεταπτυχιακός φοιτητής Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ασχολείται με τον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό που σηματοδότησε η δημιουργία και εξάπλωση του ελληνικού κράτους, τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Δυτική Στερεά Ελλάδα.

Η ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΡΑ είναι μόνιμη επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών και στο Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Βιέννης, και έλαβε το διδακτορικό της από το Πανεπιστήμιο Βιέννης το 2001. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 2001/02 ήταν μεταδιδασκαρική εταίρος του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πρίνστον. Είναι μέλος της Comité International d'Études Pré-ottomanes et Ottomanes, της Turkish Studies Association και της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Η ερευνητική και διδακτική της δραστηριότητα εστιάζεται στην κοινωνική ιστορία των οθωμανικών Βαλκανίων και του ελληνικού κόσμου στους πρώιμους νεότερους χρόνους. Στις δημοσιεύσεις της συγκαταλέγονται βιβλία, συλλογικοί τόμοι και άρθρα που αφορούν τις δι-

αθρησκευτικές σχέσεις, την απονομή δικαιοσύνης, τη λαϊκή διαμαρτυρία και εξέγερση, την πολιτική συμμετοχή και άλλα ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας του οθωμανικού χώρου.

Ο ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΡΟΣΟΣ είναι καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ. Από το 1990 έως το 1993 δίδαξε ως συμβασιούχος λέκτορας (ΠΔ 407) στο Οικονομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το 1994 εκλέχτηκε επίκουρος καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα ΦΠΨ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Το 2007 εξελέχθηκε στη βαθμίδα του αναπληρωτή καθηγητή και το 2012 στη βαθμίδα του καθηγητή στο ίδιο τμήμα. Από τον Σεπτέμβριο του 2017 μετακινήθηκε στο ΑΠΘ και ζει στη Θεσσαλονίκη. Βιβλία του: *Αγορά και Κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του Νεοφιλελευθερισμού* (Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1994), *Αρετές και Συμφέροντα. Η Βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της Νεωτερικότητας* (Σαββάλας-ΙΣΚ, 2008), *Adam Smith, Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* (μετάφραση-επιμέλεια- εισαγωγή, εκδόσεις Παπαζήση 2011), *Το Ευγενές Εμπόριο της Συμπάθειας. Ηθική Κοινότητα και Αστικός Πολιτισμός στον Σκωτικό Διαφωτισμό* (Νήσος 2016). Από το 2012 διευθύνει τη Mediterranean Society of Enlightenment Studies. Τα πεδία ερευνητικού ενδιαφέροντός του είναι: ηθική και πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία του Διαφωτισμού, Σκωτικός Διαφωτισμός, νεοφιλελευθερισμός, ηθικά θεμέλια της πολιτικής οικονομίας.

Η ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ σπούδασε Φιλοσοφία στα πανεπιστήμια Κρήτης και Εδιμβούργου και απέκτησε το διδακτορικό της από το Trinity College, Πανεπιστήμιο του Δουβλίνου με επόπτη τον John Dillon. Έχει διδάξει Φιλοσοφία στα πανεπιστήμια της Κρήτης και της Κύπρου, στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εμπίπτουν στην ιστορία της φιλοσοφίας (Πλάτων, Πλατωνισμός), αρχαίες πολιτικές θεωρίες και σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία.

Η ΒΙΚΥ ΚΑΡΑΦΟΥΛΙΔΟΥ σπούδασε Ελληνική Φιλολογία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κοινωνική Ανθρωπολογία και Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Από το 2014 διδάσκει ως μέλος του Εργαστηριακού και Διδακτικού Προσωπικού στο Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στην ιστορία των ιδεών, την ιστορία της ιστοριογραφίας, καθώς και στη μελέτη των σχέσεων ιστορίας, ιδεολογίας και λογοτεχνίας. Εργασίες της έχουν δημοσιευτεί σε περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων. Βιβλία της: *Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώ-*

να (Βιβλιόραμα 2011) και «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...» *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854* (Πόλις 2018).

Η ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΦΤΗ είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Έχει πραγματοποιήσει διδακτορική και μεταδιδακτορική έρευνα στη Βουλγαρία, όπου μελέτησε μετασχηματισμούς της εργασίας, της παραγωγής και του χρόνου στο πλαίσιο του μετασοσιαλισμού και του ευέλικτου καπιταλισμού. Η πιο πρόσφατη έρευνά της εστιάζει στο χρέος στην Ελλάδα. Τα κύρια ενδιαφέροντά της περιλαμβάνουν την ανθρωπολογία της εργασίας, την ιστορική ανθρωπολογία και το εθνογραφικό φιλμ.

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ αποφοίτησε από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου το 2012 και απέκτησε ΜΔΕ στη Σύγχρονη και Νεότερη Ιστορία από το ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου το 2015. Είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ο ΝΙΚΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΚΗΣ γεννήθηκε στην Αθήνα το 1972. Εργάστηκε για 18 έτη σε διάφορες τράπεζες. Είναι απόφοιτος του μεταπτυχιακού προγράμματος Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με θέμα της διπλωματικής «Η χρηματοδότηση μιας συμμοριόπληκτης βιομηχανίας μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, η περίπτωση των Εριοκλωστηρίων Πεννιέ- Αφοι Λαναρά ΑΕ», και υποψήφιος διδάκτορας του ίδιου τμήματος με θέμα της διατριβής «Παγωμένες πιστώσεις, η ξεχασμένη κληρονομιά των μεταπολεμικών χρηματοδοτήσεων». Έχει συμμετάσχει σε διάφορα ελληνικά και διεθνή ιστορικά συνέδρια. Τα ενδιαφέροντά του εστιάζονται στην προπολεμική και μεταπολεμική εργατική και οικονομική ιστορία.

Η ΕΛΕΝΑ ΜΑΜΟΥΛΑΚΗ είναι Δρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (Universitat de Barcelona). Εργάζεται ως μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν την ανθρωπολογία της μνήμης και του φύλου στον αγροτικό χώρο, καθώς και τη δημόσια ιστορία.

Ο ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ είναι διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Εργάζεται ως υπεύθυνος στο Τμήμα του Ιστορικού Αρχείου της ΟΛΘ ΑΕ, ενώ έχει διατελέσει επιστημονικός συνεργάτης της ΓΣΕΒΕΕ. Ταυτόχρονα, διδάσκει στο Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Πληρο-

φορικών Συστημάτων στο Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδας. Κυκλοφορούν τα βιβλία του: *Αρχειομαρξιστές, οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου και Σύγχρονη ιστορία της ΓΣΕΒΕΕ 1997-2018, ραγίζοντας τη ραχοκοκαλιά της κοινωνίας*, ενώ έχει συμβάλει με κείμενά του σε επιστημονικά περιοδικά, συλλογικούς τόμους και εφημερίδες για την ιστορία του εργατικού, συνδικαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, την ιστορία των λιμένων και της λιμενεργασίας και την ιστορία των μικρομεσαίων. Διατηρεί το historiagr.blogspot.com και σελίδα στην academia.edu.

Ο ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ είναι εντεταλμένος ερευνητής στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ. Σπούδασε Ιστορία στα τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Αθήνας και της Κρήτης. Συγγραφέας των μονογραφιών *Οι Νοικοκυραιοί. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925* και «*Της αναιδείας θεάματα*». *Κοινωνική ιστορία της αποκριάς στην Αθήνα 1800-1940* (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2015 και 2020). Έχει συν-επιμεληθεί το αφιέρωμα του περιοδικού *Historiein*, τόμ. 19, τχ. 1 (2020) στη «*Global Labour History: Perspectives from East to West, from North to South*» (με τη Δήμητρα Λαμπροπούλου και τη Λήδα Παπαστεφανάκη), και τους συλλογικούς τόμους *Labor history in the semiperiphery. Southern Europe, 19th-20th centuries*, De Gruyter Oldenbourg, Βερολίνο 2020 (με τη Λήδα Παπαστεφανάκη) και *Δουλεύοντας στον χώρο του θεάματος. Θέατρο και κινηματογράφος στην Ελλάδα, 19ος-20ός αιώνας*, εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2020 (με την Ελίζα Άννα Δελβερούδη).

Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ σπούδασε Πολιτική Επιστήμη στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και Ανάλυση Λόγου στο Πανεπιστήμιο του Essex. Εργάστηκε στα Πανεπιστήμια του Essex και του Nottingham, και από το 2006 διδάσκει Ανάλυση Πολιτικού Λόγου και Πολιτική Θεωρία στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στα ελληνικά κυκλοφορούν οι μελέτες του: *Ο Λακάν και το πολιτικό* (Routledge 1999/Ψυχογιός 2008), *Η λακανική αριστερά* (SUNY Press 2007/Σαββάλας 2012) και η (από κοινού με τον Νικόλα Σεβαστάκη) μελέτη *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση* (Νεφέλη 2012). Στα πιο πρόσφατα εκδοτικά του εγχειρήματα συγκαταλέγονται η εισαγωγική μελέτη *Λαϊκισμός: Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί* (ΕΑΠ 2019) και η επιμέλεια του συλλογικού τόμου *The Routledge Handbook of Psychoanalytic Political Theory* (Routledge 2019). Υπήρξε αντιπρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, στο πλαίσιο της οποίας συμμετείχε στην ίδρυση του Θεματικού Δικτύου

για την Ανάλυση Πολιτικού Λόγου, ενώ το διάστημα 2014-2015 υπήρξε κύριος ερευνητής του προγράμματος «POPULISMUS: Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία». Ζει στη Θεσσαλονίκη.

Ο ΚΩΣΤΑΣ ΦΟΥΝΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ γεννήθηκε το 1966 στη Θεσσαλονίκη. Σπούδασε Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου ολοκλήρωσε και το μεταπτυχιακό του. Εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Αντώνη Λιάκου, με τίτλο *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο, 1908-1936*. Δημοσιεύτηκε το 2005 από τις εκδόσεις Νεφέλη. Επίσης, έχει δημοσιεύσει άρθρα και μελέτες στα σημαντικότερα ιστορικά περιοδικά, συμμετείχε σε διάφορα ερευνητικά προγράμματα και πήρε μέρος σε πολλά επιστημονικά συνέδρια ως εισηγητής.

Τι είναι η ηθική οικονομία, και πώς μας βοηθάει να καταλάβουμε καλύτερα φαινόμενα όπως η λαϊκή διαμαρτυρία, η συλλογική δράση, ο λαϊκισμός, η αλληλεγγύη, η κριτική στον καπιταλισμό και στον φιλελευθερισμό;

Στον συλλογικό αυτό τόμο συγκεντρώνονται μελέτες ιστορικών, φιλοσόφων, κοινωνικών ανθρωπολόγων και πολιτικών επιστημόνων σχετικά με μια μεγάλη γκάμα θεμάτων, από τις κρίσεις επισιτισμού μέχρι την εργατική οργάνωση και δράση, από τις σχέσεις του χρέους μέχρι τα κλειστά επαγγέλματα.

Εξετάζονται λόγοι και πρακτικές στις οποίες ηθική και οικονομία αλληλοδιδεσδύουν και συγκρούονται, καθώς ξεδιπλώνεται ο κοινωνικός ανταγωνισμός από την Αγγλία μέχρι τη Συρία, από την Ήπειρο ως την Ικαρία, από τον 17ο μέχρι τον 21ο αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση, ωστόσο, στον 20ό αιώνα.